

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLYI VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT
SHARQSHUNOSLIK
UNIVERSITETI

“MARKAZIY VA JANUBIY OSIYO:
MADANIYATLARARO MULOQOT
CHORRAHASIDA” MAVZUSIDAGI
XALQARO ILMIIY ANJUMANI
MATERIALLARI TO'PLAMI

TOSHKENT - 2022

**“Markaziy va janubiy osiyo: madaniyatlararo muloqot chorrahasida”
O‘zbekistonda hindshunoslikning 75 yilligiga bag‘ishlangan xalqaro ilmiy
anjuman materiallari. – Toshkent, TDSHU: 2022. – 658 b.**

Ushbu to‘plam uch qismdan iborat bo‘lib, uning birinchi qismida O‘zbekistonda hindshunoslikning rivojiga turli sohalarda o‘z hissasini qo‘shgan, umrini shu sohaga baxshida etgan taniqli olimlar, professor-o‘qituvchilar, soha mutaxassislari haqidagi ma‘lumotlar bayon etiladi. Kitobning ikkinchi qismi “Markaziy va Janubiy Osiyo: madaniyatlararo muloqot chorrahasida” mavzusidagi xalqaro ilmiy anjumanda o‘z ma‘ruzalari bilan ishtirok etgan xorijlik va o‘zbekistonlik olimlar, tadqiqotchilarning ilmiy maqolalarini o‘z ichiga olgan. To‘plamning uchinchi qismida hindiy tilining xorijiy mamalakatlarga yoyilishi, uning hozirgi kundagi holati mavzusidagi ilmiy maqolalar o‘rin olgan.

To‘plab, nashrga topshiruvchi:

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Shorahmetova Muxlisa Ansariddinovna

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Raxmatjonova Kamola Abdumutal qizi

Mas‘ul muharrir:

Filologiya fanlari doktori, professor
Muhibova Ulfatxon Uchqunovna

Taqrizchilar:

Filologiya fanlari doktori, *Muxiddinova D.Z.*

Filologiya fanlari doktori, professor *Xalliyeva G.I.*

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Kengashining 2022-yil 24-sentyabrdagi 2-sonli qarori bilan nashrga tavsiya etilgan

Maqolalardagi ilmiy faktlarning to‘g‘riligi uchun mualliflar mas‘uldir

KIRISH

Toshkent davlat sharqshunoslik universitetida hindiy va urdu tillarini o‘qitish Toshkent davlat universiteti Sharq fakultetining Hind filologisi kafedrasida 1947 yilda boshlangan. Joriy yilda ushbu kafedraning tashkil etilganiga 75 yil to‘ldi.

Hindiston mustaqilligi bilan teng ushbu kafedra o‘zining ko‘p yillik faoliyati davomida O‘zbekistonning Hindiston va Pokiston bilan ilmiy, adabiy va madaniy aloqalar rivojiga o‘zining hissasini qo‘shib kelayotgan minglab mutaxassislarini yetishtirgan. Vaqt o‘tib ushbu kafedrada hindi va urdu tillaridan tashqari malay, indonez hamda vetnam tillari o‘qitila boshlanishi bilan kafedraning nomi Janubiy Osiyo tillari kafedrasida deb o‘zgartirildi.

Mazkur kafedraning ko‘pgina malakali bitiruvchilari respublikamizning yuqori lavozimlarida faoliyat yuritgan, G‘arb va Sharqning ko‘pgina mamlakatlarida elchi, konsul lavozimlarida, yuqori darajadagi tarjimon, Fanlar akademiyasida, ilmiy tadqiqot institutlarida va ijtimoiy-siyosiy xayotning turli boshqa sohalarida ishlab kelmoqdalar.

O‘zbek hindshunoslarining Xorijiy mamlakatlar bilan ilmiy aloqalari azaldan juda yaxshi yo‘lga qo‘yilgan. Kafedraning ustozlari Hindiston, Pokiston, Rossiya va Yevropa mamlakatlaridagi hindshunoslar tomonidan tashkil etiladigan turli ilmiy anjumanlar va simpoziumlarda o‘z ma‘ruzalari bilan doimiy ravishda ishtirok etib keladilar, maqolalar nashr ettiradilar.

Oxirgi yillarda mamlakatlarda o‘rtasidagi ilmiy aloqalarni yaxshilash maqsadida Hindiston va Rossiyaning nufuzli universitetlari bilan o‘zaro anglashuv memorandumlari imzolangan, ta‘lim tizimida talabalar uchun xorijiy mamlakatlarda stajirovka, amaliyot o‘tash masalalari ham bugungi kunda mana shu memolrandumlar asosida yangi bosqichlarga ko‘tarilganligini alohida ta‘kidlash joiz.

Ushbu to‘plam o‘zbek hindshunosligining 75 yillik sanasiga bag‘ishlab o‘tkazilgan “**Markaziy va Janubiy Osiyo: madaniyatlararo muloqot chorrahasida**” mavzusidagi xalqaro ilmiy anjuman materiallari asosida tayyorlandi. To‘lamda universitet hindshunoslari, tarjimashunoslari, bugungi kunda turli sohalarida yoki xorijda faoliyat yuritayotgan kafedra bitiruvchilari, Jahon miqyosidagi hindshunoslik markazlari, xususan, Rossiya, Qozog‘iston, Hindiston, Pokiston, Singapur, Niderlandiya, Mavrikiya, Shvesiya, Xitoy, Shri Lanka, Misr kabi mamlakatlarda hindi tili va adabiyotining o‘rganilishi, hindshunoslik markazlarining faoliyati bilan bog‘liq maqolalar ham o‘rin olgan.

Muhibova U.U.

f.f.d., professor

“ЖАНУБИЙ ВА ЖАНУБИ-ШАРҚИЙ ОСИЁ ТИЛЛАРИ”
КАФЕДРАСИНИНГ 75 ЙИЛЛИК ТАРИХИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7388924>

Муҳибова Улфатхон Учқуновна

Фил.ф.д., профессор

Жанубий ва Жанубий Шарқий Осие тиллари

кафедраси мудири,

Махатма Ганди ҳиндшунослик маркази раҳбари

e-mail: ulfatmuhib8@mail.ru

Tel.: +998 95 644 30 37

Кафедранинг ўқув соҳаси. Кафедра 1947 йил ташкил топган бўлиб, даставвал “Шимолий ҳинд филологияси” (1947), сўнг “Ҳинд филологияси” ва 1993 йилдан бошлаб эса “Жанубий Осие тиллари” номи билан фаолият олиб борди. 2018 йилдан бошлаб “Жанубий ва Жанубий Шарқий Осие тиллари” кафедраси деб номланади. Кафедрада ўқув жараёни икки босқичда, яъни бакалавр (*таълим йўналиши 60230100-Филология ва тилларни ўқитиш*) ҳамда магистратура (*70230101 – Лингвистика (шарқ тиллари бўйича)*) босқичларида олиб борилади.

Кафедрада узоқ йиллардан бери анъанавий равишда ўқитилиб келинаётган ҳиндий, урду тилларидан сабоқ берилиши билан биргаликда индонез, малай ва вьетнам тилларидан ҳам таълим берилиб келинмоқда. Кафедрада 30 дан ортиқ ихтисосликка асосланган фанлар ўқитилади. Кафедра талабалари шарқ тиллари билан биргаликда кўшимча хорижий тил сифатида ғарб тилларидан бирини мукамал ўзлаштириш имкониятига эгадирлар.

Мазкур кафедрада ҳозирда 1 та фан доктори, профессор, 5 та фан номзоди, доцент, 3 та катта ўқитувчи ва ўқитувчилар фаолият юритиб келмоқда. Таъкидлаш жоизки, кафедрада бир неча йиллар давомида етук профессор-ўқитувчилар (проф. О.Н.Шоматов, проф. А.П.Иброҳимов, доц. Т.Х.Холмирзаев, доц. Ш.Э.Жалилова, доц. С.Аъзамова, доц. З.С.Комилов, доц. Х.Б.Бегизова ва ҳоказо) ҳам фаолият юритганлар.

Кафедрада ўқув соҳасида кўплаб ютуқларга эришилган. Жумладан, 65 га яқин ўқув қўлланма ва дарсликлар чоп этилди, кўпгина дасрликларга гриф ва

патент олинган, 40 га яқин монография, 15 та таржима асарлар ҳамда 11 та луғат нашр этилди. Айниқса, проф. О.Н.Шоматов ҳамда кат.ўқт. Баёт Раҳматов томонидан яратилган “Ўзбекча-ҳиндийча луғат”нинг тақдимоти Ҳиндистон Республикасининг Бош Вазири Жаноб *Нарендра Модининг* юртимизга 2015 йил қилган расмий ташрифи чоғида бўлиб ўтган.

Кафедрада сўнгги йилларда “Ҳиндий тили дарслиги”, “Урду тили дарслиги”, “Урду тили лексикологияси”, “Ҳиндий тилининг меърий грамматикаси”, “Ҳиндий тилидан амалий қўлланма”, “Ҳиндийча-ўзбекча этнографик луғат”, “Урдуча-ўзбекча луғат”ларнинг нашр этилиши натижасида, ўқув режада белгиланган фанларнинг адабиётлар билан бўлган таъминоти янада бойиди.

Тошкент давлат шарқшунослик университетида ҳиндий тили, Ҳиндистон халқлари адабиёти, тарихи, фалсафаси, иқтисодиёти ва ташқи сиёсатини амалий ва илмий жиҳатдан ўрганиш бўйича кўпгина илмий тадқиқот ишлари амалга оширилмоқда: алоҳида услубий ишланмалардан тортиб то ҳинд тилини ўрганишгача махсус мактаблар учун ҳам, олий ўқув юртлари учун ҳам дарсликлар, ўқув қўлланмалар, антологиялар, луғатлар, монографиялар нашр этирилган. Шунингдек, университетда янги очилган туризм ва халқаро журналистика соҳалари ҳиндишуносликдаги янги йўналишлар бўлиб, Ҳиндистонни яна ҳам чуқурроқ ўрганишга хизмат қилади.

Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасида таълим соҳасида ҳам кўпгина ютуқларга эришилди. Хусусан, университетимиз Ҳиндистоннинг Жамия Миллия университети ва Деҳли университетлари билан Ўзаро англашув Меморандумини имзолади. 2020 йилда Гужарат университети билан магистратура мутахассислиги бўйича Кўшма таълим дастури (1+1) имзоланди ва ушбу дастур бўйича 2022 йилда 5 нафар талабамиз ўқишни муваффақиятли якунлаб икки университет димломига эга бўлдилар.

Кафедранинг илмий-тадқиқот соҳаси. Кафедранинг таркибидан келиб чиққан ҳолда ҳозирда кафедранинг илмий салоҳияти тахминан 30%га тенг. Сўнгги йилларда кафедрада илмий салоҳиятинни кўтариш мақсадида кўпгина амалий ишлар амалга оширимокда, хусусан, ёш ўқитувчиларнинг илмий иш мавзулари тасдиқланиб лр устида амалий иш бошлаш йўлга қўйилмоқда. Кафедрада ўтган 75 йил дврида устозлар ва бугунги унда фаолият олиб бораётган ўқитувчилар томонидан қарийб ... дан ортиқ монографиялар, ...га яқин дарсли, ўқув қўлланмалар ва хрестоматиялар нашр этирилган. Кафедрада фаолият олиб борган деярли ҳар бир профессор-ўқитувчи доимий равишда

Республика ва Хорижий журналларда илмий мақолалар нашр эттирганлар, Халқаро илмий анжуманларда иштирок этиб келадилар. Хорий мамлакатлар - Ҳиндистон, Россия, Америка, Англия, Суринам, Маврикия, Голландия, Эрон, Жанубий Корея, Покистон, Индонезия, Малайзия, Вьетнам, Қозоғистон, Тожикистон, Озарбажон ва бошқа бир қанча мамлакатларда малака ошириш курсаларида, таржимонлик фаолиятида ҳамда илмий стажировкаларда бўлганлар. Ўзбекистонда тамил адабиёти бўйича илк илмий изланишлар олиб бораётган Мактуба Муртазахўжаева ХХ асрнинг таниқли тамил ёзувчиси Чиннаппа Бҳарати романлари бўйича ўз илмий тадқиқот ишини яқунлаш арафасида. Таҳсинга сазовор томони шуки, М.Муртазахўжаева Ч.Бхаратининг “Павлайи” романини ўзбек тилига таржима қилиб, “Жаҳон адабиёти” журналлари саҳифасида эълон қилди. Сўнгра алоҳида бир роман таржимаси сифатида нашр эттириб, унинг тақдиротини Ҳиндистонда Ч.Бҳарати иштирокида ўтказишга муваффақ бўлди ва ёзувчи билан унинг ижоди бўйича амалий суҳбат қилиб, илмий ишлари учун керакли маслаҳатларни олиб қайтган.

Кафедранинг етук профессор ўқитувчилари Жанубий Осиё мамлакатларининг кўплаб халқаро мукофотлари билан тақдирланганлар. Жумладан, Ўзбекистонда ҳиндий тилининг ривожига кўшган ҳиссаси учун фил.ф.н., проф. О.Н.Шоматов Ҳиндистон ҳукуматининг “Жорж Грирсон” Халқаро мукофоти, фил.ф.н., доц. Т.Х.Холмирзаев Ўзбекистонда урду тилининг ривожига кўшган ҳиссаси учун Покистон Ҳукуматининг “Ситара-е Имтияз” Халқаро мукофоти, фил.ф.д., проф. У.У.Муҳибованинг ҳиндий тили тарғиботи кўшган ҳиссаси учун Ҳиндистон ҳукуматининг “Ҳиндий тили тарғиботи учун” мукофоти ҳамда фил.ф.н., доц. С.С.Нурматов ҳам Ўзбекистонда ҳиндий тили ва маданиятини тарғиб этишдаги кўшган ҳиссаси учун Ҳиндистон Республикасининг “ICCR (Indian Council for Cultural Relation) Distinguished Alumni Award 2017” каби мукофотларга сазовор бўлганлар.

Кафедрада кўплаб илмий лойиҳалар амалга оширилган. Жумладан, ф.ф.д., доц. У.У.Муҳибова раҳбарлигидаги А-38 “Бобурийлар даври адабиёти (ҳиндий, урду, туркий ва форсий манбалар асосида)” мавзусидаги лойиҳаси амалга оширилган ва натижада икки қисмдан иборат монографик тадқиқот нашр этилган.

Кафедрада илмий тадқиқот ишларига алоҳида эътибор қаратилади. Кафедра мудири У.Муҳибова 2015 йилда докторлик (DSc) диссертациясини мувофақиятли ҳимоя қилди. Шунингдек, кафедранинг бошқа ёш ўқитувчилари ҳам ўз илмий тадқиқот ишларини яқунлаш арафасидалар. Улар орасида тамил

адабиёти, индонез адабиёти, вьетнам адабиёти, ҳинди, урду, малай ва индонез лингвистикаси бўйича илмий изланишлар олиб борилмоқда.

Кафедра битирувчилари. Кафедрада ҳар йили бешта шарқ тили бўйича 50 га яқин мутахассислар етишиб чиқади ва уларнинг аксарияти турли хил давлат ва хусусий ташкилотларда меҳнат қилмоқдалар. Жумладан, улар Ташқи ишлар вазирлиги, ҳиндий ва урду тилларига ихтисослашган мактаб ва лицейларда, Элчихона ва маданият марказларида, Халқаро Аэропортда фаолият юритиб келмоқдалар. Шунингдек, турли хил хориж билан ҳамкорликда фаолият юритилаётган ташкилотларда, жумладан, “Akela Group”, турли хил “Туризм”га оид МЧЖда (“Injoy Travel”, “Excellent pougraphy” хусусий туристик фирмалари) ҳамда “Дунё ва давр” газетасида таржимонлик лавозимларида меҳнат қилиб келмоқдалар.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, кафедранинг ташкил топганидан то шу давр мобайнида битирганлар орасида Хорижий мамлакатларда турли хил юқори лавозимларда ишлаган ва ишлаб келаётган мутахассисларимиз ҳам талайгина. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Ҳиндистондаги собиқ биринчи Элчиси проф. С.М.Мирқосимов, Ўзбекистон Республикасининг Англия ва АҚШдаги собиқ Элчиси ф.ф.н., доц. Ф.Ф.Тешабоев каби ҳиндшуносларимиз ҳам кафедрамиз битирувчилари ҳисобланади.

Кафедра талабаларимиз ўртасида турли хил ютуқларга эришганлари ҳам талайгина. Жумладан, кафедрамизнинг беш нафар талабаси индонез тили бўйича ўтказилган “Нотиклик маҳорати” танловида иштирок этиб, совринли мукофотларга сазавор бўлдилар ва Индонезия университетларидан бирида бир йил таълим олиш имкониятига эга бўлдилар.

2019 йилда М.Гандининг таваллудининг 150 йиллиги жаҳон миқёсид кенг нишонланаётган бир пайтда Тошкент давлат шарқшунослик университети Ҳиндистон элчихонаси, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқалари қўмитаси ҳамда ШХТнинг Ўзбекистондаги Халқ дипломатияси маркази билан ҳамкорликда “Маҳатма Ганди фалсафий таълимотида халқ дипломатияси” мавзусида махсус семинар ташкил этди. Семинарда Ҳиндистон томонидан Ҳиндистон Парламенти аъзоси Анил Кумар Шастри ҳамда гандишунос олима Шобҳана Радҳакришналар иштирок этдилар.

2022 йил июль-сентябрь ойларида университетнинг олти нафар ҳиндшунослари Ҳиндистоннинг Маҳатма Ганди Халқаро ҳиндий тили университетида оғзаки таржима курсларида таҳсил олиб қайтдилар.

Тошкентдаги Л.Б.Шастри номли Ҳинд Маданияти маркази томонидан университетимизнинг беш нафар ҳинди тили талабалари Аградаги Марказий ҳинди тили олийгоҳига бир йилга ўқишга юборилдилар. Хозирда кафедранинг кўплаб битирувчилари ўқув курсларини муваффақиятли тугатиб, Ҳиндистоннинг нуфузли университетларида ҳам таълим олмоқдалар.

Кафедранинг хориж билан йўлга қўйган алоқалари. Кафедрада хориж билан алоқалар яхши йўлга қўйилган. Ҳамкорликда соҳани ривожлантиришга қаратилган кўплаб ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, проф. О.Н.Шоматов ташаббуси билан Ҳиндистон Элчихонаси ҳомийлигида кафедра қошида “Маҳатма Гандҳи ҳиндшунослик маркази” очилган. Шунингдек, Покистон Элчихонаси ҳомийлигида “Покистон маркази” ҳам ташкил этилган. Шунингдек, кафедра қошида “Индонез тили маркази” ҳамда “Вьетнам тили маркази” ҳам элчихоналар ҳамкорлигида ташкил этилган.

Кафедранинг Ҳиндистоннинг “Дехли Университети”, “Ғолиб Университети”, “Ҳайдаробод Университети”, “Гужрат университети”, “Вивекананда илмий тадқиқот марказ”лари билан ҳам алмашунув доирасидаги меморандумлари ҳам имзоланган.

Сўнгги йилларда кафедранинг кўплаб профессор-ўқитувчилари хорижда малака ошириб қайтдилар. Кафедранинг икки нафар ўқитувчиси Ҳиндистонда ва ир нафар ўқитувчиси Малайзияда хорижликлар учун ташкиллаштирилган ўқув курсларида малака оширдилар. Шунингдек, Ҳиндистон, Индонезия ва Малайзия мамлакатлари университетининг етакчи мутахассис профессор-ўқитувчилари (Ҳиндистон уч нафар, Индонезиядан бир нафар, Малайзиядан бир нафар) тил соҳиблари сифатида кафедрада талабаларга сабоқ бердилар.

Ўзбекистондаги Ҳиндистон Элчихонаси кафедранинг бир қанча дарслик ва монографияларини нашр этишда кўмак берди. Жумладан, Т.А. Ходжаева ҳамда У.У.Муҳибоваларнинг Ҳиндистон халқлари адабиёти номли монографияси, М.Абдурахманова ва проф. Чандра Шекхар билан ҳамкорликда яратилган “Ғолиб сара ғазаллари” китоби, кафедрага оталиққа берилган Тошкентдаги Л.Б.Шастри номли ҳинди тилига ихтисослашган 24-умумтаълим мактаби ўқувчилари учун кафедра профессор-ўқитувчилари ҳамда мактабнинг ҳинди тили ўқитувчилари билан ҳамкорликда яратилган 5-11 синфларга мўлжалланган жами 7 та “Ҳинди тили” дарслиги 2022 йил Ҳиндистон Маданият маркази ҳомийлигида нашр эттирилди. Дарсликлар тақдими Ҳиндистон элчихонаси, Л.Б.Шастри номли Ҳинд маданияти мааркази ҳамда

Ҳиндистон маданий алоқалар қосуллиги Президенти Винай Сехрабуддхенинг онлайн иштирокида бўлиб ўтди.

Шунингдек, элчихона томонидан тақдим этилган ҳинд тилларидаги бадиий, илмий ва ўқув адабиётига оид икки мингдан ортиқ китобларни ҳамда аудио-видео, компьютер, проектор каби техник жиҳозларнинг тухфа қилиниши ҳамда Маҳатма Ганди номидаги ҳиндшунослик илмий марказини доимий равишда янги китоблар ва жиҳозлар билан бойитиб борилиши ҳиндшуносларимиз учун муҳим аҳамиятга моликдир. Мазкур китоб фонди туфайли кафедрамиз ўқув илмий тадқиқот маркази бўлибгина қолмай, балки ҳинд филологиясини ўрганишнинг ўзига хос илмий-услубий ва ахборот марказига ҳам айланиши муқаррардир.

Ўзбек ҳиндшунослари томонилан таржимонлик фаолияти ҳам жуда яхши олиб борилган ва нуфузли меросга эга. Бунда ҳинд ёзувчилари асарлари ҳамда ўзбек адибларининг асаридан таржималар ҳам доимий равишда амалга оширилиб келинади. Хусусан, 1961 йилда Тагор таваллудининг 100 йиллигига бағишланган беш жилдлик китоб, Премчанд, Кришан Чандар, Яшпал, Сарожини Найда, Муктибодх, Чиннаппа Бҳарати романлари, Рамаёна ва Маҳабхарата эпослари, Панчатантра, Хитопадеша, Шукасатати, Веталанинг 25-ҳикояси каби эртақ ва масаллар тўплами, Маҳатма Гандининг “Менинг ҳаётим” асарлари таржима этилган, шунингдек, Ўзбекистон телеканалида “Маҳабхарата” ва “Рамаёна” сериаллари ҳам ўзбек тилида Амирулла Файзиев таржимасида намоёниш этилган. Ўтган 75 йил давомида жами икки мамлакат адбларининг юздан ортиқ турли жанрдаги асарлари ўзбек ҳиндшунослари томонидан таржима қилиб ўзбек китобхонларига етказилган. Шунингдек, ўзбек адибларининг асарлари ҳам ҳинди тилига ўгирилган.

HINDSHUNOSLIK DARG‘ALARI

SHOMATOV OZOD NASRIDDINOVICH

(1940 - 2015)

Hindshunos olim, filologiya fanlari doktori, professor.

O.N.Shomatov 1940 yil 17 iyulda Toshkentda tug‘ilgan. 1957 yilda Toshkent davlat universitetining sharq fakulteti hind bo‘limiga o‘qishga kirib, 1962 yilda tugatgan va shu yilning o‘zida ToshDUning Sharq fakulteti qoshidagi aspiranturaga kabul qilingan. 1964-1965 yillar malaka oshirish maqsadida Hindiston safarida bo‘lgan.

O.N.Shomatov 1966 yilda Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida «Лексико-грамматический очерк языка дакхини XVII в.» mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan va shu yildan boshlab Hind filologiyasi (hozirgi Janubiy Osiyo tillari) kafedrasida dastavval oddiy o‘qituvchi, dotsent va 1968 yildan umrining oxirigacha kafedra mudiri lavozimida ishlagan.

O.N.Shomatov 1984 yilda ISSR Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida «Адаптация иноязычной лексики в системе южного хиндустани XV – XVIII вв.» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Uning ilmiy faoliyati hindiy va urdu tillarini atroflicha tadqiq etishga, ularning tarixi va dialektlarini, leksika va grammatikasini mukammal o‘rganishga bag‘ishlangan edi.

Olim 1973 yilda dotsent va 1987 yilda professor degan ilmiy unvonlarga sazovor bo‘lgan.

U 1970 yildan boshlab turli xalqaro anjumanlarda faol qatnashib kelmoqda. Jumladan, 1990 yilda Praga shahrida, 1992 yilda Hindistonda – Dehlidagi G‘olib institutida, 1993 yilda Pokistonning Karachi va Rossiyaning turli shaharlarida tashkil etilgan konferensiya va simpoziumlar hamda Estoniya, Gruziya, Ukraina va Rossiyada o‘tkazilgan ilmiy-metodik va filologik ta‘limga oid kengashlarda ma‘ruzalar qilgan.

1996 yil AQSh (Fulbrayt), 1997 yil Hindiston (Anand Kumarasvami), 2005 yil Germaniya (DAAD) sovrindori sifatida ilmiy loyihalarni bajargan.

2000 yil Monreal (Kanada) va 2004 yil Moskvada o‘tkazilgan Jahon Sharqshunoslar Kongressida hamda 1999 yil London (Angliya) va 2003 yil Paramaribo (Surinam)da bo‘lib o‘tgan Jahon Hindiy tili Anjumanlarida ishtirok etkan. Bundan tashqari, Polsha, Vengriya, Mavrikiy, Germaniya, Italiya va Fransiyalarda turli ilmiy anjumanlarda qatnashgan.

1993 yildan boshlab Toshkent davlat sharqshunoslik instituti qoshidagi Osiyo va Afrika xalqlari tillari ixtisosligi buyicha Ixtisoslashgan kengashning muovini hamda O‘zbekistan davlat jahon tillari universiteti qoshidagi umumiy tilshunoslik, psixolingvistika va lingvistik tipologiya bo‘yicha Ixtisoslashgan kengashning a‘zosi. U

2006 yil kafedra qoshidagi «Mahatma Gandhi nomfidagi hindshunoslik markazi»ga asos solgan.

O.N.Shomatov o‘z ilmiy faoliyati davomida tilshunoslik, mamlakatshunoslik, qadimiy Hindiston va boshqa turli mavzularda 130 ga yaqin ilmiy maqola, 20 ga yaqin darslik, qo‘llanma, lug‘at, 10 ga yaqin monografiya nashr ettirgan. 20 dan ortiq ilmiy ishlarga muharrirlik qilgan, 6 nafar fan nomzodiga ilmiy rahbarlik qilgan.

RAHMONBERDI MUHAMMADJONOV

(1929-1994)

O‘zbek urdushunoslik sohasiga tamal toshini qo‘ygan yirik hindshunos olim.

Ustoz Rahmonberdi Muhammadjonov O‘zbekistonda urdu va hindiy tillarining o‘qitilishiga salmoqli hissa qo‘shdilar. Olimning o‘rta maktab va oliy o‘quv yurtlari uchun yaratgan darslik va o‘quv qo‘llanmalari hali-hanuz nufuzini yo‘qotgani yo‘q. Jumladan, 1990 yil nashr qilingan “Urdu tili darsligi” va bir qator urdu va hindiy tili maktablari uchun mo‘ljallangan darsliklar shular sirasiga kiradi. Olimning qalamiga mansub urdu tili grammatikasiga doir ko‘plab maqolalari uning zamonasining yetuk lingvist olimi ekaniga yaqqol dalildir.

O‘zbek urdushunosligining darg‘asi ustoz Rahmonberdi Muhammadjonov qalami o‘tkir tarjimon edilar. Ul zotning mehnatlari samarasi o‘laroq 1973 yilda Toshkentdagi G‘afur G‘ulom nomli nashriyot tomonidan “ O‘zbekiston shoirlari” nomli she’riy to‘plam urdu tilida nashr qilindi. 1979 yilda “ Progress” nashriyotidan Hamza Hakimzoda Niyoziyning “Sharqqa bahor keldi” nomli she’riy to‘plami urduga tarjima qilindi.

Butun zakovatiyu salohiyatini tadqiqot va tarjimaga bag‘islagan ustoz Rahmonberdi Muhammadjonovning ko‘p yillik mehnati bilan 1996 yili Pokistonda o‘zbek she’riyatining sultoni Mir Alisher Navoiyning g‘azallari urdu tilida nashrdan chiqdi.

O‘zbekka Hindiston va Pokistonning birdek sevikli shoiri bo‘lgan Mirzo Asadulloxon G‘olibni tanitgan ham ustoz Rahmonberdi Muhammadjonov bo‘ladilar. 1965 yilda shoirning g‘azallari xalq shoiri Yong‘in Mirzo bilan hamkorlikda “Shaydo” nomi bilan dunyo yuzini ko‘rdi. 1975 yilda ustoz bir qator o‘z davrining eng taniqli shoirlari bilan birgalikda G‘olibning urducha va forscha she’rlarini o‘zbek tiliga o‘girdilar.

Ustoz Rahmonberdi Muhammadjonov nasriy asarlarning tarjimasi bobida ham benazir edilar. 1962 yilda ular tomonidan Prem Chandning “Gaodan” romani “Qismat” nomi bilan Toshkentda chop etildi.

Ustoz Rahmonberdi Muhammadjonov vafotidan so‘ng 1995 O‘zbekistonda urdu tili va adabiyoti rivojiga qo‘shgan katta xizmatlari uchun Pokiston hukumati tomonidan “Pride of Performance” (“Sharafli mehnati uchun”) nishoni bilan taqdirlandilar.

O‘zbek hindshunosligi rivoji yo‘lida samarali faoliyat ko‘rsatgan zabardast olim 1994 yilning 11 noyabr kuni chin dunyoga safar qildilar.

Ilmiy yo‘nalishi – urdu tilining grammatik tuzilishi. 10 dan ortiq ilmiy-uslubiy ishlari va ko‘plab badiiy tarjimalar muallifi.

Asosiy ilmiy ishlari:

1. Hindiy tili. Birinchi kitob.- Toshkent, 1958.- hammualliflikda.
2. Учебник языка урду.- Toshkent, 1959 – hammualliflikda.
3. Hindiy tili darsligi. Ikkinchi kitob. – Toshkent, 1962.- 220b. – hammualliflikda.
4. Отглагольные сложные глаголы в языках хинди и урду // научные труды ТашГУ. Востоковедение. Иностраные языки – Tashkent. 1967
5. Urdu tili darsligi. Ikkinchi sinf uchun. – Toshkent: O‘qituvchi, 1988
6. Urdu tili. 3-sinf. – Toshkent: O‘qituvchi, 1988. .- 231b
7. Учебник языка урду для первого курса. Toshkent: O‘qituvchi, 1991.- 423c (соавторстве с Б.А Мухаммеджановой).

АУЛОВА РЕНА АРОНОВНА

(1927-1997)

1927 йил Самарқанд шахрида тугилган. САГУ (Хозирги ЎзМУ) шарқ факултетининг 1949 йил битирувчиси. Шарқшунос- филолог-хиндшунос, педогогика фанлари номзоди, дойент (1979).

1950-1952 йиллар Туркистон Харбий Округи ходими; 1952-1993 йилга қадар Тош ДУ шарқ факультетида ўқитувчи, катта ўқитувчи ва доцент (1979). 1993 йилдан нафақада.

Илмий йўналиши - хиндий тилшунослиги, хозирги замон хиндий тили. 20 дан ортиқ илмий-услубий ишлар, ўқув қўлланмалар ва дарсликлар муаллифи.

Рена Ароновна хиндий тилида методикаси энг кучли устозлардан ҳисобланадилар. Устозимиз қаламларига мансуб 1-курс талабалари учун ёзилган “Учебник языка хинди” номли илк дарслик хинди тилига қизиқувчилар учун энг қулай ва ҳеч қандай устозсиз тилни ўрганиш имкониятини берувчи дарсликдир. Бу эса устозда методика, тил ўқитиш услуби кучлигидан

даолатдир. Ушўбу дарслик бйлан боғлиқ бир хотира эсимда - кафедрага Россиянинг узок-узок қишлоқларидан ҳинди тилига қизиқиб, уни Р.А.Аулованинг китоби орқали ўрганиб, ушбу китоб муаллифига миннатдорчилик билдириб ёзилган кўплаб хатларни ўқиганмиз. Рена Ароновнада методиканинг кучлилигига яна бир мисол тариқасида шуни эслаб ўтиш мумкин. Ўша пайтларда кўпгина чет мамлакатлардан ёшлар кафедрамизга ўқишга келар эди. Бир гуруҳда бир нечта чет эллик ўзбеклар билан бир гуруҳда ҳинди тилини ўрганар эди. Шундай гуруҳлардан бирида 5 нафар ўзбек ва 2 нафар вьетнамлик болалар ўқир эди. Мана шу гуруҳда Рена Аронова ҳинди тилидан дарс берар эдилар. Табиийки, 7 нафар талабанинг тил билиш қобилияти турли хил. Шунда устоз ҳар бир талабалани ўзининг имконияти, иқтидори ва тилни ўрганиш кучига қараб вазифа берар эдилар. Шунда вазифаларга баҳо қўйилганида икки кишига “4” баҳо қўйилса, талабалар ҳайрон бўлмасин деб, бизга изох берар эдилар: “сизлар ҳайрон бўлманглар, нега икки хил талаба бир хил баҳо олди деб. Ҳар бир талабалага ўзининг билим даражасидаги вазифа берилган ва ҳар бири ўзига берилган вазифанигина яхши баҳога тайёрлаган, агар вазифаларни алмаштирсак, унда баҳо ҳам ўзгаради, лекин бу адолатли баҳо бўлмайди, дердилар. Биз устознинг талабага айнан мана шу ёндошгувларини ҳали ҳануз ўз тажрибамизда, иш фаолиятимизда қўллаб келамиз ва бу жуду тўғри ва даолатли метолика, деб биламиз.

Асосий илмий ишлари:

Номзодлик диссертацияси мавзуси: “Ҳиндий тили дарслиги”. -Т.,1973.

1.Учебник языка хинди: для первого курса. - Ташкент, 1969. -252с.

2.Обучение устной речи на языке хинди на основе учебного текста // Труды ТашГУ. Сер. Востоковедение.Языкознание. -Ташкент, 1973. -Вып.433.- С.171-176.

3.Пособие по домашнему чтению (язык хинди). -Ташкент,1977.

4. Пособие по домашнему чтению для студентов 2 курса (язык хинди).- Ташкент, 1982.-98с.

5.Учебник языка хинди для 2-го класса. -Ташкент, 1985. -110с.- Всоавторстве.

6.Хиндий тили дарслиги: 2-синф.-Ташкент, 1987. -Л.А.Симаева билан ҳамкорликда

7.Методические рекомендации для учителей (часть I-II). - Ташкент, 1988.

8.Хиндий тили дарслиги: 3-синф. Ташкент, 1993.

BUYANOVA ANASTASIYA PAVLOVNA

(1923-2001)

Buyanova Anastasiya Pavlovna 1925-yil Moskva shahrida tavallud topgan.

Moskva davlat universiteti qoshidagi Osiyo va Afrika mamlakatlari institutining Hind filologiyasi kafedrasida o‘qishga kirib, o‘sha yerda tahsil olgan.

Toshkent davlat universiteti sharq fakultetidagi Hind filologiyasi kafedrasida urdu tili mutaxassislari yetishmaganda kafedra mudiri V.S.Moskolyov tomonidan bir guruh moskvalik hindshunoslar qatori A.P.Buyanova ham taklif qilingan. Shu tariqa A.P.Buyanova umrining oxiriga qadar talabalarga urdu tili hamda mazkur til bilan bog‘liq ko‘pgina fanlardan saboq berib kelgan.

A.P.Buyanova oliy ta‘lim dargohi talabalariga dars berish bilan bir qatorda Toshkentdagi urdu va hindiy tili o‘qitiladigan maktabning boshlang‘ich va katta sinf o‘quvchilari uchun darsliklarni tayyorlashga katta xissa qo‘shgan.

Anastasiya Pavlovna kafedrada urdu tili, urdu tili sintaksisi, urdu matbuoti kabi fanlardan talabalarga saboq berganlar. Ustoz talabalar bilan bog‘liq har qanday muammoni ijobiy, ayni talabaning foydasi uchun, lekin adolatli hal qilishga doim harakat qilganlar. Shu sabab barcha talabalar biron muammosi bo‘lsa darrov Anastasiya Pavlonaning yoniga kelib dardlashar edi. Talaba bilan bo‘lgan bir voqeaning ko‘pchilik guvohi bo‘lgan. Bir yili urdu tili talabasi Hindistonga 10 oylik stajirovkaga yuborildi. Hindistonda u o‘z do‘stining uyiga mehmonga borib, u yerda hind taomi yoqmasdan mazasi bo‘lmay qolgan va shu tufayli yotoqxonaga kelolmagan. Bundan xabar topgan Sovet elchixonasi uni tartibni buzgan talaba sifatida qilgan xatosi uchun Toshkentga qaytarib yuborib, chora ko‘rish kerakligini ham aytgan. Toshkentda uni o‘qishdan xaydashga qaror qilingan. Shunda Anastasiya Pavlovna bu talabani yaxshi bilganlari, u hech qachon yomon ish qilishi mumkin emasligini tushungan holda Sharq fakulteti partkomi a‘zosi sifatida masalaga aralashib talabani xaydallishdan saqlab qolib, xayfsan berish bilan cheklanganlar. Shundan keyin Anastasiya Pavlovna talabalar orasida yana bir bor adolatli va mehribon ustoz nomini olib, ularda ustozga bo‘lgan ishonch yana ham ortgan. Shuningdek, fakultet ustozlarida ham A.Buyanovaga nisbatan hurmat ortgan. A.Buyanovaning faoliyatida talabalar bilan bog‘liq bunday katta kichik masalalarni juda ko‘p tilga olish mumkin.

Kafedrada urdu tili bo‘yicha sifatli mutaxassislar yetishtirishda A.P. Buyanovaning o‘rni va ahamiyati juda katta bo‘lgan.

TEMUR G‘IYOSOV
(1931-2017)

Temur G‘iyosov 1931-yil 28-iyunda Toshkent shahrida sharqshunoslar oilasida tavallud topdi. Temur G‘iyosov 1948-yilda Toshkentdagi 75-o‘rta maktabni tamomlagach, o‘sha yili Toshkent davlat universiteti (hozirgi Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti)ning Sharq fakultetiga o‘qishga kirdi. Universitetni 1953-yilda imtiyozli diplom bilan bitirib, shu yili Sharq fakultetining Xorijiy Sharq mamlakatlari tarixi bo‘yicha aspiranturaga kirdi va 1956-yilda uni bitirdi. 1958-yilda Temur G‘iyosov Moskvada Rossiya Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutining ilmiy kengashida “Hindistonning Janubi-sharqiy Osiyo va Uzoq Sharqda keskinlikni yumshatish uchun kurashi” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi. 1973-yilda esa “Hindiston diplomatiyasining Yaqin Sharq va Janubi-sharqiy Osiyoda agressiya va neokolonializmga qarshi kurashi (1947-1967)” mavzusida tarix fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya yoqladi.

Temur G‘iyosov 1956-yildan boshlab Sharq fakultetining Xorijiy malakatlar tarixi kafedrasida o‘qituvchilik qila boshladi. 1962-yildan katta o‘qituvchi va dotsent lavozimiga o‘tdi. 1977-yilda professor unvonini oldi.

Temur G‘iyosov avval Toshkent davlat universitetining Sharq fakultetida, so‘ngra Toshkent davlat sharqshunoslik universitetining “Xorijiy mamlakatlar tarixi” kafedrasida, “Osiyo va Afrika mamlakatlari tarixi”, “Hindiston tarixi”, “Pokiston tarixi”, “Pokistonning ijtimoiy-siyosiy davlat tizimi va huquqi”, “Hindiston va Pokiston tarixnavisligi va manbashunosligi”, “Hindistonning O‘zbekiston Respublikasi bilan siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalari”, “Hindistonning xalqaro munosabatlardagi roli”, “Hindistonning Arab Sharqidagi siyosati”, “Hindistonning afg‘on masalasidagi siyosati” fanlaridan ma‘ruzalar o‘qidi.

Temur G‘iyosovning Xorijiy mamlakatlari tarixi, madaniyati, iqtisodiyoti, ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga doir maqolalari respublikamiz matbuoti, jumladan, “O‘zbekiston ovozi”, “Pravda Vostoka”, “O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati”, “Narodnoye slovo”, “Toshkent oqshomi”, “Turkiston”, “Hurriyat” gazetalarda, “Muloqot”, “O‘zbekistonda ijtimoiy fanlar”, “Fan va turmush”, “Jahon adabiyoti” jurnallarida va ko‘plab ilmiy to‘plamlarda, shuningdek, Hindistonda ham nashr etilgan.

Temur G‘iyosov qalamiga mansub bo‘lgan ilmiy ishlar Hozirgi Hindistonning ijtimoiy, siyosiy va davlat tuzumi, Hindiston va Pokistonning tarixini o‘rganish,

Hindiston va xalqaro xavfsizlik masalalari, Hindiston – Pokiston munosabatlarini o‘rganish, Hindiston – O‘zbekiston aloqalarini tadqiq etish kabilar tashkil etgan.

1999-yilda professor Temur G‘iyosovich G‘iyosov respublikamizda birinchi marta o‘zbek tilida talabalar uchun “Hindistonning yangi tarixi”, 2000-yilda “Qadimgi Hindiston tarixi” va 2004-yilda “Hindistonning o‘rta asrlar tarixi” deb nomlangan darsliklarini nashr ettirdi.

So‘nggi yillarda xorijiy tillardagi tarixiy asarlarning ilmiy tadqiqi va tanqidiy tahlili asosida Sharq mamlakatlari tarixiga oid zamonaviy o‘quv adabiyotlarini ishlab chiqish ilmiy loyihasi doirasida s.f.d. N. Abdullayev rahbarligidagi ilmiy guruh tomonidan “Hindiston tarixi”, “Pokiston tarixi”, “Afg‘oniston tarixi”, “Eron tarixi” singari o‘quv qo‘llanmalar yaratildi. Mana shu ulkan ishni boshida ham professor T. G‘iyosovning xizmatlari katta bo‘ldi. Jumladan, u boshchiligida “Hindiston tarixi” va “Pokiston tarixi” o‘quv qo‘llanmalari yaratildi.

G‘ULYAMOVA RA‘NO

(1939-1985)

G‘ulomova Ra‘no Hojiakbarovna hindshunos olimasi, filologiya fanlari nomzodi, dotsent. 1939 yil 20 yanvarda Toshkentda tug‘ilgan. 1957-1962 yillar ToshDU sharh fakulteti hind filologiyasi bo‘limida taxsil oldi. R. G‘ulomova 1962 yildan umrining oxiriga kadam sharh fakultetida ukituvchi va katta o‘qituvchi lavozimlarida xizmat qildi hamda hind tili, xind xalqlari adabiyoti kabi kurslardan talabalarga dars berdi. U talabalik davrida til malakasini oshirish uchun Hindistonda bo‘lgan. 1969-1972 yillar SSSR FA Sharqshunoslik insti tuti aspiranturasida tahsil ko‘rdi. 1975 yilda SSSR FA Sharqshunoslik instituti ilmiy kengashida «Vishnu Prabxakar prozaik i dramaturg» degan mavzuda nomzodlik dissertatsiyasini ximoya kildi. 1979 yilda unga dotsentlik ilmiy unvoni berilgan. R. G‘ulomova 1985 yil 11 noyabrda vafot etgan.

Ra‘no G‘ulomova Moskvada nomzodlik ishini himoya qilgach, Toshkentga qaytib, kafedra mudiri lavozimida ishlagan. U talabalarga hindiy tili va zamonaviy hind adabiyoti fanidan dars bergan. Tarjima nazariyasi va amaliyoti fani bo‘yicha dars jarayonida masus tarjima qilingan matnlarni tanlab olib, ularni talabalarga avval hindiy tilidan tarjima qildirib, so‘ngra xatolarni anglash uchun mohir tarjimon tarjimasi bilan qiyoslatar edilar. Bu esa talabada tarjima mahoratining o‘shida kata yordam berar edi.

Olimasi 20 ga yaqin ilmiy maqolalar va o‘kuv kullanmalari yozib nashr ettirgan.

Asosiy ilmiy ishlari:

1. Nekotorie ideyno-xudojestvennie osobennosti romana V. Prابخakara Nishikant». T., 1973.
2. Drama V. Prابخakara «Doktor». T., 1978.
3. Metodicheskaya razrabotka po obshchestvenno-politicheskim tekstam xindi. T., 1984.
4. Odnoaktnaya dramaturgiya V. Prابخakara.- Trudi TashGU, № 72, Vostokovedenie. T., 1984, S. 18-26.

TESHABOYEV FOTIX G‘ULOMOVICH

(1939 - 2005)

Toshkent shahrida tug‘ilgan. ToshDU (hozirgi O‘zMU) sharq fakultetining 1962-yil bitiruvchisi. Sharqshunos-filolog-hindshunos, falsafa fanlari nomzodi, dotsent, davlat arbobi.

1962-yildan ToshDU sharq fakulteti hind filologiyasi kaferasida o‘qituvchi; 1964-yildan O‘z FA Falsafa va huquq institute aspirant; 1966 dan ilmiy xodim, 1969-yildan katta ilmiy xodim (orada 1970-1973 yillar SSSRning Hindistondagi elchixonasida tarjimon), 1973-1977 yillar institutning xorijiy Sharq mamlakatlarning ijtimoiy-falsafiy tafakkuri sektorida katta ilmiy xodim va 1977-yildan sector mudiri; 1978-yilda Oliy partiya maktabida kafedra mudiri; 1979-1984 yillar Hindistonning Bombay shahridagi Sovet madaniyat markazida direktor; 1984-1985 yillarda O‘zb. KPMK Axborot va xorijiy aloqalar bo‘limining instruktori, 1985-1989-yillarda xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik va madaniy aloqalar jamiyati raisi, 1989-1991 yillarda xalqaro bo‘lim mudirining muovini, 1991-yildan O‘zR TIVda vazirning birinchi o‘rinbosari; 1993 yili AQSH da O‘zR Muvaqqat ishlar vakili, 1994 yildan O‘zRning BMTdagi Doimiy vakili; 1996-yil sentabrdan O‘zR TIVda Maxsus topshiriqlar bo‘yicha Elchi, 1997-199-yillar O‘zbekistonning Buyuk Britaniyadagi elchisi. 2000-2004-yillar BMT Doimiy vakili, BMT taraqqiyot vakilining maslahatchisi (orada 2002 yili Oksford Islom markazi tinglovchisi); 2003-yili Turkiyaga ilmiy safar; Shu orada ToshDSHI Xalqaro munosabatlar kafedrasi dostenti.

1996-yili AQSHning Tennesi shtati gubernatori tomonidan F. Teshaboyevga Ezgu niyatlar Elchisi degan faxriy unvon berilgan. Kaliforniya shtatidagi Ilmiy-madaniy akademiyasining Faxriy a‘zosi (1995), Javoharla’l Neru nomidagi Xalqaro mukofot sohibi (1988). 1-klassdagi maslahatchi (1991).

Ilmiy yo‘nalishi – Hindistonda ijtimoiy-falsafiy fikr. 70 dan ortiq ilmiy ishlar muallifi. Juda ko‘p iqtisodiy-siyosiy, ilmiy anjumanlar ishtirokchisi. (Nepal, 1969; Praga, Belgiya, Jakarta, Olmaota, Davos (Shvetsariya), Kvetta (Pokiston).)

Asosiy ilmiy ishlari:

Nomzodlik dissertatsiyasi mavzusi: «Философские и общественно-политические взгляды просветителя XIX в. Саид Ахмадхана». – Т.,1969.

1. Саид Ахмадхан-индийский мыслитель XIX века// Общественные науки в Узбекистане.- Ташкент, 1967.-№3. – С.43-46.

2. Sayid Ahmadxon// Xorijiy Sharq xalqlarining ilg‘or ijtimoiy-falsafiy fikrlari tarixi ocherki. – Toshkent, 1971. –B.53-59.

3. Мирозрение Саид Ахмадхана// Из истории прогрессивной общественной и философской мысли в Индии. Ташкент: Фан, 1976.

4. Muhmmad Iqbol dunyoqarashining asoslari//Muhammad Iqbol-Sharqning buyuk shoiri va mutafakkiri. – Toshkent: Fan, 1979.

5. Essay on the history of Progressive Thinking in India// Urdu Academy of Science. – 1989. – to‘plam.

6. Old Uzbekistan walks a new path. Seattle Post-Intelligencer.-1995.-март№10.

7. Images of Amir Temur. Amir Temur shabihalari. Образы Амира Темура. Ташкент, 2001.

8. Hindiston: Yangi va eng yangi davr falsafiy qarashlari: M. Gandi, R. Tagor. J. Neru haqida//Mavlono Abul Kalam Ozod institute ilmiy to‘plami. – Kalkutta, 2004.

9. Uzbek-Indian Realties: focus on new perspective // “News and views”.– Delhi, 2004. – September.

10. Hurmo va marvaridlar: Arab shoirlari ijodidan tarjimalar//Sharq yulduzi. – Toshkent, 2004.-№3-4.

11. «Положение женщин Узбекистана» //Журнал «Soviet Mari». – 1885. - №11- hind tilida.

12. Diplomat-sharqshunoslar// Sharq mash‘ali. – Toshkent, 2001. № 3-4.

KOMILOV ZOHID SABITOVICH

(1945 - 1996)

Toshkent shahrida tug‘ilgan. ToshDU (hozirgi O‘zMU) sharq fakultetining 1968 – yil bitiruvchisi. Sharqshunos-filolog-hindshunos, filologiya fanlari nomzodi.

1967 – 1968 yillar Hindistonning Lakxnau universiteti tinglovchisi; 1968 yildan ToshDU sharq fakultetining hind filologiyasi (hozirgi Janubiy Osiyo tillari) kafedrasida o'qituvchisi (orada: 1987 – 1991 yillar Hindistonning Kalkutta shaxrida tarjimon), umrining oxirigacha katta o'qituvchi.

Zohidjon Komilov O'zbekistonda ilk bengalshunos bo'lganlar. Ular doim bengal guruxlariga asosiy sharq tilidan saboq berib, O'zbekistonga bir qana bengalshunoslarni yetishtirib berganlar. O'zbekistonda har ikki yilda o'tadigan Osiy va Afrika xalqlari xalqaro kinofestivalida Bengaliyadan kelgan mehmonlar uchun tarjimon sifatida droimiy ravishda Zoxid aka jalb etilganlar. 1995 yili “Komilov Zohid Sobitovich - "Опыт контрастивного изучения деепричастных форм в языках бенгали и хинди" mavzusidagi qiyosiy tipologik ishni muvaffaqiyatli himoya qilganlar.

Ilmiy yo'nalishi – tilshunoslik, hindiy tili. 18 ta maqola muallifi.

Asosiy ilmiy ishlari:

Nomzodlik dissertatsiyasi mavzusi: «Опыт контрастивного изучения деепричастных форм в языках бенгали и хинди». – Тошкент, 1995.

1. Синтаксические функции деепричастия на - iya, - e в бенгали и деепричастия на - kar, - ke; - karke в хинди // Индийское языкознание. – М.: Наука 1978. -С. 94 - 103 .

2. Деепричастие и деепричастные Конструкции в современном языке хинди // Научные труды ТашГУ. Сер. «Востоковедение». – Ташкент: изд-во ТашГУ, 1979. -С. 31 - 33 .

3. Семантико - синтаксические эквиваленты условного деепричастия на ile / -le бенгальского языка в хинди // Научные труды ТашГУ, «Вопросы востоковедения. – Ташкент: изд - во ТашГУ, 1979. -С. 32-40 .

4. Переход деепричастий в другие классы слов в языках бенгали и хинди // Труды ТашГУ. Сер. «Вопросы востоковедения». – Ташкент, 1981. -С. 46-52 .

1. Вопрос о синтаксической роли деепричастий и деепричастных оборотов в современных языках бенгали и хинди // Труды ТашГУ. Сер. «Восточное языкознание». – Ташкент, 1987. -С. 80-84 .

IBROHIMOV ANSORIDDIN PO‘LATOVICH

(1952-2011)

Taniqli sharqshunos va hindshunos olim Ibrohimov Ansoriddin Po‘latovich 1952 yil 10 fevral kuni Toshkent shahrida dunyoga kelgan. Toshkent shahridagi 92-maktabda tahsil olgan Ansoriddin Ibrohimov ilm-fanga bo‘lgan alohida muhabbati va cheksiz qiziqishlari sababli tengdoshlari orasida ajralib turardi. Maktabni a’lo baholarga tugatib, 1969 yilda Toshkent davlat universitetining (*hozirgi O‘zbekiston milliy universiteti*) hindiy tili bo‘limiga o‘qishga qabul kilindi. 1974 yil mazkur universitetni imtiyozli diplom bilan tamomlab, ikki yil davomida Hindistonning “Lakxnau” universitetida hindiy tili bo‘yicha malaka oshirib qaytdi va poytaxtdagi 144-o‘rta maktabda o‘qituvchilik qilib, olgan barcha bilimlarini o‘quvchilarga qunt bilan o‘rgatdi.

1977-1981 va 1989-1990 yillarda turli nufuzli nashriyotlarda muharrirlik qilib, tahrir va tarjimada boy tajriba to‘pladi, o‘zbek, urdu, hind tillariga oid turkum nashrlarni chop ettirishga katta hissa qo‘shdi.

1981-1983 yillarda Hindistonda “Bhilay metallurgiya kombinati”da bosh tarjimon vazifasida ishlagan kezlarda esa hindiy tilini qo‘llash borasida ham katta amaliy tajriba to‘pladi. Bu betakror va go‘zal mamlakatning oddiy odamlar turmush tarzi, taraqqiyot jarayonlari va adabiyotini o‘rgandi.

Shuningdek, Ansoriddin Ibrohimov mustaqillik yillarida O‘zbekiston va Pokiston o‘rtasidagi madaniy aloqalarni rivojlantirish maqsadida 1993-1994 yillar davomida Pokiston xizmat safarida bo‘lib, Boburiylar saltanatining turli davrlarda poytaxti bo‘lgan va asosiy madaniyat markazi Lahor shahrida ilk bora “O‘zbek tili” kurslarini tashkil etishda jonbozlik ko‘rsatdi, darslarga bevosita o‘zi rahbarlik qildi. Bu istiqlolga endigina erishgan mamlakatimiz uchun, ona tilimizning ixlosmandlari uchun xorijdagi haqiqiy g‘alaba edi.

Uni buyuk bobomiz Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsiyatiga yuksak ehtirom ruhida kamol topgani, shoh va shoirning qiyosi yo‘q she‘riyatini jahon miqyosida tolmas targ‘ibotchisiga aylantirdi. Millat oldidagi ma’naviy-ma’rifiy mas’uldorlik hissi, Ansoriddin Ibrohimovni kelgusida boburshunoslik fanining rivojiga salmoqli hissa qo‘sha olgan, xalqaro miqyosdagi katta olimga aylantirdi. Olimning vatandoshimiz Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti va ijodi, uning shoh asari “Boburnoma” ga bag‘ishlangan “Boburiylar merosi” (1993 y.), “Boburnoma buyuk asar”(2000 y.) kabi kitoblari nashrdan chiqdi. Shuningdek, Toshkent davlat sharqshunoslik institutida olib borgan faoliyati davomida, “Boburnoma”dagi hindcha so‘zlar tadqiqi” mavzuidagi nomzodlik (2001 y), “Bobur asarlari leksikasining lingvostatistik, semantik va genetik tadqiqi” (“Devon”,

“Mubayyin”, “Aruz”) mavzuida doktorlik (2008 y.) dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi.

Ansoriddin Ibrohimov chet elda o‘tkaziladigan halqaro ilmiy-amaliy konferensiyalarda o‘z ma‘ruzalari bilan ishtirok etib kelgan. U kishining 4 ta monografiyasi, “Urdu tili leksikologiyasi” (2005) kabi o‘quv qo‘llanmalari, 100dan ortiq ilmiy-maqolalari o‘zbek, rus, urdu va hindiy tillarida chop etildi. Jumladan, turli yillarda “Jahon adabiyoti”, “Guliston”, “Tafakkur”, “Moziydan sado”, “O‘zbekiston matbuoti”, “Sharqshunoslik”, “Sharq mash‘ali”, “Yoshlik”, “Axbare-urdu” (Pokiston), “Aziya i Afrika segodnya” (Rossiya) jurnallarida, “Toshkent oqshomi”, “Ma‘rifat”, “Pravda Vostoka”, “O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati” gazetalarida boburshunoslik, Bobur asarlarining Pokiston, Hindiston, AQSh va Yaponiyada o‘rganilishi, “Boburnoma”dagi urducha va hindcha so‘zlarning qo‘llanilishi” kabi maqolalarida ushbu tillarning go‘zalligi, ularning qiyosiy tahlili beriladi. Boburiylar davridagi adabiyotlarda Hind diyorida qadimiy joy nomlarining qo‘llanilishi haqida juda salmoqli ilmiy tahlillar o‘z ifodasini topgan.

1996-2011 yillar mobaynida Toshkent davlat sharqshunoslik institutining “Janubiy Osiyo tillari” kafedrasida o‘qituvchi, katta o‘qituvchi, dotsent, professor, kafedra mudiri lavozimlarida ishladi. Urdu va hindiy tillarini o‘rganish, Bobur merosini o‘rganish bilan shug‘ullanayotgan o‘ndan ortiq ilmiy tadqiqotchilarga bevosita rahbarlik qildi.

Ansoriddin Ibrohimovning lug‘atshunoslik ishlari alohida maqtovgga sazovor. Urdu va o‘zbek tilidagi mushtarak so‘zlarni qunt va sabot bilan o‘rganib “Urducha-o‘zbekcha mushtarak so‘zlar lug‘ati” ni tuzdi. Ushbu lug‘at Pokiston (Islomobod) va O‘zbekistonda qayta-qayta nashr etildi. Mazkur lug‘at bugungi kunda yosh urdushunoslar hamda pokistonliklar uchun juda qo‘l kelmoqda.

Kamtarin olim bu kabi yutuqlardan tashqari tarjimonlik sohasida ham barakali ijod qilgan, ko‘plab hind va pokistonlik yozuvchilarning hikoya va ijod namunalarini katta mahorat bilan tarjima qildi. Jumladan, “Otash nafaslar” (1994) hikoyalar to‘plami, Bhisham Sahniyning “Darichalar” (1983) povest va qissalari, Krishan Chandarning “Xotiramdagi chinorlar” (1986), “Qo‘lim yo‘qoldi” (1990), “Dadar ko‘prigidagi bolalar” (1999), Premchandning “Shatranj ishqibozlari” (1990), “Xito‘padesha yoki ibratli hikoyatlar” (1997, 2008) qissa va hikoyalarini, hind yozuvchilari asarlaridan iborat “Hind adabiyoti XX asar ko‘z gusida/Chiroq yonar tun bo‘yi” (2008) hikoyalar to‘plamlarini hammualliflikda chop ettirishi o‘quvchilarga juda manzur bo‘ldi.

Shuningdek taniqli o‘zbek yozuvchisi Erkin Vohidovning “Oltin devor” asarini ham urdu tiliga sermazmun mohiyatini saqlagan holda tarjima qildi va ushbu p’esa 1996 yilda Pokistonning Lahor shahrida sahnalashtirilib, keng omma e’tiboriga havola etildi.

2011 yilda esa Buyuk Britaniyaning Kembrij universitetida tashkil etilgan o‘zbek tili kurslarida professional ta’lim bergani e’tiborga molik.

Boy ilmiy va ma’naviy meros sohibi hayot bo‘lganlarida bu yil 70 bahorni qarshi olar edilar.

Jahon madaniyatida o‘chmas iz qoldirgan buyuk ijodkorlarning merosini xalqimizga etkazishdek, shuningdek O‘zbekistonda hindshunoslik sohasi rivojiga zalvorli hissa qo‘shgan yirik sharqshunos, hindshunos va boburshunos olim, filologiya fanlari doktori, professor Ansoriddin Ibrohimovning xotirasi va xayrli ishlari qalbimizda abadiy qoladi.

YO‘LDOSHEV SA‘DULLA

(1936 – 2008)

Sa’dulla Abdullayevich Yo‘ldoshev sharqshunos olim, falsafa fanlari nomzodi, dotsent. 1936-yil 25-yanvarda Toshkentda tavallud topgan. 1955-yil O‘rta Osiyo davlat universiteti sharq fakultetining hind filologiyasi bo‘limiga kirib o‘qidi. 1960-yilda fakultetni filolog - hindshunos mutaxassisligi bo‘yicha tamomlab, O‘zbekiston Davlat badiiy adabiyot nashriyotida korrektor, so‘ngra xorijiy mamlakatlar adabiyoti bo‘limida muharrir lavozimida ishladi. 1964-yilda esa O‘zbekiston FA Falsafa va xuquq institutining xorijiy Sharq xalqlari falsafasi bo‘limiga kichik ilmiy xodim bo‘lib ishga o‘tdi. Bu orada bir yil Xindistonning Bokaro metallurgiya zavodida tarjimon bo‘lib xizmat qilib kaytdi. 1967-1970-yillar davomida o‘zi ishlagan institutning xorijiy Sharq xalqlari falsafasi bo‘limining aspiranturasida tahsil oldi. So‘ngra yana shu bo‘limda xizmat vazifasini davom ettirdi. S. Yo‘ldoshev 1971-yilda Uzbekiston FAning ijtimoiy fanlar bo‘yicha birlashgan ilmiy kengashida «Muhammad Iqbolning dunyo qarashlari» degan mavzuda nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi. Himoyadan so‘ng Toshkent davlat universitetiga ishga o‘tadi va 1971-yildan universitetning tarix fakultetida Falsafa tarixi kafedrasida katta o‘qituvchi bo‘lib ishlay boshlaydi. 1974-yildan dotsent, 1991-yildan falsafa tarixi va mantiq kafedrasining mudiri lavozimida faoliyat ko‘rsatib kelmoqda. Shu bilan birga S.Yo‘ldoshev 1976-yili Pokiston Islom Respublikasida ilmiy safarda bo‘ldi. S.

Yo‘ldoshev yaxshi tarjimon ham. Uning urdu tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilgan roman va hikoya to‘plamlari chop etilgan.

Asosiy ilmiy ishlari:

1. Iqbol gumanizmi.- «Sharq yulduzi» j-li. T., 1970, 6-son.
2. Muhammad Iqbol. T., 1971.
3. Muhammad Iqbol - poet i filosof.- V kn.: Ocherki po istorii obshestvenno -filosofskoy misli zarubejnogo Vostoka». T., 1972.
4. Beruniy kadimgi hind falsafiy maktablarida materialistik tendensiya xaqida. T., «Fan», 1973.
5. Muhammad Iqbol ideal jamoa xaqida.- «O‘zbekistonda ijtimoiy fanlar» j-li. T., 1973, 3- son.
6. Miroponimaniye Muhammada Iqbol. V kn.: «Iz istorii progresivnoy obshestvennoy i filosofskoy mysli v Indii». T., «Fan», 1976.
7. Muhammad Iqbol dunyoqarashining ayrim masalalari.- «Muhammad Iqbol - Sharqning buyuk shoiri va mutafakkiri» kitobida. T., «Fan», 1979.
8. Voprosi kriticheskogo analiza v osveshenii istorii filosofii. Sbornik nauchnix trudov Tashgu. T., 1988.
9. Antik davr faylasuflari din haqida.- «Din tarixidan ocherklar» kitobida. T., «O‘zbekiston», 1993.

AMIR FAYZULLA

(1945-2021)

Hind adabiyoti namunalarini o‘zbek tiliga tarjima qilish borasida hindshunos tarjimon Amir Fayzullaning mehnatlari tahsinga sazovordir. Amir Fayzulla nafaqat hindiy tilidan, balki urdu, uyg‘ur, rus tillaridan ham qator badiiy tarjimalarga qo‘l urgan mahorat egasidir.

A. Fayzulla hindiy tilidan ko‘plab turli janrdagi asarlar tarjima qilgan. Bolalar adabiyotidan tortib, Nobel mukofotini qo‘lga kiritgan yirik asarlarning o‘zbekcha tarjimasi A.Fayzulla qalamiga mansubdir. “Hind xalq ertaklari”, “To‘tinoma” va “Ayyor vazir” nomli hind ertaklari, Krishan Chandar, Yashpal, Premchand, Bhisham Sahniy hikoyalari, shuningdek, “Otash nafaslar”, “Indiraning sovg‘asi” hikoyalar to‘plamlari, Prem Chandning “Najot”, “Jang maydoni”, “Fidoyi”, “Sevgi in’omi”, “Nirmala”, Jagdish Chandarning “O‘z uyida begona”, Bhisham Sahniyning “Basantiy”, Krishan Chandarning “Bir qizga ming oshiq” kabi romanlari va K. S. Duggalning “Kuzning to‘liq kechasi” qissasi shular jumlasidandir.

Tarjimon chet tilidagi birgina soʻz, tushuncha yoki holatni oʻquvchiga tushunarli boʻlishini taʼminlash maqsadida, baʼzida, bir jumla, hatto bir abzas bilan ham tarjima qilishi mumkin. Shuningdek, tarjima qilish jarayonida asliyatda berilgan bironta soʻzni qoʻllamasdan ham goʻzal tarjima taqdim etishi mumkin.

Chet tilidan biror bir maʼlumotni kirib kelishiga beshak tarjimon daxldor hisoblanadi. U xoh ilmiy boʻlsin, xoh badiiy. Tarjimon bor mahoratini ishga soladi, davlat, millat, tilidan qatʼiy nazar matnni ona tilida ravon boʻlishini taʼminlaydi.

Hozirgi kunga kelib, oʻzbek tilida Ram, Krishna, Radha, Raj nomlari, yomgʻirlar mavsumi, olov atrofida yetti marotaba aylanish, karvachoʻt roʻzasi tushunchalari, sari, bindi, sindur kabi soʻzlarning na tarjimasiga va na izohiga hojat bor. Hind madaniyati, tili va adabiyoti oʻzbek kitobxonlari, tomoshabini qalbidan joy egallashiga albatta, tarjimonlarning hissasi beqiyosdir.

Har doim taʼkidlanganidek, tarjimon avvalambor oʻz ona tilini chuqur bilmogʻi darkor. A.Fayzulla aynan ana shunday tarjimondir.

Ilk nazmiy tarjimalaridan “Hind sheʼrlari” toʻplami boʻlib, unda Hindiston shoilari nazm gulshani jamlangan. Keyinchalik ham tarjimon gazeta va jurnallarda qator sheʼriy tarjimalar eʼlon qildi. 2012 yil “Jahon adabiyoti” jurnali sahifalarida A. Fayzulla tarjimasida Bahodurshoh Zafarning gʻazalallari, Vishvankar Kumarning “Hayot”, Nagarjunning “Gandi”, Rajesh Vidroʻhiyning “Bilsangiz”, “Qonun”, Ali Sardor Jafriyning “Suhbat” sheʼrlari, Subhadra Kumariy Chouhanning “Jhansiy malikasi” qasidasidasi nashr qilindi.

A. Fayzulla nafaqat hindiy tilidan, balki, oʻzbek tilidan hindiy tiliga ham nasriy va nazmiy asarlar tarjima qilgan. 1975 yilda A. Muxtorning “Chinor” romani A. Fayzulla tarjimasida chop etildi.

Sheʼriy tarjimalarda ham juda sermaxsul ish olib borib, oʻttizga yaqin sheʼriy asarlarni hamda bir qatorda serial va kinofilmlar tarjimasiga ham qoʻl urgan. Amir Fayzulla umrining asosiy qismini “Jahon adabiyoti” jurnali tahririyatida oʻtkazgan.

JANUBIY OSIYO MAMLAKATLARI TILSHUNOSLIGINING DOLZARB
MUAMMOLARI, JANUBIY OSIYO TILLARINI QIYOSIY-TIPOLOGIK
O‘RGANISHNING BUGUNGI KUN MUAMMOLARI

दक्षिण एशियाई बहुभाषिकता और लुप्तप्राय भाषाएँ :
गोंड भाषा की वेदना के विशेष संदर्भ में

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7388932>

डॉ० अमित रत्न द्विवेदी*
प्रो० गोपाल कृष्ण ठाकुर**

प्रस्तावना

अपनी अद्भुत भाषाई विविधता और सदियों के प्रवास, आक्रमण और सांस्कृतिक समावेश के कारण भाषा संपर्क की स्थिति के साथ, दक्षिण एशिया भाषाविदों के लिए एक उत्कृष्ट अवसर प्रदान करता है। अपने कौशल का प्रयोग करने, स्थापित सैद्धांतिक भाषाई दावों को चुनौती देने के लिए वर्तमान में भाषा का संरक्षित होना जरूरी है। एशियाई भाषाओं ने अपनी अनूठी भाषाई विशेषताओं के साथ, प्रचलित औपचारिक भाषाई सिद्धांतों के लिए दिलचस्प चुनौतियां पेश की हैं और अपने क्षितिज का विस्तार करने और अपनी सैद्धांतिक धारणाओं को संशोधित करने की आवश्यकता पर बल दिया है। प्रस्तुत शोध पत्र में भाषा की स्थिति को दर्शाते हुए भारत में गोंड जनजाति के विषय में भाषा के पैराडाइम में हुए परिवर्तन के पीछे के कारण को बताया गया है।

मुख्य शब्द: भारतीय राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020, विलुप्ति, भाषाई मृत्यु, संकटग्रस्त भाषा, भाषा का स्वरूप

भाषाओं की वर्तमान स्थिति

वस्तुतः लुप्तप्राय भाषा एक ऐसी भाषा है जिसके अनुपयोग से बाहर होने का खतरा है और इसके वक्ता इसे अगली पीढ़ी को नहीं दे पाते हैं। एक भाषा को संकटग्रस्त तब माना जाता है जब उसके बोलने वालों की आबादी कम हो रही हो और पिछली पीढ़ी सक्रिय रूप से या यहां तक कि भाषा के उपयोग का प्रयोग बिल्कुल भी नहीं करती हो। यह कहते हुए कि "भाषा विविधता मानव विरासत के लिए आवश्यक है", लुप्तप्राय भाषाओं पर यूनेस्को का तदर्थ विशेषज्ञ समूह (2003) लुप्तप्राय भाषा की यह परिभाषा प्रदान करता है, "जब किसी भाषा विशेष के वक्ता इसका उपयोग करना बंद कर दें, तो इसके उपयोग एवं संचार डोमेन की संख्या में तेजी से कमी आती है, और इसे एक पीढ़ी से दूसरी पीढ़ी तक हस्तांतरित करना बंद कर दिया जाता है। अर्थात् कोई नया वक्ता या भाषा का नया उत्तराधिकारी, वयस्क या बच्चे नहीं हैं।" यूनेस्को की एटलस ऑफ द वर्ल्ड लैंग्वेज इन डेंजर (2010), में 2500 भाषाओं को खतरे के पांच स्तरों में वर्गीकृत करती है: असुरक्षित, निश्चित रूप से लुप्तप्राय, गंभीर रूप से लुप्तप्राय, लुप्तप्राय और विलुप्त। पिछली तीन पीढ़ियों में दुनिया भर में 200 से अधिक भाषाएं विलुप्त हो चुकी हैं। यूनेस्को ने आगे उल्लेख किया है कि भाषा संकट एशिया के उत्तरी भाग से लेकर अफ्रीका और लैटिन अमेरिका तक व्यापक रूप से फैली हुई घटना है।

विलुप्तावस्था की ओर भाषाएँ

लुप्तप्राय भाषाओं की पहचान करने के लिए मुख्य रूप से तीन मानदंड हैं: वर्तमान में रहने वाले वक्ताओं की संख्या, देशी और/या धाराप्रवाह बोलने वालों की औसत आयु, और भाषा के अधिग्रहण के साथ प्रवाह प्राप्त करने वाली सबसे युवा पीढ़ी का प्रतिशत कम होता जा रहा है (क्रॉस, 1992)। उन्होंने आगे उन भाषाओं को सुरक्षित बताया जो बच्चे 100 वर्षों में उन्हें बोल रहे हों; और खतरा तब उत्पन्न होता है जब बच्चे के भविष्य में बोलने के अनुपात में कमी आए (लगभग 60-80% भाषाएँ इस श्रेणी में आती हैं) और भाषा लुप्तता

वह है यदि बच्चे अब उन्हें नहीं बोल रहे हैं। भाषा के प्रयोग से संबंधित सांख्यिकीय आंकड़े भाषा संकट की समस्याओं की सीमा को स्पष्ट कर सकते हैं। एथनोलॉग (2009) के अनुसार, दुनिया के लगभग 97% लोग दुनिया की लगभग 4% भाषाएँ बोलते हैं; और इसके विपरीत, विश्व की लगभग 96% भाषाएँ विश्व के लगभग 3% लोगों द्वारा बोली जाती हैं। विश्व की लगभग 7000 भाषाओं में से लगभग 85% विश्व के केवल 22 देशों में बोली जाती हैं। ग्रीष्मकालीन संस्थानों के प्रकाशन से पता चलता है कि दुनिया की 20% भाषाएँ विलुप्त होने की कगार पर हैं। ग्रीष्मकालीन भाषाविज्ञान संस्थान (एसआईएल) के अनुसार या एथनोलॉग (2009), का मानना है कि हम गणना कर सकते हैं कि दुनिया की 90% आबादी 100 सबसे अधिक उपयोग की जाने वाली भाषाएँ बोलती है। इसका मतलब है कि पृथ्वी पर लगभग 10% लोगों द्वारा बोली जाने वाली कम से कम 6000 भाषाएँ हैं। इन आंकड़ों और अन्य सूचनाओं से संकेत मिलता है कि दुनिया की 90% भाषाएँ संकटग्रस्त स्थिति में हैं और विलुप्त होने की समस्या का सामना कर रही हैं।

भाषा के खतरे का सैद्धांतिक स्वरूप

जब कुछ भाषा विलुप्त हो जाती है, तो सवाल यह है: क्या यह भाषा विलुप्ति के परिणामस्वरूप होता है या हम भाषा की हत्या या भाषा परिवर्तन के बारे में बात कर रहे हैं? भाषा के लुप्त (खतरे) को समझने के लिए मुख्य रूप से निम्नलिखित तीन प्रतिमान हैं:-

1. भाषा लुप्त प्रतिमान यह मानता है कि प्रकृति में रहने वाली हर चीज का जीवन काल होता है, सब कुछ जल सकता है, खिल सकता है, मुरझा सकता है, अगले उम्मीदवार द्वारा प्रतिस्थापित किया जा सकता है तो भाषा क्यों नहीं प्रतिस्थापित की जा सकती है? भाषा की स्थितियों में प्रमुख भाषा में क्रमिक बदलाव के कारण भाषा की हानि होती है (कैंपबेल, 1994)। ऐसी स्थितियों में द्विभाषावाद का एक मध्यवर्ती चरण शामिल होता है जिसमें अधीनस्थ भाषा को समान रूप से घटते संदर्भों में बोलने वालों की घटती संख्या द्वारा नियोजित किया जाता है; और यह तब तक होता रहता है जब तक कि अंततः पूरी तरह से भाषा गायब ना हो जाय, भाषा के खत्म होने की प्रक्रिया का अंतिम चरण भाषा लुप्ति का है।
2. भाषाई संहार प्रतिमान यह दावा करता है कि कम से कम आज अधिकांश भाषाएँ प्राकृतिक मौत नहीं मरती हैं। इस प्रकार, इसके विपरीत, भाषाओं की मौत (अंत) का कारण उस क्षेत्र विशेष या सरकार विशेष द्वारा योजनाओं को प्रसारित करने वाले एजेंट हैं। उदारवादी विचारधारा में, ऊपर वर्णित, भाषाओं को खत्म करने के सचेत इरादे से केवल एक सक्रिय एजेंट भाषाई हत्या का कारण होगा और अन्य भाषा लुप्ति के क्षेत्र में आ जाएंगे। कंगास (2000) का मानना है कि भाषाई हत्या के एजेंट सक्रिय या निष्क्रिय हो सकते हैं किन्तु वर्तमान में शिक्षा प्रदान करने के उपरांत जिन नौकरी पेशे का लोभ दिखाया जाता है वहाँ पर मातृ भाषा या क्षेत्रीय भाषा का औचित्य खतम सा होता है जिसकी परिणति यह होती है कि लोग अपनी भाषा को छोड़कर प्रचलित भाषा को अपनाने में लग जाते हैं।
3. भाषा बदलाव का प्रतिमान है जिसे पहली बार फिशमैन (1991) द्वारा वर्णित किया गया था और यह मानता है कि भाषा बदलाव प्रतिमान को समुदाय द्वारा पूरे वातावरण में बदलती परिस्थितियों की प्रतिक्रिया के रूप में एक स्वैच्छिक पसंद के रूप में प्रस्तुत किया जाता है। लेकिन कुछ सवाल हैं: क्या यह बदलाव स्वैच्छिक था या यह जबरन किया गया था? क्या जो लोग स्थानांतरित हो गए हैं, उन्हें अपनी भाषा बोलने की स्वतन्त्रता थी और विकल्प मौजूद था जबकि परिवर्तित हुए स्थान पर जीवन-यापन हेतु अपनाए गए सामान्य व्यवसाय के लिए नयी भाषा को अपनाया जाना एक परोक्ष दबाव था? क्या ऐसी स्थिति में जहाँ कोई विकल्प नहीं है, भाषा के त्याग को स्वैच्छिक करार दिया जा सकता है? पहले, लोगों की आजीविका के साधन, शारीरिक और मानसिक संस्कृति को जानबूझकर नष्ट किए जाते थे, लोगों को मजबूर करने के लिए, जहाँ एक ओर उनकी भाषाओं और दुनिया के विचारों को जबरन बदल दिया गया था, वहीं यह कहना कि भाषा स्वैच्छिक रही है इसमें कितनी सत्यता हो सकती है इस पर विचार करना पड़ेगा। भाषा संकट को दृष्टिगत रखते हुए फिशमैन (1991) ने रिवर्सिंग लैंग्वेज शिफ्ट

(आरएलएस) नामक एक सिद्धांत विकसित किया, जिसे भाषाई अल्पसंख्यकों के अपनी भाषा को संरक्षित करने के प्रयासों का एक अग्रणी अध्ययन माना जाता है।

दुनिया के संदर्भ में भाषा को खतरा

1990 के दशक से भाषा पर बहुत कुछ लिखा गया है, खासकर क्रॉस (1992) के बाद से। बाद में क्रिस्टल (2000), डिक्सन (1998), ग्रेनोबल एंड व्हेली (1998), हेगेज (2000), नेटटल एंड रोमेन (2000) की पुस्तकों के साथ-साथ कैंटोनी (1997) जैसे अधिक क्षेत्रीय रूप से केंद्रित प्रकाशनों द्वारा भाषा साहित्य को संवर्धित करने का प्रास किया गया। ब्रेनजिंगर, (1999), रेहनेर एट अल (1999) तथा मुफवेन (2002) ने मुख्य रूप से इस तथ्य पर खेद व्यक्त किया है कि भाषाई विविधता नाटकीय गति से अपना वर्चस्व खो रही है और कभी-कभी यह तर्क देती है कि इन भाषाओं के मूल वक्ता अपनी सांस्कृतिक विरासत को खो रहे हैं।

एथनोलॉग, वर्तमान समय का सबसे बड़ा सर्वेक्षण है, जिसने पहली बार विश्वव्यापी समीक्षा का प्रयास 1974 में किया, इसके पहले संस्करण में 5,687 भाषाएँ थीं। इसी तरह, एथनोलॉग (1996) के तेरहवें संस्करण में 6,703 भाषा शीर्षक हैं और लगभग 6,300 जीवित भाषाओं को इंटरनेशनल इनसाइक्लोपीडिया ऑफ लिंग्विस्टिक्स (1992) में वर्गीकृत किया गया है। वर्तमान में एथनोलॉग के 25वें संस्करण 2022 में कुल 7151 भाषाएँ पायी गयी हैं। विश्व भाषाओं के एटलस के सूचकांक में 7151 नाम सूचीबद्ध हैं। इन दिनों सबसे अधिक बार सुनाई देने वाला ऑफ-द-कफ आंकड़ा 7,000 है, जिसमें कभी-कभी नीचे, कभी-कभी ऊपर होता है। क्रिस्टल (2000) ने उल्लेख किया कि दुनिया की लगभग 96% भाषाएँ केवल 4% आबादी द्वारा बोली जाती हैं। लगभग 500 भाषाओं में 100 से कम वक्ता हैं।

मानवता और मानव संस्कृति के नुकसान के लिए भाषा संकट एक महत्वपूर्ण मामला है। जब लोग मरते हैं, तो वे दुनिया में अपनी उपस्थिति के निशान छोड़ते हैं, अपने निवास स्थान, दफन टीले और कलाकृतियों के रूप में पहचान और उनकी पुरातत्व को छोड़ के जाते हैं। लेकिन बोली जाने वाली भाषा कोई पुरातत्व नहीं छोड़ती है, जब कोई भाषा मर जाती है जिसे कभी प्रलेखित नहीं किया गया है, तो ऐसा लगता है कि यह कभी था ही नहीं (क्रिस्टल: 2005)। भाषा संकट एक सतत प्रक्रिया है जो भाषा द्वारा उपयोग की जाने वाली शक्ति, अर्थव्यवस्था और प्रौद्योगिकी पर निर्भर करती है।

भाषा संकट के चरणों या स्तरों से संबंधित विभिन्न अवधारणाएँ

किंकेड (1991) के अनुसार, भाषा के खतरे के पाँच चरण हैं: व्यवहार्य भाषा, व्यवहार्य लेकिन छोटी, लुप्तप्राय भाषा, लगभग विलुप्त भाषाएँ और विलुप्त। यूनेस्को (2010) और स्कुटनाब-कांगस (2000) ने भाषा के खतरे के चार चरणों का उल्लेख किया और क्रॉस (1992) ने केवल तीन चरणों संकटग्रस्त भाषाएँ, लुप्तप्राय भाषाएँ और सुरक्षित भाषाओं का वर्णन किया। इन चरणों को ठीक वैसे से वर्गीकृत किया गया है जैसे एक मात्रात्मक शोधकर्ता उपलब्धि परीक्षण के लिए लिकर्ट मापनी का प्रयोग करता है। इन स्तरों या चरणों से हम कह सकते हैं कि भाषा के खतरे को समझने के लिए कई योजनाएँ प्रस्तावित की गई हैं, उनमें से सबसे व्यापक यूनेस्को की भाषा जीवन शक्ति और खतरे की रूपरेखा है, जिसका उल्लेख यूनेस्को की रेड बुक श्रेणियों में किया गया है।

दक्षिण एशिया में बड़ा हिमालयी क्षेत्र, जो पश्चिम में अफगानिस्तान से पूर्व में म्यांमार तक 3,500 किमी तक फैला हुआ है, 150 मिलियन से अधिक लोगों का भरण-पोषण करता है और यह महान भाषाई विविधता और एशिया की सबसे लुप्तप्राय भाषाओं में से कई का घर है। राजनीतिक रूप से, दक्षिण एशिया क्षेत्र आठ स्वतंत्र देशों में विभाजित है: भारत, पाकिस्तान, बांग्लादेश, नेपाल, भूटान, श्रीलंका, अफगानिस्तान और मालदीव जो भाषाई रूप से बहुत विविध क्षेत्र हैं और 500 भाषाएँ हैं। दक्षिण एशिया भाषाई विविधता में सबसे समृद्ध क्षेत्र है। पूरे क्षेत्र में वर्णानुक्रम में चलते हुए, भारत में 415, अफगानिस्तान में 47 जीवित भाषाएँ हैं, बांग्लादेश में 39, भूटान में 24, चीन में 235, म्यांमार में 108, नेपाल में 123 और पाकिस्तान में 72 (ट्यूरिन, 2007) हैं। दक्षिण एशिया की प्रमुख भाषाएँ पाँच परिवारों से संबंधित हैं: इंडो-यूरोपियन (इंडो-आर्यन, ईरानी और नूरिस्तानी), द्रविड़ियन, ऑस्ट्रो-एशियाटिक (मुंडा और खासी), तिब्बती-बर्मन, और अलग-अलग भाषाएँ (बुरुशास्की, कुसुंडा और नहाली)।

अधिकांश दक्षिण एशियाई लोग इंडो-यूरोपीय भाषा बोलते हैं जो दक्षिण एशिया की 80% आबादी द्वारा बोली जाती है और पूरे उत्तर और दक्षिण क्षेत्र के केंद्र में फैली हुई है। उनके बाद द्रविड़ भाषाएँ हैं, जो 18% आबादी द्वारा बोली जाती हैं, मुख्य रूप से भारत के चार दक्षिणी राज्यों (कर्नाटक, केरल, आंध्र प्रदेश, तमिलनाडु) और श्रीलंका के उत्तर में। भाषाई दृष्टि से, इस प्रश्न के आधार पर भाषा के ऐतिहासिक और क्षेत्रीय अध्ययन के बीच का अंतर है। जबकि उन्नीसवीं सदी के भाषाशास्त्र, और बाद में बीसवीं सदी के ऐतिहासिक भाषाविज्ञान, भाषा और इसकी विविधता के सवाल का अर्थ निकालने के लिए आए, वंश के आनुवंशिक मॉडल पर जो कुछ मूल या चरण के बिना भिन्नता ग्रहण करते थे, ऐसे विचारों के लिए एक निरंतर समस्या थी और है (टुटमैन 1997)। मरे एमेन्यू (1956) ने इस मुद्दे को इस रूप में बताया भारत को "भाषाई क्षेत्र" के रूप में परिभाषित करने के लिए भाषाई क्षेत्र एक भौगोलिक क्षेत्र है। संपर्क द्वारा बनाए गए आनुवंशिक समूहों में साझा भाषाई विशेषताओं द्वारा परिभाषित क्षेत्र ही भाषा की विविधता को दर्शाते हैं।

भारत में गोंड आदिवासियों द्वारा बोली जाने वाली भाषा भी लुप्त होने की कगार पर जिसके लिए आए दिन विभिन्न कार्यक्रम और योजनाएँ चलायी जाती रही है। गोंड आदिवासियों के एक नृजातीय अध्ययन के दौरान यह पाया गया कि गोंड भाषा की समझ बच्चों में नहीं है। बच्चे एवं अभिभावक वर्तमान समय के समाज के अनुरूप चलने के लिए हिन्दी अथवा अंग्रेजी को भाषा के रूप में वरीयता देते हैं। किए गए नृजाति अध्ययन का सार इस प्रकार है।

जीवन-यापन के लिये अंग्रेजी आना आवश्यक है किंतु वर्तमान युग के अंधानुकरण में भारतीयों में अंग्रेजी के लिए विशेष महत्व हो गया है। हालांकि फ्रांस, चीन, जर्मनी तथा अनेक देश ऐसे हैं जहां आज भी उनकी राष्ट्रीय भाषा बोली जाती है। अंग्रेजी को एक भाषा के तौर पर सीखने में कोई खास असुविधा नहीं होती लेकिन ग्रामीण क्षेत्रों में यह आज भी एक दुष्कर कार्य लगता है। बच्चों को अंग्रेजी शब्दकोश पढ़ाया जाता है अंग्रेजी शिक्षण के लिए शिक्षिका से एक रोज बात करने के दौरान उन्होंने बताया कि “*यह लोग अगर अंग्रेजी सीखेंगे तो इनमें हीन भावना नहीं रह जाएगी इनका आत्मविश्वास बढ़ेगा कल को यह लोग किसी दूसरे विद्यालय में जाएंगे तो वहां अगर कोई पढ़ाएगा तो समझेंगे इसीलिए इन लोगों को रोज कुछ ना कुछ अंग्रेजी के शब्द बोलने के लिए कहती हूँ*”।

अंग्रेजी शिक्षण के दौरान बच्चे कुछ-कुछ शब्दों का उच्चारण नहीं कर पा रहे थे ऐसे में शिक्षक द्वारा उच्चारण किए जाने पर विद्यार्थियों द्वारा उनका अनुकरण किया जाता है कई बार शब्दों को बोलने के दौरान उसके अर्थ को भी बताती या उस शब्द से संबंधित कोई कहानी सुनाती जिससे वास्तविक जीवन से संबंध स्थापित कर वे सीख सकें। बच्चों में अंग्रेजी सीखने की ललक है, एक घटना है 1 अक्टूबर 2019 की तीन-चार बच्चे मेरे पास आए (वैसे तो यह मुझे ‘अंकल’ कह कर संबोधित करते हैं पर विद्यालय में ‘सर’ कहते हैं) उन्होंने कहा कि सर हमें अंग्रेजी बोलना सिखाइए मैंने सिखाना स्वीकार किया और दिन की कक्षा में बच्चों को सामान्य परिचय से संबंधित अंग्रेजी बोलना सिखाने लगा। इसके लिए पहले मैं स्वयं अंग्रेजी में बोलता उसका अर्थ बताता था फिर बच्चों से बोलने के लिए कहता कुछ ही दिनों में बच्चे अंग्रेजी में अपना परिचय देना सीख गए। विद्यार्थियों में अंग्रेजी के प्रति आकर्षण उत्पन्न करने के लिए व अंग्रेजी को सरल व रुचिकर बनाने के लिए अंग्रेजी में कार्टून पिक्चर को अनुवाद किया जाता है फिर अंग्रेजी व हिंदी दोनों में समझाया जाता है। बच्चों को कार्टून समझा लेने के बाद उनसे कार्टून के उन पात्रों का अभिनय करने के लिए कहा जाता है। बच्चे बड़ी खुशी से यह कार्य करते हैं और सीखते हैं जैसे एक छात्र ने ड्यूक का रोल किया और एक छात्रा ने चूजे का। बच्चों को क्या बोलना है यह उन्हें पहले पढ़ाया जा चुका रहता है और संबंधित कॉमिक्स भी पढ़ने के लिए दी गई रहती है बच्चों को अंग्रेजी सिखाने के लिए उन्हें आपस में मराठी में बात करने के लिए कहा जाता है फिर अंग्रेजी में उसी बात को करने के लिए कहा जाता है, बात करने में असुविधा होने पर उनके वार्तालाप को अंग्रेजी में लिखवा कर याद करने के लिए कहा जाता है। इस बातचीत में रोजाना बोलने वाले वाक्यों का ही ज्यादातर प्रयोग होता है। बच्चों से बोलने के अलावा हर रोज अंग्रेजी के चार-पांच वाक्य लिखने के लिए भी कहा जाता है। इन सभी क्रियाकलापों का यह लाभ हुआ कि बच्चे अंग्रेजी बोलना और लिखना सीख गए। शब्दकोश याद करवाने की वजह से उनके शब्दकोश और आत्मविश्वास में काफी वृद्धि देखी जा सकती है जिससे बच्चों के अंदर पनप रही

हीन भावना भी दूर हो गई। बच्चों को विषयवस्तु ठीक से समझ में आ जाए इसके लिए उन्हें रोज-रोज उसका अभ्यास करवाया जाता है। भाषा की सीखने में महत्वपूर्ण भूमिका होती है। **वायगोत्सकी** के अनुसार बालक के विकास के लिए भाषा एक महत्वपूर्ण उपकरण का कार्य करती है।

भाषा का ज्ञान कराने का उद्देश्य सिर्फ इतना है कि बच्चे गांव से बाहर जाने के बाद किसी भी प्रकार की कठिनाई का अनुभव ना करें इसलिए उनमें भाषा का विकास होना आवश्यक है। भाषा के विकास से संबंधित एक शोध में प्रीतम (2019) ने बताया है कि शिक्षकों द्वारा बच्चों पर हिंदी भाषा में समझ विकसित करने को कहा जाता है जिससे बच्चों को उच्चारण संबंधी समस्या होती है। शिक्षकों के द्वारा सिखाने की प्रक्रिया में रुचि संबंधी शिक्षण विधियों का प्रयोग आमतौर पर नहीं किया जाता है जिस कारण कक्षा में शिक्षण-अधिगम प्रक्रिया नीरस हो जाती है और भाषाई कठिनाई की वजह से बच्चे विषय को नहीं समझ पाते हैं। किंतु वाघोली के जिला परिषदीय विद्यालय में बच्चों को भाषाई कठिनाई का सामना नहीं करना पड़ता है क्योंकि एक तो वहां के शिक्षक वहां की क्षेत्रीय भाषा जानते हैं और दूसरा हिंदी भाषा का दबाव न डालकर उनमें अंग्रेजी भाषा के प्रति रुचि उत्पन्न की जा रही है। आदिवासी बच्चों के लिए हिंदी और अंग्रेजी समान रूप से विदेशी भाषाएं ही हैं ऐसे में अंग्रेजी की उपयोगिता को ध्यान में रखकर अंग्रेजी को सिखाया जाता है। भारतीय राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 के बिन्दु 2.8 में भाषा को ही ध्यान में रखकर वर्णन किया गया है जिसमें कहा गया है कि सभी भारतीय और स्थानीय भाषाओं में दिलचस्प और प्रेरणादायक बाल साहित्य और सभी स्तर के विद्यार्थियों के लिए स्कूल में पुस्तकों की व्यवस्था की जाएगी। भारतीय राष्ट्रीय शिक्षा नीति के बिन्दु 4.11 में भी कहा गया है कि जहां तक संभव हो कम से कम ग्रेड पाँच तक लेकिन बेहतर यह होगा कि ग्रेड 8 तक और उससे आगे तक भी शिक्षा का माध्यम घर की भाषा, मातृभाषा या स्थानीय भाषा या क्षेत्रीय भाषा होगी। इस स्थानीय भाषा को जहां भी संभव हो, एक भाषा के रूप में पढ़ाया जाता रहेगा। गोंड आदिवासियों द्वारा गोंडी व्याकरण को भी कक्षा 5 तक की शिक्षा के लिए आवश्यक करने का प्रस्ताव रखा जाता है जिसका नई शिक्षा नीति के माध्यम से पूरा होने के आसार दिखते हैं। भारतीय राष्ट्रीय शिक्षा नीति के बिन्दु 4.12 में कहा गया है कि केंद्र और राज्य दोनों सरकारों की ओर से देश भर की सभी क्षेत्रीय भाषाओं और विशेष रूप से संविधान की आठवीं अनुसूची में वर्णित सभी भाषाओं में बड़ी संख्या में भाषा शिक्षकों में निवेश का एक बड़ा प्रयास होगा। राज्य विशेष रूप से भारत के विभिन्न क्षेत्रों के राज्य अपने-अपने राज्य में त्रिभाषा फार्मूला को अपनाने के लिए और साथ ही देश भर में भारतीय भाषाओं के अध्ययन को प्रोत्साहित करने के लिए बड़ी संख्या में शिक्षकों को नियुक्त करने के लिए आपस में द्विपक्षीय समझौते कर सकते हैं। विभिन्न भाषाओं को सीखने के लिए और भाषा शिक्षण को लोकप्रिय बनाने के लिए तकनीक का बेहद उपयोग किया जाएगा, भाषा की उपयोगिता और भाषा की उपादेयता को ध्यान में रखकर ही शिक्षा नीति में भी भाषा पर वृहद वर्णन देखने को मिलता है।

निष्कर्ष

भाषा जहां एक ओर भावना व्यक्त करने का माध्यम है वहीं संस्कृति के हस्तांतरण के लिए भी एक आवश्यक अंग के रूप में कार्य करती है किन्तु आधुनिकीकरण की इस अंधी दौड़ में और पेट की चिंता से परेशान गरीब जन-मानस जीवन-यापन के लिए राज्य अथवा क्षेत्र की प्रचलित भाषा का सहारा लेते हैं जिससे वे रोजगार पा सकें। सामाजिक गतिशीलता और शहरीकरण की दौड़ मातृ भाषा के त्याग का एक प्रमुख कारण है। वर्तमान में भारत सरकार द्वारा प्रस्तुत की गयी राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 में भी इस समस्या को ध्यान में रखा गया है जिसके लिए प्रत्येक संस्कृति से जुड़े साहित्यों का अनुवाद करने की सिफारिश की गयी है। भाषा संरक्षण के लिए आवश्यक है कि उस भाषा में साहित्य का लेखन किया जाय। बहु-भाषिकता भाषा संरक्षण का न सिर्फ एक बेहतर माध्यम हो सकती है बल्कि किसी एक साहित्य का अन्य भाषाओं में अनुवाद होने से सभ्यताओं के साहकार के साथ ही संस्कृतियों के सम्मिलन और विश्व बंधुत्व की भावना को मूर्त रूप दिया जा सकता है। साहित्य किसी भी समाज का दर्पण होता है और साहित्यों के बहु-भाषिक अनुवाद से विभिन्न समाज एवं संस्कृतियों से परिचय होगा जिसका परिणति प्रेम, सौहार्द, विश्व-बंधुत्व के रूप में होगी। यही वह माध्यम है जिससे मुख्य धारा के साथ ही हांसीए पर रह रहे लोगों की अंतर्दशा से भी परिचित हुआ जा सकता है तथा

उनकी उन्नति के लिए वैश्विक पटल पर समाज के अन्य लोगों के समान ही समान का अधिकारी बनाया जा सकता है।

संदर्भ (REFERENCES)

1. अग्निहोत्री, (2015) "संविधान सभा भाषा पर बहस" आर्थिक और राजनीतिक साप्ताहिक 50 (8): Pp- 47-56
2. अन्नामलाई, (2012) आधुनिक तमिल के सामाजिक आयाम, चेन्नई:
3. आशेर, (2008) "ऐतिहासिक संदर्भ में भाषा" दक्षिण एशिया में भाषा में, इडिटेड: काचरु एवं एस गिरिधर, कैम्ब्रिज विश्वविद्यालय प्रेस, कैम्ब्रिज
4. ब्रेनज़िंगर, एम, और तजेर्ड डी° जी° (2004-2008), लुप्तप्राय भाषाओं और भाषा रखरखाव का दस्तावेजीकरण।
5. देवी, जी.एन. (2014) द बीइंग ऑफ भाषा: ए जनरल इंट्रोडक्शन। पीपुल्स लिंग्विस्टिक सर्वे ऑफ इंडिया, खंड 1. हैदराबाद, भारत: ओरिएंट ब्लैकस्वान
6. देवी, जी.एन. (2018) "गेटिंग द लैङ्ग्वेज काउंट राइट" द हिंदू, 18 जुलाई।
  - a. <https://www.thehindu.com/opinion/lead/getting-the-languagecountright/article24454570.ece>
7. फिशमैन, जे.ए. (1991), रिवर्स लैंग्वेज शिफ्ट, क्लेवेनडन: बहुभाषी मामले
8. गुटमैन, ए. और अवनज़ती, बी. (2013), दक्षिण एशिया की भाषाएँ <http://www.languagesgulper.com/eng/India.html> कैपबेल, बी (1994) *द हैवी लोड्स ऑफ तमांग आईडेंटिटी*, नेपाल में राष्ट्रवाद और जातीयता, गेलनर, जारंका और वेल्पटॉम द्वारा संपादित, वज्र प्रकाशन, काठमांडू, नेपाल।
9. लुप्तप्राय भाषाओं पर यूनेस्को तदर्थ विशेषज्ञ समूह (2003), *भाषा जीवन शक्ति और खतरे*, यूनेस्को पर अंतर्राष्ट्रीय विशेषज्ञ बैठक में प्रस्तुत दस्तावेज : लुप्तप्राय भाषाओं की सुरक्षा कार्यक्रम, पेरिस <http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/00120-EN.pdf>
10. रामास्वामी, (1997) फैशन ऑफ टंग : तमिल भारत में भाषा भक्ति, 1891-1970, बर्कले, यूनिवर्सिटी ऑफ कैलिफोर्निया प्रेस।
11. यूनेस्को इनसाइक्लोपीडिया ऑफ लाइफ सपोर्ट सिस्टम (ई°ओ°एल°एस°एस°)
12. यूनेस्को (2010), लुप्तप्राय भाषाओं पर संयुक्त राष्ट्र एटलस, यूनेस्को पेरिस
13. यूनेस्को (2011) देश द्वारा लुप्तप्राय भाषाओं की संख्या। संयुक्त राष्ट्र शैक्षिक, सांख्यिकी के लिए वैज्ञानिक और सांस्कृतिक संगठन संस्थान, पेरिस, फ्रांस <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/index.php?hl=hi&page=atlasmap>
14. वुडबरी, ए.सी. (2012) एक लुप्तप्राय भाषा क्या है? अमेरिका का भाषाई समाज। <http://www.linguistlist.org/Extracted on 1/5/2013>

THE MATIC CLASSIFICATION OF FARSISM IN URDU

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7388938>

Eldost Ildirimoghlu Ibrahimov

Lecturer of Urdu Department of the Oriental Studies of Baku State University,
Baku, Azerbaijan

Tel: +994502899144, e-mail: eibrahimov@bsu.edu.az

Abstract. *In India, many languages under the influence of Islamic culture, including Urdu, have a large number of Persian lexical borrowings that increase the reserve of literary language. During the acquisition process, a single feature such as the selectivity of the meanings of the borrowed lexicons is revealed. Words of Persian origin have come into contact with words of Sanskrit and Indian origin in Urdu, increasing its communicative effectiveness and removing the ambiguity of the original words. The semantic component of the vocabulary composition of the Persian language, which manifests itself in the lexical-semantic system and depends on it, has become important in solving the issue of adaptation of words of Persian origin to the Urdu language environment. The adoption of Persian lexemes in Urdu at the semantic level indicates both the regularity of borrowing and the existence of a historically justified need for it.*

Key words: Urdu, Persian, language, loanwords, lexicon, thematic classification

Аннотация. *В Индии многие языки под влиянием исламской культуры, в том числе и урду, имеют большое количество персидских лексических заимствований, увеличивающих резерв литературного языка. В процессе приобретения выявляется такая особенность, как избирательность значений заимствованных лексиконов. Слова персидского происхождения соприкоснулись со словами санскритского и индийского происхождения на урду, повысившего коммуникативную эффективность и устранив двусмысленность исходных слов. Семантическая составляющая словарного состава персидского языка, проявляющаяся в лексико-семантической системе и зависящая от нее, приобрела важное значение в решении вопроса адаптации слов персидского происхождения к языковой среде урду. Принятие персидских лексем в урду на*

семантическом уровне свидетельствует как о регулярности заимствования, так и о наличии в нем исторически обоснованной необходимости.

Ключевые слова: урду, персидский, язык, заимствования, лексика, тематическая классификация

The process of enrichment of the vocabulary of the Urdu language was closely related to the intensive state, economic, social, cultural, scientific development of the peoples of the Indian peninsula and the emergence of the Mughal Empire. During this period, there was a need for many new concepts and events related to various spheres of social, political and cultural life of the Indian subcontinent. The fact that the Persian language had a dominant position during the Mughal Empire created the foundation for the formation of certain thematic word groups of words of Persian origin in the Urdu language.

Words of Persian origin, which have been used in Urdu for centuries, attract attention with their strong lexical share and expressiveness. Words of Persian origin have strengthened their position in the Urdu language to such an extent that they have become natural lexical units of the Urdu language.

It should be taken into account that the units included in the dictionary of the language are arranged as soon as they are acquired. Spelling, explanatory and other dictionaries of each language serve to organize and organize the elements of the lexical system. In each language, the collected grouping of words is carried out specially. A thematic section of collected words after this problem. A number of thematic groups may be overlooked due to the distribution of collected materials.

It is important to group words of Persian origin in Urdu into different lexical-semantic groups. For example, the names of body parts, natural phenomena, words denoting geographical objects, kinship terms, household words, words on separate art fields, etc. The thematic division or lexical-semantic word groups of words that we will give differ from the previous ones both by the number of words included in them and by the new groups involved. At the same time, we should note that the thematic division of some of the words combined in separate art fields and terminological groups in this division did not exclude those words from being a separate object of analysis.

The word, which has gone through a long and complex development path, is always changing and enriching. If we pay attention to words of Persian origin in Urdu language, we will see that these words have complete, complete and also figurative meanings as a result of their full historical development. The words of Persian origin that passed into the Urdu language took an active part in the word creation of the

Urdu language, were used as the words of this language and caused certain changes in the process of historical development. Words of Persian origin cover many areas of social, political, economic, scientific and cultural life of Muslim Indians. If we look at the thematic classification of words of Persian origin in Urdu, we can see that most of these words are nouns and adjectives. Most of the borrowed words of Persian origin used in the lexicon of the Urdu language are single-meaning lexical units that express specific concepts and concepts. Most of such words appear in Urdu in their nominative sense. Words of Persian origin used in Urdu primarily consist of words and terms related to local conditions, lifestyle, customs and household. In the course of our research, we will try to describe the system relations of a number of lexical-semantic and thematic groups and to characterize the paradigm and characteristics of the syntagmatic relations of the Persian lexical units in these groups. According to the results of our analysis, lexical units of Persian origin in Urdu are divided into the following thematic groups: 1) Words expressing the concept of person; 2) Words expressing body parts; 3) Words expressing the concept of time; 4) Words denoting natural phenomena and geographical concepts; 5) Animal names; 6) Names of different plant groups; 7) Names of fruits and vegetables; 8) Jewelry and ornaments; 9) Clothing names; 10) Food and drink names; 11) Medical words; 12) Words related to the military field; 13) Words related to administrative, legal, socio-economic life; 14) Words denoting the names of places of residence, places and their parts; 15) Words expressing quality; 16) Words related to place of residence and place; 17) Words expressing abstract concepts; 18) Names of mythical beings; 19) Religious terms;

1. Words expressing the concept of person.

The words included in this semantic group can be divided into several subgroups:

a) words denoting art, profession, specialization:

The existence of assumptions that form a group of people characterized by their work, the nature of their activities and their related actions is related to the intensive state, economic, social, cultural and scientific development of nomads. In order for the local population to communicate in new realities, it was necessary to promote new participants of social relations. The words included in this group are specific nouns denoting the ownership of certain professions, arts and specialties. For example, استاد [ustad] – teacher; زرگر [zarqar] – jeweler; سوداگر [sodaqar] – trader; دیہگان [dihqān] – peasant; گواه [qavah] – witness; شاگرد [shaqird] – student; شیکاری [shikārī] – hunter; ماهی گیر [mahīqīr] – fisherman, etc.

b) words denoting custom, character, belief, abstract spiritual characteristics:

The words included in this subgroup mean people who have established any moral quality, character, and made themselves a profession. For example, نادان [nadan] – ignorant; فداکار [fadakar] – selfless; دروغ گو [duruğqu] – liar; گپ باز [qubāz] – gossip

c) words expressing the physical, physiological and mental states and conditions of a person.

The semantic content of words borrowed from the Persian language of the subgroup describing people characterized by their physical, physiological and mental states is determined not only by direct signs, but also by the individual's evaluation attitude. Thus, we can say that the meanings of this subgroup consist of lexical units resulting from different communication situations. For example, شادمان [şadman] – happy; تشنه [taşna] – thirsty; پشما [pişman] – regret; دیوانه [divana] – crazy; سرخوش [sarxoş] – drunk; مست [mast] – drunk; healthy etc.

Y.A. Rubinchik rightly noted in his book "Grammar of the Modern Persian Literary Language" that the biggest difficulties in the Persian language arise when defining the boundaries between parts of speech with noun groups. Farsi names cannot be assigned to one or another part of speech with absolute precision outside the (more simple) sentence. So, any image of it does not have specially expressed signs and can often express both the sign and its bearer¹.

As for the Urdu language, nouns formed as a result of the justification of derived adjectives of Persian origin in this subgroup occupy an important place as a sign of animation.

Lexemes denoting persons characterized by their physical, physiological and mental states are often found in the texts of artistic works, oral speech, as well as in aphorisms and proverbs: For example

d) words expressing relative names and social relations.

This sub-group includes words of Persian origin that denote persons with characteristic kinship and social relations with other people. For example, برادر [baradar] – brother; دختر [duxtar] – sister; یار [yar] – friend; دشمن [duşman] – enemy; دوست [dost] – dost; آشن [aşna] – acquainted; مهمان [mihman] – guest; بنده

¹Рубинчик Ю. А. Грамматика современного персидского литературного языка.–М. «Восточная литература» РАН, 2001. (p.99)

[banda] – person; خاوند[xavand] – husband; شوهر [şohar] – husband; داماد [damad] – son-in-law; خاله [xala] – aunt; فرزند [farzand] – son etc.

2. Words denoting body parts.

مو [mu] – hair; دست [dast] – hand; پا [pa] – foot; سر [sir] – head; انگشت [anquşt] – finger; دندان [dandan] – tooth; لب [lab] – lip; زبان [zaban] – tongue; دماغ [dimağ] – brain; پیشانی [pişani] – forehead; گوش [quş] – ear; چشم [çaşm] – eye; ابرو [abru] – eyebrow; شانه [şana] – shoulder; بناگوش [binaquş] – bottom of the ear; جگر [ciqar] – liver; ریش [reş] – beard; رخسار [ruxsar] – face; کلیحی [kalehi] – kidney; دوش [duş] – shoulder; بینی [bini] – nose; کف دست [kif dast] – palm; دهن [dahan] – mouth; پشت [puşt] – back; شکم [shikam] – abdomen; کمر [kamar] – waist; چهره [chuhra] – face; ناخن [naxun] – nail; دل [dil] – heart; پنجه [panca] – paw; آنسو [ansu] – tears; چشم [çaşm] – eye.

3. Words expressing the concept of time.

Words of Persian origin included in this group are mainly related to the organization of time in a person's life cycle. For example, همیشه [hameşa] – always; هرگز [harqiz] – never; هنوز [hanuz] – et etc.

4. Words denoting natural phenomena and geographical concepts.

هوا [hava] – wind; موسم [mousam] – season; آبشار [abşar] – waterfall; سیلاب [selāb] – flood; بارش [bariş] – rain; برف [baraf] – snow; آتش فشان [ataşfaşan] – volcano; کوه [kuh] – mountain; دریا [darya] – river etc.

5. Animal names.

The lexical-semantic group of loanwords with the general meaning of the names of fauna representatives in Urdu is represented by the following lexical units:

اسب [asp] – horse; مار [mar] – snake; شیر [şer] – lion; مرغا [murğa] – rooster; مرغی [murği] – hen; خرگوش [xarquş] – rabbit; بز [buz] – goat; گرگ [qurq] – wolf; سگ [saq] – dog; گربه [qurba] – cat; خرس [xars] – bear; آهو [ahu] – gazelle; پلنگ [palang] – tiger; موش [muş] – mouse; بندر [bandar] – monkey; ماهی [mahi] – fish; مگرمج [maqarmac] – crocodile; خروس [xurus] – rooster etc.

6. Names of different plant groups.

Lexical units of Persian origin included in the lexical-semantic group of names of various plant groups are represented by the following words in the dictionary of the Urdu language.

a) **tree names:** درخت [daraxt] – tree; شاخ [şax] – branch; [çinar] – sycamore

b) **flower names:** گل [qul] – flower; نرگس [narqis] – daffodil; بنفشه [banofşa] – violet; یاسمین [yasmin] – jasmine; گلاب [qulab] – rose; سوسن [sosan] – iris; لاله [lala] – tulip.

7. Names of fruits and vegetables.

سبزی[sabzi] – vegetable; پیاز [piyaz] – onion; سیب [seb] – apple; کشمش [kişmiş] – raisin; بادام [badam] – almond; پسته [pusta] – pistachio; موز [muz] – banana; خرما [xurma] – dates; انگور [anqur] – grape; انار [anar] – pomegranate; خربوزه (خربزه) [xarbuza] – watermelon; انجیر [incir] – fig; آلوچه [aluça] – plum; چقندر [çukandar] – beetroot.

8. Jewelry and ornaments

بازوبند [bazuband] – bracelet; زنجیر [zancir] – chain; کمر بند [kamarband] – belt; کَمَر; گوشواره [quşvara] – earring etc.

9. Clothing names.

پرده [parda] – veil, niqab; رومال [romal] – towel; پاجامه [pacama] – pyjamas, trousers; شلوار [şalvar] – trousers; چادر [çadar] – cloak; پیراهن [pirahan] – shirt; چوغه [chugha] – chugha etc.

The names of different types of clothes of Persian origin used in Urdu mainly reflect important and archaic components of the material culture of Iranian-speaking peoples.

10. Food and drink names

The names of food and drink, which constitute one of the most important and most archaic components of the material culture of every nation, are also a major part of the lexical-semantic group in Urdu.

پنیر [panīr] – cheese; آب گوشت [abquş] – soup; پلاؤ [pilao] – pilaf; شوربه [şorba] – soup; کباب [kabab] – kebab; نان [nan] – bread; آب [ab] – water; شراب [şarab] – wine.

11. Medical words.

بیمار [bimar] – sick; دوا [dava] – medicine; سوزن زنی [suzanzani] – needle stick; سردرد [sardard] – headache; خون کا فشار [xun ka fişar] – blood pressure; درد [dard] – pain

12. Names of household items and tools.

چارپائی [çarpayī] – bed; میز [mez] – table; قالین [kālīn] – carpet; [taba] – frying pan

13. Words related to the military field.

جنگ [canq] – war; لشکر [laşkar] – army; سرباز [sarbaz] – soldier; سپاہ [sipah] – soldier; گولہ [qula] – bullet; بروت [barut] – gunpowder.

14. Words related to administrative, legal, socio-economic life.

The lexical-semantic group of administrative words of Persian origin used in Urdu includes terms from the field of administrative management that ensures the functioning of state bodies and the judicial system. For example, شاه [şah] – king; بادشاه [badşah] – king; فرمان [farman] – ferman; وزیر [vazir] – minister; تاج [tac] – crown; تخت [taxt] – throne; مهر [muhr] – stamp; پایتخت [payetaxt] – capital.

Most of the words of Persian origin included in this group have become archaic words due to the loss of the facts describing the words in this lexical-semantic group and are mostly found in oral folk creations and classical literary examples.

15. Words denoting places of residence, places and their parts.

زندان[zindan] – prison; سرائے [saraye]– palace; دروازه [darvaza] – door; دیوار [divar] – wall; کتبخانه [kutubxana]– library; غسل خانه [guslxana]– bathroom; دواخانه [davaxana]– pharmacy etc.

16. Words expressing quality.

خوب[xub] – good; خراب [xarab] – broken; بد [bad] – bad; گرم[qaram] – hot; سرد[sard] – cold; تاریک[tarik] – dark; روشن[roushan] – bright; نمکین[namken] – salty; دراز[daraz] – long; کوتاه [kutah] – short; پر[pur] – full; نرم [narm] – soft; سخت[saxt] – hard.

a) Colors.

سیاه[siyah] – black; سفید[safed]– white; زرد [zard] – yellow; بنفشى[banovşi] – purple, نارینجی[narinci] – orange; سبز [sabz] – green

17. Words expressing abstract concepts.

سوال[saval] – question; رفتار[raftar] – speed; آزادی [azadi] – freedom; راز[raz] – secret; تنهائی[tanhayi] – loneliness; خوبصورتی[xubsurati] – beauty

18. Names of mythical beings.

Words of Persian origin that form the lexical-semantic group of mythical beings in the modern Urdu language are represented by three concepts.

پری[pari] – fairy; دیو [div] – giant; اژدہا [ajdaha] – dragon.

19. Religious terms.

دین[din] – religion; جان [can] – soul; گناه [qunah] – fault; پیغمبر [peiğambar] – prophet; خدا [xuda] – Allah; نماز [namaz] – namaz; روزہ [ruza] – fast; فردوس [firdus] – paradise

The words of this lexical-semantic group, which have undergone language adaptation over the centuries, have firmly entered the lexical composition of the Urdu language and are actively used both in the literary and artistic language, as well as in oral folk creativity.

REFERENCE

1. A.R.Kerimov “Urdu dilinin qrammatikasi” Bakı, Adiloğlu 2010
2. Fahanq-i asfiyya, II cild, Lahor, 2010, səh: 242

3. Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь: в 2-х т. – М.: Русский язык, 1983. Т. 1. – 800 с.
4. Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь: в 2-х т. – М.: Русский язык, 1983. Т. 2. – 864 с.
5. Рубинчик Ю.А. Лексикография персидского языка. – М.: Наука, 1991. – 224 с.
6. Рубинчик Ю. А. Грамматика современного персидского литературного языка. – М.: «Восточная литература» РАН, 2001. – 600 с.
7. پروفیسور مسعود حسین خان: "تاریخ زبان اردو"
8. پروفیسر گیان چند جین: "عام لسانیات"، نئی دہلی ۱۹۸۵
9. جمیل جالبی، "تاریخ ادب اردو، اردو زبان اور اس کے پھیانے کے اسباب" لاہور، ۱۹۸۷
10. ڈاکٹر سید محیالدينقادرى: "ہندوستانی لسانیات"، حیدرآباد ۱۹۲۶
11. ڈاکٹر شوقت سبزواری: "اردو قواعد"
12. مولوی محمد زین العابدین: "آئین اردو"، پنجاب ۱۹۲۶

К ВОПРОСУ ОБ УПОТРЕБЛЕНИИ ТЕРМИНОВ РОДСТВА И
СВОЙСТВА В ИСТОРИЧЕСКОМ РОМАНЕ ПРАТИБХА РАЙ
«ДРАУПАДИ»

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7388945>

Джалилова Ш.И.

Ташкентский Государственный Университет Востоковедения

Доцент кафедры языков Южной и Юго-Восточной Азии

+998935422001

Аннотация. В статье рассматриваются примеры употребления терминов родства и свойства хинди в историческом романе «Драупади» арийской писательницы Пратибха Рай. Подчеркивается санскритизированный стиль романа, чем объясняется обилие терминов родства и свойства *tatsama* или санскритизмов. Отмечается также использование терминов родства и свойства *tadbhava* – исконной лексики хинди. Дается краткая характеристика семейных традиции той эпохи. Приводятся примеры употребления арабизмов.

Ключевые слова, словосочетания. *Tatsama, tadbhava, videshi, dharm-raksha, svayamvara, санскритизированный стиль, нейтральный стиль.*

Annotatsiya. Maqolada oriy adibasi Pratibha Ray qalamiga mansub “Draupadi” tarixiy romanida uchragan hindiy tilidagi qavm-qarindoshlik terminlarining qo‘llanilish jihatlari tahlilga tortilgan. Romanning sanskritlashgan uslubi unda katta miqdorda qo‘llangan tatsama leksik qatlamiga mansub qon-qarindoshlik terminlari bilan izohlanadi. Shuningdek, tadbhava – asl hindiy so‘zlarining ishlatilgani ham ta’kidlangan. O‘sha davrga xos oilaviy rasm-rusumlar va an’analarning muxtasar sharhi berilgan. Arab-fors so‘zlarining qo‘llanilishi haqida ham so‘z boradi.

Kalit so‘z va iboralar. *Tatsama, tadbhava, videshi, dharm-raksha, svayamvara, sanskritlashgan uslub, neytral uslub.*

Annotation. The article deals with examples of the use of terms of kinship of Hindi in the historical novel “Draupadi” by the Oriyan writer Pratibha Rai. The sanskritized style of the novel is emphasized, which explains the abundance of kinship terms of *tatsama* or “Sanskrit shabd”. The use of kinship terms of *tadbhava*, the

original vocabulary of Hindi, is also noted. A brief description of the family traditions of that era is given. Examples of the use of Arabic-Iranian words are given.

Key words, phrases. *Tatsama, tadbhava, videshi, dharm-raksha, svayamvara, sanskritized style, neutral style.*

Предметом исследования данной статьи является исторический роман орийской писательницы Пратибха Рай «Ягьясени», переведенный на язык хинди талантливым переводчиком Шанкарлал Пурохит уже под названием «Драупади» в 1987 году. Образ Драупади из эпоса «Махабхараты», как известно, является не только одной из женских героинь, а эталоном понятия о женщине во всеиндийской культуре. Писательница в романе сумела передать все подробности, тонкости эмоциональных переживаний, одержание верха над всеми невзгодами благодаря высокой нравственности, силе характера Драупади.

Исследователи русского языка В.В. Виноградов, Н.М. Шанский и другие подчеркивают особую важность лингвистического анализа в прочтении произведений прошлых столетий, так как язык этих текстов содержит устаревшие языковые явления, свою школу социально-нравственных и культурных ценностей.

В Индии пожалуй нет человека, который бы не знал содержание эпоса «Махабхарата». Заслуга орийской писательницы заключается в том, что она осветила все подробности жизненных ситуаций одной из основных героинь эпоса. Пратибха Рай сумела познакомить читателя с этой великой женщиной, поступки которой, рассуждения могут служить примером для подражания не только для индийских женщин, но и женщинам во многих других странах.

В историческом периоде жизни героев «Махабхараты» существовал патриархальный уклад жизни. Многожёнство или полигамия была нормой семейного уклада арийцев. Так у братьев Пандавов было по несколько жён. Кроме Драупади женой Арджуна была сестра бога Кришны-Субхадра, у Бхима жена Хидимба из рода асуров. Для Драупади Хидимба и Субхадра были вторыми жёнами её мужей, т.е, «saut». Старший брат Пандавов Юдхиштхир говорит: एक पुरुष से बहुनारी-विवाह का तो विधान है। (47) «Женитьба мужчины на нескольких женщинах это ведь закон.»

Однако явление многожества-полиандрия для того периода арийского общества было уже далеко архаичным. Юдхиштхир убеждает окружающих, что в Пуранах есть пример, когда Жатила выбрала в мужья семерых мужчин.

युधिष्ठिर ने पुरानों से उदाहरण दिये। जटिला ने भी धर्म रक्षा के लिए बहुपति ग्रहण करने में पाप नहीं। (53)

Всем известен сюжет из эпоса как Драупади пришлось стать женой пятерых братьев Пандавов. В Арьяварте понятие धर्म-रक्षा (защита социольно-нравственных устоев общества) было превыше всего. Поэтому мать Пандавов Кунти говорит Драупади: आज तुम जिस स्थिति में हो, वह पृथ्वी पर धर्म की रक्षा के लिये ज़रूरी है। (32) Сегодня ты в том положении, когда на земле прежде всего важна защита дхармы.

Как известно, в соревнованиях среди претендентов на руку Драупади «сваямваре» (древний обычай, когда девушка сама выбирает жениха) победу одержал Аржун, к которому Драупади питала чувство любви. Поэтому она обращаясь к Аржуну говорит: «Как вы могли отказаться от меня одержав победу на сваямваре?» Аржун: भाई की जैसी उक्ति थी और माँ का प्रत्युत्तर! उसके बाद ही मैं ने जो कहा पुत्र के रूप में, कनिष्ठ आता के रूप में। धर्मता मुझे वही कहमा था। «После такого высказывания старшего брата как можно возразить матери. И после этого я ответил так как подобает сыну, младшему брату.»

Драупади сама ставит выше своих личных интересов, любви к Аржуну как и все достойные арийцы отношение к «дхарм-ракша». Уважение, почитание старших родственников, свекрови-матери братьев Пандавов способствует дать согласие на многожество. Однако в обществе арийцев многие представители-Карн धर्म-पुत् Кунти (крёстный сын Кунти матери Пандавов), देव लोक-боги-были против многожества. К ним относился и отец Драупади-ража Друпад. Автор романа Пратибха Рай делая ударение на служение дхармы-как главную функцию Драупади роман называет यज्ञासेनी «служительница жертвоприношений». Драупади по натуре очень набоженная- её любимый бог-Кришна, который участвует в романе как человек полубог. Когда был обряд «наречения именем» для Драупади, то астролог-Риши дал ей имя कृष्णा-Кришна. Также как и у других индийских богинь у Драупади несколько имён эпитетов: Ягьясени, Кришна, Драупади, Панчали (дочь царства Панчал).

Мать братьев Пандавов высоко оценивает согласие Драупади на многожество. Кунти: तुझ सी बिदुषी पुत्रवधू पाकर धन्य है। «Я благодарна, счастлива, что у меня такая образованная невестка.» (61) Мать братьев Пандавов Кунти относится к своему «крёстному сыну» (धर्म-पुत्) Карну как к родному сыну. Обычай о «крёстном сыне», «крёстной дочери» характерен и для

культур других народов. Так в русской культуре существуют понятия «крестный», «крестник», «крестная». В узбекской культуре обычай «названный отец», «названная мать», «названный брат», «названная сестра» не связан с религией, но присутствует и в настоящее время. Так в Ферганской долине когда девушка выходит замуж, то из числа родственников её мужа выбирают тех, кто выполняет роль «отца», «матери», «брата», «сестры» и они называются «o'kul ota», «o'kul ona», «o'kul ora», «o'kul aka».

В современной Индии на севере также, когда девушка выходит замуж обычно не в своей деревне, а в дальнюю, то в деревне жениха назначаются गुरू बाँप (духовный отец), गुरू माँ (духовная мать), которые выполняют функции её родителей. Корни патриархального уклада жизни таковы, что термины родства по отношению к своим родным: «матери», «отцу», «брату», «сестре» «употребляются» по отношению к двоюродным братьям, сёстрам, дядям по отцу и так далее. Так братья Пандавы называют двоюродных братьев как и своих родных братьев.

ज्येष्ठ ससुर धृतराष्ट्र भी माँ गाँधारी के मत का सम्मान करते हैं। (137) «Старший свекор Дхритараштр также поддерживал мнение матери Гандхари.» Дхритараштр приходится Драупади дедом двоюродных братьев мужей, но, тем не менее она называет его как старшего брата своего свекра Пандава. Так всех детей от вторых, третьих жён своих мужей Драупади считает своими родными детьми. Сына мужа Бхима от жены Хидимба Гхатоткача Драупади считает своим родным сыном. हिडिंबा पुत्र वीर घटोत्कच! माँ द्रौपदी को प्रणाम करो। (183) Сын Хидимба Гхатоткач! Поздоровайся с матерью Драупади. Такое отношение в патриархальной семье особенно если несколько сыновей с семьями живут вместе с родителями сохраняется и в Индии и других восточных странах и в настоящее время.

Лексический анализ текста романа показал, что часто вместе с терминами родства, свойства употребляются и имена собственные. Возможно эта особенность характерна для санскрита.

पितामह भीष्म का खयाल रखना। (159) «Оберегай деда Бхишама.»

मातामही सत्यवती के मत पुरू वंश सम्मान देता है। (137) «В роду Гуру очень уважают бабушку Сатьявати.»

मेरे ससुर पांडु हर बात में माँ कुंती के मत का सम्मान करते। (128) «Мой свекор Панду в каждом разговоре уважительно относится ко мнению матери Кунти.»

कर्ण पत्नी ऋतुवती मन ही मन आप से ईर्ष्या करती है। (123) «Жена Карна Ритувати в душе ревнует вас к мужу.»

गुरू पत्नी हरिता! द्रोणाचार्य की द्वितीया पत्नी (122) «Харита жена Гуру! Вторая жена Дронаचारья.»

ज्येष्ठ पुत्र युधिष्ठिर विजयी हो रहे हैं। «Старший сын Юдхистхир побеждает.»

Учитывая жанр произведения-исторический роман, то соблюдение в целом высокого санскритизированного стиля является естественным. Эмоциональные переживания, поступки, описание природы, жизни в лесу, азартные игры царевичей все передано словами санскритизмами или tatsama. Это же прослеживается в употреблении терминов родства и свойства.

पिता के घर पर रहते समय मैं ने अपने दुहिता धर्म पालन किया। अब समय है जब स्त्री-धर्म का पालन करूँ। (60) «Живя в отчем доме я выполняла дхарму дочери. Теперь пришло время выполнять дхарму жены.»

मेरे पंचपति अब राज्य खोकर निर्धन हैं। बासशून्य हैं। (60) «Теперь мои пятеро мужей потеряли свое царство, стали бедными, бездомными.»

सुबह शुद्ध स्नान कर नववधू वेश में सज्जित होकर मैं ने माँ कुंती को प्रणाम किया। (61) «Утром совершив омовение нарядившись в одежду новобрачной я приветствовала маму Кунти.»

प्रत्येक जामाता के लिए मूल्यवान वस्त्राभूषण उपहार स्वरूप थे। (65) «Каждому зятю была подарена богатая одежда с драгоценными украшениями.»

मेरे कनिष्ठ पुत्र सहदेव-सुत श्रुतासेन के लिए वक्ष से दूध उतर आता। (168) «У меня в груди молоко для младшего сына Сахдева-Шрутасен.»

हस्तिनापुर से पितामह एवं ज्येष्ठ पिता ने सादर निमंत्रण भेजा। (73) «Дед и старший отец уважительно прислали приглашение.»

हरिता यदि सन्तानवती हो गई तो फिर वे होंगे अश्वत्थामा की विमाता। (123) «Если у Хариты будет ребёнок, то она станет для Ашваттхама мачехой.»

В романе употребляются термины родства и свойства, относящиеся к слою лексики хинди *tadbhava*, т. е. исконно лексики хинди, принадлежащие современному литературному языку, разговорному хиндустани, а также к использованию в диалектах хинди в фонетически изменённых формах. Это такие термины родства: माँ «мать, мама»; भाई «брат»; बड़ा भाई «старший брат»; दादा «дед (отец отца)»; मामा «дядя»; मौसी «тётя (сестра матери)»; बुआ «тётя (сестра отца)»; भतीजा «племянник (сын брата)»; बेटा «сын, बेटी «дочь»; पोता «внук (сын сына)».

Термина свойства: बहू «невестка (жена сына)»; भामी «жена старшего брата»; ननद «сестра мужа»; नन्दोई «муж сестры мужа»; सौत, सौतन «вторая жена мужа» и некоторые другие.

В романе несмотря на санскритизированный стиль широко употребляются слова группы «videshi», представленные арабо-иранизмами. Примеры: शायद «возможно»; खुद «сам»; शर्त «условие»; चारा «средство»; निगाह «взгляд»; गुस्सा «гнев»; कदम «шаг»; फ़ायदा «польза»; चीज़ «вещь»; हज़ार тысяча, खबर «известие»; गुलाб «роза»; राज़ी «согласный»; «пригодный, соответствующий»; ज़रूरी «необходимый»; सिर्फ़ «только»; ज़्यादा «больше» и многие другие.

Как известно, в современном литературном хинди нейтральный стиль составляют слова исконно хинди «tadbhava», а также большая группа лексики «videshi»-арабоиранизмы, приведённые выше и многие другие примеры.

Из ряда терминов родства, свойства такие санскритизмы как माता, पिता «мать», «отец»; माता-पिता «родители»; पति «муж»; पत्नी «жена»; पति -पत्नी «супруги»; स्त्री «женщина, жена»; पुरुष «мужчина, муж»; स्त्री-पुरुष «супруги» можно отнести к нейтральному стилю учитывая их широкое употребление и в письменной речи и устной.

Мастерством писательницы и переводчика является то, что в тексте не ощущается засилия санскритизмов так как текст умело сдабривается лексикой tadbhava, videshi. Такой подход автора позволяет увеличить количество читателей романа и обогатить свои знания знакомясь с великой героиней Драупади и историей индийского народа.

В заключении можно сказать, что древний период Махабхараты, а так же существовавший в то время патриархальный уклад жизни сохранился в Индии до настоящего времени и отражается в способах употребления терминов родства и свойства как при наеминвании, так и при обращении к родственникам и к родным по браку.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

1. प्रातिभा राय, “द्रौपदी”, उड़िया उपन्यास “यज्ञासेनी” का शंकरलाल पुरोहित कृत हिन्दी रूपान्तर, दिल्ली, 1987
2. Махабхарата. Книга вторая. Сабхапарва, М., 1962

-
3. Л. Г. Бабенко, Ю. В. Казарин. Лингвистический анализ художественного текста. М. “Наука” 2005
  4. Н. М. Шанский. Лингвистический анализ художественного текста. М. 1984

HINDIY TILIDAGI RASMIY USLUB MATNLARIDA QO'SHMA FE'LLAR SEMANTIKASI

(Hindiston Respublikasi Bosh vaziri Narendra Modining Shanxay hamkorlik tashkiloti Davlat rahbarlari kengashining 21-sammitidagi bayonotida so'zlagan nutqi asosida)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7388949>

Dadashova Nurxon Burxon qizi

2-kurs magistranti,

Tel: +998919420997, E-mail: nurkhonyokubova@gmail.com

Annotatsiya. Hindiston va O'zbekiston o'rtasidagi siyosiy-diplomatik aloqalar rivojlanib borar ekan, ikki tomonlama o'tkazilayotgan rasmiy uchrashuvlar, siyosiy tashriflar, videokonferensiyalarda mukammal tarjimaga ham ehtiyoj kuchayadi. O'z-o'zidan, hindiy tilidagi rasmiy uslub matnlarida shu uslubga xos so'zlarni tarjimada to'g'ri berilishi muhim hisoblanadi. Ushbu maqolada hindiy tilidagi rasmiy uslubga xos matnda (Narendra Modi nutqi orqali) fe'llarning qo'llanilishi, ularni tarjimada berilishi hamda rasmiylik darajasi jihatlari ko'rib chiqiladi.

Tayanch so'zlar: rasmiy uslub, fe'l, semantika, qo'shma fe'l, o'zlashma fe'l, tarjima, rasmiy tarjima.

Annotation. As the political-diplomatic relations between India and Uzbekistan is developping, the need for perfect translation in official bilateral meetings, political visits, and video conferences will increase. By itself, it is important to correctly translate words specific to this style in official style texts in Hindi. This article examines the use of verbs, their translation, and aspects of formality in a formal Hindi text (through Narendra Modi's speech).

Key words: formal style, verb, semantics, compound verb, possessive verb, translation, formal translation.

Hindiy tilidagi rasmiy uslub matnlarida qo'shma fe'llar alohida ahamiyat kasb etadi. Bunday matnlarda fe'llar asosan qo'shma shaklda, majhul nisbatda ifodalanadi. Hindiston Respublikasi Bosh vaziri Narendra Modining Shanxay hamkorlik tashkiloti Davlat rahbarlari kengashining 21-sammitidagi bayonotida so'zlagan nutqi asosida ushbu maqolada qo'shma fe'llarning rasmiy matnlarda ishlatilish holatlari ko'rib

chiqiladi. Nutqda foydalanilgan jami 37 ta qo'shma fe'l ajratib olingan bo'lib, ular quyidagi shaklda semantik tahlil etiladi:

- O'zlashgan so'zdan yasalganligiga ko'ra;
- Rasmiylik darajasiga ko'ra;
- Nisbatiga ko'ra;
- Zamonlarda ifodalanishiga ko'ra;

Ajratib olingan qo'shma fe'llar quyidagilar:¹

बधाई देना	साझा करना
संचालन करना	share करना
स्वागत करना	आयोजित करना
प्रभाव दिखाना	खुशी होना
मजबूत और credible बनना	जोर देना
स्पष्ट कर देना	प्रेरित होना
कार्य करना	सुनिश्चित करना
नज़र डालना	participatory होना
develop करना	निहित होना
विकसित करना	स्थापित कर पाना
काम करना	योगदान देना
प्रशंसा करना	तैयार होना
प्रस्तावित करना	सबल बनाना
ज़रूरी होना	समाप्त करना
stakeholder बनना	धन्यवाद करना
प्रोत्साहित करना	आयोजन और सञ्चालन करना

¹ शंघाई सहयोग संगठन के राष्ट्राध्यक्षों की परिषद के 21वें शिखर सम्मेलन में प्रधान मंत्री का वक्तव्य, सितम्बर 17, 2021

बढ़ावा दे सकना	शुभकामनाएं देना
सहारा लेना	आश्वासन देना

Qo'shma fe'llar ikki qismdan iborat bo'lib, boshqa turkumdagi so'zning fe'l bilan qo'shilishi orqali yasaladi. Hindiy tilidagi qo'shma fe'llar nafaqat hindiy va Sanskrit tillaridagi so'zlar bilan, balki, boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar orqali ham yasaladi va bunday qo'shma fe'llar nutqda faol qo'llaniladi. O'zlashgan so'zlardan yasalishiga ko'ra ko'rib chiqilayotgan qo'shma fe'llarni quyidagi kategoriyalarga ajratish mumkin:

- 1) Arab-forscha so'zlar bilan yasalgan qo'shma fe'llar;
- 2) Inglizcha so'zlar bilan yasalgan qo'shma fe'llar;
- 3) Sanskrit so'zlar bilan yasalgan qo'shma fe'llar.

Arab-forscha so'zlar bilan yasalgan qo'shma fe'llar. Boburiylar istilosidan so'ng arab va fors-tojik tili Hindistonda asta yoyilib, qo'llanila boshlandi. Bugungi kunda ushbu tillardan o'zlashgan so'zlar hindlar tomonidan faol foydalaniladi.

- *नए member और डायलॉग partners से SCO भी और मजबूत और credible बनेगा!*¹

(Yangi a'zolar hamda muloqot hamkorlari bilan ShHT yana-da **mustahkam** va **ishonchli bo'ladi**).

Ushbu gapda ingliz hamda arabcha so'zlar orqali murakkab qo'shma fe'l yasalgan: **मजबूत और credible बनना**. Bunda बनना fe'li मजबूत otiga ham tegishli bo'lib, मजबूत बनना² – kuchli bo'lmoq, mustahkam bo'lmoq degan ma'noni anglatadi. Arab tiliga hindiy tilidagi fe'lni qo'shish orqali qo'shma fe'l hosil qilingan. Rasmiylik darajasiga ko'ra o'rta darajada, aniq nisbatda, kelasi zamonda ifodalangan.

- *यदि हम इतिहास पर नजर डालें, तो पाएंगे कि मध्य एशिया का क्षेत्र moderate और progressive culture और values का एक प्रकार का गढ़ रहा है, किला रहा है!*³

¹ शंघाई सहयोग संगठन के राष्ट्राध्यक्षों की परिषद के 21वें शिखर सम्मेलन में प्रधान मंत्री का वक्तव्य, सितम्बर 17, 2021

² А.С.Бархударов, В.М.Бескровский, Г.А.Зограф, В.П.Липеровский., «Хинди-Русский словарь». – Москва: 1972.

³ शंघाई सहयोग संगठन के राष्ट्राध्यक्षों की परिषद के 21वें शिखर सम्मेलन में प्रधान मंत्री का वक्तव्य, सितम्बर 17, 2021

(*Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, Markaziy Osiyo mintaqasi o'ziga xos qal'a, mo'tadil va ilg'or madaniyat va qadriyatlar qal'asi bo'lganini ko'ramiz.*)

नज़र डालना – arab tilida “nigoh”, “qarash”, ma'nolarini anglatadigan नज़र¹ ot turkumidagi so'zga hindiy tilidagi “solmoq”, “qo'ymoq” ma'nosini anglatuvchi डालना fe'li qo'shilishi natijasida qo'shma fe'l hosil qilinmoqda hamda “nazar tashlamoq” shaklida tarjima qilinmoqda. Rasmiylik darajasiga ko'ra o'rta darajada, badiiylik ifodasi ko'proq, aniq nisbatda, istak maylida hozirgi zamonda ifodalangan.

- *Radicalization से लड़ाई क्षेत्रीय सुरक्षा और आपसी trust के लिए तो आवश्यक है ही, यह हमारी युवा पीढ़ियों के उज्ज्वल भविष्य के लिए भी जरूरी है।*

(*Radikallashuvga qarshi kurashish nafaqat mintaqaviy xavfsizlik va o'zaro ishonch, balki yosh avlodlarimizning porloq kelajagi uchun ham zarurdir.*)

Fors tilidan o'zlashgan जरूरी so'zi hindiy tilidagi “bo'lmoq” fe'li bo'lgan होना bilan bitta qo'shma fe'lni tashkil etmoqda. Ma'nosi “zarur bo'lmoq”qa to'g'ri keladi. Rasmiylik darajasiga ko'ra o'rta darajada, aniq nisbatda, hozirgi oddiy zamonda qo'llanilgan.

- *हमें SCO partners के साथ भी इन open source टेक्नोलॉजी को share करने में और इसके लिए capacity building आयोजित करने में खुशी होगी*

(*Shuningdek, biz ushbu ochiq kodli texnologiyalarni ShHT hamkorlari bilan baham ko'rishdan va shu maqsadda salohiyatni oshirishni tashkil etishdan mamnun bo'lamiz.*)

Fors-tojik tilidan o'zlashgan खुशी ot turkumidagi so'z bilan होना fe'lining qo'shilishi natijasida “xursand bo'lmoq”, “mamnun bo'lmoq” ma'nosidagi qo'shma fe'l hosil qilingan. खुशी so'zining o'zi sifatdan yasalgan bo'lib, खुश (khush) so'ziga – ई so'z yasovchi qo'shimchasini qo'shish orqali hosil qilingan.³ Matnning rasmiy uslubda ekanligi inobatga olinib, tarjimada “xursand bo'lamiz” emas, balki “mamnun bo'lamiz” shaklida berilgan. Shu orqali bu so'zning rasmiylik darajasini yuqori deb aytishimiz mumkin. Aniq nisbatda, hozirgi oddiy zamonda ifodalangan.

¹ А.С.Бархударов, В.М.Бескровский, Г.А.Зограф, В.П.Липеровский., «Хинди-Русский словарь». – Москва: 1972.

² O'sha manba

³ Sahni., Advanced Dictionary: Hindi-Hindi-English., - Sahni Brothers, Agra: 2014.

- खनिज संपदा हो या intra-SCO trade, इनका पूर्ण लाभ उठाने के लिए हमें आपसी connectivity पर जोर देना होगा।

(Xoh mineral boylik bo'lsin, xoh ShHT ichidagi savdo bo'lsin, ulardan to'liq foydalanish uchun o'zaro bog'liqlikka alohida e'tibor qaratishimiz kerak.)

Fors-tojik tilidan tarjima qilganda “kuch” ma'nosini beruvchi जोर so'zi “bermoq” ma'nosidagi “देना” fe'li bilan bog'lanib, “kuch bermoq”, “zo'r bermoq” ma'nolarini anglatuvchi qo'shma fe'lni hosil qilgan.¹ Gapning umumiy ma'nosidan kelib chiqqan holda, “alohida ahamiyat bermoq” ma'nosida “e'tibor qaratmoq” deya tarjima qilingan. Rasmiylik darajasi ushbu gapda yuqori, aniq nisbatda, hozirgi zamonda ko'plik shaklda qo'llanilmoqda.

इस प्रयत्न के लिए भारत अपनी तरफ से हर प्रकार का योगदान देने के लिए तैयार

है।

(Ushbu sa'y-harakatlar uchun Hindiston o'z tomonidan har qanday hissa qo'shishga tayyor)

Fors-tojik tilidan o'tgan तैयार (tayyor) so'ziga hindi tilidagi होना (bo'lmoq) fe'li qo'shilishi natijasida bitta qo'shma fe'l yasalmogda. तैयार so'zining hindi tilida bir qancha sinonimlari bor (उद्यत, तत्पर, प्रस्तुत, कटिबद्ध, मुस्तैद, उपस्थित, सन्नद्ध, उत्सुक, उन्मुख), lekin ularning hech biri biz bilgan ma'nodagi “tayyor” ma'nosini bermaydi, balki ma'lum bir vaziyatda tayyor so'zini qisman ifodalashi mumkin, lekin doim ham emas. Shu sababli bu so'z hindi tilida har bir qatlamda va uslubda, publitsistik va rasmiy usullarda ham kundalik turmushda ishlatilgani kabi faol ishlatiladi. Rasmiylik darajasiga ko'ra o'rtacha, aniq nisbat, hozirgi zamon ko'plik shaklida ifodalangan.

Inglizcha so'zlar bilan yasalgan qo'shma fe'llar. Ingliz tili Hindistonda ikkinchi rasmiy til hisoblanadi va hindi tili bilan birgalikda faol ishlatiladigan til hisoblanadi. Kundalik turmushda ingliz tilidan o'tgan so'zlar faol qo'llanilsa-da, yuqori darajadagi rasmiy doiradagi nutqlarda asosan sof hindi tilidan foydalanishga alohida e'tibor beriladi. Lekin bugungi kunda xalqaro darajadagi terminlar, barchaga tushunarli bo'lib borayotgan atamalar borki, ularni rasmiy nutqlarda ham qo'llash

¹ Sahni., Advanced Dictionary: Hindi-Hindi-English., - Sahni Brothers, Agra: 2014.

² शंघाई सहयोग संगठन के राष्ट्राध्यक्षों की परिषद के 21वें शिखर सम्मेलन में प्रधान मंत्री का वक्तव्य, सितम्बर 17, 2021

odatiy holga aylanib bormoqda. Ma'lum bir sohaviy atamalar, hindchasi faol qo'llanmaydigan maxsus so'zlarning ingliz tilidagi variantini qo'llash ma'qul topilmoqda.

- *नए member और डायलॉग partners से SCO भी और मजबूत और credible बनेगा।*

(Yangi a'zolar hamda muloqot hamkorlari bilan ShHT yana-da mustahkam va ishonchli bo'ladi).

Credible so'zi ingliz tilidan “ishonchli”, “ishonishga loyiq” deb tarjima qilinadi. Hindiy tilidagi बनना fe'li qo'shilishi natijasida “ishonchli bo'lmoq” fe'li hosil qilinmoqda. “Credible” so'zining hindiy tilidagi muqobili “विश्वसनीय” {vishvasneey} hisoblanadi. Ma'no jihatdan bir xil. Ammo विश्वसनीय so'zi rasmiylik jihatdan credible so'zidan nisbatan quyida. Shu tufayli, rasmiy nutqda ingliz tilidagi variant qo'llamilishi lozim topilgan.

- *मध्य एशिया की इस ऐतिहासिक धरोहर के आधार पर SCO को radicalization और extremism से लड़ने का एक साझा template develop करना चाहिए।*

(Markaziy Osiyoning ushbu tarixiy merosidan kelib chiqib, ShHT radikallashuv va ekstremizmga qarshi kurashning umumiy qolipini ishlab chiqishi kerak).

Hindiy tilida “rivojlanish” ma'nosida विकास {vikaas}² so'zi ishlatiladi. Bu yerda esa ingliz tilidan o'zlashgan so'z bilan birgalikda “develop करना” o'zlashma qo'shma fe'li ishlatilmoqda. Matnning umumiy mazmunidan kelib chiqqan holda ushbu fe'l “ishlab chiqish” deya tarjima qilinmoqda. Negaki, bu yerda mavjud narsani rivojlantirish ma'nosida emas, balki, hali qilinmagan ishni vujudga keltirish va takomillashtirish ma'nosi qo'llanilmoqda. Rasmiylik nuqtai nazaridan yuqori darajada, aniq nisbatda, infinitiv shaklda qo'llanilmoqda.

- *विकसित विश्व के साथ प्रतिस्पर्धा के लिए हमारे क्षेत्र को उभरती टेक्नोलॉजी में stakeholder बनना होगा।*

(Rivojlangan dunyo bilan raqobatlashish uchun mintaqamiz rivojlanayotgan texnologiyalarning manfaatdor tomonlariga aylanishi kerak.)

¹ शंघाई सहयोग संगठन के राष्ट्राध्यक्षों की परिषद के 21वें शिखर सम्मेलन में प्रधान मंत्री का वक्तव्य, सितम्बर 17, 2021

² 1Sahni., Advanced Dictionary: Hindi-Hindi-English., - Sahni Brothers, Agra: 2014.

Stakeholder soʻzini “manfaatdor tomon” deb tarjima qilish mumkin, ushbu soʻzni “shareholder” yoki “stockholder” soʻzlari bilan adashtirmaslik zarur. Bularni maʼnoviy jihatdan qisman yaqin soʻzlar deyish mumkin. Stakeholder soʻzining hindi tilidagi tarjimasi “हितधारक” soʻzidir.¹

Bundan tashqari, matnda “share करना”, “participatory होना” feʼllari oʻzlashma qoʻshma feʼl sifatida qoʻllanilgan. Agar eʼtibor qaratadigan boʻlsak, koʻpchilikka yaxshi tushuniladigan umumiy xalqaro terminlar uchun inglizcha muqobil tanlangan. Bu hindi tilida soʻzlanayotgan nutqning yana-da eʼtibor jalb qilishini taʼminlaydi.

Qolgan qoʻshma feʼllar hindi va Sanskrit soʻzlari yordamida yasalgan.

Qisqa xulosa sifatida, rasmiy nutqda oʻzga tildan oʻzlashgan feʼllarning qoʻllanilishini quyidagicha ifodalash mumkin:

- Oʻzlashma feʼl hindiy tilining kundalik va rasmiy nutqida xalqning ona tiliga singib, faol qoʻllanilsa;
- Oʻzlashma feʼl xalqaro maydonda koʻpchilikka tushunilgan xalqaro soʻz yoki atamaga aylangan boʻlsa;
- Rasmiy nutqni tinglayotgan tarafning til nuqtai nazaridan kelib chiqib, oʻrtada diplomatik hamkorlik munosabatlarini yana-da yaqinlashtirishga qaratilgan aniq maqsad boʻlsa;
- Oʻzlashma feʼl hindiy tilidagi feʼl bilan bir qatorda rasmiy uslubda foydalanilsa va uning rasmiylik darajasi oʻz tilidagi feʼldan ustunroq boʻlsa;
- Barcha uchun umumiy va tushunarli boʻlgan soʻzlar orqali nutqqa boʻlgan eʼtiborni kuchaytirish maqsad qilingan boʻlsa.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. शंघाई सहयोग संगठन के राष्ट्राध्यक्षों की परिषद के 21वें शिखर सम्मेलन में प्रधान मंत्री का वक्तव्य, सितम्बर 17, 2021
2. А.С.Бархударов, В.М.Бескровский, Г.А.Зограф, В.П.Липеровский., «Хинди-Русский словарь». – Москва: 1972.
3. Sahni., Advanced Dictionary: Hindi-Hindi-English., - Sahni Brothers, Agra: 2014.
4. www.mea.gov.in
5. https://www.mea.gov.in/Speeches-Statements.htm?50/Speeches_amp;_Statements

¹ Sahni., Advanced Dictionary: Hindi-Hindi-English., - Sahni Brothers, Agra: 2014.

URDU TILI INGLIZ O‘ZLASHMALARIDA KO‘PLIK SONI GRAMMEMALARINING IFODALANISH VOSITALARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7388959>

Zakirova Umida Ismatovna

Urdu tili o‘qituvchisi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

«Urdu tili va adabiyoti, Pokiston tarixi va madaniyati» kafedrası

umidazakirova@mail.ru tel:+998909906305

ANNOTATSIYA

Maqolada urdu tiliga ingliz o‘zlashmalarining kirib kelish tarixi, ularning ta’sir ko‘lami va bu borada tilshunos olimlarning fikrlari haqida gap boradi. Mazkur ingliz o‘zlashmalarining urdu tilida fonologik, orfografik va qisman semantik xususiyatlarining o‘zgarishlari tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: *so‘z o‘zlashish jarayoni, o‘zlashma so‘zlar, fonetik va grammatik tizim, assimilyatsiya, ekzotizm, grammema.*

ANNOTATION

This article analyzes the meaning of loan words in the language, the opinions of linguists on this issue, as well as the history of the penetration of English into Urdu, the extent of influence and changes in phonological, spelling and partly semantic characteristics of English borrowing in Urdu.

Keywords: *The process of loaning, loan words, phonetic and grammatical system, assimilation, exoticism, plural form.*

Muayyan til lug‘at boyligining boyishi, shu tilning tarixiy rivoji va o‘zgarish manbalaridan biri – so‘z o‘zlashish hodisasi hisoblanadi.

So‘z o‘zlashish jarayoni - til aloqalari natijasida bir tildan boshqa tilga o‘tgan so‘z, ibora, morfema, fonema elementlari, shuningdek, bir til elementlarining boshqa tilga o‘tish jarayonidir. Odatda bu jarayon boshqa tildan so‘zlar yoki sintaktik iboralarning o‘zlashishi orqali sodir bo‘ladi. Tovushlar va so‘z yasovchi elementlar so‘zlarning tarkibida o‘zlashib, ana shunday so‘zlarning ko‘payishi bilangina tilga singib ketadi va o‘sha tilning ajralmas qismiga aylanadi.

O'zlashma so'zlar bir tildan ikkinchi tilga o'tishida o'zlashtirgan tilning fonetik va grammatik tizimi tomonidan assimilyatsiyaga uchraydi. Natijada tilda o'ziga xos iz qoldirib, sezilarli darajada o'zgaradi va asl o'ziga xos jihatini yo'qotadi.

So'z o'zlashish jarayoni asta-sekinlik bilan sodir bo'ladi: bunda chet tili uchun butunlay begona bo'lgan, qisman va sezilarli darajada assimilyatsiya qilingan, lekin hali ham xorijiy so'zlarning xususiyatlarini saqlab qolgan, hamda faqatgina etimologik tahlil bilangina xorijiy so'zligini aniqlash mumkin bo'lgan to'liq o'zlashgan so'zlar kabi so'z o'zlashish jarayoni bosqichlaridan o'tadi.

Dastavval tillarning o'zaro ta'siri muammosining nazariy asoslari I. A. Boduen de Kurtene tomonidan 1875 yilda ishlab chiqildi [7, 50]. Undan keyin XIX-XX asr boshlarida G.Shuchardt “tillarning chatishuvi” va biologiya fanidan o'zlashgan “tillarning kesishuvi” atamalarini ishlatgan. Bu davrda so'zlarning bir tildan ikkinchi tilga o'zlashish masalasi birinchi o'ringa chiqadi, shuning uchun XIX-XX asr boshlaridagi boshqa olimlarning tillarning o'zaro ta'siriga bag'ishlangan asarlarida bu til hodisasini ifodalovchi terminologiyani izlashga katta e'tibor beriladi. Ushbu davr tadqiqotlarida so'z o'zlashish jarayoni so'zlarni kalka qilish yoki so'zlar va alohida so'z elementlarining bir tildan ikkinchisiga ko'chishi sifatida qaraldi. Shu ma'noda “so'z o'zlashish jarayoni” atamasi ilmiy asarlarning aksariyatida qo'llangan [11, 89]. Bundan tashqari, XX asrda ushbu jarayonga “tillarning o'zaro ta'siri” atamasini qo'llash taklif qilindi [19, 235]. Shunday qilib, “so'z o'zlashish jarayoni” atamasini mavhum deb hisoblash mumkin. Bir tomondan, so'z o'zlashish jarayoni ijtimoiy hayot va turli madaniy hodisalar bilan chambarchas bog'liq holda yuzaga keladigan so'zlarning bir tildan ikkinchi tilga ko'chishi sifatida qaraldi [14, 73]. Shu bilan birga, ba'zi tilshunoslar so'z o'zlashishi va kalkalashni butunlay boshqa-boshqa jarayon sifatida ajratadilar [10, 178]. Boshqa tomondan, “so'z o'zlashish jarayoni” atamasi so'z o'zlashtirayotgan til tomonidan nafaqat ko'chirilgan, balki to'liq o'zlashgan xorijiy so'z sifatida ko'riladi [2, 7]. Yu. S. Sorokin ta'kidlaganidek, “chet tili so'zlarini o'zlashtirish jarayoni ikki tomonlama jarayondir. Bu tayyor elementlarni bir tildan boshqa tilga oddiy ko'chirishgina bo'lib qolmay, ularning ma'lum bir til tizimi tomonidan o'zlashishi, shu til qoidalariga moslashishi, boshqa tizim sharoitida shaklan va semantik jihatdan o'zgarish jarayonidir. Gap aynan so'z o'zlashish jarayoni haqida borar ekan, aytish mumkinki, agar bu haqiqatan ham ma'lum bir xorijiy so'zlarni boshqa nutq elementiga mexanik ravishda o'tkazish bo'lmay, o'zlashgan so'zlarni o'zlashtirish va moslashtirish jarayoni bo'lsa, bu jarayon asosan ijodiy, faol, assimilyatsiya qiluvchi tilning yuqori darajadagi o'ziga xosligini, uning rivojlanishining yuqori darajasini ko'rsatadi [14, 202]. L.P.Krysin so'z o'zlashish

jarayoni “turli elementlarni bir tildan ikkinchi tilga o'tish jarayoni” deb ataydi. “Лингвистический энциклопедический словарь” tuzuvchilari ham xuddi shu nuqtai nazarni ilgari suradilar [13, 355]. “Turli elementlar” deganda til darajalari birliklari, xususan, fonologiya, morfologiya, sintaksis, lug‘at, semantika tushuniladi. L.P.Krysin fonema, morfema, leksema va boshqalarning o‘zlashishini ajratib ko‘rsatadi [11, 92]. E.Haugen so‘z o‘zlashish jarayonini ularning strukturasi ga ko‘ra tasniflaydi. O‘zlashma so‘zlarning yasali shini tasnif qilishda o‘zlashtirgan tilda shu o‘zlashmalarning morfemik o‘zgarishi darajasining turlichaligi asos hisoblanadi. Shunday qilib, tadqiqotchi o‘zlashgan so‘zlarni haqiqiy o‘zlashmalarga (so‘zning ma‘nosi ham, tovushi ham chet tilidan o‘zlashganda) va gibrid o‘zlashmalar - qisman ona tili va qisman xorijiy so‘zdan o‘zlashgan o‘zlashmalarga bo‘ladi (bunda o‘zlashgan komponentning o‘rniga qarab, bu tur asosiy komponent o‘zlashganda, yadroviy va periferik yoki marginal turlarga bo‘linadi). Bundan tashqari, E. Haugen gibrid o‘zlashmalarni o‘zlashma so‘zlardan yasalgan so‘zlar deb, bu hodisa so‘z o‘zlashish jarayoniga tegishli emasligini ta‘kidlaydi [17, 344-382]. K. L. Yegorova E. Haugen tasnifidan foydalangan holda o‘zlashma so‘zlarning tuzilishi, semantik xususiyatlari va ularning xorijiy prototiplari o‘rtasidagi turli farqlarga asoslangan lisoniy o‘zlashuv turlarini aniqlab to‘ldiradi [9, 139]. L. M. Bash kontseptsiyasi E. Haugen g‘oyalarining o‘ziga xos davomi, shuningdek rivojlanishi hisoblanadi. Ushbu kontseptsiyaga ko‘ra “so‘z o‘zlashish jarayoni” atamasi ostida bir qator turli hodisalar tushuniladi, shuning uchun to‘g‘ridan-to‘g‘ri so‘z o‘zlashishi va kvaziso‘z o‘zlashishi (lot. quassi “kabi, go‘yo”) ga ajratiladi.

Tilshunoslikda xorijiy so‘zlarni uch guruhga bo‘lish qabul qilingan: 1) o‘zlashma so‘z; 2) ekzotizm; 3) xorijiy tilning unsurlarini kirib kelishi. O‘z navbatida, o‘zlashma so‘zlar quyidagi so‘z guruhlariga ajratiladi: a) tuzilishi jihatidan xorijiy prototiplarga mos keladigan so‘zlar, ya‘ni hech qanday strukturaviy “qo‘shimchalar”siz o‘zlashma tilning tegishli fonematik vositalari bilan ifodalangan va yozilishi o‘zgargan so‘zlar; b) o‘zlashma til yordamida morfologik jihatdan yasalgan so‘zlar; c) qisman morfologik o‘zgargan so‘zlar [11, 95]. Shunday qilib, o‘zlashma so‘zlar murakkab va tuzilishi jihatdan turli bo‘lgan guruh hisoblanadi; biroq ushbu guruhga kiruvchi so‘zlar tilining boshqa lug‘atidan ajratib turadigan ba‘zi umumiy xususiyatlarga ega.

Hindistonning ingliz mustamlakachilari tomonidan bosib olinishi bu mamlakat xalqlari hayotida sezilarli o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. 1835 yilda ingliz tili butun Hindistonning rasmiy tili sifatida tarqala boshladi. U nafaqat ta‘lim, balki matbuot, fan va texnika, ma‘muriy xizmatlar, sudlar tiliga aylandi. Bu til shu qadar

mamlakatning ijtimoiy hayotida mustahkam o‘rin egallab ulgurgan ediki, Hindiston mustaqillikka erishgandan keyin ham o‘z mavqesini yo‘qotmadi. Shuni ta’kidlash kerakki, birmuncha vaqt o‘tgach, bosqinchilar tili degan salbiy ijtimoiy-lingvistik omil yo‘qolgach, ingliz tilining yoyilishi kuchaydi. Hindlar o‘z nutqlarida ingliz o‘zlashmalaridan keng foydalana boshladi, ba’zan esa hozirgi hindiy tili leksik tizimining muhim birliklariga aylangan ingliz tilidagi butun iboralarni ham keng qo‘llay boshladilar [8; 53].

Ingliz o‘zlashmalari urdu tilining morfologik qoidalariga bo‘ysunadi, garchand urdu tili grammatik qoidalari orqali to‘la-to‘kis o‘z ifodasini topa olsa-da, ba’zan ingliz so‘zlari urduda o‘zining morfologik belgilarini saqlab qoladi. Masalan, ingliz tilidan kirgan so‘zlarning oxirgi harfiga qarab, bu so‘zlar urdu tilida ko‘plik ko‘rsatkichlari bilan ham ishlatilishi kuzatiladi, masalan, “i” va undoshga tugagan muannas jinsidagi so‘zlar bosh kelishikda “ya:N” va “eN” qo‘shimchalarini oladi:

بس	avtobus	بسیں	avtobuslar
ٹرام	tramvay	ٹرامیں	tramvaylar
ایجنسی	agentlik	ایجنسیاں	agentliklar
پارٹی	partiya	پارٹیاں	partiyalar

Ba’zi so‘z birikmalari yaxlit ingliz tilidan olingan bo‘lib, bularda ingliz tili ko‘plik formasi saqlanib qoladi. Bu asosan nomenklatura belgilari, ya’ni tashkilot, idora, kompaniya, harakat va boshqalar nomlarini ifodalovchi iboralardir. Masalan:

سیکیوریٹی فورسز	[forsiz]	Xavfsizlik kuchlari
آل انڈیا انسٹیٹیوٹ آف میڈیکل ساینسز	[sa:ynsiz]	Butunhindiston tibbiyot instituti
فیڈریشن آف انڈیا چیمبرز آف کامرس اینڈ انڈسٹریز	[inDasTri:z]	Hindistonning biznes va sanoat palatalari federatsiyasi

Yuqorida ajratilgan so‘zlardagi ko‘plik shakliga ko‘ra ularning sof ingliz iboralari ekanini aniqlasa bo‘ladi. Chunki bu iboralar urdu grammatikasi asosida tuzilmagan.

Lekin ilmiy izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy urdu tiliga o‘zlashgan ot so‘z turkumiga xos so‘zlar ko‘p hollarda ingliz tilining ko‘plik shaklini ifodalovchi “s” qo‘shimchasini saqlab qoladi, masalan:

شفا خانہ نے کلینیکل اینیلایزس درآمد کئے ہیں	[enela:yzers]	Shifoxona analiz qiluvchi apparatlarni sotib oldi.
---	---------------	--

کانفرنس میں دوسری پارٹیوں
کے لیڈرز بھی شامل تھے

[li:Derz]

Konferensiyada
boshqa partiyalar
rahbarlari ham
qatnashdi.

نئے دو تین ہیلتھ سینٹرز قائم
ہوئے

[senTrz]

Yangi qo'shimcha
salomatlik markazlari
barpo etildi.

Biz yuqorida keltirgan so'zlarda ko'plik shaklini berishning zaruriyati yo'q edi, chunki bularning ko'plikda ishlatilgani kesimning shaklidan ham ma'lum bo'lib turibdi, ya'ni uchchala misolda ham kesim muzakkar, ko'plikda qo'llangan bo'lib, birinchi gapda ingliz so'zi to'ldiruvchi, ikkinchi va uchinchi misolda esa ega sifatida kelgan.

Odatda urdu tili qoidasiga ko'ra to'g'ri kelishikdan boshqa vositali kelishikda kelgan otlarga ko'plikda poslelogdan oldin “oN, yoN” qo'shimchalari qo'shiladi. Bu qoidalarga ingliz so'zlari ham bo'ysunadi, masalan:

کمپنیوں کے مقابلے میں

Kompaniyalarga nisbatan

Bu misolda kompaniy so'zi مقابلے کے murakkab poslelogi bilan ko'plikda qo'llangan.

کسٹم نے دو سو بندلوں کو روک لیا

Bojxona xizmatchilari 200 bog'lamni
ushlab qoldi.

Urdu grammatik qoidasi asosida ko'plik soni grammemasi و va vositali kelishik grammemasi کو bilan kelgan.

ان پارٹیوں نے بھی مخالفت کی

Bu partiyalar ham qarshilik ko'rsatdi.

پارٹیوں نے – مخالفت کرنا o'timli fe'li o'tgan tugal zamonda qo'llangani bois gapning sub'yekti ergative kelishik grammemasi bilan kelgan va ko'plikda qo'llangan.

Lekin mavjud misollardan shuni ko'rish mumkinki, bu qoida ba'zi paytlarda “buzilar” ekan. Ingliz so'zlari bunday holatda o'zining ko'plik shaklini ifodalovchi “s” qo'shimchasini saqlab qoladi, masalan:

ٹیلیفون کالز پر رعایت

Telefon qo'ng'iroq qilishga beriladigan
imtiyoz

پیداواری یونٹس کو فروغ دینا چاہیے

*Ishlab chiqarish muassasalarini
rivojlantirish lozim*

جناح ہسپتال میں ڈاکٹرز کی ہڑتال

*Jinnah shifoxonasidagi vrachlarning ish
tashlashi*

Ilmiy izlanish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

Ingliz o‘zlashmalari urdu tilining morfologik qoidalariga bo‘ysunsa-da, ba‘zan ingliz so‘zlari urduda o‘zining morfologik belgilarini saqlab qoladi;

Hozirda urdu tilida keng qo‘llanilayotgan ingliz o‘zlashmalaridagi ko‘plik shakliga ko‘ra ularning sof ingliz iboralari ekanini aniqlasa bo‘ladi. Ular urdu grammatikasi asosida tuzilmagan va ko‘p hollarda o‘zlashgan ot so‘z turkumiga xos so‘zlar ingliz tilining ko‘plik shaklini ifodalovchi “s” qo‘shimchasini saqlab qoladi;

Yuqorida berilgan misollarda ingliz tili ko‘plik qo‘shimchasining ishlatilishi, albatta, urdu tili grammatikasiga xilofdir. Lekin bunday misollarning keng ko‘lamda uchrashi – bu, tildagi asta-sekin tabiiy holga aylanib borayotganidan dalolat beradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ingliz tili urdu tiliga o‘zining sezilarli ta‘sirini o‘tkazgan. Buni urdu matbuoti sahifalarida yaqqol ko‘rish mumkin. Chunki tilda bo‘layotgan o‘zgarishlar, avvalambor, ommaviy axborot vositalarida o‘z aksini topadi. Bunday o‘zlashmalar til imkoniyatlarini kengaytirib, uning rivojlanishiga ta‘sir o‘tkazmay qolmaydi.

REFERENCES

1. Андронов М.С. Англоязычие в Индии. Тенденции и перспективы развития – Актуальные проблемы изучения языков Южной Азии, М., 1987
2. Аристова В. М. О лексических заимствованиях из английского языка в русский язык в XVII–XVIII вв. М., 1978.
3. Баранников П.А. Языковая ситуация в ареале языка хинди, Л-д., 1984
4. Баш Л. М. Дифференциация термина «заимствование»: хронологический и этимологический аспекты // Вестник Моск. Ун-та. Сер. 9. Филология. 1989.
5. Бегизова Х.Б. О соотношении английских заимствований и их эквивалентов в языке хинди – Актуальные проблемы изучения языков Южной Азии, М., 1987
6. Бегизова Х.Б. Об английских заимствованиях в хинди – Вопросы языкознания, М., 1976
7. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. 1, 2. М., 1963.

8. Гришина А. «К вопросу об англицизмах в хинди. Произношение англицизмов». М, 2002.
9. Егорова К. Л. Типы лингвистических заимствований (на материале англицизмов и англо-американизмов в современном русском языке). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1971.
10. Ефремов Л. П. Сущность лексического заимствования и основные признаки освоения заимствованных слов. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1959.
11. Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке. М., 1968.
12. Ларионова Е. В. Новейшие англицизмы в современном русском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1994.
13. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
14. Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. М., 1982.
15. Сорокин Ю. С. Развитие словарного состава русского языка. 30–90-е гг. XIX в. М.-Л.: Наука, 1965.
16. Халмурзаев Т.Х. Статус урду в современной Индии и тенденции его развития, Т., 1979
17. Хауген Э. Процесс заимствования. В кн.: Новое в лингвистике. М., 1972. Вып. № 6.
18. Шаматов А.Н. Очерки исторической лексикологии хинди и урду 15 – начала 18 вв, Т., 1990
19. Щерба Л. В. О понятии смешения языков. В кн.: Избранные работы по языкознанию и фонетике. Т. 1. Л., 1958.
20. “Qaomi avaz” Dehli, India
21. “Axbare urdu” Islamabad, Pakistan

СОМАТИК ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИ ЯСАЛИШИДА
ФАОЛ ВА НОФАОЛ СОМАТИК СЎЗЛАР

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7388962>

Исомиддинова Турсуной Исомиддин қизи

Тошкент давлат шарқшунослик университети

Стажёр-тадқиқотчи

isomiddinovnaturesunoy@gmail.com (+998911909888)

АННОТАЦИЯ

Мақолада В.М. Бескровныйнинг II томли «Хинди-русский словарь» лугатининг биринчи томида келтирилган тушунчалар таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: Лугат, фразеологизм, соматик сўзлар, ҳиндий тили.

ANNOTATION

In the article by V.M. The concepts presented in the first volume of the II volume of the Beskrovny "Indo-Russian Dictionary" are analyzed.

Key words: Vocabulary, phraseology, somatic words, Hindi language.

Мақоланинг асосий мақсади В.М. Бескровныйнинг II томли «Хинди-русский словарь»¹ лугатининг биринчи томи юзасидан йиғилган ҳиндий тилидаги соматик лексемалар: **अंग-(с.) (мс)** 1) бадан; 2) бадан қисми, аъзо, орган; 3) қисм, бўлак; 4) соҳа; 5) восита; 6) томон, биқин; **अंगूठा-(мр)** катта бош бармоқ (оёқ ёки қўлнинг); **अंगुली-(мс)** бармоқ; **आँख-(мс)** 1) кўз; 2) кўриш қобилияти; 3) қараш, нигоҳ; 4) ажрата олиш қобилияти (кимнидир, ниманидир); 5) кўз (картошканинг); 6) игнанинг тешиги; **उँगली-(мс)** бармоқ; **कंठ-(с.) (мс)** 1) бўйин; 2) томоқ; 3) овоз; **कंधा-(мр)** елка; **कक्ष -(с.) (мр)** қўлтиқ; биқин; томон; **कदम-(с.) (мр)** 1) оёқ; оёқнинг пастки қисми; 2) қадам; **कमर-(н) (мс)** 1) бел; 2) белбоғ; **कलेजा-(мр)** 1) жигар; 2) юрак; 3) кўкрак; **काँख-(мс)** қўлтиқ; **कान-(мр)** 1) кулоқ; 2) эшитиш; эшитиш қобилияти; 3) даста (идиш, чойнак); **कुहनी-(мс)** тирсак; **गरदन-(н) (мс)** бўйин; **गला-(мс)** 1) томоқ; 2) бўйин; 3) овоз; **गाल-(мр)** 1)

¹ В.М.Бескровный, Г.А. Зограф, В.М.Липеровский. Под ред. В.М.Бескровного. Хинди русский словарь. в 2-х томах. около 75 000 слов. Т I. – М.: Советская Энциклопедия., 1972. 905 с.

юз; 2) оғиз; **गुरदा** *-(n) (mr) анат.1)* бўйрак; 2) жасорат; ботирлик; мардонаворлик; ботирлик; **घुटना**-*(mr)* тизза; **चेहरा**-*(mc)*юз; **छाती**-*(mc)* 1) кўкрак; 2) аёл кўкраги; 3) юрак; **जीभ**-*(mc)* 1) тил; **जिगर**-*(n) (mr)* 1) жигар; 2) юрак, жон; 3) ботирлик, жасурлик; **ज़बान**-*(n)(mc)* 1) тил; 2) тил (нутқда); **टाँग** – *(mc)* оёк (сондан товонгача); **तन**-*(mr)* бадан; **दाँत**-*(mr)* 1) тиш; 2) арра тиши; **दिल**-*(n) (mr)* 1) юрак; 2) жон; **नस**-*(mc)* 1) қон томири; 2) мускул; **नाक**-*(mc)* 1) бурун; 2) ғурур; иштирокида ясалган соматик фразеологизмларни тадқиқ этишга қаратилган.

Тадқиқот ишида шу нарса маълум бўлдики, соматик фразеологизмлар ясашда сўзлар фаол ва нофаол қисмларга ажратилди.

Фразеологизм ясашда энг фаол сўзлардан бири: **आँख**-*(mc)* 1) кўз; 2) кўриш қобилияти; 3) қараш, нигоҳ;

Фразеологизм ясашда фаол иштирок этадиган кейинги соматик сўзлар қаторини қуйидагилар таш **दिल**

кил этади: **कान**-*(mr)* 1) кулоқ; 2) эшитиш; эшитиш қобилияти; 3) даста (идиш, чойнак); *тадбҳава* сўз.

कलेजा-*(mr)* 1) жигар; 2) юрак; 3) кўкрак; *тадбҳава* сўз.

गरदन-*(n)(mc)* бўйин; *форсий* сўз.

छाती-*(mc)* 1) кўкрак; 2) аёл кўкраги; 3) юрак; *тадбҳава* сўз.

दाँत-*(mr)* 1) тиш; 2) арра тиши; *тадбҳава* сўз.

दिल-*(n) (mr)* 1) юрак; 2) жон;

नाक-*(mc)* 1) бурун; 2) ғурур; *тадбҳава* сўз.

Эндиликда ФБлар ясашда ўша китоб юзасидан йиғилган нофаол соматик сўзлар кўриб чиқилади.

अंग-*(c.) (mc)* 1) бадан; 2) бадан қисми, аъзо, орган; 3) қисм, бўлак; 4) соҳа; 5) восита; 6) томон, биқин; *тадбҳава* сўз.

अँगूठा-*(mr)* катта бош бармоқ (оёк ёки кўлнинг); *тадбҳава* сўз.

उँगली-*(mc)* бармоқ; *тадбҳава* сўз.

कंठ-*(c.) (mc)* 1) бўйин; 2) томоқ; 3) овоз; *санскрит* сўз.

कंधा-*(mr)* елка; *тадбҳава* сўз.

कक्ष –*(c.) (mr)* кўлтиқ; биқин; томон; *санскрит* сўз.

कदम-*(a.) (mr)* 1) оёк; оёқнинг пастки қисми; 2) қадам; *арабча* сўз.

कमर-*(n)(mc)* 1) бел; 2) белбоғ; *форсий* сўз.

काँख-(*мс*) кўлтиқ; *тадбҳава* сўз.

कुहनी-(*мс*) тирсак; *тадбҳава* сўз.

गला-(*мс*) 1) томоқ; 2) бўйин; 3) овоз; *тадбҳава* сўз.

गाल-(*мр*) 1) юз; 2) оғиз; *тадбҳава* сўз.

गुरदा -(*н*) (*мр*) *анат.*1) бўйрак; 2) жасорат; ботирлик; мардонаворлик; ботирлик; *форсий* сўз.

घुटना-(*мр*) тизза; *тадбҳава* сўз.

चेहरा-(*мс*) юз; *тадбҳава* сўз.

जीभ-(*мс*) 1) тил; *тадбҳава* сўз.

जिगर-(*н*) (*мр*) 1) жигар; 2) юрак, жон; 3) ботирлик, жасурлик; *форсий* сўз

ज़बान-(*н*)(*мс*) 1) тил; 2) тил (нутқда); *форсий* сўз.

टाँग – (*мс*) оёқ (сондан товонгача); *тадбҳава* сўз.

नस-(*мс*) 1) қон томири; 2) мускул; *тадбҳава* сўз.

Тадқиқ натижасида шу ходиса маълум бўлдики, соматик фразеологизмларни ташкил қилган соматик сўзлар этимологик (келиб чиқиш) жиҳатдан ҳар хил гуруҳларга мансубдир.

Умуман олганда, ҳиндий тили сўзлар йиғиндисиди келиб чиқиши яъни этимологияси жиҳатидан алоҳида таснифга эга. Бу таснифга кўра сўзлар куйидагиларга бўлинади:

- Татсама तत्सम
- Тадбҳава (तद्भव)
- Арддха-татсам (अर्द्ध-तत्सम)
- Видеши (विदेशी)
- Деши (देशी)
- Бўлиён ки шабд (बोलियों की शब्द)

Татсама-ҳиндий тилида илдиз шаклида ишлатилган санскрит сўзларини англатувчи термин.

Санскрит тилидан бевосита адабий йўл орқали ўзлаштирилган ва қадимги имловий шаклини сақлаб қолган сўзлар. Бундай сўзлардан фойдаланиш сўз ясалиши эҳтиёжлари ўсган сари турли миқдорда кузатилиб, баъзиларда жуда ҳам кенг кўламда ривож топган. Шу жараёнида татсама (яъни “худди ўша” бошқача айтганда “санскритдек”) сўзлари ҳозирги ҳинд – орий тилларидан

фарқли ўлароқ санскрит тили фонетик ва баъзан грамматик қоидаларига бўйсундилар.

Тадбҳава – бу типдаги сўзлар узоқ давом этган товуш ўзгаришлари мобайнида пракрит ва апабхаранша босқичларидан ўтиб келган ва ушбу тиллар таркибидаги асосий қисмини ташкил этган. Мумтоз ҳинд тилшунослигида барча ҳинд орий тиллари санскритдан келиб чиққан деб тан олиншига кўра, бу гурух сўзлари “тадбҳава” яъни “шундан пайдо бўлган” деган маънони билдиради.

Арддха-татсам – яъни “ярим татсама” Бу сўз гуруҳи мазкур икки гуруҳга нисбатан оралик ҳолатга эга бўлиб, бу гуруҳга санскритдан чиқиб, янги ҳинд-орий тиллар таъсири остида фонетик ва имловий жиҳатдан ўзгариб келган эски адабий тил ўзлашмалар киради. Кўп сўзлар татсама, тадбҳава ва арддха-татсамнинг уч шаклида учрайди, баъзиларида учала шакл ҳам мавжуд эмас.

Ҳинд тилидаги деярли барча феъллар “тадбҳава” сўзлари ҳисобланади. отларнинг кўп қисми эса “татсама” ва “тадбҳава” сўзларига тегишли, баъзи отлар арддха-татсам гуруҳига ҳам мансуб.

Видеши – четдан ўзлашган сўзлар. Ҳиндистонга қилинган кўплаб мустамлакачилик юришлари натижасида бу сўзлар миқдори кескин бойиб борган.

Деши – (махаллий, ерли) булар асосан санскрит билан таққосланганда тил тизимига ёт бўлиб, баъзилари дравид ва мунда сарчашмаларидан, қолганлари эса келиб чиқиши номаълум бўлган сўзлардир. Миқдоран дешилар луғатда бениҳоя камчиликни ташкил этадилар.

Бўлиён ки шабд шева сўзлари.¹

Асосий гуруҳни бу ерда тадбҳава сўзлари ташкил қилади. Тадбҳава ҳиндий тилининг ўз лексикаси бўлиб, ишда ушбу сўзлар мазкур гуруҳни ташкил этди: **अँगूठा, अँगुली, आँख, उँगली, कंधा, कलेजा, काँख, कान, कुहनी, गला, गाल, गुरदा, घटना, छाती, जीभ, टाँग, दाँत, नस, नाक.**

Иккинчи ўринни эса кўплик жиҳатдан форс, араб ёки видеши гуруҳига мансуб сўзлар ташкил этади:

a) араб сўзлари: **कदम**

b) форсий сўзлар: **कमर, गुरदा, चेहरा, जिगर, ज़बान, दिल**

Учинчи гуруҳни татсама (худди санскритдек) **अंग, कँठ, कक्ष** сўзлари ташкил этади. Лекин тадқиқот жараёнида **कक्ष** сўзига В.М. Бескровныйнинг II

¹ Шоматов О.Н. Жанубий Осиё тилларига кириш. II қисм. – Т.: ТошДШИ нашриёти, 2003. –Б. 39.

томли «Хинди-русский словарь»¹ луғатининг биринчи томи юзасидан изланганда ФБ учратилмади.

Юқорида фаол ва нофаол соматик компонентли сўзларнинг этимологик(тадбҳава, форсий, араб, санскрит) таҳлили кўриб чиқилди.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, соматик сўзлар фаол ва нофаол қисмларга ажратилишида таҳлилга тортилган сўзлар ўрганиб чиқилди. Шу билан биргаликда мақолада ушбу сўзларнинг келиб чиқиши ҳам ўрганилди. Ҳинд тилидаги барча шеваларга тақсимлаб чиқилган юқоридаги сўзлар орасида кўпчилигини тадбҳава гуруҳига мансублари ташкил этди.

REFERENCES

1. Шоматов О.Н. Жанубий Осиё тилларига кириш. И қисм. – Т.: ТошДШИ нашриёти, 2003. –Б. 39.
2. English-russian dictionary. М. Русский язык 1981. – 343 р.
3. Бескровный В. М., Г.А. Зограф, В.М.Липеровский. Под ред. В.М.Бескровного. Хинди русский словарь. в 2-х томах. около 75 000 слов. Т I. – М.: Советская Энциклопедия, 1972. – 905 б.
4. Виноградов. В.В. Лексикология и лексикография. Избранные труды. – М.: Наука, 1977. – 209 с.
5. Кунин А.В. О фразеологической номинации. Фразеологическая семантика: – М.: Сб. науч. тр. 1983. – 231 с.
6. Маслова В.А. Лингвокультурология. 2-е издание. – М.: Academia., 2004. – 113 с.

---

¹ В.М.Бескровный, Г.А. Зограф, В.М.Липеровский. Под ред. В.М.Бескровного. Хинди русский словарь. в 2-х томах. около 75 000 слов. Т I. – М.: Советская Энциклопедия., 1972. 905 с.

ҲОЗИРГИ АДАБИЙ ҲИНДИЙ ТИЛИДАГИ БИРЛИКЛАРГА ОИД
СОНЛАРГА ХОС ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ ЭТИМОЛОГИК ТАҲЛИЛИГА
ДОИР

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7388973>

Нурматов Сирожиддин Султанмуратович

филология фанлари номзоди, доцент

Тошкент давлат шарқшунослик университети

E-mail: sirojiddin2003@yahoo.com

Телефон: +998908057818

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада ҳозирги адабий ҳиндий тилидаги бирликларга оид сонларга хос лексемалар этимологик жиҳатдан атрофлича ўрганилган. Янги ҳинд-орий тилларига хос бўлган ҳиндий тилидаги бирликларга оид сонларнинг шаклланишида қандай фонетик ўзгаришлар содир бўлганлиги аниқланган ва уларнинг ўзига хос лингвистик жиҳатлари кўрсатиб берилган.

***Калим сўзлар:** сон сўз туркуми, саноқ сонлар, бирликлар, унли товушлар, ундош товушлар, очиқ бўғин, ёпиқ бўғин, лексема.*

ANNOTATION

In this article lexemes specific to numbers related to units in modern literary Hindi are etymologically studied in detail. What phonetic changes occurred in the formation of the numbers related to units in the Hindi language characteristic of the new Indo-Orian languages were determined and their specific linguistic aspects were shown.

***Keywords:** numerals, cardinal numbers, units, vowel sounds, consonant sounds, open syllable, closed syllable, lexeme.*

Мазкур мақолада ҳозирги адабий ҳиндий тилидаги бирликларга оид сонларнинг ўзига хос шаклланиш жиҳатлари лингвистик жиҳатдан ўрганилган. Қадимги ҳинд-орий тиллари давридан янги ҳинд-орий тилларигача бўлган даврда қандай шаклда ривожланганлигига алоҳида эътибор қаратилган.

Ҳинд-орий тилларининг пайдо бўлиши жуда қадимги даврларга бориб тақалади. Тахминларга кўра эрамиздан аввал 1500 йил аввал ҳинд-орий тиллари шакллана бошлаган. Демак, қарийб 3500 йил даврдан бери ушбу тиллар

ривожланиб келмоқда [3, 38]. Ҳинд тилшунос олимлари ҳинд-орий тилларини 3 даврга бўлиб ўрганадилар.

1. Қадимги ҳинд-орий тиллари (эр.ав. 1500дан - эр.ав. 500-йилигача)
2. Ўрта ҳинд-орий тиллари (эр.ав.500дан – эрамизнинг 1000-йилигача)
3. Янги ҳинд-орий тиллари (1000-йилдан то ҳозирги давргача) [6, 41].

Ҳинд тилшунос олимларининг фикрича, ҳинд-орий тилларида сонларга хос лексемалар ўзига хос равишда шаклланган. Айниқса, янги ҳинд-орий тилларига хос бўлган ҳиндий тилидаги бирликларга оид сонларнинг ривожланиши ва уларнинг бошқа тиллардаги сонлардан фарқли равишда қўлланилиши ўзига хос хусусиятга эга [6, 585]. Қуйида бирликларга оид бўлган сонларга хос лексемаларнинг ўзига хос шаклланиш жиҳатлари бирма-бир кўриб чиқилади.

Ҳозирги адабий ҳиндий тилидаги “бир” санок сони қадимги ҳинд-орий тилларига хос бўлган тиллардан бири ведик санскрит тилида एक *ek*, ўрта ҳинд-орий тиллари даврида ривожланган палий ва пракрит тилларида एक्क *ekk*, апабхаранша тилида ҳам एक्क *ekk*, янги ҳинд-орий тилларига хос ҳиндий тилида яна एक *ek* шаклига эга бўлган [5, 214].

“Икки” санок сони қадимги ҳинд-орий тилларида द्वौ *dvaḥ* ва ўрта ҳинд-орий тилларида दो *do* шаклида ривожланган. Янги ҳинд-орий тилларига келиб ушбу сонга хос лексема яна दो *do* шаклига эга бўлган. Йирик тилшунос олим Ҳардев Бахрий ҳам दो *do* лексемасининг этимологиясини пракритдаги दो *do* ва санскритдаги द्वौ *dvaḥ* шаклларида келиб чиққанлигини қайд этган [7, 187]. दो *do* “икки” санок сонидан мураккаб сонлар ясалганда दो *do* лексемасининг बा *ba:*- ёки ब *b-* га ўзгариши юз беради.

Бирликларга оид бўлган “уч” санок сони янги ҳинд-орий тилларига хос ҳиндий тилида तीन *ti:n* шаклига эга. Ушбу лексема қадимги ҳинд-орий тилларидаги त्रीणि *trini* шаклидан келиб чиққан. Ушбу сон ўрта ҳинд-орий тилларидаги палий тилида ҳам त्रीणि *trini*, пракритда तिण्णि *tinni*, апабхараншада तिण्णि *tinni*, तिण्ण *tinn* шакллари орқали ривожланган [6, 588]. Баъзи олимларнинг фикрича, ушбу сон ўрта ҳинд-орий тилларига хос бўлган пракритдаги तिनिनि *tinini* лексемаси орқали шаклланган [5, 265]. Ушбу сон мураккаб сонларга бирикканда ते- *te-*, तै- *tein-*, ति- *ti* ва तिर- *tir-* каби шаклларга ўзгаради.

Манбалардан аён бўлишича янги ҳинд-орий тилларига хос бўлган ҳиндий тилидаги चार *cha:r* “тўрт” санок сони қадимги ҳинд-орий тилларидаги चत्वारि *chatva:ri*, ўрта ҳинд-орий тилларига хос бўлган палий ва пракрит тилларидаги चत्तारि *chatta:ri* ва апабхараншадаги चयारि *chaya:ri*, चारि *cha:ri* шаклларида рвиожланган. Д.Варма эса «тўрт» санок сони пракритда चत्तारि *chatta:ri*, санскритда चत्वारि *chatva:ri* шаклида бўлганлигини қайд этган [5, 266]. Бошқа сон туркумига мансуб сўзлар билан бирикканда ушбу сон चौ *cau*, चौं *caun*, चौर *caur* каби шаклларга айланади.

“Беш” санок сони олимларнинг талқинича қадимги ҳинд-орий тилларидаги पंच *panca* лексемасидан келиб чиққан [6, 590]. Ҳозирда адабий ҳиндийда पाँच *pa:nc* кўринишида ифодаланади. Янги ҳинд-орий тилларининг барчасида бурун товуши сақланган. Қўшма сонлар билан ифодаланганда ушбу лексеманинг पन *pan*, वन *van* каби мураккаб шакллари пайдо бўлади. Д.Варма ҳам айнан шундай фикрларни келтирган. Лекин, Д.Варма пракритча шакл ҳисобланмиш पंच *panch* ҳамда адабий ҳиндийда учрайдиган पंचायत *panca:yat*, पंचमी *pancti:* каби татсама сўзлари ҳозирда ҳам қўлланилишини алоҳида таъкидлайди. Демак, ҳозирги адабий ҳиндийда кенг қўлланиладиган पाँच *pa:nc* лексемаси қадимги ва ўрта ҳинд-орий тилларида ҳам पंच *panch* шаклига эга бўлган.

Бирликларга оид бўлган “олти” санок сони янги ҳинд-орий тилларига хос бўлган ҳиндий тилида да छः *che* шаклига эга. Ўрта ҳинд-орий тилларида ушбу лексеманинг छ *cha* шакли ҳам мавжуд бўлган. Тилшунос олим С.К.Чаттержийнинг ёзишича, “олти” санок сонининг қадимги ҳинд-орий тилларидаги षट् *shat* шаклига алоқаси йўқ. У.Тиварий ўрта ҳинд-орий тилларидаги छ *cha* шаклидан келиб чиққанлигини қайд этса, Д.Варма эса ушбу санок соннинг пракритдаги छ *cha*, санскритдаги षट् *shaT* шаклларида ҳосил бўлганлигини таъкидлайди [5, 267].

Янги ҳинд-орий тилларига хос бўлган ҳиндий тилида सात *sa:t*, яъни “етти” санок сони қадимги ҳинд-орий тилларидаги सप्त *sapt* шаклидан келиб чиққан ва бу шакл ҳинд-орий тилларининг барча тилларида учрайди. Ушбу сон қадимги ҳинд-орий тилларидаги सप्त *sapt* ва ўрта ҳинд-орий тилларидаги सत्त *sa:tt* лексемаларидан шаклланган. Бошқа сонлар таркибида ушбу соннинг пракритдаги सत्त *satt* ёки सत्त *sat* шакллари ҳозирда ҳам қўлланилади [4, 131].

Бирликларга оид бўлган “саккиз” санок сони хиндий тилида आठ *a:Th* шаклида ифодаланеди. Ушбу лексема қадимги хинд-орий тилларидаги अष्ट *ashTa* ва ўрта хинд-орий тилларидаги अठ्ठ *aTTha* шаклларида хосил бўлган [4, 132]. Ушбу сон бошқа сонларга қўшилиб келганида уларнинг таркибида अठ्ठा *aTha:*, अठ्ठ *aTh* шакллари ҳам юзага келади.

Бирликлар қаторига оид бўлган сўнгги नौ *nav* “тўққиз” санок сони қадимги хинд-орий тилларидаги नव *nav* ва ўрта хинд-орий тилларидаги नव *nav*, णव *Nav* лексемаларидан шаклланган. Д.Варма ушбу соннинг пракритча न *na* ва санскритча नव *nav* шакллари хам кўрсатган. Қўшма сонлар билан бирикканда улардаги नौ *nav* шакли йўқолиб, унинг ўрнига उन «un-» олд қўшимчаси қўшилади [5, 267].

Ҳозирги адабий хиндий тилидаги бирликларга оид сонларга хос лексемаларнинг шаклланиши

Бирликлар	Ведик санскритда	Санскритда	Палийда	Пракритда	Анабҳаранишада	Ҳиндийда
Бир	एक <i>ek</i>	एक <i>Ek</i>	एक्क <i>Ekk</i>	एक्क <i>Ekk</i>	एक्क <i>ekk</i>	एक <i>ek</i>
Икки	द्वौ <i>dvaο</i>	द्वौ <i>Dvaο</i>	दो <i>do</i>	दो <i>Do</i>	दो <i>do</i>	दो <i>do</i>
Уч	त्रीणि <i>trini</i>	त्रीणि <i>trini</i>	त्रीणि <i>trini</i>	तिण्णि <i>tinni</i>	तिण्णि <i>tinni</i> तिण्ण <i>Tinn</i>	तीन <i>ti:n</i>
Тўрт	चत्वारि <i>chatva:ri</i>	चत्वारि <i>chatva:ri</i>	चत्तारि <i>chatta:ri</i>	चत्तारि <i>chatta:ri</i>	चयारि <i>chaya:ri</i> चारि <i>cha:ri</i>	चार <i>cha:r</i>
Беш	पंच <i>panch</i>	पंच <i>panch</i>	पंच <i>panch</i>	पंच <i>Panch</i>	पंच <i>panch</i>	पाँच <i>pa:Nc</i>
Олти	षट्	षट्	छ	छ	छ	छ:

	<i>Shat</i>	<i>Shat</i>	<i>cha</i>	<i>Cha</i>	<i>Cha</i>	<i>Che</i>
Emmu	सप्त <i>Sapt</i>	सप्त <i>sapt</i>	सत्त <i>sa:tt</i>	सत्त <i>sa:tt</i>	सत्त <i>sa:tt</i>	सात <i>sa:t</i>
Саккиз	अष्ट <i>ashT</i>	अष्ट <i>ashT</i>	अट्ठ <i>aTTha</i>	अट्ठ <i>aTTha</i>	अट्ठ <i>aTTha</i>	आठ <i>a:Th</i>
Тўққиз	नव <i>Nav</i>	नव <i>nav</i>	नव <i>nav</i>	णव <i>Nav</i>	णव <i>Nav</i>	नौ <i>Nau</i>

Юқорида олиб борилган таҳлил натижаларга кўра қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Ҳозирги адабий ҳиндий тилидаги бирликларга оид санок сонлар лингвистик жиҳатдан ўрганилиши натижасида уларнинг шаклланишида турли фонетик ўзгаришлар содир бўлганлиги аниқланди. Қадимги ҳинд-орий тилларидан то янги ҳинд-орий тилларигача бўлган даврда бирликларга оид сонларнинг шаклланишида узун ва қисқа унли товушлар билан бир қаторда ундош товушлар ҳам фонетик ўзгаришларга учраган.

2. Таъкидлаш жоизки, бирликларга оид баъзи лексемалар деярли фонетик ўзгаришларга учрамаган. Қадимги ҳинд-орий тилларига хос бўлган санскритча एक *ek* шакли ўрта ҳинд-орий тиллари даврига келиб қисман ўзгарган ва янги ҳинд-орий тилларига келиб ўз шаклини сақлаб қолган. Шунингдек, қадимги ҳинд-орий тилларига хос бўлган द्वौ *dvaō* “икки” санок сонига хос лексема ҳам ўрта ва янги ҳинд-орий тиллари даврига келиб दौ *do* шаклида шаклланиши натижасида, ушбу лексема таркибида ҳам катта фонетик ўзгаришлар содир бўлмаган.

3. Эътиборли жиҳати шундаки, бирликларга оид сонларнинг қадимги ҳинд-орий тилларидан то янги ҳинд-орий тилларигача бўлган даврда шаклланиши жараёнида фақатгина “икки” санок сонига хос лексемалар таркиби очик бўғинга тугаши билан бошқа бирликларг оид сонлар таркибидан фарқланади. “Тўққиз” санок сони эса фақатгина янги ҳинд-орий тиллари даврига келиб очик бўғин ҳолатига ўтган бўлса, баъзи сонлар, жумладан “уч” ва “тўрт” санок сонлари қадимги ва ўрта ҳинд-орий тиллари даврида очик бўғин ҳолатида шаклланиб, янги ҳинд-орий тиллари даврига келиб ёпиқ бўғин ҳолатига ўтган. Бирликларга оид қолган барча сонларга хос лексемалар (“бир”, “беш”, “олти”, “етти”, “саккиз”) қадимги ҳинд-орий тиллари давридан то янги

ҳинд-орий тиллари давригача бўлган ораликда фақатгина ёпик бўғин ҳолатида шаклланган.

REFERENCES

1. Кочергина В.А. Санскрит. –М.: Академической Проект, 2007.
2. Липеровский В.П. Именные части речи языка хинди. -М.: Наука, 1978.
3. Шоматов О.Н. Жанубий Осиё тилларига кириш (1-қисм). –Т.: ТошДШИ, 2003.
4. उदयनारायण तिवारी - हिन्दी भाषा का उद्गम और विकास। -प्रयाग, 1950. -पृष्ठ.131.
5. धीरेंद्र वर्मा -हिन्दी भाषा का विकास। -दिल्ली, 1962.
6. भोलानाथ तिवारी - हिन्दी भाषा। -इलाहाबाद, 1972.
7. हरदेव बहरी। भाषा का विकास। -दिल्ली, 1992.

HINDIY TILIGA XOS BADIY MATNLARDAGI AFFIKSATSIYA USULIDA YASALGAN LEKSEMALARNING SINTAGMATIK TAHLILI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7388984>

Ismatullayeva Mo‘tabar Xushvaqt qizi
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo tillari kafedrası magistranti
Ilmiy rahbar: f.f.n. dosent, Djalilova SH. E.
+998909351045

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolani yozishda Krishan Chandarning “Sitaron se age” nomli asari tanlab olinib, unda uchragan affiksals so‘z yasalishiga doir so‘zlar tahlil qilindi. Biz asardan aniqlangan affiksatsiya usulida yasalgan so‘zlarni ikki bosqichda tahlil qildik. Birinchi bosqichda barcha misollarni hindiy tilidagi zamon kategoriyalariga asoslanib sintagmatik tahlil qildik. Ikkinchi bosqichda mazkur matnda uchragan affiksals so‘z yasalishi doirasidagi misollar tahlil jarayonida atributiv birikma, predikativ birikma va obyektiv birikma kabi so‘z birikmalar aniqlandi. Bu birikmalar asosida olib borilgan tahlil natijasida affiksals so‘z yasalishiga oid so‘zlarning aksariyat qismi atributiv birikmaga xos eng mahsuldor qolip deb topildi.

Tayanch so‘z va iboralar: affiksals so‘z yasalishi, zamon kategoriyasi, sintagmatik tahlil, atributiv birikma, predikativ birikma, obyektiv birikma.

ANNOTATION

When writing this article, the work of Krishan Chandar "Sitaron se age" was selected and the words found in it, associated with the formation of affixal words, were analyzed. We analyzed the words formed by the affixation method determined from the work in two stages. In the first step, we analyzed all examples syntagmatically based on Hindi tense categories. At the second stage, it was revealed that the examples of affixal word formation found in the text are typical for such phrases as attributive compound, predicative compound and subject compound. As a result of the analysis carried out on the basis of these combinations, most of the words associated with the formation of affixal words turned out to be the most productive form of an attributive combination.

Key words and phrases: affixal word formation, tense category, syntagmatic analysis, attributive union, predicative union, object union.

Ushbu maqolani yozishda Krishan Chandarning “Sitaron se aage”¹ nomli asari tanlab olinib, unda uchragan affiksial soʻz yasalishiga doir soʻzlar tahlil qilindi. Ushbu asar hajm jihatidan 223 betdan iboratdir.

Ushbu tadqiqot ishida biz affiksial soʻz yasalishi jarayoni qaysi zamonlar tarkibida qoʻllanilgan ekanligiga eʼtibor qaratamiz. Bizga maʼlumki, hindiy tilida 8ta zamon kategoriyasi mavjud:

1. Oddiy hozirgi zamon
2. Oddiy oʻtgan zamon
3. Oddiy kelasi zamon
4. Tugal oʻtgan zamon
5. Tugal hozirgi zamon
6. Uzoq oʻtgan zamon
7. Hozirgi protsessiv zamon
8. Oʻtgan protsessiv zamon

Asarni sintagmatik tahlil qilish jarayonida deyarli barcha zamon shakllariga affiksial soʻz yasalishi ishtirok etgan misollar aniqlandi:

a) Oddiy hozirgi zamon -

वे देखने में भी बहुत कुरूप होते हैं।

Bu gapda कुरूप soʻzi affiksial soʻz yasalishiga misol boʻla oladi.

कु (prefiks)+ रूप (koʻrinish)= कुरूप (xunuk)

b) “होना” feʼlining hozirgi zamon sodda shakli qoʻllanilgan jummalarda

affiksial soʻz yasalishiga misollar:

1. रसोई की मालकिन तुम हो।²

मालीक(xoʻjayin, er egasi) + इन = मालकिन (uy bekasi)

ot+ suffiks = ot

2. मगर इसकी आंखों में रोशनी नहीं है।

रोशन (yorugʻ) + ई = रोशनी (yorugʻlik)

sifat+suffiks = ot

3. इन चीज़ों की किसी भी सभ्यता वाले शहर की क्या आवश्यकता है?

¹ Krishan Chandar “Sitaron se age” Pratham sanskaran. May,1962.

² Krishan Chandar “Sitaron se aage”. P.20.

सभ्यता (taraqqiyot) + वाले(so'z yasovchi morfema)= सभ्यता वाले (taraqqiy etuvchi, rivojlanuvchi) ; ot+ वाला = sifat

आवश्यक (zarur,kerak)+ ता = आवश्यकता (zaruriyat); sifat+ ता = ot

4. खुशी तांबे की इंसानों के भाग्य में नहीं है।

खुश(xursand, mamnun) + ई = खुशी(xursandchilik)

5. यह शहर बहुत अभागा है।

अ(prefiks -siz) + भागा(baxt)= अभागा(baxtsiz, omadsiz); prefiks+ ot= sifat

c) **Oddiy kelasi zamon**

1. फिर मुझ से बड़ा भाग्यवान मनुष्य कोई न होगा।

भाग्य (baxt, omad)+ वान (suffiks) = भाग्यवान(baxtli, omadli); ot+suffiks=sifat

2. इसकी लम्बाई साठ मीटर होगी।

लम्बा (uzun)+ ई = लम्बाई(uzunlik); sifat+ suffiks= ot

3. तुम अजन्म नज़र बन्द रहोगे।

अ (prefiks – siz, be-) + जन्म(tug'ilish) = अजन्म(tug'ilmagan)

prefiks+ ot= sifat

d) **Oddiy o'tgan zamon**

1. केवल फ्यूजी पर्वत यामा के चारों ओर कुछ सो जापानी पाए जाते थे।¹

जापान (Yaponiya) + ई (suffiks) = जापानी(yaponcha,yaponiyalik)

Atoqli ot + suffiks= sifat

2. अब कश्मीर में हब्शी नारियल के वृक्षों की खेती करते थे।

खेत(dala)+ ई(suffiks)= खेती (dehqonchilik, qishloq xo'jaligi)

ot+ suffiks= ot

3. उर्दू उन्नती सभा में एक मगरमच्छ रहता था।

उन्नत(rivojlangan, taraqqiy etgan)+ ई (suffiks)= उन्नती(taraqqiyot)

sifat + suffiks = ot

4. प्रोफेसर के बच्चे स्कूल से पढ़ाई समाप्त कर घर आते थे।

पढ़ना (o'qimoq) + ई (suffiks) = पढ़ाई(ot)

fe'l + suffiks= ot

e) **Tugal hozirgi zamon**

1. काला आकाश इस तरह प्रकाशमान हो गया।

¹ Krishan Chandar “Sitaron se aage”. p. 6.

प्रकाश (nur, quyosh)+ मान (suffiks)= प्रकाशमान(nurli)

ot + suffiks = sifat

f) **Uzoq o'tgan zamon**

1. उन दिनों पाकिस्तान की राजधानी एवटाबाद हो गयी थी।¹

एवट (atoqli ot) + आबाद (forscha suffiks) = एवटाबाद (atoqli ot)

Hindiy tiliga xos badiiy matnlardagi affiksatsiya usulida yasalgan leksemalarning so'z birikmasi tarkibida qo'llanilishi

Mazkur matnda uchragan affiksals so'z yasalishi doirasidagi misollar tahlil jarayonida quyidagi so'z birikmalarga xos deb topildi:

Aributiv birikma – aniqlovchi va aniqlanmishdan tuzilgan so'z birikmasi². Bunday birikmada bosh so'zning talabi bilan ergash so'z ma'lum grammatik vositani oladi. Bunda ergash so'z bilan bosh so'zning birikishi ikki xil bo'ladi:

a) *Kelishikli boshqaruvda* ergash so'z bilan bosh so'z o'zaro tushum, jo'nalish, o'rin –payt yoki chiqish kelishigi qo'shimchasi yordamida birikadi: uyga ketish; shaharda yashash;

b) *Ko'makchili boshqaruvda* ergash so'z bilan bosh so'z o'zaro ko'makchilar yordamida birikadi: sayr haqida suhbat; ozodlik uchun kurashish³.

Predikativ birikma – ikki tarkibli gapning tuzilish asosini grammatik markazini tashkil etuvchi ega bilan kesim bog'lanmasi. Bu bosh so'z bilan ergash so'zning shaxs-sonda mosligidir: Majlis kech tugadi.

Obyektiv yoki kompletiv birikma – so'z birikmasidagi to'ldiruvchi bilan kesim orasidagi munosabatni ifodalaydi. Ergash so'zning bosh so'z bilan hech qanday grammatik vositasiz, faqat ma'no jihatdan yoki so'z tartibi yordamida birikishi hisoblanadi: sababini surishtirmoq, erni haydamoq;⁴

Tahlil jarayonida hindiy tili matnida uchragan affiksals so'z yasalishiga xos so'z birikmalarining soni 102 tani ya'ni tashkil etdi.

Yuqoridagi ma'lumotlarga tayanib, hindiy tilidagi affiksals so'z yasalishiga xos so'z birikmalarini quyidagi guruhlarga taqsimlaymiz.

1-guruh Kelishikli boshqaruvda bosh so'z tobe so'zga क्त ort ko'makchisi yordamida bog'lanadi. Misollar soni 20 ta ya'ni 20.4 % ni tashkil etdi.

¹ Krishan Chandar “Sitaron se aage”. p. 5.

² Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – T.: Fan, 2002. – B.15.

³ Hamroyev M.A. Ona tili. – T., 2008. – B. 90-91.

⁴ Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. –T.: Fan, 2002. – B. 81.

1. राकेटों की लड़ाई¹ = लड़ना(*fe'l*) + ई (*Sanskrit suffiksi*)= लड़ाई (urush, janjal)

Formula: *fe'l*+ suffiks = ot

2. मशीनरी की जांच = मशीन(*mashina*) + ई (*Sanskrit suffiksi*)= मशीनरी (me-
xanizm, asbob-uskuna)

Formula: ot+ suffiks = ot

3. कवित्व और सभ्यता का इतना विज्ञान

कवि (*shoir*) + त्व (*Sanskrit suffiksi*) = कवित्व (*she'riyat*)

Formula: ot+ suffiks = ot

वि (prefiks)+ ज्ञान(*bilim, ilm*)= विज्ञान(*ilm-fan*)

Formula: prefiks + ot = ot

4. जीवित रहने की अंतिम आशा = जीव (*hayot, organizm*) + इत (*suffiks*) =

जीवित (*tirik*)

Formula: ot + suffiks = sifat

अंत(*oxir, yakun*) + इम (*suffiks*) = अंतिम (*so'nggi, oxirgi*)

Formula: ot +suffiks = sifat

5. शान्ति और चैन के गीत = शान्त(*tinch*)+ ई (*Sanskrit suffiksi*)= शान्ति (*tinchlik*)

Formula: sifat+suffiks = ot

2-guruh: Ushbu modeldagi misollarda atributiv birikma ya'ni bosh so'z sifat so'z turkumidan tuzilgan affiksali so'z yasalishiga oid so'zlar, hamda tobe tashkil etdi:

2. इंसानी आबादी = इंसान(*inson, odam*) + ई (*sanskrit suffiksi*)= इंसानी (*insoniyat*)

Formula: ot+ suffiks =ot

3. असंख्य मोती = अ (prefiks -siz) + संख्य (*son, miqdor*)= असंख्य (*son-sanoqsiz*)

Formula: prefiks+ ot = sifat

4. मार करनेवाले राकेट = मार करना (*o'ldirmoq*) + वाला(*so'z yasovchi morfemasi*) मार
करनेवाला (*o'ldiruvchi*)

Formula: *fe'l* + suffiks =sifat

5. दुमदार सितारा= दुम (*dum*) + दार (*forscha suffiks*)= दुमदार (*dumli*)

Formula: ot+ suffiks= sifat

¹ Krishan Chandar “Sitaron se aage”. Pratham sanskaran. – Dilli: May,1962. – P. 5.

6. असम्भव बात = अ (prefiks -siz) + सम्भव (kuch-qudrat, imkoniyat) =
असम्भव(ishonchsiz)

Formula: prefiks+ ot= sifat

3-guruh Keyingi misollarni predikativ birikmalarga xos affiksial soʻz yasashiga oid soʻzlar tarkibida oʻrganib chiqamiz. Bu guruhga oid soʻzlar 17 ta yaʼni 17.3% ni tashkil etdi.

1. प्रसिद्ध वैज्ञानिक था।= विज्ञान(ilm-fan) +इक(suffiks) = वैज्ञानिक(olim)

Formula: ot+ suffiks= ot

2. कोई कठिनाई आ पड़ती थी। = कठिन(qiyin, ogʻir) + ई (Sanskrit suffiksi)= कठिनाई¹
(qiyinchilik)

Formula: sifat+suffiks = ot

3. इसकी खुशबू भी बहुत अच्छी है।² =खुश (forscha prefiks “yaxshi”) + बू (hid, ifor) =
खुशबू (yoqimli hid)

Formula: prefiks + ot= ot

4. हवाई मोटरें चलती हैं। = हवा (havo) + ई (Sanskrit suffiksi) = हवाई (havoga oid)

Formula:ot+ suffiks= sifat

5.भावुकता भर दी थी। = भावुक (hissiy) + ता (Sanskrit suffiksi)= भावुकता (hissiyot)

Formula: sifat+ suffiks= ot

4-guruh. Mazkur guruhdagi misollarni biz shartli otda obyektiv birikmaga xos deb topdik. Chunki soʻz birikmadagi aksariyat affiksial soʻz yasashiga xos soʻz birikmalarining hokim soʻzi ot soʻz turkumiga oiddir. Bu guruhga oid misollar soni 13 tani yaʼni 13.3 % ga etdi. Ular quyidagi modellarga taqsimlandi.

1. बहुतायत से मिलती थी।=बहुत (juda,oʻta)+यत (Sanskrit suffiksi) बहुतायत (xilma-xillik, murakkablik)

Formula: ravish + suffiks= ot

2. अपनी उदारता से ला सकते थे।= उदार (saxiy)+ ता (Sanskrit suffiksi)= उदारता
(saxiylik)

Formula: sifat+suffiks= ot

¹ Krishan Chandar “Sitaron se aage”. Pratham sanskaran. – Dilli: May,1962. – P.30

² Krishan Chandar “Sitaron se aage”. Pratham sanskaran. – Dilli: May,1962. – P.21

3. बच्चे प्रसन्नता झांककर देखने लगे।= प्रसन्न (xursand, shod)+ ता (Sanskrit suffiksi) = प्रसन्नता(xursandchilik)

Formula: sifat+suffiks= ot

Yuqoridagi tahlil natijalaridan shu narsa ma’lum bo’ladiki, hindiy tili matnlaridagi affiksals so‘z yasashiga oid so‘z birikmalarining aksariyati atributiv birikmani tashkil qiladi. Bu ularning miqdorida ham yaqqol aks etmoqda.

Ammo predikativ va obyektiv birikmalarda affiksatsiya usulida yasalgan so‘zlar kam miqdorda aks etishi ularning maqsuldorlik darajasini pasayib ketishiga olib keldi.

Atributiv birikmaga oid so‘z birikmalarini tahlil qilish jarayonida aniqlangan misollarning eng ko‘p miqdori sanskrit suffikslari bo‘lgan –ई va –ता qo‘shimchalari yordamida yasalgan ekanligini aniqladik.

Xulosa qilib aytganda, ushbu maqolada hindiy tiliga xos badiiy matnlardagi affiksatsiya usulida yasalgan leksemalarning sintagmatik tahlilini amalga oshirdik. Tadqiqot ishining birinchi qismida hindiy tiliga xos badiiy matnlardagi affiksatsiya usulida yasalgan leksemalarning gap tarkibida qo‘llanilishi bo‘yicha so‘z va so‘z birikmalarini zamon kategoriyasi asosida ko‘rib chiqildi va tahlil natijasida “होना” fe’lining hozirgi zamon sodda shakli va oddiy o‘tgan zamon fe’llari ishtirok etgan qoliplar yuqori o‘rinni egallashi asosiy e’tiborimizni tortdi.

Maqolaning ikkinchi qismida hindiy tiliga xos badiiy matnlardagi affiksatsiya usulida yasalgan leksemalarning so‘z birikmasi tarkibida qo‘llanilishi bo‘yicha misollar to‘plandi va tahlil qilindi. Tahlil jarayonida affiksals so‘z yasalishi doirasidagi misollar quyidagi so‘z birikmalarga xos deb topildi: atributiv birikma (kelishikli va ko‘makchili), predikativ birikma hamda obyektiv (kompletiv) birikmalar.

Badiiy matndagi so‘z birikmalariga misollar aniqlash davomida eng mahsuldor qolip deb atributiv birikmaga xos modellar ekanligi aniqlandi. Atributiv birikma ham o‘z navbatida ikki turga: kelishikli va ko‘makchili birikmalarga bo‘linadi. Ushbu birikmalar orasida eng samaradori kelishikli birikma degan xulosaga keldik. Ushbu birikmaga 20ga yaqin affiksatsiya usulida yasalgan leksemalarni misol qilib keltirdik. Lekin ko‘makchili birikmaga bironta ham misol topa olmadik. Bundan shu xulosaga kelish mumkinki, atributiv birikmaning tarkibiga kiruvchi kelishikli birikma eng sermahsul qolipdir.

REFERENCES

1. Krishan Chandar “Sitaron se age” Pratham sanskaran. May,1962.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – T.: Fan, 2002. – B.15.
3. Hamroyev M.A. Ona tili. – T., 2008. – B. 90-91.
4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. –T.: Fan, 2002. – B. 81.

Internet saytlari

1. [www.brainly.in.question](http://www.brainly.in/question).
2. www.teachersadda.com “Upsarg-pratyay”
3. www.web.stanford.edu
4. www.india.com
5. www.indialanguages.com

PANJOBIY TILINING HINDISTON VA POKISTONDAGI O‘RNI VA UNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7389002>

Mirzayeva Muxarram

Urdu tili va adabiyoti, Pokiston madaniyati va tarixi kafedrası

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Toshkent, O‘zbekiston

Email: 3188196@mail.ru Tel:+ 998909407671

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola Hindiston va Pokistonning eng rivojlangan tillaridan biri bo‘lmish panjobiy tili, uning paydo bo‘lish tarixi, yozuv turlari va bu tilning Hindiston va Pokistondagi o‘rni, bu tilning ikkala davlatda qay darajada rivojlanganligi, yozilishdagi farqlari haqida fikr yuritiladi. Shu bilan birgalikda Hindiston va Pokistonning boshqa tillari orasida panjobiy tilning mavqei masalalari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: panjobiy, guru Nanak, gurmukhi, khari boli, dakhini, sikhizm, devanagari.

ANNOTATION

This article discusses the Punjabi language, one of the most developed languages of India and Pakistan, the history of its emergence, the types of writing and the place of this language in India and Pakistan, the extent to which this language has developed in both countries, and the differences in writing. Along with this, the issue of the status of Punjabi language among other languages of India and Pakistan will be highlighted.

Key words: Punjabi, Guru Nanak, Gurmukhi, Hari Boli, Dakhini, Sikhism, Devanagari.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, yurtimiz ijtimoiy va siyosiy hayotida ulkan o‘zgarishlar yuz berdi. Milliy va ma’naviy qadryatlarimiz qayta tiklandi. Davlatimiz jahonga yuz tuta boshladi, dunyoning rivojlangan Yevropa va Sharq mamlakatlari ham buni e’tirof eta boshladi. Natijada mamlakatimizga ilm- fan taraqqiyoti bilan birga sharqshunoslik fani rivoji yo‘lidagi barcha to‘siq va muammolar bartaraf etildi. Sharq tillarni o‘rganishga bo‘lgan talab anchagina

kuchaydi. O'zbekiston bilan Hindiston, Pokiston kabi davlatlar o'rtasidagi ikki tamonlama ham siyosiy ham madaniy aloqalarning rivojlanib, mustahkamlanayotganligi, yurtimizda bu mamlakatlar tarixini, madaniyatini, adabiy aloqalarini, hamda mavjud tillarni chuquroq o'rganishni taqozo etmoqda.

Mazkur maqola Hindiston va Pokiston Respublikalarida yuuritiladigan tillardan biri – panjobiy tili mavqesiga bag'ishlanadi.

Mavzuning dolzarbligi. Janubiy Osiyo mamlakatlarida, shu jumladan Hindistondagi til vaziyati ancha qiyin va ko'p qirralidir. Til vaziyati siyosiy, milliy va diniy muammolar bilan chambarchas bog'liq. Chunki mamlakatda til va lahjalar, millat va xalq large sonic hamda ular orasidagi munosabatlar juda ko'p. Siyosiy sabablarga ko'ra ikki mintaqa orasida bo'linib qolgan tillar, xususan bengopiy, panjobiy, sindxiy va boshqa tillarni o'rganish hozirgi kunda dolzarb masaladir. Chunki bu tillar ikki mamlakatda ayrilgan holda va o'zgacha tillar qurshovida, ular ta'siri ostida rivojlanishgan. Ushbu tillardan biri panjobiy tili haqida fikr yutitamiz. Bu til, uning tarixi, adabiyoti va umuman panjob xalqi, dining, madaniyati haqida ko'plab taqiqot va izlnishlar olib borilgan. Bu tadqiqotlarning aksariyati rus, hind, ingliz tillarida bo'lib, o'zbek tilida bu borada yaratilgan ishlar uchramadi. Panjobiy tili haqida o'zbek tilida tadqiqotlar olib borish, bu tilning mamlakatlarda yutgan o'rne haqida chuqurroq mulohaza yuritish mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. Panjob xalqi tarixi, dining, tili, uning yozuvi va boshqa tillar bilan aloqalari haqida bir qator tilshunos olimlarning asarlari, monoggrafiyalari nashr etilgan.

Tanlangan mavzudan ko'rilgan maqsad panjobiy tilning hind mintaqasidagi o'rnini belgilash, bu tilni chuqurroq o'rganish, uning tarixiga yana ko'proq nazar solish, shuningdek bajarayotgan vazifalari haqida kengroq ma'lumotga ega bo'lish.

Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalarni belgilab oldik:

1. Ilmiy- nazariy manbalar asosida hind mintaqasida vujudga kelgan va shakllangan panjobiy tilga oid fikr – mulohazalar bilan tanishib chiqish va xulosalash.

2. Panjob o'lkasi, xalqi dini va adabiyotiga bag'ishlangan ilmiy maqsadlar, nazariy asarlarga tanqidiy yondoshgan holda,ular bilan yaqindan tanishish va tematik tahlil qilish.

Tadqiqotlarning metadogik asosini rus,hind, va ingliz olimlarning tilshunoslik hamda sharqshunoslik sohalaridagi mavzuga real manbalar asosida yondashish va uni ilmiy tahlil etish uslubi tashkil etadi. Ushbu masalalarni hal etishda Y. A. Simirnov,

A. M. Deyakov, B. I. Klyuev, V. A. Chernishev, D. D. Sharma, O. N. Shamatov, T. X. Xolmirzayev va boshqa olimlarning ilmiy nazariy qarashlariga asoslandik.

Mazkur bo'lim ikki qismdan iborat bo'lib, unda panjobiy tili atamasi bo'yicha bir qancha mulohazalar, hamda panjobiy tili alifbosi hindiy til alifbosi, devonagariy yozuvlari yozuvlari yuzasidan olib borilgan izlnishlar kiritildi.

Ma'lumki, Hindiston ko'p tillik mamlakatdir. U erda muomalada ishlatiladigan tillar turli til oilalariga mansubdir. Ularning asosiy qismi ikki xil guruhga, ya'ni hindoriy va dravid til oilalariga tegishlidir. Hind-oriy tillarida so'zlashuvchilar ko'proq Hindistonning shimol va markaziy qismlarida yashovshilar, dravid tillari oilasiga mansub tillar esa mamlakatning janubida tarqalgan.

Yangi hind-oriy tillarning tasnifiga ko'ra, panjobiy tili hind-oriy tillarning ijtimoiy tarmog'iga mansub bo'lib, u Hindiston Respublikasi Panjob shtatining rasmiy tili hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda ushbu til Pokiston Respublikasi Panjob provinsiyasining ham rasmiy tilidir. Panjobiy tilda Hindiston Respublikasi aholisining tahminan 20 mln, Pokiston Respublikasida esa bu tilda aholining 40mln dan ortig'i gaplashishadi.

Pokiston ma'lumotnomasida berilishicha, adabiy panjobiy tili X-XI asrlarda shakllana boshlagan. Panjobiy tili haqida gap yuritilganda hindshunos olimlar, ya'ni Yu. A. Simirnov, N. I. Tolstaya kabilar uni ikki shaklga ega deb e'tirof etadilar.

1.G'arbiy shakl. Adabiyotlarda bir qancha nomlar bilan ataladi, jumladan, lahnda, lehndi, lendi.

2.Sharqiy shakl. Bir nom bilan. Ya'ni “panjobiy” deb ataladi.

Panjob atamasi “besh daryo “ ma'nosini, ya'ni bu hududdan beshta daryo oqib o'tishini bildiradi. “ Panjobiy “ esa shu ma'no bilan bog'liq. Shu sabali panjobiy tili asosan hind daryosining 5 irmog'i bo'lmish -Ravi, Satledj, Bias, Chenab, Jehlam oralig'idagi hududlarda tarqalgan¹.

“Panjobiy tili” atamasi mazmuniga aniqlik kiritish juda muhimdir. Chunki mazmunini chuqurroq anglamay turib, tilning shakllari va ijtimoiy vazifalari to'g'risida fikr yuritish qiyin. Ushbu bo'limning maqsadi, “panjobiy tili” atamalarining mazmunini aniqlash hamda aniqlangan ma'lumotlarni tizimga solishdaan iborat. Maqsadni amalga oshirish jarayonida bir qator adabiyotlar tahlil qilindi. Ular orasidan rus hindshunoslarining asarlaridagi fikrlariga tayangan holda mavzu yaratishga harakat qilindi. Asarlardan A. V. Xoxlova va boshqalarning “panjobiy tili “darsligi, Yu.A.Simirov, N. I. Tolstaya kabilarning ilmiy tadqiqotlari hamda

¹ Pokiston “Entsiklopediya” M:1958 yil

“Zarubekniy Vostok: yazikovaya situatsiya, yazikovaya politika “Pakistan” kabi ma'lumotnomalari diqqatga sazovordir.

Manbalarni xronologik jihatdan tasniflaganda, birinchi navbatda N. I. Tolstaying “Yazik panjabi” nomli monografiyasining tilga olish zarur. Unda panjobiy tiliga tegishli dialektlarning 5 tasi sanab o'tilgan. Ular maxriy, jalandhariy, pathohariy, dog'riy, va malvaidir.

Yuqorida tilga olingan adabiyotlarda Hindiston Respublikasidagi panjobi, doabiy, tilning holati tariflangan. Pokiston Respublikasi bo'yicha mavjud adabiyotlardan biri “Pokiston” ma'lumotnomasidir. Unda ko'proq g'arbiy- panjobiy-lahnda tili haqida fikr yuritilgan.

Ma'lumotnomada bu shevalar guruhiga bir qator lahjalar kiritilgan. Bundan tashqari mazkur ma'lumotnomada lahnda dialektlarning 3 emas 2 guruhga keltirilgan:

-Janubiy (tekislik hududlariga tegishli) ravniniy.

-shimoliy (tog'li hududlariga tegishli) – g orny.

Tahlil qilingan adabiyotlarga tayangan holda, xulosa qilib, “panjobiy tili” atamasining quyidagi ma'nolarini sanab o'tish mumkin:

1.Tor ma'no, ya'ni majhriy shevasi asosida shakllangan, hamda Hindiston Respublikasi Panjob shtati va Pokiston Respublikasining Panjob provinsiyasining rasmiy tili hisoblangan adabiy panjobiydir.

2.Kengroq ma'noda “panjobiy tili” atamasi deganda, adabiy panjobiy va unga tegishli asosiy 3 ta hududiy shevalarni tushunish mumkin: majhriy, doabiy va malvai.

3.Keng ma'noda panjobiy tili atamasi adabiy tildan va 3 take asosiy shevadan tashqari, quyidagi o'timli shevalarni qamrab oladi:povadiy, ratxiy, dixatianiy va dog'riy.

Devanagariy va gurmukhiy yozuvlari

Ma'lumki, yozuv kishilarning o'zaro aloqa qilish va fikr almashishda muhim vositadir. Yozuv tufayli asrlar mobaynida yaratilgan ma'naviy meroslardan xabardor bo'lamiz. Yozuv – bu nutqni qog'ozda yoki boshqa biron bir narsada aks ettirish uchun xizmat qiladigan harfiy grafik shakllar tuzumi. Yozuv borligi uchungina biz tilning tarixiy taraqqiyotini kuzatishimiz, ajdodlarimiz tilini o'rganishimiz, hozirgi til bilan qiyoslashimiz mumkin. Yozuvning hozirgi ko'rinishi ehtiyoj tufayli izlanishlar va dastlabki yozuvni uzoq vaqt takomillashtirish natijasida paydo bo'lgan¹.

Yuqorida aytib o'tilganidek, yozuv orqali biz bir necha tillarni taqqoslashimiz, ularni o'xshashlik va farqlarini aniqlashimiz mumkin.

¹ O Azizov. Tilshunoslikka kirish. T.1992 yil

Hindiy tilining alifbosi devanagariydir. But yozuv brahmiy yozuvi asosida uzoq tarixiy rivojlanish mobaynida vujudga kelgan. U VII – VIII asrlarda shakllangan. Devanagariy alifbosida 51 ta harf bor.

Hindiston Respublikasidagi panjobiy tilning alifbosi gurmukhiy. Pokistonda esa bu tilni ifodalash an'anaviy tarzda qadimdan, ya'ni arablar istilosidan tortib, hanuzgacha arab-fors alifbosiga tayanadi. Sikhlarining 1- ustoz bo'lgan Nanak(1469-1538) davrida Panjobda 3ta alifbo tarqalgan edi. U ijodiyotida shu3 alifboning biri – bhataksharidan foydalangan. Keyinchalik, Guru Angad (1538- 1552) tomonidan o'zgartirilgan va qayta ishlangan. Gurmukhiy alifbosi 35 ta mustaqil belgidan iborat.

Devanagariy alifbosida unilarning soni 11 ta. Devanagariyda uzun va qisqa unli tovushlarni bildirishda asosan bir xil belgilar ishlatiladi.

Gurmukhiy alifbosida unilarni bildiruvchi asosiy 3 tagina belgi mavjud. Bulardan faqatgina “a” harfini talaffuz qilinadi. Qolgan belgilarga faqatgina martalalar qo'yilganda aniq harfini anglatib, ularni soni 10 ta deb hisoblanadi.

Devanagariyda keyingi qatorda 4 ta burunli harflar, va ulardan so'ng 3 ta shivirlovchi va bitta faringal harf keladi. Gurmukhiyda burunli harflar bilan bir qatorda seribral “Ra” harfi kiritilgan, bu tovush devanagariy yozuvidan farqli o'laroq alohida belgi orqali ifodalangan. Panjobiy tilda seribral “Rha” harfi mavjud emas.

Devanagariy va gurmukhiy yozuvlarini o'rganish asosida 3 ta jadval tuzildi. Ularga 2 yozuvdagi aynan o'xshash, qisman o'xshash va umuman o'xshamas grafemalar aniqlanib kiritildi.

Hindistondagi panjobiy bilan Pokistonda yuritiladigan panjobiy tillar orasida bir muncha farqlar mavjud. Ularni aniqlash maqsadida Hindistonda chop etiladigan gazeta hamda Pokistonning panjobiy tilida matnlar to'plamidan hajmi bir xil bo'lgan matn olindi. Tahlil qilish natijasida shu narsa ayon bo'ldiki, Hindistonda yuritiladigan panjobiy tilida hindiy tilining ta'siri bor.

Pokistonda yuritiladigan panjobiy tilida esa arab, fors leksikasi elementlari juda ko'p. Lekin ikki mamlakatdagi panjobiy tilida o'xshash tamonlar ham mavjud.

Panjob o'lkasining etnik, milliy, lingvistik, adabiy, diniy, konfessional va ijtimoiy-siyosiy rivojlanishi tarixidan. Panjob xalqining etnik shakllanishi

IV asrning boshlarida Ganga vodiysining ma'lum bir qismi xususan Panjobni Guptalar sulolasidan bo'lgan Gxatotkachi qo'lga kiritgan. V asr oxirlariga kelib esa, Guptalar hukumronligi susayib, 465-yilda Panjob eftalitlar tomonidan zabt etildi.

VIII asrda Kashmir shohlari Panjob va Hind vodiysining yuqori qismini zabt etganlar.

Ammo 1025-yilda Mahmud G'aznviy Panjobning bir qancha shaharlarida bosqinchilik yurishlarini qiladi. XII asrda Muiziddin G'uriy Panjobda G'uriylar hokimiyatini o'rnatadi.

XIV asrga kelib, panjoblilarning harbiy tashkiloti bo'lmish sinkxlarning diniy jamoasi tuzilganda, panjob xalqi qarshiligi yangitdan bosh ko'tardi. Ozodlik uchun kurashda sikklar etakchilik qildilar, bu o'z navbatda panjobliklarning etnik birlashishning yangi bosqichi boshlanganligini anglatadi. XVIII asrning ikkinchi yarimida 1- milliy davlatini tuzdilar¹. Biroq 1849-yilda, inglizlar bilan to'qnashuvlar oqibatida uning mustaqilligi bekor qilindi.

Berilgan fikrlar shuni ko'rsatib turibdiki, butun Hindiston diyorining engilmas, jasur o'g'linlari sanalgan panjobliklar o'z vatanining mustaqillikka erishishda o'ziga xos o'rin egallaganlar.

Panjobiy va Dakhiniy, Hindiy, Urdu tillari aloqalari

Ma'lumki, Hindiston ko'p tilli mamlakat. Mamlakatdagi mavjud tillar qadim – qadimlardan vujudga kelib, rivojlabib ma'lum o'zgarishlarga uchrab kelmoqda. Lekin, tillarning hammasi ham saqlanib qolmagan. Panjobiy tili ham uni o'rab turgan tillar ta'siriga uchrab, ularga ham o'zining ma'lum bir ta'sirini ko'rsatgan. Panjobiy tili va boshqa tillar ta'sir doiralarini o'rganish maqsadida bir sheva bo'lmish kharniy asosida vujudga kelgan va rivojlangan uch til – hindiy, urdu va dakhiniy tillari va panjobiy tilning o'zaro ta'sir doiralarini diaxronik va qisman sinxronik jihatdan o'rganilib chiqildi.

Yuqorida aytib o'tilgan 3 tildan hozirgi kunda ikkitasi, ya'ni hindiy va urdu rasmiy, adabiy, so'zlashuv va boshqa jamoat ishlari tili funksiyalarini bajaradilar. Ulardan biri dakhiniy og'zaki so'zlashuv tili hisoblanadi. Ma'lumki dakhiniy XII-XIII asrlarda shakllangan va “hindlar tili” deb atalgan.

Panjobiy va urdu tillarining munosabatlariga kelsak, panjobiy tilining negizi majihiy shevasi khariy bo'liy bilan chegaradosh bo'lib, ular orasida o'zaro aloqa bo'lgan holda, urdu tilining ta'siri sezilarli edi. Pokistonlik olimlarning 1- maqolasida urdu bilan panjobiy tilning tarixda bo'lgan aloqalari yoritilgan. Muallif fikriga ko'ra urduda – “Xalik Bari”, panjobiy tilida –“Vahid Bari” nomlari bilan mashhur bo'lgan forsha- arabcha – urducha lug'at adabiy panjobiy tilning rivojlanishida katta hissa qo'shgan. Bu o'quv qo'llanma deb ham tushuniladi. Maqolada ko'rsatilishicha, X – XV asrlarda ta'lim berish jarayonida fors, urdu tillari bilan bir qatorda panjobiy tili ham muhim o'rin egallagan.

¹ История Индии в средние века. М, «Наука» 1968 год, стр 49

1948- yildan so'ng, ya'ni Hindiston va Pokiston alohida davlat sifatida shakllangan holda, bu o'lkada urdu tilining mavqeyi tusha boshlagan. Bu vaziyat panjobiy tilning jamiyatda egallagan o'rnini ortganligi haqida dalolat berardi. Og'zaki va yozma manbalarda urdu so'zlariga panjobiy qo'shimchalarning qo'shilish, urdu morfologiyasi va sintaksisida panjobiy tildan olingan ayrim belgilarning o'zlashtirilganligi panjobiy tilni urdu tiliga ta'sirini yaqqol ko'rsatadi.

Panjobiy tili ta'lim tizimida

Har bir mamlakatda ta'lim tizimi alohida o'rin egallaydi. Hindiston Respublikasi Panjob shtatidagi ta'lim sohasida panjobiy tili keng qo'llaniladi. 1973-1978- yillarda panjobiy tili o'qitiladigan 16101 ta maktab bo'lgan. Bulardan 11814 ta boshlang'ich va 1446 tasi o'rta maktablar bo'lgan. Bundan tashqari kollejlarda tarkibiga kiruvchi 238 ta maktablarda ham panjobiy tilda ta'lim berilar edi. Panjobiy tili Panjob shtatidagi 4 ta universitetlardan 3 tasida ham o'qitiladi. Shunga ko'ra bu tilda chop etiladigan darslik va o'quv qo'llanmalar soni ham ko'paygan.

Chandigarx shahridagi o'quv muassasalarida panjobiy tili hindiy va ingliz tillariga nisbatan etakchilik qiladi. Ma'lumotlarga ko'ra, bu shaharda panjobiy tilida 140 ta, diniy tilda 50 ta va ingliz tilda 42 ta ta'lim beradigan maktablar mavjud. Bu vaziyat panjobiy tili shahar ta'lim tizimida o'ziga xos o'rin egallashi yaqqol ko'rsatadi.

Bundan tashqari internet tarmog'ining turli xil saytlaridan olingan ma'lumotlarga tayangan holda shuni qayd qilib o'tish mumkin.

Hindistondagi panjob shtatining turli shaharlarida panjobiy tili ta'lim sohasida kundan kunga chuqurlashib bormoqda. Ma'lumotlarga ko'ra panjobiy tilda ta'lim beradigan bir qancha xususiy maktablar ochilgan. Bundan tashqari boshqa o'quv yurtlariga ham mustaqil fan sifatida kiritilgan.

Pokistonning Panjob viloyatida ham ta'lim keng yo'lga qo'yilgan. Juda ko'p kollej va oliy o'quv yurtlari mavjud. Lekin bu ta'lim muassasalarida bilim berish urdu yoki ingliz tillarida olib boriladi. Panjobiy tili tarafdorlari tilni ta'lim muassasalarida alohida fan bo'lib kiritilishini talab qilganlar. Lohor universitetida bu masala yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borilgan. Lekin ma'lumotlarga qaraganda, panjobiy tili ko'pchilik maktab va kollejlarda qo'shimcha fan hamda magistraturada alohida fan sifatida kiritilishi to'g'risidagi hukumat qarori amalga oshirilmagan.

Ushbu maqolada panjobiy tilning mavqeyini yoritib beruvchi oldimizga qo'yilgan bir qancha masalalarni tadqiq etish asosida qilingan quyidagi xulosalarni yakunlab o'tishimiz lozim.

Birinchi, panjobiy tili va yozuvi haqida gap borganda, “panjobiy tili” atamasiga to'xtaldi .

Ikkinchidan, devanagariy va gurmukhiy yozuvlari borasidagi xulosa shundan iboratki, hindiy va panjobiy tillari yozuvlaridagi belgilarni grafik jihatdan solishtirganda ular aynan o'xshashdir.

Uchinchidan, panjobiy va dakhniy, hindiy hamda urdu tillari aloqalari borasida shu narsa aniqlandiki, panjobiy ham ijtimoiy- lingvistik omillar va mintaqaviy joylashuvi jihatlari bilan hindiy va urdu tillariga hozir ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Hozirgi kunda lingua fransa vazifasini Hindistonning – Shimoliy Hindiston shaharlarida va Haydarobodda, shuningdek, hindiy tili ingliz tili bilan bir qatorda butun Hindiston miqiyosida bajarib kelmoqda. Sasiolingvistik jihatdan, majhriy shevasi asosida shakllangan panjobiy tili tarixi siyosiy sabablarga ko'ra Panjob shtati va Panjob provinsiyasining rasmiy tili bo'lib, lingua fransa vazifasini bajarib kelmoqda.

To'rtinchidan, Hindiston Respublikasi Panjob shtatidagi ta'lim sohasida panjobiy tili keng qo'llaniladi. Pokistonning Panjob viloyatida esa vaziyat boshqacha. Panjobiy tili ommaviy axborot vositalarida: matubot, radio, televediniyada ham keng qo'llaniladi.

Beshinchidan, Panjob adabiyoti va Pokiston adabiyotlaridan biri hisoblanadi. Panjob adabiyotining ilk yodgorligi siddha nomli buddizm mazhablari namayondalariga tegishli. Adabiyot vakillari nafaqat o'z tillarida asarlar, balki chet tillaridan tarjimalar qiladilar. O'z navbatda panjob adabiyoti vakillarining asarlari ham ko'pchilik chet tillarga, hatto o'zbek tiliga ham tarjima qilingan. Panjob adabiyoti Hindiston adabiyotida ham muhim o'rinlardan birini egallash bilan bir qatorda bu tilda yaratilgan boy adabiy meros xalq uchun juda qadrlidir.

REFERENCES

1. Азизов О. Тилшуносликка кириш. Т,1992
2. Шоматов О.Н. Жанубий Осиё тилларига кириш, 1-қ, Т, 2003
3. Шоматов О.Н. Жанубий Осиё тилларига кириш, 3-қ, Т, 2004
4. Ўзбек миллий энциклопедияси, 7-том, Т, 2004
5. Зограф Г.А. Хинди, урду и хиндустани, Ученые записки инст.Востоковедения, №18. Языкознание. М.,1956
6. Ключев Б.И. Национально языковые проблемы независимой Индии, М., 1978
7. Пакистан. Справочник. М., «Наука» 1972
8. Пакистан. Энциклопедия. М., «Фундамент Пресс», 1992
9. Смирнов Ю.А. Грамматика языка панджаби. М.,1976
10. Толстая Н.И. Язык панджаби. М.,1960

11. Халмурзаев Т.Х. Статус урду в современной Индии и тенденции его развития. Т., 1979
12. Шаматов А.Н. Классический дакхини. М. 1974
13. Шалим С. Влияния языка панджаби на урду в Пакистане. АКД., Т, 1995
14. Panjabi manual and grammatics. Punjab, Patiala
15. Хохлова Л.В., Рулан Н., Коул О.Н. Учебник языка панджаби. 1-ч., М.1990

Internet saytlari:

1. www.indiatimes.com www.yahoo.com
2. www.punjabiworld.com www.google.com
3. www.pakistan.com www.altavista.com

TYPOLOGICAL ANALYZES OF GRAMMATICAL CATEGORIES OF NUMBERS AND CASES IN HINDI AND UZBEK

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7389038>

PhD **Rahmatjonova Kamola Abdumutal qizi**

Tashkent State University of Oriental Studies

Tashkent, Uzbekistan

+99890 947 41 23

E-mail: rakhmatjanova@mail.ru

ABSTRACT

Comparing the two languages, a new stage emerges not only in Hindi and Uzbek linguistics, but also in world linguistics. Because is easier to learn and teach the language. The present study considers of the grammatical representation of the category of number of two genetically and typological different languages Hindi and Uzbek. There are authentic material for illustration-studied items taken from modern fictions of the Hindi and Uzbek authors. Affinities and differences in the category of number of the two languages are considers in structural, semantics and function.

Key words: *grammatical category, morphological category, Sanskrit, Hindi, Indo-Aryan languages, Latin.*

We know Hindi as the official language of India. About 400 million people in the world speak Hindi and 120 million have Hindi as their second language. It has been strongly influenced by Sanskrit; a lot of words in Hindi come from there. There are numerous other facts about Hindi that most of you wouldn't know.

The sentence structure in Hindi differs widely from English. In Hindi verbs and auxiliary verbs always go to the end of the sentence. For instance, the sentence, आप कैसे हैं in Hindi actually translates to 'How are you?' in English; but if the word to word translation is considered, the sentence becomes 'You how are'. Similarly, मैं अच्छा हूँ, becomes *I fine am* instead of *I am fine*. However, although genetically and morphologically quite different, the structure of sentence in Hindi is similar to that in Uzbek. For example, मैं अध्यापक हूँ | in Hindi; *Men o'qituvchiman (I am a teacher)* in Uzbek.

The aim of the topic is to make a contrastive - typological analysis of the grammatical categories number and case of noun in the Hindi and Uzbek languages.

Grammatical category – the system of form, which have unique meaning. Usually grammatical category has two types: morphological and syntactic grammatical category.

Such kind of a method does not exist in many languages. Despite some classical Indo-Aryan languages, such as Latin, Sanskrit and etc., in Indian language category of case is not syntax, but morphological class.³

Morphologic grammatical category – the system of two and more meanings and forms of these meanings, which can be, composed one with another. For example, the categories of tense of verb and nouns.³

Syntax grammatical category – form that serve to show the syntax relation by uniting the word by their meanings. For example, the category of case.³

In the grammatical system of all languages, the category of case takes very important place. The relation of subject with other words depends on the category of case. This category “is a system of forms that shows the relation and addition of subject to other subject or verb”.³

The category of case shows the feature of the language. This feature helps to indicate the meaning of the word and to explore the language itself if one considers carefully it shows the importance of the topic.

The object of the topic is number and case grammatical categories of the noun used in the authentic texts of Hindi and Uzbek languages.

The scientific novelty of the topic: the grammatical categories of number and case of the noun Hindi and Uzbek languages were studied for the first time within the contrastive - typological aspects, as a result, general and specify features of selected languages was determined linguistic facts of converging, relatively converging and divergent languages of Hindi and Uzbek is founded;

In both languages, the commonality of the number grammatical category in terms of meaning and functions determined based on authentic materials;

The similarities and differences between the two comparable languages were analyzed on the example of the agreement category, and the actual results of the analyzes are reflected in the tables.

This topic is one of the first scientific researches in Uzbekistan, devoted to the comparative typological study of the Hindi and Uzbek languages, belonging to two different families, the Indo-Aryan language group of the Indo-European language family and the Turkic language group of the Altaic language family respectively.

At present, one of the most pressing issues in the study of different languages in the partial realm of world linguistics is the comparative study of two languages in a typological way. In addition, the present study focuses on foreign language problems - learning and comprehending - especially for the purpose of comparison of the different grammatical genres of the native language - Uzbek - remains an important task.

The purpose of the present study is to analyze the grammatical categories of nouns in Hindi and Uzbek languages based on a typological approach.

Based on above, grammatical categories are divided into types such as morphological and syntactic categories. A grammatical category in any language can be included in a group of grammatical categories only based on the internal nature of the language. A grammatical category that is morphologically considered in one language (e.g., a grammatical category specific to a noun in Uzbek) may be a syntactic category in another language.

In addition, it was found that in the Hindi language, noun-specific numbers and conjunctions fall into the morphological-syntactic grammatical categories. Moreover, in this language, the number is related to morphological and syntactic grammatical categories. For example,

	Grammatical categories of Noun	Hindi	Uzbek
.	Gender	morphological grammatical category	-
.	Number	syntactic grammatical category	morphological grammatical category
.	Case	syntactic grammatical category	syntactic grammatical category
.	Possessive category	-	syntactic grammatical category
.	Definiteness	-	-

Therefore, there are three grammatical categories (gender, number and case) of Noun in Hindi⁴ and there are three grammatical categories (possessive, number and case) of Noun in Uzbek¹.

The peculiarity of the grammatical category of numbers in the Hindi and Uzbek languages is the phenomenon of mutual isomorphism. In these languages, the singular form of nouns is equal to the morpheme $\emptyset$, that is, no pointer is involved to express the meaning of the singular.

In the following analyzes, partial and complete isomorphism of the grammatical category of numbers in the selected languages were observed in all three groups. In both languages, plural affixes (in Hindi -याँ, -एँ, -ए, while in Uzbek -lar (-s), a) do not occur because of the semantic nature of the base to which it is added. For example,

In Hindi:

1. भोला ने आँखें कुछ ऐसी फेरीं कि उसे अब रघू में सब बुराइयाँ ही बुराइयाँ नज़र आती ।⁶
2. मेरे पुराने दोस्त हैं ।
3. नवीन जी की आँखें सजल हो गई ।⁷

In Uzbek:

1. U ham osmonga – xira yulduzlarga qaradi. (He also looked at the sky – the opaque stars.)⁸
2. Martning oxirgi kunlari edi. (It was the last days of March)
3. Osmonda suzib yurgan bulut parchalari oftobni bir zumda yuz kuyga solayapti.⁸ (Pieces of clouds floating in the sky instantly put the sun in a different state).

In addition, it is expressed with numeral words of number grammatical category of Noun in these languages.

In Hindi:

1. पन्ना के चार बच्चे थे तीन बेटे और एक बेटा ।⁷
2. छः महीने बाद वह कलकत्ता से घर आया ।⁶
3. एक महीना गुज़र गया ।

In Uzbek:

1. Bir kun o'tdi, uch kun o'tdi, o'n kun o'tdi, na Salimjon, na qudalar, hech kim yo'lamadi.⁸ (One day passed, three days passed, ten days passed neither Salimjon, nor the relatives, nor anyone came)
2. Bir qop somon, o'n o'n beshta xoda, bir arava qamish – uy, ho'kiz topish uchun necha zamonlar qozonni suvga tashlab qo'yish kerak bo'ladi.⁸ (A pair of

straw, fifteen stalks, a card reed – to find a house and bull will need put only water in the pot for some time).

3. *Uch-to'rt kishi bo'lib asta kirsak, hovlining o'rtasida katta gulhan, hotini Malohatxon uning atrofida dodlab yuribdi.*⁸ (When we slowly entered in *groups of three or four*, there was a big fire in the middle of the yard, and his wife Malohatkhan was screaming around him.)

It may be noticed that in case of number + noun, there are different rules even in one language family. For example, in Hindi, we see if the number-qualifying noun is more than one, noun will be also plural. Like चार बच्चे *char bachche*, but in Persian, also from Indo-Aryan family of Indo-European family, qualifying noun will remain singular like Uzbek.

Although the types of case in Hindi and Uzbek differ in number (8 in Hindi and 6 in Uzbek), some agreements are found to be similar in meaning. In particular, words that come in the forms of subject, object (*tushum*), adverb of place and time, and exit are in the phenomenon of isomorphism due to their multifunctional nature. Although agglutinative traits predominate in one of the selected languages analytically, it has been observed that the functional structure of the consonant forms in the sentence is in most cases the same. For example,

	कारक	विभक्ति	In Uzbek
.	कर्ता	Ø, ने	Ø
.	करण	को	-ni
.	कर्म	से, के द्वारा	bilan, yordamida
.	सम्प्रदान	के लिए, को	uchun, -ga, -ka, -qa
.	अपादान	से	-dan
.	सम्बन्ध	का, के, की,	-ning
.	अधिकरण	में, पर	-da
.	संबोधन	हे, अरे	hoy, iya

.			
---	--	--	--

In Hindi:

मुलिया का जीवन अंधकारमय हो गया ।⁶

मेरे लिए दुनिया में कोई देवता नहीं कोई गुरु नहीं कोई हाकिम नहीं।⁶

उसके मुख पर उल्लास था और आँखों में गर्व।⁶

In Uzbek:

*Qozonning zangi chiqib qoraygan go'jaga qatiq ham rang kirgizolmadi.*⁸ (Milk couldn't add white color to the food in the *blackened dish*).

Uning yuzida xiralik va ko'zlarida g'urur bor edi. (There was sadness *on his face* and pride *in his eyes*).

In general, linguistics, the theoretical and practical study of a particular language has a number of problems, such as the systemic structure of language, its close connection with historical processes, the movement of language and speech units as a means of communication, which is one of the most pressing problems of both theoretical and practical linguistics.

It is found out only few important cases of both the said languages is analyzed though both have many more imminent as well as complex problems to be analyzed which may be taken up by the present researcher in future. The comparative study of the discussed cases and referred have roots in historical linguistics in the development of both the languages. The outcome of the present comparative study may bring forth the close affinity in both the languages despite the fact both belong to different language families. A number of pressing issues in the field of Hindi will inevitably be studied in a comparative aspect in future research. In brief, the migration and assimilation process expanded the word corpus and absorbed with the convenient changes syntactically.

REFERENCES

1. Abdurahmonov G'. O'zbek tili grammatikasi. – T.: O'qituvchi, 1996.
2. Shomatov O.N. Hindiy tili me'yoriy grammatikasi. 1-qism. – T.: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2010. – B. 112.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. –T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2002.
4. Bholana:th Tiva:ri – Hindi: bha:sha: – Ila:ha:ba:d, 1972. – P. 709.

5. Va:sudevanandan Prasa:d – A:dhunik hindi: vya:karaN oar rachna: – Bha:rti: bhavan, PaTna:, 2003. – P. 406.

Examples for illustration are taken from:

6. Premchand – Ma:nasrovar – 1, Dilli: – P. 280.
7. Premchand – Ma:nasrovar – 2, Dilli:– P. 304.
8. Abdulla Qahhor. Dahshat. – T.: Adabiyot uchqunlari, 2018. – B. 109.
9. O'tkir Xoshimov. Ikki eshik orasi. – T.: G'. G'ilom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti – B. 109.

QADIMGI FORS VA SANSKRIT TILLARIDAGI MUSHTARAK SO‘ZLARNING FONOLOGIK VA LEKSIK-SEMANTIK JIHATLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7389070>

Shohjahon Sa’dullayev

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti magistranti

Ilmiy rahbar: dotsent Muhayyo Abdurahmanova

Tel: +998-99-704-18-30

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola qadimgi fors va sanskrit tillaridagi mushtarak so‘zlarning fonologik, leksik-semantik, shuningdek, ushbu so‘zlar orqali bu ikki tilning bir-biriga naqadar yaqin va farqli xususiyatlari masalalariga bag‘ishlangan. Bu ikki tildagi o‘zaro yaqin munosabatlar asosan lug‘at boyligi jihatidan tahlil qilingan.

***Kalit so‘zlar:** qadimgi fors tili, sanskrit tili, mushtarak so‘zlar, tovush o‘zgarishi, tildagi begona tovush.*

ABSTRACT

This article is devoted to the issues of phonological, lexical-semantic common words in ancient Persian and Sanskrit, as well as how close and different these two languages are to each other through these words. The close relationship between these two languages is mainly analyzed in terms of vocabulary.

***Key words:** Old Persian, Sanskrit, common words, sound change, foreign sound in language.*

Fors tili ingliz, fransuz, ispan, nemis va rus tillari bilan bir qatorda hindiy, urdu, marathi, bengal, panjobi kabi hind-oriy tillari bilan bir oilaga – Hind-Yevropa tillari oilasiga mansub. Shuning uchun ham ushbu tillarning grammatikasi va lug‘at boyligida o‘zaro yaqinlik, mushtaraklik va ba‘zi o‘rinlarda umumiylik ham yaqqol sezilib turadi. Ayniqsa, urdu tili o‘zining fors leksikasiga boyligi bilan boshqa hind-oriy tillaridan ajralib turadi. Ushbu jarayonning ibtidosi juda qadim zamonlarga oid bo‘lib, saqlanib qolgan yozma manbalarga tayangan holda musharak so‘zlar orqali qadimgi fors va sanskrit tillarining o‘zaro aloqalarini tahlil etish mumkin.

Fors va boshqa eroniy tillarning Hindiston subkontinenti xalqlari tillari bilan aloqalari qadimgi sivilizatsiyalar davriga borib taqaladi.

Fors tilining hind-oriy tillari bilan o‘zaro aloqalarini uch davrga bo‘lish mumkin:

- I. Qadimgi
- II. O‘rta
- III. Yangi

Qadimgi davr – bu qadimgi fors tilining sanskrit tili bilan¹ o‘zaro aloqalarini qamrab oladi va milodiy III asrgacha davom etgan. E’tiborli tomoni shundaki, qadimgi fors tili bilan sanskrit tili o‘rtasida umumiy o‘xshashliklar anchagina bo‘lgan. Masalan, grammatik jihatdan har ikkala tilda ham ot so‘z turkumiga tegishli bo‘lgan so‘zlarda uchta jins bo‘lgan: erkaklik jinsi, ayollik jinsi va neytral jins; har ikkala tilda ham otlarning uch xil son shakli bo‘lgan: birlik, ikkilik va ko‘plik; olmoshlarning ko‘pchiligi jinsda o‘zgarsa ham, kishilik olmoshlari jinsda o‘zgarmagan va ular jinsni ifoda etmagan; sifatlar otlarga bog‘langanda ularning jinsiga qarab o‘zgargan va hokazo. Leksik jihatdan ham umumiy va mushtarak so‘zlar juda ko‘p bo‘lgan. Masalan, qadimgi fors davlati hukmdori, ahamoniy podshoh Doro I ning Behustun qoyalariga o‘yib yozdirgan bitiklarida ushbu jummalarni uchratish mumkin:

“Darayavaush xshayathiya: mana *pita* Vishtaspa²” – “Shoh Doro ayturki, mening otam Vishtaspdir”

“Sham *paruvar nam* Vishtaspahya³” – “Vishtasp oilasi a’zosiman”

Yuqoridagi birinchi jumladagi *pita*, ya’ni *ota* so‘zi sanskrit tilida ham mavjud bo‘lib, hatto hozirga qadar hindiy, marathi va boshqa tillarda saqlanib qolgan. Ikkinchi jumladagi *paruvar*, ya’ni *oila* so‘zi sanskrit tilida *parivar* shaklida bo‘lib, fonologik jihatdan oradagi farq unchalik katta emas.

Biz ushbu ikki qadimgi tilning o‘xshash tomonlarini tahlil qilar ekanmiz, bir tushuncha hamon mavhumligicha qolmoqda: qaysi bir til boshqasiga leksik jihatdan ko‘proq ta’sir o‘tkazgan? Bu savolga aniq javob berishimizga yana bir fakt to‘sqinlik qiladiki, qadimgi fors va sanskrit tillarida gaplashgan elatlarning ajdodlari qarindosh bo‘lganligi, ya’ni qadimiy oriy elatlariga birdek mansubligi ushbu tillarda umumiy yoki o‘xshash so‘zlarning tabiiy jihatdan ko‘plab uchrashi mumkinligi ehtimolini ham oshiradi. Ushbu sabab va manbalarning kamligi bir tilning boshqasiga ta’sirini

¹ Hind-oriy tillaridan faqat aynan sanskrit tilining olinish sababi shundaki, o‘sha davrdagi boshqa hind-oriy tillariga tegishli bo‘lgan yozma manbalar bizgacha yetib kelmagan va faqat sanskrit tiliga tegishli yozma manbalargina saqlanib qolgan. O‘sha davrdagi sanskrit tilining ko‘lami va qo‘llanilish doirasi kengligini hisobga holda birgina sanskrit tilini qiyoslash orqali ham o‘lka tillariga umumiy xulosa berish mumkin (m.)

² Behustun bitiklari, I ustun, IV satr (Eron)

³ Persepoldagi saroy devoriy bitigi, birinchi matn, IV satr (Eron, Istahr sh.)

aniqlashni qiyinlashtiradi. Shunga qaramay faktlarga tayangan holda bu ikki mamlakat aholisining milodiy III asrga qadar qaysi sohalarda muvaffaqiyatlarga erishganligini hisobga olib, tillardagi ta'sirlanishni ham taxminiy ayta olamiz. Masalan, qadimgi Eron xalqlariga qaraganda, qadimgi Hindiston xalqlari tibbiyot sohasida ko'proq taraqqiy etganini hisobga olsak, qadimgi fors va sanskrit tillaridagi o'xshash yoki umumiy tibbiyot atamalarining ko'prog'i aynan sanskritcha so'z ekanligini aytish mumkin.

Qadimgi fors va sanskrit tillarida deyarli bir ma'noda qo'llaniladigan, faqat ayrim tovushlardagina farq qiladigan o'xshash so'zlar bisyor. Masalan, qadimgi fors tilida aniq bir vaqt, qulay payt ma'nolarida qo'llanilgan “baar” so'zi sanskrit tilida ham “vaar” ko'rinishida xuddi shu ma'nolarni ifodalagan va hozirda hindiy va urdu tillarida hafta kunlariga qo'shilgan holda saqlanib qolgan. Masalan: “shani: vaar”, “som vaar” va hokazo.

Qadimgi fors tilidagi “chaqirish”, “chaqiruv” ma'nosidagi “baang” so'zi xuddi shu ma'noni anglatgan holda “vaang” shaklida sanskrit tilida iste'molda bo'lgan. Hozirda hindiy tilida “vaang” so'zi “yoqimli ovoz” ma'nosini ifodalaydi.

Qadimgi fors tilidagi hudud, joy, makon ma'nolarini ifodalovchi “boom” va “iston” so'zlari sanskrit tilida “bhumi” va “sthaan” shaklida aynan shu ma'nolarda qo'llanilgan.

Sanskrit tilida yumshoqroq talaffuz qilinadigan yuqori til (श) va qattiqroq talaffuz qilinadigan o'rta til (ष) “sh” tovushi mavjud bo'lgan. Qiziq tomoni shundaki, sanskrit tilidagi qadimgi fors tiliga oid umumiy va shaklan o'xshash so'zlar ko'pincha aynan o'sha qattiq “sh” (ष) bilan yozilgan. Masalan, “barmoq” ma'nosini anglatuvchi qadimgi forsha *angusht* (angusht) so'zi sanskrit tilida अङ्गुष्ठ (angushTha) ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari aynan shunday ko'rinishni “tuya”, “musht”, “yaratilish tamoyili” ma'nolarini ifodalovchi qadimgi forsha “ashtar”, “musht”, “sresht” kabi so'zlar sanskrit tilida उश्ट्र (ushtra), मुष्टि (mushti), स्रष्ट्र (srasht) shaklida uchragan.

Xuddi turkiy tillardagi singari qadimgi fors tilida “j” tovushi ba'zi o'rinlarda “y” ko'rinishida ham ifodalangan va aynan shu jarayon sanskrit tilida ham kuzatilgan. Masalan: “Teerath Yatra” – “Teerath Jatra”. Shu nuqtai nazardan qadimgi fors tilidagi “javaan” (*yosh* (sifat s.t)) singari so'zlar sanskrit tilida “यौवन”(yaovan) ko'rinishida namoyon bo'lishini payqash mumkin.

Hindiston xalqlari tillarida qadimdan “x” tovushi mavjud bo'lmagan. Shuning uchun ham shimoldan kelgan oriy elatlari tillari orqali saqlanib qolgan va keyinchalik

shimoliy eroniy tillardan sanskrit tiliga o‘zlashgan “x” tovushi ishtirok etgan so‘zlar turli ko‘rinishlarni namoyon etgan, ya’ni “x” tovushi o‘lkadagi mavjud tillarga xos bo‘lgan boshqa tovushlar bilan ifodalangan. Masalan, qadimgi forscha so‘zlar bilan solishtirilgan sanskritcha so‘zlar orqali shu ayon bo‘ladiki, fors tiliga xos “x” tovushi sanskrit tilida ba’zi o‘rinda “s” (masalan, qadimgi forscha “xor” (quyosh) – sanskritcha (hindiya ham) “suur”; qadimgi forscha “xoab” (uyqu, tush) – sanskritcha “suapana”), “sh” (masalan, qadimgi forscha “xuub” (yaxshi) – sanskritcha (hindiya) “shubh”; qadimgi forscha “xuun” (qon) – sanskritcha (hindiya) “shuna”; qadimgi forscha “xushk” (quruq) – sanskritcha (hindiya) “shushk” v.h) hamda “k” (masalan, qadimgi so‘g‘dcha “saxt” (qattiq) – sanskritcha (hindiya) “shakti”) tovushlari bilan ifodalangan.

“Tug‘ilish” (qadimgi forscha “zaad” – sanskritcha “jaata”), “o‘lish” (qadimgi forscha “murd” – sanskritcha “martyu”), “bodom” (qadimgi forscha “baadaam” – sanskritcha “vataama”), “shamol” (qadimgi forscha “baad” – sanskritcha “vaata”) kabi so‘zlarda ham ikki tilning lug‘at boyligidagi o‘xshashlikni ko‘rish mumkin.

Til – qadimgi xalqlarning o‘zaro munosabatlarini yaqqol ko‘rsatib beruvchi bir vositadir. Tillardagi o‘zaro aralashuv ushbu til sohibi bo‘lgan elatlarning naqadar yaqin aloqada bo‘lganligini namoyon etadi. Shu jumladan, qadimgi fors va sanskrit tillari azalda qardosh va o‘zaro yaqin munosabatda bo‘lgani ushbu tillar lug‘atidagi shakl va ma’no jihatdan mushtarak so‘zlarda o‘z ifodasini topadi. Bunday so‘zlarning adadi bir-necha yuz ekanligi ushbu fikrni dalillaydi.

REFERENCES

1. Accessed 26 Jul 2018 <http://www.iranicaonline.org/articles/kustig>
2. Andrijanić, I. 2017. “A List of Sanskrit and Latin Cognates in Vesdin’s Treatise De Latini Sermonis Origine.” *Journal of Indo-European Studies* 45 (3): 195–234.
3. Anquetil-Duperron, A. H. 1771. *Zend-Avesta, ouvrage de Zoroastre*. Vol. 3. Paris: N.M. Tillard. Ashah, R. 2009. *Avesta Glossary: A Glossary of Avesta Words and Their Pārsīg Equivalents, Based on the Zand, the so-called Frahang ī oīm: ēk*. Mumbai: K. R. Cama Oriental Institute.
4. Behustun bitiklari, I ustun, IV satr (Eron)
5. Boyce, M. 1968. “Middle Persian Literature.” In *Iranian Studies*, Vol. 1 *Literatur*.
6. Choksy, J. K., & F. M. Kotwal 2014. “Kustīg, *Encyclopædia Iranica*, Online Edition, 2014.”

7. Fortson, Benjamin W. 2010. Indo-European Language and Culture: An Introduction. 2nd ed. Malden MA/Oxford/Chichester: Wiley-Blackwell
8. <http://www.iranicaonline.org/articles/aiwyanhana-avestan-term-wrapping-round-girdle>
9. J.Cheung, "Etymological dictionary of Iranian Verb", "BRILL", USA, Boston, 2007.
10. Kapović, Mate. 2017. "Indo-European Languages – Introduction". In The Indo-European Languages, 2nd ed. edited by Mate Kapović, 1–9. Routledge, Oxford/New York
11. M. M. Jha, Electronic "Sanskrit-English Dictionary"
12. Martínez, J., & M. de Vaan. 2013. Introduction to Avestan. Leiden/Boston: Brill.
13. Modi, J.J. 1922. The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees. Bombay: British India Press.
14. Persepoldagi saroy devoriy bitigi, birinchi matn, IV satr (Eron, Istahr sh.)
15. Sultonov, Farhod "Qadimgi dunyo tarixi", T., "Sharq", 2011
16. Swiggers, P. 2017. "Intuition, Exploration, and Assertion of the Indo-European Language Relationship." In Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics, edited by Jarred Klein, Brian Joseph, & Matthias Fritz, 138–170. Berlin/Boston: Walter de Gruyter.

конверсия КАК СПОСОБ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В ЛИНГВИСТИКЕ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7389097>

Хашимова Сабохат Абдуллаевна

д.ф.н. (DSc) , и.о.проф.

Tel.: +998977105033,

e-mail: sabohat15@mail.ru

Закон взаимосвязи, универсальный по своей природе и рассматриваемый нами в рамках диалектики развития и изменения предметов, как и в языке в целом, так и в системе словосочетаний и способов их построения проявляется в различных формах в ходе их взаимодействия и используется для выражения между понятиями и явлениями, как общими, так и отдельными, она представляет собой внутреннюю или внешнюю, общую прямую или косвенную связь между предметами и явлениями объективного мира, единый и непрерывный динамический процесс, возникающий в результате существующих в их взаимосвязанных и взаимно определенных элементах признаков однородности и различия.

Взаимосвязь категорий слов, наблюдаемая в лингвокреативной деятельности человека (т. е. в образовании новых слов), рассматривается как одна из взаимосвязей, связывающих различные группы слов и способы их образования, участвующих в номинации, классификации и осмыслении внутреннего и окружающего внешнего мира. Среди основных критериев этого взаимодействия выделяют: наличие сходных и отличительных связей между единицами языка, общность универсальных интегральных и отдельных признаков; наличие синтагматических и парадигматических, эксплицитных и имплицитных, прямых и обратных, косвенных и непосредственных связей словообразовательных словосочетаний; наличие системного характера связей между элементами словообразовательного поля в комплексном словообразовании; совместное участие производных слов и производных основ в словообразовании в выражении соответствующего значения; изменение лексико-грамматического значения слов и их связей при образовании новых слов; пересечение частей речи.

Смысловая возможность понятия никогда не реализуется в полной мере. Отражение нового признака понятия формирует новое значение слова, и оно, как и понятие постоянно находится в развитии. При этом в диалектическом процессе непрерывных преобразований каждое новое понятие, во многих случаях, формируется на основе старого, при этом основа словообразования находит свое отражение в семантике образных слов, которые служат основой, словоформой, а также основой словосочетания и фразеологического сочетания слов, относящихся к разным категориям слов. Такое предопределение того, что языковые единицы служат основой для словообразования производных от других словосочетаний, имеющих разный семантический уровень и сложную структуру, является результатом реализации закона взаимосвязи, определяющего продуктивность производных механизмов и системность словообразования, позволяющих понять, как различные способы понимания действительности сочетаются в единицах языка. Граница взаимодействия частей речи в разных языках выражена по-разному.

Область словообразования, представляя из себя универсальную микросистему языка, конкретные репрезентанты которого в языке отличаются, в большинстве случаев, не только отдельными признаками, выражающимися в составе словообразовательных средств, их продуктивности, противопоставлении корневых и периферийных, но и наличием общих признаков, определяемых взаимосвязью способов словообразования. Наличие различий в составе и конфигурации конститунтов и производных обусловлено различиями в самой структуре языка. Объединение словообразовательных средств означает выражение взаимосвязи отдельных производных в поле сложного словообразования групп слов. “Поле словообразования (образования) не только обособлено в языке, но и находится в более тесной связи как с отдельными микрополями словообразования, так и с содержимым полем, принадлежащих к разным словообразовательным группам”. В современном английском языке степень взаимосвязи между способами словообразования частей речи различна. Корня сложного словообразовательного поля существительных составляет словообразовательное поле аффиксации и словосочетания. На ближней периферии располагается словообразовательное поле конверсии, а на дальней периферии – словообразовательные поля различных сокращений, аббревиатур, оборотов, имитации звука. Ядро (корень) сложного словообразовательного поля прилагательных включает в себя словообразовательное поле аффиксации. К ближней периферии относятся

словообразовательные поля конверсии и сложения слов, а к дальнейшей периферии-словообразовательные поля различных сокращений. Сложное словообразовательное поле глаголов состоит из следующих взаимосвязанных словообразовательных полей: корневого поля периферийных полей аффиксации и преобразования, сложения слов и различных сокращений. Каждое словообразовательное поле состоит из ряда микрополей.

Процесс взаимодействия категорий слов и способов их образования ограничивает связь словообразовательных основ со словообразовательными формантами, а также влияет на продуктивность способов словообразования и их взаимодействие с указанными категориями слов. К ним относятся как общий фактор, способствующий взаимодействию в области словосочетаний, так и специфические факторы, зависящие от особенностей отдельно взятого языка. Основным фактором взаимодействия словосочетаний и способов их образования становится онтология окружающего мира (бытия), явлений, существующих в реальном бытии, объективации в реальных словах, их связи и связи с другими предметами и явлениями внешнего и внутреннего мира. Разделение сфер влияния способов словообразования происходит, прежде всего, по структурным, семантическим и этимологическим особенностям основ, из которых они состоят.

К отдельным факторам, определяющим взаимосвязь словосочетаний и способов их образования, относятся отдельные особенности словообразовательной основы словосочетаний и лексико-грамматические особенности, функциональные признаки производных слов и их естественная сущность. Особенность этого взаимодействия будет зависеть от того, какие производные слова употребляют в той или иной области, в каком-то функциональном направлении. К каждому этимологическому типу основ прилагается свой набор словообразовательных моделей. При этом наиболее широкий спектр взаимодействий между способами словообразования проявляется в языковых словообразовательных основах.

Под взаимодействием словообразовательных полей частей речи понимаются процессы взаимодействия тех или иных значений, наличие общих словообразовательных моделей, возможности взаимного пересечения лексико-семантических групп и лексико-грамматических типов отдельных слов, процессы их влияния друг на друга. Взаимодействие словообразовательных микрополей может осуществляться по направлениям “ядро-ядро”, “ядро-ближняя (дальняя) периферия”, “периферия-периферия”. Роль одного способа

словообразования в том или ином поле или микрополе может быть различной. Словообразовательные модели могут входить в различные области в качестве ядра (корня) или периферии. Наиболее многочисленным видом взаимодействия между комплексообразовательными полями является взаимодействие в направлении “ядро-ближайняя периферия”. Интегративные особенности словообразования могут зависеть от структуры модели. “Наибольшую интегративную силу демонстрируют конверсионные модели, охватывающие различные лексико-грамматические типы и лексико-семантические группы словообразовательных основ искомого рода слов, фразовые глаголы и словосочетания, модели словообразования, содержащие две свободные основы, в меньшей степени в этом участвует суффиксационная модель, в меньшей степени-префиксационная, аббревиатурная, реверсивная модели, различные сокращения” .

Основное отличие конверсии как способа словообразования состоит в том, что при нем слова образуются без словообразовательных суффиксов. Словообразовательным средством при обращении является грамматическая форма слова. Но грамматическая сформированность будет состоять не только из парадигмы слова, но и из его грамматического сочетания с другими словами.

Словообразовательный фактор – это сложная структура, которая включает в себя семантическое поглощение, морфологическую парадигму и синтаксическую парадигму. Преобразование в качестве вида словообразования следует рассматривать как совокупность всех его признаков. Только такой подход к решению данной задачи дает нам необходимый критерий, позволяющий определить характер данного вида словообразования.

На наш взгляд, недостаточно признать только парадигму или грамматическую формацию, или даже их совокупность в качестве словообразовательного средства при конверсии, поскольку и парадигма, и грамматическая формация являются лишь отражением изменений, происходящих в ядре (корне). Процесс появления нового слова начинается с переосмысления содержания. Способность к парадигме и синтаксической связи – это лишь средство записи происходящих изменений.

Взаимосвязь способов словообразования категории слов обеспечивают существование, функционирование и развитие словообразовательной системы и ее микросистем, выражают определенные правила и закономерности, действующие при образовании новых слов различных частей речи. Категориальная (субкатегориальная) характеристика словообразовательных

основ, обладающая свойством связности средств формального выражения, оказывает определенное влияние на характер взаимодействия способов словообразования в рамках обозначаемого семейства слов.

Человек стремится в лингвокреативной деятельности с помощью языка через различные понятия систематически и в то же время иерархически отражать взаимодействие между объектами реального бытия. Словообразовательное поле включает в себя способы образования различных частей речи во взаимосвязи, а также модели с различной производительностью. В сложных словообразовательных полях осуществляется взаимодействие глагольных словоформ, различных словосочетаний, словосочетаний, словообразовательных полей, образованных от словосочетательных глаголов, каждое из которых в своей лингвокреативной деятельности проявляет свой выбор определенного типа структурно-семантических основ, способствующих взаимодействию определенных словосочетаний. В процессе моделирования “словообразовательного поля” правило системности вступает во взаимодействие с правилом вариативности, которое заключается в зависимости выбора того или иного способа словообразования от семантики словообразовательной основы. При этом аффиксация, являющаяся стержневой (корневой) для таких основных словосочетаний, как существительное, прилагательное, глагол, наречие, действует в пределах образующих оснований в пределах, установленных для каждого словосочетания. Благодаря этому основой для аффиксальных существительных служат субстантивные, адъективные, глагольные, адвербиальных и числительных основ. В образовании аффиксальных прилагательных в основном участвуют корневые субстантивные, глагольные и производные адъективные основы. Основой для глаголов, образованных суффиксацией, являются сослагательное корневые и производно-субстантивные основы. Префиксация, действующая в большинстве случаев в рамках одного рода слов, как способ образования наречий не характерна для современного английского языка, в то время как в современном русском языке она будет мало продуктивна” .

Для правильного понимания сущности конверсии необходимо учитывать семантические, морфологические и синтаксические факторы. Образование нового слова происходит именно за счет семантического изменения исходного слова, а затем происходит переосмысление или изменение содержания основы, что отмечается в парадигме и в грамматическом образовании нового слова.

Концепция изоморфизма разноуровневых языковых систем, впервые изложенная в “Тезисах” Пражского лингвистического кружка, преобразование как расход одного слова в функциях разных словарных единиц послужила основой для формирования нового научного направления, избравшего в качестве объекта исследования методы описания одной ситуации с использованием семантически сходных языковых единиц. В частности, одним из постоянных способов образования денотативно-подобных предложений является изменение синтаксической структуры предложения путем конвертации (преобразования). В работах зарубежных авторов по лексикологии термин “конверсия” употребляется в значении “функционального перехода” или “изменения по функции”, когда речь идет о семантико-синтаксическом преобразовании предложения как об одном из способов необычно экспрессивного выражения стремлений говорящего (В частности, в работах В. Адаме, О. Есперсен, Д. Ли, Ч. Хоккет и др.). Конверсивы изучались в работах многих лингвистов, например, Дж. Лайонз, Ф. Палмер, Ч. Филлмор, И.А. Мельчук, Л.А. Новиков, И.П. Сулова . В 1963 году Джон Лайонс ввел в оборот термин “конверсии” . Под этим термином, по мнению Л.А.Новикова, понимается “отражение в языке противоположных отношений с помощью видовых слов, противоположные значения которых позволяют таким единицам выражать субъективно-объективные отношения в высказываниях, обозначающих одну и ту же ситуацию, т. е. имеющих одинаковый денотат” . Ю.Д.Апресян описывает конверсивы как “пары слов с измененной ролевой или актантной структурой” . Преобразование (конвертация) предложения осуществляется заменой предиката на конверсивный коррелят (конверсив), поэтому закономерно, что свойство конверсии проявляется только на синтаксическом уровне. В результате перестановок в предикативном ядре предложения возникает новая синтаксическая единица, равная исходному в предметно-логическом смысле, денотативно аналогичная, семантически эквивалентная, но конструктивно противоположная ему, а именно отражающая противоположность структуры исходного предложения.

Во многих языках (в том числе английском, русском, китайском) представлен рядом словообразовательных активных процессов, среди которых одно из важных мест занимает деривация, осуществляемая без добавления словообразовательного аффикса к смыслообразующей основе слова. Одним из наиболее продуктивных способов такого словообразования является конверсия – переход слова из одной части речи в другую без изменения его внешней

формы. Данный процесс словообразования также известен как способ образования с или без суффикса. Хотя термин “конверсия”, по мнению некоторых лингвистов, не в полной мере отражает суть этого явления, он используется достаточно широко и поэтому, на наш взгляд, представляется более удачным по сравнению с другими терминами.

Впервые термин “конверсия”, хотя само это явление было зафиксировано гораздо раньше Мэтзнером, появился в английском языке в 1892 г., когда это было применено Г.Свитом. В специальной литературе, посвященной изучению явления конверсии в германских языках, существует три основных точки зрения на сущность этого явления.

1. Конверсия рассматривается как употребление одного слова в функциях разных частей речи.

2. С одной стороны, конверсия трактуется как употребление одного слова в функциях разных частей речи, с другой стороны, оно сопоставимо со словообразованием.

3. Конверсия признается способом словообразования.

Сторонники первой точки зрения рассматривают одно слово как “обратное” (повторное) выражение отношений в языке, взаимно направленных, а значит и определений противоположных действий двух участников задачи. С другой стороны, синтаксические конструкции, описывающие конкретную ситуацию действительности, считаются почти синонимичными, т. е. в данном случае речь идет о синонимии в широком смысле на синтаксическом уровне. Философская сущность исследуемого лексико-семантического понятия состоит в следующем: обращение основано на противопоставлении актантов и денотатном единстве (смысл высказывания остается неизменным). Здесь очевидно выражение одного из основных постулатов диалектической философии. “...Хотя с формальной точки зрения противоположные понятия несовместимы и взаимоисключают друг друга, их диалектическая природа такова, что они не могут отрицать друг друга, являются взаимозависимыми и одно не может существовать без другого”.

Возможность констатации ситуации действительности с помощью различных языковых средств определяется тем, как человек представляет себе действительность, какой ландшафт формируется в его сознании и какими языковыми средствами он пользуется, приступая к устной речи. Способность отражать окружающую действительность через органы чувств и деятельность сознания заложена в психике человека. Многообразие лексики, описывающей

тот или иной феномен объективной действительности, является для каждого отдельно взятого языка особым свойством. Но в разных культурах механизм понимания, постижения базируется на нескольких основных положениях мыслительной деятельности человека, поэтому сейчас много говорят об антропоморфизме языковой картины мира и “духовном единстве человечества”. В последнее время появились работы, в которых рассматривается языковая картина мира, т. е. общее представление о структуре всего сущего, находящегося в сознании людей и отраженного в каждом языке и именно в таких работах, с точки зрения теории когнитивной лингвистики, при изучении феномена обращения в двух языках с помощью различных языковых средств видны сходства и различия языковой картины разных носителей языка мира.

Семантическая структура словообразовательной основы определяет возможности ее смыслового развития и семантическую полноту составленного слова. Следует отметить, что семантические структуры образованного слова и падежной основы никогда не совпадают по объему передаваемых ими значений. Слова той или иной части речи, называя различные понятия, подразделялись на ряд лексико-грамматических типов в рамках одной части речи, которые являлись словообразовательной основой для образованных слов другого словосочетания. Этим определяется выбор того или иного словообразовательного типа значения. К основным видам словообразовательного значения относятся виды, характерные для большинства слов той или иной лексико-семантической группы.

Исследователи, рассматривающие конверсию как чисто синтаксическое явление, отрицают тот факт, что слова китайского языка строго распределены по частям речи. Если сторонники теории полифункционализма рассматривают синтаксический критерий как единственный в определении принадлежности слова к той или иной части речи, то ученые, выступающие за вторую точку зрения, считают таким критерием морфологический. Принимая во внимание только этот критерий, они, на наш взгляд, приходят к ошибочному выводу, который сводится к тому, что конверсия – это преобразование слова, принадлежащего к тому же семейству слов, в другое с помощью соответствующей парадигмы. Ученые отрицают образование нового слова путем конверсии и считают, что различия в значениях измененных слов возникают в результате длительного использования одного и того же слова в его различных функциях словообразования. В результате абсолютного

игнорирования морфологии и семантики происходит смешение различных явлений, таких как образование новых слов, функций и значений со своей собственной системой форм, собственное практическое воплощение одного слова. По нашему мнению, такая идея не совсем оптимальна, потому что слова, которые взаимодействуют посредством конверсии, являются разными словами по отношению друг к другу.

Конверсия широко распространена в различных языках мира, где это явление связано с тем, что а) какие категории слов связаны между собой и на какой тип деривации они опираются, б) какие морфологические парадигмы образуются в результате конверсии. Слова, образованные в результате конверсии имеют схожие основы, но разные по форме. Вопрос о семантических моделях преобразования в разных языках еще недостаточно изучен.

REFERENCES

1. Гулетская О.Г. Конверсивность предлогов в русском и английском языках (сопоставительный анализ) // Проблемы развития научной и учебно-методической базы высшей школы в Сочинском регионе: Материалы научно-практической конференции. - Сочи: СИБиП, 2001. – С.42–48.
2. Васильев Л.М. Теория семантических полей//Вопросы языкознания. – М. – 1971. –№5. – С.104.
3. Есперсон О. Философия грамматики. – М., 2002; Ch.Hokket. A course in modern linguistics. – N.Y.: Macmillan, 1958.
4. Ding Shenshu deng. Xiandai hanyu yufa jianghua. Beijing: Shangwu yinshuguan, 1961; 李金斯。汉语词汇研究。 – 北京, 2001.
5. Gao Wenda, Wan Lijin. Cihui zhishi. – Jinan, 2006.
6. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М., 1978; Palmer F. The English verb. – М., 1988;
7. Новиков Л.А. Основы лингвистической теории значения -- СПб.: 1988. – С.56.
8. Апресян Т.Я., Апресян Ю.Д. Об изучении смысловых связей слов. // ИЯШ, 1970, №2. – С.32.
9. Fillmore Ch. Frame semantics. – Seul,1982; Мельчук И.А. Язык: от смысла к тексту. – М., 2012;
10. Новиков Л.А. Основы лингвистической теории значения -- СПб.: 1988. – С.56.

11. Кузнецов А.М. Структурно-семантические параметры в лексике. – М.: 1989; Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. – Москва: «Наука», 1974; Апресян Т.Я., Апресян Ю.Д. Об изучении смысловых связей слов. // ИЯШ, 1970, №2.
12. 卢福波。对外汉语教学使用语法。-北京：北京语言大学出版社，2011年。
13. Sabohat Abdullaevna Hashimova. Peculiarities of Making Nouns Using Suffixes in Chinese (On the Example of Suffixes 家 “Jia” and 者 “Zhe”). International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding. - P. 367-370
14. С.А Хашимова. О некоторых особенностях лингвокультурологического аспекта коммуникации (на примере китайского языка). so ‘ngi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi. - С.85-91.
15. Колосова О.А. Тил тушунчаларининг когнитив асослари // Автореферат, М.: 1996

URDUCHA VA O‘ZBEKCHA MAQOLLARNING LEKSIK-SEMANTIK JIHATLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7389129>

Yusupova Mohira Ulug‘bek qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti,
“Urdu tili va adabiyoti, Pokiston tarixi va madaniyati”
kafedrası o‘qıtuvchisi,
mohraxon9@gmail.com(894)6959442

ANNOTATSIYA

Maqolada urducha va o‘zbekcha maqollarning leksik-semantik jihatlari tahlil qilish asnosida ikki xalqning o‘ziga xos xususiyatlari va farqlovchi jihatlari ochib berish maqsad qilingan.

Kalit so‘zlar: maqol, kahavat, zarbulmasal, madaniyat, leksik jihat, leksik-semantik tahlil.

ANNOTATION

There is the purpose of revealing of lexical-semantic aspects of Urdu and Uzbek proverbs and to reveal the distinguishable and similar features of two nations.

Keywords: proverb, kahavt, zarbulmasal, culture, lexic feature, lexic-semantic analysis.

Maqol – sivilizatsiyaning uzviy bo‘lagi bo‘lib, uni o‘rganmay turib, biron-bir dunyo sivilizatsiyasini tushunish mumkin emas.

Maqolga avloddan-avlodga o‘tadigan va shu tilda so‘zlashuvchi xalqning hayotiy falsafasini va barcha xususiyatlarini o‘zida aks ettiruvchi, nafaqat madaniyatning asosiy birliklaridan biri sifatida, balki asrlar davomida shakllangan til sifatida qaraladi. Maqollar – “millat tarjimai holi”, “madaniyat ko‘zguşidir”¹. U yoki bu millat maqollarini tahlil qilgan holda shu millat va uning madaniyati haqida ko‘p narsalarni bilib olish mumkin.

O‘zbek olimlari Sh. Shomaqsudov va Sh. Shorahmedov tomonidan yozilgan “Hikmatnoma” asarida “dono fikrni, o‘tkir haqiqatni, teran mazmunni, so‘z xazinasining duru javohirlarini o‘zida mujassam etgan rang-barang maqollar nutqimizning ekspressiv (ya’ni, ta’sir etuvchi, his-hayajon uyg‘otuvchi) vositalari

¹Dundes A. Interpreting folklore. Bloomington, 1980. 38 p.

orasida eng ta'sirchan, eng esda qoluvchi, kishini o'ylashga, fikr-mulohaza yuritishga beixtiyor majbur qiluvchi kuchga egadir” deb ifodalangan¹.

“O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi” da “Maqollar - madaniyatning ko‘zgusi” deb ta’riflangan².

Urdu tilida maqol tushunchasi uchun "كهاوت"[kaha:vat], "ضب" [zarbulmasa:l], "مثال" [masal] atamaları qo‘llaniladi.

Til va adabiyotda maqollarning ahamiyati aniq bo‘lib, ularda hozirjavoblik va donishmandlik xazinasi va insoniy tajribalarning bebaho marvaridi yashiringan. Kahavtlar va zarbulmasallar bironta korxonada qolipga quyilmaydi, yolg‘iz yaratila olmaydi. Bu bosqichma-bosqich va so‘ngra kitoblar orqali bir avloddan boshqa avlodga va bir davlatdan boshqa davlatga etib boraveradi. Hindistonlik olim Ahmad Qureyshiyning fikriga ko‘ra “maqol shunday tarashlangan gavharki, asrlar osha jilolanib rivoj topadi va ishlatilish orqali olmosdek charaqlaydi va nur sochadi”³.

“Maqol – kinoya bilan aytilgan va xalq tomonidan sayqallanib, iste’molga kirgan hukm, muhokama, nasihatdir”⁴.

Maqolning qolipiga keladigan bo‘lsak, u – “leksik jihatdan xira tortgan va o‘chib ketgan his-hayajonni o‘zida mujassam qilgan ibora”⁵.

Mazkur maqolada urdu va o‘zbek maqollarning kishilararo munosabat mavzusi doirasida ayrim maqollarning variantlarini leksik-semantik tahlil qilgan holda maqollarning har ikkala tilda uchrovchi o‘xshash va farqli jihatlarini ko‘rsak:

تا تریاق از عراق آورده شود، مار گزیده مرده شود

Ushbu maqol o‘zbek tiliga so‘zma-so‘z tarjimasidan “**Iroqdan taryoq⁶ kelguncha, ilon chaqqan murda bo‘lur**” ma’nosi kelib chiqadi. Avvallari odamlarning fikricha, ilon zahri taryoq degan dori bilan davolanilgan. Maqolda taryoq bilan Iroq so‘zlari qofiyadosh kelgan. “Iroq” so‘zi juda olis joy ma’nosini beradi. Shu ham bo‘lishi mumkinki, odamlarning fikricha, Iroq tariyog‘i eng yaxshi va ta’sirli bo‘ladi. Maqolning ma’nosi shuki, biron muammoni hal qilish uchun uzundan- uzoq gaplar va hatti-harakatlarni ishga solguncha vaqt qo‘ldan boy beriladi. Mazkur maqolga o‘zbekcha “**Vaqting ketdi – naqding ketdi**” maqolini muqobil keltirish mumkin. Urduha maqolning birinchi qismida “taryoq” so‘ziga o‘zbekcha maqolning birinchi qismida “vaqt” so‘zi muqobil kelgan. Urduha

¹Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Hikmatnoma. T.: 1990. B.7

²Madayev O., Sobitova T. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. T.: “Sharq” 2010 – B. 33

³احمد حسین خان بہادر "گلدستہ امثال" مکتبہ جا معہ دہلی

⁴Даль В.И. Пословицы русского народа. Т.1. М., Русская книга. 1984.- С.13.

⁵Розенталь Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., Просвещение. 1985. С-390.

⁶Asal va boshqa dorivor giyohlardan tayyorlangan ma’jun.

maqolning ikkinchi qismida “murda” qo‘llanilgan bo‘lib, o‘zbekcha maqolning ikkinchi qismida naqd, baxt so‘zlari kelgan. Semantik nuqtai nazardan ikkala maqoldagi komponentlar bir-biriga mos keladi.

تدبير كند بنده، تقدیر زند خنده

Inson qancha harakat qilsa ham, taqdir uning ustidan kulaveradi, ya’ni taqdirning aytgani bo‘ladi, degan ma’no kelib chiqadi. Ushbu maqolga o‘zbek tilida “**Men qilaman o‘ttiz, xudoyim qiladi to‘qqiz**” maqoli muqobil hisoblanadi. Urducha maqolning birinchi qismidagi “banda” so‘ziga o‘zbekcha maqolda “men, biz” so‘zlari muqobil kelgan. Urducha maqolning ikkinchi qismida “taqdir” so‘zi qo‘llangan bo‘lsa, shu ma’noda o‘zbek maqolida “xudoyim, tangrim” komponentlari qo‘llangan. Ikkala maqoldagi komponentlar semantik nuqtai nazardan mos keladi.

تلوار كا زخم بهر جاتا ہے، بات كا نہیں بهرتا

So‘zma-so‘z tarjima qilinsa, “**Qilich yarasa bitadi, gap yarasi bitmaydi**” ma’nosi kelib chiqadi. Gap jarohati bitishiga bir umr kerak va ba’zi vaqtlar bu ham etarli bo‘lmaydi. Tig‘ – pichoq, qilich va boshqalar kesgan yara tezda bitib ketadi, ammo til bilan birovning dili yaralansa, bu jarohat sira ham tuzalmaydi. Keyin u odamning ko‘nglini olish juda qiyin bo‘ladi. Shuning uchun avvalo yomon so‘zlamalik kerak. Bu fikrlardan kelib chiqqan holda “**Til – qilichdan o‘tkir**” o‘zbekcha maqolini muqobil sifatida keltirish mumkin. Urdu tilida berilgan maqolning birinchi qismida “qilich” – tig‘ komponenti kelgan bo‘lsa, o‘zbekcha maqolning birinchi qismida “til” so‘zi qo‘llanilgan. Urducha maqolning ikkinchi qismida “gap” so‘zi o‘zbekcha maqolning ikkinchi qismidagi qilichga muqobil bo‘lib kelgan. Ikkala maqoldagi so‘zlar semantik jihatdan bir-biriga mos keladi.

تل اوٹ، پہاڑ اوٹ

Maqol “**Sedana pana, tog’ pana**” tarzida o‘zbek tiliga so‘zma-so‘z tarjima qilinadi, ya’ni ko‘zdan g‘oyib bo‘ladigan narsa xoh sedanadek kichik narsaning tagida qolib ketsa ham, juda tez kishining xotirasidan ko‘tariladi, degan ma’no kelib chiqadi. O‘zbek tilidagi “**Ko‘zdan yiroq - ko‘ngildan yiroq**” maqoli unga ekvivalent bo‘lishi mumkin. Yor-do‘stlar, qarindosh-urug‘lar bir-birlari bilan tez-tez uchrashib, hol-ahvol so‘rab tursalar, bir-birlariga yana ham yaqinroq va qadrliroq bo‘ladilar. Aks holda bir-birlaridan tobora uzoqlashib, mehru oqibatlarini, qadr-qimmatlari sustlashib boraveradi. Urducha maqolning birinchi qismida “sedana” so‘zi o‘zbekcha maqolning birinchi qismidagi “ko‘z” so‘zi bilan muqobil kelgan. Urducha maqolning ikkinchi qismida “tog’ ” so‘zi o‘zbekcha maqoldagi “ko‘ngil” so‘zi

o'rnida qo'llanilgan. Har ikkala maqol turli xil so'zlar bilan ifodalansa-da, ular semantik nuqtai-nazardan bir-biriga mos keladi.

تن پر نہیں لٹا، مسی ملے البتہ

“**Badanida yo'q latta, sendur topilar albatta**” tarzida o'zbek tiliga so'zma-so'z tarjima qilinadi. Latta, ya'ni yirtiq-yamoq kiyim. Massi deb avvallari ayollar milklariga surtadigan kukunni aytganlar. Bu kukundan milklar qora tus olgan. Qora milklarga oppoq yaltirab turgan tishlar go'yo husn qo'shadigandek. Maqolning mazmuni shuki, kambag'alning tanasiga yopishga bir parcha lattasi yo'q, lekin dunyoga maqtanib ko'rsatishga massini orzu qiladi. Maqol didsizlik, saviyasi pastlik ma'nosida qo'llangan. Ushbu maqol o'zbek tilidagi “**Yog' bo'lmasa, chalpak qil, un bo'lmasa – patir**” maqolini esga soladi. Maqolni quruq maqtanchoq odamlarga nisbatan istehzo bilan aytadilar. Urducha maqolning birinchi qismidagi “latta” so'zi o'zbekcha maqolning birinchi qismidagi “yog'” so'zi o'rnida qo'llanilgan. Urducha maqolning ikkinchi qismidagi “massi” so'zi o'zbekcha maqolning ikkinchi qismidagi “un, patir” so'zlariga muqobil kelib, semantik jihatdan so'zlar bir-biriga mos kelgan.

تو بھی رانی میں بھی رانی، کون بھرے پنگھٹ کا پانی

Mazkur maqol “**Sen ham malika, men ham malika, kim to'ldirar panghaT ni suvga**” tarzida so'zma-so'z tarjima qilinadi. “PanghaT” deb quduq yoniga suv to'ldirish uchun o'rnatilgan katta-katta suv idishlariga aytiladi. Biron ishni amalga oshirishda ikki odam o'rtasida kim uni qiladi, kim buni qiladi deb, kelishmovchilik chiqadigan holatlar sodir bo'lib turadi. Agar bu ishga ikkalasi ham o'z hissasini qo'shmasa, u ish bitmaydi. Bu maqol ayollar tilidan shuning uchun aytilyaptiki, ayolning ikkalasi malika bo'lsa, suv idishni to'ldirgani kim boradi, deyilmoqchi. Ushbu maqolga o'zbek tilida “**San - solar, man - solar, otga bedani kim solar?!**” muqobil bo'la oladi. Tahlil qiladigan bo'lsak, urducha maqolning birinchi qismida “malika” so'zi o'zbekcha maqolning birinchi qismidagi “solar” so'ziga muqobil kelgan. Urducha maqolning ikkinchi qismida “panghaT” so'zi qo'llanilgan bo'lib, o'zbek tilidagi maqolning ikkinchi qismidagi “beda” so'ziga muqobil kelgan. Semantik nuqtai-nazardan ikkala maqoldagi so'zlar bir-biriga mos keladi.

تھکا اونٹ سرائے کو تکتا ہے

“**Charchagan tuya karvonsaroyga tikilar**” tarzida so'zma-so'z tarjima qilinadi. Qadimgi zamonda tuyadan odatda sayohat qilish uchun foydalanilar edi. Qumli hududlarda hozir ham bor. Musofir (sayohatchi) lar dam olishi uchun eb-ichishi va tunashi uchun qulayliklari bo'lgan ijarali karvonsaroylar bor edi. Kun bo'yi yuk va sayohatchilarni ortib safar qilgandan so'ng holdan toygan tuya karvonsaroyini

ko‘rganda yuzini (boshini) ko‘tarib tikiladiki, albatta tez orada dam oladi. Biron kishi hayot yo‘lini o‘tab bo‘lganda, o‘limi yaqinligini his qiladi, degan ma‘noni keltirib chiqaradi. O‘zbek tilida “**Yosh – umrini bag‘ishlar, qari – umrini qarishlar**” maqoli urducha maqolga ekvivalent bo‘la oladi. Urducha maqolda “charchagan tuya” so‘zi o‘zbekcha maqoldagi “qari” so‘ziga muqobil kelgan bo‘lsa, “karvonsaroy” so‘zi o‘zbekcha maqoldagi “umr” so‘ziga muqobil kelgan. Semantik nuqtai-nazardan ikkala maqoldagi so‘zlar bir-biriga mos keladi.

تھوک سے ستّو نہیں سنتا

So‘zma-so‘z “**Bir tomchi tupukdan “sattu” qorilmaydi**” deb tarjima qilinadi. Bir tomchidan ozgina miqdor murod bo‘ladi (hosil bo‘ladi). Qovurilgan guruch yoki no‘xot unidan qorilgan masalliq “sattu” deyiladi. Kambag‘al odam suvga gur (shakarqamishdan tayyorlangan xomaki shakar) yoki shakar aralashtirib uni shirin qilib qorin to‘yg‘izadi. “Sattu” qorish uchun etarli suv kerak. Ma‘nosi shuki, katta ish qilish uchun harakat va mehnat ham shunday (o‘sha ishday) bo‘lishi kerak. O‘zbek tilidagi “**Halvo degan bilan og‘iz chuchimas**” maqoli unga muqobil bo‘la oladi. Mazkur maqol bilan ham “Kishi shirin orzu-xayollar bilangina yaxshi yashashga, yaxshi narsalarga, ko‘zlagan maqsadiga, diliga tukkan niyatiga eta olmaydi. Bularga erishmoq uchun harakat qilishi, ishlashi, jon kuydirishi, elib-yugurishi, bu yo‘lda uchraydigan qiyinchiliklarga chidashi va uni engishi kerak bo‘ladi”, degan ma‘noda nasihat qiladilar. Urducha maqolda “bir tomchi tupuk” va “sattu” (Hindistonda tayyorlanadigan shirinlik turi) so‘zlari qo‘llangan bo‘lsa, o‘zbekcha maqolda “halvo” so‘zi keltirilgan. Semantik jihatdan bu so‘zlar bir-biriga mos keladi.

تیسرے دن مردار حلال

“**Uchinchi kun nopok - pok (halol)**” tarzida o‘zbek tiliga so‘zma-so‘z tarjima qilinadi. Kambag‘al odam uchun harom narsa ham halol bo‘lib qoladi. Yo‘qlikda odam hamma narsaga majbur bo‘ladi. O‘zbek tilida ushbu maqolga “**Yo‘qlik yo‘mard qo‘lin bog‘laydi**” maqolini muqobil deb aytish mumkin. Ushbu maqoldan yo‘qlik sahiy odamni ham birovga bir nima bermaslikka majbur qiladi va birgina bu emas, yo‘qlik kishini har alpozga soladi, degan ma‘no kelib chiqadi. Urducha maqolda “nopok”, “pok” so‘zlari o‘zbekcha maqoldagi “yo‘qlik”, “yo‘mard” so‘zlariga muqobil kelgan. Ma‘no jihatdan urducha va o‘zbekcha maqollardagi so‘zlar bir-biriga mos keladi.

تیس مار خان بنتے ہیں

Ushbu maqolning so‘zma-so‘z tarjimasidan “**Maqtanchoq (manman) bo‘ladi**” degan ma‘no kelib chiqadi. Mazkur maqol maqtanchoq odamlarga nisbatan

qo'llaniladi. Unga o'zbek tilidagi “**Maqtanchoqning moti chiqar, jom qozonning toti chiqar**” maqoli qisman mos tushadi. Urdu tilidagi maqolda “maqtanchoq” so'zi qo'llangan bo'lib, o'zbekcha maqolda ham unga muqobil sifatida “maqtanchoq” so'zi kelgan. Bundan tashqari o'zbekcha maqolda yaqqolroq ma'no berish uchun “mot”, “jom qozon”, so'zlari ham aks ettirilgan. Semantik nuqtai-nazardan ikkala tildagi maqollardagi so'zlar bir-biriga mos keladi.

ٹھوکر کھاوے بُدھی پاوے

“**Qoqilib tushsa, aql topsa**” maqolning o'zbek tiliga so'zma-so'z tarjimasini hisoblanadi. Ushbu maqoldan kishi boshidan o'tkazib, tajriba orttiradi, ma'nosini tushunish mumkin. Bu maqolga o'zbek tilida “**Tabib – tabib emas, boshidan o'tgan – tabib**” maqolini ekvivalent sifatida keltirish mumkin. Urducha maqolda “qoqilmoq”, “aql” so'zlari qo'llanilgan bo'lib, o'zbekcha maqoldagi “tabib” so'ziga muqobil kelgan. Ikkala tildagi maqollarda so'zlar ko'rinish jihatidan boshqa-boshqa so'zlar bo'lsada, semantik nuqtai-nazardan bir xil ma'noni anglatadi va bu jihatdan to'la bir-biriga mos keladi.

ثابت نہیں کان، بالیوں کا ارمان

Maqolning so'zma-so'z tarjimasini “**Butun bo'lmagan (teshik) quloqlar - ziraklarning orzusi**” tarzida namoyon bo'ladi. Mazkur maqolga o'zbek tilida “**Boshim toz, ko'nglim noz**” maqoli ekvivalent tushadi. Ikkala tildagi maqol ham nuqsoni bo'la turib, buni tan olmaydigan, nozu firoq qiladigan, aybini aytganlardan o'pkalab, gina qilib yuradigan, o'zining qo'lidan biron ish kelmaydigan, lekin xohishlari olam-olam bo'lgan odamlarga nisbatan aytiladi. Urducha maqolning birinchi qismida “quloq”, ikkinchi qismida “zirak” so'zlariga o'zbekcha maqolning birinchi qismida “toz”, ikkinchi qismida “noz” so'zlari muqobil kelgan. Ma'no jihatdan maqollardagi so'zlar bir-biriga mos keladi.

جاٹ اکی بیٹی برہمن کے گھر آئی

Maqol “**JaTning qizi brahmanning uyiga keldi**” tarzida o'zbek tiliga tarjima qilinadi. Mazkur maqolga o'zbek tilida “**Zamonaning zayli bilan tezakfurush podsho bo'libdi**” maqoli muqobil hisoblanadi. Bu maqollar hech kim shunday bo'ladi deb hayoliga ham keltirmagan biron odam ittifoqo boylikka ega bo'lib, yohud biror amalga minib qolsa-yu, o'zini katta olsa, kalondimog'lik qilsa, hech kimni mensimay qo'ysa, aytiladi. Urdu tilidagi maqolda “jaT”, “brahman” kabi tabaqani anglatuvchi so'zlar keltirilgan bir paytda o'zbekcha maqolda ham jamiyatda nisbatan egallagan mavqeiga qarab ataluvchi “tezakfurush”, “podsho” komponentlari urdu

¹ □□□ - dehqonlar kastasining nomi

tilidagi maqoldagi soʻzlarga muqobil kelgan. Ikkala tildagi maqollardagi komponentlar maʼno jihatidan bir-biriga mos tushadi.

Maʼlumki, har bir xalqning paremiologik fondida eng koʻp uchraydigan maqollar kishilararo munosabatlarni oʻzida aks ettiradi. Tahlil jarayonida kishilararo munosabatlarni anglatuvchi maqollar ikki xalqning oʻziga xos farqli va oʻxshash jihatlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etdi. Urdu va oʻzbek maqollari turli xil leksemalardan tarkib topsa-da, asosan bir-biriga muqobil kelib, bir xil vaziyatlarni oʻzlarida aks ettiradi. Maqollar tarkibida kelgan leksemalar deyarli bir xil maʼnoni anglatishi tahlil jarayonida aniqlandi.

REFERENCES

1. Даль В.И. Пословицы русского народа. -Т.1. М.: «Русская книга», 1984. – 300 с.
2. Дандис А.О структуре пословицы// Паремнологический сборник. Пословица. Загадка. М.: 1978. – 23 с.
3. Потебня А.Ф. “Басня, пословица, поговорка”. Харьков. Гос. Изд-во Украины,1930. – 255 с.
4. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. М.: Просвещение.1985.- 680 с.
5. O. Madayev, T, Sobitova. Oʻzbek xalq ogʻzaki poetik ijodi. T.: “Sharq” 2010 – B. 208
6. Sh. Shomaqsudov, Sh. Shorahmedov. Hikmatnoma. T.: 1990 – B. 523
7. Чернощекова. В.О. Лингвокультурный аспект пословиц//Ж. язык и культура. – 2009 УДК 811 (6). – 80-85 сс.
8. یونس اگاسکر، "اردو کہاوٹیں اور ان کے سماجی و لسانی پہلو"، کالگ، ۱۹۸۸ء ص ۳۵۵
9. شریف احمد قریشی، "اردو کہاوٹیں"، بک کارنر ۲۰۱۶ء ص ۲۵۴

HINDIY TILIDAGI JUFT SO'ZLARNING ETIMOLOGIK TAHLILI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7389419>

Tojimurodova Surayyo Rashid qizi

TDSHU Lingvistika mutaxassisligi 1-kurs magistranti

E-mail: tojimurodovasurayyonurjah@gmail (+99899)0986124

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada hindiy tilidagi juft so'zlarning leksik-semantik tahlili doirasida amalga oshirildi. Hindiy tilidagi juft so'zlar etimologik jihatdan tahlil qilinib, tatsama, tatbhava, videshi, deshi hamda gibril so'zlarga ajratib o'rganildi.

Tayanch so'zlar. *Juft so'zlar, etimologik tahlil, tatsama, tatbhava, deshi, videshi, gibril so'zlar.*

ANNOTATION

In this article, the lexical-semantic analysis of pairs of words in the Hindi language was carried out. Pairs of Hindi words were etymologically analyzed and divided into tatsama, tatbhava, videshi, deshi and hybrid words.

Key words: *pairs of words, etymological analysis, tatsama, tatbhava, deshi, videshi, hybrid words.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье был проведен лексико-семантический анализ пар слов в языке хинди. Пары слов хинди были этимологически проанализированы и разделены на татсама, татбхава, видеши, деши и гибридные слова.

Основные слова: *пары слов, этимологический анализ, татсама, татбхава, деши, видеши, гибридные слова.*

Mazkur maqolada hindiy tilidagi juft so'zlar tilshunos olimlarning ilmiy asarlari va qarashlari asosida etimologik jihatdan o'rganiladi. Maqolani yozishda ko'plab ilmiy asarlar o'rganildi. Ko'rib chiqilgan ilmiy asarlar orasida hind va rus tilshunos olimlaridan V.P.Beskrovniy, K.Guru, Z.M.Dimshist, O.G.Ultsiferov, V.I.Goryunov, V.V.Vinogradov, M.I.Zadorojniy hamda E.V.Fedorchik kabi olimlar va 19-asrning oxiri va 20-asrning boshlarida rus sharqshunos maktabi vakillaridan bo'lgan G.S.Lebedov, K.A.Kossavichlar juft so'zlarni o'z ilmiy ishlarida nazariy jihatdan tatqiq etganliri ma'lum bo'ldi.

Tilshunoslik asarlaridan ma'lumki, "juft so'z-mustaqil leksik ma'noli yoki leksik ma'noga ega bo'lmagan ikki qismning teng bog'lanishi asosida tashkil

topib,umumlashtirish,jamlik kabi ma'nolarni ifodalovchi so'z;so'zning juft shakli. juft so'z qismlari o'rtasidagi to'xtam (pauza) qisqa bo'ladi;baxt-saodat,xat-xabar,aka-uka¹ ma'nosini ifodalaydi.Juft so'zlar yangi lug'aviy birliklar hosil bo'lishi (so'z yasalishi)ning ikkinchi usuliga mansub. Juft so'zlarning hosil bo'lishida qismlarning sintagmatik munosabati teng aloqa yordamida amalga oshadi. Bu xususiyat ularni qismlarining sintagmatik munosabati tobe aloqaga xoslangan so'z qo'shilmalari-qo'shma so'zlardan farqlash uchun xizmat qiladi"².

Shunday bo'lishiga qaramay, juft va qo'shma so'zlar bir umumiy lug'aviy - grammatik tizim(so'zlar qo'shilmasi)ning har xil ichki gomogen guruhlari maqomida bo'ladi. Bu kichik axborotda juft so'zlar va ularning tarkibiy qismlariaro amal qiluvchi mantiqiy-mazmuniy munosabatlarning ayrimlari haqida fikr yuritiladi. Juft so'zlarning qismlariaro biz nazarda tutgan mantiqiy-mazmuniy munosabatlardanantashqari,yana bir qator lug'aviy-mazmuniy (leksik-semantik) munosabatlar ham amal qiladi. Ularga quyidagilar kiradi: 1) giponimiya munosabati (qo'l-oyoq,qovun-tarvuz,echki-uloq,olma-o'rik va b.); 2) sinonimiya munosabati (kuch-quvvat,o't-olov,orzu-havas,ishq-muxabbat; qing'ir-qiyshiq,yakka-yagona,aqlli-hushli;asta-sekin va b.); 3) antonimiya munosabati (yosh-qari, o'g'il-qiz,oq-qora,yaxshi-yomon,issiq-sovuq;erta-kech,nari-beri,oldin-ketin; bordi-keldi,yotdi-turdi,kirdi-chiqdi va b); pantonimiya munosabati (oy-kun,tog'-tosh va b)³.

So'z qo'shilishi-aslida grammatik(sintaktik) jarayon. Juft so'zlar ham dastlab ana shu jarayonga mansub bo'ladi. Lekin ularning tarkibiy qismlararo grammatik xususiyatlari bora-bora kuchsizlanib ,so'nadi,oqibatda juft so'zlar so'z yasalishi va lug'aviy sath hodisalariga aylanadi⁴

Juft so'zlarning qismlararo o'ziga xos mantiqiy - mazmuniy munosabatlar mavjud bo'ladi. Bunday munosabatlarga dizyuksiya va konyuksiya munosabatlari kiradi,geteronimiya munosabati ularga hamkorlik qiladi. Juft so'zlarda ma'no va shaklga teng keluvchi sintaktik muqobillar faol ishlatiladi(ota-ona (ota va ona),katta-kichik(katta va kichik\\katta-yu kichik),bordi-keldi (bordi vs keldi\\bordi-yu keldi).

Shuni alohida ta'kidlash joizki, xorijiy tillarni o'rganishda ,ularga doir ilmiy tadqiqod ishlarini amalga oshirishda leksikologiyaning etimologiya bo'limi muhim ahamiyat kasb etadi.

¹ Hojiyev.A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. Davlat ilmiy nashriyoti,2002-40-b

² G'aniyev F.A. Сиффиксальное словообразованте в современном татарском литературном языке. -Казан, 1974. -С.4

³ S. Usmonov. Umumiy tilshunoslik. Darslik.,O'qituvchi nasriyoti., Toshkent -1972

⁴R.Rasulov.,Umumiy tilshunoslik. Darslik., Toshkent-2010

Etimologiya - (yunoncha - haqiqat, soʻzning haqiqiy maʼnosi)¹ degan maʼnoni anglatadi. Etimologik tahlilning asosiy metodi qiyosiy-tarixiy usul boʻlib, u fonetik qonuniyatlar, morfologik qoidalar, morfologik oʻzgarishlarga tayanib ish koʻradi.²

Maʼlumki, hindiy tilida soʻzlar etimologik jihatdan 4 guruhga boʻlinadi.

Tatsama. (Yaʼni "xuddi oʻsha") Sanskrit tilidan bevosita adabiy yoʻl orqali oʻzlashtirilgan va asosan tub oʻz til soʻzlari singari qadimgi imloviy shaklini saqlab qolgan soʻzlar bu guruhga oiddir. Bunday soʻzlar tahlil davomida 85 tani tashkil etdi.

आदान-प्रदान - oldi-berdi, (oʻzaro) almashinuv

अस्त-शस्त्र - qurol-aslaha

अमोद-प्रमोद - hazil-mutoyiba

Tatbhava. (“Yaʼni undan paydo bolgan) Oʻrta hind-oriy tillarining asosiy grammatikasidan oʻzlashtirilgan uch etimologik turlardan biri hisoblanadi³. Bu tipdagi soʻzlar uzoq davom etgan tovush oʻzgarishlari natijasida prakrit va apabhramsha bosqichlaridan oʻtib kelgan va mazkur tillar tarkibidagi asosiy qismni tashkil etgan mumtoz hind-oriy tillari sanskritdan kelib chiqqan deb tan olinadi. Bunday soʻzlar tahlil davomida 85 tani tashkil etdi.

अगड़म-बगड़म - 1) algʻov-dalgʻov 2) bemaʼnilik

आना-जाना - kelib-ketish

उधर-उधर - bu yer-u yer, har yoqda

उत्तर-पश्चिम - shimol-gʻarb

ऐसा- वैसे - unday-bunday

ऊँचा- नीचा - baland-past

कच्चे-बच्चे - bola-chaqa (bolakaylar)

कहा-सुना - adi-badi, aytishuv

Deshiy (yaʼni "mahalliy", "yerli"). Bular asosan sanskrit bilan taqqoslanganda, bu til tizimiga yot boʻlib, baʼzilar dravid va munda sarchashmalari, qolganlari esa kelib chiqishi nomaʼlum boʻlgan soʻzlardir. Ilmiy maqolamizda Deshiy soʻzlari uchramadi.

1 Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi T-2000 Davlat ilmiy nashriyoti.

2 Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi T-2000 Davlat ilmiy nashriyoti.

3 Пизани В.Этимология ,пер.сигал-М,1956

Videshiy soʻzlari deyilganda esa hindiy tiliga arab, fors, ingliz va boshqa tillardan oʻzlashgan soʻzlar kiradi¹. Bizning ushbu ilmiy ishimizda ham videshi guruhiga oid soʻzlar uchradi ular orasi koʻpgina arab hamda fors soʻzlari hamda bir nechta ingliz tilidagi soʻzlar uchradi.

Mazkur maqolamizda forscha soʻzlar 17 tani tashkil etdi, jumladan,

अगर-मगर -1) agar-lekin 2) ikkilanish, qat'iyatlilik

अगल-बगल - 1)yon-atrof 2) har ikki tomonda

आब-दानी - 2) oziq-ovqat

Arabcha soʻzlar esa quyidagilarni tashkil etdi, अफ़रा-तफ़री - 1) tepada-pastda

2) g'ala-g'ovur, 3) ko'plik

अमन -अमान - tinchlik-xotirjamlik

आमद-खर्च - kirim-chiqim (sarf-xarajat)

इनाम-इकराम - izzat-ikrom

कायदा-कानून - qonun-qoida

Tahlil jarayonida gibridlar guruhiga oid juft soʻzlar ham uchradi.

कागज़- पव- xat- xujjat P+S

उत्तर-पूख- shimol -sharq S+H

Yuqoridagilardan kelib chiqib umumiy holatda quyidagi xulosalarni ham keltirib oʻtish mumkin.

Hindiy tilidagi juft soʻzlarga xos ilmiy-nazariy asarlar oʻrganilganda, olimlar tomonidan juft soʻzlarga oid turli xil fikr-mulohazalar berilganligi kuzatildi. Hindiy tilidagi juft soʻzlarga xos soʻzlar etimologik jihatdan tahlil etildi va ularning mahsuldor qoliplari misollar talqinida koʻrsatib berildi. Tadqiqot natijasida aniqlangan juft soʻzlarni etimologik guruhlarga boʻlindi . Shu bilan birga gibrid juft soʻzlarning modellari ham ishlab chiqildi va tahlil qilindi.

Hindiy tilidagi juft soʻzlarni etimologik jihatdan tahlil qilishda asosiy manbaa sifatida 2 tomli “Хинди-русский словарь”⁹² lugʻatidan foydalanildi. Ushbu lugʻatda "ख" harfigacha koʻplab juft soʻzlar mavjudligi aniqlandi va kartochkalarga toʻplandi.

¹ Shomatov O.N. Janubiy Osiyo tillariga kirish. I-qism.-T., ToshDShI nashriyoti,2003. -B.39.

² Хинди-русский словарь. Составители А.С. Бархударов, В.М.Вескровский, Г.А.Зюграф, В.М. Липеровский. Под ред . В.М.Бескровного. Т |||. -М.: Советская Энциклопедия,1972.

Ishimizning yana qolgan qismlarida bundanda ko'plab juft so'zlar tahlil qilinishi ham asosiy maqsadlarimizdan biridir.

Hindiy tilidagi juft so'zlarni etimologik jihatdan tahlil qilish natijasida, *tadbhava* guruhiga oid bo'lgan so'zlar 97 tani tashkil etdi va tahlil davomida peshqadamlikda ekanligini ko'rishimiz mumkin. Ikkinchi o'rinni esa tatsama so'zlari egallagan bo'lib, ularning soni 85 taga yetdi. Mazkur ishimizda uchinchi o'rinda hozirgacha 23 ta videshi juft so'zlar topildi hamda ularni o'z navbatida 3 guruhga ajratishimiz mumkin. Oxirgi, ya'ni, to'rtinchi o'rinni 15 ta gibridlar guruhiga oid juft so'zlar tashkil etdi.

REFERENCES

1. Hojiyev. A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. Davlat ilmiy nashriyoti., Toshkent - 2002.
2. O'zbekiston Milliy entiklopediyasi.-Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti, 2000.
3. Chhote bharaanii. Mukti keed.- Yangi Dehli: Abhivyanjanaa, 1981
4. Фуломов А.Ф. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари хақида А/ С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари. Биринчи китоб, Тошкент, 1949.
5. Хинди-русский словарь. Составители А.С.Бархударов, В.М.Бескровный, Г.А. Зограф, В.М.Липеровский. Под ред. В.М.Бескровного. Т I. -М.: Советская Энциклопедия, 1972.
6. Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. –T, 1972.

II. JANUBIY OSIYO MAMLAKATLARI ADABIY JARAYONLARIDA
O‘ZARO TA‘SIR MASALALARI: QADIM O‘RTA ASRLAR VA YANGI
DAVR, HIND ADABIYOTI DURDONALARI O‘ZBEK TILIGA, O‘ZBEK
ADABIYOTI SARA ASARLARINING HIND TILLARIGA TARJIMA
MASALALAR

ادیب علی شیر نوائی :ایک نابغہ روزگار

ALI SHER NAVAYI A MULTI-DIMENSIONAL CHARACTER AND
WRITER

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7393594>

Dr. Muhammad Altaf Yousof Zai
Chairperson/ Associate Professor
Department of Urdu
Hazara University Pakistan

ABSTRACT

Ali Shir Navayi born in 1441 in Herat, was a Turkic poet, writer, politician, linguist, and mystic, who was the greatest representative of Chagatai literature. He lived in the Timurid era and left a lasting impact on Central Asian literature. Navayi self-identified as a Turk in Muhakamat al-lughatain, where he argued that Turki was a “superior” language to Persian, especially due to its flexibility. He also wanted to make Turki an equal language to Persian and Arabic for expressing Islamic ideas, and in his poetry he evokes Allah and the world of Islam. Because of his distinguished poetry in Chagatai language, many in the Turkic-speaking world consider Navayi to be the founder of the early Turkic literature. In this article the auther discus about his work and contributions for chughtai turk language.

Key words: *Ali Shir Navayi, Turkic Chughtayee poet, Writer, Politician, Linguist, Mystic,*

پندرہویں صدی کی تابناک تاریخ کے افق پر جگمگاتا ستارہ میر شیر علی نوائی ہے جسے انگریز مورخ اور مستشرق برنارڈ لونس نے "ترکوں کے چوسر" کا لقب دے کر ایک نابغہ روزگار ہستی کی عظمت کا اعتراف کیا۔ میر شیر علی نوائی نے تاریخ میں وہ کارنامہ رقم کیا، جو چوسر نے ایک صدی قبل انگلستان میں کیا تھا۔ میر شیر علی نوائی ترک گفتاری بولی کے اولین ممتاز ادیب بن کر ایک نئے قومی ادبی انقلاب کے سرخیل ثابت ہوئے۔ ترکی زبان کو ادنیٰ اور کم حیثیت سمجھا جاتا تھا۔ عربی و فارسی کے راج کی وجہ سے ادبی حلقوں کا دعویٰ تھا کہ وحشی ترکی زبان میں اتنی وسعت نہیں کہ یہ

لطیف انسانی جذبات اور اعلیٰ انسانی احساسات کی ترجمانی کر سکے مگر شیر علی نوائی نے حیران کن انداز میں ترکی زبان و ادب کو تمام تخلیقی حوالوں سے وابستہ کیا۔ اس کا نتیجہ یہ نکلا کہ پندرہویں صدی کے پہلے نصف میں مختلف ادبی شخصیات نے ادبیات عالیہ کے لیے ترکی زبان کی جانب لرزتے ہاتھ اور لڑکھڑاتے قدم بڑھائے۔ اس نئے ادب کے تخلیق کاروں میں لطفی، یقینی اور گدائی جیسے شعرا بھی شامل ہیں۔ مذکورہ شعرا کو جن مسائل کا سامنا کرنا پڑا تھا ان میں سر فہرست وہ قواعد اور معیارات تھے جو عربی فارسی کے مربون منت تھے اور جو ترکی زبان کے لیے زیادہ موزوں نہیں تھے مگر ان شعرا نے عربی و فارسی کی مختلف دستوری تراکیبوں، عبارات اور الفاظ کو اخذ کر کے ماہرانہ انداز میں اس طرح استعمال کیا کہ ترکی بولی نئی ادبی زبان کا پیش خیمہ ثابت ہوئی اور اس زبان کو "چغتائی ترکی" اور صرف چغتائی کے نام سے جانا گیا۔ چغتائی زبان میں لکھی گئی جو تصنیفات منظر عام پہ آئیں ان کی دائمی خصوصیات سے انکار ممکن نہیں مگر مختلف علاقائی پس منظر رکھنے کی وجہ سے ابتدائی چغتائی مصنفین کی زبانوں میں فرق پایا جاتا تھا۔ میر شیر علی نوائی نے اس ادبی نقشے کے مکمل تبدیل کیا اور تیس چغتائی تصانیف کے ذریعے نیا ادبی منظر نامہ پیش کر کے ایسا معیار قائم کیا جو زبان کے ادبی معیار کے اظہار کا قابل قدر وسیلہ ثابت ہوا۔

علی شیر نوائی کو مشرقی نشاۃ ثانیہ کے ایک شاندار نمائندے کے طور پر جانا جاتا ہے جس نے عالمی تہذیب اور خاص طور پر ترک زبان بولنے والوں کی ثقافتی اور روحانی زندگی کی ترقی میں بہت بڑا کردار ادا کیا ہے۔ قرون وسطی کے سخت حالات میں انہوں نے عربی اور فارسی کے وقار کو مجروح کیے بغیر مادری زبان کے حقوق کے لیے انتھک جدوجہد کی، یہاں تک کہ نہ صرف سائنس و ادب بلکہ سیاسی زندگی میں بھی غلبہ حاصل کیا۔ اس زمانے میں عربی سائنس کی زبان ہوا کرتی تھی اور فارسی کو شاعری کی زبان کا درجہ حاصل تھا۔ سرکاری خط و کتابت ان دونوں زبانوں میں سے کسی ایک میں لکھی جایا کرتی تھی۔ مگر نوائی نے ثابت کیا کہ چغتائی ترکی بھی عربی اور فارسی زبانوں کی طرح خوبصورت ہے۔ لسانی مقالے محاکمۃ الغاطین (دو زبانوں کی بحث) میں انہوں نے ایک ادبی کے طور پر چغتائی ترکی زبان کے بہت بڑے حقائق پر مبنی اسلوبیاتی، گراماتی اور صوتی امکانات کو ثابت کیا، ان کا تعلق اس منطقی جھگڑے سے تھا، جس میں نہ کوئی فاتح ہو سکتا تھا اور نہ ہی شکست خوردہ نوائی نے ترک زبان کے بارے میں تاریخی رویہ کو تبدیل کر دیا جو کہ اس مقالے میں نظریاتی طور پر اپنے وسیع مواقع کو ظاہر کرتا ہے، فنکارانہ طور پر شاندار "خمسہ" چغتائی ترک زبان میں پانچ نظموں کا مجموعہ، جس کے ذریعے انہوں نے چغتائی ترک ادبی زبان کو سب سے زیادہ ترقی کی جانب بڑھایا، نوائی اپنے سامنے رکھے ہوئے کام کو مکمل کرنے میں کامیاب ہو گئے اور ترک قوم کی وسیع دنیا کو ایک زبان کے تحت متحد کر دیا۔ نوائی نے ایک واحد نظام کی بنیاد رکھی، ایک کامل زبان جو ترک معیاری زبان کی بنیادی باتوں، اس کی لغوی انواع اور ترک لوگوں کے لیے اس کی شاعری کے اصولوں میں شامل ہو۔ اس عظیم شاعر اور مصلح نے ترک ادب تیار کیا جس میں دنیا کو ترک زبان اور اس کے الفاظ کی خالص خوبصورتی اور طاقت دکھائی گئی۔ دنیا کے سائنس دان ازبک ادب کی نشوونما اور اسے برقرار رکھنے میں نوائی کی کوششوں اور عظیم فرانسیسی ڈیو بیلے اور روسی سائنسدان میخائل لومونوسوف کی شراکت کے درمیان مماثلت رکھتے ہیں جنہوں نے نہ صرف ثقافت بلکہ اپنی قوموں کی سائنس کو بڑھانے کے لیے بہت کچھ کیا۔

مغربی ادیب ڈینس ڈیلی شیر نوائی کے بارے میں دیر سے جانکاری ملنے پر تاسف کا اظہار کرتے ہیں وہ کہتے ہیں کہ

” ہم مغرب والوں کو مغرب سے باہر کی دنیا نظر ہی نہیں آتی اور اگر تھوڑی بہت آہی جائے تو ہم رومی، خیام اور حافظ تک ہی اپنی معلومات بڑھاتے ہیں مگر میں نے جب شیر نوائی کو پڑھا تو اپنی کم مائیگی اور ادراک کا احساس ہوا۔ شیر نوائی کی نظمیں اتنی ہی پر لطف ہیں جتنی رومی کی۔ ظاہری چمک دمک کے ساتھ ساتھ جو معنوی گہرائی نوائی کی شاعری میں ملتی ہے وہ کمال ہے مجھے تو نوائی کی مہارت دوبارہ، سہ بارہ پڑھنے پر اکساتی ہے۔“ (1)

9 فروری 1441 کو فوجی گھرانے میں پیدا ہونے والے شیر نظام الدین ادب کی دنیا میں علی شیر نوائی کے نام سے مشہور ہوا۔ تعلیمی سلسلے کا زیادہ تر حصہ ہرات، سمرقند اور مشہد میں بسر کرنے والے نوائی کے بارے میں بڑے شاعر نطفی نے کمال کی پیشین گوئی کی تھی کہ:

”بہت ذہین و فطین بچہ ہے نامور ہو گا“ (2)

وہ بہ یک وقت خطاط، موسیقار، نغمہ ساز، مصور، مجسمہ ساز، منتظم، مشیر، ماہر تعمیرات، غرض آچہ خو ہاں ہمہ دارند او تنہا داری۔ امیر تیمور کے بیٹے شاہ رخ جو اس وقت ہرات کا حکمران تھا اس کی وفات کے بعد جب معاشی ابتری نے ڈیرے ڈالے تو ہرات چھوڑ کر خراسان منتقل ہوئے اور وہاں کے سلطان کا مشیر اعلیٰ بنے۔ وہاں تعلیمی درس گاہ میں مسجدیں، کتب خانے، خانقاہیں، سرائے، پل، حمام غرض انسانی فلاح سے منسلک بہت ساری عمارات تعمیر کیں۔ صرف تعمیر شدہ مساجد کی تعداد تین سو ستر ہے۔ ہرات کا مشہور مدرسہ ہو یا صوفی شاعر فرالدین عطار نیشاپوری کا مقبرہ جو بھی بنایا دلکش بنایا۔ علاوہ ازیں علی شیر نوائی شاعری میں فارسی کے مقابلے میں ترکی زبان کے زیادہ رسیا تھے۔ انہوں نے تقریباً تیس جلدوں پر مشتمل ترک زبانوں میں شعر تخلیق کیے جس سے چغتائی زبان کی اہمیت بڑھی۔ پاکستانی ادیبہ سلمیٰ اعوان ان کے ادبی قد کا اندازہ یوں لگاتی ہیں:

”علی شیر نوائی ادب اور فنون لطیفہ کی چند ایک نہیں بلکہ ان بے شمار جہتوں سے نہ صرف وابستہ تھے بلکہ ان میں کمال بھی رکھتے تھے رومی سے کوئی ڈھائی سو سال بعد پیدا ہونے والے علی شیر نوائی دانتے چوسر اور جیفرے کا ہم پلہ شاعر تھے“ (3)

شاید اسی لیے ازبک حکومت نے ان کو قومی شاعر کا درجہ دیا۔ علی شیر نوائی نے فارسی اور عربی زبان و ادب میں بھی تخلیقات پیش کی۔ فارسی میں نوائی کی جگہ ”فانی“ تخلص اختیار کیا۔ پچاس سے اسی ہزار اشعار کے خالق علی شیر نوائی جنہوں نے نظم، غزل، حکایات، روایات، تراجم، تنقید و تحقیق، زبانوں کے درمیان تقابل غرض وہ ساری جہتیں ضبط تحریر میں لائیں جہاں تک کسی شاعر کو کم ہی رسائی نصیب ہوتی ہے۔

ان کی مشہور تصنیفات مندرجہ ذیل ہیں:

1. اربعین منظوم۔ بہ ترکی
2. تاریخ انبیا و حکما، بہ ترکی
3. تاریخ ملوک عجم، بہ ترکی
4. خمسہ نوائی، بہ ترکی۔ یہ خمسہ نظامی و خمسہ امیر خسرو دہلوی کی تتبع میں لکھی گئی۔ یہ دراصل ترکی چغتائی زبان میں پانچ مثنویاں ہیں۔ جن کے نام ہیں: حیرۃ الابرار، لیلیٰ و مجنون، فرہاد و شیرین، سبعۃ سیارہ، سد اسکندری یا اسکندرنامہ۔
5. خمسۃ المتحیرین، بہ ترکی۔ یہ رسالہ شرح حال عبد الرحمان جامی ہے۔

6. دیوان ترکی خزائن المعالی؛ اس میں چار دیوان شامل ہیں جن کے نام ہیں: غرائب الصغر (یا غرائب النوائب)، نوادر الشباب، بدایع الواسط، و فوائد الکبر۔ یہ بالترتیب بچپن، جوانی، سن کمال اور سالخوردگی کی عمر کی ہیں۔

7. دیوان اشعار فارسی (دیوان فانی)۔

8. سراج المسلمین۔ بہ ترکی

9. مثنوی لسان الطیر۔ بہ ترکی۔ شیخ عطار کی فارسی منطق الطیر کے تتبع میں لکھی گئی۔

10. مجالس النفائس۔ بہ ترکی۔ اس کتاب میں اس زمانے کے شعرا و بزرگان کا تذکرہ کیا گیا

ہے۔

11. محاکمة اللغتين، ترکی و فارسی زبانوں کا موازنہ ہے

12. محبوب القلوب۔ بہ ترکی۔

13. رسالہ مفردات (در فن معما)۔ بہ فارسی۔

14. منشآت ترکی

15. نسائم المحبة۔ بہ ترکی۔ ترجمہ نفحات الانس جامی۔

16. نظم الجواهر۔ بہ ترکی۔

17. حالات پهلوان محمد ابوسعید۔ بہ ترکی

18. حالات سید حسن اردشیر۔ بہ ترکی

19. مناجات۔ بہ ترکی

20. میزان الاوزان۔ بہ ترکی

21. رسالہ تیر انداختن۔ بہ ترکی

22. رسالہ وقفیہ۔ بہ ترکی

23. زبده التواریخ۔ امیر علی شیر دست کم در دو کتاب خویش یعنی محاکمہ اللغتين و غرائب

الصغر از این اثر خویش یاد کرده است۔ با وجود این، از این کتاب امروزہ ہیچگونہ اثری در دست نیست۔ در ضمن امیر علی شیر ہیچ اشارہ ای بدین مهم نداشتہ است کہ زبده التواریخ بہ چہ زبانی نگاشتہ شدہ بود۔

ان کی شاعری انسانیت کی عظمت اور عصری انسان کے مسائل کا احاطہ کرتی ہے۔ اس

حوالے سے ان کی چند نظمیں ملاحظہ ہو :

کتنے سال میں گوشہ نشین رہا

خواب، خواہشیں اور منظر اکساتے ہیں

کتنے سال میں نے خود کو چھپایا

کہ زندگی کے موتیوں کی کھوج کروں

یہ حیران کرنے والی بات نہیں

کہ نوائی صحرا کی طرف چل پڑا

اس تسکین کے حصول کے لیے

جو درد عشق نے پیدا کیا

اور یہی تو وہ ہے جو اس کے اندر گہرائی میں اُتر گیا

(4)

ایک اور مثال ملاحظہ کیجیے جس میں نوائی ذہنی وسعت کے فلسفہ حیات کس فنی چابک دستی کے ساتھ پیش کرتا ہے۔ یہ وہ مقام ہے جہاں خوش نصیب وہی قرار پائے گا جس کا ذہن وسعت کا حامل ہے۔

میرے نزدیک ذہنی وسعت اور خوش نصیبی کے بغیر
بے صبری کی آگ بھسم کر دینے والی ہے
عقل و خرد کے محافظ غائب ہو گئے ہیں
اور میر کارواں متوقع آگ سے بچاؤ کے لیے بے بس ہے
ایک برق سی کوندی ہے اور اس نے مجھے بدل کر رکھ دیا
بھیڑ کا بہاؤ پھٹتا ہے
اور جیسے آگ کا سمندر سا بن جاتا ہے
سمجھو

نوائی میں اپنے درد سے منکر ہو جاتا ہوں
(5)

یہاں نوائی کا ایک اور سریع التاثر انداز دیکھیے وہ اس امر کا عتراف کر رہے ہیں کہ میرے لیے جنت بھی تب جنت کے مقام کی حقدار ہے جب وہاں تمہاری دید کی پناہ نصیب ہوگی بصورت دیگر موسم بہار میں چلنے والی ہوا لو کے تھپیڑے ثابت ہو گی۔

تمہارے بغیر بہار میرے لئے
دوزخ جیسی ہی ہے
جوین پر کھلا ہوا سرخ پھول
جیسے دبکتی آگ ہو
یہ برگز عجیب بات نہیں
کہ جنت بھی دوزخ جیسی ہی ہے
اگر وہاں تمہاری دید نہیں
اس کے خوابوں کی فینٹسی جب مجھے محسوس ہوتی ہے
میرے چہرے پر آنسو درد و غم کی جھریوں کی قطاریں بنا لیتے ہیں
طیب بیمار آدمی کے لیے لذیذ پھل تجویز کرتا ہے
یہ حیرت کی بات نہیں
اگر تمہارے شریں لب تضحیک آمیز رویہ اختیار کریں
بے رحم حسینہ، ستم گر حسینہ
روح اپنی عدم وجودیت میں کسی ہاتھ تھامنے کی مٹمنی ہو رہی ہے
کیونکہ اسے احساس ہے
یہ وجود اپنی صورت میں بڑا ٹیڑھا اور گنوار ہے
مت کہو کہ نوائی بے لباس ہے
نہیں وہ پہنتا ہے
عدم وجودیت کا چوغہ
بدقسمتی کا پیر بن جسے جھوٹ نے سیا ہے

دسویں دن کا چاند جب کمان کی صورت رہ جائے
تب آسمان
بادشاہ کے نیلے گھوڑے کے سامنے شاہی نقیب بن جاتا ہے
(6)

علی شیر نوائی کی شاعری تہہ در تہہ معنی و مفہوم کی نئی دنیاؤں سے آشنا کرتی ہے محبوب
کے عہد وفا سے سانسوں کی ڈور بھی بندھی ہے اور لافانی ہونے کا خوش کن احساس بھی، ملاحظہ ہو:
میں تمہارے بغیر زندگی گزارنا
جان گسل اذیت سے مرجانا بہتر سمجھتا ہوں۔
اے روح مرجانا بہتر ہے
بجز اس زندگی کے جو تمہارے بغیر گزرے
مردے سانس نہیں لیتے
میری آہ و بکا اور چیخ و پکار بے ثمر ہے
اگر تم مجھ پر نظریں نہ ڈالو۔
یہ ایسے ہی ہے

جیسے دنیا کی نظروں سے اوجھل بلندوبالا پہاڑوں پر بجلی چمک جائے
میرے رنج و الم و وارفتگی کے کوئی معنی نہیں تمہارے بغیر
بالکل ایسے ہی جیسے پہاڑوں پہ بجلی گرے
رنج و الم اور فکر سے مردوں کو بھلا کیا غرض
لیکن تم سے جدائی کا رنج مجھے چور چور کر دیتا ہے
جدائی کی تکلیف سے آسمان میرے سر پر پھٹ گیا ہے
دیکھیں یہ دن آخر کار کیا رنگ دکھاتے ہیں
اگر تم عہد وفا کرو تو نوائی لافانی ہو جائے
تم سے جدا ہو کے تو اک پل بھی ممکن نہیں میرا زندہ رہنا
میری خواہش ہے کہ کبھی کسی پر ایسا مشکل وقت نہ آئے
جیسا کہ مجھ پر ہے
(7)

نوائی کی تخلیق کے گلشن میں اور رنگ بھی موجود ہیں۔ وہ زندگی کے مواد سے نئی تخلیق، نئی
تنظیم اور نئی معنویت سے کس طرح روشناس کراتے ہیں ملاحظہ ہو :
گرینائیٹ کے انبار میں موتی کی طرح
راکھ کے ڈھیر میں دبکتے کونلے کی طرح
کانٹوں کے درمیان سرخ گلاب کی طرح
اور بے جان وجود میں ایک صاحبِ علم روح کی طرح
(8)

نوائی ایک عظیم شاعر اور مفکر ہیں جنہوں نے اپنے انسان دوست خیالات، فلسفیانہ لفظی خیالات
اور لافانی شاعرانہ خطوط کے ذریعے انسانی ذہن کی نشوونما کے لیے جو کوششیں کیں وہ ان گنت ہیں۔

ان کا لغوی ورثہ عمیق اور بہت مختلف ہے، شاندار سات دیوان اور پانچ داستانوں کا مجموعہ خمسہ ان کی منفرد ذہانت کا سب سے قیمتی ثبوت ہیں۔ ان کی شاعری کے عظیم مجموعے جو آج بھی اپنی سماجی حقیقت کو محفوظ رکھتے ہیں، خزائن المعانی (خیالات کا خزانہ)، فارسی دیوان اور قصیدہ، سائنسی تصانیف محاکمۃ الغاطین (دو زبانوں کی بحث) اور میزان الاوزان (میٹر کی پیمائش) نے انہیں دنیا کا ایک قابل ذکر فنکار اور ایک عظیم مفکر ثابت کیا۔ ایک لاکھ سے زیادہ شعری سطروں کی تالیف کرتے ہوئے، وہ ان چند عالمی شاعروں میں شامل تھے جو تقریباً 20 مشرقی شاعرانہ اصناف میں تخلیق کرنے میں کامیاب رہے۔ ایک کامل اور بردبار انسان جو اپنے ملک کا خیال رکھے اور لوگوں کے درمیان امن اور باہمی افہام و تفہیم قائم کرے اور دوسری قوموں کے ساتھ دوستی اور تعاون قائم کرنا علی شیر نوائی کے کام کے بنیادی تصورات تھے۔

حوالہ جات:

- نعمتی لیمایی، امیر۔ بررسی زندگی سیاسی و واکاوی کارنامہ علمی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی امیر علیشیر نوائی، تہران: وزارت امور خارجہ و مشهد: دانشگاه فردوسی، 1393
- نوائی، امیر علیشیر۔ رسالہ مفردات (در فن معما)، با مقدمہ، تصحیح، توضیح و تحشیہ امیر نعمتی لیمایی و مہدی قاسم‌نیا، تہران: مشکوہ دانش، 1394
- نوائی، امیر علیشیر، خمسہ المتحیرین، ترجمہ محمد نخجوانی، بہ کوشش مہدی فرہانی منفرد، تہران: فرہنگستان زبان و ادب فارسی، ضمیمہ شماره 12 نامہ فرہنگستان، خرداد 1381
- نوائی، امیر علیشیر۔ تذکرہ مجالس النفاٹس، بہ سعی و اہتمام علی اصغر حکمت، تہران: کتابخانہ منوچہری، 1363
- نوائی، امیر علیشیر۔ دیوان امیر علیشیر نوائی، بہ اہتمام رکن الدین ہمایونفرخ، تہران: اساطیر، 1375،
- نوائی، امیر علیشیر۔ نظم الجواہر، گردآوری و ترجمہ و ترجمہ بہمن اکبری و سیومہ غنی آوا، تہران: الہدی، 1387
- شگفتہ، صغری بانو۔ شرح احوال و آثار فارسی امیر علیشیر نوائی متخلص بہ فانی، تہران: الہدی، 1387
- واحدی جوزجانی، محمد یعقوب۔ امیر علیشیر نوائی (فانی)، کابل: انجمن تاریخ، 1346

**SOCIOLINGUISTIC ANALYSIS OF LITERATURE IN SPECIAL
CONTEXT OF PHANISWARNATH RENU’S FICTION *PARATI PARIKATHA***

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7393611>

Dr Krishna Kumar Paswan

Assistant Professor

Department of Hindi

RCS College Manjhaul, Begusarai

LNM University Darbhanga

Email : krishnasoni.bhu@gmail.com

Mobile : +918639321968

ABSTRACT

Literature is a key to establish a clear understand about the cultural identities, socio-political states and sprit of a society. This is a live document of human emotion and relation which is exhibited through the language. Only through the language human can express any thought, idea, feelings etc. An author also chose this way to create a world in their creation. In Hindi fiction writing, Phanishwarnath Renu is an author who brings the identity of regionalism in Hindi literature. This identity becomes possible only with the prospective of sociolinguistics. Renu’s all fictions have special linguistic feature among all Hindi fictions. The main properties are to create special identities of all character through the language and linguistic behavior. These properties are the main element of sociolinguistics tool like speech community, multilingualism, sociolact, idiolect, etc. In Renu’s Parati Parikatha these all feature are exist with special properties. So the main objective of this paper is to make a path of sociolinguistic analysis of literature to analyses of identity based literature.

Keywords : literature, sociolinguistics, speech community, multilingualism, sociolact, idiolect.

हिंदी साहित्य में फनीश्वरनाथ रेणु का विशिष्ट स्थान है। इन्होंने अपने लेखन के माध्यम से आंचलिकता की अवधारण को स्पष्ट किया एवं हिंदी में स्थानीयता एवं स्थानीय संस्कृति को वैश्विक फलक पर स्थापित किया। इनका उपन्यास *परती परिकथा* इस अवधारण का अन्यतम उदहारण है। इनके उपन्यास की भाषा अपने समय की सीमा को लांघते हुए समजभाषाविज्ञान की संकल्पना को अपने में आत्मसात करता है। समाजभाषाविज्ञान की प्रमुख विशेषता भाषायी समाज, बहुभाषिकता, व्यक्तिबोली, समजबोली, इत्यादि का सफल चित्रण हुआ है।

परती : परिकथा में चित्रित भाषायी समाज

‘परती : परिकथा’ कथ्य, शिल्प और भाषा की दृष्टि से सर्वोत्कृष्ट उपन्यास है। इसकी कथावस्तु का केन्द्र पूर्णिया जिले का परानपुर गाँव है। लेखक ने इस गाँव के माध्यम से पूरे देश की कथा कहने का प्रयास किया है एवं तत्कालीन सामाजिक राजनैतिक परिदृश्य को हमारे सामने लाने का प्रयास किया है। प्रारंभ में लेखक ने परानपुर गाँव के समाज के बारे में लिखा है-

“परानपुर ही नहीं सभी गाँव टूट रहे हैं। गाँव के परिवार टूट रहे हैं, व्यक्ति टूट रहा है—रोज-रोज, काँच के बर्तन की तरह।..... नहीं।..... निर्माण भी हो रहा है।..... नया गाँव, नए परिवार और नए लोग।”¹

‘रेणु’ ने जिस गाँव ,परिवार और व्यक्ति के टूटने की बात कही है वह भारत का परम्परागत मध्यकालीन गाँव ,परिवार और व्यक्ति है ,पर जिस गाँव के निर्माण की बात कही है ,वह आज का विश्वग्राम है,वह परिवार आज का एकल परिवार है,और वे लोग आज के विज्ञान और तकनीक से युक्त मानव हैं, जो एक साथ लोकल भी हैं और ग्लोबल भी। जो एक साथ कई ज्ञान-विज्ञान की धाराओं को अपने में समेटे हुए बहुभाषिक लोग हैं। ‘रेणु’ का समाज आज से साठ साल पहले का समाज है। यह वह दौर है जब जमाना बहुत तेजी से बदल रहा था। यह बदलाव व्यक्ति को समाज ,संस्कृति और भाषा,कई स्तरों पर बदल रहा था। मनुष्यका नई भाषाओं ,समाजों और सांस्कृतियों से परिचय हो रहा था।‘परती : परिकथा’ में उपस्थित अनेक भाषायी समाज इसी कथन की सार्थकता को पुष्ट करते हैं।

‘मैला आँचल’ की तरह ही ‘परती : परिकथा’ में भी कुछ पात्र इसी गाँव के हैं और कुछ बाहर से आए हैं। इनमें से प्रायः सभी इस गाँव एवं जिले की भाषा बोलते हैं पर कुछ पात्र प्रदेश और दुनियाँ के अन्य भागों से भी आए हैं जिनकी भाषा यहाँ के लोगों से भिन्न है। पर बहुत दिनों तक एक साथ रहने के कारण एक दूसरे की भाषा को कामचलाऊ ढंग से बोल लेते हैं और समझते भी हैं। इस वजह से इस उपन्यास में भी खड़ी बोली हिंदी के अलावा अन्य कई भाषायी समाजों का चित्रण मिलता है।

¹ परती परिकथा, फनीश्वरनाथ रेणु, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ. सं.61

नेपाली भाषायी समाज

उपन्यास में कई जगह नेपाल का संदर्भ आया है। कई नेपाली पात्रों की व्यथा कथा एवं जीवन को अभिव्यक्त किया गया है जिसे रचनाकार ने उनकी अपनी भाषा में अभिव्यक्ति की छूट दी है।

जितेन्द्रनाथ: “दिलबहादुर! चिया दियेर आलि राम पखारन सिंध लाय बुलाउत ss / च्याडे।

दिलबहादुर: “पानी मा भ्यागुते हेरेर काँऊ – काँऊ कराउँ छ मीत! मात s छक्क पर्ने।”

उपर्युक्त कथन नेपाली भाषा में हैं। लेखक ने अत्यंत स्वाभाविक ढंग से इसका प्रयोग किया है। पहला कथन जितेन्द्रनाथ का है। इसमें जितेन्द्रनाथ दिलबहादुर से चाय देने के बाद राम रखारन सिंह को बुलाने को कहते हैं। लेखक ने उपन्यास में लिखा है कि जितेन्द्र दिलबहादुर से नेपाली में ही बात करते हैं।

बाँगला भाषायी समाज

उपन्यास में कहीं भी सीधे-सीधे किसी भी बंगाली पात्र का जिक्र नहीं किया गया है परंतु कुछ पात्र हैं जो बाँगला में बात करते हैं या भावावेश के क्षण में बाँगला का प्रयोग करते हैं।

ताजमनी: “ओ माँ! माँ गो – ओ – ओ !”

गोविन्दो: “फूल फूटिलो रे राँगा..... ओ गो..... फूल फूटिलो रे जवाँ..... फूटिलो रे।”

डाँ .सी.के.राय चौधरी: “आमार चोख बुझी काँटा?

आखे कुटी नहीं।

तुमी पारबे! तुमी पारबे! तुमी जे निजेइ एक बिरल वनस्पति!”

ऊपर के कथनों में ताजमीन के कथन को छोड़, शेष जितने भी कथन हैं उसके वक्ता बाँगला भाषायी समाज के हैं।

मैथिली भाषायी समाज

चूँकि उपन्यास का कथानक ही मैथिली ओर अंगिका से मिश्रित भाषायी क्षेत्र है इसलिए उपन्यास में इसभाषायी समाज का होना स्वाभाविक है। परंतु बहुत कम पात्र ऐसे हैं जो अपने

पूरे वाक्य मैथिली में बोलते हैं। सभीके वाक्य हिंदी के हैं जिस पर अंगिका या मैथिली का प्रभाव दिखाई पड़ता है।

रोजउड : “अहाँ बड़ सुन्द्रद छिः”

जिवछी नैरी : “मालकिन, दुल्हा बाबू आविगेल! लाउ हमर इलाम बकसिस, हमर बात ठीक भेल।”

पूरे उपन्यास में यही दो कथन हैं जिसे हम पूर्णतः मैथिली का कह सकते हैं। इसमें जिवछी नोरी का वाक्य मैथिली भाषायी समाज का बेजोड़ नमूना है।

अंगिका भाषायी समाज

गंगाबाई : “देखबो कोयली तोहर अंडा। खूब सेबो अंडा।”

दंता राक्षस : “भोर में फेर देखिवो सुन्नरि कन्ना।”

मलारी : “बप्पा-आ-आ हो! बप्पा”

पंच : “तोहर सब दोख माफ। देव कुमार दुल्हा मिले सुन्दरी नैका को।”

उपर्युक्तकथनों में गंगाबाई और दंता राक्षस का कथन और कथन-शैली दोनों अंगिका के हैं। पंच के कथन में अंगिका की शैली दिखाई पड़ती है परंतु वाक्य संरचना हिंदी की है। फिर भी कह सकते हैं कि ये पात्र उपन्यास में अंगिका भाषायी समाज का प्रतिनिधित्व करते हैं।

भोजपुरी भाषायी समाज

उपन्यास में सिर्फ एक पात्र रामपखारन सिंह के कई संवाद भोजपुरी में हैं। एक जगह रोजउड की माँ का एक वाक्य भोजपुरी में है। परंतु रोजउड की माँसिपाही से भोजपुरी सीख रही है। वह मूलतः अंग्रेजी भाषायी समाज की है।

रामपखारन सिंह : “परती में का होगा बौवा जी..... एहिबात तो हमहुँ.....।”

रोजउड की माँ : “का हो? का बात हः:”

इस उपन्यास में रामपखारन सिंह भोजपुरी भाषायी समाज का प्रतिनिधित्व करता है। इसके जितने भी संवाद हैं उसमें भोजपुरीपन स्पष्ट परिलक्षित होता है।

मगही भाषायी समाज

हिंदी साहित्य में 'रेणु'की सबसे बड़ी खासियत यह है कि ये अपने भाषा प्रयोग के माध्यम से पात्र और परिवेश का जीवंत चित्रण करने में सक्षम हैं। परती: परिकथा में जब हजारीबाग और दामोदर घाटी का प्रसंग आता है, तब वहाँ के एक क्षेत्रीय पात्र का भी वर्णन किया गया है। वह जितेन्द्र की गाड़ी में कुछ दूरीकी यात्रा करता है। उतरते वक़्त जब उसके द्वारा किराया देने पर जितेन्द्र लौटा देता है तो आशीर्वाद मगही भाषा में देता है—

बूढ़ा आदमी : “कत्ते तनखा मिलै हकौ! तोहर तनखवा बढ़तउ! तोहर.....”

बूढ़े आदमी का यह संवाद मगही जैसा है। मगही के बहुत से रूप बिहार के विभिन्न क्षेत्रों में बोले जाते हैं।

अंग्रेजी भाषायी समाज

‘परती :परिकथा’ की लगभग आधी कथा जितेन्द्र की सौतेली माँ मिस रोजउड) गीता (की डायरी और घटनाओं से जुड़ी है। कहानी का काल और परिवेश उस समय का है जब पूर्णिया जिले में रह रहे बहुत से अंग्रेज अपना व्यवसाय और जमींदारी करते थे। इस कारण उपन्यास में लगभग डेढ़ दर्जन अंग्रेजी भाषायी समाज के सदस्य दिखाई पड़ते हैं। कुछ भारतीय भी हैं जो आवश्यकतानुकूल कई जगह अंग्रेजी में ही संवाद स्थापित करते दिखाई पड़ते हैं।

भिममल मामा : “गॉड सेव पंडित नेहरु... दे ल सेव दि लांग एंड ग्रीन प्रेस्टिज ऑव दि रुलिंग

पार्टी, क्लीनली’

रोजउड की सहेली : “टेक केयर ऑफ हिज रिब्ज’

पुतली: “झूमर! झूमर! हाउ यू सिंग झूमरछोटी मेम? वेरी गुड।”

मि. ब्लैकस्टॉन : “दैट सिवेड्र। मिससा? मोस्ट बॅडमास ब्राहमीन नोटोरियस, दी ब्राहमीन क्रिमिनल ही ज.....।”

हीरा मंडल: “भेरी भेरी बैड मैन। ओल्ड ईस्टेट दुश्मन!”

शिवेन्द्र मिश्र : “आई एम पंडित शिवेन्द्र मिश्र .....पत्नीदार ऑफ परानपुर स्टेट। वेरी क्लोज टू योर जमींदारी लैंड।”

परती: परिकथा में अभिव्यक्त बहुभाषिकता

‘परती: परिकथा’ की पृष्ठभूमि वही है जो मैला आँचल की है। भाषा की दृष्टि से देखा जाय तो यहाँ ‘मैला आँचल’ की तुलना में ज्यादा वैविध्यपूर्ण और परिमार्जित भाषा का प्रयोग हुआ है। यहाँ की बहुभाषिकता अत्यंत स्पष्ट और सुलझी हुयी है। इस उपन्यास में भी हिंदी, बांगला, मैथिली, अंग्रेजी, भोजपुरी, नेपाली, मगही आदि भाषायी समाज को अभिव्यक्ति मिली है। यहाँ का समाज भी हाई डेंसिटी सोशल नेटवर्क के तहत जुड़ा है। इसलिए प्रत्येक भाषायी समाज का सदस्य एक दूसरे की भाषा को समझता है। इसके अनेक उदाहरण पूरे उपन्यास में बिखरे पड़े हैं। इसकी पुष्टि के लिए कुछ संवादों को देखा जा सकता है।

“सुरपति राय: आप क्यों तकलीफ.....

जितेन्द्र: बैठिए। आपने रात में मेरी चाय की तारीफ की है, सुना। इसलिए, अभी आपको एक स्पेशल टी देने आ गया।..... रात में आपकी छींक सुन रहा था। गलती हुई, रात में ही आपको गार्गल के लिए गर्म पानी भेज देना उचित होता। खैर, यह स्पेशल टी है। राँ टी में लेमन है, पाल्युड्रिन है और एक चम्मच रम है। जून की सरदी मैलेरिया की आगमनी समझी जाती है।..... वर्षा में कहीं भीगना पड़ा है। है न?....आइ नो! ..... बाइ द वे आप वैष्णव तो नहीं?

सुरपति राय.. : जी नहीं, मैं मैथिल ब्रह्मण..... /..... /

जितेन्द्रनाथ: दिलबहादुर! चिया दियेर अलि रामपखारन सिंधलाय बुलाउ तऽऽ च्याँडे।

दिलबहादुर : होस! होस!”

ऊपर के वार्तालापों में जितेन्द्रनाथ के संवादों को देखा जाए तो इसमें कई परतें दिखाई पड़ती हैं। सुरपति राय एक शोधार्थी है। उसकी भाषा हिंदी है। उपन्यास में कहीं-कहीं इनकी भाषा में अंग्रेजी शब्दों का भी प्रयोग दिखायी पड़ता है। इस वार्तालाप में सबसे ज्यादा विकल्पन जितेन्द्रनाथ की भाषामें दिखाई पड़ता है। “डॉ. राय चौधुरी : दुलारी दाय नँदी में गेहूँ का खेती होता है?”

जितेन्द्रनाथ : आमार चोख बुझि कँटा।

डॉ. राय चौधुरी : नहीं हँम क्या देखता है, सो बाद में बोलेगा।..... तुमी पारबे! तुमी पारबे! तुमी जे निजेई एक बिरल वनस्पति!”

इस उद्धरण में जितेन्द्रनाथ और डॉ. राय चौधुरी दोनों हिंदी और बांगला भाषा का प्रयोग कर रहे हैं। हाँ, यहाँ भी डॉ. राय चौधुरी ने वनस्पति में ‘व’ का प्रयोग किया है जो बांगला भाषायी के लिए सटीक नहीं है। इन उद्धरणों के आधार पर कह सकते हैं कि डॉ. राय चौधुरी की हिंदी में बांगला भाषायी समुदाय के सदस्यों की भाषा की गंध आती है।

‘परती : परिकथा’ में अभिव्यक्त व्यक्ति-बोली, समाज-बोली और भाषा-विकल्पन

‘परती : परिकथा’ कलात्मकता की दृष्टि से जितना उत्कृष्ट उपन्यास है भाषायी अस्मिता की दृष्टि से उतना ही वैविध्यपूर्ण भी। शैली की दृष्टि से यह ‘रेणु’ के अन्य उपन्यासों से थोड़ा भिन्न है। इसकी कथा का लगभग एक चौथाई भाग पूर्व दीप्ति कथा है। कथा के इस अंश को एक पात्र के द्वारा अनुवाद के माध्यम से कहा गया है। ‘मैला आँचल’ की अपेक्षा इसकी भाषा ज्यादा सुलझी हुई है या यों कहें की उसी का बदला हुआ या परिवर्धित रूप है। इसमें पात्रों की संख्या लगभग ‘मैला आँचल’ के बराबर ही है। व्यक्ति-बोली, समाज-बोली और भाषा-विकल्पन की अभिव्यक्ति भी अन्य उपन्यासों की तुलना में ज्यादा स्पष्ट और सुलझी हुई है।

परती : परिकथा में लगभग आधे दर्जन पात्रों की भाषा को व्यक्ति-बोली की श्रेणी में रखा जा सकता है। इनमें भिम्मल मामा, दिलबहादुर, फेकनी की माय, गोबिन्दो, सुचितलाल मड़र, मकबूल, गेंदाबाई आदि की भाषा को देख सकते हैं। जैसा कि कहा जा चुका है कि ‘रेणु’ भाषा के माध्यम से पात्रों का चरित्र चित्रण करते हैं। उपन्यास में एक बार परिचय प्राप्त कर लेने के बाद इनपात्रोंके संवाद से ही पता चल जाता है कि यह किसकी भाषा हो सकती है। उदाहरण के लिए इनके कथनों को देख सकते हैं। यथा:-

भिम्मल मामा की भाषा

“नों...नों होल्डिंग डॉंग-ओ-सावजेवाहव ! अपनी काष्ठ पादुका को एक तिल भी आगे जाने नहीं दूँगा। लेट कायदे-आजम डिसाइड...। हाँ-हाँ ! आई वांट पकिस्तान। मैं चाहता हूँ पाकिस्तान विदाउट एनी अडल्ट्रेशन एंड विद सम लिमिटेशन।”

दिलबहादुर की भाषा

¹ वही० : 73

“पलटन को काम छोड़ेर सब काम कर सकता। ..... पलटन छोड़ेर सब दस्ता में है।”

फेकनी की माय की भाषा

“आकि देखो! कल से ही समझा रही थी लड़कियों को कि गला फाड़कर मत गा। उधर बाभन-छतरी की बेटी पुतहुओं को देखो आकि, सलीमा ठेठर की तरह डानस कर रही है। आकि देखो”²?

सूचितलाल मड़र की भाषा

“सोंसलिस? सोंसलिस क्याँ, अँब हँम कौमलिस कें साँथ रँहेंगे और कुँण्डा दँखल कँरके दिंखलाँ देंगे।”

गोबिन्दो की भाषा

“गोबिन्दो को आर समझाने नेहिं होगा। वो हमारा बोंधू दाजू हो गया है। मातरिक, तुम्हारा ऊपर भारी खप्फा है, बहादुर! तुम होशियारी से रहना सिंघजी³”

पूरे उपन्यास में इन पात्रों की भाषा व्यक्ति-बोली का सटीक उदाहरण है। भिम्मलमामा के स्वभाव में फक्कड़पन और अक्खड़पन है। इसी वजह से इनके लगभग सभी संवाद, ऊपर उल्लिखित कथनों की तरह अंग्रेजी-हिंदी मिश्रित हैं। कहीं-कहीं संस्कृतनिष्ठ हिंदी का प्रयोग किया गया है। इस तरह के संवादों का प्रयोग उपन्यास में कोई अन्य पात्र नहीं करता है। भिम्मल मामा की भाषा की खासियत यह है कि इसमें शब्दों का पिष्टपेषण बलपूर्वक किया जाता है। ऊपर के वाक्य में प्रयुक्त **होलिंडिंग डॉग-ओ-सावजेवाहव** इसी तरह के प्रयोग हैं। ये प्रायः शब्दों को अपने अनुकूल गढ़ते हैं। इसमें ऐसे भी शब्द होते हैं जिसका कोई अर्थ नहीं होता है। **पेंटागन ,हेक्सगन ,डॉग-ओ-सावजेवाहव** इसी तरह के प्रयोग हैं। भिम्मल मामा ऐसे शब्द गढ़ते हैं जिसका सामान्य संवाद से कोई सम्बन्ध नहीं होता या कहें कि सामान्य शब्दों को विशिष्ट बनाने की बलात् कोशिश करते हैं। **डेमोक्रेसी** के लिए **दिमाकृषिका** प्रयोग इसी तरह का प्रयास है। दिलबहादुर की भाषा में नेपाली के शब्दों का प्रयोग दिखाई पड़ता है। कहीं-कहीं इसके संवाद मानक-हिंदी में भी मिलते हैं पर इसकेटोन एक खास तरह का नेपालीपन

¹ वही० : 64

² वही 195

³ वही० : 65

लिए हुए है। यह टोन ही इसकी भाषा को अन्य पात्रों की भाषा से अलग करती है। उपन्यास में जितेन्द्रनाथ भी नेपाली का प्रयोग करते हैं पर इसकी नेपाली दिलबहादुर की नेपाली से अलग है। दिलबहादुर की भाषा को लेखक ने सभी जगह नेपालीपन से युक्त रखने का प्रयास किया है। भिम्मल मामा और दिलबहादुर के संवादों के और भी नमूने तीसरे और चौथे अध्याय में दिए गए हैं।

व्यक्ति-बोलीकी दृष्टि से फेकनी की माय और सुचितलाल मड़र की भाषा विशेष उल्लेखनीय है। लेखक ने पूरे उपन्यास में फेकनी की माय के लिए एक तकिया कलाम ‘आकि देखो’ का प्रयोग किया है। इसके जहाँ भी कोई संवाद आए हैं वे इस तकिया कलाम के साथ हैं। इस तरह के प्रयोग की वजह से फेकनी की माय को एक सिगनेचर लैंगुएज मिला है। इसी तरह सुचितलाल मड़र नाक से बोलता है। इसके सभी संवाद नेजलाईजड हैं। प्रत्येक ध्वनि में अनुनासिक ध्वनि ध्वनित होती है। लेखक द्वारा इस तरह का चित्रण किसी भी पात्र के भाषायी यथार्थ को चित्रित करता है।

गोबिन्दो जितेन्द्रनाथ का रसोईया है। यह बाँगलाभाषायी समुदाय का सदस्य है। पर पूरे उपन्यास में यह एक दो जगह ही बाँगला का प्रयोग करता है। अन्यत्र सम्प्रेषण के लिए हिंदी का व्यवहार करता है। पर इसकी अपनी भाषायी पहचान बनी रहे इसलिए लेखक ने इसकी भाषा को एक अलग शैली प्रदान की है। इसके जितने भी कथन हैं उसे देख कर अनायास ही एक बंगाली का रेखाचित्र हमारे सामने खिंच जाता है। ऊपर इसके संवादों के जो नमूने दिये गये हैं ; उपन्यास में वैसी भाषा का प्रयोग सिर्फ गोबिन्दो ही करता है। हालाँकि डॉक्टर राय चौधुरी भी बंगाली हैं पर इनके संवाद हिंदी , बाँगला और अंग्रेजी के शब्दों का मिश्रण हैं। बाँगलापन का जो प्रभाव गोबिन्दो के संवादों में है वह डॉ० राय चौधुरी के संवादों में उतना नहीं है। अतः गोबिन्दो के भाषा प्रयोग की शैली को इसका अपना सिगनेचर लैंगुएज कह सकते हैं।

निष्कर्षतः हम कह सकते हैं कि ‘परती : परिकथा’ में लेखक ने भाषा के माध्यम से चरित्र निर्माण का बेजोड़ मिसाल प्रस्तुत की है। आजादी के बाद भारत की सामाजिक संरचना किस तरह बदल रही थी उसे इन्होंने भाषायी-विकल्पन के माध्यम से दर्शाने का प्रयास किया

है। यहाँ भी 'मैला आँचल'की तरह काँग्रेस और सोशलिस्ट पार्टी की चर्चा की गयी है पर यहाँ दोनों कि भाषाओं में उतना अंतर नहीं दिखाई पड़ता,जितना वहाँ है। दोनों की भाषा में तोड़-जोड़ की राजनीति का असर और सत्ता पाने की लालसा दिखाई पड़ती है। व्यक्ति-बोली की दृष्टि से यह 'रेणु' के अन्य उपन्यासों की तुलना में ज्यादा सशक्त है। सामाजिक स्तर भेद को ध्यान में रखते हुए समाज-बोली और भाषा-विकल्पन को भी गंभीरता से उभारा गया है।

**TOWARDS GLOBAL INCLUSIVITY: USING TRANSLATION
AS METHOD AND MEANS**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7393645>

Dr. Supriya Banerjee
Amity University, India
Fone: +998971008630
Email: sbanerjee@amity.edu

ABSTRACT

The paper deconstructs the idea of literary masterpieces and finds translation as a free space that engenders academic knowledge and scholarly stimulation. Therefore, it discusses some of India’s literary masterpieces and shows its present-day relevance. The paper posits translation as political and finds that the process is fraught by the politics of selection and choice. This process furthermore causes erasure in the battle between the canon and the periphery.

Furthermore, the paper discusses the veracity of translated masterpieces or texts on grounds of exactness, truthfulness, and authorial liberties. It also argues how the fluid space of a text turns into a political ground where war of the words give way to an overt war over of language, identity politics and representation. Finally, it touches about the reality of market politics and consumerism and translation has transformed under the global scenario. To end with, the paper tries to find ways and means to overcome this lacuna and transform into an active member of the world literature or Visva-Sahitya.

Key Words – Canon and Periphery, Transcreation, Transformation, Text and context, Thematology, Politics of identity and representation, Global market, World Literature.

The paper proposes an active interface between the dynamic space of Indian literature and translation activity, exploring the possibility to draw out multiple meanings drawn from contextual understanding and shifting cultural spaces. The paper does not in any means limit itself to a particular geographical space or genre-medial specificity, as it presupposes that this process only limits academic growth and argumentation. However, an understanding that posits about one Indian literature which is written in various Indian languages: and an intra-lingual translation of

“masterpieces” questions the idea of the oneness of Indian literature, opening it up for academic scrutiny and debate.

To begin with, a thematic understanding of one Indian literature in the process of translation is both a matter of choice and argumentation engendered in the idea that there is oneness of Indian literatures. According to the assertions of distinguished scholars like V.K. Gokak and Nagendra that one could find unity or uniformity in philosophical themes, motifs and leitmotifs like fate or *Karma* governing human lives, *punya* and cycle of life, irony of joy and grief co-existing, concept of transient-intransient or *jiva-ajiva*, impermanence of life as manifested in “one Indian literature” and this is to be accepted as a layer of permanence at any given time while translating a text from the masterpieces of Indian literature. However, it can be argued that this assertion is based on the discourse of nationalism as one and presupposes the nation as a monolith that needs a homogenous culture as against multifaceted India with its diversity of existing cultural practices. This regimentation of centrality restricts the diversity of Indian literature and erases the departures under the pretext of the unity of experience.

Furthermore, the idea of the canon and periphery in Indian literature in translation projects English language as the central and focal point of understanding texts and provides it as naturalized, bypassing regional and communal aspirations and new elements of contemporary Western civilization. In a multi-lingual and diverse socio-cultural space, a skewed understanding through the western eye which is linear, and binary might engender spaces that are biased and lopsided. A case in point is the classical text *Ramayana* which has been translated into various languages and multiple genres in various multiple mediums. There is an ongoing debate in the academia about the exact number of *Ramayana*'s that are in existence and the authorship of the master narrative, if ever there was one single master narrative, or is it a collection of many stories. Sibaji Bandyopadhyay has argued how ‘difference in identity’ and ‘identity in difference’ has altered understanding and hence the translation of the canonical literature which cannot be based on thematic unity alone. He provides an example of the heroic theme of the *Ramayana*, where Rama in *Valmiki Ramayana* and Rama in *Meghnadvadkavya* although share similar attributes are extremely different in their representations. He attributes the ‘difference-in-identity’ to time and social contexts when he writes that one was composed in the medieval period, influenced by Bhakti movement, and the later was composed during the high noon of Bengal modernity.

Taking a detour, if one skims through an understanding of the classical masterpiece *Ramayana* through a modern day transcreation, in a multi modal cross mediated genre like a graphic novel or comic book, one will assume that that this medium has interfaced history and mythology to create an indigenization of the masterpiece to provide children an alternative method of looking and learning about Indian History. Similarly, if one reads the *Devi Bhagwat Purana*, the heroic theme of Devi encounters transformation throughout the ages until now. Devi has been represented by associations related to fertility, prosperity, motherly love, fear, protection, nationhood etc. The ‘differences-in-identity’ of Devi is found, perhaps, because of the diverse discursive practices which emanate through her various representations and transforms with time and context. These variables in her representation produces new forms of generic reconfigurations too, be it a short story, fiction, calendar art, graphic novel or cinema and each time her representation is manipulated to suit the contexts of its time. Therefore, the idea of centrality of Indian literary masterpieces in translations are sometimes reduced to binary oppositions, and all integrative solutions become redundant.

The Indian mind believes in holistic view of life and hence Indian literature creates a vital relationship between local, regional, and pan-Indian expressions or between the notion of centrality and acknowledgement of diversity. Therefore, the argument of Sibaji Bandyopadhyay where he writes that “content wise the re-creations may be quite distinct from the first book, et a hero allows for a (tenuous) link between it and the new offerings as well as a link between members of the latter group” (*Thematology* 13) holds ground.

Suniti Kumar Chatterji has suggested that polyglotism in ancient India was responsible for the development of ‘translating consciousness’. Vatsyayana’s term *lokopichanuvada* or ‘translatibility’ suggests that far back in history one can trace India’s theorizing on translation. *Mahabharata* and the *Puranas* are based on a translation substratum from the literatures of Indo-Aryan languages which include the languages of Aryans, miscegenated Aryans, non-Aryans, and foreign speakers, in particular settled groups who spoke Greek and old Persian.

Therefore, a text which is significant in this context is the *Therigatha* as it has a remarkable history of modern translations as its multiple translations trace a trajectory of asocio-cultural impacts through the third century BCE to the modern day. It is India’s one of the most important texts in translation. It was translated in the West from Dhammapala’s *Paramadittapani* in the 19th century by R. Pischel and H. Oldenberg in English, in German by Karl Eugenn Neumann, Sinhala by Martin

Wickremesinghe, and in many other modern Indian languages. *Therigatha*, is dated in the third century BCE, and it is an anthology of poems written by the first Buddhist ordained nuns in India. This text was received to us in translation and therefore one finds a definitive imprint of linguistic, socio cultural and economic factors in the multiple translations. To begin with, the text has been received to us in translation as it was composed in various Indian vernaculars or *Prakrit* and reworked into *Pali* by the Buddhist monk *Dhammapala*. This text is central to the Buddhist *Theravada* canon, and John Ross and Palihawadna calls it ‘a religious work, meant to inculcate a set of religious and ethical values and a certain manner of perception of life and its problems and solutions’. It is contained in a section of the of the book *Khuddaka Nikkaya* of the *Suttapitakas*. The latest translation was by Charles Hallisey, a professor of Harvard, published by Murthy Classics in 2015.

The trajectory of translation from the “original” to the “modern” versions, linguistic significations gradually transition with the change of socio-political currency. For instance, one translation to the other shows the shifting trends of beauty as translators change color of the eyes of the nuns from blue to black, conch shells to mother of pearls to elephant tusks and fallen hair to a neater transcreation of hair tied with a bunch of pins. Among her three translations, Catherine Rhys Davis in 1909 omitted Buddha completely in her first translated version of the *Therigatha* and replaced him with the word rune; and then in the next two subsequent translations added Buddha to her works dated in 1913. Rune is the letter of an ancient Germanic alphabet of mysterious or magical origin, it is also a divinatory symbol. This shift is pertinent in her next two translations because the meaning and significance of the Buddha to a rune and back to Buddha shifts with an understanding of political power. The later day translation coincided with the idea of identity and agency in Europe as it was undergoing the suffragette movement and being an European woman made her aware of the weight of the epithet ‘Buddha’. She also reversed the order of translation as she preferred to translate the songs of the nuns before the translated the *Theragatha*, the anthology of the monks. She overturned the aspersions caused on female authorship of the *Therigatha* by the German translator KE Neumann. The translation thereof became a political ground where she showcased her comprehension of representation, identity and agency of the words used and its signification.

Hence, translating masterpieces of Indian literature comes with its own challenges, as translation is a political weapon to be utilized in terms of knowledge dissemination. Translation interface between source language and target language,

and it is not a politically innocent activity. The very choice of books from source language for translation and the selection of target language in which translation will take place are always a politically motivated space. Translation opens new possibilities of negotiations between content, art forms and existing methods of storytelling because of the diverse discursive practices emanate through transformations with time and context. The perception of “truth” or “exactness” creates distinct normative structures which gives way to politics of hegemony and is eventually used to discriminate texts and culture.

As soon as we look at the term masterpieces, we not only politicize the text, but also the language and the subsequent translation therein. A prime example of this process can be seen in a legend that is usually associated with Gunadhya’s *Brihatkatha*. *Gunadhya*, who was an ancient poet of high merit. He was the author of a text in *Paishachi* language, a dialect once spoken in North-Western India in Kashmir. When *Gunadhya*’s *Brihatkatha* in *Paishachi* language was written in 7–8 century A.D., Sanskrit was still the language of power, scholarship and arrogance in India. When *Gunadhya* presented the manuscript to scholars, they rejected it outright since it was not written in Sanskrit. In response to this humiliating insult, *Gunadhya* took the extreme step of burning the manuscript.

However, *Somadeva*, a distinguished scholar of Sanskrit, was able to rescue one-seventh of the manuscript by persuading *Gunadhya* not to burn the complete work. This portion (2400 *slokas*) of the recovered manuscript was translated into Sanskrit by *Somadeva* as the *Kathasaritsagara*. Later, *Kshemendra*, another very distinguished scholar of Sanskrit also translated the extant manuscript (in 7500 Sanskrit verses: *slokas*) as the *Brihatkathamajari*. In fact, *Somadeva*’s work was the first book translated into Sanskrit from any other Indian languages.

In the light of the above argument, the present paper questions the hegemony and veracity of both preferring one text over another and one language over the next as the preferred language of translation. As language defines what it is thought to be an Indian, an Uzbek or a Russian, therefore it can be assumed that language is fluid and can be used as a means for both knowledge dissemination and debate, therefore an exclusive attitude about language, the canon, and the periphery, and furthermore the privilege of the speakers and their master narrative may prove to be reductive. It also runs the risk of erasure as much is lost and gained in the translation process. Texts are fluid and free spaces and to categorise them for translation process may tend to erase lesser-known language and literature. For instance, although Uzbekistan was known for its art and culture, and many important texts that have originated here

have changed the face of the world history. However, much of it has remained dark and limited to except themasterpieces of Alisher Navoi outside Uzbekistan. For instance, although,*Khojji Nassiruddin* is a well-loved heroic motif, hehas remained relegated to comic books. The world has not et heard of the oral histories of war, love, and life of Uzbekistan as a part of global archives where the debate is et to initiate about a life before and after Pushkin, Tolstoy, and Dostoevsky.

The continuous and innovative strategies of translationenable its relevance, and the inclusion of various writers all over the world to create a plethora of texts and a delicious smorgasbord to its readers. Translations establishes a global dimension to works that are ungeard of and are relegated to the periphery. The process and focus of translation as transcreationremakes texts a part of the world community at large and part of world literature. Tagore’s concept of *Visva Sahitya* and Goethe’s conceptualisation of *Weltliteratur* was based on the mutual literary exchange between nations and cultures. Therefore, the comprehension of texts embedded in multiple experiences and histories make an interesting engendering ground for knowledge and culture.

This argument also brings one to ponder over the role and functionof intermediaries in advancing a transformational process whereby new spaces maybe discovered using technology. Masterpieces of literature fare in markets better due to their greater means and outreach. Translations in English of well-known masterpieces serve as collectibles as they transform as attractive coffee table decorative piecesmarketing them with comparatively higher prices and making them accessible. Therefore, as scholars and academicians, as avid practitioners of translation and translation studies, it is upon us to look ahead and actively engage with transgression of cultural borders as well as connectivity with one’s own literary and cultural heritage. The process can initiate with treatment of translation studies as a method and progresses as an entanglement with history and popular culture to remain diverse and inclusive in our purposes. To sum up, this paper works its way to bring translation studies and translations on the same page with its counterparts and draw it away from the Eurocentric cannon-ism. Through this process of mutual exchange, the world literature may flourish and mutually renew and grow to innovative interpretations and continuations.

REFERENCES

1. Bandyopadhyay, Sibaji. *Thematology - Literary Studies in India*. Technoprint, 2004.

2. Barthes, R. “Myth Today”. *Cultural Theory and Popular Culture*, edited by John Storey and Hemel Hempstead, Prentice Hall, 2nd Edition, 1998, pp. 109 - 118.
3. Carter, John Ross and Mahinda Palihawadana, trans. *The Dhammpada: Sayings of the Buddha*. Oxford University Press, 2000.
4. Chatterji, Suniti Kumar, *A Middle Indo-Aryan Reader*, Calcutta University Press, 1970.
5. Choubey, Asha. "Voices from the Yore: Therigatha Writings of the Bhikkhunis". *The Indian Review of World Literature in English*, 5.2 (2009).
6. ---. *Image Music Text: Essays Selected and Translated*. Translated by Stephen Heath, Fonatana Press, 1977.
7. Das, Sisir Kumar. “Literary Studies in India: Literary Historiography”. *Historiography*, edited by Ipshita Chanda, Jadavpur University, 2004.
8. ---. “Literary Studies in India: Assimilation of Foreign Genres”. *Genealogy*, edited by Ipshita Chanda, Jadavpur University, 2004.
9. ---. “Literary Studies in India”. *Thematology*, edited by Sibaji Bandyopadhyay, Jadavpur University, 2004.
10. Gokak, VK. *India and World Culture*, Sahitya Akademy Press, 1994.
11. Hallisey, Charles. *Therigatha Poems of The First Buddhist Women*. London, England: Harvard University Press, 2015.
12. Nelson, Donald, *The Brihatkatha : A Reconstruction from Brihatkathaslokasamgraha, Perunkatai and Vasudevahimdi*, University of Chicago, 1978.
13. Pischel, Richard, ed. *Therigatha*. London: Pali Text Society, 1883. 2nd edition, with an appendix by L. Alsdorf, 1996.
14. Rhys Davids, C.A.F. and K. R. Norman, trans. *Poems of Early Buddhist Nuns (Therigatha)*. Oxford: Pali Text Society, 1989.
15. Winternitz, M. *History of Indian Literature: Buddhist Literature*. Trans. Bhaskar Jha. Delhi: Bhartiya Vidya Prakashan, 1987.

प्रेमचंद और फ्रांसीसी साहित्य
PREMCHAND AND FRENCH LITERATURE

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7393669>

डॉ. श्रीनिकेत कुमार मिश्र /Dr. Sriniket Kumar Mishra

सहायक प्रोफेसर /Assistant Professor

अनुवाद अध्ययन विभाग / Department of Translation Studies,

महात्मा गाँधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा, भारत

Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya, Wardha, India

ईमेल/Email : sriniket@yahoo.com

संपर्क सूत्र /Mobile No. : +91-8178789289

ABSTRACT

Premchand, one of the greatest short story writers in Hindi literature, had read excessively world literature. He had translated many literary works into Hindi along with composing original literary works. We would focus our study specifically on his translations of French literary texts and reception of French literature in his writing. We would also come to know his idea about French literature. We would come to know about translation strategies of Premchand adopted in his literary translations. The objective of this article is to highlight the effect and reception of French Literature in his writing.

Keywords: Premchand, Translation, Reception, double translations, French literature in Hindi.

शोधसार :

हिंदी साहित्य के महान कहानीकारों में प्रमुख प्रेमचंद ने विश्व साहित्य का गहन अध्ययन किया था। उन्होंने मूल साहित्यिक कृतियों के लेखन के साथ-साथ कई साहित्यिक कृतियों का हिंदी में अनुवाद भी किया था। हम अपने अध्ययन में विशेष रूप से फ्रांसीसी साहित्यिक ग्रंथों के अनुवादों और उनके लेखन में फ्रांसीसी साहित्य

के अभिग्रहण पर ध्यान केंद्रित करेंगे। हम इस आलेख से फ्रांसीसी साहित्य के बारे में उनके विचार से भी परिचित होंगे। हमें प्रेमचंद के साहित्यिक अनुवादों में अपनाई गई अनुवाद रणनीतियों के बारे में जानकारी मिल सकेगी। इस लेख का उद्देश्य प्रेमचंद के लेखन में फ्रांसीसी साहित्य के प्रभाव और उसके अभिग्रहण को रेखांकित करना है।

बीजशब्द : प्रेमचंद, अनुवाद, अभिग्रहण, सेतु भाषा अनुवाद, हिंदी में फ्रांसीसी साहित्य

प्रेमचंद भारत के प्रसिद्ध लेखकों और साहित्यकारों में से एक हैं। प्रेमचंद का असली नाम धनपत राय था। उनका जन्म 31 जुलाई 1880 को वाराणसी के पास लमही नामक एक छोटे से गाँव में हुआ था। प्रारंभ में उन्होंने उर्दू में साहित्यिक रचनाएँ कीं, लेकिन कुछ वर्षों के बाद उन्होंने हिंदी में लिखना शुरू किया। वे एक यथार्थवादी लेखक थे और वे मोपासों के लेखन से बहुत प्रभावित थे। लेकिन, वे यथार्थवादी होने के साथ-साथ आदर्शान्मुख भी थे। वे अपनी रचनाओं में यथार्थ और आदर्श का मिश्रण करना चाहते थे। उनके प्रसिद्ध निबंध *कहानी कला-1* से हमें पता चलता है कि वे यथार्थवाद के बारे में क्या सोचते थे :

“हमें भी आदर्श ही की मर्यादा का पालन करना चाहिए। हाँ, यथार्थ का उसमें ऐसा सम्मिश्रण होना चाहिए कि सत्य से दूर न जाना पड़े।” प्रेमचंद, 2008 : 30(

उनके अनुसार आदर्श की नैतिकता का हमें सम्मान करना चाहिए। वे कहते हैं कि वास्तविकता का ऐसा संलयन या सम्मिश्रण होना चाहिए कि लेखन या रचना यथार्थ से दूर नहीं जान पड़े। उन्होंने अपने निबंध *कहानी कला-2* में भी कहा है :

“कला दीखती तो यथार्थ है, पर यथार्थ होती नहीं।” प्रेमचंद, 2008 : 3(

उपर्युक्त कथनों के माध्यम से हम कह सकते हैं कि प्रेमचंद कला में यथार्थवाद और आदर्शवाद के मिश्रण के हिमायती थे। उनकी रचनाओं में इस संलयन को देखा जा सकता है। प्रेमचंद ने अपने लेखन में सरल, स्पष्ट और रोचक भाषा का प्रयोग किया है। उन्होंने अपने कार्यों में ग्रामीण किसान वर्ग की समस्याओं का विशेष रूप से वर्णन किया है।

प्रेमचंद ने लगभग 250 कहानियाँ और कई उपन्यासों की रचना की। उन्होंने संग्राम (1923), कर्बला (1924) और प्रेम की वेदी (1933) जैसे नाटक भी लिखे। उन्होंने विभिन्न

विषयों पर कई निबंध भी लिखे हैं। वे विश्व साहित्य से अच्छी तरह परिचित थे और अंग्रेजी के साथ-साथ रूसी एवं फ्रांसीसी साहित्य के भी गंभीर अध्येता थे। वे आधुनिक कहानी विधा के विकास में फ्रांसीसी और रूसी लेखकों के योगदान को स्वीकार करते हैं। उन्होंने अपने निबंध *कहानी कला-2* में उल्लेख किया है कि आधुनिक कहानी के विकास में बाल्ज़ाक, मोपासाँ, चेखव, टॉल्स्टॉय, मैक्सिम गोर्की आदि अनेक यूरोपीय लेखकों का विशेष योगदान है :

“कहानी को विकसित करने में यूरोप के महान कलाकार बालजक ,मोपासां ,चेखव, टॉलस्टॉय, मैक्सिम गोर्की आदि मुख्य हैं ।”)प्रेमचंद, 2008 : 35(

उन्होंने बहुत सारे विदेशी साहित्य पढ़े थे। उन्होंने चेखव, टॉल्स्टॉय, मैक्सिम गोर्की, ह्यूगो, अनातोल फ्रॉस और मातेरलैंक का अध्ययन किया था)प्रेमचंद, 2008 : 35(। आधुनिक कहानी के शिल्प पर अपने निबंध *कहानी कला -3* में प्रेमचंद ने कहा है कि उन्होंने फ्रांस और रूस तक अपने ज्ञान को कैसे विस्तारित-विकसित और समृद्ध किया। उनका कहना है कि फ्रांस और रूस के साथ उनके संबंध मोपासाँ, अनातोल फ्रॉस, चेखव और टॉल्स्टॉय की कहानियों के माध्यम से स्थापित हुए।

“ ...मोपासाँ ,अनातोले फ्रांस ,चेकाफ़ और टालस्टाय की कहानियाँ पढ़कर हमने फ्रांस और रूस से आध्यात्मिक सम्बन्ध स्थापित कर लिया है। हमारे परिचय का क्षेत्र सागरों और द्वीपों और पहाड़ों को लाँघता हुआ फ्रांस और रूस तक विस्तृत हो गया है।”) प्रेमचंद, 2008 : 44(

अपने निबंध *कहानी कला-1* में उन्होंने कहानी लेखन की विधा में फ्रांस और रूस के साहित्य की श्रेष्ठता का वर्णन किया है। उनके अनुसार, कहानी कहने की शैली यूरोप की सभी भाषाओं में बहुत लोकप्रिय है, लेकिन फ्रांस और रूस की कहानियाँ गुणवत्ता की दृष्टि से सर्वश्रेष्ठ हैं। उन्होंने अन्य यूरोपीय भाषाओं में कहानियों का ऐसा शिल्प नहीं देखा है :

“योरप की सभी भाषाओं में गल्पों का यथेष्ट प्रचार है; पर मेरे विचार में फ्रांस और रूस के साहित्य में जितनी उच्च-कोटि की गल्पें पाई जाती हैं ,उतनी अन्य योरपीय भाषाओं में नहीं ।”)प्रेमचंद, 2008 : 27(

इस प्रकार, प्रेमचंद रूसी के साथ-साथ फ्रांसीसी साहित्य को बहुत पसंद करते थे। प्रेमचंद एक महान लेखक होने के साथ ही एक उम्दा-बेहतरीन अनुवादक भी थे। उन्होंने कई साहित्यिक कृतियों का हिंदी में अनुवाद किया है। उन्होंने अपने निबंधों में रूस और फ्रांस के साहित्य की बहुत सराहना की है। उन्होंने रूसी और फ्रांसीसी साहित्य से कई उदाहरणों का उल्लेख किया है। शायद इसीलिए उन्होंने इन दोनों भाषाओं के साहित्य का हिंदी में अनुवाद करने का फैसला किया हो। उन्होंने कुछ अंग्रेजी की भी रचनाओं यथा जॉन गाल्सवर्दी की *जस्टिस (Justice)*, द सिल्वर बॉक्स (*The Silver box*) एवं *स्ट्राइफ़ (Strife)* का भी अनुवाद किया है क्योंकि उन्हें गाल्सवर्दी की रचनाएँ पसंद थीं। उन्होंने इन्हें क्रमशः *न्याय, चांदी की डिबिया* एवं *हड़ताल* के शीर्षक से हिंदी में अनुवाद किया है। 1930 में हिन्दुस्तानी अकादेमी इलाहाबाद ने इन अनुवादों को प्रकाशित किया। बाद में 'सरस्वती प्रेस, इलाहाबाद' ने गाल्सवर्दी के तीन नाटकों के इन अनुवादों का एक संग्रह तैयार किया जो 1974 में प्रकाशित हुआ। उन्होंने 1920 में जॉर्ज एलिअट की *सिलास मार्नर (Silas Marner)* को *सुखदास*, 1923 में टॉल्स्टॉय की कहानियों को *टॉल्स्टाय की कहानियाँ* और जॉर्ज बर्नार्ड शॉ की *बैक टू मेथुसेलाह (Back to Methuselah)* को *सृष्टि का आरंभ* के नाम से अनुवाद किया। उन्होंने देश के पहले प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरूजी के पत्रों, *लेटर्स फ्रॉम अ फ़ादर टू हिज डॉटर (Letters from a Father to His Daughter,)* को *पिता के पत्र पुत्री के नाम* शीर्षक से अनुवाद किया है। उन्होंने पंडित रतन नाथ धर शरसार की रचना *फसाना-ए-आज़ाद* को उर्दू से हिंदी में *आज़ादकथा* के नाम से तर्जुमा भी किया है। यह हिंदी तर्जुमा पहली बार 1925 में गंगा पुस्तकमाला कार्यालय, लखनऊ द्वारा प्रकाशित किया गया था। (हुसैन एवं अन्य, खंड-1 2006: 74-75)

मुंशी प्रेमचंद ने फ्रैंकोफोन की दुनिया की कई साहित्यिक कृतियों का हिंदी में अनुवाद किया है। उन्होंने मातेरलैंक और अनातोल फ्रॉस के कार्यों के लिए अपने लेखन में "फ्रांसीसी साहित्य" शब्द का इस्तेमाल किया। मुंशी प्रेमचंद फ्रांसीसी साहित्य को अच्छी तरह जानते थे। *कहानी कला -1* नामक अपने निबंध में, मुंशी प्रेमचंद ने अंग्रेजी साहित्य की तुलना में फ्रांसीसी साहित्य को श्रेष्ठ घोषित करते हैं। वे कहते हैं :

“अंगरेजी में भी डिकेंस, वेल्स, हार्डी, किप्लिंग, शार्लट यंग, ब्रांटी आदि ने कहानियाँ लिखी हैं, लेकिन इनकी रचनाएँ गाई-डी० मोपासाँ, बालज़क या पियेर-लोटी के टक्कर की नहीं। फ्रांसीसी कहानियों में सरसता की मात्रा बहुत अधिक रहती है। इसके अतिरिक्त मोपासाँ और बालज़क ने आख्यायिका के आदर्श को हाथ से नहीं जाने दिया है।” (प्रेमचंद, 2008 : 27-28)

प्रेमचंद के अनुसार, चार्ल्स डिकेंस, हर्बर्ट जॉर्ज वेल्स, थॉमस हार्डी, रुडयार्ड किप्लिंग, शार्लोट मैरी यॉंग, एमिली ब्रॉटे और अन्य अंग्रेजी लेखकों ने कहानियाँ लिखीं, लेकिन ये कहानियाँ गी द मोपासाँ, बालज़क या पियेर लोटी की कहानियों से बेहतर नहीं हैं। फ्रांसीसी कहानियाँ अधिक सुरम्य और स्पष्ट हैं। इसके अलावा, मोपासाँ और बालज़क ने कथा साहित्य की आत्मा को बरकरार रखा। इसलिए, प्रेमचंद फ्रांसीसी साहित्य को अंग्रेजी साहित्य से बेहतर मानते थे। *अहंकार* की प्रस्तावना में प्रेमचंद ने घोषित किया है कि फ्रांस का साहित्य यूरोप का सर्वश्रेष्ठ साहित्य है :

“यूरोप में फ्रांस का सरस साहित्य सर्वोत्तम है।” (प्रेमचंद, 1988 : 05)

प्रेमचंद की कहानी *शतरंज के खिलाड़ी* पर फ्रांसीसी लेखक आल्फोंस दोदे की एक कहानी *पार्टी द बियाह (Partie de Billiards)* की छाया दिखती है। (मिश्र, 2017) दोनों कहानियों में बहुत कुछ साम्य है; एक में *बिलियर्ड्स की बाजी* है तो दूसरे में *शतरंज के खिलाड़ी*। धातव्य है कि उर्दू में यही कहानी *शतरंज की बाजी* नाम से प्रकाशित हुई थी। (राय एवं अली, 2002) यह भिन्न अध्ययन की वास्तु की है कि यह प्रभाव कितना और कैसा है, किंतु *शतरंज के खिलाड़ी* या *शतरंज की बाजी* मूल फ्रांसीसी कहानी से कहानी सृजन एवं शिल्प में मीलों आगे है। प्रेमचंद कलम के जादूगर थे और इन्होंने इस कहानी के माध्यम से भारतीय परिवेश को बखूबी चित्रित किया है।

यह ध्यान देने की बात है कि प्रेमचंद ने अपने लेखन में फ्रांसीसी साहित्य की सराहना बार-बार की तथा इसे अंग्रेजी साहित्य से बेहतर भी बताया है। इस प्रकार, प्रेमचंद का फ्रांसीसी साहित्य के प्रति विशेष अनुराग था। फ्रांसीसी साहित्य के प्रति इस लगाव का कारण यह भी हो सकता है कि अंग्रेजी उस समय औपनिवेशिक शक्ति की भाषा थी तथा भारत उनके समय में

ब्रिटिश शासन के अधीन था। प्रेमचंद पर फ्रांसीसी कथा साहित्य के प्रभाव को नकारा नहीं जा सकता।

प्रेमचंद ने तीन फ्रांसीसी साहित्यिक कृतियों का हिंदी में अनुवाद किया है। उन्होंने अनातोल फ्रॉंस की *तायस (Thaïs)*, एवं मौरिस मातेरलैंक की *ले जावोग्ल (Les aveugles)* और *पलेआस ए मेलिजौंद (Pelléas et Mélisande)* का हिंदी में अनुवाद किया है। *तायस (Thaïs)* को *अहंकार*, *ले जावोग्ल (Les aveugles)* को *शबे तार यानी अँधेरी रात* के शीर्षक से हिंदी में अनुवाद किया गया है। हमें उक्त दो अनुवाद आसानी से उपलब्ध हो जाते हैं लेकिन *पलेआस ए मेलिजौंद (Pelléas et Mélisande)* का हिंदी अनुवाद अभी तक अप्राप्त है। अमृत राय, प्रख्यात लेखक और प्रेमचंद के पुत्र, इस संबंध में कहते हैं कि इसके अनुवाद का जिक्र तो मिलता है, लेकिन अनुवाद की पांडुलिपि या प्रकाशित प्रति अभी तक प्राप्त नहीं हो सकी है। (मिश्र, 2017: 26)

इस अध्ययन के लिए हमने *ले जावोग्ल (Les aveugles)* और *तायस (Thaïs)* का चुनाव किया है। मुंशी प्रेमचंद द्वारा हिंदी में अनूदित ये दो फ्रांसीसी साहित्यिक कृतियाँ हैं। हम इन दो कृतियों के माध्यम से अनुवाद-कर्म को सीख सकते हैं। हम इनकी सहायता से साहित्यिक अनुवाद पर प्रेमचंद के विचारों से परिचित हो सकते हैं।

ले जावोग्ल (Les aveugles) प्रसिद्ध बेल्जियन लेखक मौरिस मातेरलैंक द्वारा रचित एक अंक वाला नाटक या एकांकी है जो 1890 में लिखा गया था। इसे अंग्रेजी भाषा में दो शीर्षकों से अनुवाद किया गया है : *द साईटलेस (The Sightless)* और *द ब्लाइंड (The Blind)*। हमने इस अध्ययन के लिए उपर्युक्त दोनों अनुवादों का अध्ययन किया है और इन दोनों अनुवादों के बीच के अंतर को आसानी से देखा जा सकता है। अमृत राय ने इस अनूदित कृति ‘*शबे तार यानी अँधेरी रात*’ की प्रस्तावना में स्पष्ट रूप से लिखा है कि यह कृति मौरिस मातेरलैंक की *द साईटलेस (The Sightless)* का अनुवाद है तथा इसी प्रस्तावना में वे बताते हैं कि *पलेआस ए मेलिजौंद (Pelléas et Mélisande)* का भी अनुवाद प्रेमचंद जी ने किया था।

ले जावोग्ल का अनुवाद पहली बार 1919 में उर्दू साहित्यिक पत्रिका 'ज़माना' में ‘*शबे तार*’ शीर्षक से प्रकाशित हुआ था। प्रेमचंद ने लारेंस तदेमा अल्मा के अनुवाद 'द साइटलेस' से

उर्दू में अनुवाद किया। हिंदी अनुवाद उर्दू का लिप्यंतरण है। यहाँ तक कि कोई भी यह आसानी से समझ सकता है कि उर्दू में 'शबे तार' शीर्षक का भी हिंदी में लिप्यंतरण किया गया है और इसका अनुवाद 'अँधेरी रात' भी शीर्षक में जोड़ दिया गया है और इस प्रकार मरणोपरांत इस कृति का हिंदी में 'शबे तार यानी अँधेरी रात' शीर्षक के रूप में प्रकाशन हुआ।

प्रेमचंद को मौरिस मातेरलैंक का लेखन बहुत पसंद था। मातेरलैंक दुनिया के जाने-माने लेखक थे और उन्हें 1911 में ही नोबेल पुरस्कार से भी नवाजा गया था। 'उपन्यास' नामक निबंध में, प्रेमचंद ने मातेरलैंक को बेलजियम के शेक्सपियर के रूप में वर्णित किया है। उनका मानना था कि मातेरलैंक विश्व प्रसिद्ध नाटककार हैं :

“ ‘मेट्रलिक ’बेलजियम के जगद्विख्यात नाटककार हैं। उन्हें बेलजियन शेक्सपियर कहते हैं। ”) प्रेमचंद, 2008 : 54(

सबसे पहले, हम अनुवाद का शीर्षक देखते हैं। हम 'शबे तार' से समझ में आता है कि यह शीर्षक फ्रांसीसी शीर्षक का प्रतिनिधित्व नहीं करता है। उर्दू शब्द का अर्थ है- अँधेरी रात । फ्रांसीसी भाषा के शीर्षक *ले जावोग्ल (Les aveugles)* का शब्दानुवाद 'अंधे' होता और अंग्रेजी के *द साईटलेस (The Sightless)* का अनुवाद 'दृष्टिहीन' होता लेकिन प्रेमचंद ने इन शब्दों का शीर्षक के अनुवाद के लिए चयन नहीं किया है । प्रेमचंद शायद शीर्षक हेतु 'अंधे' या 'दृष्टिहीन' जैसे नकारात्मक शब्दों का प्रयोग नहीं करना चाहते होंगे। इस अनुवाद में प्रयुक्त शब्दों को समझने के लिए हम कई 'पाद-टिप्पणियाँ' या 'फुटनोट' देख सकते हैं। हम इस अनुवाद को पृष्ठ के नीचे दी गई शब्दावली के बिना नहीं समझ सकते हैं। हमें इस अनुवाद में पात्रों का विवरण नहीं दिखता है।

मूल नाटक में ईसाइयत से जुड़े हुए कई शब्द दिखते हैं लेकिन अनूदित नाटक में इन्हें इस्लाम से संबंधित शब्द, यथा नमाज़ ,इबादतखाने ,वस्सलाम आदि के द्वारा प्रस्तुत किया गया है। किंतु, दूसरी तरफ उन्हीं पात्रों के लिए प्रेमचंद ने साधुजी ,बैरागियों आदि शब्दों का चयन किया है। हमें यहाँ यह समझ में नहीं आता कि प्रेमचंद ने क्यों इस्लाम एवं हिंदू धर्म से संबंधित विपरीत शब्दावली का प्रयोग किया है। कोई अन्य अनुवादक होता तो वह 'साधुजी' की जगह पर 'मौलाना', 'बैरागियों' के लिए 'फ़कीर' शब्द इस्तेमाल करता। यह रचना लारेंस

तदेमा अल्मा के अनुवाद के बहुत करीब है, लेकिन प्रेमचंद ने कहीं-कहीं अपनी प्रतिभा और विवेक का इस्तेमाल किया और साहित्यिक सृजन की स्वतंत्रता के साथ अनुवाद किया।

अनातोल फ्रॉस का *तायस* (*Thaïs*) उपन्यास पहली बार सन 1889 में पत्रिका ‘*रव्यु दे दो मोंद*’ (*Revue des deux Mondes*) के जुलाई और अगस्त के अंक में प्रकाशित हुआ था। अनातोल फ्रॉस को 1921 में नोबेल पुरस्कार से सम्मानित किया गया था। प्रेमचंद विश्वकोश-1 के अनुसार *तायस* का अनुवाद पहली बार ओक्टूबर में प्रकाशित हुआ। इस अनुवाद का पहला संस्करण कलकत्ता पुस्तक भंडार, कलकत्ता द्वारा शुरू किया गया था और सरस्वती प्रेस, वाराणसी द्वारा मुद्रित किया गया था। इस अनुवाद की समीक्षा मासिक पत्रिका सरस्वती में नवंबर 1923 में प्रकाशित हुई थी। (प्रेमचंद रचनावली-1, 2006: 72).

मुंशी प्रेमचंद ने *तायस* (*Thaïs*) का हिंदी में *अहंकार* नाम से अनुवाद किया है। यह अनुवाद रचनात्मकता की स्वतंत्रता से युक्त एक मुक्तानुवाद है। प्रेमचंद ने स्वयं इस अनुवाद के लिए अपनी रणनीति इस पुस्तक की प्रस्तावना में लिखी है। इस प्रस्तावना में प्रेमचंद ने फ्रांस के साहित्य और लेखक अनातोल फ्रॉस और उनकी कृति *तायस* का परिचय भी दिया है। उन्होंने अनातोल फ्रॉस की भाषा के बारे में भी बताया। उन्होंने लिखा है कि उन्होंने इस कृति के अनुवाद कार्य को क्यों चुना। उनका कहना है कि उन्होंने अंग्रेजी में इतना सुंदर साहित्य नहीं देखा है :

“ हमने इसका अनुवाद केवल इसलिए किया है कि हमें यह पुस्तक सर्वांगसुंदर प्रतीत हुई और हमें यह कहने में संकोच नहीं है कि इससे सुंदर साहित्य हमने अंग्रेजी में नहीं देखा। ”
(प्रेमचंद : 1998)

उन्होंने ' *तायस* ' शीर्षक को पूरी तरह से बदल दिया है और अनुवाद के लिए 'अहंकार' शब्द का चयन किया है। उन्होंने इस पाठ की केंद्रीय भावना पर बल दिया है। मूल कृति में, उपन्यास का नाम केंद्रीय चरित्र 'तायस' के नाम पर रखा गया था, लेकिन प्रेमचंद शायद 'अहंकार' शीर्षक से अच्छा होने या कुछ कीमती होने की घमंड की भावना को प्रदर्शित करना चाहते थे। इसलिए, उन्होंने हिंदी में फ्रांसीसी शीर्षक से मूल शीर्षक के अर्थ और सार को विस्तारित करने का कार्य किया।

उन्होंने अपने अनुवाद में स्थानों और घटनाओं के नाम बदल दिए या छोड़ दिए। हो सकता है कि वे उन नामों का वर्णन करने के लिए पाद टिप्पणी या फुटनोट नहीं देना चाहते हों। उन्होंने कुछ घटनाओं का भी जिक्र नहीं किया है। उन्होंने मूल उपन्यास के चरित्रों के नाम भी बदल दिए हैं। उन्होंने ‘पापन्युस’ को ‘पापनाशी’ कर दिया है। उन्होंने इस पाठ का अंग्रेजी से अनुवाद किया है इसलिए उनके सामने ‘पाफन्युशियस’ था। उन्होंने स्वयं उल्लेख किया कि नामों के उच्चारण को सरल बनाने के लिए, मैंने नामों को थोड़ा संशोधित कर दिया है :

“ ‘पापनाशी’ मूल में ‘पापन्युशियस’ था। सरलता के विचार से थोड़ा रूपांतर कर दिया। ”

वह संभवतः पात्रों के नामों का भारतीयकरण करना नहीं चाहते थे या ईसाई नामों को हिंदू नामों में तब्दील करना नहीं चाहते थे। इसलिए, उन्होंने नामों को ‘थायस’, ‘पालम’) Palémon(, ‘फलदा’, ‘निसियास’, ‘सेरापियम’ आदि से अनुवाद किया (प्रेमचंद, 1988: 10) । उन्होंने भारत के अनुसार स्थानों या संस्कृतियों को रूपांतरित नहीं किया और मूल कार्य में मौजूद परिवेश या वातावरण को यथा संभव बनाए रखा। इसलिए, इस अनुवाद को रूपांतरण नहीं माना जा सकता जिस प्रकार ‘प्रेमचंद रचनावली भाग-1 में लिखा गया है। (हुसैन एवं अन्य, 2006 : 74).

हालाँकि प्रेमचंद ने अनुवादों पर अपनी टिप्पणियों में स्रोत पाठ के विवरण का कहीं भी उल्लेख नहीं किया है, लेकिन हमें उनके लेखन में फ्रांसीसी लेखकों के नाम यथा- ‘गार्ड-डी’ और ‘पियरे लोटी’ देखने को मिलते हैं। हम जानते हैं कि फ्रेंच में ‘ड’ /d, d/ और ‘ट’ /t/ जैसी ध्वनियाँ मौजूद नहीं हैं। हम ऐसा मान सकते हैं कि उन्होंने फ्रांसीसी भाषा नहीं सीखी थी इसलिए उन्होंने इन कृतियों को अंग्रेजी में पढ़ा होगा। अंतः उनके फ्रांसीसी साहित्यिक कृतियों के अनुवाद फ्रांसीसी भाषा से प्रत्यक्ष न होकर अंग्रेजी के माध्यम से किया गया अनुवाद है। यहाँ अंग्रेजी फ्रांसीसी और हिंदी के मध्य सेतु भाषा के रूप में कार्य कर रही है तथा प्रेमचंद द्वारा अनूदित फ्रांसीसी साहित्य का अनुवाद परोक्ष अनुवाद या सेतु भाषा अनुवाद की श्रेणी में रखा जा सकता है।

प्रेमचंद ने फ्रांसीसी साहित्यिक कृतियों का अनुवाद करने की कोशिश की, लेकिन उन्होंने अंग्रेजी भाषा के माध्यम से इन रचनाओं का अनुवाद किया। वे एक प्रख्यात सम्मानित लेखक हैं और रचनात्मक और साहित्यिक स्वतंत्रता से परिपूर्ण एक अच्छे अनुवादक भी हैं। इन साहित्यिक अनुवादों में उन्होंने अपनी रचनात्मक प्रतिभा का बखूबी प्रदर्शन किया है। उन्होंने अनुवाद के लिए उन्हीं फ्रांसीसी लेखकों को चुना जिन्हें पहले ही नोबेल पुरस्कार से सम्मानित किया जा चुका था। अनुवादक की तकनीकों और रणनीतियों और लेखक की असाधारण प्रतिभा को उसने साहित्यिक अनुवादों में देखा जा सकता है। साहित्यिक अनुवाद पर प्रेमचंद से अलग राय हो सकती है, लेकिन इन अनुवादों से बहुत कुछ सीखने को मिलता है। फ्रांसीसी साहित्यिक कार्यों के उनके अनुवादों से हमें फ्रांसीसी साहित्य के बारे में पता चला है और उनके विभिन्न लेखों में फ्रांस एवं फ्रांसीसी साहित्य का बार-बार उल्लेख मिलने से हमें फ्रांसीसी साहित्य में और विशेष रूप से अनुवाद के शिल्प में रुचि विकसित करने की प्रेरणा मिलती है। प्रेमचंद के फ्रांसीसी साहित्य एवं लेखकों संबंधी विचार, उनकी कहानी पर फ्रांसीसी कहानी की छाया और उनके द्वारा फ्रांसीसी साहित्यिक रचनाओं के हिंदी में अनुवाद को देखकर उन पर फ्रांसीसी साहित्य के प्रभाव को स्वीकार किया जा सकता है।

REFERENCES

1. Douglas, Robert B. (trans.) (1922). *Thais*. New York : Dodd, Mead & Company.
2. France, Anatole. (1920). *Thais*. Paris : Calmann-Lévy.
3. George, W.L. (1915). *Anatole France*. London : Nisbet & Co. Ltd.
4. Maeterlinck, Maurice. (1892). *Les aveugles* (3e édition). Bruxelles: Paul Lacomblez.
5. Mishra, Sriniket Kumar. (2017). ‘La partie de Billard et Shatranj ke Khiladi : le parallélisme dans la représentation de deux évènements historiques’ in *Research Highlights*, Volume – IV, No. – 3, July – Sept. 2017, Varanasi : Future Fact Society.
6. Tadema Alma, Laurence. (trans.) (1895). *Pelleas And Melisanda And The Sightless* (les deux pièces de Maurice Maeterlinck). Londre: Walter Scott.

7. गोयनका, कमल किशोर (सं.). (1981). *प्रेमचंद विश्वकोश*. दिल्ली : प्रभात प्रकाशन.
8. प्रेमचंद. (2008). *कुछ विचार*. इलाहाबाद : लोकभारती.
9. प्रेमचंद. (अनु.) (1998). *अहंकार*. (अनातोल फ्रॉंस का 'तायस' का हिंदी अनुवाद) नई दिल्ली : एस.के. पब्लिशर्स.
10. प्रेमचंद. (अनु.) (पुस्तक में प्रकाशन वर्ष का उल्लेख नहीं है). *शबे तार यानी अँधेरी रात* (मौरिस मातेरलैंक की *द साईटलेस का हिंदी अनुवाद*) इलाहाबाद : हंस प्रकाशन.
11. राय, आलोक एवं अली, मुश्ताक. (सं.) (2002). *समक्ष : प्रेमचंद की बीस उर्दू-हिंदी कहानियों का समांतर पाठ*. इलाहाबाद : हंस प्रकाशन.
12. हुसैन, प्रो. ज़बीर एवं अन्य. (सं.) (2006). *प्रेमचंद रचनावली (खंड 1-20)*. नई दिल्ली : जनवाणी प्रकाशन.

TO THE QUESTION OF THE SOURCE OF DAKHNI POET MUHAMMAD SHARIF AJIZ’S MASNAVI “LAILA MAJNUN”

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7393701>

Abdurakhmonova Mukhayyo

Associate professor

Tashkent State University of Oriental Studies

E-mail address: muhayabdurahman@yahoo.com

ABSTRACT

The article discussed how Muhammad Sharif Ajiz sings of pure and sublime love, which ennobles and exalts a person in his masnavi "Leyla and Majnun". It is being told that it is so powerful that a person, for the sake of his love and beloved, does not stop at any difficulties and obstacles. The bright feeling of Leyla and Majnun is strangled and trampled, insulted and humiliated in a feudal society, one of the main laws and moral norms of which is an unshakable principle: wealth is above all.

Keywords: *masnavi, poet, subject of masnavi, linguistic influence, authorship, explanatory list, manuscript, Dakhni period, ancient Urdu.*

INTRODUCTION

This popular story of the Arabian desert “Laila Majnun” became an interesting subject of Persian romance poetry, then the Iranian mind found a mystical aspect in this love story. Laila Majnun took a literary form in Nizami Ganjavi's famous "Khamsa". This is the third story of Nizami’s Khamsa. The literary works of Amir Khusrau, Jami and Hatafi in Persian and Hamdi in Turkish are considered to be of the highest literary value.

DISCUSSION AND RESULTS

Ajiz is an famous poet of the reign of Sultan Muhammad Adilshah, ruler of the Adilshahi dynasty of Bijapur. His full name is shaykh Muhammad Sharif. He was the son of Ahmad Gujrati (author of masnavis “Yusuf Zulekha” and “Laila Majnun”). Ahmad Gujrati came from Gujrat and joined the court of Sultan Muhammad Quli Qutbshah, while his descendants moved to Bijapur. Like his father

Muhammad Sharif Ajiz wrote two masnavis on the same topics – “Yusuf Zulekha” (1044 AH) and “Laila Majnun” (1406 AH)¹.

Masnavi “Laila Majnun” of Ajiz has been compiled by Dr. Ghulam Umar Khan. This book was published by Osmania University in 1977.

In the first half of the 70th century, which was the era of Muhammad Quli Qutbshah two poets of ancient Urdu Vajahi and Ghawwasi, made “Laila Majnun” the subject of their masnavis - one is Ahmad, the other is Ajiz. A few scattered pages of Ahmad's masnavi reached the hands of the eminent historian of Urdu Hafiz Mehmud Khan Shirani, he mentioned in his "Punjab Mein Urdu" - these poems show that Ahmad Gujrati had access to the court of Muhammad Quli Qutbshah and Ahmad started writing this masnavi on the king's command. If, according to the assumption, it is accepted that Ahmad's Laila Majnun was completed during the reign of Muhammad Quli Qutbshah, then this masnavi can be considered a pre-1590 work and thus the first Urdu work on this subject .

The second poet of the first half of the 70th century who has made Laila Majnun the subject of his masnavi is Ajiz, who was not associated with the royal court, and who completed this masnavi in 1630. His other works are still shrouded in obscurity. But some evidence suggests that this masnavi was read with interest not only in Deccan , but also in Delhi and Punjab, even ears after the time of its authorship, due to the general interest of the story and its literary appeal. About two hundred ears after its authorship, during the reign of Shah Hatim and Mirza Mazhar a poet from North India Mir Ahmad wrote a masnavi on the same subject, and the masnavi was a guiding light for him.

Ajiz's masnavi is mentioned by Nasiruddin Hashmi, who found a manuscript of it in 1906 during the compilation of an explanatory list of the manuscripts of the librarian Salar Jang, although in an explanatory note to this manuscript. Hashmi writes “it is a pity that we do not know anything about Ajiz before this, no historian of literature knew about Ajiz and his masnavi”².

In 1908, when Dr. Zor compiled the fourth list of Urdu manuscripts of the Department of Literature, he traced another manuscript of Ajiz’s masnavi. Dr. Ghulam Umar Khan, when investigated from the point of view of compiling this masnavi he found four more manuscripts of it in various libraries and private collections of India. Masnavi of this name was found in the library Jama Masjid in

بحوالہ پروفیسر سعیدہ جعفر تاریخ ادب اردو ۱۴۰۰ تک دہلی ۱۹۹۸ جلد دوم ص ۴۷۰¹

² ۱۱۱۱ ۱۱۱۱۱۱۱۱ ۱۱۱۱۱۱۱۱ ۱۱۱ ۱۱ ۱۱۱ ۱۱۱ ۱ ۱۱۱ ۱۱ ۱۱۱۱۱۱۱ ۱۱۱۱ ۱۱۱۱۱۱ ۱۱۱ ۱۱۱

Bombay. Later it turned that the presence of another manuscript is kept in the library of Anjuman Taraqqi Urdu Aligarh.

A manuscript was discovered in the Library of manuscripts at Usmaniya Jamia, and a manuscript of it was also discovered at Maulavi Jamal Sharif .In this way, he traced a total of six manuscripts of Ajiz’s masnavi Laila Majnun.

There is a veil of deep darkness over the life of Ajiz - author of Laila Majnun. The Dakhni period of ancient Urdu is a dark period in the history of Urdu literature. There are many achievements of this period which are only due to the preservation of the language, not only from the literary point of view, they deserve to be noted and important in the history of Urdu poetry and literature, but no other details about their lives are available except the pseudonyms of their authors.

When investigated in order to find out the life of Ajiz, and for this purpose, in search of his other major or minor works, the existence of several poets with the pseudonym Ajiz among the Dakhni poets came to be known. Works and elaborate ghazals, elegies and mukhammas etc. whether important or unimportant are found scattered in the collections of manuscripts , but the author of masnavi Laila Majnun is someone else. Probably Muhammad Sharif Ajiz is the oldest among the poets in Deccan. Maulavi Nasiruddin Hashmi and Dr. Zor have expressed different opinions regarding the mentor of Ajiz based on the following poem of Ajiz:

مدد پاک پنجن و بار امام مدد پیر میراں منزہ مقام

In this world help can only be expected from the panjatan¹, bara imam² and pir Miran, who are free from faults, and they are highly esteemed.

Both Hashmi and Dr. Zor agree that Ajiz is referring to his spiritual master entitled " پیر میراں ". In the Deccan, three sages have passed by the name of Shah Miran. One Shah Miran who was the famous caliph of Shah Aminuddin Ala, the follower and caliph of Khudavandi Hadi. He died in Hyderabad in 1125. The second elder is the famous Shah Miranji Shamsul-ushshaq of Bijapur, and the third is Sayyad Miran Husaini -alhamavi, who came to Hyderabad during the reign of Sultan Muhammad Quli Qutbshah, and settled here . He died in 1094³.

According to Hashmi " as the masnawi of Ajiz was written in 1040 A.H., it is assumed that this sage Miran Hussaini al-Hamwi is praised by Ajiz."Dr. Zor's research is based on the above-mentioned poem of Ajiz as follows:

¹ The five chaste personalities of islam namely the Holy Prophet, Hazrat Ali, Hazrat Fatima, Imam Hassan and Imam Hussain.

² The twelve imams (religious leaders) of the Shiite sect

³ تذکرہ مخطوطات اداره ادبیات اردو، جلد چہارم، ص ۱۱۳

" Pir Miran of whom the poet mentioned was the famous Sufi poet Shah Miran Ji Shams-ul-Ushshaq of Bijapur, who was the father of Shah Burhan-uddin Janam, and the founder of a great line of mysticism, poetry and literature of the Deccan. Many books of his grandson Shah Aminuddin Ala are available in the institution¹.

Shah Miranji Shams al-Ushshaq died in 1397 A.H. As if he had died one and a half hundred years before the creation of Ajiz's masnavi, if it is assumed that Ajiz had pledged allegiance, then he would be a follower of Shah Amin-uddin Aala, or one of his caliphs, and in such a case, ignoring a well-known and famous gentleman like Shah Amin, to whom Ajiz should be related, directly or very closely, it is not a far-fetched assumption to call Shams-ul-Ushshaq as his follower.

In fact, the poet may refer "Pir Miran" to Hazrat Abdulqadir Jilani. Most of the poets of the Deccan after praising in the preface of their works showed great commitment and respect to Hazrat Abdulqadir Jilani. They worship him with the epithets "Pir Miran" and "Mir Miran" for Hazrat Abdulqadir Jilani. "Pir Miran" and "Mir Miran" are commonly used among them. Although Ghawwasi in the beginning of his masnavi "Mina Sanwati" praises his caliphs - Khulafae Rashidin².

But as it has been clarified from the previous papers, Ajiz was actually the follower and caliph of Hazrat Shah Wajihuddin Gujrati - however, he also had devotion to Hazrat Sheikh Abdulqadir Jilani, who was the founder of the Qadiriya chain.

Those poets of the ancient Deccan school who had access to the royal palace or those who were willing to have access to the palace, must include some verses in praise of the king at the beginning of their masnavis. It is evident from the praise of Sultan Muhammad Adilshah in masnavi Yusuf Zulekha that Ajiz was related to the palace.

At more than one place in masnavi, he prays that God will forgive his sins and grant him a good end - this kind of poetry suggests that the poet must be a man of deep religious inclinations and perhaps at the time of writing this masnavi he may be a man of mature or declining age. References to the Qur'an and Hadith at several places in the text of the masnavi suggest that Ajiz was a highly educated man of his time.

The year of composition of Laila Majnun is mentioned in four manuscripts among the six manuscripts of masnavi. According to version (a) its year of

¹ ايضا ، ص ۱۲۳

² Titles given to the first four caliphs of the Islamic community.

composition is 1040 hijri. The year of authorship of manuscripts (b), (c) and (d) 1046 A.H. (1636 A.D.) seems acceptable.

The love story of Layla Majnun has been a favorite subject of Arabic, Persian and Turkish literature for centuries. According to common traditions the story of Laila Majnun is attributed to a man named Qays Ibn al-Muluh, who was a young man from the Banu Amir tribe. Laila belonged to the same tribe. She was a daughter of Saad. But the early historians of Islamic history and literature such as Aghani, Ibn Khalkan and Ibn Khaldun believe that the Majnun is a fictional character and has no historical existence. The story and the poems that are attributed to it, are the creation of a mind of that era. Various poets have made around this incident of love the original story. So Qais met Laila in a group of girls, and he fell in love with her at first sight and slaughtered his camel and feasted on these girls and Laila accepted his passion. But Laila's father refused to marry her to Qays, later she was married to a man named bin Muhammad Al-Uqaili. Qais was so shocked by this failure that he used to roam around the gorges of Najad day and night half-naked like a madman. He used to walk around and satisfy his grief by writing poetry, occasionally he got the opportunity to meet Laila but he died in the midst of this horror.

Hatafi's masnavi Laila Majnun is written in 928 AH (1520 AD). Abdullah Hatfi was the nephew of the famous Persian poet Abdurrahman Jami. Four manuscripts of his masnavi are kept at the Salarjang State Library. Ajiz's masnavi is written based on masnavi of Hatafi.

Ajiz's masnawi is certainly based on Hatfi's story, but it cannot be called a translation of Hatfi's masnawi. As far as the events of the story are concerned Ajiz has marked the path of Hatfi's story, but brevity in the narration is a prominent feature of Ajiz's masnawi. In most places where the description of an incident has been described by Hatafi in twenty to twenty five poems, Ajiz has generally presented it in two or four poems.

This is the reason why the story of Ajiz's masnavi moves quickly, while the verbal and semantic industrialization are the features of Hatfi's masnavi. That was written according to the general traditions of Persian poetry, sometimes lead to a loss in the beauty of poetry. The rapid movement of the story is a common feature of the masnavis of the ancient Deccan school, which is the primary poetry of this school. There are main characteristics of realism and simplicity.

It seems that Ajiz was fully aware of the literary mockery of his era, because despite following Hatafi's masnavi, he used the words to explain a single event or

situation in detail or by creating a pause in the story at some point. He has avoided the tendency to show off the industrialization and the wildness of the imagination.

Although in most of the cases Ajiz has strictly followed the events of Hatfi's story. It seems that other famous masnavis on this subject and perhaps the popular common folk tales related to Laila Majnun have also been in view of him. he makes liberal use of them, for example at the beginning of the story Ajiz describes Qais's father as a king, and Laila's father as a big trader of the city and later close of the king.

But according to Hatfi's masnawi Qays' father is a noble of Arabia, and he has no relation to Laila's father. According to the statement of Ajiz Qays and Laila's mothers were mutual friends and spent time together. Qais was infatuated with Laila since childhood, and this infatuation turned into love in the school age. But in Hatfi's masnavi the character of Laila is introduced for the first time in the school.

Similarly, there are passages in Hatafi's masnavi, which have been ignored by Muhammad Ajiz, for example, Hatafi has a description of a dream of Majnun . He dreamed that Laila was offering him a bouquet. When he woke up he sees that there is actually a bouquet in his hand . This incident ignited Qais' passion and then once he walked towards the city in the desire to see Laila. This long dream of Qays is not mentioned.

CONCLUSION

As indicated, brevity and the sufficiency of words are the prominent features of this masnavi. This feature of Muhammad Sharif Ajiz's speech often reminds us of "Gulzare Naseem" . There are many poems in which a question and its answer are found in one poem. There are many places if one line is missing, so the story cannot be understood. The details of an incident are conveyed with the help of short word gestures with great fluency and cleverness.

REFERENCES:

۱. شیخ محمد شریف عاجز لیلیٰ مجنون جامعہ عثمانیہ (حیدرآباد) ۱۹۶۷
۲. نصیر الدین ہاشمی دکن میں اردو لکھنؤ ۱۹۶۳
۳. نصیر الدین ہاشمی دکنی کلچر مجلس ترقی ادب لاہور ۱۹۶۳
۴. پروفیسر ہارون خان شیروانی ، دکنی کلچر شعبہ اردو دہلی یونیورسٹی ۱۹۷۱، ۲
۵. نصیر الدین ہاشمی دکن کے چند تحقیقی مضامین دہلی ۱۹۶۳
۶. نصیر الدین ہاشمی اردو قلمی کتابوں کی وضاحتی فہرست (کتاب خانہ سالار جنگ) حیدرآباد ۱۹۵۷
- ۷.
۸. پروفیسر سعیدہ جعفر ، گیان چند جین تاریخ ادب اردو ۱۷۰۰ تک دہلی ۱۹۹۸
۹. مجلہ عثمانیہ ، دکنی ادب نمبر حیدرآباد ۱۹۷۳

TARJIMALARDA XITOIY JAMIYATI VA MAFKURASI BILAN BOG‘LIQ
AYRIM MASALALARNING BERILISHI (“LIAO JAYNING
G‘AROYIBOTLAR HAQIDAGI HIKOYALARI” TARJIMA KITABI
MISOLIDA)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7393717>

Jasur Ziyamuhamedov,
filologiya fanlari doktori (DSc),
TDSHU Xitoyshinoslik fakulteti,
Xitoy filologiya kafedrasida dotsenti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada badiiy asarlarni, jumladan novella va hikoyalarni xitoy tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda jamiyat va mafkura bilan bog‘liq ba’zi masalalarning berilishi xususida fikr yuritiladi. Xitoy tilidagi mazkur hikoya va novellalarda “jamiyat va mafkura” masalalarinig o‘ziga xos bayon tarzi va uslubi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: jamiyat, mafkura, hikoya, novella, uslub, tarjima, muqobil.

ANNOTATION

This article discusses some issues related to society and ideology when translating literary works, including stories and short stories from Chinese into Uzbek. The unique style of narration and the style of the issues of "society and ideology" in these Chinese stories and novels are analyzed.

Key words: society, ideology, story, short story, style, translation, alternative.

“Tarjimon-asarni boshqa tilda, ya’ni ona tilida qayta yaratish uchun muallif fikrini ancha pishitadi, o‘ziga singdirib oladi, keyin matn xarakteriga qarab muqobil so‘z tanlaydi, bu so‘zlar ma’nosi, jarangdorligi, shakli, uslubiy muqobilligi, asl nusxadagi fikrni iloji boricha to‘laroq ifodalash tashvishida yonadi”¹ O‘zbek xitoyshunoslari tomonidan xitoy tilidan o‘zbek tiliga ko‘plab badiiy asarlar tarjima qilindi va hozirga qadar qilib kelinmoqda. Badiiy asarlarni tarjima qilishda, ayniqsa tarjimondan yuksak bilim va kattagina mahorat talab qilinishi barchamizga ma’lum.

Xitoy adabiyoti juda qiziq, shu bilan birga undagi asarlarni o‘qib o‘rganish juda mushkul. Xitoy adabiyotining tarixiy ildizlari juda qadim zamonlarga borib

¹ G‘.Salomov. Tarjima san’ati. Toshkent, 1973. 57-bet.

taqaladi. Adabiy asarlar chuqur diniy va falsafiy aqidalar bilan chambarchas bog‘liq. Aynan shuning uchun xitoy adabiyotini tushunish murakkabroq tuyuladi. Tarima qilishda ham tarjimondan kattagina bilim, mahorat va hayotiy tajriba talab qilinadi. Bu bilimlar xitoy tarixi, adabiyoti, falsafasi, tilshunosligi, geografiyasi va etnografiyasi xos bilimlar bo‘lmog‘i kerak.

Yuqorida xitoy tilidan o‘zbek tiliga tarima qilingan badiiy asarlar ko‘pligini aytib o‘tgan edik. Biz ular sirasidan novellalar tarjimalari doirasida mazkur masalalarni ochib berishga bejizga qaror qilmadik. Sababi, xitoy adabiyotidagi epik janrlar ichida aynan novellalarda va hikoyalarda xalq mafkurasini, jamiyat tasviri masalalariga o‘zgacha bir yondoshuvni sezishimiz mumkin. Chunki bu epik janrlar hajman kichik va ixchamligi bois ham xalq tomonidan zo‘r qiziqish bilan qabul qilingan va o‘qilgan.

“Tarjimada ayrim olingan har bir holatda qanday so‘z yoki jumla joizligini“ lug‘aviy ekvivalentlik” emas tabiiy muvofiqlik, ya’ni tasvirlanayotgan xarakterning “mijozi”ga ma’no, uslub, ohang, tomondan kontekstual moslik hal qiladi”¹, deb aytgan mashhur tarjimashunos G‘.Salomov naqadar xaq ekanliklarini e’tirof etmog‘imiz kerak.

Odatda novella va hikoyalarining ko‘pida inson ismlari va geografik joy nomlari beriladi. Hattoki, xitoy adabiyotidagi juda ko‘plab ana shunday kichik hamli asarlar geografik joy nomlarini ko‘rsatib o‘tish bilan boshlanadi. Bu ham bo‘lsa xitoy jamiyatini ommaga tanitish va mafkurasini targ‘ib etish bilan bog‘liq. Masalan, Lyao Jayning ”胡四姐” “To‘rtinchi singil Xu” novellasida² “尚秀才，泰山地方人，一个人独住。” “Tayshanda tug‘ilgan Siutsay Shang yolg‘iz hayot kechirardi.” Ahmiyat berilsa birgina jumlada geografik joy nomi va o‘sha davr jamiyatining asosiy qonuni bo‘lgan imtihon tizimi orqali mansab egallashdagi unvonlardan birining nomi berilmoqda. Tarjimondan bunda geografiya va tarixga oid bilimlar talab qilinadi. O‘quvchiga yaxshitroq tushunarli bo‘lishi uchun tarjimon unvon nomiga izohni alohida iqtibos orqali quyidagicha berishga qaror qilgan: ”Davlat imtihonlari orqali amaldorlik lavozimlariga tayinlash tizimi Xitoyda Xan imperatori U Di (mil.avv. 140-87 yillarda hukmronlik qilgan) davrida vujudga kelgan. Tang imperatori Tay Zung (milodning 627-649 yillari taxtda o‘tirgan) davriga kelib, bu tizim yanada

¹ G‘.Salomov. Tarjima nazariyasi asoslari. -T.: O‘qituvchi, 1983. 74-bet.

² Liao Jayning g‘aroyibotlar haqidagi hikoyalari. Tarjimon Jasur Ziyamuhamedov. Toshkent:”Voriz” nashriyoti, 2021. B.7. Maqolada 10.00.05 – Osiyo va Afrika xalqlari tili va adabiyoti ixtisosligi bo‘yicha filologiya fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan “Pu Sungling nasri poetikasi” mavzuidagi dissertatsiyaga ilova sifatida tayyorlangan Jasur Ziyamuhamedovning tarjimja kitobidagi novella tarjimalaridan foydalandik. Kitobga kirgan hikoyalar Pu Sunglingning 2001-yilda Sung Tongxay muharrirligi ostida nashr etilgan “Lyao Jayning g‘aroyibotlar haqidagi hikoyalari” to‘liq asarlar to‘plami”dan olingan va mazkur maqola muallifi tomonidan tarjima qilingan.

takomillashib, rasmiy tus oldi. Xitoy tilida bu tizim «kejyu» deb ataladi, o‘zbekcha «ilm bilan martabaga erishish» degan ma’noni bildiradi. Tang sulolasidan boshlab, ya’ni VII asrdan davlat imtihonlari orqali lavozimga ega bo‘lish uchun barcha ijtimoiy tabaqadagi, o‘zlarini amaldor bo‘lishga loyiq deb hisoblagan yosh yigitlar qatnashish huquqiga ega bo‘lganlar. Kejyu Xitoyda XX asr boshida bekor qilingan.”, sababi bu unvonni anglatuvchi so‘z ekvivalenti o‘zbek tilida yo‘q. Xitoy geografiyasidan boxabar tarjimon bunday terminlarni darrov payqaydi. O‘quvchiga qo‘shimcha ma’lumot berish maqsadida ko‘p hollarda hatto ularga qo‘shimcha izohlar ham berib ketadi. Har holda shunday qilgani ma’qul.

Yana bir masala. Shunday hikoya matnlarda inson ismlarini ajratib olish juda qiyin. Ayniqsa bu ismlar erkak kishiga yoki ayol kishiga mansub ekanligini bilish yanada murakkabroq. Yagona yo‘li bu ismlarni matnning umumiy mazmunidan kelib chiqqan holda farqlash va ajratib olish kerak bo‘ladi. Chunki xitoy iyerogliflari orasida insonlarning ismi va familiyasini ifodalovchi yoki alohida shunday turkumga kiruvchi so‘zlar-iyerogliflar yo‘q. Odatda xitoyliklarning ismi va familiyalari jami uch iyeroglifdan tashkil topgan bo‘ladi. Bulardan birinchisi familiyani anglatadi, ikkinchi va uchinchi ismni anglatadi. Masalan, 白香山¹ so‘zida 白 Bai familiya, 香山 Xiangshan esa ismdir. Lekin uch emas, ikki so‘zdan iborat ism va familiyalar ham bor. Odatda odamlarni kasb- koriga (qiladigan ishi va hunariga qarab) familiyasidan keyin shu kasblarni anglatuvchi yoki hurmatni ifoda etuvchi so‘zlar qo‘shib chaqiriladi. Masalan: 白老师 Ustoz Bai, 白先生 Janob Bai, 白主席 Rais Bai 白大夫 Shifokor Bai va hakazo. Bunday uslub ham bizning o‘zbek tilimizga va an’analarimizga xos emas. Yuqorida aytib o‘tganimizdek inson ismlari ham xuddi boshqa iyerogliflar singari umumiy ma’nolarni anglatadi. 白香山 so‘zidagi 白 Bai oq rangni, 香 Xiang xushbo‘y, shirin, totli, 山 Shan esa tog‘ ma’nolarini anglatadi.

Biz tarjima qilayotgan novellalar muallifi Pu Sungling² ning o‘ziga xos bayon uslubi mavjud. Pu Sungling novellalari o‘zigacha bu janrda yozilgan asarlardan ko‘p jihatlari bilan ajralib turadi. Avvalo, shunday bo‘lishi tabiiy. Chunki bu yozuvchi Pu Sunglingning ijodiy individualligi bo‘lib, uni tafsilotlarni turlicha tasvirlashlarning o‘zaro nisbatida, didaktika, insonni tasvirlash usullari, uslub va til, iqtibos keltirish

¹白香山 Bai Xiangshan 772—846 yillar. Tan sulolasiga mansub xitoy shoiri . U Shansi provinsiyasining Tayyuan shahrida yashagan. She’rlari “Tan davri she’riyati antalogiyasi”dan o‘rin olgan.

² Xitoy adabiyoti tarixida novella janrini yuksak takomilga olib chiqqan va keyingi rivojlanish yo‘lini belgilab bergan yozuvchilardan biri Pu Sungling (蒲松龄) (1640-1715)dir. U Lyao Jay (聊斋) taxallusi bilan ijod qilgan.

usuli kabilarda aks etadigan o‘ziga xosliklarda kuzatish mumkin. Pu Sungling novellalarining asosiy o‘ziga xosliklaridan biri an’anaviy syujetlar talqinidagi muallif xotimalarida namoyon bo‘ladi. Zero, ushbu xotimalarda muallifning o‘z ovozi baralla yangraydi va ular etarli adabiy tayyorgarligi bor kitobxongina tushuna oladigan qo‘shimcha hikoya, yangi novellani o‘z ichiga oladiki, aslida muallifning ijodiy mahorati ushbu xotimalarda yanada yorqin aks etadi.

Yozuvchi ko‘pchilik novellarini biron-bir hududga ta’rif berish yoki biron – bir obrazni tanishtirish, ya’ni uning portretiga chizgilar berish bilan boshlaydi. Ayrim hollarda novella boshidagi bir jumlaning o‘zbek tiliga bir nechta jumla bilan tarjima qilishga to‘g‘ri keladi. Zero G‘.Salomov ta’kidlaganidek: “Obrazli ifodalarning tashqi formasi emas, balki mantiqiy ahamiyatiga asosiy e’tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi.”

Xitoy jamiyatida ham doim halol pul topish, ahloq–odob me’yorlariga bo‘ysunish bilan bog‘liq tamoyillarga amal qilingan. Aynan xuddi shunday hikoyaga e’tibor qaratamiz. “Qadimda bir boy bo‘lib, ko‘plar tadbirkorlik bilan shug‘ullanish uchun undan qarz olishar edi. Bir kuni boy uyidan chiqqanida, bir yosh yigit uning ortidan kelibdi. Aslida u yigit ham qarz olmoqchi ekan. Boy rozi bo‘lib, uni o‘z uyiga olib kiribdi. Yigitning stol ustidagi bir necha o‘n mis tangalarga ko‘zi tushibdi. Ularni olib, mohirlik bilan tangalarda o‘yin ko‘rsatibdi. Buni ko‘rgan boy odam unga qarz berishdan bosh tortibdi.

Odamlar boydan buning sababini so‘raganlarida, boy shunday javob qaytargan ekan:

– Bu odam ko‘rinishidan yaxshi odamga o‘xshamadi, balki bir qimorbozga o‘xshadi. U pulning oldida o‘zini boshqara olmadi. Keyinchalik boy bu yigitni tekshirish uchun uyiga odam yuboradi. Haqiqatan, yigit boy aytgandek bo‘lib chiqibdi.”¹ “Lyao Jay”da jamiyatda ideallashtirilmaydigan, ijobiy baholanmaydigan qimor o‘yinlari, shahvatparastlik va ichkilikbozlik, mutelik va xitoy shaxmatiga qaramlik holatlari badiiy bayon etiladi. Bunday an’anaviy axloqiy hikoyalar, umuman olganda, haddan ziyod ko‘ngilchanlik va o‘z-o‘zini nazorat qilishning oqibatlarini ta’kidlaydi. “Ne Syaochian” (“聂小倩”) hikoyasida yozuvchi o‘z ifoda yo‘siniga, ya’ni qisqa jumalalarda katta ma’nolar taqdim etish uslubiga qat’iy amal qilgan holda Ning Saycheng obrazining xarakteri ta’rifini yashash manziliga uyg‘un ravishda taqdim etadi. “宁采臣，是浙江人，性情慷慨豪爽，品行端正”. “Jejianglik Ning Saycheng juda sahovatli va yaxshi xulq-atvorga ega inson edi”.

¹ Liao Jayning g‘aroyibotlar haqidagi hikoyalari. Tarjimon Jasur Ziyamuhamedov. Toshkent:”Voriz” nashriyoti, 2021. “Boy odam” hikoyasi. B.15.

Yozuvchining barcha asarlari tarkibida keladigan bunday badiiy ifoda ta'siri, tabiiyki, o'quvchi e'tiborini o'ziga tortadi; kitobxonga ta'sir kuchini o'tkazadi. Lyao Jay asarlarini qabul qilishning retseptiv estetikasiga ko'ra uch toifa kitobxon-o'quvchini ajratish mumkin: 1) g'ayrioddiy narsaning faqat jozibasini ko'radigan beparvo o'quvchi; 2) faqat yashirin, axloqiy yoki satirik ma'noni ko'radigan dogmatik o'quvchi; 3) yuzaki va asosiy ma'nolarni ko'radigan, ikkalasining ham ta'sirini sezadigan o'quvchi. Bularni biz bejis tilga olmadik. Hikoyalarni tarjima qilishda mahoratli tarjimon aynan shu tomonlarga ham alohida e'tibor qaratmog'i lozim, zero bunday qilmasa aslyatda aytilmoqchi bo'lgan g'oyaga putir etadi. “Laoshanlik rohib” (“山道士”) hikoyasida muallif e'tiqodning qudratliligi mo'jiza yaratishi mumkinligini ko'rsatishga harakat qiladi. Masalan, Vanning tog'dagi devordan o'tishi. Shu bilan birga, hikoyada Vanning Lao tog'laridan daos bilan muloqoti haqidagi voqea haqiqatga juda yaqin va ishonarli chiqqan, insonning hayoti va imkoniyatlari to'g'risida falsafiy mulohazalar keltiriladi va misollar orqali odamning ko'p narsaga qodirligi isbotlab beriladi. “便请求道士收他为徒。道士说：“恐怕你娇气懒惰惯了，不能吃苦。”王生回答说：“我能吃苦。”道士的徒弟很多，傍晚的时候都集拢来了。王生一一向他们行过见面礼，就留在道观中。第二天凌晨，道士把王生叫去，交给他一把斧头，让他随众道徒一起去砍柴。王生恭恭敬敬地答应了。过了一个月，王生的手脚都磨出了厚厚的老茧，他再也忍受不了这样的苦累，暗暗产生了回家的念头。”

“Shundan so'ng Vang Sheng shoshib rohibdan uni shogirdlikka olishini iltimos qildi. Rohib: “Sen yoshligingdan dangasa ekansan, bu erda esa hayot mashaqqatli va mushkul”, - dedi. Vang Sheng: “Iltimos, rad etmang, menga o'zingizdagi sehrgarlikni o'rgatsangiz bas, boshqa barcha qiyinchiliklarni engalaman”, deb javob qaytardi. Rohib rozi bo'ldi. Rohibning shogirdlari ko'p edi. Ular har kuni xilma-xil vazifalarni bajarishar, kechqurun esa hammalari ibodatxonaga qaytardi. O'sha kuni ham ular odatdagidek kechga yaqin qaytib keldi. Vang Sheng ular bilan birga ibodatxonaga kirib ketdi. Ikkinchi kuni ertalab rohib Vang Shengni oldiga chaqirib, qo'liga bolta tutqazdi-da: “Do'stlaring bilan birga o'tin chopib kel”, - dedi. Vang Sheng hech ikkilanmay, hamma bilan birga toqqa chiqib ketdi. Bu ahvol bir oydan ortiq davom etdi. Mehnatning og'irligidan Vang Shengning qo'llari qadoq bo'lib ketdi. Vang Sheng bunday qiyinchiliklarga ortiq bardosh bera olmadi. U uyga ketishni o'ylay boshladi”.

Asarning haqiqiy muallifi nima demoqchi bo'lganini kitobxonga etkazib berish ham - yangi bir asar yaratish bilan barobar qiyin ekanligini faqat tarjima bilan

shug‘ullangan kishilargina his qilishlari mumkin. “Tarjima undiq chiqibdi, tarjima bundiq chiqibdi”, deyishdan oson ish yo‘q. Xitoy tilidan tarjima qilish insonga qanchalar mashaqqatli bo‘lsa, shunchalar qiziqarli va sharaflidir. Zero har bir tarjima orqali tarjimonlar o‘zlari uchun yangi bir kashfiyot qilgandek bo‘ladilar. Bu savob ishlari tufayli xalqlarni xalqlarga yaqinlashtiradilar, mamlakatlar o‘rtasidagi do‘stlik va qardoshlik aloqalarini mustahkamlashga zamin yaratadilar. “Lyao Jayning g‘aroyibotlar haqidagi hikoyalari” tarjima kitobiga kiritilgan novella va hikoyalar tarjimalari orqali kitobxon bu tarjima hikoyalarda korrupsiya botqog‘iga botgan amaldorlar, hukmron er egalarini va bu figuralar bilan ko‘rsatilgan feodal siyosiy tuzumni fosh etish va ularni ustidan kulishni mohirlik bilan tasvirlanganing guvohi bo‘ladilar. Bu tarjima hikoyalarda nafaqat ikkiyuzlamachi hukmron sinf va feodal byurokratlar, balki ko‘plab mard va isyonkor oddiy odamlar ham tasvirlanadi. Muallif feodal tuzumning zulmat hukmronligidan nafratlanadi va ulug‘vor muhabbat hamda nafratga ega oddiy xalqning jangovar ruhini ulug‘laydi. Rasmiy imtihonlardagi noxolis va adolatsiz tizim qattiq tanqid qilinishi va yozuvchi bema‘nilik va ochko‘zlikni tasvirlash orqali, imtihon oluvchilarning aql-zakovati etarli emasligiga ishora qilishini kuzatadilar. Gap yana imtihonlar xususida borar ekan, shu o‘rinda bir narsani aytib o‘tmog‘imiz kerak. Tarjimon bu qanday imtihonlar qanday imtihon ekanligiga oydinlik kiritmasa, o‘quvchi yana tushunmovchiliklar girdobida qoladi. Erkaklar va ayollar, shuningdek, ishq-muhabbatga intilayotganlar o‘rtasidagi sof va haqiqiy sevgiga ehtirom masalasi ham mazkur hikoyalarda go‘zal ifodalanadi. “Lyao Jayning g‘aroyibotlar haqidagi hikoyalari” asarida odamlarga oshiq bo‘lgan tulki parilar va gul ma‘budalari haqidagi ko‘plab hikoyalar o‘rin olgan. Muallif Hunyuy, Yingnin, Sin‘yan, Jyaona va Lyansyan kabi olijanob aqlga ega ko‘plab go‘zal ayol obrazlarni tasvirlaydi. Bu ayollar feodal axloq kodeksiga qarshi chiqadilar, o‘zlarining his-tuyg‘ularini oshkora ifoda etadilar va jasorat bilan ayollarning mavqeini yaxshilashga intiladilar. Muallif erkak va ayol o‘rtasidagi haqiqiy sevgi-muhabbatni maqtab sharaflaydi. Sevgiga bunday ta‘rif va bu tuyg‘uni o‘ziga xos ifodalash faqat Pu Sungling asarlarida kuzatiladi. Aynan shu orqali ham mazkur hikoyalarni o‘sha davr jamiyatining aynan ko‘zgusi edi desak hech mubolag‘a bo‘lmaydi. Bu tarjima hikoyalar ma‘rifiy ahamiyatli, odob-axloq tushunchalari bayon etilgan hikoyalar. Insonlarni odobli bo‘lishga undovchi, yaxshilikka da‘vat qiluvchi, yomon yo‘ldan qaytaruvchi hikoyalardir. Shu sababli ham bu yozuvchining asarlarini tarjima qilayotgan tarjimondan alohida e‘tibor va sezgirlik talab qilinadi. Yozuvchi asari, muallifning shaxsiyati, uning real hayotda qandaydir tarzda bostirilayotgan yoki to‘liq qo‘llanilmayotgan jihatlarini ifodalash,

rivojlantirish va imkoniyatlarni izlab topish uchun kerakli vositani taqdim etadi. Odatda, ob’ektiv haqiqatni hujjatlashtirmaydi, aksincha muallifning ichki hayotini aks ettiradi va uning o’z his-tuyg’ulari, kayfiyati, qarashlari va hatto tushlarining tavsiflari yoki tahlillarini o’z ichiga oladi. Muallifning ijodi e’tirofqa tobora yaqinlashib boradi. Bunda muallif o’z xarakteri va shaxsiy hayotining turli tomonlarini, ayniqsa, qayg’uli va yashirin qirralarini ochib beradi. Fikrimizcha, ma’lum bir davr adabiyotida ushbu xususiyatlarning o’sishi ular paydo bo’lgan ijtimoiy tuzilishdagi muayyan o’zgarishlarning muhim ko’rsatkichi bo’lib xizmat qilishi mumkin va, ko’pincha, insonning ijtimoiy hayotning barcha sohalarida an’anaviy qarashlardan xalos bo’lishining belgisi hisoblanadi. Inson o’zini shaxs sifatidagi anglaganidan keyingina o’z hayotini o’z xohishiga ko’ra tasarruf etish va o’z taqdirini o’zi belgilash huquqini tiklay olishi mumkin. Pu Sungling asarlaridagi an’analar bilan bog’liq jamiyatlarda individual o’zini o’zi anglash hissi dinning va an’anaviy axloqning qat’iy talablari va da’volari bilan bir oz yoki to’liq pasaytiriladi. Yozuvchi qahramonlari agar uning taqdiri qiyin bo’lib chiqsa, sababini o’tgan hayotdan izlaydi, agar u inson o’z yukini o’zi ko’tarsa, u kelajak hayotida mukofotlanadi, deya xulosalar qiladi. Shaxsiy taqdirni oldindan belgilashga bo’lgan ishonchni ifodalashda yozuvchi konfutsiylik ta’limoti tomonidan ham ilgari surilgan fikrlardan o’z o’rnida unumli foydalangan. Buni oila va jamiyat oldidagi burchning shaxsning o’z manfaatlaridan ustun qo’yish tamoyillarida ko’rish mumkin. Yozuvchi hikoyalarida inson tabiati mohiyatan yaxshi va faqat dunyoning vasvasalari bilan buzilgan degan e’tiqod qo’llab-quvvatlaydi. Tabiiyki, zamonaviy, erkin va o’zini o’zi belgilaydigan shaxsning tug’ilishi, ushbu an’anaviy qarashlar va urf-odatlar, shuningdek, ularga asoslangan butun boshli ijtimoiy tuzilmaga barham berish va bunday an’anaviy qarashlar va odatlarni tark etish evaziga mumkin edi. Zamonaviy xitoy tafakkuri va san’atidagi sub’ektiv va individualistik tendentsiyalarning muhim ahamiyatini anglab etish mumkin. Biroq o’z-o’zini anglash, o’z shaxsiyatini o’rganish, realizm bilan yonma-yon, o’z qiyofasiga va hayot haqiqatiga ko’zoynaksiz qarash holati ham tabiiydir. Pu Sungling hikoyalarida obrazlarning individual tabiati ijtimoiy va tabiiy borliqdagi voqea-hodisalar bilan uyg’unlashadi. Shu bois jonli va jonsiz tabiat bir-biriga o’tadi, tabiat unsurlari xuddi o’zbek xalq ertaklaridagi kabi ba’zan so’zlaydi. Tarjimon esa mazkur hikoyalardagi asosiy g’oyani o’zbek kitobxoniga etkazib berishda asosiy shaxs ekanligini har dam sezib turishi lozim.

REFERENCES

1. Liao Jayning g‘aroyibotlar haqidagi hikoyalari. Tarjimon Jasur Ziyamuhamedov. Toshkent:”Voriz” nashriyoti, 2021 y.
2. G‘.Salomov. Tarjima san‘ati. Toshkent,1973 y.
3. G‘.Salomov. Tarjima nazariyasi asoslari. -T.: O‘qituvchi, 1983 y.

ТАРЖИМОН АМИР ФАЙЗУЛЛА
(1945-2021)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7393763>

Нилуфар Ходжаева Бекмуратовна

Тошкент давлат шарқшунослик университети
Таржимашунослик ва халқаро журналистика кафедраси
мудири, филология фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент.
94-644-27-99

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақола ҳиндишунос ижодкор Амир Файзулланинг таржимонлик фаолиятини таҳлил қилади. Мақолада таржимонлик фаолияти давомида ўгирилган ишлар библиографияси жанрларга ажратиб келтирилади. Шунингдек, таржимон маҳорати, ўзбек тили ва унинг ривожига қўшган ҳиссаси, ҳинд маданияти ва адабиёти элчиси сифатидаги фаолияти ёритилади.

***Таянч сўз ва тушунчалар:** таржимон, маҳорат, насрий таржима, шеърӣ таржима, кинофильм ва сериаллар таржимаси, ўзлашма, ибора, миллий хос сўз.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье изучается переводческая деятельность индолога А. Файзуллы и дается жанровый анализ библиографии переведённых трудов. Автором статьи освещается искусство переводчика, вклад в развитие узбекского языка и его деятельность в качестве посланника индийской культуры и литературы в Узбекистане.

***Ключевые слова и выражения:** переводчик, искусство переводчика, перевод прозы, перевод поэзии, перевод кинофильмов и сериалов, заимствованное слово, фразеологизм, реалия.*

ANNOTATION

This paper is devoted to the translator activity of Hindi scholar A. Faizulla. Given bibliographical analyses of his translation works by genre. Explained skills of translator, his contribution to the progress of Uzbek language and activity as representative of Indian culture and literature in Uzbekistan.

***Keywords:** translator, translator skills, translation of prose, translation of poetry, translation of movie and serials, borrowed words, idiom, realia.*

Нихоят, кейинги йилларда таржимон ижодхонаси сирлари билан қизиқиш, таржимонлар фаолиятини ўрганиш, уларнинг ижодий портретларини яратиш, таржима маҳорати масалалари билан махсус шуғулланиш майли пайдо бўлди [1, 19].

Таржимонлик бу нафақат бир матнни бир тилдан иккинчисига ўгириш, балки бир маданиятни бошқа бир халққа танитиш, маълумот бериш, муносабатларни ўрнатиш ва мустаҳкамлаш демакдир.

Ҳинд адабиёти намуналарини ўзбек тилига таржима қилиш борасида ҳиндшунос таржимон Амир Файзулланинг меҳнатлари таҳсинга сазовордир. Амир Файзулла нафақат ҳиндий тилидан, балки урду, уйғур, рус тилларидан ҳам қатор бадиий таржималарга қўл урган маҳорат эгасидир.

Наср ва назм соҳасида баб-баравар фаолият олиб бораётган юксак қобилият соҳибидир.

А. Файзулла ҳиндий тилидан кўплаб турли жанрдаги асарлар таржима қилган. Болалар адабиётидан тортиб, Нобел мукофотини қўлга киритган йирик асарларнинг ўзбекча таржимаси А.Файзулла қаламига мансубдир. “Ҳинд халқ эртаклари”, “Тўтинома” ва “Айёр вазир” (1990) номли ҳинд эртаклари, Кришан Чандар (1960), Яшпал (1968), Премчанд (1975), Бҳишам Саҳний (1987) ҳикоялари, шунингдек, “Оташ нафаслар” (1973), “Индиранинг совғаси” (1989) ҳикоялар тўпламлари, Прем Чанднинг “Нажот” (1976), “Жанг майдони” (1983) “Фидойи” (2003), “Севги инъоми” (2007), “Нирмала” (2016), Жагдиш Чандарнинг “Ўз уйида бегона” (1980), Бҳишам Саҳнийнинг “Басантий” (1997), Кришан Чандарнинг “Бир қизга минг ошиқ” (2011) каби романлари ва К. С. Дуггалнинг “Кузнинг тўлиной кечаси” (2000) қиссаси шулар жумласидандир.

Таржимон чет тилидаги биргина сўз, тушунча ёки ҳолатни ўқувчига тушунарли бўлишини таъминлаш мақсадида, баъзида, бир жумла, ҳатто бир абзац билан ҳам таржима қилиши мумкин. Шунингдек, таржима қилиш жараёнида аслиятда берилган биронта сўзни қўлламасдан ҳам гўзал таржима тақдим этиши мумкин.

Чет тилидан бирор бир маълумотни кириб келишига бешак таржимон дахлдор ҳисобланади. У хоҳ илмий бўлсин, хоҳ бадиий. Таржимон бор маҳоратини ишга солади, давлат, миллат, тилидан қатъий назар матнни она тилида равон бўлишини таъминлайди.

Ҳозирги кунга келиб, ўзбек тилида Рам, Кришна, Радҳа, Раж номлари, ёмғирлар мавсуми, олов атрофида етти маротаба айланиш, карвачўт рўзаси тушунчалари, сари, бинди, синдур каби сўзларнинг на таржимасига ва на

изоҳига ҳожат бор. Ҳинд маданияти, тили ва адабиёти ўзбек китобхони, томошабини қалбидан жой эгаллашига албатта, таржимонларнинг ҳиссаси бекиёсдир.

Ҳар доим таъкидланганидек, таржимон авваламбор ўз она тилини чуқур билмоғи даркор. А.Файзулла айнан ана шундай таржимондир. Таржима жараёнида сўз танлаш, ибора, мақол ва маталларни эквиваленти ёки муқобилини топиш, миллий хос сўзларни таржима қилиш усуллари тўғри қўллаш, шакл ва мазмун бирлигини сақлаш каби талабларни бирдек бажариш ҳар доим ҳам осон кечавермайди, бироқ таржимон имкон даражасида буларни бажаришга ҳаракат қилади. А. Файзулланинг таржимон сифатидаги ўзига хос жиҳатларидан бири у ҳиндий тилидан реалияларни транслитерация қилиш жараёнида, кўп ҳолатларда ҳиндийда чўзиқ “а” билан келган сўзларни “о”лаштиради. Масалан : gājā- рожа, sāgī-сорий, rāsī-посий, rān-пон, gājput-рожпут, Mahābhārat - Маҳобҳорат, Vanāras – Банорас ва бошқалар. Шу тариқа сўзларни таржима қилиш натижасида эса ўзбек тилига ҳиндча ўзлашмалар кириб келади. Она тили сўз бойлигининг ўсишида албатта, таржимоннинг ҳиссаси бор. Ҳозирги кунга келиб, ўзбек тилида ҳиндийдан ўзлашган лексемаларнинг асосий қисми, ҳиндуизм ва ҳинд маданиятига оид сўзлар бўлиб, банг, браҳман, йог, корунд, рожа, санскрит, сари, Банорас ва бу лексемалар ёрдамида ясалган кўшма сўзлар: бангихона, бангидевона, бангибашара, бангинусха; браҳманизм, браҳманзода шулар жумласидандир.

Таржимон она тилига янги тушунча, маданият, тил ва адабиётни олиб кириши билан бирга, ўз она тилини қанчалар гўзал ва бой эканлигини намоён қилади. А.Файзулла ҳам биргина чиройли сўзини таржимсида [2, 35-85]: бир култум сув билан ютгудек, юз-андомидан нур балқиб туради, ҳай-ҳай ёмон кўздан асрасин кабиларни қўллайди.

Иборалар таржимасида эса, таржимон турли принципларни қўллайди. Эквивалент ва муқобил ибораларни топиб таржима қилишдан ташқари, кўп ҳолатларда аслиятда берилган оддий сўзларни ҳам ўзбек тилига ибора билан ўгиради. Жумладан, урмаслик – қўлининг учини текказмаслик; чиройли – бир култум сув билан ютгудек; умидсиз – тарвузи қўлтиғидан тушиб; адашиш – чучварани хом санаш ва бошқалар.

Маълумки, таржимон кўп ҳолатларда бир йўналиш, наср ёки назмда ижод қилади. Бироқ А. Файзулла насрнинг ҳикоя, қисса, роман жанрларидаги асарларни ўгириш билан бир қаторда, назмий асарлар таржимасига ҳам қўл урган серқирра ижодкордир.

Илк назмий таржималаридан “Ҳинд шеърлари” (1974) тўплами бўлиб, унда Ҳиндистон шоилари назм гулшани жамланган. Кейинчалик ҳам таржимон газета ва журналларда қатор шеърий таржималар эълон қилди. 2012 йил “Жаҳон адабиёти” журнали саҳифаларида А. Файзулла таржимасида Баҳодуршоҳ Зафарнинг ғазаллари, Вишванкар Кумарнинг “Ҳаёт”, Нагаржуннинг “Ганди”, Ражеш Видрўхийнинг “Билсангиз”, “Қонун”, Али Сардор Жафрийнинг “Сухбат” шеърлари, Субҳадра Кумарий Чоуханнинг “Жҳансий маликаси” қасидасидаси нашр қилинди.

А. Файзулла нафақат ҳиндий тилидан, балки, ўзбек тилидан ҳиндий тилига ҳам насрий ва назмий асарлар таржима қилган. 1975 йилда А. Мухторнинг “Чинор” романи А. Файзулла таржимасида чоп этилди.

Шеърий таржималар борасида сўз борар экан, урду тилида “Ўзбекистон шоирлари” (1972), ҳиндий тилида эса “Мустақил Ўзбекистон шоирлари” (1995) ва “Ўзбек адабиёти наъмуналари” (2014) тўпламларида гўзал таржималари нашр қилинган. Ўзбек классик адабиёти наъмуналаридан, Увайсийнинг “Увайсийман”, “Забонингни”, “Дилрабо, юзин узра”, “Ошиқ бўлмишам”, “Айламиш”, “Яхши”, “Кўнгул доғ ўлди”, “Эшитгил арз аҳволимни”, “Кимдурур”, “Ўзни изҳор офтоб” ғазаллари ва “Анор” чистони, Нодира шеъриятдан “Фарҳод агар”, “Баҳор келди”, “Шитоб айлаб”, “Берай жон висол ичра”, “Соқий, менга қадаҳ тут”, “На гул сайр айла”, “Васл уйин обод қилдим”, Муаззамхондан “Кўнглума озор ҳар соат”, “Дилбаримни ёд қилсам”, “Бемадору, бемадору, бемадор” ва Маҳзуна муҳаммаслари (2014) таржимаси таҳсинга сазовордир.

А. Файзулла бадиий асарлар таржимаси билан бир қаторда сериал ва кинофильмлар таржимасига ҳам қўл урган. Ҳозирги кунда севиб томоша қиладиган ҳиндча кинофильмларнинг илк таржимоларидан десак муболаға бўлмайди. Шун кунга қадар “Маҳобҳорат” (94 серия), “Мирзо Ғолиб” (18 серия), “Рамаяна” (78 серия), “Бобур” (26 серия) сериалларини, “Сангам”, “Хир ва Ранжха”, “Она”, “Чақирик”, “Ўкинч”, “Ҳинд Тарзани”, “Моҳра (Пиёда)”, “Муқаддас қасам”, “Кўзбойлагич”, “Шоҳаншоҳ”, “Байжу Бавра”, “Хайр, ширин орзулар”, “Мискинлар ҳомийси”, “Гул ва олов”, “Зарба”, “Маккор” кинофильмларини ўзбек тилига таржима қилган.

А. Файзулла таржимасидаги “Сангам” кинофильмига О. Наҳанов қуйидагича фикр билдиради: “Агар фильм номи “Сангам” эмас, ўзбекча “Висол” деб тўғри таржимасида берилганда барчага тушунарли бўлар эди” [3, 300]. Лекин ҳозирги кунга келиб ушбу фильмни номи барчага бирдек

тушунарли. Ўзбек томошабини учун ҳинд кинофильмлари шу қадар яқин ва қадрдон бўлиб қолдики, ҳатто болалар ҳам кинофильмлар кўшиқларини ҳиргойи қилиб юришини кўришимиз мумкин. Бу эса таржимоннинг меҳнати, сай-ҳаракати ва маҳорати маҳсулидир.

А. Файзулла ҳинд ва урду тилларидан йирик асарларини таржимаси билан бир қаторда, жаҳон адабиёти наъмуналарини ўзбек тилига таржима қилишда ҳам ўз ҳиссасини кўшган маҳоратли таржимондир. Ўз фаолияти давомида русчадан ўзбекчага қатор роман, қисса ва эртақларни таржима қилган. Болалар адабиётига оид Ж. Родарининг “Рим эртақлари” (1989), “Европа халқлари эртақлари” (1999), роман ва роман-очерклардан Митрохиннинг “Ҳиндистон янги аср бўсағасида” (1991), И. Кёле “Инжиқ Давиднинг онаси” (1998), А. Мурти “Икки жаҳон овораси” (1999), Л. Рампа “Учинчи куз” (2000), Моян “Мусалласлар мамлақати” (2014), шунингдек, Л.Усмон “Васмия денгиздан қайтиб чиқади” (1998), Ж. Олдриж “Ажойиб мўғул” (2000) қиссалари, О. Ғофуровнинг “Асмаул ҳусна ёхуд табаррук исмлар” (1998) асари таржимаси А.Файзулла қаламига мансубдир. Таржимон уйғурчадан “Уйғур шоирлари” тўплами (1984), араб имлосидан Биноий “Тушлар таъбири” (1986) асарини ҳам ўзбек тилига ағдарган.

А. Файзулла нафақат таржимон балки, муаллиф ҳамдир. Унинг муаллифлигида “Матбаа байроқлари” (1973) очерклар тўплами, “Ёшлик баёзи” (1974) шеърлар алманахи ва “Ғаллаорол наволари” (1999) номли шеърлий тўплам нашр қилинади.

А.Файзуллага сифат берар эканмиз, таржимонлик билан бир қаторда ҳиндшунос, тилшунос, педагог, сўз устаси, ижодкор, ёзувчи, шоир, ношир, муаллиф, муҳаррир десак муболаға бўлмайди. А. Файзулла умрининг асосий қисмини таржимонликка, ижодга, адабиётга бахшида этган фидоий инсондир. Табаррук ёшни қарши олган таржимон, ҳали хануз ҳормай-толмай “Жаҳон адабиёти” журнали таҳририятида ижодкорлик фаолиятини олиб бомоқда. Ўз таржимонлик маҳорати маҳсуллари билан ўқувчиларни баҳраманд қилиб келмоқда.

REFERENCES

1. Саломов Ғ., Комилов Н., Салимова З., Жўраев К., Отажонов Н. Таржимон маҳорати. монография. – Тошкент: Фан, 1979. – Б. 19.
2. Premchand. Vardān. Naī Dillī: Bhārtīy granth nīketan, 2011.

---

3. Премчанд. Севги инъоми (хиндий тилидан Амир Файзулло таржимаси) // “Жаҳон адабиёти”, 2009, № 2. – Б. 35-85.

4. Наҳанов О. Таржимами, тажрибами? Таржима санъати (мақолалар тўплами). – Тошкент: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1976. – Б. 300

У ИСТОКОВ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ ИНДИИ И УЗБЕКИСТАНА

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7393781>

Ходжаева Тамара Алимовна

Филология фанлари номзоди, доцент

Тошкент давлат шарқшунослик университети

Жанубий ва Жануби-шарқий Осиё тиллари кафедраси

Тошкент, Ўзбекистон

АННОТАЦИЯ

Мақолада Марказий Осиё ва Ҳиндистон ўртасидаги адабий ришталарнинг аввалги босқичларда очилмаган ёки унча эътибор берилмаган қирраларига эътибор берилган, чунки улар адабий алоқалар йўналишларини ва ўзаро таъсирини аниқлашга ёрдам беради.

***Калит сўзлар:** адаптация, чарита, колорит, афсона, йилнома, инсоний қадрият, Шимолий Ҳиндистон театри, пролетар шоир, демократ, илмий тадқиқот.*

АННОТАЦИЯ

В статье освещаются те факты литературных связей Центральной Азии и Индии начального этапа, которым либо не уделялось должного внимания, либо они оставались вне поля исследования. Эти факты имеют немаловажное значение для определения развития направления литературных связей, более конкретных выводов в вопросах влияния и взаимовлияния литератур двух регионов.

***Опорные слова:** адаптация, чарита, колорит, легенды хроники, человеческая ценность, североиндийский театр, пролетарский поэт, демократ, научное изучение.*

Индия входит в орбиту и общемировых литературных связей и в то же время сохраняет свое значение связей между литературами отдельных народов Индии.

Роль литературных связей в литературном процессе, их значение в истории литератур отдельных народов в разное историческое время, в разных

исторических условиях различны. Именно поэтому изучение таких связей и составляет одну из задач науки о литературе.

В общем смысле литературные связи — проникновение одной литературы в мир другой литературы. И она может осуществляться в разных формах и аспектах.

Другая форма — это перевод. С помощью перевода осуществляется и задача освоения нового творческого метода, разработки новых языковых средств.

Но есть и третья форма проникновения литературы. Это воспроизведение в творчестве писателя одного народа содержания и мотивов произведения, созданного писателем другого народа. Эта форма получила особое распространение в литературе народов Средней Азии, Ирана и т.д.

Четвертая форма проникновения литературы в мир другой литературы — это адаптация.

Адаптация* — приспособление (облегчение) литературно-художественного произведения для изучения.

Есть еще и одна форма проникновения одной литературы в другую. В древней Индии — на родине буддизма существовали предания о жизни Будды. На их основе в средние века сложилась повесть — житие (чарита). Она известна на разных языках: арабском, латинском, греческом, иранском, почти на всех западноевропейских языках, а также на тибетском, китайском и др. Но это не переводы — они слишком отличны друг от друга. Это — варианты или разные формы. Точно также можно говорить и о Панчатантре. Это произведение, не теряя своего индийского колорита, в то же время обращено к людям всех времен и стран.

Узбекско-индийские литературные связи охватывают широкий круг проблем, развивающихся по многим направлениям и имеющих различные аспекты. Ведущая роль в их развитии и расширении принадлежит переводам. В изучении данного вопроса методика подхода к анализу литературных связей, их периодизации базировалась на принципе культурно-исторического развития двух регионов.

Мостом к изучению литератур Индии для региона Средней Азии явилось распространение буддизма в VII-VIII вв. Первой вехой на начальном этапе по обширности фактических данных, по истории, литературе Индии XI в. является

---

* Бирор бир асар билан таништириш учун ўша асар матни қискартирилиб, содалаштирилиб берилди. С. Айний Навоий «Хамса»сини нашрга тайёрлади (1940-1948 й.).

труд Бируни «Индия». В средневековье наиболее широкое влияние на литературный процесс региона Средней Азии оказала «Панчатантра» («Калила и Димна»). В эпоху А. Навои следует отметить воздействия жанра исторических поэм и газелей в творчестве А.Х. Дехлеви на литературу Среднего и Ближнего Востока. Великий узбекский поэт и мыслитель А. Навои, его взгляды, выраженные в его поэзии, оказали больше влияние на творчество персоязычных и тюркоязычных поэтов Индии XVI-XVII веков (Бедиль, Мунир Лахори, Гани Кашмири, Абдусамад Сухан).

Известно, что одним из первых историко-культурных памятников Востока является труд Бируни «Индия», открывший всему миру Индию в XI веке — её историю, религию, философию, культуру. Но это не единственное произведение, в котором Бируни знакомит с литературой Индии.

Биография Бируни свидетельствует о том, что ученому принадлежит немало литературных и литературно-критических работ и среди них — труд по арабской этимологии, поэзия, легенды. В перечне его трудов¹, который он сам составил, когда ему было 63 года, она называет 6 романов, из которых, к сожалению, ни один не дошел до нас. Однако в произведениях других писателей и поэтов приводятся выдержки из этих романов, хотя остается неизвестным, были ли они написаны на арабском или на персидском языке.

«Сказание о Вамике и Азра», древняя легенда греческого происхождения, нашедшая свое отражение в литературе пахлави, — это рассказ о любви. Она служила в известной степени источником вдохновения и для других авторов.

«Айн ал-хайат» («Источник жизни») — еще одна легенда, изложенная в стихах.

«Сказание о Ормуздийаре и Михрийаре» — древняя легенда, пересказанная Бируни, и имена ее героев свидетельствуют о ее несомненном иранском происхождении.

«Рассказ о двух бамианских идолах» — народная легенда, к которой обратился Бируни, — рассказывает о двух буддийских фигурах, изображающих мужчину и женщину, высеченных в скале в горах, недалеко от Балха в северном Афганистане.

Все 6 произведений, бесспорно, свидетельствуют о большом интересе Бируни к легендам. Бируни создал большое количество литературных произведений: это — поэзия, романы, труды по этимологии, литературной критике и истории.

¹ Заболлах Сафа. Утраченные страницы. Автор работ о Бируни. Тегеранский Университет, 1989.

Одно из его наиболее важных сочинений литературного характера посвящено родному Хорезму. Хотя это произведение было хорошо известно в XI и XII веках, не дошло до наших дней.

XVI век, эпоха Бабура, — важная веха в литературном взаимодействии двух регионов. Источники указывают на значительное влияние на поэтическое творчество Бабура его предшественников, писавших на тюрки Лутфи, Атои, Гадои, Дурбека, особенно А. Навои. Анализ другого источника «Хумаюннамэ» (Гульбадан Бегим) свидетельствует о влиянии мушайр, в которых участвовали представители литературы из Туркестана, Бухары и Самарканда на творчество Хумаюна. Во 2-й половине XVI в. подъём литературного движения в Индии связан с поэтами Урфи Ширази, Назири, Файзи Дакани, эмигрировавших из Сренией Азии.

Эпоха правления Бабуридов была периодом расцвета в Индии так называемой индо-мусульманской культуры, синтезировавшей в себе элементы культурных традиций народов Средней Азии, Индии и других стран Среднего и Ближнего Востока.

Свидетельством этому являются слова Джавахарлала Неру о том, что в XVI в. «в Индии произошли большие сдвиги и новые стимулы вдохнули свежесть и жизнь в искусство».

То, что Бабур основные свои труды создавал на родном языке, и прежде всего «Бабур-намэ», а также составленный им в Индии диван на тюрки, свидетельствует о предпринимаемых им условиях по сохранению и популяризации в Индии культуры Средней Азии.

Большое влияние на Бабура и на развитие его литературного дарования оказал живший в то же время Алишер Навои. Первое стихотворение Бабура, написанное на староузбекском языке, было адресовано Алишербеку Навои. Бабур сообщает об этом: «Ко мне однажды пришло от него письмо. Я тоже послал ему письмо и написал на обороте сочиненный мною тюркский стих».

Бабур исключительно высоко ценил Алишера Навои и писал, что он «был человеком бесподобным».

Бабур, этот крупный государственный деятель, поэт, теоретик литературы, даже во время своих военных походов не расставался со стихами Навои. У самого Бабура есть стихи, которые как по форме, так и по содержанию непосредственно перекликаются с некоторыми произведениями Алишера Навои.

Бабур в своем творчестве стал одним из наиболее достойных последователей великого Алишера Навои и, находясь в Индии, показал красоту и силу узбекского языка как в лирике, так и в прозе.

Тема Алишер Навои и Индия в достаточной степени не изучена, но отдельные факты и замечания требуют внимания и изучения. Известно, что при дворе правителей Бабуридов занимались творчеством выходцы из Средней Азии — поэты, философы, ученые и в своих произведениях обращались к тематике, образам, идеям А. Навои.

Жившие в XV веке многие поэты мечтали о встрече с такими прославленными поэтами Востока как Джами и Навои и в хранящейся в Институте Востоковедения рукописи «Тазкираи Хусайни» упоминается как и индийский поэт Жамол удостоился чести встретиться с Алишером Навои, его современников, сведения о его жизни, творчестве, его взглядах и деятельности нашли отражения в исторических ежегодниках-хрониках. Так в 1857 году в произведении известного историка Хондамира, в Бомбее были представлены интересные сведения о жизни и творчестве великого поэта. В вышедшем 1887-1900 годах в Бомбее в произведении, посвященном эпохе Тимуридов, историком, поэтом Давлатшах Самаркандий (1438-1491) был помещен очерк об Алишере Навои. Известно, что и основоположник классической узбекской литературы не раз обращался в своих произведениях к Индии, ее истории, культуре (дастаны — «Етти сайёра» - «Семь созвездий», «Искандар двери» - «Стена Искандера», «Саади Искандарий»).

Что касается отношения и интереса Алишера Навои к произведениям поэтов Индии, поэт дает высокую оценку стихам персоязычного поэта Индии Имомитдину Лахури, в частности его «Лайли и Мажнун» и творчеству индийского поэта Дехлеви (1253-1327).

В сближении культур и литератур народов Средней Азии и Индии немаловажную роль сыграло влияние творчества Амира Хосрова Дехлеви. Замечательный поэт-энциклопедист Амир Хосров Дехлеви (1253-1327 гг.) получил широкое признание за пределами Индии. Отец его — Амир Сайфиддин Махмуд был выходцем из Кеша (нынешний город Шахрисабз в Кашкадарьинской области).

Алишер Навои считал Амира Хосрова одним из своих учителей. С особым прилежанием изучал юный Навои произведения «этого предводителя и корифея влюбленных и страдающих»¹, как он называл Амира Хосрова.

Известный индийский писатель, историк, ученый-энциклопедист Рахул Санскритьян в своей двух томной книге «История Средней Азии» подробно освещает эпоху Навои, тематику выходящих ежегодников, памятники эпохи Тимуридов, историко-политическую обстановку и т.д. Это произведение в 1958 году было удостоено Премии Литературной Академии Индии. Подробно описывая обстановку эпохи Навои, автор останавливается и на личности поэта, его роль в развитии узбекской классической литературы, атмосфере культуры второй половины XV века в Хироте и оценивая ее как «процветающую» отмечает выдающуюся роль в этом Алишера Навои и называет их Калидасой тюркоязычной литературы. Особое место выделяет индийский писатель его произведению «Хамса» и кратко анализирует его, а также произведения Низами и Хосрова Дехлеви.

Известный общественный деятель, литературовед Камар Раис в вышедшей в Индии на языке урду «Антологии узбекской поэзии» пишет, что с помощью узбекских друзей он познакомился с произведениями Навои, Хосрова Дехлеви и Низами и они напоминают ему произведения индийских авторов — Мир Таки Мира, Савдо, Назира и других. Камар Раис рассматривая с точки зрения ценности и величия человеческой личности произведения А. Навои, Мир Таки Мир (1728-1810), М. Галиба (1797-1869), приводит наглядные примеры их творчества. О певце высоких чаяний и надежд, о Навои писали в своих произведениях и известный бенгальский писатель Гопал Халдар и раджастханская писательница Рани Кумари Чундават («По ту сторону Гиндикуша»). Особое место отводит его творчеству известный индийский писатель и публицист, переводчик Латиф Ахмад в своих изданиях.

В конце XIX и начале XX века самой значительной вехой для развития расширения связей явилось открытие двухгодичных курсов по изучению языка хиндустани в Ташкенте и Ашхабаде в 1897 году. Теоретический курс языка на курсах вёл И.Д. Ягелло, закончивший Петербургские курсы восточных языков.

Среди выпускников Ташкентской школы восточных языков были А.Т. Серебрянников, А.Н. Снесарев, М.В. Грулёв, В.Ф. Новицкий. Одним из авторов солидных работ по Индии был А.Е. Снесарев — председатель

---

¹ И. Султан. Книга 8 признаний Навои. Т., 1970, стр.295.

Ташкентского отделения Общества Востоковедения, который издал в Ташкенте в 1903 году двухтомную монографию «Североиндийский театр».

Наряду с русскими востоковедами в Ташкентской военной школе вели работу Саид Расуль Ходжа, Саид Азиз Ходжаев и Таирбек Киясбеков. Следует упомянуть и Джунайдуллу Нишанова, который составил словарь на узбекском языке с объяснениями русских, арабских, тюркских и индийских слов (Ташкент, 1901 г.). В тот период издавались газеты «Туркестанские ведомости» и «Туркистон вилоятининг газетаси», в которых печатались статьи из индийских газет. Одна из статей особенно привлекла к себе огромное внимание «Индусы в Ташкенте» Н. Лыкошина (№92, 1896 г.). Среди материалов туркестанской газеты об Индии выделяются письма и заметки узбекского поэта – демократа Фурката. В 90-х годах XIX века Фуркат один год жил в Индии. Его статьи и заметки, написанные в Бомбее, «Письмо из Бомбея», «В Кашмире» и другие познакомили узбекского читателя с Индией конца XIX века.

В Индии также хорошо знают известного узбекского поэта Хамзу. Один из видных общественных деятелей Индии Сэт Тандон отмечал, что такие поэты как Хамза не являются поэтами одной страны, они принадлежат всему человечеству. 90-летие Хамзы отмечал в своё время не только Узбекистан, но и Индия. Ещё в 1970 году в г. Патиале была открыта библиотека имени Хамзы и ежегодно туда посылаются книги и альбомы из Ташкента.

Интересно, что ещё в начале XX века первый пролетарский поэт Индии, переводчик «Интернационала» на языке урду Эс-Хабиб Вафа через Гималаи добирался до Ташкента, учится здесь в школе интернационалистов, затем продолжает учебу и занимается преподавательской деятельностью в Москве. Им созданы яркие произведения, призывающие к борьбе за освобождение Индии.

Первую работу на английском языке о национальной политике в среднеазиатских республиках написал бывший аспирант ТашГУ Девендра Каушик, а проблемами русской литературы занимался в конце 70-х годов аспирант из Калькутты Амар Рай.

В современных условиях восприятие художественного опыта литератур Индии более многообразно и глубже. В 50-годах XX века усиливается роль переводной литературы. В 60-80 годах наблюдается тенденция к более серьёзному научному изучению литератур народов Индии. Возрастают формы творческого развития (Р. Тагор), усиливается творческий взаимообмен и

взаимовлияние (А. Притам и Зульфия, Бедиль и Г. Гулям), расширяется жанровый и тематический диапазон переводов (издано более 50 наименований книг художников слова Индии). В конце XX века – мир образов Рамаяны и Махабхараты оказал большое влияние на духовную жизнь Узбекистана идеями самоотверженности, бескорыстия, справедливости. В начале XXI века отмечается новый, глубокий интерес к творческому наследию Бабур, к поэзии М. Галиба, к национальным литературам — пенджабской, тамили, телугу, к литературе эпохи бхакти.

REFERENCES

1. А. Иброҳимов. «Бобурнома» — буюк асар. Т., 2000.
2. А. Иброҳимов. Бобурийлар мероси. Т., 1993.
3. А. Иброҳимов. Бобур асарлари лексикасининг лингвостаристик, семантик ва генетик тадқиқи. Т., 2009.
4. Р. Иномходжаев. Бобурнинг форсий шеърлари. «Адабий мерос». Т., 1993, №3-4.
5. Р. Иномходжаев. Бобур ва Ҳиндистон туркийзабон адабиёти. «Адабий мерос». Т., 1995, №4.
6. Ф. Сулаймонова. Шарқ ва Ғарб. Т., 1993.
7. Т.А. Ходжаева. Ўзбекистон ва Ҳиндистон адабий алоқалари тарихидан. Т., 2010.
8. Т.А. Ходжаева. Ўзбек-ҳинд маданий адабий алоқалари тарихидан. Т., 2012.
9. Т.А. Ходжаева. Урду ғазали тарихидан. Т., 2016.
10. Т.А. Ходжаева. Ҳиндистоннинг хориж билан адабий алоқалари. Т., 2012.

भारतीय राष्ट्रवाद: कुछ ऐतिहासिक संदर्भ
indian nationalism: SOME historical context

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7393817>

देवेन्द्र चौबे

Devendr Chaubey

Professor of Jawaharlal Nehru University, India

devendrchaubeyjnu@gmail.com

dkchoubey@mail.jnu.ac.in

ABSTRACT

आजकल भारत आजादी का अमृत महोत्सव मना रहा हैं। यह देश और भारतीय समाज के लिए एक बड़ा अवसर है, अपने देश को समझने और उसे जानने का। कारण, भारतीय राष्ट्र की पूरी परिकल्पना जिन विचारों पर खड़ी है, उसे निर्मित करने में देश की जनता द्वारा 1764 के बक्सर-युद्ध से 1857 तथा 1857 के संग्राम से 1947 में देश की आजादी तक उपनिवेशवाद और साम्राज्यवाद के खिलाफ किए गए संघर्ष की बड़ी भूमिका रही है; खासकर 1857 से 1947 के बीच। आजादी के अमृत महोत्सव के बहाने इतिहास, लोक स्मृतियों एवं साहित्यिक पाठों में मौजूद स्वाधीनता आंदोलन के उन संदर्भों को समझना एक महत्वपूर्ण कार्य होगा, जिनसे भारतीय राष्ट्रवाद का ढांचा खड़ा होता है। महत्वपूर्ण बात यह है कि 1857 से 1947 के बीच साहित्य में मौजूद स्रोत भारतीय राष्ट्रवाद के स्वरूप में आए परिवर्तनों को समझने में मदद करते हैं।]

भारतीय इतिहास में 1857 से 1947 के बीच हुए स्वाधीनता आंदोलन का महत्वपूर्ण स्थान है। यह आंदोलन सिर्फ भारतीय जनता द्वारा किए गए संघर्ष का प्रतीक ही नहीं है; बल्कि, यह 1857 की क्रांति और उसके बाद के संघर्ष में भारतीय जनता की साझी हिस्सेदारी और देश के लिए कुछ कर गुजरनेवाली चेतना का कभी न समाप्त होनेवाला एक जीवंत राष्ट्रवादी अध्याय भी है। दूसरे शब्दों में कहा जा सकता है कि आधुनिक भारत की पूरी परिकल्पना विकसित करने में इस दौर की एक बड़ी भूमिका रही है; चाहे वह साहित्य हो या इतिहास, भारत की राजनीति हो या भूगोल। स्वाधीनता आंदोलन के इस संघर्ष ने यह भी

बताया कि आनेवाले दिनों में एशिया महादेश का यह भारतीय राष्ट्र कैसा होगा? उसका समाज कैसा होगा? स्वाधीनता के बाद की वैश्विक राजनीति की धारा क्या होगी और किन संदर्भों को लेकर यह राष्ट्र पूरी दुनिया के सामने खड़ा होगा। उसके खड़ा होने का आधार या विचार या प्रकृति क्या होगी? वह दूसरे राष्ट्र की भावनाओं और आत्मसम्मान को महत्व देगा या अन्य राष्ट्रों की तरह अपनी विस्तारवादी आर्थिक एवं राजनीतिक नीतियों को वृहत्तर रूप से विकसित करेगा? ये कुछ ऐसे संदर्भ हैं जो आजादी के अमृत महोत्सव के अवसर पर भारतीय राष्ट्र को लेकर एक बार पुनर्विचार करने कि मांग करते हैं।

दरअसल, किसी भी राष्ट्र और उसके वर्तमान संदर्भों को समझने के लिए इतिहास के साथ ही लोक एवं ग्रामीण क्षेत्रों में मौजूद उन स्रोतों को भी खंगालने की जरूरत पड़ती है, जिन्हें कई बार इतिहासकार और अध्येता अमहत्वपूर्ण मानकर छोड़ देते हैं। आखिर, ये संदर्भ और स्रोत क्या है, जो भारतीय राष्ट्र की निर्मितियों को समझने में मदद करते हैं? इन्हें समझने का समय और इतिहास क्या होगा? विचारधारा क्या होगी? सिद्धांत क्या होगा? आदि-आदि ये कुछ ऐसे सवाल हैं जो इतिहास के अध्येताओं को हमेशा परेशान करते हैं। प्रसिद्ध विचारक जॉन प्लामेटाज़ ने राष्ट्रवाद पर विचार करते हुए यह समझने कि कोशिश की है कि आखिर अपने मूल चरित्र में राष्ट्रीयता या राष्ट्रवाद अंततः एक सांस्कृतिक संघटना क्यों है और कुछ समय बाद उसका स्वरूप राजनीतिक क्यों हो जाता है? क्या यह उसकी सहज परिणिती है या उसकी बनावट ही ऐसी होती है कि वह जाने-अनजाने किसी विशिष्ट राष्ट्रीय संस्कृति के उत्थान के मूल्यांकन में मदद करने लगती है जिसका चरित्र वृहत्तर समाज एवं राष्ट्र की आधारभूत संरचनाओं को प्रभावित करने लगता है। यद्यपि यह एक महत्वपूर्ण बात है कि यूरोप में विकसित राष्ट्रीयता नस्लीय, भाषाई, शासकीय, समंतवादी-पूंजीवादी धारा की तरफ इशारा करती है; वही एशिया, अफ्रीका, लैटिन अमेरिका आदि देशों में उदित राष्ट्रीयता लोक संस्कृति, साहित्य, कला आदि जन मूल्यों के सहारे राष्ट्रीय मुक्ति या राष्ट्रीय उत्थान की धारा का निर्माण। इन सवालों और संदर्भों को लेकर एरिक हॉब्सबाम, बेनेडिक्ट एंडर्सन, रणधीर सिंह, रणजीत गुहा, शाहिद अमीन, जानेन्द्र पाण्डेय आदि जैसे इतिहासकार तो चिंतित होते ही हैं; कई बार इस प्रकार के प्रश्न आम जनता को भी मुश्किल में डाल देते हैं कि आखिर इस

प्रकार की दासता से मुक्ति के लिए किये जा रहे राष्ट्रवादी संघर्ष के नतीजे क्या होंगे? भारत में भी 1857 के बाद राष्ट्रवाद की जो धारा निर्मित हुई उसके निर्माण में दासता से मुक्ति की इस चेतना देखा जा सकता है तथा जिसकी अनेक जातिलताएं स्वाधीनता आंदोलन के दौरान दिखलाई देती हैं। इसलिए कहा जा सकता है कि भारतीय राष्ट्रवाद की निर्मिती, ब्रिटिश साम्राज्यवाद से संघर्ष करते हुए भारत के वृहत्तर सामाजिक समूहों की चेतन में मौजूद राष्ट्र-मुक्ति की आकांक्षा लिए निर्मित और विकसित होता है। उदाहरण के लिए, आधुनिक भारत के इतिहास को देखते हुए साफ पता चलता है कि भारतीय राष्ट्रवाद के निर्माण में 1857 का पहला स्वतंत्रता संघर्ष, 1905 में हुआ बंगाल का विभाजन, 1917 में गांधी द्वारा चंपारण के किसानों के लिए किया गया संघर्ष, भगत सिंह एवं सुभाषचंद्र बोस जैसे सेनानियों के समाजवादी-क्रांतिकारी आंदोलनों के साथ ही 1942 के भारत छोड़ो आंदोलन की बड़ी भूमिका रही हैं तथा इन ऐतिहासिक परिघटनाओं से आधुनिक एवं समकालीन भारत की पहचान बनती है। पर, मूल बात है, दासता से मुक्ति की कामना; जिसे स्वराज से जोड़कर बाल गंगाधर तिलक, गोपाल कृष्ण गोखले, महात्मा गांधी आदि जैसे राष्ट्रवादी नेता अंग्रेज सरकार की दमनकारी नीतियों के खिलाफ खड़े होते हैं और स्वाधीनता आंदोलन के दौरान एक राष्ट्रीय समाज के वैकल्पिक गठन की तरफ संकेत भी करते हैं। गांधी की दृष्टि में ग्रामीण समाज इसका वैकल्पिक आधार था जो स्वाधीनता आंदोलन में उनके साथ हमेशा खड़ा राहत है। यह समाज पूरी तरह से अंग्रेजी राज के खिलाफ है तथा गांधी एवं अन्य राष्ट्रवादी नेताओं के साथ मिलकर एक नए भारत की परिकल्पना को सामने रखता है; जो गांधी के सपनों का भारत भी है और अंबेडकर के वर्ण-जाति से परे हिंदुस्तान भी; भगत सिंह का प्रगतिशील भारत भी है और सुभाषचंद्र बोस का स्वाभिमानि भारत भी। मुख्य बात है, यह राष्ट्रीय समाज देश से प्यार करता है और भारत को गांवों का देश मानता है जहां के लोग अपनी मातृभूमि से प्यार करते हैं। खेत-खलिहान से प्यार करते हैं और जहां सागर की लहरें, बहती हवाएं, नदियों के जल और चहचहाते पक्षी देश का गीत गाते हैं और जिसे शब्द देते हैं, हमारे कवि, लेखक और उनकी साहित्य की दुनिया!

कहा जा सकता है कि भारतीय इतिहास का यह वह समय है जिसमें खंड-खंड में बँटी देशीय चेतना को वृहत्तर भारत से जोड़कर देखने की दृष्टि विकसित होती है, चाहे वह प्रकृति हो या समाज; साहित्य हो या संस्कृति; कला हो या दर्शन; जड़ हो या चेतन; ज्ञान हो या चिंतन। पर, ये संपूर्णता में देश की एक राष्ट्रवादी छवि गढ़ते हैं, तभी तो 1918 के बाद जयशंकर प्रसाद जैसा कवि भरत देश को लेकर यह कह उठते हैं: *अरुण, यह मधुमय देश हमारा।* और फिर देश के वृहत्तर समाज के सामूहिक चेतना में राष्ट्र मुक्ति की जो आकांक्षा है, वह शब्द का रूप लेकर सारे जहाँ में निम्न राष्ट्रीय सौन्दर्य के भावों से भरकर गुंजायमान हो उठती है- *जहाँ पहुँच अनजान क्षितिज को मिलता एक सहारा॥ सरल तामरस गर्भ विभा पर नाच रही तरुशिखा मनोहर। छिटका जीवन हरियाली पर, मंगल कुमकुम सारा।*

यद्यपि जयशंकर प्रसाद की कविता में निहित ये ध्वनियाँ भारतीय राष्ट्र की उस पारंपरिक राष्ट्रीयता की तरफ संकेत करती हैं जिसे भारतेन्दु हरिश्चंद्र, बालकृष्ण भट्ट, महावीर प्रसाद द्विवेदी, आचार्य रामचन्द्र शुक्ल, आचार्य हज़ारीप्रसाद द्विवेदी, रामविलास शर्मा आदि जैसे लेखक **जातीय साहित्य** (National Literature) से जोड़कर संबोधित करते हैं। पर यह भी सच है कि ये निर्मितियाँ ही भारतीय जनता को ब्रिटिश राज के खिलाफ मानसिक रूप से तैयार करते हुए खड़ा होने के लिए प्रेरित करती हैं तथा भारतीय समाज में राष्ट्र (वाद) का एक ऐतिहासिक रूप रचती हैं तथा जिसके लिए देश और देश के लोग ही सबकुछ हैं।

सवाल है, 1857 से 1947 के बीच निर्मित राष्ट्रवाद के इस रूप को कैसे समझ जाए? इसे गांधी के किसान आंदोलनों से जोड़कर देखा जाए या अंबेडकर के दलित संदर्भों से अथवा भागत सिंह के क्रांतिकारी-समाजवाद से जोड़कर देखा जाए या सुभाष चंद्र बोस के उग्र राष्ट्रवादी रुझान से? यह एक जटिल प्रश्न है, पर जिस तरह हिन्दी के लेखकों में प्रेमचंद, रामचन्द्र शुक्ल, हज़ारीप्रसाद द्विवेदी आदि इसे जातीय संदर्भों से जोड़कर देखते हैं तथा बांग्ला के रवीन्द्रनाथ टैगोर जैसे लेखक एक परिकल्पित चेतना के रूप में मानते हैं, वह महत्वपूर्ण है। हाँ, यह जरूर है कि इनमें टैगोर को उस चेतना में भारतीय और एशिया महादेश की सभ्यता और संस्कृतियों का गहरा बोध दिखाई देता है जिसे वे अपने **गोरा** जैसे उपन्यासों और **गीतांजलि** जैसी कृतियों के जरिए समझने की कोशिश करते हैं तो प्रेमचंद को इसमें

ग्रामीण सभ्यता की वे प्रछन्न धाराएं दिखाई देती हैं जिसे वे कृषि संस्कृति से जोड़कर समझने कि कोशिश करते हैं।

पर, यह जरूर है कि 1857 से 1947 के बीच की राष्ट्रवादी निर्मितियों को समझने में लोक स्मृतियाँ और उन स्मृतियों में दर्ज लोक सृजन के विविध पाठ मदद करते हैं। उदाहरण के लिए, राष्ट्रवाद के इस स्वरूप और इसकी ऐतिहासिक चेतना को भारतीय स्वाधीनता आंदोलन के इतिहास के निम्न काल-खंड में बांटकर देखने पर भारतीय राष्ट्रवाद की संरचना को समझने में थोड़ी मदद मिलती है। जैसे, एक. 1857 का संघर्ष और उसकी परिणितियाँ; दो. 1873 और भारतीय साहित्य, प्रेस तथा पत्रकारिता; 1885, काँग्रेस का उदय तथा एक नए बौद्धिक वर्ग का उदय; 1905, बंगाल का विभाजन, स्वाधीनता आंदोलन के उभार; 1917, गांधी, अंबेडकर और स्वाधीनता आंदोलन की राष्ट्रीय धारा; 1942, भारत छोड़ो आंदोलन, क्रांतिकारी राष्ट्रवाद का मुक्ति संदर्भ। इस बीच साहित्य की दुनिया में 1936 एक अलग अर्थ लेकर आता है, जब लखनऊ में प्रसिद्ध लेखक प्रेमचंद की अध्यक्षता में **प्रगतिशील लेखक संघ** के गठन के बाद आर्थिक रूप से उत्पीड़ित एवं सामाजिक रूप से शोषित तबका साहित्य के केंद्र में खड़ा होता है। इसे शोषित और वंचित तबके के राष्ट्रवाद के रूप में देखा जा सकता है, जिसकी तरफ प्रेमचंद 1936 में प्रकाशित उपन्यास **गोदान** में संकेत करते हैं। **गोदान** किसान राष्ट्रवाद का एक बड़ा उदाहरण है जिसमें किसान और मजदूर पात्र होरी और गोबर के बहाने प्रेमचंद ने वंचित एवं शोषित समाज के लिए राष्ट्रवाद के मायने समझने की कोशिश की है। इन संदर्भों और इनपर केंद्रित साहित्यिक पाठों के आधार पर राष्ट्रवाद और समकालीन भारत को समझना एक महत्वपूर्ण कार्य होगा।

1857 का संघर्ष, उसकी परिणितियाँ और उभरते भारतीय राष्ट्रवाद के मायने

भारतीय इतिहास में 1857 का संघर्ष एक बड़ी परिघटना के रूप में दर्ज है। यद्यपि इस संघर्ष में भारतीय सेनानियों कि पराजय हुई, पर इसने यह समझने में मदद की कि भारत की बुनियाद किन वैचारिक और सामाजिक धरातल पर टिकी हुई है। इसने न केवल आधुनिकता का दरवाजा खोला, बल्कि 1857 में देश की जनता और उसमें सभी समुदायों द्वारा उपनिवेशवाद और साम्राज्यवाद के खिलाफ किए गए संघर्ष ने सामाजिक विकास की प्रक्रिया

को समझने में भावनात्मक स्तर पर मदद किया तथा 1857 के संघर्ष ने सभी समूहों की भागीदारी ने सांझी संस्कृति की उस विरासत को मजबूत किया जिसपर धर्मनिरपेक्ष भारत की नींव निर्मित हुई तथा जिसे 1947 के बाद पूरी दुनिया ने एशिया महादेश में धर्मनिरपेक्ष भारत की एक नई धमक के रूप में महसूस किया। संभवतः 1857 का संघर्ष नहीं होता तो मध्यकाल में बनी और विकसित हुई सांझी संस्कृति की विरासत को उतनी ताकत नहीं मिलती जिसके कारण बड़ी संख्या में हिन्दू और मुसलमान सहित अन्य समुदायों और समूहों के लोगों ने मिलकर ईस्ट इंडिया कंपनी की दमनकारी नीतियों के खिलाफ संघर्ष किया और जीतते-हारते क्रांति के इतिहास में अपना नाम दर्ज किया। यह देशीय जनता का, एक ताकतवर सत्ता के खिलाफ किया गया बड़ा और भारी संघर्ष था। दिल्ली के बादशाह बहादुरशाह ज़फ़र, कानपुर के नाना साहब, बैरकपुर में मंगल पांडे, जगदीशपुर के कुँवर सिंह, झांसी की रानी लक्ष्मीबाई, लखनऊ की बेगम हज़रत महल, कर्नाटक के हलगली के वेडर, अवध के राजा बेनीमाधव, तब के बंगाल और अब के झारखंड के के सीदो और कान्हू, आंध्र प्रदेश के सुब्बा रेड्डी, पूर्वी भारत की रानी गाइडिल्यू आदि सेनानियों सहित बड़ी संख्या में किसानों और मजदूरों ने ताकतवर ईस्ट इंडिया कम्पनी और अंग्रेज सेना के खिलाफ भारी संघर्ष किया। इस युद्ध ने एक तरफ जहां किसान केंद्रित राष्ट्रवाद की नींव रखी, वही दूसरी तरफ सांझी संस्कृति की एक मिसाल भी कायम की तथा भविष्य के भारत की एक धर्मनिरपेक्ष छवि भी बनाई। इसका असर हुआ और 1857 के बाद ब्रिटिश साम्राज्यवाद ने भारत की शासन व्यवस्था चलाने के लिए 1858 कई ऐक्ट बनाकर जो नीतिगत ढांचा तैयार किया, उसमें धर्म संबंधी निर्देशों के साथ-साथ अनेक नियमों-अधिनियमों की बुनियाद भी पड़ी तथा जिसका प्रभाव आज भी संघीय ढाँचें में देखा जा सकता है जिसके खिलाफ 1890 के बाद; खासकर 1917 के बाद गांधी के साथ जनता ने बड़ा मोर्चा खोला।

1873 और भारतीय साहित्य, प्रेस तथा पत्रकारिता

वे नियम-अधिनियाँ क्या थे जिन्होंने 1857, विशेषकर 1873 के बाद के भारत को प्रभावित करना शुरू किया तथा जिसकी अनुगूँज साहित्य और पत्रकारिता की दुनिया में दिखलाई देती है तथा जिसके प्रतिरोध में एक बौद्धिक राष्ट्रवाद की चेतना उत्तर भारत के

हिन्दी और बांग्ला भाषी समाज में दिखलाई देती हैं? उनमें 1858 में निर्मित दो ऐक्ट महत्वपूर्ण हैं: एक प्रेस ऐक्ट और दूसरा आर्म्स ऐक्ट। इन ऐक्ट का ही प्रभाव था कि भारत में 1878 से 1947 तक अनेक रचनाएं, पत्र-पत्रिकाएं और किताबें ब्रिटिश राज द्वारा प्रतिबंधित होती हैं जिनमें बालकृष्ण भट्ट की *हिन्दी प्रदीप*, प्रेमचंद कृत *सोजे वतन*, सखाराम गणेश देउसकर कृत *देशेर कथा* आदि। इन रचनाओं में ब्रिटिश राज के खिलाफ प्रतिरोध की गहरी चेतना देखी जा सकती है। इन पाठों की सबसे बड़ी भूमिका यह थी कि इन्होंने ब्रिटिश राज के खिलाफ आम जनता में असंतोष का भाव पैदा किया। हिन्दी लेखक भारतेन्दु हरिश्चंद्र ने इसमें बड़ी भूमिका निभाई। यहाँ तक कि इस दौर के एक कवि महेश नारायण की कविता *स्वप्न* इन दोनों ऐक्ट के खिलाफ प्रतिरोध की चेतन विकसित करते हुए राष्ट्रवाद के उसी रूप की तरफ संकेत करती है जिसकी चर्चा जॉन प्लामेंटाज़ करते हैं। महेश नारायण के *स्वप्न* की निम्न पंक्तियों में इस बौद्धिक राष्ट्रवाद की चेतना को महसूस किया जा सकता है: *महादेव यह राज स्वाधीन करतो* (स्वप्न, बिहार बंधु, 13 अक्टूबर 1881)

यहाँ महादेव का मिथ ब्रिटिश प्रेस ऐक्ट की धारा से बचने के लिए कवि ने किया है। यह भी महत्वपूर्ण है कि उस दौर के हिन्दी के बालकृष्ण भट्ट, प्रताप नारायण मिश्र सहित अनेक लेखकों ने ऐसे *मिथ* के जरिए *भारतीयता* को समझने की कोशिश की है जिसे कई बार कुछ टिप्पणीकार धर्म विशेष से जोड़कर देखने लगते हैं। वे भूल जाते हैं कि ऐसी निर्मितियों के पीछे ब्रिटिश राज के वे कानून थे जिनसे बचाने के लिए लेखक धार्मिक संकेतों का सहारा ले रहे थे।

1885, काँग्रेस का उदय तथा एक नए बौद्धिक वर्ग का उदय

दरअसल, महेश नारायण जैसे कवि या भारतेन्दु हरिश्चंद्र, बालकृष्ण भट्ट, प्रताप नारायण मिश्र आदि जैसे लेखक भारतीय राष्ट्रवाद की जिस धारा का निर्माण किया, उसका एक कारण 1885 में बनी काँग्रेस के साथ वह अंग्रेजी शिक्षा भी है, जो धीरे-धीरे प्रतिकार स्वरूप भारतीयों के अंदर मातृभूमि और निज भाषा के प्रति एक गहरा लगाव विकसित करती है। काँग्रेस के कारण भारतीय बौद्धिक वर्ग को एक स्पेस भी मिलता है जिसका असर यह होता है कि अंग्रेजी शिक्षा ग्रहण कर यह तबका मध्य-वर्ग के रूप में स्वाधीनता आंदोलन में एक बड़ी भूमिका निभाता है जिसकी तरफ अमृतलाल नगर *करवट* और *पीढ़ियाँ* जैसे उपन्यासों में

संकेत करते हैं। इसके साथ ही, सावित्री बाई फुले और जोतिबा फुले आदि के कारण महाराष्ट्र में उभरा वह दलित नवजागरण भी है जिसका एक वृहत्तर रूप 1920 के बाद भारतीय स्वाधीनता और सामाजिक आंदोलनों में अंबेडकर के आने के बाद दिखलाई पड़ता है। 1890 के आसपास हिन्दी में दलित और स्त्री सवाल पर जिस गंभीरता के साथ हिन्दी लेखक राधामोहन गोकुल कार्य करते हैं, वह महत्वपूर्ण है। 1910 में प्रकाशित उनकी एक रचना *अंग्रेज डाकू* ब्रिटिश राज द्वारा प्रतिबंधित भी होती है। पर, हिन्दी साहित्य के इतिहास में उनकी किसी रचना का उल्लेख नहीं मिलना, दुर्भाग्यपूर्ण है। हिन्दी के आलोचकों में रामविलास शर्मा और कर्मदु शिशिर उनकी चर्चा करते हैं तथा उसे हिन्दी नवजागरण का एक महत्वपूर्ण अंश मानते हैं। महत्वपूर्ण बात यह है कि ये लेखक ब्रिटिश राज की नीतियों को समझते हुए अपनी रचनाओं के माध्यम से जनता के अंदर देश प्रेम की गहरी चेतना का विकास करते हैं। यह भी कहा जा सकता है कि ये लेखक बौद्धिक स्तर पर पूरे देश में ब्रिटिश राज के खिलाफ प्रतिरोध की जिस राष्ट्रवादी सामूहिक चेतना का निर्माण करते हैं, उसकी उपस्थिति बाद के भारतीय साहित्य में गहराई के साथ दिखलाई पड़ती है।

1905, बंगाल का विभाजन, स्वाधीनता आंदोलन के उभार

इसका एक बाद उदाहरण, 1905 के बंगाल विभाजन के बाद रवीन्द्रनाथ टैगोर की रचनाओं को लिया जा सकता है। टैगोरे *गीतांजलि* सहित अन्य रचनाओं में भारतीय राष्ट्र की जिन छवियों का निर्माण करते हैं, उसका गहरा असर भारत सहित पूरी दुनिया पर पड़ता है। टैगोरे द्वारा *गीतांजलि* में रचित यह गीत उस भारतीय राष्ट्रवाद की तरफ संकेत करता है जिसे किसान केंद्रित एक सांस्कृतिक राष्ट्रवाद कहा जा सकता है तथा जिसका विकास 1930 के बाद हिन्दी के प्रेमचंद जैसे लेखकों की रचनाओं में दिखलाई पड़ता है। यह कृषक समाज का जमीन से अलग होने और उसके जाने से विचलित होने का दर्द है जो राष्ट्रवाद के नए रूप से हमारा परिचय करता है। टैगोरे तो जिस मार्मिकता के साथ बंगाल के दुःख को *गीतांजलि* में प्रकट करते हैं, वह बहुत ही मार्मिक है। उसमें बंग-भंग के बाद शोक में डूबा हुआ बंगाल भविष्य के निर्माण की कमाना करते हुए शोक में डूबा हुआ है तथा ब्रिटिश राज द्वारा उसकी छीनी गई समृद्धि को पुनः प्राप्त करने के लिए प्रार्थना कर रहा है: *बांग्लार माटी, बांग्लार जल, बांग्लार*

वायु, बांग्लार फल/ पुण्य हऊक, पुण्य हऊक, पुण्य हऊक, हे भगवान !/ बांग्लार घर, बांग्लार हाट, बांग्लार वन, बांग्लार माठ। पुण्य हऊक, पुण्य हऊक, पुण्य हऊक, हे भगवान !

भारतीय स्वाधीनता आंदोलन का यह वहीं आख्यान है जिसे जन समाज किसान राष्ट्रवाद के साथ रचता है तथा जिसकी पहचान राष्ट्रवादी नेताओं में गांधी सबसे पहले करते हैं। पर उसकी नींव तो 1905 में ही पड़ पड़ गई थी, जब ब्रिटिश राज के खिलाफ बंगाल समेत देश की जनता अपना संघर्ष तेज करती है। इसी का परिणाम है कि बाल गंगाधर तिलक, गोपाल कृष्ण गोखले आदि जैसे बड़े नेता 1905 के बाद राष्ट्र के प्रति एक नई चेतन लेकर आंदोलन में आते हैं जिसे 1917 में गांधी के आने के बाद काफी बल मिलता है।

1917, गांधी, अंबेडकर और स्वाधीनता आंदोलन की राष्ट्रीय धारा

दरअसल, पहले विश्व-युद्ध के बाद, अफ्रीका से लौटते ही गाँधी 1917 में चम्पारण जाते हैं, और वहाँ नील की खेती करनेवाले किसानों से मिलते हैं। उनका चम्पारण के किसानों से मिलाना एक बड़ी राष्ट्रीय परिघटना है। इसके बाद गाँधी पूरे भारत की यात्राएं करते हैं जिसका ग्रामीण समाज पर गहरा असर पड़ता है। वहाँ गाँधी को एक नए भारत का दर्शन होता है, जहाँ की संस्कृति, सभ्यता और आर्थिक स्वावलम्बन के उन्हें अनेक स्रोत दिखलाई पड़ते हैं। गाँधी उससे प्रभावित होते हैं, पर किसानों की दरिद्रता और बेबसी उन्हें आर्थिक राष्ट्रवाद की तरफ मोड़ती है। पर, उन्हें सबसे अधिक प्रभावित तथा विचलित करता है- किसानों के ऊपर चढ़ा कर्ज और लगान; साथ ही, अंग्रेजों द्वारा कराई जा रही अनचाही नील, अफीम, गांजा आदि की खेती और अनेक तरह के आर्थिक संकटों से जूझते ग्रामीण किसानों की बदहाली तथा उनके मरते हुए सपने। गाँधी उनकी बातें बहुत ध्यान से सुनते हैं, उनके करीब जाते हैं, उनके जैसे होने की कोशिश करते हैं और उन्हें उत्प्रेरित करते हैं कि वे भी ब्रिटिश शासन के दमन एवं शोषण का विरोध असहयोग करते हुए करें एवं उनके शोषण तंत्र से बाहर निकले। अहिंसात्मक आन्दोलनों में शरीक हो और भय से मुक्त एक स्वतंत्र राष्ट्र के निर्माण में सहयोगी बनें। खड़ी बोली के एक लोक कवि ने निम्नलिखित पंक्तियों में प्रतिरोध और निर्माण की इस सक्रिय मनःस्थिति का उत्साहपूर्वक बयान किया है: *साबरमती से चला संत, एक अहिंसाधारी/ जगती*

में सन्नाटा छाया घूमी पृथ्वी सारी/ काँपें कमरिया हाथ में लाठी एक लंगोटीधारी/ ... घर में जा
जा अलख जगाया आज़ादी का पाठ पढ़ाया/ खादीधारी हमें बनाया भारत तेरा पुजारी।

भोजपुरी के एक अज्ञात कवि ने भी गांधी का जनता पर पड़े इसी प्रकार के प्रभाव का
उल्लेख किया है जिसकी चर्चा बद्रीनारायण, पंकज राग, हितेंद्र पटेल, रश्मि चौधरी, दीपक
कुमार राय आदि जैसे नई पीढ़ी के इतिहासकार भी करते हैं: *मान गाँधी के बचनवा दुखवा हो
जईहे सपनवा/ तन पे उतार कपड़ा विदेशी, खद्वर के कइल धरनवा।*

अर्थात्, गाँधी का लोक समाज पर प्रभाव इतना गहरा है कि लोगों को लगता है कि खद्वर
और चरखा के ज़रिये गाँधी ब्रितानिआ सरकार की अर्थव्यवस्था की चूल्हे हिला देंगे और
अँगरेज़ भारत छोड़कर भाग जायेंगे। यह आर्थिक राष्ट्रवाद का वह रूप है जो जन समाज के
बीच एक मिथ की तरह निर्मित होता है। मिथ, गाँधी का मिथ! यह मिथ इतना जबरदस्त है
कि कई बार ग्रामीण जन को लगता है कि 'अब गाँधी का राज्य आ गया है। गाँधी को
माननेवाले बाबा रामचंद्र का राज आ गया है। उनके राज में हमारी लगान कम हो जाएगी और
हम सब खूब मज़ा उड़ायेंगे: *बाबा रामचंद्र के राजवा/ परजा मज़ा उड़ावे न।* कुछ ऐसा ही भाव
उत्तर-पूर्वी भारत के कबुई क्रांति से जुड़े जादोनांग कच्चा नागा द्वारा गाँधी के 1927 में
सिल्चर आने के प्रसंग में निम्न लोक गीत में भी दिखलाई देता है: *हे महात्मा गाँधी! हमारे
राजा बन जाइए/ आइए जी आइए!*

स्पष्टतः लोक-काव्य की उपर्युक्त पंक्तियाँ भारतीय स्वाधीनता आंदोलन में गाँधी की
उस मौजूदगी की तरफ संकेत करती हैं जिसका उल्लेख शाहिद अमीन और ज्ञानेंद्र पांडेय जैसे
इतिहासकार करते हैं। प्रसिद्ध हिन्दी कथाकार भीष्म साहनी ने भी लिखा है कि “*गांधी जी के
स्वाधीनता संग्राम की सारी परिकल्पना ही नई और अनूठी थी। उनका विश्वास शस्त्रास्त्रों में
नहीं था। वह अहिंसात्मक ढंग से लड़ाई लड़ने के हक में थे। .. गांधी जी का विश्वास आत्मबल
में था- एक ओर जहां वे ब्रिटिश सरकार के कानून भी नहीं मानना चाहते थे और उनका डटकर
विरोध करते थे, दूसरी ओर वे किसी प्रकार कि हिंसा का प्रयोग भी नहीं करना चाहते थे।*”

-यह एक परिप्रेक्ष्य है, गांधी का जो उनके अंदर, सपनों का एक अलग भारत निर्मित
करता है। कहना न होगा कि इन बातों का गहरा असर लोगों पर दिखलाई पड़ता है। पूरे देश में

किसानों के आंदोलन तेज होते हैं और धीरे-धीरे भारतीय बौद्धिक जगत और आम जनता को 1918 से 1942 के अंग्रेजी राज के खिलाफ सत्याग्रह, अहिंसा, स्वराज, चरखा, समाजवाद, उग्र राष्ट्रवाद आदि और अंत में 1942 में **करो या मरो** जैसे आन्दोलनकारी शब्द मिलते हैं। इस बीच साहित्य से लेकर राष्ट्रीय राजनीति के क्षेत्र में गांधी और अंबेडकर सहित भगत सिंह, जिन्ना, पेरियार, सुभाषचंद्र बोस आदि जिस भारत की परिकल्पना लेकर स्वाधीनता आंदोलन में आते हैं, वह एक नया राष्ट्रवादी भारत है और यह राष्ट्रवादी भारत ब्रिटिश साम्राज्यवाद सहित, पारंपरिक भारतीय समाज की जड़ स्थापनाओं की भी चूले हिलाना शुरू कर देता है। खासकर, महात्मा गाँधी को लेकर राष्ट्रवादी और प्रगतिशील इतिहासकारों का मानना है कि गाँधी सिर्फ पढ़ी-लिखी, मध्यवर्गीय जनता और साधन सम्पन्न भारतीय जनता का ही स्वाधीनता आंदोलन में नेतृत्व नहीं करते हैं, बल्कि गाँव की कृषक जनता का भी अहिंसक नेतृत्व भी करते हैं तथा राष्ट्रीय आंदोलन में उन्हें भागीदार बनाते हैं। यद्यपि इस बीच स्वाधीनता आंदोलन बाबा साहब अंबेडकर, भगत सिंह, सुभाषचंद्र बोस आदि एक बड़ी भूमिका निभाते हैं; पर, सन '42 का आंदोलन भारतीय स्वाधीनता आंदोलन में प्रतिरोध की एक नई चेतना लेकर आता है।

1942, भारत छोड़ो आंदोलन, क्रांतिकारी राष्ट्रवाद का मुक्ति संदर्भ

यह एक बड़ा सवाल है कि आखिर 1942 में आकर महात्मा गांधी के साथ ऐसा क्या हो जाता है कि वे इतने हिंसक हो उठते हैं और उन्हें *करो, मरो* का नारा देना पड़ता है? प्रसिद्ध इतिहासकार शाहिद अमीन चौरी चौरा पर केंद्रित लेख *स्मृति और इतिहास: चौरी चौरा, 1922-1992* में संकेत करते हैं कि कई बार आम जनता या किसान गांधी को एक ऐसे सेनानी के रूप में देखना चाहते थे जो सिर्फ समन्वयवादी ही नहीं हो, बल्कि समय आने पर हथियार भी उठाये, सामने खड़े शत्रुओं से दो-दो हाथ भी करें। कुछ लोक कविताओं में ऐसे संकेत मिलते भी हैं। देखें, *ख्वाब झाड़वर ने जो देखा वह मैं करता जाहिर/एक बयाबान में कुछ गुजर रहा है गरद-ओ-गुबार/आ रही फ़ौज है उस सिमट से दस बीस हजार/और है गांधीजी फ़ौज में आला सरदार/और सोराज्य का इस हाथ में है अलम/सरे दुश्मन को वह करते चले आते हैं कलम../हर एक अंग्रेज के जब कान में पहुंची ये सदा/जैसा सोचा किया वह नंग धड़ंग भागा../*

(काशगंज का ख्वाब, 1921; ज़ब्त किए हुए उर्दू पंफलेट्स, नंबर 141, इंडिया ऑफिस लाइब्रेरी, लंदन)

-उपर्युक्त पंक्तियों में जनकवि की यह आकांक्षा कि गांधी ने दस-बीस हजार की फ़ौज के एक ऐसे आला सरदार के रूप में अंग्रेजों पर धावा बोल दिया है, जन राष्ट्रवाद का एक अलग रूप रचता है। गांधी का एक ऐसा रूप जो स्वराज्य के लिए एकदम हिंसक हो गया है और अंग्रेजों के सर को कलम करते हुए देशी फ़ौज के साथ कत्लेआम मचाते अंग्रेजों पर धावा बोलते आ रहे हैं। यह खबर सुनते ही अंग्रेजों की फ़ौज में खलबली मच गई है तथा जो जिस अवस्था में है, उसी में नंग-धड़ंग भाग रहा है। गांधी के बारे में ऐसी कल्पना कम ही दिखती है, पर जनता की यह आकांक्षा कि गांधी भी हिंसक हो सकते हैं, अद्भुत और अकल्पनीय है और उनकी छवि एक योद्धा के रूप में प्रस्तुत करती है।

यह एक विचारणीय सवाल है कि आखिर क्यों गांधी अपने स्वाधीनता आंदोलन के प्रारम्भिक चरण में समन्वयवादी दिखलाई पड़ते हैं जो 1930 तक आते-आते राष्ट्र-राज्य की शक्तियों से संवाद करते एवं टकराते हुए थोड़ा-थोड़ा राजनीतिक हो जाते हैं और दूसरे विश्वयुद्ध तक आते-आते हिंसक। वे महसूस करने लगते हैं कि बिना कठोर हुए ब्रिटिश साम्राज्यवाद उनकी बात सुननेवाला नहीं है। भारतीय जनता के अंदर राष्ट्रवाद की जो उग्र चेतना आम जनता में दिखलाई देती है, उसे भी थोड़ा ‘स्पेस’ (जगह) देने की जरूरत है। शायद इसीलिए प्रसिद्ध इतिहासकार ज्ञानेन्द्र पांडेय गांधी के बारे में निम्न शब्दों का उपयोग करते हैं: “..उन्होंने सत्ता के स्थापित ढाँचें को चुनौती दी और शक्ति के वैकल्पिक केंद्र कायम किए।”

खास बात यह है कि इसका असर जनता पर भी दिखलाई पड़ना शुरू हो जाता है। जैसा कि बलिया में चित्तू पांडेय ने किया। हजारों की भीड़ के साथ कॉलेक्टाइरियेट को घेर लिया और तीन दिनों तक बलिया को अंग्रेजी हुकूमत से मुक्त रखा। यह आम जन द्वारा किया गया एक अकल्पनीय साहस भरा कदम था जिसके बारे में इतिहासकारों ने खूब लिखा है। साहित्य में भी इसकी गहरी उपस्थिति दिखलाई देती है। देखें, प्रसिद्ध कवि प्रसिद्ध नारायण सिंह की कृति **बलिया बलिहार** कि निम्नलिखित पंक्तियाँ: *आइल अगस्त के आंदोलन, फरके लागल सबके तन-मन/ बिजुली दौड़ल जागल बलिया, चलले मुस्लिम, हिन्दू, हरिजन/ मची गइल*

लड़ाई बस जुझार। या ग्रामीण जनों पर जो अत्याचार होता है, वह गांधी को थोड़े समय के लिए हिंसक होने के लिए बाध्य कर देता है ? देखें, *गांवन पर दगलीन मशीनगन, बेंतन सन मरलन बीन-बीन/ बैठाई डाल पर नीचे से, जालिम भोंकलन खच-खच संगीन,/ बहि चलल खून के तेज धार।*

खास बात है कि इन परिघटनाओं पर आज भी लोक में जो स्मृतियाँ हैं, वह अद्भुत हैं। बलिया क्षेत्र के लोग, खासकर जैनेन्द्र पांडेय (मीटू जी), आशीष पांडेय, अनिल पाठक, इलह रहमानी, उमाशंकर आदि बताते हैं कि बलिया आज भी चित्तू पांडेय को भूला नहीं है कि किस प्रकार गांधी के एक नारे पर पूरा क्षेत्र कॉलेक्टाइरियेट पर उमड़ पड़ा था। इसे एक आख्यान भी कह सकते हैं और एक ठोस राजनीतिक पहल भी; जो आजादी के संघर्ष को महत्वपूर्ण बना देती है। सबसे महत्वपूर्ण बात है कि इन संदर्भों को लेकर हिन्दी और लोक साहित्य में जो रचनाएं लिखी गईं, वे इस बात की तरफ संकेत करती हैं कि यह आम जनता द्वारा ब्रिटिश साम्राज्यवाद के खिलाफ किया गया एक बड़ा प्रतिरोध था जिसे स्वतः स्फूर्त चरम या उग्र राष्ट्रवाद भी कहा जा सकता है। इस उग्र राष्ट्रवाद में भगत सिंह, चंद्रशेखर आजाद और सुभाषचंद्र बोस की तरह आगे बढ़कर चुनौती देने और सत्ता को छीनने की चेष्टा दिखलाई पड़ती है और इसीलिए कई बार जो टिप्पणीकार गांधी के अहिंसक छवि की आलोचना और हिंसक क्रांति की समीक्षा करते हैं, उन्हें गांधी के इस पक्ष पर भी पुनर्विचार कर लेना चाहिए।

वास्तव में 1857 से 1947 के बीच भारतीय राष्ट्रवाद का जो रूप दिखलाई पड़ता है, वह आम जनता के उस राष्ट्रवाद की तरफ संकेत करता है जिसके केंद्र में राष्ट्र-मुक्ति के अलावा और कुछ नहीं है। इस राष्ट्र-मुक्ति का पूरा आधार जनता के व्यापक हित को लेकर निर्मित हुआ है तथा जिसके केंद्र में व्यक्तिगत स्वतंत्रता, समानता और सामाजिक न्याय के साथ ही राष्ट्र का विकास एक महत्वपूर्ण लक्ष्य है। हिन्दी साहित्य अथवा लोक स्मृतियों में दर्ज रचनाएं भी राजनीतिक मुक्ति की बातें सबसे अधिक करती हैं तथा उसके समानांतर सामाजिक मुक्ति के प्रश्न को तलखी के साथ उठाती हैं जिसमें स्त्री तथा दलित मुक्ति का सवाल एक बड़े सवाल के रूप में आता है। यद्यपि भारतीय स्वाधीनता आंदोलन के दौरान राष्ट्रवाद की जो छवियाँ निर्मित होती हैं, उसपर इतिहासकारों से लेकर अनेक क्षेत्र के बुद्धिजीवियों ने गहन

विचार-विमर्श किया हैं तथा इसी कारण भारतीय इतिहास का यह दौर भारतीय राष्ट्र की एक बुनियाद के रूप में देखा जाता है तथा जिसके ऊपर 1947 के बाद का भारत खड़ा है। यह भारत उतना ही लोकतान्त्रिक और धर्मनिरपेक्ष है जितना कि दुनिया के पटल पर होना चाहिए तथा जिसकी सामूहिक चेतन भारतीय ज्ञान और चिंतन की परंपरा पर केंद्रित है। यह एक महत्वपूर्ण बात है जो आज आजादी के पचहतरवें वर्ष में वैश्विक पटल पर नए तरीके से चिंतन की मांग करती है।

संदर्भ:

1. P. C. Joshi, ed.: 2007; *Rebellion 1857*; National Book Trust, India, Delhi.
2. रश्मि चौधरी; 2012; *भारतीय राष्ट्रवाद का निम्नवर्गीय प्रसंग*; प्रकाशन संस्थान, दिल्ली।
3. देवेन्द्र चौबे, बट्टीनारायण और हितेन्द्र पटेल, सं.; 2008; *1857: भारत का पहला मुक्ति संघर्ष*; प्रकाशन संस्थान, दिल्ली।
4. शाहिद अमीन और ज्ञानेन्द्र पाण्डेय, सं.; 1995 & 2002; *निम्नवर्गीय प्रसंग*, भाग एक और दो; राजकमल प्रकाशन, दिल्ली।
5. S. N. R. Rizvi; 2021; *The Rebel World of 1857*; Kalpaz Publication, Delhi.
6. बट्टीनारायण, रश्मि चौधरी और संजय नाथ, सं.; 2010; *1857 का महासंग्राम*; आधार प्रकाशन, दिल्ली।
7. रश्मि चौधरी और देवेन्द्र चौबे; 2016; *आधुनिक भारत के इतिहास लेखन के कुछ साहित्यिक स्रोत*; गणपत तेली, देविना अक्षयवर और खुशी पटनायक, सं.; प्रकाशन संस्थान, दिल्ली।
8. जगमाल सिंह; 2020; *पूर्वोत्तर की जनजातीय क्रांतियां*; राष्ट्रीय पुस्तक न्यास, भारत; दिल्ली।

“ЎТМИШДАН ЭРТАКЛАР” ҚИССАСИ ФРАЗЕОЛОГИЯСИНИНГ ТАРЖИМАДА БЕРИЛИШИГА ДОИР

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7393843>

Ҳамидов Хайрулла Худоёровиш

филология фанлари доктори (DSc), доцент, Тошкент давлат
шарқшунослик университети, Тошкент ш. Ўзбекистон.

Tel: +998 90 960 0623; E-mail: hamidovx@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада атоқли ўзбек адиби Абдулла Қаҳҳорнинг “Ўтмишдан эртаклар” қиссасидаги фразеологик бирликларнинг истеъдодли таржимонлар К.Симонов ва К.Ҳакимовлар томонидан амалга оширилган русча таржимаси («Сказки о былом»)да берилиши масаласи мухтасар кўриб чиқилади.

Таянч сўзлар: қисса, бадиий таржима, фразеологизм, мақол, образли кўчма маъно.

АННОТАЦИЯ

В данной статье с точки зрения переводоведения рассматривается вопрос передачи фразеологизмов в повести выдающегося узбекского писателя Абдуллы Каххара “Ўтмишдан эртаклар” в русском переводе («Сказки о былом»), которая была сделана талантливыми переводчиками К.Симоновым и К.Хакимовым.

Ключевые слова: повесть, художественный перевод, фразеологизм, пословица, метафорическое значение.

ABSTRACT

In this article, from the point of view of translation studies, the issue of the transfer of phraseological units in the story of the outstanding Uzbek writer Abdulla Kakhkhar “O‘tmishdan ertaklar” in Russian translation (“Tales of the past”), which was made by talented translators K.Simonov and K.Khakimov, is considered.

Key words: story, literary translation, phraseological unit, proverb, metaphorical meaning.

Абдулла Қаҳҳор асарлари дунёнинг бир қанча тилларига таржима қилинган. Хусусан, асарнинг русча таржимаси шарофати билан собиқ шўро республикаларидаги адабиёт ихлосмандлари ўзбек адабиётининг энг сара асарлари билан танишишга муваффақ бўлган. Ушбу мақолада адибнинг

“Ўтмишдан эртақлар” қиссасидаги фразеологик бирликларнинг таниқли рус шоири, истеъдодли таржимон Константин Симонов ва ўзбек таржимони К.Ҳакимовлар томонидан амалга оширилган таржимаси («Сказки о былом») таҳлилга тортилади.

Тилнинг кенг ифода имкониятларини намоён қилувчи фразеологизмлар нутқ таъсирини кучайтирувчи ва инсонлар томонидан ўзлаштирилиб, уларнинг онгига чуқур сингиб кетган сўзлар сифатида халқнинг урф-одати, анъаналари, маданияти ва тарихини ўзида яққол акс эттиради. Уларнинг бадиий таржимада берилиши фаннинг долзарб мавзуларидан ҳисобланади.

А.Қаҳҳорнинг “Ўтмишдан эртақлар” асари, таъбир жоиз бўлса, ўзбекча мақол, матал ва иборалар ҳазинасидир. Унинг илк саҳифаларидан сўнгги саҳифасига қадар муаллиф ва персонажлар нутқига мақол, матал, идиомалар ва бошқа кўчма маъноли сўз ва бирикмалар “жило бериб турган”ини кўрамыз. Масалан, асарда ўзбек тилида жуда кўп қўлланиладиган, “бир инсон ёки унинг мулкига ёмон ниятда қараш” маъносидаги (бир инсонга) “кўз тикмоқ”, “кўз олайтирмоқ” иборасига бир неча марта дуч келинади: “Сиз уялинг, бир мўминнинг хотинига кўз олайтиргани сиз уялинг! – деди [1,14]. Ушбу гап русчага қўйидагича ўгирилган: “Как вам не совестно заигрывать с чужими женами? Как не совестно?” [2,17]. Аслиятдаги гапнинг мазмуни таржимада бера олинган. Аммо ўзбекча жумладаги фразеологизм (кўз олайтирмоқ) русчада заигрывать (“кўз олайтирмоқ” маъносига эга эмас) феъли воситасида, “бир мўминнинг хотини” “чужие жены” деб “куруқ”, “ширасиз” бериб қўйилган. Яъни таржимада фразеологизмнинг аниқ эквиваленти йўқлиги важ қилиниб, таржима тилида мавжуд, бироқ маънони қоплай олмайдиган сўз ва бирикма воситасида берилган. Бу эса таржима тилининг ифода имкониятларини чеклаган.

Баъзан аслият тилида бир-бирига синоним бўлган бир неча иборанинг таржима тилида биргина эквиваленти топилиши мумкин. Масалан, ўзбекча “қўлини ҳалолламоқ” иборасига эътибор қаратамыз: “Зингер” олгунича хирсдай бўлиб қолган ўғлининг қўлини ҳалолласа бўлмайдими?...[1,6] жумласи қўйидагича ўгирилган: “...чем покупать «Зингера», лучше сделал бы обрезание своему единственному сыну!” [2,6] Бу ерда “...хирсдай бўлиб қолган ўғил” бирикмаси “единственный сын” деб “суннат қилиш” маъносидаги “қўлини ҳалолламоқ” иборасига аниқ эквивалент топилмагани сабабли эркин бирикма (“сделать обрезание”) шаклида ўгирилган.

Маълумки, образли кўчма маъно фразеологизм семантикасининг асо-сий ун-сури ҳисобланиб, улар тўла ёки қисман кўчма маъно касб этади. Уларнинг асосий хусусияти – мазмуннинг ифодаланаётган маънога мувофиқ келмаслигида намоён бўлади.

Бадий асарлардаги фразеологик бирликлар таржимаси хусусида таржимашунос олим Ғ.Саломов шундай деган эди: “Бадий асарга жило бериб турган унинг заррачалари: мақол, матал, идиомалар ва бошқа кўчма маъноли бирикмалар ҳамда сўз ўйинларини яхши таржима қилиш таржимада ўша асарнинг бадий қимматини, завқини айнан сақлашга имкон берса, бундай ибораларни хом, чала, сунъий таржима қилиш, пировардида уни бошқа тилга етаклаб ўтиб майиб қилишга олиб келади”.

Қуйидаги кичик парчада адиб бир нечта фразеологик бирлик қўллаганини кўрамиз: “Онаси ҳам шунга илҳақ бўлиб кўз юмолмаяпти, – деди кампир нафаси титраб, қачон олдига кирсам: “Тўй қачон, кўзим очиклигида қизимнинг тўйини кўриб қолай”, дейди. Ўзимнинг ҳам шартим кетиб, партим қолган” [1,28]. Таржимаси: “Мать её, бедняжка, все ждет, не может спокойно умереть, – сказала бабушка дрожащим голосом. – Как ни зайду к ней: “Свадьбу когда сыграете? Пока, жива, хочу свадьбу дочери увидеть!”.. Да я и сама все дряхлею” [2,28]. Мана шу кичик парчада ўзбек тили ўзининг бутун “қадди-баста”, ифода қудрати билан намоён бўлган бўлса, таржимонлар икки тилни мукамал билиш, рус тили фразеологиясини эгаллаганлик қобилиятларини кўрсатганлар. Буни “илҳақ бўлиб кўз юмолмаслик” иборасини “не мочь спокойно умереть” шаклида, “шарти кетиб, парти қолмоқ” иборасини эса “пока, жива” деб берилганлигида яққол кўриш мумкин.

Бир хил вазият икки халқ бадий тафаккурида турли воситалар билан ифодаланиши мумкин. Натижада, бир хил маъно ва услубий вазифани бажариш учун хизмат қиладиган икки ўзаро муқобил иборанинг баъзи компонентлари фарқ қилади.

Таржимашуносликда фразеологик бирликларни ўгиришнинг қу-йидаги усуллари ажратилади:

1. Аслият тилидаги фразеологик бирликни таржима тилидаги муқобилга ҳар жиҳатдан тенг бўлган фразеологик бирлик воситасида ўгириш (кўрпага қараб оёқ узатмоқ – по одежке протягивать ножки). Ўзбек ва рус тилларида бундай бирликлар кўпчиликни ташкил этади.

2. Бевосита муқобил топилмаганда аслиятдаги фразеологизмни таржима қилинаётган фраза билан умумий маънога эга, аммо бошқа луғавий-образли

асосга қурилган ўхшаш фразеологик бирлик воситасида таржима қилиш (гаҳ деса, кўлига кўнмоқ – по струне ходить; Бош омон бўлса, дўппи топилади – Был бы хомут, лошадь всегда найдется). Бироқ, бундай вазиятда кўпинча маъно жиҳатдан яқин, аммо шаклан фарқли фразеологизмлар ҳиссий-ассоциатив бўёққа эга бўлади.

3. Фразеологик бирликларни ўгиришда калькаланиш усули (сўзма-сўз таржима) энг бесамар, аммо баъзан йўл қўйиладиган усул ҳисобланади (Ой-куни яқинлашиб қолган... – остались считанные дни...; бир бошга бир ўлим – одна смерть на одну голову).

4. Жумла ичида фразеологизм ва унинг кўчма маъноси қисқача изоҳлаш йўли билан берилди (бить баклуши – бекорчиликдан кўча чангитиб юрмоқ).

5. Таржима тилида маъно жиҳатдан бир хил ва муқобил фразеологик бирликлар бўлмаганда унинг кўчма маъносини изоҳлаш, яъни турғун бирикмани эркин бирикмага трансформациялаш усули қўлланилади. Масалан, русча “қаттиқ севиб қолмоқ” маъносида қўлланилувчи по уши влюбляться (сўзма-сўз: қулоғигача ошиқ бўлмоқ) фразеологизми ўзбек тилида ҳеч қандай маъно англатмайди. Уни ё биргина сўз билан, ё эркин бирикма, изоҳ йўли билан бериш мумкин.

Фразеологизмларни бир тилдан бошқасига ўгирганда ҳар қандай ҳолатда ҳам уларни образли асослари айнан мувофиқ келадиган бир вариант билангина таржима қилиш баъзан сунъийликка олиб келиши мумкин. Ҳар қандай шароитда ҳам бундай бирликларни асар таржима қилинаётган тилдаги бошқа муқобил вариантлар билан кўр-кўрона алмаштириш услуб чалкашлигига, таржима тилининг чегараланиб, қашшоқ бўлиб қолиши, бир хил қолипдаги сийқаси чиққан мақол ва идиомаларнинг узлуксиз такрорланишига олиб келади. Масалан, русчада айнан муқобили кам топиладиган “кўнглини узмоқ”, “кўнглини олмоқ”, “кўнгли бор”, “кўнгли йўқ” ва “кўнгил” сўзи асосига қурилган ўнлаб ўзбекча иборалар қўлланилган. Бироқ уларнинг русча таржимаси ҳам қизиқарли, ҳам тортишувли масалалардан ҳисобланади. М: “Савринисонинг Азимга ҳеч ҳам кўнгли йўқ экан, – деди аям” [1,29]. Русча таржимада ушбу жумла “Не лежит у нее душа к Азиму, – сказала мама, вздохнув... [2,29] шаклида берилган ва бунинг бошқа варианты йўқ. Шу нуқтаи назардан таржимани тўғри деб баҳолаш керак. Чунки рус тилидаги “душа не лежит” ибораси ўзбек тилидаги “кўнгли йўқ” иборасининг ўрнини қоплай олади.

Яна бир мисол: Икковининг ҳам оғзи қулоғида [1,117]. Они довольные... [2,108]. Бу ерда “жуда хурсанд” маъносидаги “оғзи қулоғида” ибораси русчага биргина сўз (довольные) воситасида берилган.

Яна бир мисол: “... чолнинг бу гапи бошимдан кириб, товонимдан чиқиб кетди” [1,15]. Инсонга бир гап, воқеа-ҳодисанинг қаттиқ таъсир қилишини адиб “бошидан кириб, товонидан чиқиб кетмоқ” деган ўз ибораси орқали ифодалаган. Таржимонлар эса буни русчага “сильно ранить душу” (қалбини қаттиқ яраламоқ) фразеологик бирикмаси воситасида муваффақиятли ўтирганлар. Ўзбекча жумла бутун таровати билан русча таржимада ўз аксини топган. Таржимонларнинг истеъдоди аслият муаллифи манерасини ўзида мужассамлантира олганлигида намоён бўлган. Улар аслият сўзларини таржима тили муқобиллари билан алмаш-тирар экан, асарнинг бадиий тўқимасига эътибор берган ҳолда қайта ифодаланишни таъминлаганлар: “Эти слова старика очень сильно ранили мою душу” [1,17].

Таъкидлаш керакки, фразеологик бирикларни ишончли ўтиришнинг таржимон учун қийинлиги ушбу бирикларнинг кўпчилиги тил эгаси бўлган халқнинг урф-одатлари, маданияти, психологияси, диний қарашлари билан чамбарчас боғлиқлигида ҳамдир [5]. Бу эса ўз навбатида таржимондан халқнинг моддий ва маънавий, урф-одатлари, миллий ўзига хосликлари, аслият тили фразеологияси табиатини теран ҳис этиш, шу билан бирга таржима тили фразеология захираси билан яқиндан таниш бўлган ҳолда, икки маданият, икки тил фразеологизмларини таққослаши, улар орасидаги муштарак ва фарқли жиҳатларни аниқлаб олишни талаб этади. Кўп ўринларда рус таржимони ўзбекча ибораларни биргина сўз билан берган. Масалан, бир неча ибора қўлланилган “Мендан олдин ва мендан кейин туғган саккиз боласини қора ер бағрига берган аям энди мени ер-кўкка ишонмас, кўз ўнгидан бир қадам нари жилгани қўймас эди” [1,6] жумласи русчага содда қилиб “Похоронившая восьмерых детей, мама не доверяла меня никому и потому не отпускала от себя ни на шаг” [2,9] шаклида ўтирилган. Ўзбекча матндаги қора ер бағрига бермоқ ибораси “похоронить” феъли воситасида, “ер-кўкка ишонмаслик” – “не доверять” бўлишсиз феъли воситасида берилган. “Кўз ўнгидан бир қадам нари жилгани қўймаслик” мураккаб фразеологик бирикмаси эса русча матнда, гарчи “кўз ўнги” бирикмаси “от себя” келишик шаклидаги олмош воситасида ифодаланган бўлса-да, “не отпускать от себя ни на шаг” бирикмаси воситасида ўтирилиб, аслиятга яқинлаштирилган.

Асардаги “Унинг ўрнида кўзлари қинидан чиқай деб турган, ранги соқолидан ҳам окрок, вужуди титраб, узун соқоли силкинаётган даҳшатли бир одам турарди” [1,13] жумласи рус тилига ишончли ағдарилган: “Выпученные глаза готовы были выскочить из орбит. Лицо старика казалось бледнее его седой бороды. Он весь дрожал от негодования [2,14]. Ўзбекча жумла русчага учта содда гап шаклида ўгирилган бўлса-да, мазмун тўлиқ берилган. Ҳатто рус таржимони “кўзлари қинидан чиқай деб турган” бирикмасини “глаза готовы были выскочить из орбит” деб ўгириб, аслиятдаги камчиликни бартараф қилганига ҳам гувоҳ бўламиз. Чунки ўзбек тилида юрак “қинидан чиқади”, кўз эса “қосасидан чиқади”.

Аслиятдаги иборани тўғри, ишончли ўгириш учун таржима тилида мавжуд синонимик иборалардан энг моси танлаб олинади. Баъзан икки тилда бир хил маънода ишлатилган ибораларнинг тузилиши, шакли ва образли асослари бутунлай бошқача бўлиши мумкинлигини таъкидлаган Ғ.Саломов фақат маънолари контекст ичидагина бир-бирининг ўрнини қоплай оладиган иборалар хусусида “Баъзан бир бирикмага айна контекст ичида бир эмас, бир неча бирикма мувофиқ келиши мумкин. Бирикманинг муқобиллари ёки муқобил вариантлари фақат контекст ичидагина бир-бирини алмаштира олар экан, бунда уларнинг маъноси тўғри келса ҳам, кўпинча шакллари ва, айниқса, объектлари мувофиқ тушмайди”[3,267].

Баъзи ўринларда йўл қўйилган нуқсонлар таржимонларнинг ўзбек халқи ҳаётини етарли даражада тасаввур қила олмаганликлари, оригинал матн маъно нозикликларини тўла илганмаганлиги асл нусха сўзларининг таржимада тушириб қолдирилиши эса иш жараёнида йўл қўйилган эътиборсизликдан далолат беради .

“Ўтмишдан эртақлар” асарининг рус тилига таржимасида фразеологизмлар ижодкордан алоҳида эътиборни талаб этган. Масалан, “Дадам рўпара бўлиши билан унинг оғзидан ҳақорат устига ҳақорат ёғилди, икки гапни бирида “келгинди ит” деб, қизидан ешитган гапларни дадамнинг юзига солди, яна ҳақорат қилди” жумласи “Как только вышел мой отец, на него посыпались оскорбления. То и дело слышалось: “Пришлая собака...” Все, что ему с преувеличениями рассказала дочь, в его воображении обрело еще большие размеры, и он выложил это моему отцу” деб ағдарилган. Бу ерда таржимонларнинг жуда “эркин” ҳаракат қилганликлари кўриниб турибди.

Таржимашунос Қ.Мусаев аслият ва таржима тилидаги фразеологизмларнинг ҳар доим ҳам бир-бири ўрнини қоплай олмаслиги

хусусида куйидагиларни таъкидлайди: “Асл нусха ва таржима тиллари лисоний имкониятлари одатда ўзаро уйғунлик ҳолатида бўлмаслиги, яъни икки тил сўз ва ибораларининг мазмуни билан эстетик қиймати қатор матний ҳолатларда бир-бирининг ўрнини қоплай олмаслиги талай таржимавий қийинчиликларни юзага келтиради. Бундай ҳолларда ифоданинг бадиий-эстетик қийматини қайта яратиш таржиманинг аслият матнига моддий жиҳатдан эмас, вазифа жиҳатдан монанд келишини тақозо этади” [4,11].

Фразеологизмлар тузилишидан қатъий назар, бўлинмас яхлит бирлик сифатида гап таркибига киришидан ташқари, таҳлил чоғида ташкил этувчи компонентнинг эмас, иборанинг гапдаги синтактик вазифаси ҳақида сўз юритиш, у жумла ичида лексик бирлик вазифасида бўлса-да, ташкил этувчи компонентларга ҳам эътибор қаратиш кераклиги ҳисобга олинмоғи керак [7].

Хулоса қилинадиган бўлса, ҳар қандай бадиий асарда миллий ўзгачаликни намоён этувчи унсурлар талайгина ва уларни таржимада бериш кўпинча бир қатор муаммолар юзага келишига сабаб бўлади. Уларни бартараф этиш эса таржимондан муаллифга тенг қобилият ва истеъдод талаб қилганлиги боис бунга эришиш қийин. Буни, асосан, фразеологик бирликлар таржимаси мисолида кўриш мумкин. Чунки, фразеологизмларнинг ишончли қайта яратилиши таржимондан алоҳида ёндашув талаб этиш билан бирга уларни асардаги мингларча сўз орасидан ажратиб олиш ва оддий йўл билан бошқа тилга ўгириш мумкин эмас.

Тажрибалар шуни кўрсатадики, ўзбек ва рус тилларида кўпчилик фразеологик бирликларнинг кўп жиҳатдан ўхшашлиги таржимон меҳнатини бир жиҳатдан осонлаштира-да, кўп ҳолларда таржимондан ўта эҳтиёткор бўлиш, фразеологик бирликларнинг қандай, қай вазиятда юзага келганлиги, манбаи, образли асосларини чуқур ўрганишни талаб қилади. Умуман, ўзбек адабиёти намуналарининг русча таржималари устида олиб борилган тадқиқотлар ўзбек ва рус тиллари орасида таржима амалга оширилаётганда бир қатор муаммоларга дуч келинаётгани ҳақиқат. Демак, бу соҳага ҳам жиддий эътибор бериш ва бадиий тар-жиманинг умумий муаммоларидан ажратиб қўймаслик ўзбек адабиётининг русийзабон китобхонларга юқори бадиий савияда етказиб беришда муҳим аҳамият касб этади.

Абдулла Қаҳҳор асарларида ўз ифодасини топган, асарга ўзбекона руҳ бағишлаган ўзбек халқ мақоллари, матал ва идиомаларининг русча ва бошқа тилларга қилинган таржималари билан бирга олиб, таҳлил қилиниши таржима

назарияси ва амалиёти, таржима танқидчилиги олдида турган муҳим ишлардан бўлиб қолади.

REFERENCES

1. Qahhor Abdulla, O‘tmishdan ertaklar, qissa. – Тошкент: Global Books. 2021.
2. Каххар Абдулла, Сказки о былом, повесть. Перевод К. Симонова и К. Хакимова. – Тошкент: Sharq, 2019.
3. Саломов Ғ. Тил ва таржима. – Т.: Фан, 1966.
4. Мусаев Қ, Таржима назарияси асослари. – Тошкент: Фан, 2005.
5. Maqol va idiomalar tarjiması muammolari. –Toshkent: ToshDSHI, 2017. –128 b.
6. Турк фразеологияси масалалари, – Тошкент: “Баёз” нашриёти, 2019. –160 б.
7. Ўзбек қисса ва романлари турк тилида. – Тошкент: «EFFECT-D» нашриёти: 2022. – 276 б.

РОМАН «БИНДУ» СУНИТЫ ДЖАЙН

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7393881>

Юнусова Айтжамол Абдулазизовна
Ташкентский Государственный
Университет Востоковедения, преподаватель
Тел: +998935710876
e-mail: ada.yunus.60@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена исследованию творчества индийской писательницы Суниты Джайн. Она создала несколько романы, десятки сборников рассказов, стихов на хинди и английском. Сунита Джайн занималась не только литературной деятельностью но и она занималась научной, переводческой и преподавательской деятельностью.

Темой данной исследуемой работы является анализ романа индийской писательницы Суниты Джайн “Бинду”. Нас заинтересовала творчество этой талантливой писательницы. Ее произведения широко известны не только в Индии но и зарубежом. Её литературная деятельность была награждена индийским правительством. Она получила Премию Вриланда Университета Небраски и премию Мари Сандос Прейри Шунер за художественную литературу дважды.

Автор раскрывает в романе “Бинду” давно наболевшую социальную проблему – положение индийской женщины в семье и обществе. Эта проблема давно волновала индийских писателей, особенно писательниц, таких как Разия Саджад Захир, Субхадра Кумар Чаухан, Рашида Джахан, Садика Бегам, Амрита Притам. В творчестве Суниты Джайн эта тема наиболее ярко отражена. Основной темой ее произведений является жизнь индийской женщины, представительницы современной индийской интеллигенции.

Ключевые слова: роман, рассказ, поэзия, язык хинди, английский язык, литературная традиция, переводоведение.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola taniqli hind adibasi Sunita Jayn ijodini o'rganishga bag'ishlangan. Sunita Jayn bir necha romanlar, bir qator hikoya va she'rlar

to ‘plamini hind va ingliz tillarida yaratdi. Sunita Jayn nafaqat adabiy faoliyat, balki ilmiy, tarjimonlik va o‘qituvchilik faoliyati bilan ham shug‘ullangan.

S.Jaynning asarlari nafaqat Hindistonda, balki chet ellarda ham mashhur. Uning adabiy faoliyati Hindiston hukumati tomonidan bir necha marta nufuzli mukofotlar bilan taqdirlangan. Shuningdek, ushbu adiba Amerikaning Vrilandada Universitetining Nebraski mukofoti bilan taqdirlangan.

Ushbu tadqiqotimizning mavzusi Sunita Jaynning “Bindu” nomli romanini tahlil qilishga qaratildi va mazkur adibaning ijodi bizda qiziqish uyg‘otdi.

Muallif “Bindu” nomli romanida hind ayollarining oila va jamiyatdagi og‘riqli holati - ijtimoiy muammosini ko‘rsatib bergan. Bu muammo hind yozuvchilarini, asosan Roziya Cadjad Zahir, Subhadra Kumar Chauhan, Rashida Jahan Sadika Begam, Amrita Pritam kabi hind adibalari asarlarining asosiy mavzusi bo‘lib kelgan.

Sunita Jaynning ijodida bu mavzu yorqin tasvirlangan. Uning ijodining bosh mavzusi - hind ayollarining hayoti, asosan ziyoli ayollar vakillarini tasvirlashdan.

Kalit so‘zlar: roman, hikoya, she‘riyat, hind tili, ingliz tili, tarjimashunoslik.

ANNOTATION

This article is devoted to the study of the work of the Indian writer Sunita Jain. She has created several novels, dozens of collections of short stories, poems in Hindi and English. Sunita Jain was not only engaged in literary activities, but she was also engaged in scientific, translating and teaching activities. The subject of this study is the analysis of the novel by the Indian writer Sunita Jain "Bindu".

We are interested in the work of this talented writer. Her works are widely known not only in India but also abroad. Her literary works have been awarded several times by the Indian government. She has received Vreeland Award of the University of Nebraska and the Marie Sandoz Prairie Shuner Award for Fiction twice.

The author reveals in the novel "Bindu" a long-standing problem - the position of women in the family and society. This problem has long worried Indian writers, especially female writers such as Razia Sajjad Zaheer, Subhadra Kumar Chauhan, Rashida Jahan, Sadiqa Begum, Amrita Pritam. The main theme of her works is the life of an Indian woman, a representative of the modern Indian intelligentsia.

Key words: novel, story, poetry, Hindi language, English language, translating.

Цель данной исследуемой работы является анализ романа “Бинду” индийской писательницы Суниты Джайн. Роман “Бинду” был создан в 80-е

годы, когда в развитии индийской литературы реализм укрепляет свои позиции. Развитие реалистической тенденции происходит в условиях противоречий общественно-политической обстановки в Индии. Рост общественного сознания повлиял и на творчества писателей. В литературной жизни наблюдается разочарование в модернистском и авангардистом течениях, которые по своему принципу изображение действительности были противоположны реалистическому направлению.

Сунита Джайн принадлежит именно к этой группе молодых писателей Индии. Но в индийской литературе 70-80-х годов развитию реализма свойственны некоторые тенденции модернизма, расплывчатости идейно-эстетических идеалов. В индийской литературе появились такие произведения, в которых писатели выражали свой протест против распространения буржуазной морали в индийском обществе, но они выступали с традиционалистских позиций. Например, произведение “На полпути” Мохана Ракеша, повесть “Чертова Митро” писательницы хинди Кришны Сабти, роман “Дворец поэзии” Дисинани Бану и др. Писатели реалистического направления на этом этапе отличаются стремлением найти новые пути, и средства художественного осмысления действительности. Таким же своеобразием отличается роман “Бинду” С.Джейн. Среди мастеров художественного слова Сунита Джейн пользовалась известностью. Два сборника рассказов С.Джейн были положительно оценены критиками и читателями. Эти сборники были удостоены премии в области литературы. Ее перу принадлежат романы “Бинду”, “Боджью”, “Спутник дороги” и др.

Сунита Джайн (1940–2017) - индийский ученый, писатель, автор рассказов и поэтесса творившая на хинди и английском. Она была профессором и руководителем кафедры гуманитарных и социальных наук Индийского технологического института в Дели. Она опубликовала более 60 книг на английском и хинди, помимо перевода многих джайнских сочинений на английский язык. Она была представлена в Энциклопедии постколониальной литературы на английском языке и лауреатом Премии Вриланда (1969) и Премии Марии Сандос Прери Шхуна в области художественной литературы (1970-1971). Правительство Индии наградило ее четвертой высшей гражданской наградой Падма Шри в 2004 году. В 2015 году она была награждена Вьяс Самман фондом К.К. Бирла за выдающуюся литературную работу на хинди. Сунита Джайн родилась в семье джайнов 13 июля 1940 года в районе Амбала индийского штата Харьяна. Родительская семья Санита

переехала в Дели, когда она была ещё подростком. Она закончила бакалавра женского колледжа Индрапрастха при Делийском университете в возрасте 18 лет. Вскоре после окончания учебы она вышла замуж в Дели и вместе с мужем уехала в Кливленд, штат Огайо, после чего пробыла недолго Швейцарии. Она продолжала получить обучение в Государственном университете Нью-Йорка по сфере американо- английской литературе. В 1968 году она переехала в Линкольн, штат Небраска, где получила докторскую степень в Университете Небраски. Вернувшись в Индию в 1972 году, Сунита Джайн некоторое время преподавала в колледжах Индрапрастха и Ауробиндо. Затем она преподавала английский язык в Индийском технологическом институте в Дели и руководила кафедрой гуманитарных и социальных наук. Она работала в этом институте до 2002 года до выхода на пенсию в качестве уже профессора кафедры гуманитарных наук. Находясь в данном институте в Дели, она поощряла расширение гуманитарных наук, а также способствовала расширению программ на получение степени, включив в них программы магистратуры и докторантуры. Роман Бинту Суниты Джайн посвящен жизни одной из представительниц индийской интеллигенции. Роман назван именем главной героини Бинду. Сюжет романа раскрывает, как живет и работает в современном индийском обществе образованная женщина – ее раздумья, беспокойство, радость, как она относится к ныне существующим старым обычаям, традициям, какую роль играет в развитии общественной сознательности женщина в обществе, в семье. Как она преодолевает возникающие проблемы. Несмотря на то, что роман по своему объему и форме больше соответствует жанру повести, но писательница на 67 страницах сумела показать возникающие в современной Индии женские проблемы на примере жизни одной героини.

В романе повествуется о женщине, начиная с ее детских лет и до 35-40 летнего возраста. Почему же автор остановила свой выбор на женщине – представительнице интеллигенции? А не труженица или крестьянка является ее главной героиней. Потому что, за 30 лет независимости Индии, женщины Индии уже не те, замученные в четырех стенах, не имеющие никаких прав, они теперь стали образованными, активно выступающие за свое счастье и права в обществе, они активно участвуют в митингах, демонстрациях, да и не только они возглавляют профсоюзные, партийные организации, но и занимают руководящее место в парламенте Индии. И в помощи безграмотным женщинам – крестьянкам, труженицам большую роль играют женщины с высшим

образованием. Но и у них есть свои проблемы. Если они равноправны в обществе, то трудности возникает в ее семье. Вот поэтому автор хотела показать читателю внутренние стороны жизни этих женщин.

Композиция романа построено несколько необычно. Перед читателем возникает жизнь этой женщины в ее воспоминаниях. Это не случайное явление. Ведь прошлое всегда связано с настоящим: из выводов прошлой, минувшей жизни будет строиться будущее.

Когда читаешь этот роман, как будто живешь рядом с героиней Бинду, бродишь по садам, улицам и являешься очевидцем ее семейной жизни, переживаешь вместе с ней все ее невзгоды. Роман написан так мастерски, что забываешь, что ты читаешь его, невольно живешь с героиней Бинду так как глубоко волнует судьба героини. В романе рассказывается об этой женщине, ее отношениях с родителями, с близкими. В целом сюжет ограничен показом семейной жизни, взаимоотношениями дочери и матери, мужа и жены, между членами семьи. Эти семейные ссоры, конфликты во взаимоотношениях повлияли на здоровье Бинду. Она тяжело заболела. По настаиванию врача муж отправляет ее на лечение в горы, в частную лечебницу. Бинду нужно было полного покоя. Оттуда ее забирает тетя в Америку. Там она благодаря заботам тети лечится и выздоравливает. Она поступает на работу, продолжает дальше учиться, получает ученую степень и должность профессора. Все эти годы, прожитые в чужом городе, она постоянно вспоминает своего сына. Получив письмо от матери, она узнает о тяжелом состоянии здоровья мужа. После долгих раздумий она решила вернуться на Родину, к своей семье. Автор очень интересно раскрывает образ Бинду. Мы имеем возможность познакомиться с героиней через ее воспоминания. По сюжету романа жизнь Бинду можно разделить на три период: 1) детство, 2) учеба в колледже, семейные конфликты, первое чувство любви, 3) зрелые годы, когда героиня мысленно отчитывается за прожитую жизнь.

Детство Бинду прошло очень забавно. Вспоминая свое далекое детство, она еще раз мысленно посещает те места, где она играла, веселилась, любила ловить бабочек, гулять в саду. Веселая, озорная, любознательная девочка Бинду очень любила читать книги, помогала садовнику, шить платья для своих кукол.

В юные годы для Бинду характерно трудолюбие, стойкость. Несмотря на материальные трудности в семье она продолжает учебу в колледже. С детства у нее была мечта стать юристом как ее отец, но позже она увлекается английским языком и поэзией. Она понимает и сочувствует матери – трудно воспитывать

четырёх детей, улаживать семейные невзгоды. Единственный мужчина в их семье – ее брат Рави тоже учится в колледже, в другом городе. Бинду старается хорошо учиться, только на отлично, чтобы она смогла хоть немного облегчить материальное положение семьи своей стипендией. Бинду, определив свою цель в жизни, упорно работает над собой, не жалея сил. Она готова помочь матери во всех ее делах, но она не хочет думать о свадьбе, о которой мать часто говорит. Бинду очень заботится о своих сестрах Рупе и Бабли. Она очень горевала, когда умер отец. И чтобы не было трудно для матери, она думает различные планы. У неё была мечта стать юристом. Никогда не будет огорчать мать; будет расходовать совсем мало. О свадьбе и не подумает, она будет сватать сестер Бабли и Рупу. У мамы никаких трудностей не будет. Она будет работать лектором в колледже. Кумар – друг детства, очень любит Бинду еще с того дня, когда семья Бинду переселилась жить в их дом. Он много раз просит ее, чтобы она тоже его полюбила. Но Бинду и слышать не хочет об этом. При каждой встрече с ним Бинду убеждает его, что она считает Кумара своим старшим братом. Бинду очень стойкая, упрямая девушка. На письмо Кумара она ответила так: «Все это меня не интересует, Кумар. Для меня ты как Рави, больше так не поступай»¹. Бинду отличается от своих подруг своей большой способностью, скромностью, глубоким знанием. Она была удостоена похвалы самой строгой преподавательницы, мисс Шривастав. В колледже ее авторитет был довольно заметным. Она была привлекательна своей внешностью. Мисс Шривастав представила всем Бинду. «эта наша самая способная и примерная, скромная студентка». Увидев стоящего рядом с ней молодого человека Бинду от неловкости смутилась. Таким образом она познакомилась с молодым поэтом Шагунам Кумаром. Бинду очень сильно тянется к науке, она интересуется современной поэзией, историей древнеиндийской литературы, литературоведением. Она приобретает познания только через усердной работой. Но Бинду бессильна, беспомощна в приобретении личного счастья. Она любит Шагуна, но боится оставаться рядом с ним, не хочет противостоять решению матери. Бинду боится обмануть и себя, и Шагуна. Она дружит с ним, у обоих одинаковые взгляды, мысли. После стольких лет она вспоминает и свою первую, нежную любовь к Адитье, поэтому что он был очень добр, ласков к ней. Еще в те времена, в детстве ей хотелось, чтобы все взрослые люди, как Адитья, были добрыми, хорошими. Эта любовь осталась у нее навсегда. «Сегодня,

¹ सुनीता जैन “बिन्दु” पृष्ठ 23. सुनीता Джайн «Бинду». стр.23.

когда она отчитывалась перед собой, то призналась, что кроме Адитьи, она не смогла бы так сильно полюбить другого человека, но тем не менее она хотела приобрести такую же любовь от другого человека, подобно Адитье». ² Бинду также тяжело было разорвать узы дружбы с Шагуном. Она беспокоилась не за свою судьбу, а за будущее Шагуна, оставшегося в одиночестве. Бинду, выйдя замуж за Кришниканта по настоянию матери, подобно любой индийской женщине, проявляла терпеливость, верность семье и материнскую любовь. Она забыла всю свою прошлую жизнь, и замкнулась в новой жизни. Теперь она заботиться о сыне. Когда Кришникант ее муж узнает о любви жены и Шагуна, Бинду прилагает все свои усилия, чтобы оправдаться перед ним. Бинду не хотела причинить никому боль и страданий. Она не смогла защитить свою любовь.

Если она упорно упрашивала мать, чтобы та дала возможность продолжать учебу, о личном счастье она не подумала. Да, она признается мужу, что она действительно любила Шагуна, как самого близкого друга, как брата. Ведь Бинду сама сомневалась в своей любви к Шагуну. В этом ее бессилие. Это отрицательная черта ее характера. В современном индийском обществе образованной женщине трудно бывает в семье, когда она не имеет право высказать свое слово. И это бесправие показывается в романе. Писательница смотрела в глубину души героини. Снаружи главная героиня выглядит очень счастливой, работает и учится, но не может противостоять решению матери. Потому что она не способна бороться за свое будущее. Бинду устает от постоянных упреков мужа и от постоянных переживания и унижения, от не понимания мужа она тяжело заболевает. Бинду решила уйти из семьи. Только единственно тетьа понимала ее положение. Она помогает Бинду построить новую жизнь за границей. С её помощью Бинду уезжает в Америку, где она прожила десять лет, продолжила учебу и преподавала в колледже. И по совети этой же тети она возвращается на Родину. Но прежде чем решиться на это она очень колебается. Присмет-ли ее снова муж? Во время полета решить этот вопрос помогла беседа с неизвестной американкой. Бинду приходит к такому выводу него есть только одна Родина. Остаться одной в большом мире это невыносимое мучение. Она приходит к выводу почему она должна жить одна, ведь у её есть семья, муж и сын. Прожитые десять лет на чужбине, советы тети и её опыт жизни заставляяет её вернуться домой. Бинду - образ положительный. Это образ современной индийской женщины.

Сунита Джайн – талантливый мастер слова, ее роман написан с высоким художественным мастерством. Честуется стремление писательницы сделать свое производство доступным широким массам читателя, независимо от его возраста. Используемые художественные средства – сравнения, эпитеты, пословицы, поговорки помогают раскрыть мысли, переживания, поступки героев.

Каждая речь особых персонажей этого романа характеризуется его жизненным опытом, культурой, складом ума и психологией. Каждый образ романа запоминается читателю его яркой индивидуально.

В языке оформления произведения организационную роль играет авторская речь. Речь автора не трудно, очень легко читается. И фразы не сложные, с интересом повествуется ход действия романа. Следует отметить, что в этом романе определенное место отведения изображения пейзажа. Природа очень красиво описывается. Речь автора очень богата, она не повторяет одни и те же слова. Особенность речи Суниты Джайн в этом, что описание пейзажа связано с повествованием, сливается с душевным состоянием героини. Автор поразительно раскрывает ее душу со сравнением с таинственной природой.

Мы попытались, проанализировать роман «Бинду» Суниты Джейн. Ознакомившись с этим романом, мы имели возможность определить творческую направленность талантливой писательницы. Мы предполагаем, что этот роман является частично автобиографичным. Героиня романа «Бинду» училась в Делийском университете, продолжила обучение в различных университетах США, получила ученое звание профессора по философии. И в кратком предисловии романа об авторе говорится тоже самое.

Сунита Джайн в своём романе внесла элементы новаторства в изображении «женской темы» в литературе Индии. Писательницу волнует семейное условие, проблемы жизни индийских женщин, условия, существующие тысячи лет.

Главная героиня романа – современная женщина, представительница интеллигенции. Одним из главных вопросов романа является совмещение прав индийских женщин в независимой Индии и бесправного положения её в семье.

Бинду-героиня романа не падает духом в трудной час, несмотря на то, что муж бросил её, она нашла в себе силу, чтобы продолжить учебу. Под влиянием своей тети которая была сильного характера, Бинду смогла найти своё место в жизни, стать полезной для людей. Роман реалистичен, автор подчеркивает ту

перемену, происходившую в жизни индийского народа, где женщина идет вместе с мужчиной. Индийская женщина сегодня играет ведущую роль в решениях социальных, также политических проблем.

В Индии на политической арене появляется женщина, женщины, которые в недалеком прошлом свой протест выражали самоубийством. Она защищает свои права в обществе, но почти не имеют возможности защитить себя от традиционных отношений в семье. Но не редко встречаются трудности и в преодолении социальной несправедливости. И об этом рассказывается на примере одной женской судьбы в данном романе. Автор приветствует мужественный поступок Бинду, решение не жить с нелюбимым человеком. Разница в их взглядах на жизнь заставляет её покинуть дом мужа, но она после долгих лет жизни на чужбине она приходит к такому выводу, что человек не может жить в дали от Родины, от семьи.

Читатель вполне поймет её решение. Бинду находит свое место в жизни, не ограничивается достижениями успехами в учебе, а продолжает учиться. На примере жизни Бинду автор показывает жизнь современной, образованной индийской жизни и образ также является обобщенным образцом представительницы индийской интеллигенции.

Особенность этого романа в том, что он написан простым языком, очень близким к разговорному языку. С. Джайн сумела глубоко раскрыть духовный мир своей героини. Творчество Суниты Джайн заслуживает тщательного изучения.

REFERENCES

1. सुनीता जैन “बिन्दु” नई दिल्ली, प्रकाशन संस्थान. नई दिल्ली, 1984
2. सुनीता जैन “कहाँ मिलोगी कविता” प्रकाशन संस्थान. नई दिल्ली, 1994
3. सुनीता जैन “सुनो मधु” आयाना प्रकाशन. नई दिल्ली, 1995
4. सुनीता जैन “जैन लड़की पगली” समानंत्रा प्रकाशन. नई दिल्ली, 1996
5. डा.कृष्णादेव शर्मा “सुनीता जैन” (खंड7) सार्थक प्रकाशन.नई दिल्ली, 2003
6. प्रियंका भारद्वाज “सुनीता जैन का रचना-संसार ” नई दिल्ली, 2022
7. Из истории культурных связей народов Средней Азии и Индии. Т., 1986.
8. Иззат Султан. Книга признаний Навои. Т., 1970.
9. Очерки истории культурных связей Средней Азии и Индии в XVI — начале XX вв. Т., 1981.
10. Қамар Раис. Ўзбек-ҳинд маданияй алоқалари. Т. «Шарқ Юлдузи», 1972, №6.

-
11. У.А. Рустамов. К истории изучения экономических, политических и культурных связей Индии и Средней Азии. Т., 1956.
  12. Литературы Азии и Африки. Опыт XX века. М., 2002.
  13. Т.А. Ходжаева. Проблемы влияния в узбекско-индийских литературных связях. Сб. Central Asia — India Dialog. Т., 2002.
  14. Devendra Koushik. India and Central Asia in modern times. Delhi, 1991.
  15. International Seminar on Historical and cultural links between India and Uzbekistan. New Delhi, 6-8/12/93.
  16. Dr. Mansur Haidar. India and Uzbekistan. Linkages and Interactions. 1993.

ЎЗБЕК ТИЛИДАН УРДУ ТИЛИГА ТАРЖИМАЛАРДА ДУО, ОЛҚИШ ВА
ТИЛАКНИ ИФОДАЛОВЧИ БИРЛИКЛАР ТАРЖИМАСИ (ЎЗБЕК
НАСРИ НАМУНАЛАРИ АСОСИДА)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7393909>

Умарова Моҳира Азим қизи

таянч докторант

Tel: +99899 851 30 90; E-mail:

mohiraumarova3090@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Пиримқул Қодировнинг “Юлдузли тунлар” романи ва Гофур Гуломнинг “Шум бола” қиссаларининг урду тилидаги таржималарида дуо, олқиш ва тилакни ифодаловчи бирликларнинг таржимон Манзар Салим томонидан таржима қилиш усуллари, уларнинг ўзбек миллийлигини таржима асарларида юзага чиқариш масалалари атрофлича ўрганилган.

Таянч сўзлар: дуо, олқиш, тилак, таржима усуллари, аналогия, миллий колорит.

ABSTRACT

This article discusses in detail the methods of translating units representing blessings, applause and wishes in Pirimkul Kadyrov's novel "Starry Nights" and in Gafur Gulyam's story "Mischief Maker" into Urdu by translator Manzar Salim, as well as the issues of the appearance of Uzbek nationality in translation works into this language.

Keywords: *benevolence, wish, blessing, translation methods, analogy, national coloring.*

Бирон-бир халқнинг ўзига хос миллий колоритини очиб берувчи унсурлар сирасига – дуо, олқиш ва қарғиш сўзларини ҳам киритиш мумкин. У асарнинг ажралмас бўлаги бўлиб, ўша миллатнинг маданиятини, нутқини, менталитетини юзага чиқариш учун хизмат қилади. Бундай сўзлар ҳар бир тилда мавжуддир.

Маълумки, олқиш ҳам, дуо ҳам кишиларга нисбатан ижобий муносабатни, яхшиликлар тилашни ўзида мужассамлаштиради. Олқиш орқали ҳам, дуо

орқали ҳам инсоннинг бир-бирига нисбатан илиқ ижобий муносабати яққол сезилади.

Покистонда ҳам ва умуман, урдузабон халқларда дуо ва олқишларга қаттиқ эътибор қаратилади. Покистон халқи ҳам албатта, ҳар бир қилинган эзгу ишдан сўнг шу ишни қилган инсонни мақтайди, унинг номига дуолар қилади, олқиш сўзларини айтади. Покистон Ислом Руспубликаси бўлгани учун, уларнинг кўп олқиш сўзлари ва дуолари Ислом дини билан боғлиқдир. Ҳатто кўп китобларнинг бошланиши, кириш қисми Аллоҳга ҳамд билан ва Қуръон суралари билан бошланади.

Дуо, олқиш ва тилаклар боғлиқ сўзлар халқ турмуш тарзи, босиб ўтган йўли таъсирида шаклланади. У ўзида том маънода миллийликни мужассам этади. Бундай «нозик» сўз ва ибораларни таржима қилиш эса мутаржимдан анча билим ва кўникмани талаб этади.

Бу борада Ф.Эшбоева: “Ўзбек фольклоршунослигида қарғишга яқин турувчи жанрлардан бири олқишдир. Олқиш ҳам теран миллий негизга эга бўлган, яъни “таржимага бўйин бермайдиган” жанр”¹, - деган фикрни билдириб ўтади. Дарҳақиқат, олқиш сўзлари тарихан шаклланган, йиллар оша вужудга келган сўз бирикмалари саналади. Б.Саримсоқов ҳам қарғиш ва олқишларни бир-бирига зид жанрлар эканлиги ҳақида шундай фикр билдиради: “Сўзнинг сеҳр-жоду кудратидан кўркиш ҳамма вақт сўзга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш фольклор жанрлари составида бир-бирига моҳиятан тамомила қарама-қарши бўлган жанрларнинг вужудга келишига сабаб бўлган. Олқиш ва қарғишлар ана шундай бир-бирига зид жанрлар саналади”². Мана шу бир-бирига тамомила зид бўлган икки жанр “таржимага бўйин эгмас”лиги жиҳатидан ўзаро яқин саналади.

Қуйидаги “Шум бола” қиссасидан олинган мисоллар орқали олқиш, тилак ва дуоларни таржима қилиш усуллари, улар таржима асарда ўз ифодасини қанчалик топганини таҳлил қилдик. Бундай сўзлар ҳақида яна шуни айтиш мумкинки, улар асосан ёши катталар нутқида ишлатилади ва олқиш ҳамда дуо сўзлари ҳар бир тил лексикасида мавжуд. Халқнинг менталитетидан, эътиқод қилувчи динидан, тарихий такомилдан келиб чиққан ҳолда лексик бирликлар ҳам шаклланади. Масалан, ўзбек тилида баракалла, балли, офарин каби сўзлар шулар сирасидандир. Уларнинг бошқа тилларда ҳам эквивалент ва муқобил

¹ Эшбоева Ф. Ўзбек халқ қарғишларининг жанр хусусиятлари ва бадиияти: Филол. фан.номз. ... дисс. – Тошкент, 2008. – Б. 30.

² Саримсоқов Б. Олқишлар ва қарғишлар // Ўзбек фольклори очерклари. 1 -жилд. – Тошкент: Фан, 1988, – Б. 143.

вариантлари мавжуд, албатта. Ҳар бир тилда улар турли ифода этилади. Қиссадан келтирилган ана шундай сўзларни урду тилига таржима қилинган вариантлари билан чоғиштирилди:

– Ҳа, балли азамат, неча кундан буён кўзим учиб, йўлпашша айланиб юрган эди, ҳайтовур яхшиликка кўринди. [Ш.Б.76]

”شبابش! پهوپها نى ميرى بالوں كو پيار سے سهلاتے ہوئے كيا. تم نے بہت اچھا كيا كه بمیں ياد كيا. آج برى مكهى كمرے ميں منڈلا رہى تھى تو ميں سوچنے لگا كه آخر كون مہمان آنے والے ہو! [سرگزشت ايک لڑكے كى - ۷۷ص -]

– Яхши, яхши, баракалла.. [Ш.Б. 65]

[شبابش--- [سرگزشت ايک لڑكے كى - ۷۵ص -]

– Жуда маъкул, балли-балли, Ҳожи бобо. [Ш.Б.100]

ٹھيک ہے، حاجى بابا بہت خوب، حاجى بابا. [سرگزشت ايک لڑكے كى - ۷۵ص -]

– Ҳа, баракалла, баракалла, азамат, баракалла. [Ш.Б. 85]

[شبابش، شبابش--- [سرگزشت ايک لڑكے كى - ۸۶ص -]

Келтирилган тўртта мисолдан кўп қисмида аслият матнидаги “шبابش” билан берилган. “Баракалла” сўзи араб тилидан олинган бўлиб, “сени Худо муборак қилсин; офарин деган маъноларни англатади. ЎТИЛ да унинг уч хил маъноси келтирилади: 1. Кимсанинг бирор ҳаракатидан мамнунликни, маъқуллаш, мақтовни англатади. 2. Маъқуллаш, тасдиқлаш маъносини англатади. 3. Норозилик, қоникмаслик маъносини англатади”.¹ демак, икки ҳолатда ушбу сўз олқиш сифатида, ҳамда бир ҳолатда у кесатиш ва салбийликни ифода этади. Юқоридаги барча мисоллардаги вазиятда у мамнунлик, олқишли ва мақтовни ифода этган. Ҳа, баракалла, баракалла, азамат, баракалла – мисолидаги “азамат” олқиш сўзи тушириб қолдирилган. Унинг таржимада акс этмаслиги билан контекстдаги маъно ўзгариб қолмаган. Шу сабабли ҳам уни хато деб бўлмайди.

“Барака” сўздан ясалган “барака топгур” ибораси ҳам адабий манбада учради. Қайд этиш лозимки, уни урду тилида ифодалаш анча мушқил саналади.

Кеча Омонбой барака топгур ҳам тоза ғайрат кўрсатди-да, бундан ҳам катта тўнкани ковлаб чиқарди. Ҳалол йигит экансизлар, барака топгурлар. [Ш.Б.85]

¹Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 1 жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б.35.

كل امان بائے نے بھی، خدا اسے خوشیوں سے ہم کنار کرے، خوب جانفشانی دکھائی تھی۔ اس ٹھنڈھ زمیں سے کھود نکالے تم دونوں ہی بڑے [سرگزشت ایک لڑکے کی۔ ۸۵ص]۔ نے دو بڑے ایماندار لڑکے ہو!

Бу барака топгурларни бизга Худо етказди. Йўл кетиб турган, жуда ҳам қобил йигитлар экан. [Ш.Б. 79]

ارے ما لک، ان لڑکوں کو تو خدا نے ہماری مدد کرنے کے لئے بھیجا ہے۔ خدا انہیں خوشیاں عطا [سرگزشت ایک لڑکے کی۔ ۸۴ص]۔ کرے۔

Танланган жумлалардаги “барака топгур”, “ҳалол йигит” ижобий коннотация берувчи олқиш сўзлари урдуга интерпретация усули билан таржима қилинган, яъни гап ичида уларнинг шарҳи кетган. “Барака топгур” ибораси “Аллоҳ уни яхшиликлар, бахт билан ёнма-ён қилсин, унга Худонинг яхшиликлари бўлсин” деб ўгирилган. Назаримизда, таржима жуда чиройли чиққан. “Ҳалол йигит” эса урдуга ҳалол, тўғри, виждонли деган маънони берувчи – “ایماندار” (i:ma:da:r) сўзи билан ўгирилган. Бу ерда кўпроқ диний коннотация берилган. Аслиятда келган “қобил йигит” эса тушириб қолдирилган. Кўриниб турибдики, таржималар жуда муваффақиятли чиққан ва ёзувчи назарда тутган маъно етказиб берилган. Биламизки, “қобил” дегани – “ 1. Қобилиятли, лаёқатли, ҳар ишга уқуви бор; 2. Сўзга кирадиган; ювош, мўмин”¹ каби маъноларни англатади ва шундай инсонларга нисбатан ишлатилади. Шунинг учун урду тилига уни айнан шу маънони берувчи “ معقول باتمیز ” сўз билан ифода этса янада тўлиқ таржима юзага келган бўлар эди.

“Тилак ва дуо тушунчалари орасидаги нисбий фарқ шундаки, тилакда, кўпинча, инсон(лар)га яхшилик бевосита тиланади, дуода эса инсон(лар)га яхшилик, марҳамат Яратгандан сўралади”², Х.Ҳамидов томонидан келтирилган ушбу фикрга биз ҳам қўшилган холда, дуоларни асосий қисми, мазмуни Аллоҳга нисбатан, нимадандир асраш учун, бошига оғир кулфат тушганида, бировга яхши тилак ният қилиш мақсадида ёки шунчаки шукроналик билдириш учун қилинади. Уларнинг кўпида Аллоҳ номи келтирилади, ёки келтирилмасда, яширин маънода айнан у Зотга қаратилган мурожаат назарда тутилади. Масалан,

Эй Худо, қуруқ тухматингдан асра, қандай балога йўлиқдим, ўзинг сақла!
– деб жавоб берар эди у. [Ш.Б.24]

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 3 жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б.177.

² Ҳамидов Х. Бадий таржимада тилак, дуо ва қарғишларнинг берилиши. Шарқ таржимашунослиги: тарихи, ҳозирги куни ва келажаги 2 (илмий мақолалар тўплами). Республика илмий-амалий анжумани мат-лари. – Тошкент: ТошДШИ, 2014. Б.103-109.

“خداوند کریم، مجھے اس سفید تہمت سے بچا لے، خدائے رحیم، میں کیسی مصیبت میں پڑ گیا۔۔۔ [سرگزشت ایک لڑکے کی - ۳۵ ص.]

Мисолдан кўриниб турибди-ки, бир инсон бошига кулфат тушганда Аллоҳга юзланиб, унга илтижо қилмоқда ва Ундан сўрамоқда: “Эй Худо, қуруқ тухматингдан асра, қандай балога йўлиқдим” жумласида инсоннинг ички кечинмалари ҳам яширинган, яъни айби йўқ инсон илтижо орқали Аллоҳдан уни бу тухматдан асрашини сўрамоқда. Урду тилида бу жумла “Худойи карим, мени оқ тухматингдан сақла, меҳрибон Аллоҳ, мен қандай мусибатга йўлиқдим” каби таржима қилинган. “Қуруқ тухмат” ибораси урдуда “оқ тухмат” каби берилган. Бундан ташқари, ички кечинмаларни ифода этиш мақсадида мутаржим жумлага “меҳрибон Аллоҳ” сўзларини ҳам қўшган. Натижада илтижо қилувчининг ички ҳислари таржима асарда жуда чиройли талқин этилган. Аслият ва таржима жумлаларни чоғиштирилса, аслиятдаги умумий маъно тўғри берилганини, шу билан бир қаторда, урду тилидаги экспрессивликни оширувчи сўзлар ҳам тўғри танланганлигини, таржима аналогияси ўринли қўлланилганлигини кузатиш мумкин ва аслиятдаги илтижодан кўзланган маъно таржимада ҳам ўз ифодасини тўғри топганини эътироф этиш лозим.

Юқоридаги мисолда Аллоҳга илтижо қилинган вазият келтирилган бўлса, навбатдаги мисолда Аллоҳга шукроналик келтириш вақтидаги шукроналик сўзлари келтирилади:

– Худога минг қатла шукурлар қилиб, секингина қўйларни ҳайдаб бозорга кетдик. (Ш.Б.77)

ہم نے خدا کا لاکھ لاکھ شکر ادا کیا اور دعائیں مانگتے ہوئے کہ وہ ہمیں اپنی نئی نئی عنایات سے کو بازار کی طرف ہانکتے رہے۔ [سرگزشت ایک لڑکے کی - ۸۱ ص.] - [نوازے، بھیڑوں

Аслиятдаги “Худога минг қатла шукурлар қилиб...” шукроналик сўзлари миннатдорчиликнинг энг кучли кўриниши бўлади. Аллоҳга қилинган дуо ва илтижоларга у Зотнинг жавоби сифатида тушунилади. Урду тилига ушбу шукроналик сўзи муқобил варианти билан берилган. Урду тилида ҳам “خدا کا” “Худога юз минг марта шукурлар қилмоқ” ибораси кенг қўлланилади. У аслиятдаги жумлага мос тушади. Сабаби ўзбек тилида келтирилган “қатла” сўзи – марта, маротаба, карра маъносини билдиради. Шу билан бирга урду тилида юқоридаги мисолдек эмоционал-экспрессивликни янада ошириш мақсадида, аслиятда келтирилмаган бўлса-да, қўшимча “дуо қилиб” ибораси ҳам акс этган.

Олқиш ва истак сўзлари сўзловчининг қабул қилувчига нисбатан хайрихоҳлик туйғусини ифодалайди, бу туйғунинг ифодаси ушбу жамиятнинг бошқа аъзолари билан алоқа ўрнатиш ёки давом эттиришга ёрдам беради, шунинг учун ижобий истакларнинг баёноtlари мулоқот қилувчиларнинг шахслараро муносабатларини тартибга солишга қаратилган бўлади. Қўрилган мисолларда урду ва ўзбек халқи олқиш, дуо тилак ва шукроналик сўзларида ўхшашлик жиҳатлари кўп учраши кузатилди.

Хар бир халқ ўз менталитети, турмуш тарзи, эътиқод қилувчи динига кўра дуо, олқиш ва тилак сўзларини яратади ва қўллайди. Покистон Ислom Республикаси бўлгани, бутун дунёда урду тилида сўзлашувчи халқнинг асосий қисмини мусулмонлар ташкил қилгани учун ҳам ушбу сўзларни таржимада ифодалашда урду тили таржимони М.Салим анча ютуқларга эришган. Мутаржим бунда кўпроқ аналог бериш усулини қўллаган. Баъзи ўринларда матннинг умумий маъносига таъсир этмайдиган сўзлар тушириб қолдирилган.

REFERENCES

1. Эшбоева Ф. Ўзбек халқ қарғишларининг жанр хусусиятлари ва бадиияти. Филол.фан.номз.дисс. – 179 б.
2. Ҳамидов Х. Ўзбекчадан туркчага насрий таржима муаммолари (Монография). – Тошкент: 2014. – 140 б.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Ўзб. Мил. Энци, 2006. – 679 б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 5-жилд. – Тошкент: Ўзб. Мил. Энци, 2006. – 571 б.
5. Kholmiraev T. Urducha-o‘zbekcha lug‘at – Pokiston: Muqtadira Qaumi Zaban, 2003. – 389 b.
6. Қодиров П. Юлдузли тунлар. – Тошкент: Шарқ, 2016. Ўзбекистон. 1981. – 496 б.
7. Гафур Фулом. Шум бола. – Тошкент:– 155 б.
8. غفور غلام . سرگزشت ايک لڑکے کی۔ تاشقند شاخ محفوظ. ۱۹۸۲
9. قادروف پ . ظہیر الدین بابر۔ تاشقند : رادوگا ۱۹۸۶ ۶ – ۶۴۴ ص

ХАН ЁН УН ШЕЪРИЯТИГА ТАГОР ШЕЪРИЯТИ ҒОЯЛАРИ ТАЪСИРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7393923>

Сайдазимова Умида Турахановна
Филология фанлари доктори, профессор,
Тошкент давлат шарқшунослик университети,
Тошкент, Ўзбекистон
Тел: +998909492115
Email: umidsayd75@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Замонавий корейс шеърияти, адабий оламида ўз дунёқараши, фикрлаши билан ажралиб турган Хан Ён Ун XX аср боши эврилишлар даврида, мураккаб ижтимоий муҳитда ижод қилган шоирлардан бири саналади. Маданиятлар қўшилиши, ташқи кучлар сабаб вужудга келган янги корейс назми – бир томондан қадимги ва мумтоз давр адабиётидан мутлақо фарқ қилувчи, иккинчи томондан миллий анъаналар, янги гоялар ва эстетик концепциялардан таъсирланган умумлашма характерга эга ҳодисадир. Бу давр шеърияти япон, рус ва Европа адабиёти билан танишувдан таъсирланди, гарб санъати ва маданияти таърибасини ўзлаштирди. «Янги назм»да ўтиш даврига хос жанр услубларининг ранг-баранглиги, янги бадиий услубларни ўзлаштириши, шеъриятда мазмун ва шакл ўзгариши кузатилди.

Корейс романтизми реализм ва символизм билан бир қаторда параллел шаклланди, тараққиёт йўлига кирди. Шоирлар янги оқимларга қўшилиб, умум эстетик қарашлар шаклланишида алоҳида рол ўйнадилар. Эстетик шакл бадиий шакл кўринишида намоён бўлди. «Янги шаклдаги шеър» эркин шеър – чаюси, насрий шеър – санмуниши ривож эвазига анъанавий жанр – сижо, касалар иккинчи планга ўтиши кузатилди.

Хан Ён Ун шеъриятида ҳинд мутафаккири, шоири Тагор шеърияти гоялари таъсири кўзга таиланади. Шоир шеърлари сентиментал ҳис-туйғулар ва фалсафий умумлашмаларга бой, шу билан бирга романтик поэзия доирасидан четга чиқмайди. Шоир шеърияти ўзининг лирик чекинмалари, буддизм оҳанглари, янги рамзлари билан давр ижод аҳли шеъриятдан

ажралиб турди. Бунга шоирнинг бир томондан роҳиблик рутбаси кийганлиги, иккинчи томондан Тагор шеърляти билан танишувб таъсир кўрсатди.

Калим сўзлар: Хан Ён Ун, Тагор, шеърлят, янги шакл, янги мазмун, бодхисатва, роҳиб, буддизм.

ANNOTATION

Han Yeon Un, who stands out in the world of modern Korean poetry and literature with his worldview and thinking, is considered one of the poets who created in the complex social environment in the early 20th century. The fusion of cultures and the emergence of new Korean poetry caused by external forces is a generalized phenomenon, on the one hand, completely different from the literature of the ancient and classical period, and on the other hand, influenced by national traditions, new ideas and aesthetic concepts. The poetry of this period was influenced by acquaintance with Japanese, Russian and European literature, absorbed the experience of Western art and culture. In “New poetry” there was a variety of genre styles typical of the transitional period, the adoption of new artistic styles, and a change in content and form in poetry. Along with realism and symbolism, Korean romanticism was formed in parallel and entered the path of development. Poets joined new trends and played a special role in the formation of general aesthetic views. The aesthetic form appeared in the form of an artistic form. In exchange for the development of "new form of poetry" free verse - chayusi, prose poem - sanmunshi, it was observed that the traditional genre - sijo, kasalar - went into the background.

Khan Yon Un's poetry is influenced by the ideas of Tagore, an Indian thinker and poet. Poems of the poet are rich in sentimental feelings and philosophical generalizations, and at the same time do not deviate from the scope of romantic poetry. The poet's poetry was distinguished from the poetry of the creative people of the time with its lyrical digressions, Buddhist melodies, and new symbols. This was influenced on the one hand by the fact that the poet wore the rank of a monk, and on the other hand by his acquaintance with Tagore's poetry.

Key words: Han Yon Un, Tagore, poetry, new form, new content, bodhisattva, monk, Buddhism.

XX асрнинг биринчи ярми Корея яримороли учун кескин ўзгаришлар, эврилишлар даври бўлгани тарихдан маълум. Япон мустамлакачилик сиёсати натижасида қабул қилинган янги ижтимоий-сиёсий қонун-қоидалар, халқнинг маданий-ижтимоий кундалик ҳаёти, миллий руҳи, орзу-умидлари билан инсон

ҳақ-ҳуқуқлари ўртасида юзага келган «номутаносиблик» замонавий корейс шеърлятида нафақат романтизм тараққиётини белгилади, балки ижод аҳлининг истибдодга қарши ўзига хос исёни тарзида янгради.

XX асрнинг 20-йилларида Чо Мёнхи, Ли Сан, Хан Ён Ун ва шу каби қатор шоирлар ижоди халқ орасида кенг ёйилди. Бу шоирлар ижоди замондош шоирлар ижодидан ўзида романтизм руҳини акс эттириши билан ажралиб турди.

«Санъат инқилоби»нинг шаклланиши ва тараққиётининг бошланиши «Ғарб адабиёти ва санъати хабарномаси» саҳифаларида чоп этилган асарлар, замонавий руҳда ёзилган қатор шоирлар шеърляти (Ли Иля, Хван Со Ку, Ку Сон Сон, Пак Ту Жин, Ли Сон Те), француз символизмига бағишланган «Поэтик дунё» мақола (Ким Ок, Хван Со Ку ва бошқ.), аср боши даврий нашрлари «Давр боши», «Харобалар», «Оқ тўлқин» декадент адабиёти журналларида нашр этилган модернистик йўналишида ёзилган асарларнинг ижод аҳли томонидан кенг оммалаштирилиши билан узвий боғлиқ. (М. Солдатова, М. В. Глушенко, Л. В. Галькин, Г. А. Амонова ва бошқ.).

Шу билан бирга мазкур давр адабий жараёнларида юз берган янгиликлар китобхонларни жаҳон адабиётининг энг сара асарлари, француз символизми асосчилари Пол Верлен, Ш. Бодлер, С. Малларме каби шоирлар ижоди билан яқиндан таниниш имкониятини берди. Бу эса ўз навбатида Со Жон Жу, Ю Жи Хван, Чо Жин Ён, Ким Гван Гюн каби корейс шоирлари шеърлятида модернизм куртаклари пайдо бўлишига етарлича таъсир кўрсатди. Шу ўринда А Блокнинг «Символизм адабиётдаги бошқа йўналишлардан кўра кўпроқ романтизм билан узвий боғлиқдир» деган фикрлари ўз тасдиғини топди. Бу шоирлар яратган шеърлятда ёлғизлик, узлатга чекиниш, «бой берилган фурсатлар» ҳақида қайғуриш, «душман оёғи остида қолган далалар»га қайтиш орзуси ўз ифодасини топди.

Ҳаётдан нолиш, фонийлик, бебақоликнинг фожеали ҳисси, чорасизлик, ёлғизлик, эътиқоднинг маънавий қудратини рамзий ифода этиш мазкур давр шоирлари хусусиятини белгилади. Рамзларнинг умумлаштирувчи табита, кўпмаъноли «бадий таассуротнинг кенгайиши» ўз аксини топган замонавий корейс шеърляти символизмнинг юксак тараққиётидан далолат берди.

Рус олимлари Г. Аманова, А. Жовтис ҳамда Т.Ниларнинг замонавий корейс назми бўйича илмий тадқиқотлар ишлари корейс шеърлятининг миллий, мумтоз шеърлят анъаналари, учта диний-фалсафий таълимот, юксак маънавият, ватанпарварлик ва бошқа хусусиятлардан йироқ бўлмаганлигига ишора қилади.

Шеърлари миллийликка йўғрилган Ким Совол, Пак Пхарян, Ли Сан Хва, Лим Хва, Лю Ванхи, Ли Чон Гу, Ю Жи Хван, Чо Жу Вонлар ижодида янги мотивлар романтизмнинг тараққий этиши, Ғарб ва рус модернистик эстетикасининг ўзлаштирилиши, пролетар шоирларнинг воқеликни ҳаққоний акс эттиришидаги янги тамойиллари билан қоришиб кетди.

Мана шундай шоирлардан бири Хан Ён Ун хитой адабиёти билан бир қаторда Европа шеърятини ҳам чуқур ўзлаштирди. Шоир шеърят билан бирга буддизм фалсафасини ҳам мукамал ўрганди. Натижада шоир ижодида Европа шеърятини ва корейс миллий шеърятини анъаналари ўзига хос уйғунлашди, шеърларида буддизм фалсафаси оҳанглари жаранглади.

Шоир шеърятинида бир томондан буддизм фалсафаси, иккинчи томондан эса символизмга мурожаат мавжуд.

Мен – дарёнинг кечув жойидаги қайиқман,
Сен эса – менинг йўловчимсан,
Сени, елкамда ифлос бошмоқли инсонни,
Мен дарёдан олиб ўтаман...

(«Daryoning kechuv joyidagi qayiq»)

Шеърда муаллифнинг асосий эътибори буддизм ғояси тимсоллари воситасига қаратилган. Шоир дарёнинг кечув жойидаги қайиқ ўрнида ўзини тасаввур қилади ва дунёни қутқараётган бодхисатва сифатида тушунади. Хан Ён Ун метафоранинг муайян тури – жонлантириш, яъни жонли нарсанинг хоссаларини жонсиз нарсага кўчиши («қайиқ – бодхисатва»)ни қўллайди. Бу ерда буддизм анъанаси ўрта асрларда кенг тарқалган таркидунёчилик кайфиятини англатади. Шакл жиҳатдан ўзгарган шеърятда мазмун ўхшашлиги кузатилади.

Бу фоний дунёни тарк эт, дейди у.
Шунда мен интилишга эришган бўлар эдим.
Шу сабабли бошпана қуриш-чун тошларни йўндим.
Қудук қазиш учун тошларни кесдим.
Булутларни меҳмон сифат қабул қиламан.
Улар эркин: келади, кетади.
Ой эса, баайни соқчи янглиғ,
Бамбук эшик узра бедор ялтирайди.
Қушлар кўшиғи – менинг мусиқам.

Қарағайлар шохини силкитаётган шамол – менинг шеърим,

Ва улар кўшиқ қилиб куйланади
Қадим замонлардан бери (...).
(«Зохид кўшиғи»).

Хан Ён Ун шеърляти – замонавий корейс шеърлятида бетакроп ходиса. 26-ёшида таркидунёчилик йўлини танлаган ва будда роҳибни рутбасини кийган шоир шеърлятида миллий адабий анъана, буддизм оҳанги ва Европа адабиёти таъсири уйғунлашиб кетган. Аммо роҳиблик мақоми шоирни жамият ҳаётидан, кундалик муаммолардан узоқлашиб кетишига асло йўл қўймади.

Истибдод даврида яшаб ижод қилган шоир ҳаёти давомида оғир дамлар, чуқур руҳий изтироблар ва инқирозларга учради. Аммо шоир бундан руҳи чўкмади, айрим замондош шоирлари каби ўз жонига қасд қилмади. Шу билан бирга шеърларида акс эттирилган ғам-қайғу келажакка умид ишончи билан суғорилди. Шеърларидаги энг ғамгин сатрларда ҳам юксак ва гўзал туйғулар нафаси сезилади. Эзгуликка интилиш, ҳаёт гўзаллиги, инсонга бўлган муҳаббат-ишонч, руҳлантирувчи пафос Хан Ён Ун ижодининг бош мезони ҳисобланади.

1931-йили шоирнинг буддизм фалсафасига бағишланган асарлари чоп эттирилди. Бу шоирнинг назм билан бир қаторда насрда қалам тебрата бошлаганидан далолат беради. Хан Ён Ун ижодий фаолиятига Шарқ адиблари, айниқса, Рабиндранат Тагор ижоди кучли таъсир кўрсатди.

«Буюк ҳинд ёзувчиси ва мутафаккири Рабиндранат Тагор ижоди билан Хан Ён Уннинг танишуви 1914-йили корейс тилида чоп этилган «Жаҳоннинг буюк шоири, инсонпарвари ва файласуфи Тагор ҳаёти» китобидан бошланди. Сўнг, 1917-1925-йиллар оралиғида Кореяда Тагорнинг шеърӣ, насрий асарлари, драмалари ва мақолалари таржималари жамланган бир неча китоб чоп этилди».

Корея ва Узоқ Шарқнинг бошқа мамлакатларида тагор ижодига қизиқишнинг кучайиши унинг Япония ва Хитойга ташриф билан боғлиқ. Тагор Японияга уч маротаба (1916, 1924 ва 1929-йиллари) ташриф буюрди. Айрим сабабларга кўра, Тагор Кореяга ташриф буюрмади:

Тагорнинг фалсафӣй ғоялари, асарларидаги инсонпарварлик руҳи корейс шоирлари, хусусан, Хан Ён Ун эътиборини ўзига тортди, айна ҳол мамлакатдаги ижтимоий вазият билан ҳамбарчас боғлиқ.

Тагорнинг қувонч, инсонга ҳамдарлик ва муҳаббат руҳи билан суғорилган, инсон ҳаёти қадри ҳақидаги ғоялари ўз ифодасини топган шеърлари умидсизлик ва тушкунлик даврида ўзига хос юпанч вазифасини

ўтади. Бу оғир дамларда шоир шеърляти хаётга бўлган муҳаббатнинг сўнмаслигига, инсоннинг ер юзида мавжудлиги моҳиятини англаб етишига кўмаклашган.

Хан Ён Ун инсонпарвар Тагорнинг мана шундай шеърларини корейс тилига таржима қилди, ўзи ҳам унинг ғоялари таъсирида ижод қилди. Тагор шеърляти таъсири корейс шоирининг севги лирикасида бўртиб намоён бўлди.

Севгини ўз номи билан аташ – бошқа севмаслик демак.
Азоб чекаётганда кулаётган лаб – атиргулни қимтиш мумкинми?
Куз сувларининг кўзларида ғам-ҳасрат зулматини акс эттириш
Ва ёшли кўзлар оша тикилиш мумкинми?
Муҳаббат – бу қоп-қора бўлмаган булутлар ортидаги,
Сукунат оғушидаги тоғлар устидаги,
Ҳад-худудсиз, ўтиб бўлмас тасаввур денгизи устидаги ҳодиса...
(«Севги моҳияти»).

Шоир қаламига мансуб шеър унинг ижодий чўққиси ҳисобланади, у жавобсиз муҳаббат кечинмалари дунёсини акс эттиради, бадий тасаввурини фалсафий талқин билан уйғунлаштиради. Шоир лирикаси – муҳаббат мадҳияси, илоҳийлаштирувчи манбаи. Илоҳий ҳодиса севгини англаш ва ўлчаш мумкин эмас. Уни бировнинг қалбига солиш ёки таъқиқлашнинг ҳам имкони йўқ.

Тагор ғоялари ва ижоди таъсири шоирлар дунёқараши, дунё ҳақидаги тасаввурлари, шеърини услубнинг ўхшашлигида намоён бўлди. Ҳинд шоири учун инсон, табиат, илоҳийлик – бу яхлит ва бутун бир ҳодиса: «Мен дунёни фақат ташқи кўзларим билан узоқ кузатдим ва унинг қувонч билан йўғрилган қиёфасини кўрмадим, қалбимнинг теран қатламларидан эзгулик нури кўққисдан сиртга отилиб чиққач, у менга бутун дунёни ёритди ва шундан бери бу дунё менга сон-саноксиз нарсалар ва ҳодисалар уюми бўлиб кўринмай қўйди, балки қаршимда яхлит ва бир бутун ҳодиса сифатида гавдаланди».

Корейс шоири эса илоҳий моҳият табиат ва инсон билан узвий деб ҳисоблайди. Шу сабабли уларнинг ажралмаслиги ғояси шоир ижодининг бош мезони ҳисобланади ва унинг фалсафий лирикаси ўзагини ташкил этади. Тагор ва Хан Ён Ун ижодини дунёнинг маънавий асоси ҳақидаги ягона тасаввур бирлаштиради. Мазкур асос онгга эга универсал жон ҳисобланади ва борлиқнинг негизини ташкил этади.

Корейс шоири шеърляти мазмун жиҳатдан кенг, тафаккур мезонига кўра чуқур ва ўз бадий услубига кўра бетакрор. Хан Ён Уннинг фалсафий лирикаси

хаёт мазмуни ҳақида теран мулоҳазалар ва тафаккурнинг фаоллиги билан тавсифланади.

Мен бу тун ухлай олмайман. Сукунат оғушидаги тун,
Олов тиллари кўзларни силаб, мудроқ онгни аллалаяпди.

Аммо тун узун, каминда олов ўчади,

Фақат кул қолади...

Менинг муҳаббатим – ҳатто тунда ҳам ўчмайдиган олов.

(«Сукунат оғушидаги тун»).

Шеър бутун тирикликка нисбатан раҳм-шавқат, меҳрибонлик ва ҳамдардлик, иноснийлик руҳи билан суғорилган. Бу шоир шеърятининг моҳиятини, теран асосини ташкил этади. Шоир талқинида севгининг мавжуд бўлмаслиги инсон ҳаётининг маънавий гўзаллигини инкор этадиган қалб қашшоқлигига айланади. Азоб-укубат ва оғриқ келтирадиган дунёвий муҳаббат, Хан Ён Ун фикрига кўра, инсон учун бахт-саодатга, «хеч қачон ўчмайдиган олов»га айланади.

Менинг кўзларимга қараётган бўлсангиз, нега куласиз,

Сизнинг хўмрайган юзингизни кўришни истардим...

Сизга қараб туриб, хўмрайган юзингиз менга ёқишини

Тушунаман. Аммо Сизга бу ёқмайди ва Сиз буни яхши биласиз

(«Сиз»).

Хан Ён Уннинг «Сиз» шеъри билан Тагор шеърятдаги романтик алоқа сезилади, зеро, шеър мисралари мажозга бой, бу корейс анъанавий шеърятига хос хусусият эмас. Шоир беҳуда шовқинли дунёда паноҳ изламайди, у муҳаббатга талпинади. Бу қарама-қарши вакилга эмас, дунёвий муҳаббатга ишора. Шоир таъкидлаганидек, «Менинг севгилим, фақат менинг севгим эмас, балки мен эришишга интилган барча нарсалардир».

Корейс шоири Хан Ён Ун ўзи тасвирлаётган дунё қувончини китобхон билан ўртоқлашади. Ҳаётнинг тўлақонлиги ва гўзаллиги туйғусини унинг қалбига жойлаштиришга ҳаракат қилади. Бир қарашда бахтга тўла шеърларнинг тераз мазмунида қандайдир сирли оғриқ мавжуд. Бу ҳаёт гўзаллиги, инсон бахтининг олий қиммати ҳақидаги таассуротларни кучайтиради. Инсон бахти ҳақида орзу, бахт қўлга тушмас қуш, бахтга эришиш мушкул, бахт омонат нарса, натижада изтироб бахтни олиб кетиши – буларнинг барчаси Хан Ён Ун шеърятининг асосий мазмун-моҳиятини, хусусиятини, табиатини белгилайди.

Замонавий корейс шеърляти мураккаб тарихий давр шароитларида ривожланди. Бу корейс жамияти чуқур маънавий инкирозга юз тутган давр эди. Мустамлакачи маъмурларнинг мафкуравий хуружи энг аввало ижод аҳлига қаратилган эди. Корейс халқи миллий руҳи, унинг ўзлиги, шаъни ва қадр-қиммати қадрсизланишига жавобан юксак даражадаги шеърлят шаклланди. Замонавий корейс шеърляти япон, рус ва Европа адабиётидан таъсирланди. Анъанавийликни давом эттирган корейс шеърляти ўзида янги сифат ўзгаришларни мужассамлаштирди. Анъанавий шеърлят жадал ривожланиш билан бирга модернизм, символизм, романтизм йўналишларида юксакликларга эришди.

Мазкур давр корейс шоирлари Ғарб, Осиё фалсафаси билан танишиш, адабий йўналишларнинг назарий асосларини англаб етиш орқали Европа адабиёти поэтикаси ютуқларини ўз заминига кўчирди, шу тариқа корейс шеърляти поэтикаси анъаналарини бойитишга ҳаракат қилдилар.

Миллат адабиётни янги мазмун, янги бадий воситалар билан бойитиш билан бир қаторда, мамлакатининг ватанпарвари сифатида майдонга чиққан истеъдодли ижодкорлар орасида Хан Ён Ун алоҳида ўрин эгаллайди.

Хан Ён Ун ҳаёт тажрибаси, мактаби, будда таълим муассасаларида ўзлаштирган билимларига асосланган ўз ҳаёт фалсафасига эга ижодкор. Таркидунёчилик йўлини танлаган, роҳиблик рутбасини кийган шоир руҳий инкирозга тушмади.

Хан Ён Ун шеърляти икки омилга – буддизм фалсафаси ва символизмга асосланади. Шоир шеърляти муаллифнинг воқеликка бўлган муносабатини англаш имконини беради. Символизм, романтизм йўналишларида ижод қилиш жараёнида шоир анъанавий корейс миллий шеърлятига жонлантириш ва аллегорияни киритди. Хан Ён Ун шеърлятида хинд мутафаккири Тагорга хос инсонпарварлик ғоялари уфуриб туради.

REFERENCES

1. Аманова Г.А. Корейская поэзия 20-х – 40-х гг. XX в. М., 2007.
2. Блок А. Собр.соч. в 8-ми томах, Т.8, М., 1963.
3. Галкина Л.В. Корейская поэзия 20-х годов XX века. – Владивосток, 1988.
4. Рабиндранат Тагор. Жизнь и творчество. – М., 1986.
5. Zamonaviy koreys she'riyati antologiyasi. –Т.: “Istiqlol nashriyoti”, 2014.

ХИТОЙ ЗАМОНАВИЙ ШЕЪРИЯТИ ТАРАҚҚИЁТИДА ТАГОР ПОЭТИКАСИНИНГ ЎРНИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7393931>

Очилов Озоджон Мардиевич

PhD доцент ТДШУ Тошкент шаҳри Ўзбекистон
Тел:998903492268, э-манзил: ozodochilov85@gmail.com

АННОТАЦИЯ

1913-йилдан бошлаб Р.Тагор ижоди босқичма-босқич Хитойга кириб кела бошлади. 1923 йилгача бўлган қисқа ўн йил вақт ичида Тагор ва унинг асарлари нафақат кўпчиликка маълум бўлиш даражасига етди, балки кўплаб хитой адабиётшунос олимларининг ҳам эътирофига сазовор бўлди.

Калим сўзлар: Тагор; шеърят; маданиятлараро мулоқот; 4май ҳаракати; таржима; таъсир.

ABSTRACT

From 1913, Tagore's literary works were gradually introduced to China, until 1923, in a short period of ten ears, Tagore and his literary works have not only reached the point of being widely known, but also been admired by many Chinese scholars.

Key words: Tagore; poetry; cultural exchange; May 4th movement; translation; influence.

Рабиндранат Тагор 1913 йил адабиёт бўйича Нобель мукофотини қўлга киритгач унинг довуғи бутун Шарқ бўйлаб ёйилди, бинобарин у бундай нуфузли мукофотни қўлга киритган биринчи осиелик шоир эди. Тагор ўзининг бетакрор шарқона қарашлари ва фалсафаси билан тезда адабиёт ихлосмандларининг эътирофига сазовор бўлди. Осиеда Тагорга қизиқиш дастлаб Японияда кенг тарқалди. Бу даврда яъни 20 асрнинг 1-чорагида Япония кенг қамровли ислохотлар натижаси ўлароқ, Ғарб билан яқиндан алоқаларни ўрнатган ва ҳар томонлама ривожланиш босқичига кўтарилган эди. Шу сабабдан у атрофидаги бошқа мамлакатлардан юксалиш нуқтаи назаридан анча олдиндан бўлиб, бу хитойлик талабалар ва зиёлиларни ўзига жалб қилган. Шу тариқа хитойликлар Р.Тагор асарлари билан илк марта Японияда танишишди. 1913-йилдан бошлаб унинг асарлари хитойда тарқала бошлади ва 1923 йилгача,

қиска ўн йил ичида Тагор ва унинг асарлари нафақат кўпчиликка маълум бўлиш даражасига етди, балки кўплаб хитой олимларининг эътирофи ва эътиборига сазовор бўлди. Ниҳоят, 1924 йилда Р.Тагор хитой зиёлиларининг таклифига биноан Хитойга келди. У Хитойга ташрифлари давомида жами 20 та катта ва 10 та кичик доираларда маърузалар қилди¹, Хитойнинг энг машхур ёзувчи ва адиблари билан яқиндан алоқада бўлди.

Хитой замонавий адабиётига Тагорнинг шеърияти салмоқли таъсир кўрсатгани яққол сезилади. Тагордан қилинган таржималар ва унинг кенг тарқалиши хитой замонавий поэзиясида янги саҳифа очди ва унинг кейинги тараққиётида муҳим рол ўйнади деб айтиш мумкин. Хусусан буни икки жиҳатда кўриш мумкин: биринчиси, ғоявий таъсир бўлиб, Тагор шеъриятининг бадиий концепцияси хилма-хил ва мураккаблиги сабаб хитой адабиётшунослари дастлаб ундаги барча ғояларни тўлиқ қабул қилиша олмади. Шунинг учун “4 май” адабий ҳаракати таъсирида хитой адабиётшунослари Тагор шеъриятининг мазмун-моҳиятнин очиб беришга қаттиқ киришишди. Бу эса Тагорни тўлиқ англаш ва таъсир доирасининг янада кенгайтишига олиб келган бўлиши керак. Хитой шеъриятига асосан шоирнинг “муҳаббат фалсафаси” ва “пантеизм” борасидаги хос қарашлари кучли таъсир кўрсатганлиги кузатилади. Иккинчиси, услубий ва шаклий таъсир бўлиб, Тагор шеъриятининг кенг кўламда таржима қилиниши ва хитой шеъриятининг анъанавий тенденциялардан воз кечишга бўлган ҳаракати ва шеърият соҳасида модернизацияга бўлган кучли эҳтиёж сабаб Тагор шеъриятининг ўзгача услуби ва шаклий хусусиятлари ўзлаштирила бошланди.

Ўткан асрнинг 20-йилларида Тагор ижоди шиддат билан тарқалишда давом этди. Тегишли ҳужжатларга кўра 1921 йилдан 1925 йилгача нашр этилган йирик газеталар ва даврий нашрларда жами 649 та чет эл адабиётига мансуб шеърлар эълон қилинган бўлиб, улардан 135 таси айнан Тагор ижодига тегишлидир, бу 20.8% ни ташкил қилади². Кўринадики, бу даврда унинг ижоди хитой адабиёт оламида жуда катта аҳамият касб этган. Бундай ҳолат Тагор шеъриятининг замонавий хитой шеърияти ривожига кўрсатган таъсир сабабларини аниқлашга ундайди. Хитой шеъриятининг тараққиёт йўли ва ўша даврдаги унинг ривожланиш тенденцияси нуқтаи назаридан уни қуйидаги учта сабаб сифатида умумлаштириш мумкин:

¹ 岳亚骏 (Arjun Giri): 泰戈尔思想及作品在中国现代的传播和影响. 辽宁师范大学, 2020, 第 73 页

² 岳亚骏 (Arjun Giri): 泰戈尔思想及作品在中国现代的传播和影响. 辽宁师范大学, 2020, 第 74 页

Ташқи омил — дунёда Тагорга қизиқишнинг юқорилиги. Дастан, 1913 йилда Тагор адабиёт бўйича Нобель мукофотини қўлга киритган биринчи шоир сифатида эътироф этилди. Ўзи шахсан инглиз тилига таржима қилган “Титанджали” шеърлар тўплами уни бутун ғарб дунёсига машҳур қилди, унга қизиқиш тобаро кучайиб борди ва 1914 йилда Япониягача етиб борди. Афтидан, хитойлик зиёлилар бундай буюк адибнинг ўзлари каби иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан анча қоқоқ мустамлака давлатга айланган Ҳиндистондан чиқишини кутишмаган. Бу хитой зиёлиларини қаттиқ мулоҳаза қилишга ва Тагорни яқиндан, батафсил ўрганишга ундаган бўлиш эҳтимоли юқори. Шу тариқа Чэн Ди-сю, Лю Баннонг каби бир қатор адиблар Шарқнинг биринчи Нобель мукофоти лаурияти сифатида таништириш учун шоирнинг шеърӣ асарларини журналларда чоп этишни бошлади. Шу билан бир вақтда Тагор шеърӣ асарларининг таржималари миқдори кўпайиб, кенг тарқалиб борар экан, у ўзининг ўша даврда Хитой адабий ва мафкуравий соҳаларида Лянг Чичао, Суй Жэмо каби бир қатор тарафдорларига эга бўлди. Юқорида келтириб ўтилган омилларнинг барчаси Тагор асарларининг машҳур бўлишига ва адабиётшунос олимларнинг эътиборини кенг жалб қилишга сабаб бўлди. Хитойда 20 аср бошларида авж олган шеърӣ ислохотлар ва айна шу пайтда Тагорнинг хитой адабиёти оламига кириб келиши ҳамда бошқа айрим омилларнинг таъсири натижасида ўткан асрнинг 20-йилларига келиб Тагорга қизиқиш фавқуллода кучайди¹. Бундай қизиқиш туфайли юзага келган хитой замонавий адабиёти ва ғоявий йўналиши борасидаги баҳс-мунозаралар Хитойда Тагор шеърӣятининг таъсир доирасини янада кенгайтишига олиб келган, деб хулоса қилишга асос бўлади.

Хитой “4-май” ҳаракатининг мафкуравий эҳтиёжи. Жирмунский турли халқларга хос адабиётларнинг ўзаро таъсирлашуви ўша пайтдаги тарихий вазият билан ҳам боғлиқдир², дея таъкидлаган эди. Яъни, барча адабий ғоялар ва уларнинг таъсир этувчи омилларини уларнинг ички қонуниятларига биноан таҳлил қилиш мумкин, уларнинг шаклланиш омиллари тасодифан рўй бермайди, ташқи таъсирлар ҳам ўз-ўзидан юзага келмайди. Бир адабиётнинг бошқа адабиётга таъсир қилишининг асосий сабаби айнан шундай таъсирга бўлган эҳтиёжга асосланади ва дастанки босқичда ўхшаш ижтимоий ва адабий ривожланиш прецедентлар мавжуд бўлади, уларни шунингдек “ўхшаш тенденциялар” деб ҳам аташ мумкин. Оддий қилиб айтганда, бирор бир

¹ 刘红艳. 试论泰戈尔访华对中国思想文化界的影响. 丝绸之路, 2011(12):40-41 页

² Жирмунский В.М. Сравнительное Литературоведение. «Наука», Ленинград, 1979, -490 с.

мамлакатда ижтимоий ва маданий ўзгаришлар ташқи таъсирлар билан бевосита алоқадор эмас, ўзгаришларнинг рўй бериши унга бўлган эҳтиёжнинг мавжудлиги билан боғлиқдир. Тагор шеърини хитой адабиётида айнан шундай эҳтиёж пайдо бўлган даврда — “4 май” адабий ҳаракати жадал давом этаётган пайтда Хитойга кириб келди.

“4 май” адабий ҳаракати ўша замонда Хитой жамияти феодал анъаналарга қарши чиқишининг энг юқори босқичга кўтарилган палласи эди. Икки синф ўртасидаги улкан мафкуравий тўқнашув ўта жиддий маданий-мафкуравий инқирозни юзага келтирди. 19-асрнинг охири 20-асрнинг бошларида Хитой янгича қарашлар ва ғоялар ёрдамида анъанавий тузумни ағдаришга қаратилган инқилобий ҳаракатларни амалга оширган бўлсада, бироқ феодализмга хос анъанавий маданият бутунлай барҳам топмаган, янги маданий тенденциялар тўлиқ шаклланиб улгурмаган, натижада жамиятда мафкуравий хаос давом этарди. Жанг Сие ““4-май” ҳаракатининг мафкуравий иккиёқламалиги ҳақида” (《论“五四”思想的两歧性》) асарида қадриятлар нуқтаи назаридан ёндошиб ўша пайтдаги хитой ёшларини таҳлил қиларкан, унингча икки хил мафкуравий хаос контрастида кўпчилик адабиётчи ёшлар маданиятни умумлаштириш ва ривожлантириш йўналишида нотўғри йўлга кириб қолишган, деган хулосага келади. Ўзаро қарама-қаршилик ва чигалликда мафкуравий-маданий чегараларни аниқлай олмаслик аксар кишиларни руҳий-ҳиссий иккиланишига олиб келди, улар учун ягона таянч нуқтаси йўқ эди. Бундай ҳолатда “4-май” ҳаракати ёшларини янгича эътиқод ёрдамидагина мавжуд вазиятдан қутқариб қолиш, адекват йўл топиш талаб этиларди. Бу эса адабиёт оламидаги инсон ҳаёти борасидаги тафаккур йўлида ўз ифодасини топади. Ўша даврдаги вазиятдан келиб чиқсак, йирик ғоявий мактаблар “Адабиёт тадқиқот жамияти” ва “Ижодкорлар жамияти” гарчанд инсон ҳаёти ва санъат муаммоларига оид асарлар яратаётган бўлсада, уларнинг асосий мақсад ва қарашлари ҳаётий муаммолар таъсиридан чиқиб кета олмаган, яъни субъективизм юқорилигича қолаверди. Шоир Суй Жэмо юқоридаги фикрларга монанд равишда “Инсон ҳаётига қайғурган кишигина санъат ҳақида қайғура олади”, деган фикри билан ўша даврдаги кўплаб ёш адабиётчиларга нисбатан муносабатини ошкор қилган эди.

Тагор нафақат шоир, унинг асарларида кўплаб фалсафий ғоялар мавжудлигини ҳисобга олсак, у буюк мутафаккир ҳам бўлган. Унинг фалсафий тафаккури кўплаб асарларида акс этган бўлиб, улар асосан гуманизмни юксалтириш, ҳаёт ва табиатни севиш, аёл шахсини улуғлаш кабилардан

иборатдир. Буларнинг барчаси айнан “4 май” адабий ҳаракати шоирларининг ғоялари билан ҳамоҳанг эди. Ўша давр ёш адабиётчилари учун Тагор шеърляти ҳаёт ва олам ҳақиқатини бадиий ва ғоявий жиҳатдан мукамал куйланган асарлар сифатида намоён бўлди. Буни Ванг Яннинг “Тагорнинг Хитойга ташрифи” мақоласидаги иқтибослардан ҳам сезиш мумкин: Тагорнинг барча шеърляри инсон ҳаётини том маънода ҳис қилиш ва унинг моҳиятини тушунтириб беришдан иборат... Тагор “муҳаббат туйғуси” билан инсониятга хизмат қилиш йўлида ўзини қурбон қилди¹. Буларнинг барчаси Умуман айтганда Тагор шеърляти ўша даврда саросимага тушиб қолган ёшларни уйғотибгина қолмай, балки тушкунликка тушиб қолган кўплаб ёзувчилар учун маёқ вазифасини ҳам бажарди, деб айтиш мумкин.

Тагор шеърляти хитой шеърлят дунёсининг эҳтиёжи сифатида. “4 май” адабий ҳаракати анъанавий маданиятга қарши курашишни ўзларининг асосий мақсади сифатида қабул қилган бўлсаларда, минг йилликлар давомида шаклланган анъанавий маданий тафаккур хитой адабиётининг барча жабҳаларида чуқур илдиз отган эди. Дастлабки уринишларда четдан кириб келаётган маданият анъанавий маданиятнинг қаттиқ қаршилигига дуч келар ва амалда муваффақиятсизликка учрарди. Шу сабабдан илғор зиёлилар анъанавий маданиятдан қандай воз кечиш ва хитой шеърлятида янги адабий шаклларни кашф этиш имкониятларини яратш борасида бош қотишарди. Драматургия, роман, ҳикоя каби жанрлар фаол равишда ғарб ғоялари таъсирида шакллана бошлади, бироқ бу жараён шеърлятда жуда суст кетди. Шеърлят бевосита инсон руҳий кечинмалари билан боғлиқ бўлганлиги сабаб, ҳар томонлама кескин фарқланувчи мутлақ бегона ғарб шеърлятидан андоза олиш, унга мослашиш мураккаб кечган бўлиш эҳтимоли юқори. Бундай вазиятда хитой зиёлилари ўзларига бирмунча яқин ва ўхшаш томонлари мавжуд шарқ давлатига нигоҳ ташлашни исташгани юқоридаги фикримизни исботлайди.

Айнан Тагорнинг пайдо бўлиши ўша пайтда шеърлятга янгилашиш олиб кириш истагида изланаётган замонавий хитой шоирляри учун айна муддао бўлди. Хитой ва Ҳиндистон тарихи ва маданияти қадимий бўлиб, дунё тамаддунини яратган давлатлар. Ҳиндистонда пайдо бўлган буддавийлик Хитойда Чань сектасининг ривожланишига чуқур таъсир кўрсатди ва Хитой диний маданиятида ўзининг алоҳида ўрнига эга бўлди. Дастлаб юзага келган хитой янги шеърлятининг пайдо бўлиши ҳам айнан Чань маданияти билан бевосита боғлиқ. Тагор шарқ маданиятининг буюк вакили, ҳинд, шу боис унинг

¹ 王燕. 泰戈尔访华：回顾与辨误. 南亚研究, 2011(1):123-136.

шеърияти ва унда илгари сурилган ғояларда кучли шарқона колорит мавжуд. Унинг “муҳаббат фалсафаси”, “табиат ва инсон бирлиги”, “Брахма ва мен бирлиги” каби фалсафий ва ғоявий қарашлари табиатни, инсонни улуғлашга қаратилган бўлиб, буларнинг барчаси хитой замонавий шоирлари ижодида Тагор шеъриятига нисбатан интиқлик ва илиқликнинг янада кучайишига олиб келди.

Энг муҳими шундаки, Тагор шеъриятида акс этган айрим замонавий хусусиятлар ўша давр хитой ёзувчиларининг ижод эҳтиёжларига мувофиқ келди. Тагор дунё даражасидаги адабиёт дарғаси бўлиб, унинг асарлари ҳинд анъанавий маданиятидан озиқлангани билан бир қаторда Ғарб илғор тафаккурини ҳам мужассамлаштира олган. Тагор шеърияти антифеодал ва мустамлакачиликка қарши инқилобий руҳга тўла. Шеърларида табиат ва аёл шахсини мадҳ этиши, шу билан бирга гуманизм руҳини чуқур акс эттириш Хитойда кечаётган маданий инқилоб ҳаракатининг ғояларига монанд келди. Тагор ўз ижодида эришган шеърий шакл ва ғоявий йўналишдаги инқилобий янгиликлари айна чоғда хитой замонавий шеърияти зўр бериб интилаётган нарса бўлиб чиқди. Тагор шеъриятга олиб кирган турли янгиликлар уни оддий халққа яқинлаштирди, бир жойда қотиб қолган анъанавий бадиий санъат шаклларида барҳам берди, бир сўз билан айтганда шеъриятга янги қон қуйилди. Бу анъанавий шеърий шакллар чегарасидан чиқа олмаётган ёш адабиётчиларни илҳомлантирди. Шеъриятдаги янгиликлар ўз ўрнида таржима жараёнининг осонлашишига, таржималарнинг ўқувчи томонидан енгил ва табиий қабул қилиши учун ҳам замин яратди. Бу нафақат хитой замонавий шеъриятида янада ёрқин ифода шаклларининг пайдо бўлишига олиб келди, балки хитой замонавий поэтикасининг ривожланишини тезлаштирди ва унинг либераллашувига катта ёрдам берди.

Хулоса ўрнида айтганда юқорида санаб ўтилган уч омил хитой замонавий шеъриятида Тагор поэтикаси таъсирида анъанавий шеъриятга берҳам берилиш ҳамда хитой шеъриятда ҳам шаклий, ҳам ғоявий-фалсафий жиҳатдан янгиликларнинг юзага келиши учун асосий тurtки бўлди. Суй Жэмо бу ҳақда фикр билдирар экан, Тагорнинг бир нечта энг машҳур шогирдларидан ташқари, ўнлаб, юзлаб ижод намуналарида Тагор руҳини туйиш мумкин, дея таъкидлайди¹. Хориж адабиёти вакилининг хитой адабиёт дарғалари томонидан бундай юксак эътироф қилиниши Тагор поэтикаси ҳақиқатдан ҳам ўша давр замонавий хитой поэтикасига катта таъсир кўрсатганини англатади.

¹ 徐志摩.泰戈尔来华,商务印书馆香港分馆,1983:167.

REFERENCES

1. 岳亚骏 (Arjun Giri): 泰戈尔思想及作品在中国现代的传播和影响. 辽宁师范大学, 2020, 148
2. 刘红艳. 试论泰戈尔访华对中国思想文化界的影响. 丝绸之路, 2011(12)
3. 王燕. 泰戈尔访华: 回顾与辨误. 南亚研究, 2011(1)
4. 徐志摩. 泰戈尔来华, 商务印书馆香港分馆, 1983:167
5. Xui An-ping, Xie J. An Analysis of the Contribution of Tagore to Chinese
6. Modern Literature. Tangdu Journal, 2009(1):9-10.
7. Жирмунский В.М. Сравнительное Литературоведение. «Наука», Ленинград, 1979, -490 с.

ЗАМОНАВИЙ АРАБ АДАБИЁТИДА ҲИНД МИФОЛОГИЯСИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7393939>

Муҳиддинова Дилафруз Зоҳриддиновна
Тошкент давлат шарқшунослик университети
филология фанлари доктори (DSc), доцент
тел.: +998 99 829 11 80. Email: dmuhiddinova@inbox.ru

АННОТАЦИЯ

Замонавий араб адабиётида ҳозирги замон муаммоларини тасвирлаш мақсадида жаҳон ва миллий мифологик сюжет ва образларга, диний муқаддас китоблардаги ривоятларга ижодий ёндашув кучайиб бормоқда. Мазкур мақолада мисрлик ёзувчи Мунир Утейбанинг “Огоҳлантириш” ҳикоясида ҳинд халқининг қадимий мифларидан бугунги замон, бугунги инсон қиёфасини, ундаги ахлоқий, маънавий камчилик ва иллатларни ёритишида истифода этгани, интертекстуалликнинг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинган.

Таянч сўз ва иборалар: *ижодий жараён, миф, мифология, халқ оғзаки ижоди, афсона, асотир, мифологик оқим, интертекстуаллик, мифологик образ.*

ANNOTATION

In modern Arabic literature, the use of exemplary world and national mythology and legends, folk tales, fantasies and narratives, sacred religious books to reflect the problems of the era is increasingly increasing in works. The article analyzes the peculiarities of intertextuality in the story of the Egyptian writer Munir Uteiba "Warning", in which ancient Indian myths illuminate the modern image of man, his moral and spiritual world and shortcomings.

Key words: *creative process, myth, mythology, folklore, myth, mythological current, intertextuality, mythological image.*

Маълумки, адабий жараёнда, бадиий ижодда мифларга, афсоналарга, фольклорга мурожаат қилиш тез-тез кузатиладиган ҳодиса, лекин ҳар бир ёзувчи уларга ўз дунёқаришидан келиб чиққан ҳолда ёндошади, адибнинг бадиий иқтидори эса мифологик сюжетларни ва образларни асардаги турли ғоя ва мақсадларга бўйсиндиради. Адабиётда мифологик образ, сюжетларга янгича ижодий ёндашув жараёнида албатта диний дунёқараш ва халқ оғзаки ижоди

ётади. Адабий жараёнда мифларга ижодий ёндашув ҳар бир даврда ўзига хос тарзда кечган. “Мифларга ижодий ёндашув жараёнида бадиий санъат яратувчилари, биринчи ўринда ёзувчилар қатнашади. Улар, аввало етиб келган мифларга ўз муносабатларини билдирадилар, иккинчидан ўзларининг шахсий мифларини яратадилар”¹. Масалан, жаҳон адабиётидареализм ва романтизм босқичида И.Х.Гёлдерлин, И.В.Гёте, Ж.Г.Байрон, М.Де Сервантес, У.Шекспир, А.Толстой ва бошқалар, модернизм босқичида Ж.Жойс, С.Беккет, Ф.Кафка, А.Камю, Т.Манн, М.А.Булгаков, Р.М.Рильке, Р.Мерлл, Ч.Айтматов каби ёзувчилар мифларга ижодий ёндашув натижасида янги бебаҳо асар намуналарини яратдилар. Ва натижада “неомифологизм”², яъни мифларга янгича ёндашув дунёга келди.

Замонавий араб шеъриятида мифологик образларнинг ифодаланиши бўйича тадқиқотлар олиб борган Е.Э.Ганихановнинг таъкидлашича, “Араб адабиётида мифологик образ ва сюжетларга XX асрнинг биринчи чорагидан, яъни араб адабиётида янги типдаги шеърият шаклланаётганда, шу билан бирга араб шеърини анъанавий услубдан чекланиш жараёни даврида эътибор қаратиш бошланди”³. Янги давр араб насрий жанрларида ҳам XIX асрнинг охирлари XX асрнинг бошларида “ан-Нахда” уйғониш даврида муқаддас диний манбаларда келтирилган ривоятлардан (Муҳаммад ал-Мувайлиҳий “Замонадан бир лаҳза ёки Исо ибн Ҳишомнинг ҳикоялари”, Жуброн Ҳалил Жуброннинг эсселари «Исо инсоният ўғлини», «Пайғамбар боғи», «Пайғамбар ўлими» ва б.) ўз замонасининг муаммоларини ёритишда, янгича поэтик истеъфода этиш кузатилади.

XX асрнинг иккинчи ярмига келиб замонавий араб адабиётига жаҳон адабиётидаги экзистенциализм, сюрреализм, символизм каби модернизм доирасидаги оқимларнинг кириб келиши, реализмнинг ички табиий ривожланиши натижасида кейинги янги босқичларга (неореализм: психологик реализм, магик реализм, интеллектуал реализм) ўтиши натижасида янги бадиий изланишлар кузатилади. Замонавий араб ёзувчилари асарларида экзистенциализм фалсафасининг муаммоларини кўтариб чиқдилар, инсон мавжудлиги, инсон ва олам, инсон ва тақдир, инсон ва ўлим каби умумбашарий, фалсафий масалаларни ёритишга эътибор қаратдилар. Замонавий араб насрида (XX асрнинг иккинчи ярми ва охирлари), хусусан ҳикоянависликда мифологик

¹Хализев В.Е. Теория литературы. М.: Высшая школа. 2005. С.122-123.

²Хализев В.Е. Теория литературы. М.: Высшая школа. 2005. С.123.

³Ганиханова Е.Э. Мифологические образы в современной арабской поэзии (50-70-е годы XX века) и их функциональная нагрузка. Диссер... на соис.. канд. филол. наук. Т. 1993. С.29.

образлар ва сюжетлар, диний муқаддас манбалардаги ривоятлар, пайғамбарлар ҳаётига доир ҳикоятларга ижодий ёндошувларда ҳам янги бадиий изланишлар юзага келди. Миср адабиётида бу йўналиш “تيار الأسطورية”¹ “мифологик оқим” деб ҳам номланди. Мазкур оқимдаги ҳикояларда фантастик, сирли, ғаройиб унсурлар асар матнига кириб, ҳақиқий воқелик билан уйғунлашиб кетади. Замонавий араб адабиётида Нажиб Махфуз, Юсуф Идрис, Дийа аш-Шарқовий, Жўрж Салим, Мунир Утейба, Закарийа Тамер, Абдурахмон Мажид ар-Рубейи, Муҳаммад Шаълан, Иброҳим Аслон ва бошқа бир қатор ёзувчилар мифологик сюжет ва образларга, диний муқаддас китоблардаги ривоятларга ижодий ёндашув натижасида ўзига хос, бетакрор услубга эга асарларини яратдилар. Шу жумладан, ҳозирги замон Миср адаби Мунир Утейба ижодида буни яққол мисолини кўришимиз мумкин. Мунир Утейба 1969 йили 8 февралда Искандарияда туғилган. Унинг тўлиқ исми Мунир ас-Саид Муҳаммад ал-Утейба. Мунир Утейба “Эй олам қушлари бирлашамиз” (1998), “Аир кетидан югирган ўлим” (2000), “Ал-Ғанимий ҳикоятлари” (2001), “Ал-Байбаний ҳикоятлари” (2002), “Сурма ёйилиши” (2005), “Маҳзунликни тарқатиш” (2007) каби кўплаб ҳикоялар тўпламлари, “Кел ўйнаймиз ва ўқиймиз” (2003), “Ушаннинг шўхлиги” каби болалар учун ҳикоя ва қиссалар муаллифидир.

Мунир Утейбанинг “Ал-Байбаний ҳикоятлари” номли тўплами ёзувчининг гўзал, бетакрор ҳикоялари тўпламларидан биридир. Мазкур тўпламдаги ҳикоялар турли услубда яратилган ва ҳаётнинг турли хил жиҳатлари тасвирланган. Мунир Утейба ҳикоя жанрида эркин ижод қилар экан, бу жанрнинг сирларини эгаллаб олган иқтидор эгаси эканлиги маълум бўлади. Агар ёзувчи ўзига хос услубга эга бўлиб, унинг ҳикоясида услубий кашфиётлар фикрнинг тарнглиги билан уйғунлашиб кетса ва шу томнлар билан бирлашиб ҳикоя жанри қоидаларига амал қилса, ўқувчи бундай ҳикояга эътиборини қаратади, ундан таъсирланади, ўйларга берилади, ёзувчининг ҳаёл парвозига шерик бўлади. Мунир Утейба худди мана шундай ёзувчилардандир. “Ал-Байбаний ҳикоятлари” тўпламидаги ҳар бир ҳикоя катта, чуқур фалсафий маънони қамраб олган ўзига яраша кичкина олам яратади. Бу олам ўзига хос хислатларга тўла, унда ўзига яраша фалсафий-маънавий қарашлар бор, улар негизида қанча ҳиссиётлар туғғени ётади.

Мунир Утейбанинг мазкур ҳикоялар тўпламига қисқа таништирув сўзи ёзган Миср адабиётшунос олими Шавқий Бадр Юсуф фикрича, бу тўплам ўз

1. يوسف نوفل. الفن القصصي بين جيلى طه حسين و نجيب محفوظ. 1988. □. □. 140.

даврининг майдонида ҳикоя жанри ривожини тўғрисида тўлиқ тасаввур уйғотади ва ҳикояни ривожланаётган адабий жанр сифатида намоёни қилади. Мазкур тўпламдаги ҳикоялар ранг-баранг мавзуга, хилма-хил услубга эга. Тўпламда айниқса, ҳикоянинг замонавий араб адабиётида оммалашиб, ривожланаётган “қиссатун қасиратун жиддан” (“жуда қисқа ҳикоя”) тури кўпчиликти ташкил қилади. Мунир Утейба “жуда қисқа ҳикоя”лари ҳам бир ёки бир ярим бетни ташкил этиб, ёзувчи асарларида жаҳон адабиётидаги миф, асотир, афсоналарга ижодий ёндошган ҳолда умумбашарий фалсафий, ахлоқий, ижтимоий, маънавий мавзуларни мажозий, рамзий, ассоциатив тарзда баён этган.

Шу жумладан, Мунир Утайбанинг “Огоҳлантириш”¹ ҳикояси бир ярим бетни ташкил этиб, ҳинд халқи мифларига мурожаат қилиб, умумбашарий муаммоларни кўтариб чиққан.

Маълумки, мифология ибтидоий инсоннинг илмий, диний, фалсафий ва бадиий қарашларини ўзида мужассамлаштирган синкретик ҳодисадир. Шу боис Мифология фольклор, ёзма адабиёт, [санъат](#) ва маънавий кадрларнинг шаклланиши учун илк [замин](#) вазифасини ўтаган. Айниқса, ҳинд халқлари мифологияси, халқ оғзаки ижоди деярли бутун жаҳон адабиётига ўз таъсирини кўрсатган. “Қадимий Ҳиндистон адабиёти диний-фалсафий қарашлар ва ғояларга бой бўлган, қадимий давр ҳинд халқининг дунёқарашини, яшаш тарзини, урф-одатлари ва муаммолари акс этган ведалар, яхшилик ва ёвузлик ўртасидаги кураш, инсон маънавияти, ахлоқ ва панд-насихатлар, инсон ва жамият ҳақидаги асосий билимлар жамланган эпослар ва эртаклардан, шунингдек, ўзига хос диний дунёқарашни акслантирувчи буддавийлик ва жайнийлик таълимотларига мансуб адабий мерос ҳамда уч китоб - брахманлар, араньяклар ва упанишадлардан иборат ведаларга якуний изоҳлар битилган тўпламлардан ташкил топади”².

Араб ёзувчиси Мунир Утейба “Огоҳлантириш” ҳикояси фалсафий, дидактик хусусиятларни ўзида мужассамлантириб, замонавий масални яратган. Муаллиф ҳикояда ҳинд халқининг “Вишну” маъбудини ҳақидаги мифларга ижодий ёндошиб эркин мурожаат қилади. “Ҳиндларнинг муқаддас диний китоби Ведаларда ва ҳинд мифологиясида Худоларнинг учлиги мавжуд бўлиб, биринчиси Брахма - яратувчи, Вишну - ҳимояловчи, сақловчи, Шива – бузиб ташувчилардир. Бу уч Худо ҳинд мифологиясида бош аҳамият касб этиб,

¹ 51-49 .б .2002 .оооооо оооооо оооооооо оооооооо .оооооооо .ооо .оооооо ооооо

² “Қадимги шарқ адабиёти”. - Т.: ТошДШИ, 2016. – Б. 191.

сарлавҳасини “Огоҳлантириш” деб номлади. Мунир Утайба ҳикоя бош қаҳрамонининг монолог-мулоҳазалари орқали ўз фикрларини баён этгандек гўё:

“Тўфон бизларни чўктиради, шаҳримизни вайрон қилади. Дарҳақиқат, биз камолга етишмадик, гўёки хатоларимизни тўғрилаш учун қоламиз. Эй, одамлар... Эй, одамлар... Эй одамлар...У ўзини тубсиз жарликка ташлаб юборилгандек ҳис қилди.”¹

М.Утайба “*Вишну маъбуди ўлди, у ҳам ўлади, даҳшатдан ўлади*”² жумласида фалсафий фикрни мужассамлайди. Инсониятнинг тубанликлари натижасида ҳатто маъбуд ҳам даҳшатга тушиб, унга ёрдам беришга қодир эмас. Ёзувчи бу ерда экзистенциалистик ғояни илгари суради, яъни инсон ўз қилган ишига ўзи жавобгар, у ўз хатоларини ўзи тўғрилаши керак, ўз ишига ўзи масъул ва жавобгардир. Ҳикоя ечими “*Шаҳар ахолисини жавоби йўқ савол қийнайди: “Тўфон бўладими ёки...?!”*” каби савол жумласи билан якунлаши орқали масал жанридаги “қиссадан ҳисса чиқариш” каби инсониятни бўлажак тўфондан огоҳлантириш, тўфоннинг бўлмаслиги учун инсон ўз қилган хатоларини вақтида тўғрилаши лозимлиги ва огоҳ бўлиши кераклиги уқтирилади.

Хулоса қилиб айтганда, арабадабиётида замонавий муаммоларни бадиий аск эттиришда жаҳон мифологияси, миллий афсона ва асотирларга, халқ ривоятларига, фантазияларга, муқаддас диний китобларда келтирилган ривоятларга мурожаат қилиш кучайди. Мисрлик ёзувчи Мунир Утейба “Огоҳлантириш” ҳикоясида ҳинд халқининг қадимий мифларидан бугунги замон, бугунги инсон қиёфасини, ундаги ахлоқий, маънавий камчилик ва иллатларни ёритишда истеъфода этди ва бу орқали инсониятни огоҳликка даъват этмоқда.

REFERENCES

1. .0 .2002 .000000 000000 000000 000000 .000000 .000 .00000 0000 .49-51
2. Ганиханова Е.Э. Мифологические образы в современной арабской поэзии (50-70-е годы XX века) и их функциональная нагрузка. Диссер... на соис.. канд. филол. наук. Т. 1993. С.29.
3. Нарайан Р.К. Боги, демоны и другие. М.:Наука, 1975. С.13-14.

¹.51.0 .2002 .000000 000000 000000 000000 .000000 .000 .00000 0000

².51.0 .2002 .000000 000000 000000 000000 .000000 .000 .00000 0000

-
4. Mukhiddinova, D., Saidova, N., Sh, K., Shermatova, G., & Egamberdieva, M. (2022). Features of The Development of Drama in the Eastern countries. International Journal of Social Science Research and Review, 5(3), 31-41.
  5. Мухиддинова, Д. З. (2015). Жанр "очень короткого рассказа" в современной арабской литературе. Социосфера, (3), 57-60.
  6. Мухиддинова, Д.З. (2021). Тенденции развития иорданского новеллы XX века. ACADEMICIA: Международный междисциплинарный исследовательский журнал, 11 (3), 1695–1704.

ВАҚФИЯ ҚАНДАЙ АСАР

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7393949>

Муҳаммад Назар Шарипов

Мумтоз филология ва адабий манбашунослик кафедраси

2 курс магистранти

Тел: + 99 890 573 19 58

muhammadnazarsharipov@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Алишер Навоийнинг “Вақфия” асарига берилган талқинлар хусусида сўз юритилади. “Вақфия” ҳажман кичик асар бўлишига қарамай ўзида темурийлар даври ижтимоий - иқтисодий жараёнлари ҳақида қимматли маълумотларни беради. Асар турли адабиётларда ҳар хил талқин қилинган. Мақола ушбу талқинларнинг қай бири асосли эканлигини аниқлаш мақсадида қилинган кичик изланиш натижасидир.

Калит сўзлар: *Вақф, вақф мулклари, маҳдудот, диний асар, жериб, юридик ҳужжат, автобиографик ҳужжат.*

ABSTRACT

This article discusses the interpretations of Alisher Navoi's work “Waqfiya”. Despite the fact that “Waqfiya” is a small work, it provides valuable information about the socio-economic processes of the Timurid era. The work has been interpreted differently in different literature. The article is the result of a small research to determine which of these interpretations are valid.

Keywords: *Waqf, waqf properties, mahdudot, religious work, jerib, legal document, autobiographical document.*

Алишер Навоий асарларини ўрганиш ўзбек манбашунослигининг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб, бу борадаги ҳаракатлар ўтган асримизнинг ўрталаридан бошлаб амалга оширила бошлади. О. Шарафиддинов, Ҳ. Олимжон, М. Шайхзода, Порсо Шамсиев, Ҳамид Сулаймонов, Қ. Муниров, А. Носиров, Азиз Қаюмов, Суйима Ғаниева, Алибек Рустамов, Ҳамидхон Исломиёв каби устоз олимларимизнинг тадқиқотлари, изланишларини мисол тариқасида айтиб ўтишимиз мумкин. Мустақилликдан кейинги йилларда, айниқса,

навоийшунослик ишлари жудаям изчил тарзда олиб борилмоқда. Навоийнинг деярли барча асарлари тадқиқ этилиб, нашр этилди. Шундай бўлсада, Навоийни ўрганиш, унинг асарларини таҳлил этиш ва мукамал нашрларини амалга ошириш масаласи ҳали ҳам долзарблигича қолмоқда. Ушбу мақолада Навоийнинг “Вақфия” асари ҳақида айрим таҳлил ва талқинлар ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз.

Маълумки, Алишер Навоий Темурийлар даврининг нафақат ижод аҳлидан, балки, давлат арбоби, йирик мулкдори ҳам эди. Олган даромадларини эса хайрли ишларга сарф этиш билан ҳам тарихда алоҳида ном қолдирди. Жумладан, 1480 - 1500 йиллар мобайнида ўз маблағлари ҳисобидан бир неча мадраса, 40 работ (сафардаги йўловчилар тўхтаб ўтиш жойи), 17 та масжид, 10 та хонақоҳ, 9 та кўприк, 20 та ҳовуз, 9 та ҳаммом қурдиради [7, 86]. Навоий ташаббуси билан Хуросоннинг турли ерларида қурилган бундай биноларнинг умумий сони 370 дан ортади [4, 253]. Бу каби маълумотлар Хондамир, Восифий, Ҳусайн Бойқаро, Бобур ва бошқа тарихчилар асарларида қайд этилган. Алишер Навоий бундай катта миқёсдаги қурилиш, ободонлаштириш ишлари учун маблағни қаердан олганлигини 1482 йилда ёзган “Вақфия” асарида келтириб ўтган.

Навоий табиатан нозиктаъаб инсон бўлиб, ўша даврда халқ орасида “Навоийнинг нозиктаъблиги мол - давлатига мағрурлигидан” деган нотўғри тасаввур пайдо бўлганди. Ўша тасаввурни асоссиз эканлигини кўрсатиб бериш учун ҳам Навоий шу асарини ёзди. Бобур бу ҳақда шундай ёзади: “Алишербекнинг мижози нозик била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг ғуруридан тасаввур қилур эрдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий (туғма) экандур” [6, 233]. Энг муҳими Навоий эл - юрт учун қилган барча хайрли ишлари беминнат эканлигини қайд қилиб ўтади:

“Элдин манга гарчи ғайри заҳмат йўқ эди.
Айб эрмас, агар музд ила миннат йўқ эди.
Эл бердилар, аммо манга рағбат йўқ эди.
Шаҳ давлатидин буларға ҳожат йўқ эди” [2, 260].

“Вақфия”да келтирилган маълумотга кўра Навоий ўзига тегишли бўлган ҳосилдор ерларнинг ўлчови 550 жериб - 101 гектар атрофида бўлган [9, 573]. Бундан ташқари 20 дан ортиқ савдо дўконлари ҳам яхши даромад келтириб турган. Катта мулкдор, сармоядор ва заминдор Навоий жуда сахий, кўли очик

инсон бўлган. Бу ҳақда замондошларининг айтишича, вазир бўлган кезларида ҳам хазинадан маблағ олмаган. Аксинча, уруш йилларида аҳолига қўшимча солиқлар солинганда халққа қийин бўлмаслиги учун солиқ пулини ўз маблағидан тўлаган.

Навоий ижоди ҳақида хабар берувчи адабиётларда, шунингдек айрим мақолаларда ҳам “Вақфия” Навоийнинг диний асарлари каторида санаб ўтилганлигига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Ҳолбуки, “Вақфия”да диний масалалар эмас, балки Хусайн Бойқаро даври давлат тизими, Навоийнинг бу давлатни бошқаришдаги ўрни, ўзининг қисқача таржимаи ҳоли, ижтимоий - сиёсий ва ахлоқий қарашлари ҳамда юқорида айтилганидек вақф қилинган мол - мулки ва улардан олган даромадларини қандай тасарруф этганлиги ёритилган. Тўғри, вақф масаласи диний масала ҳисобланади. Вақф атамаси луғатда “тўхтатиш”, “тутиб туриш” (шунингдек аруз қоидаларидан бирининг номи) каби маъноларни англатувчи, мусулмон мамлакатларида давлат ёки айрим шахслар томонидан диний эҳтиёж ёки хайрия ишлари учун ажратилган мол - мулкка нисбатан ишлатилади. Ўз мулкни вақфга топширган шахс мазкур мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқини йўқотади [8, 79]. Вақф қилинган мол - мулкнинг манфаатлари эса доимий равишда белгиланган тарзда халқ учун ишлатилади. Асар номидан келиб чиққан ҳолда ва ундаги вақф қилинган мулклар, уларни қози ҳузурида расмийлаштирилиб тасдиқлангани каби жиҳатларни инобатга олиб “Вақфия”ни диний асар деб тавсифланган бўлиши мумкин. Аслида эса, бу жиҳатлар асарга диний мазмун беришга етарли эмас. Агар унда вақф нималиги, унинг шарт шароитлари ва турлари каби маълумотлар гапирилганда эди уни диний мазмундаги асар деб баҳо бериш мумкин бўлар эди. Диний мазмундаги асарда оят ё ҳадислар шарҳи, эътиқод, ибодат, одоб - ахлоққа оид масалалар ёки пайғамбарлар, солиҳ зотлар, валийлар, муфассирлар, муҳаддислар, фақиҳлар ҳаёти ҳақидаги маълумотлар келтирилган бўлиши керак. Масалан, Навоийнинг “Арбаъин” асарида қирик ҳадис ҳақида, “Сирожул муслимин”да дин асослари – таҳорат, намоз, рўза қабилар ҳақида, “Насойимул муҳаббат”да валийлар ва тасаввуф шайхлари ҳақида маълумотлар берилган. Шунинг учун ҳам ушбу асарларни диний мазмундаги асарлар деб тавсифлаш муносибдир.

“Вақфия”нинг таркибий тузилишига эътибор қаратадиган бўлсак, унинг муқаддимаси ҳамд, наът ва Хусайн Бойқаро мадҳини ўзи ичига олган бўлиб, асарнинг аксар қисми ташкил қилади. Муқаддимадан кейинги кичик қисмгина Навоийнинг хайрия ишлари ва вақф қилдирган мулклари, ерлари, вақф

жойлардаги идора усули, хизмат учун белгиланган лавозимлар, тайин этилган маошлар, ўрнатилган тартиб - қоидалар баён қилинган асосий қисм ҳисобланиб “Маҳдудот” (маҳдудот иқтисодий атама бўлиб, тилшуносликда чегараланган, атрофи ўралган, атрофи аниқланган жойлар, ер - сув ва бошқа мулклар, деган луғавий маънони билдиради) деб номланган. Маҳдудотда Навоийнинг вақф мулклари тўғрисида форс тилида битилган вақф ҳужжатлари ҳам мавжудлиги ҳақида айтиб ўтилган. Чунончи: “...вақф қилинган маҳдудларким, шаҳр ва тавобиндадур, мужмалан (қиска) мазкур бўлур ва тафсили форсий вақфномалардаким, муқаррар айтилибдур...” [1, 33]. “Вақфия”нинг маҳдудот фасли расмий услубда битилган бўлиб, бу ҳолат адибнинг мазкур ҳужжатли фаслда вақф қилинган кўчмас мулк турларини шарҳлашда қўллаган ифода ва баён тарзида яққол кўринади. Маҳдудот фасли “Вақфия”нинг бошқа фасллари билан куйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади. Биринчидан, Навоий ўзининг темурийлар бошқарувида бўлган Хуросон, Ҳирот ва шаҳар ташқарисида жойлашган ҳамда вақф қилингани кўчмас мулклари хусусида мухтасар тарзда қимматли маълумотлар битган. Иккинчидан, Навоийнинг вақф қилинган барча турдаги кўчмас мулклари қонуний ва қонун ҳимоясида бўлиб, кўчмас мулкларининг барча тафсилоти вақф ҳужжатларида форс тилида аниқ ёзилгани ҳамда гувоҳлар иштирокида қози муҳри билан тасдиқлаб қўйилгани айтилган. Учинчидан, у мулк ишларини, хусусан, вақф ишларини юритишда ҳам очиқлик, ошқоралик ва шаффофлик тамойилларига қатъий амал қилган бўлиб, мазкур маҳдудотлардан Султон Ҳусайн Бойқародан тортиб, то оддий одамларгача хабардор бўлганлиги яхши очиқланган. Шунингдек, шариятга ҳилоф бўлган яширин йўллар билан даромад топиш ёки кўчмас ва кўчар мулк орттириш йўллари, умуман, хуфиёна иқтисодиёт турлари йўқлигига ишора қилган ва унинг шарт-шароитлари қонуний эканлиги аниқ кўрсатилган. Адиб бу асарида ўзи қурдирган мадраса мударрисларига ҳар йили 200 олтиндан маош берилишини қатъий белгилаб қўйган. Яна ҳар ойда икки қопдан буғдой ва арпа уларнинг нонига ва минадиган отининг емига берилган. Навоий талабаларни икки ҳалқа, яъни гуруҳга бўлган. Бир гуруҳнинг сонини 11 нафардан оширмаганлиги диққатга сазовор, айна дамда теран билим олишга мўлжалланган тадбир. Илм толибларининг қобилияти ва яхши ўқишига қараб, уч тоифага ҳам бўлган, уч даражадаги маош (стипендия) белгилаган. Аъло ўқиган 6 нафар талаба ҳар ойда 24 олтин, йилига 5 қоп ошлиқ (буғдой) олади; васат, яъни қониқарли ўқиган 8 нафар талабаларнинг ҳар бирига 16 олтин ва йиллик 4 қоп буғдой; адно – ўртач ўқиган 8 нафар талабаларга 12 олтин ва

йилига 3 коп буғдой берилган. Мадрасанинг ошпазу фаррошларига ҳам ойлик маошлари қатъий белгиланган. Навоий ҳар йили мадраса маъмурияти 100 пўстин, 100 жун чакмон, 100 бўрк, 100 кўйлак-иштон сотиб олиб, мударрислар, талабалар ва ходимлар ва бошқа мухтожларга улашмоқни буюради [2, 273]. Қурбон ҳайитида шоир ҳисобидан 1 та мол ва 5 та кўй сўйилиб, мадраса аҳли ва унинг атрофида яшовчи фуқаролар улашилган. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, “Вақфия”ни ҳозирги замон тили билан айтганда юридик ҳужжат ёки қайднома деб айтиш мумкин. Академик Азиз Қаюмов “Вақфия”га қуйидагича тариф берган: “Бу кичик бир асар катта маҳорат ва бой мазмунга эга бўлган қимматли адабий ёдгорликдир. У ҳам адабий, ҳам тарихий асар ва муҳим автобиографик ҳужжат сифатида қадрлидир” [1, 4]. Асар юзасидан номзодлик диссертасиясини ёқлаган И. Шамсимухамедов: “Демак, “Вақфийя” биринчи навбатда, ҳужжат бўлиб ҳисобланиши керак...” [1, 4], деган. Н. Маллаев “Ўзбек адабиёти тарихи” китобида “Вақфия”ни Навоий ўз даврининг ижтимоий - иқтисодий тузуми ва ўз мулклари ҳамда қурдирган иморатлари ҳақида маълумот берувчи асар деб тавсифлайди [3, 378].

Хулоса ўрнида айтишимиз мумкинки, “Вақфия” Навоийнинг бунёдкорлик ва тадбиркорлик салоҳияти нақадар юксак бўлганлигини, унинг сахийлик, илмпарварлик ва инсонпарварлик билан яшаганлигини яққол кўрсатиб турувчи туркий тилда ёзилган юридик ҳужжатнинг мумтоз намунасидир. “Вақфия”нинг мазмун - моҳияти биринчидан, Навоийнинг вақф қилинган кўчмас мулкларидан ва уларнинг вақфи ислом шариатига асосланганлигидан бизни хабардор қилса, иккинчидан, ҳамма давр мулкдорлари учун Навоий сиймосини ҳамда унинг молиявий ишлари, хайр саховатли одатларини намуна, ибрат қилиб кўрсатишга хизмат қилади, учинчидан эса, Янги Ўзбекистонда олиб борилаётган вақф ишларини ташкил қилишда ва иш юритишда очиқлик, ошкоралик ва шаффофлик тамойилларига қатъий амал қилиш зарурлигини эслатиб туради.

REFERENCES

1. Алишер Навоий. Вақфийя. Нашрга тайёрловчи И. Шамсимухамедов. – Тошкент.: “Фан”. 1991. – Б 106.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. Ўн тўртинчи том. Вақфийя. –Тошкент.: “Фан”. 1998. 14- жилд. – Б. 231 – 270
3. Натан Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. –Тошкент.: “ЎҚИТУВЧИ”. 1965. – Б 660.

4. М.Т. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. XIII Том. –Т.: “Фан”. 1979. – Б 512.
5. Гиёсиддин Хондамир. Макоримул ахлоқ. Комилжон Раҳимов таржимаси. – Т.: “Yoshlar nashriyot uyı”. 2018. – Б 232.
6. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев, С. Мирзаев. –Т.: “Фан ”. 1960. – Б 514.
7. Абадият гулшани: мақолалар, шеърлар/ лойиҳа муаллифи Ў. Раҳматов, нашрга тайёрловчи М. Жонихонов. –Т.: “Sharq”. 2013. – Б 128.
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2 том. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. 2001. – Б 270.
9. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. 1 том. –Т.: “Фан ”. 1983. – Б 656.

XX АСР ТАМИЛ АДАБИЁТИДА РОМАННАВИСЛИКНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИДАН

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7393968>

Мактуба Махаматжоновна Муртазаходжаева

Жанубий ва жануби-шарқий Осиё тиллари кафедраси катта ўқитувчиси,
+998935774070, said_lola@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада тамил адабиётида роман жанрининг шаклланиши ҳамда биринчи романнавис қаламига мансуб илк романларда кўтарилган мавзулар таҳлилга тортилган. Шунингдек, Ҳиндистон адабиёти, хусусан, романчилик тарихини тадқиқ қилган рус олимларининг фикрлари келтирилган. Мақола ўзбек ҳиндшунослигида янги йўналиш бўлган тамил адабиёти билан мухтасар ҳолда танишиши имконини беради.

Калит сўзлар: *тамил адабиёти, тамил адабиётининг тарихий босқичлари, биринчи романистлар, романлардаги мавзулар.*

ANNOTATION

This article analyzes the formation of the novel genre in Tamil literature and the topics raised in the first novels written by the first novelist. Also, the opinions of Russian scholars who researched Indian literature, particularly the history of novels, are presented. The article provides a brief introduction to Tamil literature, which is a new direction in Uzbek Indian studies.

Key words: *Tamil literature, historical stages of Tamil literature, first novelists, themes in novels.*

Ҳиндистон инсон тамаддунининг қадимий бешикларидан бири ҳисобланганлиги боис бу юрт халқлари адабиёти ҳам кўҳна тарихга эга. Унинг адабиёти ҳам турли жанрларга бой ва тарихан бир неча даврларни босиб ўтган. Шу жумладан тамил халқи ҳам қадимий ва бой адабиёт ворисидир. Кўп йиллик тарих давомида тамил халқи томонидан ўзига хос серқирра ва залворли асосга эга адабиёт яратилган. Бу адабий мерос катта илмий изланишни талаб қилади. Тамил адабиёти бошқа ҳинд адабиётига нисбатан рус шарқшунослари томонидан кам ўрганилган. Хусусан, ўзбек ҳиндшунослигида махсус

ўрганилмаган. (О.С.Полинова, Т.Ходжаева, У.Муҳибоваларнинг Ҳиндистон халқлари адабиёти бўйича олиб борган илмий тадқиқотлари ўрганиб чиқилди. Уларнинг ишида дравид халқлари адабиётидан телегу адабиёти ўрганилганлиги кузатилди)¹

Тамил адабиёти рус олимлари – Н.Краснодембская, С.Рудин, В.Макаренко, Е.Челышев, А.Ибрагимов, Ю.Глазова, И.Яжлева, Л.В. Бычихина, А.М. Дубянский, В.П.Фурник, И.А.Смиронова² томонидан ўрганилиб, бир қатор илмий ишлар асосида арзигулик ютуқлар қўлга киритилган.

Тамил адабиёти Ҳиндистоннинг бошқа халқлари адабиёти каби XIX асрнинг охиригача диний мавзулар йўғрилгани маълум. Анъанага кўра қадимий тамил адабиёти уч асосий йўналишни ўз ичига олади: шеърий жанрлар (ияль), мусиқий асарлар (ишей) ва драма (натакам ёки кутту). Қадимда тамиллар томонидан мусиқа, рақс ва драма ҳақида трактатлар яратилган. Бироқ санъатнинг кўпгина турларига йўл бермаган буддизм ва жайнизм даврида дин таъсирида бу трактатлар бутунлай йўқ қилиб ташланган. Шу сабаб тамил адабиёти тарихида шеърият(ияль) га салмоқли ўрин ажратилган. Ияль ҳам ўз навбатида иккига бўлинади: *илакканам* ва *илаккиям*. Илакканамда грамматика, мантик, риторика³ ва просодия⁴га оид маълумотлар берилган. Илаккиямда эса илакканам қонунлари асосида яратилган шеърият намуналари берилган.

Тамил адабиётининг қадимий даври таҳлил қилинганда унинг пайдо бўлиш манбалари ва тамил тилидаги илк ёзма манбалар ўрганилади. “Сангам”– учта шеърий тўплам 473 та шоирнинг ижодидан ташкил топган бўлиб, 2279 та турли жанрлардаги шеърий асарлар мавжуд. Аввало, “Еттуттохей” (“8 тўплам”) ва “Паттупатту” (“Ўнта қўшиқ китоби”) орқали бизгача етиб келган илк грамматик асар “Толькаппиям” ҳақида ахборот берилади. Сангам адабиёти

¹ Шарқ халқлари адабиёти тарихи (Монография) 5-том. Ҳиндистон халқлари адабиёти. –Т.:2016 йил.

² Дубянский А.М. Дравидские литературы // Изучение литератур Востока. Россия. XX век, Москва: "Восточная литература", 2002.

³ Риторика (юн. *rhetorike* — нотиклик) — нотиклик санъати; кенг маънода умуман бадиий наср ҳақидаги фан. Милоддан аввалги V-IV асрларда Юнонистонда юзага келиб, милоддан аввалги III—II-асрларда тизимли фан шаклини олган. Милоддан аввалги I асрда Римда тарқалган. 5 қисмдан иборат бўлган: материални топиш, жойлаштириш, сўз билан ифодалаш (3 услуб: юкори, ўрта, пастки ҳамда услуб кўтаринкилигининг 3 воситаси: сўз танлаш, сўзларни бириктириш ва услубий фигуралар ҳақидаги таълимот), ёдлаш, талаффуз. Қадимги даврда (Цицерон, Квинтилиан ижодида) ишлаб чиқилган, ўрта асрларда ва янги даврда (Россияда Ломоносов ижодида) ривожлантирилиб, XIX асрда адабиёт назариясига қўшилиб кетган. Кейинчалик «Риторика» термини дабдабали, қуруқ сафсатаани англатган (<https://qomus.info/encyclopedia/cat-r/ritorika-uz/>).

⁴ Просодия (қадимги юнон тилида *πρόσῳδια* - стресс, хор; сўзма -сўз - хор) - шеърият бўлими бўлиб, унда поетик нутқнинг унли товушлар, паузалар, интонация, стресс, бўгинлар (узун ва қиска, стрессли ва стрессиз) каби ўлчовли товуш элементлари ўрганилади.). Шунингдек, кенг маънода "просодия" атамаси "шеър" тушунчасининг синоними сифатида ишлатилиши мумкин.

даврида тамил халқининг дастлабки тарихи ёритилган. Бу давр адабиёти устида олиб борилган изланишлар шуни кўрсатдики, мазкур даврга тааллуқли адабиёт яратилган пайтдаёқ тамил жамиятида синфий жамият ва давлатчилик вужудга келиб бўлиб бўлган эди.

Бундан ташқари Тамилнаду штатида жайнизм ва буддизмнинг тарқалиши натижасида пайдо бўлган жайн ва буддавий адабиётининг мероси ҳақида баъзи бир маълумотлар келтирилади. Бу эса дидактик ёхуд ахлоқий шеърятнинг “Падиненкижжканаки” (“18 та кичик асар”) пайдо бўлишига олиб келган. Бу асарлар эрамизнинг IV-VIII асрларида ёзилган.

Тамил адабиётининг кейинги даври шива ва вишну бҳакти таъсири билан тавсифланади. Бҳакти адабиёти аввал жанубда (VII аср), кейин шимолда (XV-XVIII асрлар) пайдо бўлган.

Тамил адабиёти ривожланишининг кейинги босқичи тамил тилига мумтоз санскрит асарларининг таржимаси, ҳиндавийликнинг қайта тикланиши (Рамаян тамил вариатининг яратилиши, XII аср ва XIV асрда эса “Бҳарата авлодлари ҳақида афсона”) ҳамда жанубга мусулмон босқинчиларининг бостириб келиши ва ҳинду-мусулмон маданияти синтезининг пайдо бўлиши билан боғлиқдир.

Кейинги босқич XVI-XVIII асрларни ўз ичига олади ва бу даврда тамил адабиётида таназзул кузатилади. Инглизларнинг Тамилнаду штатига кириб келиши, Ғарб ва христиан динларининг таъсири, янги мазмун ва йўналишдаги адабиётнинг пайдо бўлиши, Инжил мавзусида дostonлар ҳамда тамил тилида айёрлар ҳақидаги ҳикояларни яратган алоҳида италян миссионерларининг ижоди – бунинг барчаси таназзулга сабаб бўлди.

XIX асрда маърифий адабиётнинг пайдо бўлиши, Европа андозаси бўйича ўқув муассасаларининг ташкил қилиниши, қадимги тарих ва адабиётга қизиқишнинг ортиши, миссионерлар фаолиятининг кучайиши – буларнинг барчаси замонавий тамил тили бўйича грамматика ва луғатларнинг яратилишига олиб келди. Шу асрда тамил публицистикаси шаклланди. Тамил тилида илк ойнома ва рўзномалар, илк замонавий тамил насри, хусусан, илк роман пайдо бўлди.

XX аср – миллий озодлик ҳаракатининг кучайиши, адабиётда ҳақиқий ҳаётга кескин бурилиш, янги авлод ёзувчиларининг адабиёт майдонига кириб келиши (Субраманьям Баради ва бошқалар), замонавий тамил тилининг шаклланишини таъминлади. Замонавий тамил адабиётининг асосчиси Субраманьям Баради рус мумтоз адабиётига, жумладан, Л. Толстой асарларига

мурожаат қилган биринчи тамил адиби эди. XX аср бошида Л. Толстой хақидаги материаллар оммабоп «Сарасвати» ойномасида нашр этилган эди.

Ҳинд халқлари адабиётида роман жанри хусусида бир қатор илмий ишлар (В.А.Новикова¹, В.К.Ламшуков², Е.В.Паевская³, З.Н.Петруничева⁴, И.С.Рабинович⁵, А.С.Сухочев⁶, Е.П.Челышев⁷) амалга оширилган. Олимлар томонидан XIX аср охири – XX аср боши адабиётидаги янгилашни руҳияти ўрганиб чиқилди. Дастлабки ҳинд романнависларнинг асосий ижод услуби маърифатпарвар реализм бўлган ва бу жараён В.К.Ламшуков⁸ ва В.А.Макаренко⁹ лар ўз мақолаларида ёритган.

Тамил адабиётида замонавий наср намуналари бўлмиш – роман, ҳикоя, очерклар XIX асрнинг охирида пайдо бўлди. Тамил адабиётида ҳам роман жанри ҳинд халқлари адабиёти контекстида шаклланди. Роман жанри ўзининг сирлилиги ва янгилиги билан ижодкорларни ва китобхонларни қизиқтириб қўйди. Роман жанрининг вужудга келиши матбуот (журналлар) ва китоб ноширлигига асос солди. Бу ҳолат бутун Ҳиндистонда бир вақтнинг ўзида содир бўлмади. Ҳиндистонда биринчи бўлиб бенгал ва маратҳий тилларида роман пайдо бўлди. Журналларда 1855-1857 йилларда бенгал адиби Перичанда Митронинг “Бой хонадоннинг эркатойи” романи босилди ва 1858 йилда алоҳида китоб ҳолида нашр қилинди. Маратҳий тилида Баба Падманажийнинг “Жамнанинг саёҳати” деб номланган романи 1857 йилда нашр қилинади. Ундан кейин урду тилида Назир Аҳмаднинг “Келиннинг кўзгуси” 1869 йилда, тамил тилида Веданаягам Пиллейнинг “Пиратаб Мудалияр тарихи” романи 1879 йилда, ассам тилида Падваматидеви Пхуканинининг “Судҳарманинг саргузаштлари” романи 1880 йилда, ҳиндий тилида Лал Шринивасдаснинг “Тажриба–энг яхши устоз” романи 1882 йилда, малайяда Чанду Меноннинг “Индулекха” романи 1889 йилда нашр қилинди. Ҳиндистоннинг турли тилларидаги роман жанрининг пайдо бўлишида 20-30 йиллик танаффус

¹ Новикова В.А. историческая проблематика в творчестве ранних бенгальских романистов, – сб.

“Теоретические проблемы восточных литератур”, М., 1969

² Ламшуков В.Маратхская литература, М., 1970

³ Паевская Е.В. Рам Мохан Рой–предшественник буржуазного национального движения в Бенгалии, –«Ученые записки Тихоокеанского института», т. 2, М., 1949

⁴ Гуров Н., Петруничева З. Литература телегу, М., 1967

⁵ Рабинович И.С. Сорок веков индийской литературы, М., 1969

⁶ Сухочев А. От дастана к роману, М., 1971

⁷ Челышев Е. Литература хинди, М., 1968

⁸ Ламшуков В.К. Ранний маратхский роман и его уроки, –сб. “Проблемы индийского романа”, М., 1974

⁹ Макаренко В.А.. Вопросы становления и развития романа в литературах Тамилнада и Керала. –сб. “Проблемы индийского романа”, М., 1974

Ҳиндистондек катта бир ҳудуд учун учун катта муддат эмас. Эътибор берилса, урду тилидаги биринчи роман билан тамил тилидаги илк роман ўртасида ўн йиллик тафовут бор.

Ҳиндистоннинг турли миллий адабиётлари кесимида илк романнависларнинг асарлари тематикаси ўзининг миллий колорити, маиший турмуш муносабатлари ифодаси билан бир-биридан фарқ қилиши табиий. Шу билан бирга уларнинг муштарак томонлари ҳам борлиги уларни бир ўринда кўриш имконини беради. Илк романларнинг асосий мавзуларидан бири жаҳолатга қарши кураш, халқни маданиятга, маорифга чорлов бўлган. Бу асарлар хотин-қизларнинг саводини чиқаришни, келажак авлодни замонавий билим эгаси руҳида тарбиялашни, ижтимоий турмушда фаол бўлишликни астойдил тарғиб қилган.

Тамил адабиётига романнинг кириб келиши хусусида сўз борганда бу жанрнинг илк вакиллари ижодларига тўхталиб ўтиш жоиздир.

1826-1889 йилларда яшаб, ижод қилган Ведаянагам Пиллаи 1876 йилда ўзининг биринчи “Пиратапа Мудалиар Сариттирам” (Пиратап Мундалияр тарихи) деб номланган романини ёзди. У инглиз тилини яхши билганлиги ва инглиз расмийлари билан алоқада бўлгани учун инглиз романларининг жамиятдаги ўрнини яхши биларди. Шунингдек, бўш вақтларида одамлар романларни иштиёқ билан ўқишлари ҳам унга маълум эди. У тамил тилида романларга катта эҳтиёж борлигини тан олди. Унинг биринчи романи “Пиратап Мудалиар Чариттирам” анъанавий романга хос жиҳатларга эга. Унда бадавлат деҳқонларнинг оилалари, уларнинг истак–орзулари, қизиқишлари, майда жанжаллари, ижтимоий-маданий қадриятлари ёрқин тасвирланган.

Ўн йил ўтгач, 1887 йилда унинг иккинчи романи "Сукуна Сундари" ёзилди. Ведаянагам Пиллаи ҳар хил персонажларни яратди ва бу икки романда турли хил ҳис-туйғуларни, шунингдек, ахлоқий ва маданий- маърифий қадриятларни акс эттирди. Иккинчи романда қирол томонидан ўғирлаб кетилган қаҳрамон қочиб кетади. Охир-оқибат, қирол уни топишга муваффақ бўлади.

Биринчи романда воқеа қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинса, иккинчисида муаллиф ҳикояни баён қилади. Иккала романда ҳам ақл-заковат, ҳазил ва мухтасар баён услуби мавжуд. Ведаянагам Пиллаи машҳур инглиз ёзувчиси Чарлз Диккенснинг услубидан чуқур таъсирланган. Унинг биринчи романида тамил тилида сўзлашувчи миллат зодагон оилаларининг фазилатлари ва

камчиликлари сатирик руҳда тасвирланган. Ведаянагам Пиллаи содда, халқчил тилда ёзган.

Ҳаётда бошқа касб билан машғул бўлишига қарамасдан айрим ижодкорлар тамил адабиёти ривожига ҳам ҳисса қўшишган. Шундай олимлардан бири Натеса Састри (1859–1906) эди. У халқ орасида энг кенг тарқалган ҳикоялар ва тарихий воқеаларни жамлаш билан бирга санскрит ва инглиз адабий асарларини тамил тилига таржима қилган. Ижодкор 18 та тилни билган. Асарлардан бири “Муттира Ракшасам” санскрит тилидан таржима қилинган. Шекспирнинг “Ўлчов учун ўлчов” ва “Ўн икки кеча” каби баъзи пьесалари тамил тилига таржима қилган. Бундан ташқари Натеса Састри романлар ҳам ёзган. Унинг илк романи “Динадаялу” 1900 йилда нашр қилинади. Натеса Састри таржима қилиш, ижод қилиш билан бирга забардаст этнограф ҳам эди. Бу соҳада унинг бир қатор илмий асарлари мавжуд.

Ражам Айер (1872-1898) браҳман оиласининг вакили бўлиб ёшлигидан ҳинду динининг акидалари билан яқиндан таниш бўлган. Мадрас коллежида ўқиб юрган вақтида инглиз адабиётига - Байрон, Шекспир, Китс, Шелли ижодига яқиндан қизиқади. У диний-фалсафий трактатлар, бҳакти шоирлари Камбан ва Таюманавар ижодидан таъсирланган ҳолда ўзининг илк романи “Камалампал Чариттҳирам”(“Камалампал тарихи”) ни ёзади. Ушбу роман “Вивеха синдамани” журналининг 20 та сониди (1893-1895) бўлиб-бўлиб нашр этилади. Роман адибга катта шуҳрат келтирди. 1896 йилда аллома Свами Вивекананд ёш ижодкорлар учун Ченнайда журнал ташкил қилади ва унга муҳаррар сифатида Ражам Айерни таклиф қилади. Танланган номзод бу ишга муносиблигини ўзининг ижодида ва журналнинг ташкилий ишларида исботлай олади. Ражам Айер 26 ёшида вафот этади.

Ражам Айер ижодини мутахассислар ўрганиб чиққан ҳолда унинг ягона романи ҳақида шу фикрни ҳам келтирганлар: “...Камалампал Чариттҳирам” (“Камалампал тарихи”) тамил адабиётида “реализм даврининг дебочаси” деган фикрлар ҳам йўқ эмас¹. Ушбу романда ўша даврдаги қишлоқ браҳманлар жамияти ҳаёти жуда қизиқарли ва реал тасвирлар билан ёритилган эди. Роман шу қадар машҳур бўлдики, китоб ҳолатида нашр этилгунча, маҳаллий нашрлар қайта-қайта нашр этдилар. Ражам Айер жуда равон тилда ёзган эди. Унинг образни ифодалаш услуби ҳам ўзгача эди. Ражам Айердек иқтидорли ижодкор ва файласуфнинг эрта вафот этиши тамил адабиёти учун катта йўқотиш бўлди.

¹ Бычихина Л.В., Дубянский А.М. “Тамильская литература”, “Наука”, Москва, 1987 г. стр. 121

Ражам Айернинг замондоши Анантанарьянан Мадавайя (1872-1925) нинг исмини иқтидорли романист сифатида тилга олиш жоиздир. Гарчи у ҳақиқий адабиётшунос бўлмасда, давлат ишидан ортган вақтларида инглиз ёзувчиларининг асарларини ўрганган, ватанпарварлик хусусида шеърлар, мақолалар ёзган. Кейинчалик романга қўл урган. Қишлоқ ва шаҳарликлар ҳаётини тасвирлашда моҳир ёзувчи эди. Унинг тамил тилида “Падмавати Чаритрам”(1898), “Мутуминакши”(1903) ва “Вижай Мартандан” (1903) романлари машҳур бўлди. Анантанарьянан Мадавайя нафақат тамил тилида романлар ёзган, балки инглиз тилида ҳам бир қатор романлар ёзган: (“Тиллай Говиндан”(1903), “Сатъянанда” (1909) ва ҳкз. У ўз асарларида қишлоқдаги оғир ҳаёт, кастачилик ва жамиятнинг чиркин қирралари, хотин-қизларга бўлган адолатсизликни кескин қоралайди.

Тамил адабиётида роман жанрининг шаклланиши ва ривожланишига ҳисса қўшган кўплаб ёзувчиларнинг номларини келтириш мумкин. Чеклов нуқтаи назаридан ушбу мақолада Ведаянагам Пиллаи, Натеса Састри, Ражам Айер, Анантанарьянан Мадавайяларнинг ижодини қисман ёритишга муваффақ бўлинди.

Ведаянагам Пиллаи, Ражам Айер, Натеса Састри ва Анантанарьянан Мадавайялар ўз асарларида ўша даврдаги Тамилнаду қишлоқларида браҳманлар ҳаётини, уларнинг урф-одатлари ва эътиқодларини акс эттирадilar. Бу романларнинг замирида маънавий ва фалсафий оҳанглар, гендер муаммоси, қисман табиий ҳазил-мутоиба билан бир қаторда реалистик услубда баён этилган оддий инсон ҳаёти ётади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, тамил адабиётида роман жанр сифатида XIX асрнинг учинчи чорагида, инглиз ёзувчилари орасида машҳур бўлганидан кейин бир асрдан кўпроқ вақт ўтгач пайдо бўлди. Бунга Ғарбда таълим олган тамиллар сонининг ўсиб бориши ва уларнинг таъсири ёрдам берган бўлиши мумкин. Шунингдек, роман жанрининг кенг ривожланишида хорижий романларнинг тамил тилига қилинган таржималарнинг ҳам ҳиссаси бор.

REFERENCES

1. Л. В. Бычихина, А.М. Дубянский. «Тамильская литература». Москва, 1987 г.
2. Современная индийская новелла. Москва, 1976 г.
3. Сб: «Проблемы индийского романа». Москва, 1974 г.
4. Сб: “Литература стран зарубежного Востока 70–х годов”. Москва, 1982 г.

-
5. Prof. T.P. Meenakshisundaran. A history of Tamil literature. Madras. 1965
  6. पूर्ण सोमसुन्दरम. तमिल और उसका साहित्य. नई दिल्ली. 1985

АБДУРАЗЗОҚ САМАРҚАНДИЙНИНГ “МАТЛАИ САЪДАЙН ВА
МАЖМАИ БАҲРАЙН” АСАРИДА ҲИНДИСТОНГА ОИД
МАЪЛУМОТЛАР ХУСУСИДА

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7393990>

Авазов Фаррух Азамат ўғли

Тошкент давлат шарқшунослик университети таянч докторанти

Ўзбекистон Республикаси Тошкент шаҳри

Телефон: +998 90 370 53 35

E-mail: farruh_don@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Мақолада Марказий Осиё ва Ҳиндистоннинг тарихий маданий алоқалар тарихи хусусида сўз борган. Бу ўринда Темурий ҳукмдор Шохрух Мирзонинг элчиси сифатида Ҳиндистондаги Каликут, Бангола ва Вижаянагар саройига борган Абдураззоқ Самарқандийнинг асарида тарихга муҳрларган элчилик сафари кундалиги ниҳоятда қимматли маълумотларни ўз ичига олади. Бу сафар хотиралари Темурийлар салтанати ва Бангола (Бенгалия), Каликут ва Вижаянагар давлатлари билан маданий ва иқтисодий муносабатлар ўрнатганини тасдиқлайди.

Калит сўзлар: *Темурийлар давлати, Шохрух Мирзо, Абдураззоқ Самарқандий, Ҳўрмуз, Каликут, Сомурий, Рой, Вижаянагар, Бангола, Жанубий Ҳиндистон.*

ABSTRACT

The article tells about the history of historical and cultural ties between Central Asia and India. At this point, the diary of Abdurazzak Samarkandi about the embassy trip, who went to the palaces of Calicut, Bangola and Vijayanagar in India as an ambassador of the Timurid ruler Shahrukh Mirza, contains extremely valuable information. Memories of this time confirm the establishment of cultural and economic ties with the Timurid Empire and the states of Bangola (Bengal), Calicut and Vijayanagar.

Keywords: *Timurid State, Shahrukh Mirza, Abdurazzak Samarkandi, Ormuz, Calicut, Samuri, Roy, Vijayanagar, Bangola, South India.*

Марказий Осиё ва Ҳиндистон билан тарихий алоқалари илдизлари узок ўтмишга бориб тақалиб, ҳозирга қадар ривожланиб келмоқда. Буддизм даврининг энг қадимги «Жатака» тўпламида (милоддан аввалги 3-2-асрлар) Ҳиндистондан келган савдо қарвонлари кўпинча шимолга, Ўрта Осиёга йўл олганлиги қайд этилган, уларнинг қулай географик жойлашуви Ҳиндистон ва Хитойдан Римликларга йўлда бўлган. Юнонлар ва бошқа Эуропа халқлари уни Шарқ ва Ғарб ўртасидаги савдода муҳим воситачига айлантirdилар. Лекин Ўрта Осиё фақат воситачи роли билан чекланиб қолмади, ўзи Ҳиндистон билан доимий жонли савдо-сотиқ олиб борди¹. Мазкур икки тарихий географик минтақаларнинг турли асрлардаги сиёсий, ижтимоий, маданий ҳамда дипломатик алоқалар тарихи кўплаб тадқиқотчилар учун объект сифатида ўрганилган. Жумладан, Ҳиндистон ва Марказий Осиё халқлари тарихига оид тадқиқотлар В.В.Бартольд, В.Беленицкий, А.Ўринбоев, И.Низомиддинов ва бошқалар томонидан нашр қилинган. Ўрта асрларга оид тарихий манбаларда нафақат бир ҳудудга боғлиқ бўлган маълумотлар, балки ёндош бўлган минтақалар билан боғлиқ бўлган тарихий маълумотлар ҳам кенг ўрин олган бўлади. Шундай тарихий манбалар қаторига Темурийлар даврига оид Абдураззоқ Самарқандий “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” асарини ҳам киритиш мумкин. Мазкур асар дастлаб 1960 йилда ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида Абдураззоқ Самарқандийнинг 1442-1444 йилларда Ҳиндистонга қилган саёҳати ҳақидаги саёҳат эслатмалари нашр этилган. Бу ажойиб асар номли муаллифнинг икки жилдлик тарихий асари – “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн”нинг бир қисми бўлиб, форсчада: “Икки бахтли (юлдуз)нинг кўтарилиши ва икки денгиз қўшилиши” деган маънони билдиради...”

Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистонга саёҳат кундалиги Ғарбий Европа ва Россиянинг бир қатор тарихчилари томонидан Ўрта Осиё ва Жаунбий Осиё тарихи ва географиясида катта илмий аҳамиятга эга бўлган манба сифатида юксак баҳоланган. И.И.Срезневский, кейинчалик эса И.П.Петрушевский Афанасий Никитиннинг саёҳат ёзувларига шарҳлар ёзишда ушбу асардан кенг фойдаланганлар. Шунингдек, И.Ю.Крачковский о‘зининг Шарқ географик адабиёти тўпламида Абдураззоқнинг саёҳат эслатмаларини юқори баҳолаган².

¹ Низамутдинов И. Из истории Среднеазиатско-Индийских отношений (IX-XVIII вв.). – Ташкент: Узбекистан, 1969. – 3 с.

² Абдураззаков Б. Из истории взаимоотношений народов Средней Азии и Индии / Вопросы истории, № 12, Декабрь 1961, С. 141-142.

Ушбу асарнинг ўзбек тилига таржимаси ўрта аср Шарқ ёзувчилигига хос бўлган Абдураззоқ Самарқандий услубини максимал даражада сақлаб қолган ҳолда амалга оширилган. А.Ўринбоев китобга ёзган сўзбоши, мулоҳазалар ва қайдларида ажойиб саёҳатчи, давлат арбоби ва тарихчи Абдураззоқ Самарқандийнинг ҳаёти ва фаолиятига оид қизиқарли маълумотларни келтириб ўтади. Абдураззоқ Самарқандий 1442 йилда Амир Темурнинг ўғли Шохрух Мирзонинг (1409 - 1447) элчиси сифатида Жанубий Ҳиндистонга сафар қилиб, Шохрух саройи билан Жанубий Ҳиндистоннинг Каликут волийси ва ўша пайтда қудратли бўлган кўшни Вижаянагар давлати ўртасида озми-кўпми мунтазам алоқалар ўрнатган. Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиротдан Ҳиндистонга элчилиги Шохрух вакилларининг Каликут элчилигига жавоб ташрифи сифатида баҳоланиши керак. Бироқ, саёҳат ёзувларидан маълум бўлишича, Абдураззоқнинг вазифалари Каликут ҳукмдорини зиёрат қилиш ва Вижаянагар давлати ҳаёти билан танишиш билан чекланиб қолмаган. Шунингдек, унинг вазифалари доирасига Ҳиндистон қадар бўлган ва Ҳиндистоннинг ўзида жойлашган барча шаҳарлар, давлатларнинг сиёсати, иқтисодиёти ва маданияти билан батафсил танишиш киради¹.

Афсуски, Абдураззоқ Самарқандийда элчилар алмашинуви тўғрисида маълумотлар келтирилмайди. Унга кўра, Бангола (Бенгал) ҳукмдори Шамсуддин Аҳмадшоҳ ибн Муҳаммаддан (1431-1442) Шохрух Мирзо номига хат келади. Унда, хусусан, Жунапур ҳукмдори Султон Иброҳим (Шамсуддин Иброҳимшоҳ Шарқий ибн Муҳаммад (1400-1440) Бенгалияга ҳужум қилгани ва шунинг учун у Султон Иброҳимга қарши жангда унга зарур ёрдам кўрсатишни сўрайди) дейилади.

Мазкур хатга жавобан Шохрух шайхулислом хожа Каримуддин элчисини Бенгалияга фармон-мактуби билан юбориб, «Бангола мамлакатига ҳужум қилмасин, акс ҳолда бошига нима тушса ўзидан кўрсин», деб хабар жўнатгани маълум бўлади. Абдураззоқ Самарқандий Жунапур ҳукмдори Шохрухнинг мактубини ўқиб чиққач, Бенгалияга ҳужумларини тўхтатганини айтади².

Шохрух Мирзонинг элчилари ортга қайтаётганда уларга Бангола элчилси ҳамроҳлик қилган. Улар Ҳиротга қайтишда Каликут давлати ҳудуди орқали Ҳиротга боришлари керак эди. Шохрух Мирзонинг Бангола ва Жунапур ўртасидаги зиддиятли муаммони бартараф этгани ҳақида эшитган Каликут волийси ўз элчисини Темурийлар салтанати пойтахти Ҳиротга юборишга қарор

¹ Ўша асар.

² Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1960. – Б.40.

қилади. Шу орқали Каликут билан ҳам дипломатик аловалвр ўрнатилади. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Каликут хукмдори Шоҳрухга ёзган мактубида «агар онҳазрат Каликут волийсига нисбатан иноят кўргазсалар ва унинг учун махсус бир элчи юборсалар, токи элчи бориб, уни Ислом динига даъват қилиб, қоронғу дилидаги зулмат ва хатокорлик қулфини очса, (шояд) имон нурининг шуъласи ва маърифат офтобининг ёруғлиги унинг дили даричасидан кирса, — бу, албатта, савобли ҳам тўхри иш бўлур эди», деган сўзларни етказган. Ўз навбатида мамлакатида Шоҳрух Мирзо номига хутба ўқитишга ҳам таёр эканлигини билдирган. Каликут элчисининг бу сўзлари Шоҳрухга маъкул келди ва у ўша ерга элчи юборишга қарор қилди. Абдураззоқ Самарқандий ёзганидек, бу шарафли вазифа унга ишониб топширилган.

Сафаротга жўнаш ҳақида Абдураззоқ Самарқандий шундай ёзади: “Шу йили (1442 – Ф.А.) бу варвақларни ёзиб тўпловчи Абдураззоқ ибн Исҳоқ жаҳон султони (яъни Шоҳрух Мирзо)нинг фармонида мувофиқ Хўрмуз вилояти ва денгиз соҳиллари томон юзланди. Бу дoston айбга буюрмасалар ва унинг мутолаасига раҳбат кўрсатсалар, тўлиқ тушунтириш ва тафсилотлар билан охирига етказилади, турли-туман ажойиб-ғаройиботлар сўз иига терилади, уч йил муддат ичида кечирган ҳолатим ва кўрган кўрқинчли воқеаларим батафсил ҳам жамланган ҳолда қайтадан баён қилинади”¹.

1442 йил 13 январиди Абдураззоқ Самарқандий Шоҳрух Мирзодан фармон олгач, барча таъминотлар билан Кўхистон йўли орқали йўлга чиқиб, жўнаб кетади. 30 январда Кермон шаҳрига кириб келиб, маълум бир муддат шу ерда қолади. Кермондан чиқиб кетгач (1442 йил 16 февраль), йўл давомида Самарқандий Бапнурга бўлган босқинидан қайтиб келаётган амир Ҳожи Муҳаммад билан учрашади. Кейинчалик Хўрмузга қараб йўл олиб, шаввол ойининг ўртасида (1442 йил 26 февраль) Уммон соҳилига ва Хўрмуз бандарига етиб келади. Хўрмузнинг волийси Малик Фахруддин Туроншоҳ кема жўнатиб, хуросонликлар кемаларга чиқиб, Хўрмуз бандарига етиб оладилар. Абдураззоқ Самарқандий ушбу шаҳарни қўйидагича таърифлайди: “ Бу Жарун деб (ҳам) аталувчи Хўрмуз шаҳри² денгиз ўртасида жойлашган бир бандардирки, - ер юзида унга тенги топилмайди, - етти иқлимнинг савдогарлари Миср, Шом, Рум, Озарбойжон, Араб ва Ажам Ироқлари ҳамда Форс, Хуросон, Мовароуннахр ва Туркистон мамлакатлари, Дашти Қипчоқ мамлакати, Қалмоқ тарафларидан,

¹ Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. К. II / Абдураззоқ, Самарқандий; Форс тилидан тарж., сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А. Ўринбоев; Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси, Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. – Т.: O'zbekiston, 2008. — Б.111.

² Хўрмуз бўғозидаги орол ва йирик порт шаҳар.

барча Шарқ мамлакатлари, Чину Мочин ва Хонболиқдан бу шаҳарга юзланадилар. Денгиз соҳиллари¹(даги мамлакатлар)нинг кишилари Чин, Жова², Бангола³, Сейлондан⁴, Таносири⁵, Зирбод шаҳарлари, Сукутра, Шаҳри нав ва Дива Маҳалл ороллари⁶ дан тортиб ҳатто Балибор⁷ диёридан, Ҳабаша⁸ ва Зангибордан⁹ (ҳамда) Бижонагар бандарлари, Гулбарга, Гужарот, Канботдан, Арабистон қитъаси соҳиллари, ҳатто Адан ва Янбуълардан куёш ва ой (нурлари) ва мул ёмғир сувлари об-тоб берган ва денгиз юзига чиқариш мумкин бўлган қийматбаҳо ва гўзал нарсаларни бу шаҳарга олиб келадилар¹⁰.”

Асардаги маълумотлардан кўриниб турибик, Абдураззоқ Самарқандий то Бижанагар саройига етиб боргунга қадар йўлдаги бор тафсилотларни, жой номларини, масофа ва йўллар, бундан ташқари турли мамлакатлардаги ижтимоий аҳвол, диний эъқоди, табиат дунёси, об-ҳавоси ҳақида кўплаб қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган.

Икки ой давомида волийнинг баҳоналари сабаб Ҳўрмузда қолиб кетган Абдураззоқ Самарқандий йўлини давом эттириб, Каликут бандарига етиб боради. Одатига кўра бу шаҳарни таърифлар экан жуда кўркам ва обод шаҳар бўлиб, турли денгиз бандарларидан, хусусан, Ҳабаша, Зирбод ва Зангибор каби мамлакатларнинг моллари топилиш билан у Ҳўрмузга ўхшаб кетади, дея маълумот беради¹¹. Самарқандий қолдирган маълумотларга кўра Ҳўрмуз ва Каликут шаҳарлари ўз даврининг энг йирик портларидан бири бўлганлар ва бу порт шаҳарларда савдо-сотик жуда ҳам ривожланган.

Каликутга келгач, Абдураззоқ Самарқандий унинг подшоси – Сомурий қабулида тантанали равишда кутиб олинган. Қабул маросимини тасвирлар экан, Сомурийнинг аъёнлари икки-уч мингдан ортиқроқ бўлган ҳиндлардан иборат эканлиғни тасвирлайди. Шундан сўнг Каликутда туриб қолган Шоҳрух Мирзо

¹ “Матлаи саъдайн”да – Арабистон денгизи соҳилларида жойлашган ерлар назарда тутилган.

² Индонезиядаги Ява ороли.

³ Бангола – Бенгалия – Шимолий Ҳиндистонда, Ганг ва Брахматпутра дарёларининг қуйи оқимида жойлашган вилоят. Абдураззоқ Самарқандий даврида Бангола мусулмон ҳукмдорлари томонидан бошқарилган.

⁴ Сейлон – Ҳинд океанида, Ҳиндистон ярим оролининг жайнубий соҳили яқинидаги орол. Сарандиб деб ҳам аталган.

⁵ Таносири – ҳозирда Тенассирим. Мянмадаги шаҳар бўлиб, Малакка ярим оролид жойлашган.

⁶ Мальдив ороллари.

⁷ Балибор – Малибор.

⁸ Ҳабаша ёки Ҳабашистон – Африкадаги давлат Эфиопия.

⁹ Матлаи саъдайннинг ҳам изоҳлар қисмида ушбу худудга нисбатан шарҳ берилмаган. Бизнингча Зангибор бу ҳозирда Занзибар деб аталувчи Ҳинд океанидаги 75 оролдан иброат архипелаг.

¹⁰ Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. К. II / Абдураззоқ, Самарқандий; Форс тилидан тарж., сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А. Ўринбоев; Ўзбекистан Республикаси Фанлар Академияси, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. – Т.: O'zbekiston, 2008. – Б.114.

¹¹ Ўша асар. – Б. 127.

элчилари, Вижаянагар подшосидан келган Сомурий номига «ҳазрат хоқони саъиднинг элчисини тезда бу томонга юборилсин» деган мазмунда нишон-хат сабаб Жўнаб кетишга рухсат берилган. Чунки Каликут ҳукмдори гарчи унинг ҳукми остида бўлмаса ҳам Вижаянагар подшосини куч-қудратидан ҳайқарди. Бу мамлакат ҳар бири Каликутдек келадиган уч юзта бандарга эга бўлган. Унинг шаҳар ва вилоятининг (чегараси) қуруқлик билан (юрганда) икки-уч ойлик йул экан¹.

Шундан сўнг 1443 йил 30 апрелида Абдураззоқ Самарқандий Вижаянагар шаҳрига етиб келади. Бу ерда ҳам катта тантаналар билан кутиб олинади. Мазкур давлат ҳукмдори – рой (ҳиндчасига ҳукмдор) қабулида бўлгач, совсаломлар билан ортга қайтишга рухсат берилади.

Абдураззоқ Самарқандий Вижаянагар давлатини кўйидагича таърифлайди: «Мен ғоят катта ва ободон бир шаҳар ҳамда салтанат ва ҳукмдорлиги ниҳоят камолга етган бир подшоҳни кўрдим: унинг мамлакати Сарандиб (Цейлон) чегарасидан Гулбарга вилоятигача ва Бангола чегараларидан Малибор еригача (булиб), минг фарсангдан ортиқ келади; вилоятларининг кўпи обод ва ҳосилдор; бир-бирига баробар уч юз бандарга, мингдан ортиқ, тоғдек баланд, Ифрит кўринишли филга ва ўн бир лак²лашқарга эга³».

1443 йил ноябрда элчилар Ҳиндистондан ўз ватанига жўнаб кетадилар ва 1445 йил январда Ҳиротга етиб келдилар. Абдураззоқ Самарқандий билан бирга Вижаянагар элчилари Хожа Муҳаммад ва Хожа Жамолиддин Ҳиротга келишади. Абдураззоқ Самарқандий бундан олдин 200-300 йил давомида Ҳиротга Вижаянагардан элчилар келмаганлиғни таъкидлайди. Ҳиротда ҳам элчилар шараф билан қабул қилинган. Улар 1445 йилнинг мартагача Ҳиротда бўлиб, кейин ўз ватанларига қайтишга рухсат оладилар.

Абдураззоқ Самарқандий Ҳиндистондан ўнта туяга юклаган ҳолда тақинчоқлар, хинд дори-дармонлари, зираворлар олиб келган. Вижаянагар элчиларининг ҳам ҳар бирига ўз навбатида кўплаб совғалар берилган.

Абдураззоқ Самарқандий элчилигига зиммасига юклатилган вазифа, гарчи зоҳиран Каликут ҳукмдорини ислом динини қабул қилишга даъват этиш

¹ Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. К. II / Абдураззоқ, Самарқандий; Форс тилидан тарж., сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А. Ўринбоев; Ўзбекистан Республикаси Фанлар Академияси, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. – Т.: O'zbekiston, 2008. – Б. 129.

² 1 лакҳ – 100 минг.

³ Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. К. II / Абдураззоқ, Самарқандий; Форс тилидан тарж., сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А. Ўринбоев; Ўзбекистан Республикаси Фанлар Академияси, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. – Т.: O'zbekiston, 2008. – Б. 137.

бўлса-да, аслида элчилик, моҳиятан Жанубий Ҳиндистон давлатларининг иқтисодий имкониятларини ўрганиш орқали Темурийлар давлати билан ҳинд рожаликлари ўртасидаги савдо-сотикни ривожлантиришга кўмаклашиши керак эди. Бу фикрни Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матла-ас-саъдайн»нинг иккинчи жилдида келтирилган Жанубий Ҳиндистон шаҳарлари ва мамлакатларига оид тўпланган материаллар тасдиқлайди¹.

Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистонга қилган сафари ҳақидаги саёҳат хотиралари Темурийлар давлати (шу жумладан, Ўрта Осиё) билан Ҳиндистон ўртасидаги маданий алоқаларнинг ривожланишида катта роль ўйнади. Абдураззоқнинг китобида биз Ҳиндистоннинг Каликут порти ва Вижаянагар давлатининг ажойиб ва батафсил тавсифини топамиз. Муаллифнинг ёзишича, Каликут энг қулай ва хавфсиз порт бўлган, Ҳўрмузда бўлгани каби бу ерга ҳам барча мамлакатлардан савдогарлар келган ва улар ва уларнинг моллари давлат ҳимоясида бўлган. Савдогарларнинг ўзлари молларининг хавфсизлиги ҳақида қайғуришмаган: закот, яъни солиқ учун бу ерда аллақачон сотилган товарларнинг қирқдан бир қисми миқдорда ундирилган².

Абдураззоқ Самарқандий ўз асарида Каликут ва Вижанагар саройларидаги қабул маросимлари, мусулмон жамоаларининг у давлатлардаги ўрни масаласи, ҳиндларнинг ўзига хос урф-одатлари, ҳинд санъати, айниқса меъморчилиги, ҳинд халқлари байрамлари хусусида қизиқарли маълумотларни келтириб ўтган. Шунингдек, асарда ҳинд ёзуви, муомалада бўлган пуллар, филларни овлаш усуллари, ҳиндларнинг кўплаб урф-одатлари ва анъаналари ва бошқалар ҳақида маълумотлар мавжуд.

Юқоридагиларнинг барчаси Абдураззоқ Самарқандийнинг Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн асаридаги Ҳиндистон сафари кундаликлари Темурийлар (хусусан Марказий Осиё) ва Ҳиндистон ўртасидаги тарихий ва маданий, иқтисодий алоқаларни ўрганишда қимматли манбалардан бири сифатида эътироф этиш мумкин. Бу асар орқали мазкур давлатлар ўртасида ўртасидаги яхши кўшничлик ва маданий ҳамкорлик ўрнатилганлигидан далаолат беради.

¹ Низамутдинов И. Из истории Среднеазиатско-Индийских отношений (IX-XVIII вв.). – Ташкент: Узбекистан, 1969. – С. 31-32.

² Ўша асар. – С. 31.

REFERENCES

1. Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1960. – Б.40.
2. Абдураззаков Б. Из истории взаимоотношений народов Средней Азии и Индии / Вопросы истории, № 12, Декабрь 1961. – С. 141-142.
3. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. К. II / Абдураззоқ, Самарқандий; Форс тилидан тарж., сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А. Ўринбоев; Ўзбекистан Республикаси Фанлар Академияси, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. – Т.: O'zbekiston, 2008. – 832 б.
4. Низамутдинов И. Из истории Среднеазиатско-Индийских отношений (IX-XVIII вв.). – Ташкент: Узбекистан, 1969. – 140 с.

ВЛИЯНИЕ ИНДИИ НА ИНДОНЕЗИЙСКУЮ ЛИТЕРАТУРУ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7394012>

Абдуганиева Насибахон Азизовна
Ташкентский Государственный
Университет Востоковедения, преподаватель
e-mail: nasiba.azimova91@gmail.com (+998909593721)

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается изучение взаимосвязи литературы Индии на индонезийский фольклор. Фольклор этнических групп индонезийского архипелага характеризуется многообразием древних жанров и видов, это сложная, формировавшаяся на протяжении веков система, постоянно взаимодействующих жанров. Ее составляют своеобразная мифологическая и обрядовая поэзия, монументальный героический эпос, историко-героические сказания, народная лирика и драма. Значительное развитие в фольклоре получила народная проза, которая четко делится на произведения, реальность содержания которых признается бесспорной, и повествования художественно подчеркнутой ирреальности.

Опорные слова и понятия: «Рамаяна», «Махабхарата», «единство в многообразии», восток, фолькор, «Нусантара».

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Hindiston adabiyotining Indoneziya folkloriga aloqadorligini o'rganish ko'rib chiqiladi. Indoneziya arxipelagidagi etnik guruhlarining folklorlari qadimiy janrlar va turlarning xilma-xilligi bilan ajralib turadi, bu asrlar davomida shakllangan murakkab, doimiy o'zaro ta'sir qiluvchi janrlar tizimidir. U o'ziga xos mifologik va marosim she'riyatidan, qahramonlik dostonidan, tarixiy va qahramonlik afsonalaridan, xalq lirikasi va dramasi iborat. Folklorda xalq Nasri sezilarli darajada rivojlandi, u aniq asarlarga bo'linadi, ularning mazmuni haqiqati inkor etib bo'lmaydigan deb tan olinadi va badiiy jihatdan ta'kidlangan irreallik haqidagi rivoyatlar.

Kalit so'zlar: "Ramayana", "Mahabxarata", "xilma-xillikdagi birlik", Sharq, folklor, "Nusantara".

ANNOTATION

This article examines the study of the relationship of Indian literature to Indonesian folklore. Folklore of the ethnic groups of the Indonesian archipelago is characterized by a variety of ancient genres and types, it is a complex system of constantly interacting genres that has been formed over the centuries. It consists of a kind of mythological and ritual poetry, a monumental heroic epic, historical and heroic tales, folk lyrics and drama. Folk prose has received significant development in folklore, which is clearly divided into works, the reality of the content of which is recognized as indisputable, and narratives of artistically emphasized unreality.

Keywords: "Ramayana", "Mahabharata", "unity in diversity", east, folk, "Nusantara".

Индийская литература богата памятниками, получившими всемирную известность. Возникшая, как корректив к западноевропоцентристским представлениям об истории литературы, концепция «особых литературных общностей», по нашему мнению, очень ценна и для востоковедов, особенно, для индологов. Как мы попытаемся показать в данной статье, эта концепция в применении к индийскому материалу может получить более широкий, обобщенный смысл, чем тот, который был первоначально вложен в нее. Говоря конкретнее, «особая литературная общность» не должна непременно быть общностью «национальных литератур». Иными словами, «особая литературная общность» – понятие более универсальное, чем понятие «национальная литература».

Юго-Восточная Азия – один из древнейших культурных регионов Востока, к которому как нельзя лучше приложимы слова, ставшие государственным девизом Индонезии: «единство в многообразии». Средневековая культура и ее важнейшая часть – словесность народов Бирмы, Таиланда, Лаоса, Вьетнама, Малайзии, Индонезии – это мир многообразный, многокрасочный и в то же время цельный. Он объединен расовой и языковой близостью его создателей, их изначальным сродством, проявляющимся во всех сферах духовной и материальной жизни, сходством и тесным переплетением их исторических судеб, а потому – множеством традиций, составляющих глубинную основу многоликой цивилизации, позволяющих увидеть в их многоликости нечто общее.

Древний эпос до сих пор насущная духовная пища для большинства индийцев. По популярности и значимости с «Махабхаратой» и «Рамаяной» не могут соперничать никакие произведения современных индийских литератур.

Культурное влияние Индии приобретало в Юго-Восточной Азии разнообразные формы. Нарождающаяся местная аристократия, восприняв религиозные учения буддизма махаяны и индуизма, индийские концепции государства и права, индийское искусство и литературу, создала высокую элитарную культуру. В то же время постоянные контакты с индийскими купцами, ремесленниками, проповедниками, сказителями привели к проникновению богатейшего индийского фольклора в народную культуру и словесность. Слияние заимствованных и своих повествовательных мотивов, зачастую весьма сходных, породило здесь новые жанры устного творчества, видоизменило жанры уже существовавшие.

Трудно переоценить роль индийского литературного влияния на развитие словесности у народов Юго-Восточной Азии. Помимо религиозно-философских, мифологических, дидактических произведений индийских мыслителей, получили распространение великие эпопеи Индии - "Махабхарата" и "Рамаяна", назидательные обрамленные повести - "Панчатантра", "Семьдесят рассказов попугая", санскритский эпос - кавья. Благодаря этим сочинениям в конце первого - начале второго тысячелетия нашей эры появились такие замечательные образцы местной словесности, как санскритоязычные "каменные книги" кхмеров и тямов - их поэтическая эпиграфика, древнеяванские поэмы - какавины, творцы которых на родном языке выразительно воспели деяния героев индийских эпопей, истории ужасающих порождений земли Бхомы и Ниватакавачи.

Фольклор этнических групп Индонезии характеризуется многообразием древних жанров и видов, это сложная, формировавшаяся на протяжении веков система, постоянно взаимодействующих жанров. Ее составляют своеобразная мифологическая и обрядовая поэзия, монументальный героический эпос, историко-героические сказания, народная лирика и драма, разнообразные паремиологические жанры. Значительное развитие в индонезийском фольклоре получила народная проза, которая четко делится на произведения, реальность содержания которых признается бесспорной, и повествования художественно подчеркнутой ирреальности.

Однако, даже на этапе становления цивилизаций Юго-Восточной Азии черты исконной местной культуры давали о себе знать. В религии они

проявлялись в характерном слиянии местных духов и индуистских божеств, в почитании бога-царя (дэва-раджи), вобравшем элементы старого поклонения обожествленным предкам, в особом, хотя и оформленном на индийский манер, культе производительных сил земли, в пристрастии к тантризму, перекликавшемся с древнейшей магией и шаманизмом. В литературе местные традиции находили отражение в мифологических мотивах, то и дело проявлявшихся в памятниках эпиграфики, в своеобразной трактовке индийских сюжетов, присущей древнеяванским поэмам, в их отношении к времени, в описаниях родной природы.

Эти черты были присущи преобладавшей у большинства народов Юго-Восточной Азии стихотворной эпике. Они же определяли лицо эпики прозаической, с которой читателю предстоит познакомиться в этой книге, включающей образцы художественной прозы всех трех литературных «областей» в период их высшего расцвета. Мусульманская литература Юго-Восточной Азии представлена классическим малайским произведением «Сад золотого павлина» (настоящее название «Повесть об Индрапутре») и малайско-яванской «Повестью о двух лотосах» («Повесть об Андакене Пенурате»). Буддийская литература – бирманским придворным повествованием «Чудесное зеркало» Шведауна Тихату, конфуцианско-буддийская – вьетнамским сочинением «Рассказы об удивительном» («Пространные записи рассказов об удивительном») Нгуен Зы. Все это произведения преимущественно любовно-авантюрного жанра – едва ли не важнейшего в литературах Юго-Восточной Азии. Думается, что жанровая близость сочинений, составивших книгу, позволит читателю лучше почувствовать то общее и особенное, что сближало литературы народов Юго-Восточной Азии и вместе с тем создавало их неповторимость.

До сих пор не удалось выяснить, какие интерпретации «Махабхараты» легли в основу ее древнеяванских переводов, но очевидно, что переводчики довольно свободно обращались с оригиналом, опуская или давая в сокращении многие эпизоды, изменяя — порой из-за непонимания — санскритский текст, кое-что вставляя от себя (например, упоминается известная яванская легенда о лодке, ставшей островом). Гораздо существеннее, однако, иной подход к памятнику: древний героический эпос был снят с собственно мифологического постаментов, на который возвели его индийские брахманы, и истолкован, по видимому, как повествование о предках индуизированной яванской знати. Доктрина переселения душ на почве культа предков порождала представление

о непрерывном возрождении духа первопредка в пределах данного рода, и можно думать, что, читая или слушая «Махабхарату», многие яванские аристократы не только вновь переживали как бы свои собственные подвиги, но и заручались магической гарантией успеха в совершении подобных же деяний. Перевод «Махабхараты» предшествует затяжной кампании против Шривиджайи, которая привела государство Дхармавангсы к краху, а самому ему стоила жизни.

Текстологический анализ позволяет утверждать, что примерно в то же время был сделан прозаический перевод седьмой книги «Рамаяны» (если не всей поэмы), а также махаянистской «Кунджаракарны», прозаической повести о благочестивом ракшасе Кунджаракарне, наставленном на путь истины самим Вайрочаной — бывшим, как полагают, главой буддийского пантеона на древней Яве. Однако древнеяванская литература развивалась отнюдь не только как переводная литература, постепенно терявшая верность букве оригинала. Речь шла пока лишь о прозе на языке кави. Слово «кави» означает «поэт», «поэтический», отсюда — понятие «какавин» (поэма, песня). Исполнявшиеся, по всей вероятности, нараспев древнеяванские стихи состоят главным образом из четырех нерифмуемых строк одного и того же размера и отличаются количеством слогов в строках строфы, а также определенным чередованием долгих и кратких слогов в каждой строке (гуру лагу). Так как в австронезийских языках отсутствуют фонологические количественные различия гласных и для соблюдения гуру лагу необходимо было слагать стихи, изобилующие санскритской лексикой, тембанг гдеде был понятен лишь высокообразованным людям. И не случайно одновременно с ним существовал и процветал стих кидунг, исполнявшийся речитативом нередко под аккомпанемент флейты и в сопровождении танца. Однако, она оказала, по видимому, влияние на придворных поэтов если не содержанием, то формой. Следует считать закономерным, что фольклорная поэтика, как научная дисциплина, исследует структурные особенности произведений устной народной поэзии их композицию, приемы сюжетного построения, систему персонажей, систему изобразительно-выразительных средств, законы организации речи, разнообразие форм изложения.

REFERENCES

1. Liaw Yock Fang. A History of Malaysian Literature. Yayasan Pustaka Obor Indonesia, 2013

-
2. Muxibova U.U. Hind adabiyoti (qadim va oʻrta asrlar). Darslik. T., 2008
  3. Muhammad Haji Salleh. An introduction to modern malaysian literature. Institut Terjemahan & Buku Malaysia Kuala Lumpur., 2015
  4. Сикорский В.В. О литературе и культуре Индонезии. М., 2015
  5. Сказания о доблестных влюбленных и мудрых. Антология классической малайской прозы. М., 19781
  6. Solehah Ishak. Malaysian Literary Laureates, Kuala Lumpur, 2000

MUSHTARAK ADABIY ALOQALARI
(ERON VA HINDISTON ADABIYOTI MISOLIDA)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7394034>

Yusupova Dinora Akmal qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti o‘qituvchisi

(998)99.305.10.08

din_ara61@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Шарқ халқларининг муштарик адабий алоқалари ёритилган мазкур мақолада Эрон ва Ҳиндистон адабий жараёнлар ёритиб берилган. Хусусан, мумтоз давр адабиёти намояндаларининг Ҳиндистон билан алоқалари, мазкур даврда яратилган асарлар, ҳинд услубида яратилган асарлар, шунингдек, Ҳиндистонда яратилган форсий асарлар ҳақида сўз кетади. Бундан ташқари, Эрон халқ оғзаки ижодининг ҳиндистон билан боғлиқлик жиҳатлари кўриб чиқилган.

Калит сўз: *Берунийнинг “Ҳиндистон” асари, “Панчатантра”, “Минг бир кеча”, фольклор, Амир Хусрав Деҳлавий, Алишер Навоий, Бадриддин Ҳилолий, Мирзо Абдулқодир Бедил, Зебуннисо.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются общие литературные связи народов Востока, освещаются литературные процессы Ирана и Индии. В частности, стоит упомянуть контакты деятелей литературы классического периода с Индией, произведения, созданные в этот период, произведения, выполненные в индийском стиле, а также персидские произведения, созданные в Индии. Кроме того, были рассмотрены аспекты связи иранского народного устного творчества с Индией.

Ключевое слово: *произведение Беруни “Индия”, “Панчатантра”, “тысяча и одна ночь”, фольклор, Амир Хусрав Дехлеви, Алишер Навои, Бадриддин Хилали, Мирзо Абдулкадир Бедил, Зебуннисо.*

ABSTRACT

This article examines the common literary ties of the peoples of the East, highlights the literary processes of Iran and India. In particular, it is worth mentioning the contacts of literary figures of the classical period with India, works

created during this period, works made in the Indian style, as well as Persian works created in India. In addition, aspects of the connection of Iranian folk oral art with India were considered.

Keywords: *Biruni production “India”, “Panchatantra”, “one thousand and one nights”, folklore, Amir Khosrov Dehlavi, Alisher Navoi, Badriddin Hilali, Mirzo Abdulkadir Bedil, Zebunniso.*

Форс тилида яратилган мумтоз эпик ва лирик шеърият ягона бир халқ намояндаларига мансуб эмас. Бу жаҳоншумул аҳамиятга молик бадиий мерос турли қардош ва қондош халқларнинг улуғ вакиллари томонидан барпо этилган ва бугунги кунда Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Озарбайжон, Тожикистон халқлари қатори бизнинг она юртимизда ҳам бу бебаҳо маънавий бойлик ўз салмоқли мавқеига эга. Уни ҳар томонлама ўрганиш, халқ мулкига айлантириш бизга устозлардан мерос вазифа ва масъулият бўлиб келмоқда.

Маълумки, ўрта асрлар форс тилидаги мумтоз адабиётнинг ҳудудий қамрови нафақат ҳозирги Эрон давлати доираси билан, балки ҳозирги Эрон, Афғонистон ва Тожикистон чегаралари билан ҳам ўлчанмайди. IX аср охирларидан Мовароуннаҳр, Самарқанд ва Бухорода шакллана бошлаган бу улкан шеърият мактаби йиллар ўтиб ўз кўламини кенгайтди, шимоли-ғарбда ҳозирги Кафқозорти ўлкалари, жануби-шарқда эса Шимолий Ҳиндистон ўлкалари билан уйғунлашиб кетади.

VIII аср бошларидаёқ араб мусулмонларининг Муҳаммад ибн Қосим бошчилигидаги оз сонли бир кўшини Шимолий Ҳиндустоннинг Синд вилоятига етиб келиб, Мўлтон шаҳрини пойтахт қилиб олган кичик бир араб ноиблигини шакллантирган эди. Аммо Ҳиндистонда ислом дини ва мусулмон маданиятининг ёйилиши асосан Султон Маҳмуд Ғазнавий (998-1030) ҳарбий юришларидан бошланганлигини кўпчилик эътироф этади. Султон Маҳмуд Шимолий Ҳиндустон ҳудудига 17 марта бостириб кирди ва жуда кўп ҳиндавий ибодатхоналарнинг ўрнига масжидлар барпо этди. Маҳмуд Ғазнавий ўзи туркий элат вакили бўлса ҳам, унинг давлати ҳудудида форс тили етакчи ҳисобланарди. Ғазнавийлар саройида 400 дан ошиқ шоир ижод қилган деган муболаға бор. Булардан машҳурлари Унсурий, Фаррухий, Манучехрийлар бўлиб, улар ижодида Ҳиндистон мавзуси ўзининг кенг аксини топган. Айниқса, Фаррухий Сийистонийнинг “Сомнат қасидаси” алоҳида шухрат қозонган. Берунийнинг “Ҳиндистон” асари ҳам шу даврда ёзилган.

Султон Маҳмуднинг ўғли Масъуд Ғазнавий 1041 йилда Данданаканда Салжуқийлардан енгилгач, Ғазнавийлар салтанатига путур етиб, улар кўлида асосан Шимолий Ҳиндустон ҳудуди сақланиб қолди ва пойтахт ҳам Лаҳорга кўчирилди. Мазкур даврлар содир бўлган бу каби воқеалар нафақат мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий ва сиёсий жараёнларни жадаллашувига, балки, адабий алоқаларнинг ривожланишига ва тараққий этишига ҳам катта таъсир ўтказган.

Айтиб ўтиш жоизки, адабий алоқалар жаҳон халқлари маданияти тарихида ўзига хос ўрин тутадиган ҳодисалардан бири сифатида долзарб масалалар қаторидан ўрин олган. Узоқ тарихий илдизларга эга бўлган ушбу жараёнлар доимо инсониятни бир-биридан ўрганиш, бир-бирига ўргатиш, бир маданиятнинг бошқа бир маданият ютуқларидан унумли фойдаланишга ундаб келган. Тарихдан маълумки, муайян бир миллат адабиётининг бошқа бир миллат адабиёт дурдонлари билан ёки умумжаҳон адабиёт уммонидан баҳра олган, ундан таъсирланган қалам аҳли, гарчи ўрта асрлардаёқ Шарқ мутафаккирларининг асарларида ҳам кўзга ташланса-да, мазкур масалани чуқурроқ, илмийроқ тарзда ўрганиш заруратининг юзага келиши натижасида XIX асрда Европада қиёсий адабиётшунослик илми алоҳида фан сифатида ривожлана бошлади. Бунга жаҳон адабиёти дурдоналарининг Ғарб ва Шарқда катта нуфузга эга бўлган тилларга жадаллик билан таржима қилинишини сабаб қилиб кўрсатиш жоиз. Албатта, бадий ва илмий таржима Шарқ халқлари тарихида узоқ даврлардан буён мавжуд бўлиб келган. Буни “Калила ва Димна” (“Панчатантра”)нинг қадимги ҳинд тилидан паҳлавий (ўрта форс) тилига, кейинчалик форсидан араб тилига таржима қилиниши, ёки аслида қадимги ҳинд-эрон афсоналари, айниқса, паҳлавий тилида ёзилган “Ҳазор афсона” (“Минг афсона”)дан сарчашма олиб (Де Ҳаммернинг аниқлашича, бу ҳақда Масъудийнинг “Мураввиж уз-заҳаб” асарида маълумот келтирилган), араб тилида ёзилган, кейинчалик форс (Сафавийлар ҳукмронлиги даврида) ва бошқа тилларга таржима қилинган (ёки аслида қадимги ҳинд тилида ёзилиб, сўнг паҳлавий тилига таржима қилинган) “Минг бир кеча” мисолида ҳам кўриш мумкин. Исломдан кейинги даврларда ҳам таржима санъатига алоҳида эътибор берилди. Қадимги юнон ва бошқа тиллардаги илмий-фалсафий асарлар араб тилига, араб тилидаги диний ва илмий китоблар эса форс тилига, араб ва форс тилидаги манбалар эса туркий тилларга таржима қилинди. Эрондаги Тахти Жамшид тошбитикларининг бир неча тилда битилганлиги ҳам Шарқ

халқларининг таржима санъати ва унинг маданий-иқтисодий алоқаларда тутган ўрнидан нечоғлик хабардор бўлганликларидан дарак беради.

Адабий алоқалар ҳақида сўз кетар экан, ўрта асрларда Шарқ халқлари, айниқса, туркий халқлар, араб ва ҳинд халқлари адабиёти билан яқин адабий алоқалар ўрнатилиши натижасида форс-тожик адабиётининг шуҳрати янада ошганини эслаб ўтиш жоиз. Шунингдек, ушбу тилдаги адабиётнинг катта ҳудудларда кенг ёйилишида бошқа Шарқ халқлари, хусусан, ўзбек халқи ҳам катта ҳисса қўшди. Форсий адабиётнинг Амир Хусрав Дехлавий, Алишер Навоий, Бадриддин Ҳилолий, Мирзо Абдулқодир Бедил, Зебуннисо, Мирзо Ғолиб каби ўнлаб йирик намояндаларининг ижоди бунга яққол мисоли бўла олади.

Шу нуқтаи назардан, форс-тожик адабиёти нафақат форсийзабон халқлар учун, балки минтақадаги бошқа халқлар учун ҳам қадрли эканлигини исботи сифатида Абуабдулло Рудакий, Абулқосим Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Умар Хайём, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандий, Абдурахмон Жомий, Сойиб Табризий каби улуғ шоир ва мутафаккирларнинг ижодида кўришимиз мумкин. Юқорида номлари келтирилган буюк алломаларнинг асарларини бугунги кунда ўзбек халқи ҳам севиб мутолаа қилиши миллатлар ўртасидаги адабий алоқаларнинг муштараклигининг бир исботидир.

Шарқ халқлари адабий алоқаларида халқ оғзаки ижодининг ўрни ҳам беқиёсдир. Эрон минтақаси халқларининг оғзаки бадиий ижодининг тарихий асослари қадим замонларда яшаган аждодларнинг архаик тасаввурлари асосида юзага келган мифологик эпосга бориб тақалади. Бу ҳудуд халқлари бадиий даҳосининг бениҳоя улкан салоҳияти туфайли яратилиб, асрлар давомида бугунги кунга қадар ўзининг қадрини йўқотмай келаётган “Минг бир кеча” эртакларига асос бўлган "هزار افسانه" сингари халқ эртаклари инсоният маънавий маданий меросининг нодир дурдоналари сифатида Шарқу Ғарб халқлари маънавиятининг ривожига катта ҳисса қўшиб келган. Эрон фольклори бошқа шарқ халқлари фольклори сингари ўз халқи дунёқарашини, маънавий оламини ўзида мужассамлаштирган буюк қадриятлардан биридир.

Паҳлавийлар ҳукмронлиги даврига келиб (1926-1979) Эронда антропологиянинг асосчиси ва ташаббускори Содик Ҳидоят бўлди. У мунтазам равишда халқ оғзаки ижоди ашула ва қўшиқларини, аллаларни, болалар ўйинларини, халқ ирим-сирим ва ишонч-эътиқодларини йиғиб борди ва шу иши билан Эронда биринчилардан бўлиб фольклор ҳақидаги илмий

тадқиқотларга асос солди. У Исфаҳон, Шероз, Европанинг кўплаб мамлакатлари ҳамда Ҳиндистонга сафар уюштириб, дўстлари кўмагида 1931-1932 йилларда "افسانه" “Афсона” тўпламини нашр эттириб, халқ кўшиқлари бўйича миллий маънавий бойликларини қайта тиклашга муваффақ бўлди. 1933 йилда эса Техронда унинг фольклорга оид яна бир "نيرنگستان" (бу ўринда "فرهنگستان" яъни “Академия” маъносида ишлатилган) китоби нашр этилди.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Эрон ва Ҳиндистон ўртасидаги адабий алоқалари узок даврларга бориб тақалади. У хоҳ насрда бўлса, у хоҳ назмда, хоҳ халқ оғзаки ижодида бўлсин ҳар икки мамлакатнинг миллий кадриятлари, анъаналари, бадий санъат ва бадий услублари муштарак ҳолда яратилган. Яратилган асарларнинг ғояси, бадий услуби, мавзулар кўлами шарқона услубда акс этган. Образлар тизими, ижтимоий дидактик масалалар, қаҳрамонлик эпопеялари, насрий ёки шеърий халқ романлари узок ва яқин ўтмишда яшаб ўтган ҳукмдорлар ва ҳукмрон табақа вакилларининг ҳаёти куйланган.

REFERENCES

1. Форсий адабиётнинг жаҳон адабиётидаги ўрни. Жаъфар Холмўминов, Жалил Ҳазраткулов. Тошкент-2012
2. Эрон фольклори: Ўқув қўлланма. О. Турдиева. – Т.: 2019
3. <http://ich.uz/uz/ich-of-uzbekistan/national-list/domain-3/377-sunnat-toy-khatna>
4. <https://uzbolakay.ucoz.com/>

USHA PRIYAMVADANING “QADR VA QAT‘IYAT ” HIKOYASIDA OILANING PSIXOLOGIK TALQINI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7394051>

Xalilova Zaxro Kamoliddin qizi

Adabiyotshunoslik mutaxassisligi 2-kurs magistranti
Tel: +998946005517; E-mail : zakhro2698@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada zamonaviy hind adabiyoti uchun aktual hisoblangan masalalardan biri – Hindiston ijtimoiy hayotidagi 50-60- yillarga xos turmushdagi yosh oila munosabatlari, oilada tenglik masalasi, ota – ona va farzandning munosabati, ayol kishining o‘z taqdirini o‘zi hal qilishiga urinishi, o‘zaro bir – birini tushunish masalasi, ona va qiz farzand o‘rtasidagi xunuk munosabatlar “Qadr va qat‘iyat ” hikoyasi misolida yoritilgan.

Tayanch so‘zlar: intellektual proza, yangi hikoya, ijtimoiy hayot, ayollar tanqidchiligi, avlodlararo munosabatlar.

ANNOTATION

This article deals with such problems as the relationship of a young family in the social life of India in the 50s and 60s, equality in the family, the relationship of father and mother and child, a woman's attempt to decide her fate, the question of the relationship of different generations, the place and role of a person in the new India on the example of the story "Value", which are relevant to modern Hindi literature.

Key words: intellectual prose, new story, public life, criticism of women, relationships between different generations.

XX asrning 50 – yillari ohiri va 70 – yillari boshlarida hindi adabiyotiga kirib kelgan ayol yozuvchilari o‘z ijodi bilan alohida o‘rin tutadi. Aynan mana shu davrda “mahilaa lekhan” (“ayollar yozuvi” , ba’zida esa “strii lekhan” atamasi ham qo‘llanilgan) hamda “mahilaa vimarsh” (“ ayollar tanqidchiligi”) atamalari ham paydo bo‘ldi.¹

1950 – yildan 2000 – yilgacha bo‘lgan davrda ijod qilgan ayol yozuvchilarni Sunita Jayn uch davriy guruhga ajratadi. Birinchi davr guruhiga Krishna Sobti, Mannu Bhandari va Usha Priyamvada, ikkinchi davr guruhiga Mridula Garg, Manjula Bhagat, Mamta Kaliyani, uchinchi davr guruhiga esa Gitanjali Shri, Alku Saraogelarni kiritadi (Ushbu guruhlar ijodkorlarning yoshlariga qarab bo‘lingan).²

¹ Lutze Lathar. Hindi Writing in Post-colonial India, Manohar Publications, New Delhi, 1985

² Yadav Rajendra, “Admii kii nigaah mein strii” New Delhi, Patna, Ilahabad, 2010.

Aynan birinchi guruh vakilalari bundan oldin hind jamiyati va adabiyoti uchun hos bo'lmagan masalalarni o'z asarlarida ko'tarishdi. Bunday masalalar orasida ajrashgan ota – onalar va bola taqdiri, avlodlar o'rtasidagi va ayol – erkak o'rtasidagi o'zaro munosabat, yangi Hindistonda insonning o'z o'rnini topishi muammosi kabilar turadi. Usha Priyamvada ham “ayollar adabiyoti” vakilasi sifatida mana shu masalalarga qo'l uradi. Uning ijodi ayni kunga qadar maxsus tadqiqot ob'yekti sifatida o'rganilmagan, ammo P.Cheloshevning ishlarida u ijod qilgan davrning umumiy xususiyatlari berilgan.¹ Shuningdek, Usha Priyamvada ijodi haqida «Очерки истории литератур Индии: X–XX вв.»² nomli sharqshunoslarning monografiya to'plamida hamda Priyamvada hikoyalari haqida qisman Dagman Ansariyning “Новые рассказы в литературе хинди” nomli ishida ham ma'lumotlar berilgan.³

Usha Priyamvada ko'proq avlodlar o'rtasidagi munosabatni va u bilan bevosita bog'liq bo'lgan oila ichki masalalarini o'z asarlarida ko'tarishga harakat qiladi. Bunga sabab qilib uning og'ir kechgan yoshligini ko'rsatishimiz mumkin. U.Priyamvada Lakhnau va Kanpurda onasining qo'lida katta bo'ladi. Otasiz o'sganligi va turmush o'rtog'i bo'lmaganligi tufayli ham yosh onasining kamsitilganligini, jamiyatdan chetda qolganligini ko'rib o'sgan qizaloq xotiralari o'z hikoyalariida takrorlangan. Priyamvadaning aytishicha, u S.Chattopadhyay va B.Chatterji kabi mualliflarni ko'p o'qigan va ularning fidoyi ayol qahramonlari ta'siri ostida bo'lgan. Adabiyotga mehr qo'yishiga ham shu yozuvchilarning asarlari sabab bo'lgan. Dastlab yozgan hikoyalariida bu ta'sir yaqqol ko'rinib turadi (1953 yilda yozilgan “Bikhre tikhre” – “Tarqoq uchlik” nomli hikoyasi bunga misol).⁴

Dagman Ansari ta'kidlashicha, Hindiston mustaqillikka erishganidan so'ng ilk yillarda yuqori avlod yozuvchilarining hikoyalari nashr qilinar edi. Shu davrda yangi ismlar adabiyotga kirib kela boshladi: Moxan Rakesh, Kamaleshvar, Mannu Bhandari, Usha Priyamvada, Nirmal Varma va boshqalar. 50 – yillarning o'rtasidan boshlab esa bu yosh ijodkorlar hindi nasrchiligining rivojlanishida yaqqol ta'sir ko'rsata boshlashdi.⁵ Tanqidchilarning ta'kidlashicha “yangi hikoya” yo'nalishi ijodkorlarining umumiy jihatlari ko'p. Ular o'rta qatlam vakillari bo'lib, asosan, 50 - 60 yillar oraliq'ida yashagan aholi o'rta qatlamining og'ir taqdirini, ularning muammolarini yoritishgan.

Ayollarga bag'ishlangan hikoyalarda ilk bora intellektual mehnat bilan band bo'lgan oilali ayollar obrazi paydo bo'la boshladi. Yozuvchilar turmushni, ayollarni o'z ishlaridan vos kechishga majbur qiluvchi holatlarni tanqid ostiga olishadi. Usha Priyamvada esa, “yangi hikoya” yo'nalishiga umuman o'zgacha motiv – o'z ota – onasi, aka – uka, opa – singillarini boquvchi oilali ayollar obrazini olib kiradi.⁶

¹ Чельшев, Е. Индийская литература вчера и сегодня., М., 1989

² Коллективная монография, Очерки истории литератур Индии: X–XX вв., С.П, 2014

³ Дагман Ансари, Новые рассказы в литературе хинди, Народы Азии и Африки , 1975 N 9

⁴ Poonam Saxena, “Lifting the veil on life as an Indian woman, unattached” Hindustan times dec 18, 2020.

⁵ Дагман Ансари, Новые рассказы в литературе хинди, Народы Азии и Африки , 1975 N 2, 96-bet

⁶ Дагман Ансари, Новые рассказы в литературе хинди, Народы Азии и Африки , 1975 N 2, 99-bet

“Hayot va atirgul guli” nomli to’plami ichiga kiruvchi hikoyalarida oiladagi xunuk munosabatlar muhokama qilinadi.

Usha Priyamvada adabiy jarayonga kirib kelganida, ya’ni XX asrning 60-yillari boshida va 70 - yillarda jahon adabiy muhitida yangi “intelektual proza” atamasi shakllangan edi. Bu atama eng avvalida Tomas Mann tomonidan “intellectual roman” shaklida adabiyotga kiritilgan. Bunday uslubda yozilgan asarlar bir – biridan intonatsiyasi va uslubi bilan farq qiladi: rus adabiyoti vakillari yozuvchi va shoir Yuriy Trifonovning oilaviy va kundalik hayotga bag’ishlangan hikoyalari, Venedikt Yerofeevning kinoyali romanlari, ssenarist, shoir va yozuvchi Andrey Bitovning falsafiy - madaniy romanlari bunga misol bo’ladi. Ammo bu asarlarning barchasida mualliflar inson dunyosini madaniy, ma’naviy, ruhiy- diniy va moddiy orqali sharhlaydilar.¹

Tahlil qilinayotgan Usha Priyamvadaning hikoyalaridan “Qadr va qat’iyat” (“Maan aor haTh”) hikoyasi uning “Tanlangan hikoyalar” (“Pratinidhi kahaaniyaaN”) to’plamiga kiradi.² Bu hikoya Priyamvada ijodining ilk o’n yilligida yozilgan (1950 –yilda). Hikoyada barcha voqealar haqqoniy tasvirlangan. Hikoya yosh oiladagi erkak va ayol munosabatlari haqida. Unda asosiy masala sifatida erning o’z ayoli oldidagi, ayolning eri oldidagi burchlari hamda oilada tenglik masalasi, ota – ona va farzandning munosabati, o’zaro bir – birini tushunish masalasi yoritilgan. Ushbu hikoyaning eng kuchli vositasi sifatida obrazlarning ichki monologi yuzaga chiqadi. Hikoyada Amrita va Mukul bosh qahramonlar sifatida namoyon bo’ladi. Amritaning oilaviy sharoiti, uning ta’lim darajasi, ish joyi haqida yozuvchi tomonidan ma’lumot berilmagan. Mukul haqida esa, uning juda boy sudyaning yolg’iz o’g’li ekanligi va yaxshi mansab egasiligi aytib o’tilgan, xolos. Hikoya davomida Amritaning ichki monoglari o’ta ta’sirchan va hikoyaning yo’nalishini hal qiluvchi vosita sifatida o’rtaga chiqqan. Biz bu monologlar orqali psixologik hikoyaning namunasini ko’rishimiz mumkin bo’ladi. Hikoyada hech bir obrazning tashqi ko’rinishiga va xarakteriga ortiqcha ta’rif berilmagan. Faqatgina Amrita haqida “*Hammaning o’z taqdiri bor. Qanday oydek qiz-u, qanday kuyov...*” – deb ayollar tomonidan Amrita va Mukulning to’yi kuni aytilgan so’zlar orqali Amritaning go’zal qizligi va Mukulning tashqi ko’rinishi o’ziga yarasha ekanligini bilib olishimiz mumkin. Ularning yaxshi yoki yomonligi, engiltak yoki bosiqiligi, o’qimishligi haqida ham muallif tomonidan ta’rif berilmaydi. Bularning barini qahramonlarning muloqotidan, ko’pincha esa monologidan bilib olamiz. Ammo “*...u juda yaxshi edi. Boy sudyaning yolg’iz o’g’li, o’qimishli, yaxshi kasb egasi. Ammo, Amrita bularning barini nima qiladi. Turmush o’rtog’i o’ta badbashara degan gap Amritaning ko’nglida muhrlanib qolgan edi.*”... – berilgan parchadan Mukulning o’ziga yarasha aql zakovat sohibi ekanligini, uning o’qimishli, mustaqil ekanligini bilib olish mumkin. Amritani esa faqatgina “*...Turmush o’rtog’i o’ta badbashara...*” ekanligi

¹ <https://www.bukinistu.ru/russkaya-literatura-hh-veka/intellektualnaya-proza-60-90-godov.html>

² Usha Priyamvada, “Pratinidhi kahaaniyaan”, 2018- Rajkamal prakashan pvt. Ltd., 13 - bet

qiziqtiradi, xolos. Bir qarashda hikoyada chiroyda oyga tenglashtirilgan, yangi turmush qurgan Amrita boy turmush o'rtog'ini “badbashara” deb hisoblagani uchun tashlab ketadi degan xulosaga kelish mumkin. Lekin tanganing ikki tomoni bor. Amrita garchi ko'ngli eriga nisbatan isimagan bo'lsada, undan o'zini olib qochmaydi. Bora bora Mukul ham taqdirga tan berib faqat shaxvoniy hirsni qondirish uchun uning oldiga kiradigan bo'lib qoladi. O'zining boyligini har safar uning yuziga solaveradi. “*Eski sevgilingdan ajralganingdan qayg'udamisan?*” – Mukulning mana shu so'zlari eng so'nggi nuqta bo'lib xizmat qiladi va Amrita ham ohiri chiday olmay “yoriladi”. Bunday aytishuvlar oilada tez – tez sodir bo'lib turadi. Amrita eridan voz kechgach 8 yil davomida Punada yashaydi va o'sha erda ishlaydi. Ammo tobora yolg'izlanib qolayotgani va yolg'iz ayolligi tufayli kamsitilishi orta borgani sari o'zi qilgan xatosini tushunib etadi. Shunday holatda ham turmush o'rtog'ining oldiga qaytmaydi. Bunga uni ajrashishga majbur qilgan g'urur yo'l qo'ymaydi. Mukul esa o'zi Amritaning oldiga qaytadi. Ayollarning kamsitilishi, ularning fikrlari qadrga ega emasligini Usha Priyamvada hikoyasi orasida qistirib o'tib ketadi – “*...ayollarning xohishi, ularning armonlari hech qanday ahamiyatga ega emas. Bu dunyo erkaklarniki. Shunday ekan qovoq – tumshuq qilgandan nima foyda?...*” – bu so'zlar Amritaning dugonasi Sushma tomonidan aytilgan. Hikoya so'ngida Amritaning holatini ichidan qurt egan olmaga o'xshatish mumkin. Tashqi hali ham go'zal- u ammo ichida hech narsa qolmagan bo'shliqdan iborat. Dog' esa ohir oqibat yuzaga chiqadi.

Usha Priyamvadaning ijodida intellektual prozaning “hikoya fikrlash” shakli namunalari ko'p uchraydi. “Qadr va qat'iyat” hikoyasi ham mana shu shaklda yozilgan. Usha Priyamvada ta'kidlagandek - “Mening qahramonlarim individualdir, ular zamonaviy dunyoda yashaydilar, ular axloqqa o'ziga xos ta'rif beradilar - bu erda yurakning buyrug'i har qanday konvensiyalardan ustundir”. Yozuvchining bu so'zlaridan uning qahramonlari doim aqldan ko'ra yurakning xulosasiga quloq tutishni afzal bilishlarini, hayot bilan hamnafas yashashga intilishlarini, har bir obrazning o'ziga xos xarakteri, dunyoqarashi, fikrlash uslubi borligini bilib olishimiz mumkin. Usha Priyamvada asarlaridagi ayol qahramonlarning barchasi har doim ham aybsiz aybdor bo'lavermaydi. Ular mukammal bo'lmaganliklari tufayli ham hech bir jiddiy sababsiz taqdirlariga ta'sir etadigan xato yo'lni tanlashadi. “Qadr va qat'iyat” hikoyasi aynan shunday ayol taqdiri haqida. Yuqoridagi barcha fikrlarni umumlashtirib quyidagilarni keltirish mumkin:

1. “Qadr va qat'iyat” hikoyasi Usha Priyamvadaning boshqa hikoyalaridan farqi u intellektual prozada yozilgan;
2. Hikoyada ayol kishining o'z taqdirini o'zi hal qilishiga urinishi ochiq yoritilgan;
3. Oiladagi erkak va ayolning tenglikka huquqi borligi ko'rsatilgan;
4. 50-60- yillarga mos turmushga berishdagi holat tanqid ostiga olingan;

5. Hikoyada boy qatlam (Mukul) bilan o'рта qatlam (Amrita) vakilining turmush qurishi yoritilgan. Natijada esa, oila barbod bo'ladi;

6. Ona va qiz farzand o'rtasidagi xunuk munosabatlar natijasi ko'rsatilgan.

REFERENCES

1. Дагман Ансари, Новые рассказы в литературе хинди, Народы Азии и Африки , 1975 N 9
2. Коллективная монография, Очерки истории литератур Индии: X–XX вв., С.П., 2014
3. Чельшев Е. Индийская литература вчера и сегодня., М., 1989
4. Poonam Saxena, “Lifting the veil on life as an Indian woman, unattached” Hindustan times dec 18, 2020.
5. Lutze Lathar. “Hindi Writing in Post-colonial India”, Manohar Publications, New Delhi, 1985
6. Usha Priyamvada, “Pratinidhi kahaaniyaan”, 2018- Rajkamal prakashan pvt. Ltd., 13 – bet
7. Yadav Rajendra, “Admii kii nigaah mein strii” New Delhi, Patna, Ilahabad, 2010.
8. <https://www.bukinistu.ru/russkaya-literatura-hh-veka/intellektualnaya-proza-60-90-godov.html>
9. <https://www.hindustantimes.com/books/lifting-the-veil-on-life-as-an-indian-woman-unattached/story-83QUvmgUyNIw55H3yrYB8O.html>

**BOBURIYLAR DAVRI FORSIYZABON ADABIYOTI.
ZEBUNISO– FORS ADABIYOTINING «MAXFIY» CHEHRASI**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7394059>

Turdiyeva Oydin Zafardinovna

filologiya fanlari doktori, dotsent

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Toshkent, O‘zbekiston

+99897 763-99-41; e-mail: oydint21@mail.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola Hindiston adabiy muhitida shakllangan, ravnaq topgan forsiyzabon adabiyot va hind uslubi tadqiqiga bag‘ishlangan. Maqolada hind uslubning o‘ziga xos xususiyatlari hamda ushbu uslubda sermahsul ijod qilgan boburiy malika Zebuniso Maxfiy she‘riyati tahlil qilinadi.

Kalit so‘z va iboralar. *Sukunatning uch asri, Hindiston forsiyzabon adabiyoti, Boburiylar saltanati, hind uslubi, Zebuniso Begim.*

Eron adabiyotining mumtoz davri adabiyotshunoslikda keng va atroflicha tadqiq etilgan. XVI-XVIII asrlar esa olimlar tomonidan «sukunatning uch asri» deb nomlangan va etarlicha o‘rganilmagan. Nashr etilgan devonlarning so‘zboshisi, adabiyot tarixi kitoblarida keltirilgan o‘sha davr va uning namoyandalari haqidagi qisqacha ma’lumotlar, shu bilan birga ayrim risola va maqolalarni hisobga olmaganda jiddiy tadqiqotlar deyarli yo‘q.

Ma’lumki, XVI asrgacha bo‘lgan Eron adabiyoti O‘rta Osiyo xalqlari adabiy va madaniy hayoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. XVI asrga kelib Eron va O‘rta Osiyo ikki kuch - bir tomondan Shayboniixon boshchiligidagi o‘zbek qabilalari, ikkinchi tomondan fors-ozarbayjon qabilalaridan iborat Safaviylar tomonidan istilo qilindi. Bu ikki kuchning to‘qnashuvi natijasida O‘rta Osiyo - Shayboniylar, Eron va Xuroson esa safaviylar hukmronligi ostiga o‘tadi. Bulardan tashqari uchinchi bir davlat - Amir Temur avlodlari tomonidan asos solingan Hindistondagi Boburiylar davlati bo‘lib, bu uchala davlatda XVI-XVIII asrlar mobaynida **forsiyzabon** adabiyot ravnaq topdi. Bungacha bu xalqlar adabiyoti uslub, til, mazmun va shaklda mushtarak bo‘lib, o‘ziga xoslikka ega emas edi. Biroq uch davlatning tashkil topishi uchta mustaqil adabiy jarayon va uch

adabiyotning shakllanishiga turtki bo‘ldi. Bular: 1) forsiy, 2) hindiy-forsiy, 3) fors-tojik adabiyoti.

Eron va Xurosonda forsiy adabiyot, Hindistondagi boburiylar saltanatida esa hind uslubida forsiy-hindiy adabiyot rivojlandi. Shuningdek Hindiston adabiy muhitida turkiy-forsiy ikki tillilik ham ravnaq topdi. Bu haqida sharqshunos olim Inomxo‘jayev Rahmonxo‘ja o‘zining “Тюрко-персидское двуязычие в литературной жизни Индии XVI в.” Nomli monografiyasida batafsil ma’lumotlar berib o‘tgan.¹ Monografiyada XVI asr Hindiston adabiy doiralarning shakllanishi, turkiy-forsiy ikki tilli shoirlar Zahiriddin Muhammad Bobur, Komron Mirzo, Humoyun Mirzo, Aliquli Sulton, Mirzo Ibrohim Andijoniy, Abdurahim xoni xonon, Bayramxon kabi shoirlar hayoti va ijodi tadqiq etilgan.

Hindiston forsiy adabiyot she’riyatida hind uslubida ijod etish ravnaq topdi. Umuman olganda, fors adabiyoti she’riy uslublarini davrlashtirish bahsli masala bo‘lib, uni o‘rganish aniq tahlillarni talab etadi. IX asrdan hozirgi kungacha bo‘lgan davr fors she’riyati uslublarining rivojlanish bosqichlarini davrlashtirish bo‘yicha turli olimlar tomonidan turlicha fikr-mulohazalar bildirilgan.

Fors she’riyati uslublarini tasniflashga qaratilgan so‘nggi urinishlar ayrim eronshunos olimlar tomonidan uni 8 davrga bo‘lib o‘rganishni ma’qullashgan bo‘lsa, shoir va adabiyotshunos olim Malik ush-Shuaro Taqiy Bahor (1886-1951) fors she’riyatida to‘rtta asosiy uslubni ajratib ko‘rsatdi. Biz Malik ush-shuaro Bahorning fikrlariga qo‘shilgan holda hamda ushbu mavzuni batafsilroq ko‘rib chiqish uchun, olim tasniflagan uslublarga e’tibor qaratamiz. Bular quyidagi uslublar:

1. Xuroson uslubi (IX asrning ikkinchi yarimi-XI asrlar)
2. Saljuqiylar davri o‘rta uslubi (XII asr)
3. Iroq uslubi (XIII-XV asrlar)
4. Hind uslubi (XVI asr -XVIII asrning birinchi choragi)

Yuqoridagi she’riy uslublarning har biri bo‘yicha ko‘plab dissertasiyalar, tadqiqotlar, monografiyalar yaratilgan, maqolalar yozilgan, olimlar tomonidan o‘rganilgan, tahlil qilingan. Mazkur maqola Boburiylar davri forsiy adabiyotining o‘ziga xosliklari, xususan boburiy malika Zebuniso Begim ijodiga bag‘ishlanganligi uchun, maqolada asosan hind uslubi haqida to‘xtalamiz.

Hind uslubi forsiy adabiyotda mavjud bo‘lgan to‘rt uslubiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib, u XVI asr-XVIII asrning birinchi choragida adabiyotda keng tarqaldi. Ko‘pchilik bu uslubning ildizlarini Hirot she’riyat maktabiga borib taqaladi, deb hisoblaydilar.

¹ Рахмонхожа Иномхожаев. Тюрко-персидское двуязычие в литературной жизни Индии XVI в. Ташкент 1993.

Bu davrda ko‘plab Eron shoirlari Eron adabiy markazlaridan Hindistonga ko‘chib o‘ta boshladilar va u erda iliq kutib olinar edilar. Chunki Safaviylar davlat tepasiga kelishlari bilan darhol shi‘a mazhabini davlat dini darajasiga ko‘tardilar. Shi‘alik g‘oyasi va ma‘naviyati mamlakatda qolgan sunniylarni yo‘q qilishga qaratilgan edi. Shu maqsadda shi‘a mazhabi namoyandalari birinchi galda so‘fiylik g‘oyalarining targ‘ibotchilariga qat‘iy qarshi chiqdilar. Sunniy mazhabiga tegishli bo‘lgan aholi nochor ahvolda qolgan edi. Shoirlar, rassomlar, minatyura ustalari, alomalar oldida ikki yo‘l turardi: shi‘a mazhabini qabul qilish yoki boshqa davlatlarga (xususan, shimoliy Hindistonga) ketish. U erlarda har holda turli dinlarga munosabat bir muncha yaxshi edi. Shi‘a mazhabini qabul qilmagan barcha yozuvchilar, shoirlar, rassomlar quvg‘in qilina boshlandi.

Hind uslubning kelib chiqishi bevosita Hindiston bilan bog‘liq emas, biroq uslubning shakllanishi va tarqalishi yozuvchi va shoirlarning Hindistonga muhojirat qilishi davriga to‘g‘ri kelgani sababli ham "Hind uslubi" nomi paydo bo‘ldi. Bu uslubning paydo bo‘lishida din, muhojirlik, ijtimoiy-iqtisodiy muammolar, Eron va Hindiston o‘rtasidagi madaniy aloqalar, Hind shohlarining homiyligi, falsafa olamidagi o‘zgarishlar va tasavvuf kabi omillar muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Istiloh sifatida XIX asrda, ya‘ni bu uslubning adabiyotdagi o‘rnini aniqlashga urinishlar boshlangan bir davrda shakllandi. Ungacha bu uslubga nisbatan *tarz-e toze, shive-ye xoss* atamaları keng qo‘llanilgan. Bu uslub namoyandalari orasida kelib chiqishi eronlik, Markaziy Osiyolik bo‘lgan shoirlarni uchratish mumkin.

Hind uslubida turkiy so‘zlar va iboralarining keng tarqalishi, Hindistondagi fors lahjasining leksik shakllari va xususiyatlari kabi lingvistik xususiyatlarni qayd etish mumkin, bu esa ko‘pincha matnning noaniqligiga olib keldi. Hind uslubidagi she‘riyatda shaklga emas, mazmunga alohida e‘tibor berildi. Ushbu uslubning asosiy xususiyati shakl emas, balki ma‘no va mazmunni ilgari surish tamoyili hisoblanadi. Ma‘no va mazmunni taqdim etishga bo‘lgan bunday tamoyil hind uslubidagi shakl va obraz noaniqligiga olib keldi. Badiiy darajaga keladigan bo‘lsak, shoirlar she‘r ritmi va she‘riy bezaklardan foydalanishga katta e‘tibor qaratishmadi.

Mazmun darajasida ular ko‘pincha alohida semantik texnikaga murojaat qilishdi, masalan: allyuziya, allegoriya, masal va diniy matnlarga murojaat. Ushbu uslub izdoshlarining masalga alohida e‘tibor berishlari ularning she‘rlarini tenglamalarga o‘xshatdi. Bu davr shoirlari g‘azal janrini afzal ko‘rishgan, lekin ba‘zan undagi baytlar soni 40 taga etgan. Bundan tashqari, avvalgi davrlardan farqli o‘laroq, qofiyaning takrorlanishi kamchilik sifatida qaralmagan. Fard janri hind uslubida alohida ahamiyatga ega bo‘lganligi uchun shoirlar g‘azal uyg‘unligini qat‘iy

saqlab qolishga qattiq harakat qilmaganlar. Hind uslubidagi ko‘p ma‘nolilik va noaniqlik o‘z qoidalariga ega bo‘lib, minimal so‘zlar bilan maksimal ma‘noni berish, bayonning haddan tashqari qisqarishi, inson ongi tushunishi qiyin bo‘lgan mavhumliklarni ifoda etish, notanish taqqoslashlar va misollardan foydalanish kabi texnikalardan iborat edi.

Tarkib va bayon nuqtai nazaridan hind uslubini shartli ravishda uchta kichik bo‘limlarga bo‘lish mumkin:

a) sabk-e Hindustoniyy – Hindustoniyy uslubi (asosan Bedil Dehleviyy ijodida uchraydi);

b) sabk-e hindi-yi roushan – aniq hind uslub (Eron shoirlari she‘rlari);

v) sabk-e hindi-yi baynoba‘yn – oraliq hind uslub (Eron keng tarqalgan va Kalim Koshoniyy, Muxtasam Koshoniyy, So‘ib Tabriziyy kabi shoirlar ijod etgan uslub)

Ushbu uslubda turli xil adabiy mavzular ko‘tarilgan. Hattoki, ushbu uslubda yozilgan va o‘sha davrda keng tarqalgan diniy-epik hamda tarixiy xarakterdagi asarlarni ham uchratish mumkin.

Yevropalik tanqidchilar Hind uslubini Barokko uslubiga qiyoslaydilar. Ma‘lumki, Hind uslubini o‘ziga xos Sharq sharoitida, Barokko uslubini esa G‘arbda paydo bo‘ldi. Shuni ta‘kidlash kerakki, bu ikki uslub – Hind va Barokko uslubini maxsus siyosiy, ijtimoiy va madaniy sharoitlarda shakllandi va rivojlandi. Shuning uchun bu ikki uslubning o‘xshash va farqli xususiyatlari haqida so‘z borganida, ular paydo bo‘lgan muhitning o‘ziga xosligi va umumiy manbalari haqida fikr bildirish lozim bo‘ladi. Bu esa, o‘z navbatida, juda ko‘p tadqiqotlar va qiyosiy ishlarni talab qiladi.

Yuqorida ta‘kidlanganidek, hind uslubini she‘rda nozik va murakkab istioralar, kinoya va o‘xshatishlarning, xalq maqollarining, matallarining keng ravishda ishlatilishi nuqtai nazaridan boshqa uslublardan ajralib turadi.

Bu davr «irsoli masal»ning «oltin asri» deb ham yuritiladi. «Mir’oti nazir», «husni ta’lil» kabi badiiy san’atlar rivojlandi.

Bu uslub namoyandalari she‘rlarini shaklan «soddalashtirishga» intilganlar, yuksak poetik leksikani «oddiy lashtirishga» harakat qilganlar, biroq qadimiy obrazlilik va ramziylik saqlanib qolgan. Shuning uchun, she‘rdagi bayt strukturasi soddalashtirish o‘rniga murakkablashgan, tushunish qiyinlashgan. Forsiy she‘riyatda asosiy poetik birlik hisoblangan baytga katta ma‘no va tagma‘no yuklatilgan. Ya‘ni har bir baytda ifodalangan birlamchi ma‘nodan tashqari, misralar qatiga «yashiringan» bir necha «tagma‘no» mavjud bo‘lgan. Shu orqali poetik obrazning

ko‘p ma‘noliligiga erishilgan. Mualliflar xilma-xil, bir-birini takrorlamaydigan poetik obrazlar, poetik mavzular va syujetlar yaratishga intilganlar.

Hind uslubida ijod etgan shoirlar qatorida Bobo Fig‘oniy, Tolib Omuliy, Salim Tehroniy, Urfiy Sheroziy, Naziriy Nishopuriy, So‘ib Tabriziy, Kalim Koshoniy, Muhtasham Koshiniy kabi ijodkorlarni sanab o‘tish mumkin. Shu bilan birga Fayzi Fayoziy, Zebuniso Begim, Bedil, G‘ani Kashmiriy singari Hindistonda tug‘ilib o‘sgan shoirlar ijodi ham diqqatga sazovordir. Ko‘plab eronlik shoirlar o‘z hayotlarini Hindiston bilan bog‘ladilar, hind xalqining urf-odatlarini, tarixi, adabiyot va falsafasini, turli din peshvolarining asarlarini chuqur o‘rgandilar.

Hind uslubida ijod etgan, biroq hayoti va ijodining salmoqli qismi yaxshi o‘rganilmagan shoirlar va adiblar juda ko‘p. Ana shunday shoiralardan biri boburiy malika Zebuniso Begim Maxfiy hisoblanadi. Hozirgi kunda Zebunisoning rus va o‘zbek tiliga qilingan bir necha ruboiy va g‘azallari tarjimalarini kichik she‘riy to‘plamlardagina ko‘rish mumkin¹. Bu tarjimalar shoira hayoti va ijodini to‘liq o‘rganish, tahlil qilish imkonini bermaydi.

Zebuniso Boburiy hukmdorlardan Avrangzeb Olamgir nomi bilan butun dunyoda mashhur boburiy hukmdor va sarkardaning to‘ng‘ich farzandi bo‘lib, 1638 yil 15 fevralda Davlatobodda tug‘ilgan. Zebunisoning onasi Dilrasbonu Begim Avrangzebning birinchi xotini, Safaviylar sultonlar avlodiga mansub ayol bo‘lgan. Zebuniso otasining sevimli qizi edi, uning xohish-istaklari va iltimoslari har doim otasi tomonidan qabul qilinardi, bajarilardi. 1658 yilda Dilrasbonu Begim kenja farzandi Muhammad Akbarni dunyoga keltirish chog‘ida hayotdan ko‘z yumdi. Shundan keyin ukalari Muhammad Akbar, Muhammad A‘zam, singillari Ziyatniso Begim va Zubdalniso Begimga vasiylik qilish Zebuniso Begimga berildi. Zebuniso Begim ukasi Muhammad Akbarga o‘zgacha mehr qo‘ygan edi.

Zebunisoga iqtidor va salohiyat otasidan o‘tgan deyish mumkin. U uch yil ichida Qur‘onni yod olgan, etti yilda hofizai Qur‘onga aylangan. Ushbu yutuq sababli otasi tomonidan katta bayram tantana uyushtirilgan. Qizining yutug‘idan baxtiyor ota qiziga va qizining ustoziga 30 ming oltin tangadan pul mukofoti bergan².

Shundan keyin Zebuniso o‘z zamonasining ilmlari – falsafa, riyoziyot, astronomiya, adabiyotni mashhur fors shoiri Muhammad Sa‘id Ashrof Mozandaronydan o‘rgandi. Forsiy, arabiy va urdu tillarini mukammal o‘zlashtirdi, husnixati bilan ham mashhur edi. Uning kutubxonasi huquq, adabiyot, tarix,

¹ Избранная лирика Востока. Зebunnisa, Дильшод, Анбар-Атын. Избранное. Т.– 1983. Ст.5-7.

² Raman, Sista Anantha (2009). Women in India A Social and Cultural History. Library of Congress Cataloging –in – Publication Data. p. 10.

ilohiyotga oid kitoblarni o‘z ichiga olgan. Shuningdek musiqaga ham qiziqqan va manbalarda kelishicha, o‘z zamonasining eng yaxshi sozandasi bo‘lgan.

Zebuniso Begim nihoyatda mehribon bo‘lib, muhtojlarga, beva va etimlarga yordam bergan, har yili o‘z hisobidan ziyoratchilarni Hajga yuborib turgan.

Hind uslubida ijod qilgan sufiy shoira Zebuniso “Maxfiy” taxallusi bilan she‘rlar bitgan. Zebuniso Begim umrining oxirigacha oila qurmagan. Bunga turli manbalarda turlicha sabablar ko‘rsatiladi. Shoira 1702 yilda Dehlida 64 yoshida vafot etgan. U umrining oxirgi 20 yilini Salimgar qal‘asida otasi tomonidan zindonband qilingan holda o‘tkazdi. Manbalarda shoira zindonband qilinishiga ham turlicha sabablar ko‘rsatilgan. Masalan, sabablardan biri sifatida Lahor shahrining hokimi Aqilxon Roziy bilan shoira o‘rtasida sirli ishqiy munosabatlar ko‘rsatilsa, yana bir sabab uning musiqa va she‘riyatga bo‘lgan muhabbati va Avrangzeb davrida bu sohalarning har ikkisi diniy tomondan taqiqlangani ko‘rsatiladi, yana birida esa shoira taxt uchun kurashlarda ukasi Muhammad Akbarni qo‘llab-quvvatlagani va 1681 yildagi qo‘zg‘olonlar davrida ukasi bilan yozishmalari sabab qilib ko‘rsatiladi.

Zebunisodan boy adabiy va ilmiy meros qolgan. Uning besh ming baytga yaqin she‘rlari o‘limidan keyin “Devon” nomi ostida jamlangan, shuningdek, shoira zindonband bo‘lganidan iborat “Zebulmunshaot” asari ham mavjud. Zebunisoning “Zebittafosir”i ham mashhurdir. Bu asar Qur‘on tafsiri bo‘lib, hozirgi kunga qadar ayol kishining qalamiga mansub birinchi va yagona tafsirdir. Quyida shoira qalamiga mansub eng mashhur she‘rlarni keltiramiz:

بلبل از گل بگذرد چون در چمن بیند مرا
بت پرستی کی کند گر برهن بیند مرا
در سخن مخفی شدم مانند بو در برگ گل
میل دیدن هر که دارد در سخن بیند مرا

(Bulbul guldun yuz o‘girar, chamanda ko‘rsa meni,
Butparastlik qilmagay gar Barahman ko‘rsa meni.
So‘z ichra pinhon bo‘ldim, go‘yo gul ichra ifor,
Har kimki ko‘rmak istasa, so‘zdan qidirsin meni.)

***

از قضا آینه چینی شکست
خوب شد اسباب خودبینی شکست

(Taqdir bo‘lib, xitoyi oyna sindi,
Yaxshi bo‘ldi, xudbilik asbobi sindi.)

***

باز امروز دلم سوی خراسان رفته است
رشته کفر بریده است و به ایمان رفته است
(Bugun yana qalbim Xuroson tomon ketdi,
Kufr rishtasi uzilib, iymon tomonga ketdi.)

***

گر چه من لیلی اساسم دل چو مجنون در هواست
سر به صحرا می زنم لیکن حیا زنجیر پاست
(Layli zotidan esam-da, dilda Majnuncha havo
Sahroni kevgim kelur, lekin yo‘lim to‘sgay hayo.)

***

دختر شاهم ولیکن رو به فقر آورده ام
زیب و زینت بس همینم نام من زیب النساءست¹
(Shoh qizi bo‘lsam-da, qildim faqr yo‘lin ixtiyor
Bas, menga bu zebu ziynatkim, ismim Zebunniso.)

Shoiraning har bir baytida bir olam ma'no bor. Xulosa qilib aytganda, Zebunniso Begim hayoti va ijodi xuddi shoiraning taxallusi kabi maxfiy, sirli bo‘lib, uni o‘rganish va tahlil qilish kelajak avlod oldida turgan muhim vazifalardan hisoblanadi. Shubhasiz, shoira ijodi alohida katta tadqiqotlarga manba bo‘lib xizmat qiladi. Zero uni o‘rganish va tadqiq etish, Boburiylar davridagi ayol kishining jamiyat, siyosat va ilm-ma'rifat maydonlaridagi ulushini aniqlashga yordam beradi.

REFERENCES

1. Рахмонхожа Иномхожаев. Тюрко-персидское двуязычие в литературной жизни Индии XVI в. Ташкент 1993.
2. Избранная лирика Востока. Зebunnisa, Дильшод, Анбар-Атын. Избранное. Ташкент – 1983.
3. Raman, Sista Anantha (2009). Women in India A Social and Cultural History. Library of Congress Cataloging –in – Publication
4. <https://hawzah.net>

¹ <https://hawzah.net>

XX ASR HIND ADABIYOTINING RIVOJLANISHIDA ASOSIY O'RINI EGALLAGAN QARASHLAR

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7394071>

Turdioxunova Muhayyo Furqatovna

Toshkent shahar Olmazor tumanidagi

24-IDUM hind tili fani o'qituvchisi

Telefon: +99899 7959820

Gmail: muhayyoturdiohunova@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada XX asr hind adabiyotini rivojlanishining o'ziga xos jihatlari, o'sha davrdagi adiblar ijodi haqida bayon etilgan.

Kalit so'zlar: *Adabiyot, janr, qadriyat, e'tiqod, an'ana, ma'naviyat.*

XX asr hind adabiyoti — hozirgi zamon ko'p millatli bir butunlik va bir makondan iboratdir, unda e'tiqodlar, an'analar, ma'naviy qadriyatlar yonma-yon yashaydi. Mana shu narsa hudud, til va an'analarga ko'ra tafovutlar bo'lishiga qaramay, umumiy qalbga ega bo'lgan yaxlit bir madaniyatga murojaat qilishimizni oqlaydi. Mazkur yaxlitlik mexanik va tashqi emas, konseptual va ichki xarakterga ega. Organik metaforada ko'p millatli hind adabiyoti yaproqlari orasida ziddiyat yo'q daraxtga qiyoslanadi, undagi yaproqlar ochiq havoda emin-erkin nafas oladi, ildizlari esa erga tobora chuqurlashib boraveradi — ikkovi ham hayot va kuch-quvvat manbaiga talpinadi.

Hozirgi zamon hind adabiyotidagi asarlar, xususan, hikoyada, g'oya va mavzuga ko'ra bosh yo'nalish hamda problematika mavjud voqelikka bog'liq bo'ladi. Ijtimoiy qurilishdagi har qanday, hatto sezilar-sezilmas o'zgarish ham realist yozuvchi nazaridan chetda qolmaydi, bu narsa qahramonlar obrazida, ularning ichki dunyosida aks etadi.

XX asr boshlaridagi hind adabiyotida romantizm rivojlandi, u milliy-ozodlik harakatining murakkab ziddiyatli hodisalarini aks ettirdi va shu bilan bir qatorda qadimgi hind diniy-falsafiy an'alarini ham o'ziga singdirdi. Romantizm asosan she'riyatda namoyon bo'ldi. Romantizmning qaror topishida R. Tagorning xizmatlari ulkandir. R. Tagorning ijodi Hindiston madaniy taraqqiyotida butun bir davrni tashkil etadi. U butun hind adabiyotini g'oyaviy-estetik jihatdan boyitdi, insonparvarlik,

novatorlik ruhi bilan yuksaltirdi, uning hayot bilan aloqalarining mustahkamlanishi va kengayishiga ko'mak berdi, yangi badiiy usul hamda yo'nalishlarning qaror topishiga turtki bo'ldi. Romantizmning asoschisi Tagor o'zbek kitobxonlariga 1925-yildan beri tanish bo'lgan dastlabki hind adabidir. R. Tagorning hikoyalari rus va o'zbek tillarida 50-yillarda «Sharq yulduzi», «Zvezda Vostoka» jurnallarida chop etilgan. 1958—1965-yillarda esa Tagorning asarlari o'zbek tiliga tarjima qilinib, sakkiz jilddan iborat to'plam shaklida o'zbek kitobxonlariga tortiq qilingan.

30-yillar — Hindistonning tarixiy rivojlanishidagi eng muhim davrdir. Hindistonning barcha hududlarini qamrab olgan umumxalq ozodlik harakati ko'p millatli hind adabiyotining qaror topish jarayonini tezlashtirdi, ilg'or an'analar ustun bo'lgan Hindiston xalqlari adabiyotlarini g'oyaviy-estetik jihatdan yaqinlashtirdi. Yaratuvchilik va hayotni madh etuvchi gumanist shoir insoniyatni ulkan xavfdan ogoh qildi. Urush va reaksiyaga qarshi Kurashda R. Tagorga Shorotchondro Chottopadhay, Premchand ham qo'shildilar. Bangal adabiyotida tanqidiy realizmning asoschilaridan biri Sh. Chottopadhay Hindistonda ijtimoiy-psixologik roman janrining rivojiga katta ta'sir o'tkazdi. U o'z asarlarida o'sha davr uchun dolzarb bo'lgan adolat va zo'ravonlik masalalarini ko'tarib chiqdi.

Hind ijodkorlari ilg'or chet el tajribasini hind zaminiga olib kirishga harakat qildilar, hind adabiyotiga yangi qahramonlar, yangi obrazlar, ifoda vositalari va usullari kirib keldi. Hindiston adabiyoti uchun yangi bo'lgan inqilob kurashchisi — ishchi sinfi vakili obrazi kirib keldi. 20-yillarda milliy-ozodlik harakati masalasigina emas, balki Hindistonning ijtimoiy ozodligi mavzusini ko'tarib chiqadigan adabiy oqim vujudga keldi. Bu oqim 30-yillarda rivoj topdi. Shunday mavzudagi asarlar bangal, hindiy, telugu, tamil, malayalam, marath, gujarat va boshqa adabiyotlarda paydo bo'ldi. Ilg'or estetik tafakkur adabiyotning g'oyaviy va mavzu jihatdan yangilanishiga imkon yaratadi. Bu yangilanish 30-yillarda davr almashishidan dalolat beruvchi janr jihatdan boyish bilan qo'shilib ketgan edi. Roman, qissa, hikoya, qisqa she'r yanada rivoj topdi. 20—40-yillar tamil she'riyatini mashhur vatanparvar shoir Suppiramaniya Baradiy (1881—1921)ning g'oya va obrazlari munavvar qilib turadi. Ushbu g'oyalar Tamilnaduning Pudumeypittan, N. Pichchamurtti, B. S. Ramayya, M. P. Somasundaram (Somu) kabilar ijodida o'z aksini topgan.

Shoir va adib Somuga tanqidiy ruh xosdir. Uning asarlari tamil ziyolilari, mayda savdogarlar turmushiga chuqur kirib borishi bilan ajralib turadi. Ushbu to'plamga Somuning «Uch xotin» nomli hamda tamil yozuvchisi va davlat arbobi Raja Go'palachariyaning hikoyasi kiritilgan. Hozirgi kunda Janubiy Hindistonning boshqa adabiyotlari, xususan, tamil adabiyoti bilan uzviy bog'liq holda malayalam

adabiyoti ham rivoj topmoqda. Hozirgi zamon malayalam she'riyatining klassigi, peyzaj va grajdan lirikasining atoqli ustasi Vallathol o'z insonparvarligi, optimizmi, jo'shqinligi bilan keyingi avlodga mansub Changampuja Krishna Pillay, K. P. G. Nambudiri kabi shoir va adiblarga ulkan ta'sir ko'rsatdi. Ushbu to'plamdan Sarasvatiy Ammaning «Bekami-ko'st xotin» nomli hikoyasi o'rin olgan.

Hozirgi zamon kannada (kannara) adabiyoti ham Janubiy Hindiston nasriy adabiyoti bilan hamohang ravishda rivojlanmoqda: tarixiy, ijtimoiy-maishiy mavzulardagi romanlar, falsafiy, tarixiy, maishiy mavzudagi hikoyalar, ayniqsa, rivojlanmoqda. O'zbek kitobxonni Ashvatha Narayanraoning hikoyasi orqali mazkur adabiyot bilan tanishish imkoniyatiga ega. Andhra xalqi yaratgan telugu adabiyoti o'ziga xos xususiyatlarga ega. XX asrning 20—50-yillari telugu adabiyotida romantizm bilan murakkab bog'lanishda rivojlanayotgan tanqidiy realizmning qaror topish davridir. Mustaqil Hindistonda milliy belgiga ko'ra tashkil topgan birinchi shtat Andhra shtati edi (1953). Shu sababli ushbu adabiyot vakillari ifodaning yorqin shaklda bo'lishiga intiladilar. Buni Bommireddipalliy Suryaraoning to'plamdan o'rin olgan «Yovvoyi yosuman» hikoyasida ko'rish mumkin. Marath va gujarat adabiyoti ma'lum darajada «Hozirgi zamon hind hikoyasi» (T., 1958) to'plamida taqdim etilgan bo'lsa, Gujarat yozuvchisi Pannala'l Patelning «Sendur» va nozik did marath adibi P. L. Deshpandening «Boshliqning marhamati» nomli hikoyalari bilan tanishgach, kitobxon mazkur milliy adabiyotlarning o'ziga xos xususiyatlari haqida tasavvur hosil qilishi mumkin.

Butun ko'pmillatli adabiyotni demokratik asosda jipslashtirishda Hindiston taraqqiyparvar yozuvchilar Assotsiatsiyasi (1936) katta rol ado etdi. Ushbu Assotsiatsiyani Tagor, Premchand, Sh. Chat-topadhayya, Vallathol, S. Naydu, H. Mo'haniy singari so'z ustalari qo'llab-quvvatlaganlar. Uyushmaning dastlabki raisi Premchand o'z nutqida Birinchi umumhindiston yozuvchilar tashkilotining vazifalari haqida gapirib, u vazifalar ijtimoiy taraqqiyot g'oyalari bilan ruhlangan, hayot bilan bog'liq adabiyot yaratishdan iborat, deb ta'rif bergan edi. Premchand hind adabiyotida birinchi bo'lib yozuvchining vazifasi ozodlik uchun kurashda o'z xalqiga yordam berishdir, deb masalani uzil-kesil qo'ygan edi. 40-yillarning boshlariga kelib tanqidiy realizm deyarli barcha hind adabiyotlarida o'z mavqeini yo'qota boshladi. Uning asoschilari Tagor va Premchand tomonidan nasrda ko'tarilgan o'tkir ijtimoiy masalalar qashshoqlashuv va dehqonlarning kurashi, burjua jamiyatidagi keskinlashib borayotgan ziddiyatlar, mayda burjua ziyolilarining ahvoli hind adabiyotida hali ham asosiy o'rinni egallab kelmoqda edi. Masalan, Tarashonkor Bandopadhayya «Zamin-ma'bud» (1939), «Kalindi» (1940) romanlarida bangal dehqonlarining haddan ziyod

mashaqqatli turmushini hayratlanarli darajada tasvirlaydi. Muallif keyingi romanlarida qishloqqa kapitalistik munosabatlarning kirib kelishi, dehqonlarning tabaqalanishini ko'rsatadi. Ingliz tilida ijod qiluvchi adib Mulk Raj Anand Panjob dehqonlar qismatiga bag'ishlangan keng plandagi realistik asarlar yaratadi («Qora suv ortidan», 1940; «Qilich va o'roq», 1942 romanlari). «Keng qalb» romanida (1945) esa yozuvchi shahar mehnatkashlarining turmushi, Amritsarning hunarmand va ishchilarida sinfiy ongning uyg'onishi masalalarini tasvirlaydi. M.R. Anandning ulkan ijodiy imkoniyatlari uning 60 yillik ijodida o'z aksini topdi. 1958-yilda «Zvezda vostoka» jurnalida uning hikoyasi chop etildi. O'zbek shoiri G'.G'ulom adib haqida maqolalar yozdi. Ushbu to'plamga M.R. Anandning «Tilla bilaguzuk» hikoyasi kiritilgan.

50-yillarda hind she'riyatidagi romantik yo'nalishning emotsional, lirik jihati kuchaydi. 20-30-yillar lirik she'riyatidan farqli ravishda 50-yillar she'riyati xayoliy, sehrli emas, balki haqiqiy sevgi va baxtni, tabiat va inson qalbining asl go'zalligini tarannum etdi. Mana shunday lirika Panjob shoirasi Amrita Pritam ijodiga xos. Uning she'riyati kuchli ehtiroslar, o'tkir kechinmalarga boy, unda sevgi lirikasi ustunlik qiladi. Amrita Pritam yuz minglab hind ayollari nomidan, ularning qismati, ichki dunyosi haqida yozadi. Ularning taqdiridagi hammaga xos umumiy va qonuniy boigan hodisalar aks etgan. Shoira ijtimoiy ziddiyatlar keskinligini dadil va ayovsiz ravishda ochib tashlaydi, hind jamiyatida yangi axloqiy me'yorlar o'rnatadi. («Nomalar», 1956, «Mushk», 1956 to'plamlari). Ma'naviy jihatdan qoniqmaslik motivlari uning ijtimoiy mavzudagi to'plamlarida aks etgan («Qora atirgul», 1967; «Turmush», 1968). A. Pritamning prozasi uning lirik she'riyatidagi bosh mavzu chizig'ini davom ettiradi va uni haqli ravishda hind ayoli turmushining qomusi deb atash mumkin. («Doktor Dev», «Panjara», «Bir savol», «Emigrant», «Kisavurlar» va boshqa romanlari). A. Pritam O'zbekistonga katta hurmat-ehtirom bilan qaraydi. Bu haqda u o'zining «Xotiralar»i (Dehli, 1962)da yozadi. «Xotiralar»dagi 7 ta ocherk O'zbekistonga, to'plamning o'zi esa O'zbekiston xalq shoirasi Zulfiyaga bag'ishlangan. A. Pritam bilan Zulfiyani yaqin ijodiy va do'stlik rishtalari bog'lab turadi — «Bhangra» va «Oydin tun» she'rlari 1958-yilda Zulfiya tarjimasida nashr etilgan edi. Mana endi oradan salkam yarim asr o'tib, o'sha ikkita she'r yana o'quvchilar e'tiboriga havola etilmoqda. A. Pritam bilan bir qatorda Premchand an'analarining eng yaxshi davomchisi Amritla'l Nagar hindiy adabiyotiga kirib keldi. Davrni kuchli his etish, yuksak darajadagi grajdanlik mas'uliyati, hind milliy xarakterining yorqin aks ettirilishi — uning asarlariga xos xususiyatdir. A. Nagar 50-yillardagi o'zining eng yaxshi romani «Tomchi va dengiz»da ziyoli kishining o'z xalqi oldidagi burchi,

mustaqil Hindistonni qurish yo'llari haqida fikr yuritadi. Mazkur yilda esa do'griy yozuvchilarining Birinchi umumhindiston konferensiyasi bo'lib o'tdi. Jammu va Kashmir shtatida mazkur til regional til deb tan olingan. O'zbek kitobxonlari do'griy adabiyoti namunasi bilan birinchi marta P. B. Sathening hikoyasi orqali tanishish imkoniyatiga ega. Sindhiy tilida so'zlashuvchilar, asosan, G'arbiy Hindiston (Mumbay, Ahmadobod, Nagpur va h.k.)da istiqomat qiladi.

Yuqoridagi fikrlardan shunday xulosaga kelish mumkinki, xx asr hind adabiyoti jahon adabiyoti o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Chunki bu davrda ijod qilgan adiblar xalq dardi bilan ijod qildi. Mehnatkash xalqning mashaqqatlarini o'z ijod namunalarida ko'rsatib berdi. Insonparvarlik, xalqparlik, erk g'oyalari ularning ijodida uflay turadi. Bugungi kunda o'sha davr adabiyotini nafaqat hind xalqi, balki, butun insoniyat sevib mutolaa qilmoqda.

REFERNCES

1. 1.Tamara Xo'jayeva, Anzoriddin Ibrohimov. Respublika bolalar kutubxonasi. Taqvimj.uz
2. M.Jumaboyev. O'zbek va jahon adabiyoti. O'quv qo'llanma. 1996-yil.
3. Z.Masharipova, T.Matyoqubova. O'zbek yozma adabiyotida folklore an'analari. Toshkent 2011-yil.

KAMLESHVAR HIKOYALARIDA YOZUVCHI BADIY OLAMI VA USLUBI MASALASI

(Kamleshvarning “Shippak” hikoyasi asosida)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7394075>

Sultanova Gavhar Olimjon Qizi

Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti,
Adabiyotshunoslik mutaxassisligi 2-kurs magistranti,
Toshkent sh., O'zbekiston.

Tel:888110898 ; **E-mail :** @sultonovagavhar9@gmail.com

ANNOTATSIYA

Badiiy asarning kitobxonga manzur bo'lishi va ta'sirchanligi oshishida yozuvchi uslubining ahamiyati kattadir. Yozuvchi asarni yozish davomida badiiyatni unutmastligi, shu bilan birga xalqqa tushunilishi oson bo'lishi uchun xaqqlchil til masalasini ham yodidan chiqarmastligi joizdir.

Ushbu maqolada yozuvchi uslubi masalasi Kamleshvarning “Chappal” hikoyasi asosida ko'rib chiqiladi. Shu orqali Kamleshvarning yozuvchilik uslubi va mahorati tahlil qilinadi va umumiy xulosa beriladi. Maqolada yozuvchining uslubi bir qancha kategoriyalarga bo'lish orqali tushuntirib berilgan.

Kalit so'zlar: *Yozuvchi uslubi, mahorat, badiiy uslub, Kamleshvar, “Chappal”, badiiy asar tili.*

ANNOTATION

The writer's style is of great importance in increasing the appeal and effectiveness of a work of art. It is permissible for the writer not to forget the artistry while writing the work, and at the same time, not to forget the issue of correct language in order to make it easy for the people to understand.

This article examines the issue of writer's style based on Kamleshwar's story Chappal. Through this, Kamleshwar's writing style and skills are analyzed and a general conclusion is given. The article explains the writer's style by dividing it into several categories.

Key words: *Writer's style, skill, artistic style, Kamleshwar, "Chappal", language of artistic work.*

АННОТАЦИЯ

Стиль писателя имеет большое значение для повышения привлекательности и эффективности художественного произведения. Позволяет писателю не забывать о художественности при написании произведения, и в то же время не забывать о правильном языке, чтобы сделать его понятным людям.

В данной статье рассматривается вопрос писательского стиля на примере рассказа Камлешвара «Чанпал». Благодаря этому анализируются стиль и навыки письма Камлешвара и делается общий вывод. В статье объясняется стиль писателя путем разделения его на несколько категорий.

Ключевые слова: *писательский стиль, мастерство, художественный стиль, Камлешвар, «чанпал», язык художественного произведения.*

Til janrining badiiy adabiyotga o‘ziga xos hissasi bor. Hikoyaning barcha elementlarini to‘g‘ri tartibga solish ishi faqat til uslubi orqali mumkin. Shu tarzda til va uslubni ajrata olmaymiz – “Agar til adabiyotning tanasi deb hisoblansa, uslub ham shu jismning bo‘yni sifatida qaralishi kerak. “Har qanday ijodkor o‘z ijodini til orqali yaratadi va bu hunar o‘quvchini o‘sha ijod bilan bog‘laydi. Til uslublari bir-birini to‘ldiradi va o‘quvchini shu maqsadga olib boradi. Muallif kompozitsiyaning orqasida yozayotgan narsa. Agar til jozibali bo‘lsa, o‘quvchi yozuvchining maqsadiga erisha oladi.¹ Qisqa qilib aytganda, kompozitsiya - bu muallif o‘quvchilarni o‘zining g‘oyaviy olamiga olib boradigan narsadir. Shu nuqtai nazardan til va uslub alohida ahamiyatga ega. Kompozitsiyaning tili o‘sha muhitda o‘z vositasi orqali o‘quvchilarni olib boradi. U o‘z o‘quvchilari eshitishni xohlaydigan dunyo hikoyasi.

Til uslubining xususiyatlari:

Hikoyada qiziquvchanlik va qiziquvchanlikni saqlab qolish til uslubining ishi. Til uslubining o‘zi hikoyadagi tabiiylik, qiziqarli va qiziqarlilikni saqlaydi. Premchand so‘zlari bilan aytganda, kompozitsiya uslubi jonli va samarali bo‘lishi kerak.

Kamleshvar oddiy odamning hikoyachisi bo‘lib, u o‘z ijodi bilan bog‘lanib, mamlakat va jamiyatning chuqur kontekstlarini ko‘rgan. Ularning tili va uslubini quyidagi toifalarga ajratishimiz mumkin.

Jamoat tili, gazeta tili, adabiy murakkab til, arab fors so‘zlaridan foydalanish. Kamleshvar keng jamoatchilikning hikoyachisi bo‘lgan. Ulardan biri u

¹ Hakimova Muhabbat Alimovna. Adabiyotshunoslikda badiiy asar tili va badiiy nutq uslubi. - Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2022.

shaharlarda va metrolarda yashovchi o'rta sinf dunyosini tasvirlagan. Binobarin, Kamleshvar oddiy odam tilini til yuzasida qo'llagan, unda hind tilida kelgan barcha so'zlar odam nutqida mavjud. Bu sof hind tilida sanskritcha so'z bo'lmasa ham, insonning axloqiy muhitini ranjitadi.

- दो-तीन वार्ड बाँय तीसरी और चौथी मंज़िल पर उतर गए।¹

(Ikki-uch palatadagi bolalar uchinchi va to'rtinchi qavatlariga tushishdi.)²

Birgina shu gapning o'zida ham ingliz tilidan(वार्ड बाँय), ham arab tilidan (मंज़िल) o'tgan o'zlashma so'zlarni ko'rishimiz mumkin.

Adabiy til: Kamleshvar, albatta, jurnalist bo'lgan, lekin u jurnalistikadan ko'ra yozishga ko'proq ahamiyat beradi. O'z so'zlari bilan aytganda – “Nandan, sen meni Ollohobod davridan beri taniding. Mening birinchi o'rinim - "Sariqa" ni yozishim, ikkinchi o'rinim ham unga qattiq bog'langan. Do'stim mening uchinchi ustuvorligimdir va men ustuvorliklarimda chalkashliklarga yo'l qo'ymayman, lekin agar ish yozishimga xalaqit bersa, azizim, men ishni tark etaman. Demak, u jurnalistika olamida ham adabiy jurnalistika bilan shug'ullangani aniq. U "Nai Kahani" va "Sarika" ning "Katha Yatra" ga tahririda adabiy jurnallar bilan bog'langan. Demak, uning syujet uslubi jurnalist uslubi bo'lsa ham. Ular adabiyot yozishda o'sha uslubdan foydalanadilar va o'quvchiga bu jurnalistning adabiyot olamiga noqonuniy kirib kelayotganini hech qayerda his qilishiga yo'l qo'ymaydilar.

Til nuqtai nazaridan, Kamleshvar hikoyalari sahna va dramaga o'xshaydi. Nasrdan ramziy va psixologik hissiyotlarni ifodalash uchun aniq foydalanish yaxshi ma'lum. Uning hikoyalari tili urdu tilining ta'sirida ekanligi ham haqiqat.³ Uning uslubida shaffoflik va amaliylik mavjud. Shu bilan birga, inson hayotining chuqur tuyg'ulari aks etadi. Shu tariqa shuni aytishimiz mumkinki, Kamleshvar adabiyoti o'quvchi ongini o'ziga singdirib, o'z ta'sirini qoldirishga qodir, unda his-tuyg'u nuqtai nazaridan ko'ngilsizlik, bo'g'ilish, umidsizlik va iqtisodiy tengsizlik ko'rinib turadi, til uslubi esa qiziquvchanlikka to'la.

Insoniy munosabatlarning buzilishi, eski avlod va yangi avlod o'rtasidagi masofaning ortib borishi markazsizlashtirish holatini keltirib chiqaradi. Kamleshvar o'zining hikoyalarda zamonaviy hayotda insoniy munosabatlarning parchalanishi haqidagi juda dramatik yo'lni taqdim etdi. Er va xotinning nikoh munosabatlaridagi o'zaro ziddiyat nikoh hayotini dramatik qiladi. O'smirlik davrida avj olgan asabiylik

¹ चप्पल कहानी. कमलेश्वर

² Tarjimalar muallifga tegishli.

³ <https://nibandhbharti.com/kamleshwar-per-nibandh/>

yosh avlodni o‘z yo‘lidan og‘diradi. Ana shu nomuvofiqliklar tufayli inson hayotidagi parchalanish va ziddiyatlarni Kamleshvar o‘z hikoyalarida juda g‘alati tarzda taqdim etgan.

Kamleshvar hikoyalarida zamonaviy muhit tasviri juda noziklik bilan berilgan. Uning aksariyat hikoyalari shahar, shahar, qishloq, shahar va poytaxt hayotiga asoslangan. Shu sababli, ularning hikoyalarida zamonaviy xabardorlik hamma joyda ko‘rinadi. Uning hikoyalarida shahar hayotidagi qo‘shnining e‘tiborsizligi, xudbinligi tasviri yaqqol ko‘zga tashlanadi.¹

Kamleshvar hikoyalarida zamonaviy hayotning turli dardlari, nomuvofiqliklari, umidsizliklari va tabulari aniq tasvirlangan. Uning hikoyalarida jamiyatning har bir jabhasi o‘z ifodasini topgan. Uning hikoyalarida zamonaviy jamiyatda hukm surayotgan xudbinlik, nafrat, nafrat, bo‘g‘ilish va o‘z joniga qasd qilish kabi tuyg‘ular ta‘sirchan tasvirlangan. Uning hikoyalarida zamonaviy hayotda keng tarqalgan sun‘iylik va bo‘shliq fosh etilgan. Yozuvning dastlabki bosqichida Kamleshvar hunarmandchilik va mazmuni anglab, hind hikoyalari mualliflari orasida o‘z o‘rnini egalladi. Yozish jarayonida u matn va hunarmandchiligida yangi tajribalar qildi.

Kamleshvar ji zamonaviy hind hikoyalari mualliflari orasida alohida o‘rin tutadi. U hind badiiy adabiyotiga yangi hayot bag‘ishladi, u ham kontekstli, ham teng huquqli edi. Badiiy adabiyotdagi iste‘dodidan tashqari, u hayot va tarixda liberal fikrlashning yangi yo‘llarini yaratdi. U hunarmandchilik va yozuv tilida yangi paradigmalarni yaratdi. Kamleshvar hech qachon charchamaydigan yozuvchilardan biri va bu uning shaxsiy hayotida ham shunday.

Kamleshvar hikoyalarida uslub jihati uning syujetining asosiy asosini tashkil etgan. Kamleshvar hikoyalarida bu uslubning turli shakllari paydo bo‘lgan. Biz uning romanlarida qo‘llanilgan uslublar haqida umumiy ma‘lumotga ega bo‘lamiz.

Tasviriy uslub: Hind hikoyasida tasviriy uslubdan keng foydalaniladi. Bu orqali romanda hayotning keng doirasi tasviri tavsif tarzida berilgan. Ushbu uslubda yozuvchi hayotning istalgan sohasini o‘z hikoyasining vositasiga aylantira oladi. Bu voqealarning ko‘pligi, belgilarning ko‘pligi, uzoq suhbatlar va boshqalar kabi ko‘plab muammolarni hal qilishi mumkin. Muallif o‘z nomidan tasvirlaydi - Bu uslubda muallif o‘z tasavvuri, his-tuyg‘ulari va ma‘lumotlari asosida hikoya qahramonlari va u bilan bog‘liq voqealarni tasvirlaydi.

Kamleshvar “Chappal” hikoyasida ham tibbiyot instituti va asosan uning liftida sodir bo‘lgan voqeani hikoya qilib berar ekan, o‘quvchining ko‘z oldida jonli manzarani shakllantirish uchun shifoxona manzaralarini erinmay tasvirlaydi:

¹ <https://nibandhbharti.com/kamleshwar-per-nibandh/>

- रास्ता इमरजेंसी वार्ड से जाता था। एक बेहद दर्द भरी चीख इमरजेंसी वार्ड से आ रही थी... वह दर्द-भरी चीख तो दर्द-भरी चीख ही थी-- कोई घायल मरीज असह्य तकलीफ़ से चीख रहा था।¹

(Yo'l tez yordam bo'limidan o'tardi. Favqulodda vaziyatlar bo'limidan juda og'riqli chiyillash kelardi... o'sha og'riqli chiyillash shunchaki og'riqli chiyillash emas edi - yarador bemor chidab bo'lmas og'riqdan qichqirardi).

Bu manzarani o'qigach, har bir kitobxon ko'z oldida shubhasiz shifoxonadagi og'ir ahvoldagi bemor jonlanadi. Bu esa hikoyaning ta'sirchanlik darajasini oshiradi.

Avtobiografik uslub: Kamleshvar o'z badiiy adabiyotida avtobiografik uslubdan ham foydalangan. Avtobiografik uslubda muallif butun hikoyani bitta qahramon orqali batafsil bayon qiladi. Hech bir yozuvchi o'z hayotini yozma mavzu qilib qo'ymaydi va shunday bo'lsa ham, bu uning hayotining bir qismi, deb da'vo qilmaydi. Kamleshvar hikoya qilishning ushbu uslubidan avtobiografik tarzda foydalangan.

Masalan, “Chappal” hikoyasi ham qahramonning o'z tilidan hikoya qilinadi:

- मुझे ऑल इण्डिया मेडिकल इंस्टीट्यूट की सातवीं मंज़िल पर जाना था

(Men Butun Hindiston tibbiyot institutining yettinchi qavatiga borishim kerak edi).

Asar shu zaylda, ya'ni bir qahramon hikoya qilishi natijasida davom etaveradi.

Hissiy uslub: Kamleshvar mohir jurnalist. U shaharchadan tortib shaharlar, metrolargacha bo'lgan hayotni ko'rdi va yaxshi tushundi. Ular yaxshi bilishadiki, bugungi aldamchi, urushga o'xshash hayotda sentimentallikka o'rin yo'q.

- कितना दुःख और कष्ट है इस दुनिया में...लगातार एक लड़ाई मृत्यु से चल रही है...और उसके दुःख और कष्ट को सहते हुए लोग -- सब एक से हैं।²

(Bu dunyoda qanchalar qayg'u va iztiroblar bor... o'lim bilan tinimsiz kurash davom etmoqda... va uning qayg'usi va iztirobini tortayotgan odamlar - barchasi bir.)

Ammo Kamleshvar ham insonning faqat sezgir va hissiyotli bo'lsagina inson ekanligini biladi. Agar u bu hissiyot va hissiyotni olib tashlasa, u odam emas, balki erkak vampirga aylanadi.

¹ चपल कहानी. कमलेश्वर

² O'sha manba

- दुनिया में हर माँ के दूध का रंग एक है। खून और आंसुओं का रंग भी एक है। दूध, खून और आंसुओं का रंग नहीं बदला जा सकता...शायद उसी तरह दुःख, कष्ट और यातना के रंगों का भी बँटवारा नहीं किया जा सकता।¹

(*Dunyodagi har bir onaning suti bir xil rangga ega. Qon va ko'z yoshlarning rangi ham bir xil. Sut, qon va ko'z yoshlar rangini o'zgartirib bo'lmaydi... balki qayg'u, iztirob va azob ranglarini bir xil bo'lib bo'lmaydi.*)

Bugungi dunyomizda nima sodir bo'lmoqda. Buning sababi shundaki, inson tezda hissiyot va hissiyotlardan mahrum bo'ladi. Kamleshvar o'zining emotsional uslubi orqali bugungi odamni inson bo'lib, faqat inson uchun yashashi mumkin bo'lgan o'sha tuyg'ularga qaytarmoqchi.

REFERENCES

1. चप्पल कहानी. कमलेश्वर
2. Hakimova Muhabbat Alimovna. Adabiyotshunoslikda badiiy asar tili va badiiy nutq uslubi. - Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2022.
3. B. Yo'ldoshev, T. Qurbonov; badiiy asar tili va uslubi masalalari (o'quv-uslubiy qo'llanma), Samarqand – 2006.
4. <https://nibandhbharti.com/kamleshwar-per-nibandh/>
5. <https://hihindi.com/kamleshwar-biography-in-hindi/>

¹ चप्पल कहानी. कमलेश्वर

YURIDIK TERMINLARNI SINXRON TARJIMA QILISH MUAMMOLARI (SHHT anjumanlari materiallari asosida)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7394090>

Safarova Iroda Yorqul qizi

stajyor-o‘qituvchi

Tel: +998 93 597 51 11 E-mail: iroda.safarova.24@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ShHT anjumanlarida yuridik terminlarni sinxron tarjima qilish va ularning xitoycha konstruksiyalardagi o‘rni xususidagi dolzarb muamolar atroflicha muhokama qilingan. bundan tashqari, ShHT sammitiga oid yuridik hujjatlar orqali misollar keltirilgan.

Tayanch so‘zlar: *Shanhay Hamkorlik Tashkiloti, sinxron tarjima, konstruksiyalar, sammit, yuridik hujjatlar.*

ABSTRACT

This article discusses in detail the topical issues of simultaneous translation of legal terms at SCO conferences and their place in Chinese constructions. in addition, examples are given through legal documents related to the SCO summit.

Key words: *Shanghai Cooperation Organization, simultaneous translation, constructions, summit, legal documents.*

So‘nggi yillarda mamlakatimizda qabul qilinayotgan qonunlarning soni ko‘payib borayotgani yuridik terminologiyani yanada chuqurroq o‘rganishni taqozo etmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, o‘tkazilayotgan xalqaro anjumanlarda, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va strategik munosabatlarni o‘rnatishda yuridik terminlarning muhim o‘rni va ahamiyatini ko‘rsatmoqda.

Sinxron tarjima tadqiqotlari sirasida yuridik terminlarni tarkibiy qismlarga ajratib tahlil qilar ekanmiz, uning asoschilari sifatida tarkibiy usulning paydo bo‘lish tarixi XX-asr boshlarida rus va polshalik olim I.A.Boduyen de Kurtene, shveysariyalik tilshunos F. de Sossyur (1857-1913), rus tilshunosi N.S.Trubeskoy va boshqalarning asarlari ta‘sirida shakllanganligini guvohi bo‘lamiz. Ushbu uslub o‘z rivojlanishini uchta strukturalizm maktabida boshlagan. Ilk maktab Sharqiy Yevropa strukturalizmi, bu Praga lingvistik maktabiga tegishli bo‘lib, bu tushunchani o‘z

uslubiga asoslanib, birinchi navbatda, fonologiyaga va undan tilning boshqa sohalariga kiritgan, asosan morfologiya va semantikaga bo‘limlariga. Ikkinchi lingvistik maktab Kopengagen bo‘lib, Daniya strukturalizmi deb ataladi, u tilda algebraik munosabatlar haqidagi ta‘limotni, glossematikani ishlab chiqdi. Uchinchisi esa Amerika strukturalizmini tavsiflovchi tilshunoslikdir. U tarqatish konsepsiyasini ishlab chiqdi va unga asoslanib, fonologiya, morfologiya va elementar jumllarni tahlil qilishni tavsiflash usulini yaratdi. Tarkibiy usullarning xilma-xilligi mavjud bo‘lib uning doirasida taqsimot tahlili, komponentli tahlil usuli, to‘g‘ridan-to‘g‘ri komponentlar usuli va transformatsion tahlil usuli paydo bo‘ldi.

Ma‘lumki, rasmiy hujjatlar mantiqiy-formal uslubi, aniqligi bilan ham xarakterlanadi, shu sababli yuridik matn va qonuniy hujjatlarda ishlatilgan tushunchalar va terminlar ma‘nolarining noaniqligi, buzilishiga toqat qilinmaydi. Xususan, quyida misol tariqasida keltirib o‘tiladigan matn tarkibida ham aynan fikrimizni isbotini guvohi bo‘lamiz, bunday vaziyatlarda tarjimon qaltis xatoga yo‘l qo‘ymasligi, raqamlar bilan ishlaganda eng yaxshi usul ketma-ket qayd qilib borish hisoblanadi. 40 mamlakatdan 200 dan ortiq ishtirokchilar 2020 yil 19 noyabrda Jahon bolalar kuni arafasida bo‘lib o‘tgan veb-forumda pandemiya sharoitida bardavom, inklyuziv va sifatli ta‘lim masalalarini muhokama qildilar. “在世界儿童日国际视频论坛 第一次全体会议上的发言” [1] Butunjahon bolalarni himoya qilish kuniga bag‘ishlangan xalqaro video forum” dan quyidagi matn tarkibidagi konstruksiyalar tahlil qilindi.

感谢米尔济约耶娃主席的盛情邀请。值此2020年世界儿童日即将到来之际，很高兴通过视频与大家共同研讨新冠肺炎疫情影响下儿童教育问题。在此，我谨代表中华全国妇女联合会对论坛的召开表示热烈祝贺！对各位朋友致以亲切问候和美好祝愿！

Gǎnxiè mǐ'ěr jì yuē yé wá zhǔxí de shèngqíng yāoqǐng. Zhí cǐ 2020 nián shìjiè értóng rì jíjiāng dàolái zhī jì, hěn gāoxìng tōngguò shìpín yǔ dàjiā gòngtóng yántǎo xīnguān fèiyán yìqíng yǐngxiǎng xià értóng jiàoyù wèntí. Zài cǐ, wǒ jǐn dàibiǎo zhōnghuá quánguó fùnǚ liánhé huì duì lùntán de zhàokāi biǎoshì rèliè zhùhè! Duì gèwèi péngyǒu zhì yǐ qīnqiè wènhòu hé měihǎo zhùyuàn!

Birinchi xonim Mirziyoevaga samimiy taklif uchun o‘z minnatdorchiligimni bildiraman. 2020-yilgi Butunjahon bolalarni himoya qilish kuni munosabati bilan men siz bilan video orqali koronavirus pnevmoniya epidemiyasi ta‘sirida bolalar ta‘limining barcha masalalarini muhokama qilishdan bag‘oyatda mamnunman. Shu

o‘rinda, Butun Xitoy ayollar federatsiyasi nomidan forumning o‘tkazilishi munosabati bilan samimiy tabriklarimni izhor etaman! Barcha do‘stlarga samimiy salomlar va eng yaxshi tilaklarni tilab qolaman!

1) 感谢米尔济约耶娃主席的盛情邀请。“感谢……的盛情邀请”(gǎnxiè.....de shèngqíng yāoqǐng) bu erda ushbu konstruksiya “....taklifingiz uchun o‘z minnatdorchiligimni bildiraman” tarzida ifodalanadi;

2) 值此2020年世界儿童日即将到来之际。“值此……之际”(Zhí cǐ.....zhī jì) bu erda ushbu konstruksiya “....munosabati bilan” tarzida tarjima qiliandi;

3) 我谨代表中华全国妇女联合会对论坛的召开表示热烈祝贺！“谨代表……热烈祝贺”(Jǐn dàibiǎo.....rèliè zhùhè) “....nomidan samimiy tabrik va tilaklarni izhor etmoq” tarzida beriladi;

Bundan tashqarida quyida matnning yana bir qismi tahlil qildik, tahlil natijasida matn garchi pandemiya sharoitida bardavom, inklyuziv va sifatli ta‘lim masalalarini hal etishga qaratilgan bo‘lasada, yuridik terminologiyaga oid terminlar va konstruksiyalar aniqlandi.

中国党和政府一贯高度重视儿童成长和儿童事业发展，始终坚持儿童优先原则，推动我国儿童事业取得历史性成就。**我们完善法律保护**，先后颁布实施《未成年人保护法》《母婴保健法》《义务教育法》等多部法律法规，形成了较为完备的保护儿童权利的法律体系。**我们强化政府责任**，将促进儿童发展纳入国家经济社会发展规划统筹推进，先后制定实施三个周期的《中国儿童发展纲要》，持续改善儿童生存、保护、发展的环境和条件。**我们开展专项行动**，建立了从学前教育到高等教育的学生资助体系，实施了农村义务教育阶段贫困家庭寄宿生生活补助政策、农村义务教育阶段学生营养改善计划和学前教育行动计划等。目前，我国儿童的基本权益得到优先保障，健康水平持续提升，农村儿童受教育水平大大提高，困境儿童得到全面保护。

Zhōngguó dǎng hé zhèngfǔ yīguàn gāodù zhòngshì értóng chéngzhǎng hé értóng shìyè fāzhǎn, shǐzhōng jiānchí értóng yōuxiān yuánzé, tuīdòng wǒguó értóng shìyè qǔdé lǐshǐ xìng chéngjiù. Wǒmen wánshàn fǎlǜ bǎohù, xiānhòu bānbù shíshī “wèi chéngnián rén bǎohù fǎ”“mǔ yīng bǎojiàn fǎ”“yìwù jiàoyù fǎ” dèng duō bù fǎlǜ

fǎguī, xíngchéngle jiàowéi wánbèi de bǎohù értóng quánlì de fǎlù tǐxì. Wǒmen qiánghuà zhèngfǔ zérèn, jiāng cùjìn értóng fāzhǎn nàrù guójiā jīngjì shèhuì fāzhǎn guīhuà tǒngchóu tuījìn, xiānhòu zhìdìng shíshī sān gè zhōuqí de “zhōngguó értóng fāzhǎn gāngyào”, chíchù gǎishàn értóng shēngcún, bǎohù, fāzhǎn de huánjìng hé tiáojiàn. Wǒmen kāizhǎn zhuānxiàng xíngdòng, jiànlìle cóng xuéqián jiàoyù dào gāoděng jiàoyù de xuéshēng zīzhù tǐxì, shíshīle nóngcūn yìwù jiàoyù jiēduàn pínkùn jiāting jìsùshēng shēnghuó bǔzhù zhèngcè, nóngcūn yìwù jiàoyù jiēduàn xuéshēng yíngyǎng gǎishàn jìhuà hé xuéqián jiàoyù xíngdòng jìhuà děng. Mùqián, wǒguó értóng de jīběn quányì dédào yōuxiān bǎozhàng, jiànkāng shuǐpíng chíchù tǐshēng, nóngcūn értóng shòu jiàoyù shuǐpíng dàdà tígāo, kùnjìng értóng dédào quánmiàn bǎohù.

Xitoy partiyasi va hukumati bolalarning o‘sishi va tashabbuslarini rivojlantirishga doimo katta e’tibor berib, ularga ustuvorlik berish tamoyiliga doimo amal qilib, mamlakatim bolalar tashabbuslarining tarixiy yutuqlarini ilgari surdi. Huquqiy himoyani takomillashtirdik, “Voyaga etmaganlarni himoya qilish to‘g‘risida”gi, “Ona va bola salomatligini muhofaza qilish to‘g‘risida”, “Majburiy ta’lim to‘g‘risida”gi qonunlar kabi qator qonun va me’yoriy hujjatlarni e’lon qildik va hayotga tatbiq etib, ularni himoya qilishning nisbatan mukammal huquqiy tizimini shakllantirdik. Biz hukumatning majburiyatini kuchaytirdik, bolalar rivojlanishini rag‘batlantirishni milliy iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish rejasiga kiritdik va bolalarning himoyasi uchun atrof-muhit va sharoitlarni doimiy ravishda yaxshilash maqsadida “Xitoy bolalarni rivojlantirish dasturi” ni uchta siklda ishlab chiqdik va amalga oshirdik. Biz maktabgacha ta’limdan oliy ta’limgacha talabalarni moliyalashtirish tizimini yo‘lga qo‘ydik, kam ta’minlangan oilalardagi o‘quvchilarning qishloq joylarida majburiy ta’lim davrida internatlarga yashash uchun subsidiya siyosatini, qishloq joylarda majburiy ta’lim davrida talabalarning ovqatlanishini yaxshilash rejasini amalga oshirdik. va maktabgacha ta’lim bo‘yicha chora-tadbirlar rejasini ham yaratdik. Ayni paytda mamlakatimizda bolalarning asosiy huquq va manfaatlariga ustuvor ahamiyat qaratilib, sog‘lig‘ini mustahkamlash izchil ta’minlanib, qishloq bolalarining ta’lim-tarbiya saviyasi ancha yaxshilanib, og‘ir ahvolda qolgan bolalar har tomonlama himoya qilinmoqda.

4) 我们完善法律保护(Wǒmen wánshàn fǎlù bǎohù) Biz huquqiy himoyani yaxshilaymiz;

5) 我们强化政府责任(wǒmen qiánghuà zhèngfǔ zérèn) Biz hukumatning javobgarligini kuchaytiramiz;

6) 我们开展专项行动(wǒmen kāizhǎn zhuānxiàng xíngdòng) Biz tegishli chora-tadbirlarni amalga oshiramiz;

Shuningdek, 中国党和政府 (Zhōngguó dǎng hé zhèngfǔ) Xitoy partiyasi va hukumat, 优先原则 (yōuxiān yuánzé) ustuvorlik prinsipi, 历史性成就 (lìshǐ xìng chéngjiù) tarixiy yutuq, 先后颁布实施 (xiānhòu bānbù shíshī) ketma-ket e’lon qilingan va amalga oshirilgan chora-tadbirlar, 《未成年人保护法》 (“wèi chéngnián rén bǎohù fǎ”) “Voyaga etmaganlarni himoya qilish to’g’risida”gi qonun, 《母婴保健法》 (“mǔ yīng bǎojiàn fǎ”) Ona va chaqaloq salomatligi to’g’risidagi qonun, 《义务教育法》 (“yìwù jiàoyù fǎ”) Majburiy ta’lim to’g’risidagi qonun, 法律法规 (fǎlù fǎguī) qonun va qoidalar, 完备的保护 (wánbèi de bǎohù), To’liq himoya qilish, 权利的法律体系 (quánlì de fǎlù tǐxì) huquqiy tizim, 制定实施 (zhìdìng shíshī) shakllantirish va amalga oshirish, 补助政策 (bǔzhù zhèngcè) subsidiya siyosati, 儿童的基本权益得到优先保障 (értóng de jīběn quányì dédào yōuxiān bǎozhàng) bolalarning asosiy huquq va manfaatlariga ustuvor ahamiyat berilishi, 全面保护 (quánmiàn bǎohù) to’liq himoya singari yuridik terminlar aniqlandi va shu tarzida tarjima qilindi.

Tahlilga ko’ra matn 1957 ta ieroglif va 498ta so’zdan iborat bo’lib, matn tarkibida 26 ta konstruksiya ishlatilganligi aniqlandi, bundan tashqari matnda 145 ta yuridik terminologiyaga oid terminlar tarjima qilindi.

Shuningdek, “上合组织秘书长会见东盟成员国驻华大使” “ShHT Bosh kotibi ASEANga a’zo davlatlarning Xitoydagi elchilari bilan uchrashuvi”da suhbat davomida berilgan tarjimaga asoslanib, “2020年12月18日, 上合组织秘书长弗拉基米尔·诺罗夫与东盟成员国驻华大使举行会见。诺罗夫感谢泰国大使的邀请, 并指出, 东盟是上合组织珍贵的合作伙伴, 双方应继续加强互利合作, 共同开展活动。”

秘书长将 11 月由俄罗斯和印度分别组织的上合组织元首峰会、上合组织政府首脑理事会的成果向东盟成员国大使代表团做了介绍。他同时还强调, 在 2021 年上合组织即将年满 20 周岁, 因此计划在组织框架下举办系列活动, 同

包括东盟在内的区域及国际组织共同推动一批项目。据此，诺罗夫又指出了尽快通过并实施《2021-2022年上合组织秘书处与东盟拟办活动清单》的重要性。”

“Shàng hé zǔzhī mìshū zhǎng huìjiàn dōngméng chéngyuán guó zhù huá dàshǐ” ya ‘ni “ShHT Bosh kotibi ASEANga a ‘zo davlatlarning Xitoydagi elchilari bilan uchrashuvi”da suhbat davomida berilgan tarjimaga asoslanib, “2020 nián 12 yuè 18 rì, shàng hé zǔzhī mìshū zhǎng fú lā jī mǐ’ěr•nuò luō fū yǔ dōngméng chéngyuán guó zhù huá dàshǐ jǔ háng huìjiàn. Nuò luō fū gǎnxiè tàiguó dàshǐ de yāoqǐng, bìng zhǐchū, dōngméng shì shàng hé zǔzhī zhēngguò de hézuò huǒbàn, shuāngfāng yīng jìxù jiāqiáng hùli hézuò, gòngtóng kāizhǎn huódòng. Mìshū zhǎng jiāng 11 yuè yóu èluósī hé yìndù fēnbié zǔzhī de shàng hé zǔzhī yuánshǒu fēnghuì, shàng hé zǔzhī zhèngfǔ shǒunǎo lǐshì huì de chéngguò xiàng dōngméng chéngyuán guó dàshǐ dàibiǎo tuán zuòle jièshào. Tā tóngshí hái qiángdiào, zài 2021 nián shàng hé zǔzhī jíjiāng nián mǎn 20 zhōusui, yīncǐ jìhuà zài zǔzhī kuàngjià xià jǔbàn xiliè huódòng, tóng bāokuò dōngméng zài nèi de qūyù jí guójiè zǔzhī gòngtóng tuīdòng yī pī xiàngmù. Jù cǐ, nuò luō fū yòu zhǐchūle jǐnkuài tōngguò bìng shíshǐ “2021-2022 nián shàng hé zǔzhī mìshū chù yǔ dōngméng nǐ bàn huódòng qīngdān” de zhòngyào xìng.”

“2020 yil 18 dekabrda ShHT Bosh kotibi Vladimir Norov ASEANga a ‘zo davlatlarning Xitoydagi elchilari bilan uchrashdi. Norov Tailand elchisiga taklif uchun minnatdorchilik bildirdi va ASEAN ShHTning oliyjanob hamkori ekanini, tomonlar o ‘zaro manfaatli hamkorlikni mustahkamlashda va birgalikda faoliyat olib borishda davom etishini ta’kidladi.

Bosh kotib **noyabr oyida** ASEANga a’zo davlatlar elchilari delegatsiyasini Rossiya va Hindiston tomonidan tashkil etilgan ShHT davlat rahbarlari sammiti va ShHT hukumat rahbarlari kengashi natijalari bilan tanishtirdi. U, shuningdek, Shanxay Hamkorlik Tashkiloti **2021 yilda tez orada 20 yoshga** to’lishini ta’kidladi, shuning uchun u bir qator loyihalarni mintaqaviy va xalqaro tashkilotlar, jumladan, ASEAN bilan birgalikda ilgari surish uchun tashkiliy asnoda bir qator tadbirlarni tashkil etishni rejalashtirmoqda. Shunga ko’ra, Norov "Shanxay hamkorlik tashkiloti kotibiyati va ASEAN tomonidan **2021-2022 yillarda** tashkil etiladigan tadbirlar ro‘yxati" ni imkon qadar tezroq qabul qilish va amalga oshirish muhimligiga ham ishora qildi” [2]. Ushbu tarjima orqali tarjimondan vaqtga doir raqamlarga nihoyatda aniqlik kiritish hamda yuqori hushyorlik bilan tarjimoni amalga oshirishi talab etiladi. Qator konferensiyalarda aynan sonlar ishtirok etgan jarayonda tarjimon albatta diqqatini jamlashi, sonlarda adashmaslik uchun ularni qayd etib borishi maqsadga muvofiq bo’ladi. “ShHT Bosh kotibi ASEANga a’zo davlatlarning Xitoydagi

elchilari bilan uchrashuvi” matni 1206 ta ieroglif va 398 ta soʻzdan iborat boʻlib, ulardan 43 tasi yuridik terminologiyaga oid termin ekanligi hamda 17 ta qolipli birikmadan foydalanganligi aniqlandi. Ushbu matnning toʻliq shakli bilan tanishganimizda quyidagi qolipli birikmalar aniqlandi:

1) 满意地回顾了两国政府和两国人民之间的友好关系 (Mǎnyì dì huíguò liǎng guó zhèngfǔ hé liǎng guó rénmin zhī jiān de yǒuhǎo guānxì) “Ikki davlat hukumati va xalqlari oʻrtasidagi doʻstona aloqalarni mamnunlik bilan baholamoq”;

2) 有助于维持繁荣与稳定 (yǒu zhù yú wéichí fánróng yǔ wending “Taraqqiyot va barqarorlikni qoʻllab-quvvatlashga yordam berish”;

3) 有助于两国关系在新的基础上进一步发展 (yǒu zhù yú liǎng guó guānxì zài xīn de jīchǔ shàng jìnyībù fāzhǎn) “Yangi negiz asosida ikki davlat oʻrtasidagi aloqalarni rivojlanishi va mustahkamlanishiga poymdevor yaratish”;

4) 经过两国政府代表团的会议，同意声明如下 (jīngguò liǎng guó zhèngfǔ dàibiǎo tuán de huìyì, tóngyì shēngmíng rúxià) “Ikki davlat hukumat delegatsiyalari muzokaralari natijasida quyidagilarga kelishildi” singari qolipli birikmalar yuridik hujjatlarning asosan kirish qismida qoʻllanilishi kuzatildi. Hujjatning asosiy qismi individual xarakterga ega boʻlganligi bois, qolipli birikmalarining qoʻllanilishi nisbatan cheknanlangan. Hujjatning yakuniy qismida odatda qolipli birikmalar qoʻllanilishi kuzatildi, bu esa hujjatning kuchga kirish borasidagi rasmiyatchilikga urgʻu beradi.

Xulosa. Sinxron tarjima nafaqat oʻzining anchagina qiyin va murakkab ekanligi, balki eng tezkor tarjima sifatida oʻta muhim va qimmatli ekanligi bilan ham ajralib turadi. Agar yozma – yozma tarjima yordamida bir tildagi maʼlumot ikkinchi tilga maʼlum vaqt oraligʻidan soʻng etkazilsa, ogʻzaki – ogʻzaki tarjima, ayniqsa uning sinxron tarjima turi bir tildagi maʼlumotning ikkinchi tilga etkazilishi uchun hech qanday vaqt oraligʻiga hojat qoldirmaydi. Boshqacha qilib aytganda, agar tarjimaning boshqa turlari faqat maʼlum vaqt oraligʻini bosib oʻtish sharti bilan tillar oʻrtasidagi toʻsiqni olib tashlashga erishsa, sinxron tarjimaning maqsadi tillar oʻrtasida shunday farq yoki toʻsiqning mavjud ekanligini bilintirmaslikka, tafovutlar oʻrtasidagi vaqt oraligʻini esa keskin qisqartirishga qaratilgan boʻladi.

Шунинг билан бирга, синхрон таржимон нафақат икки тилни яхши билиши, балки икки тил тегишли бўлган мамлакатларнинг сиёсий, ижтимоий, маданий ва иқтисодий ҳаётининг, илм-фанининг барча соҳалари, шунингдек ушбу мамлакатлар халқлари маданияти, урф-одати, дунёқараши ва менталитети

тўғрисида иложи борича кўпроқ маълумотга эга бўлиши, ушбу мамлакатлар ҳаётида юз бераётган воқеалар ва жараёнлардан хабардор бўлиб туриши лозим бўлади.

REFERENCES

1. G'ofurov I., Mo'minov O., Qambarov N., Tarjima nazariyasi. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2012. – 235 b.
2. John Lyons. Language and Linguistics. Cambridge University press. London. 2000., 31 p.
3. <https://www.zaminfoundation.ngo/oz/articles/webforum2020>
4. www.sectsco.org

KRISHAN CHANDAR ASARLARINING O‘ZBEKCHA TARJIMALARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7394911>

Nazrullayeva Gulnoza Karimbek qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti,
Tarjimashunoslik va xalqaro jurnalistika kafedrası tayanch doktoranti
Toshkent, O‘zbekiston
e-mail: nazrullayevag@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada hozirgi kunga qadar tarjimashunoslikda maxsus o‘rganilmagan mavzu – zamonaviy hind adabiyotining yorqin namoyandasi Krishan Chandar asarlarining o‘zbekcha tarjimalari tahlilga tortiladi. Unda ilk bor Krishan Chandar hikoyalarini o‘zbek tiliga tarjima qilgan ijodkorlar A.Ibrohimov va A.Fayzullayevlarning tarjimonlik mahoratlariga e‘tibor qaratiladi.

Kalit so‘z va iboralar. *Krishan Chandar, badiiy tarjima, personaj nutqi, bolalar nutqi.*

ANNOTATION

This article analyzes the Uzbek translations of the works of Krishan Chandar, a bright representative of modern Indian literature, which has not been specially studied in translation studies. It will focus on the translation skills of A. Ibrohimov and A. Fayzullayev, who translated Krishan Chandar's stories into Uzbek for the first time.

Keywords and phrases. *Krishan Chandar, fiction translation, character speech, children's speech.*

Hind adabiyotining yirik namoyandalaridan biri Krishan Chandar hind adabiyoti taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan. Adibning “Tilimi xayol” (1937), “Biz vahshiyimiz” (1949) hikoyalar to‘plami, “Mag‘lubiyat” (1958), “Bo‘ron kurtaklari” (1954), “Kumush yara” (1964) romanlari, “Ko‘cha ortga qaytadi” (1961), “Ikkinchi qor yog‘ishdan avval” (1967) qissalari, Loy o‘yinchoqlar” (1956), “Xotiramdagi chinorlar” (1968), “Eshakning sarguzashtlari” (1958 – 65), “Dadar ko‘prigidagi bolalar” (1958), “Qog‘oz qayiq” (1966) qissalari bizga yaxshi ma‘lum.

Krishan Chandar hozirgi zamon talabiga javob beradigan yozuvchilardan edi. Uning romanlarini va hikoyalarini nafaqat o‘z ona yurtida, balki o‘zga yurtlarda ham mutola qilishadi. Uning romanlari ko‘plab dunyo tillariga tarjima qilingan. Xususan ingliz, fransuz, nemis, golland, norveg, rumin kabi bir necha evropa tillariga, arab, fors, senegal, xitoy, koreys, yapon kabi sharq tillariga, va albatta o‘zbek tiliga ham o‘girilib nashr etilgan. Krishan Chandar ijodiga bag‘ishlab bir qator tadqiqotlar olib borilgan.

Krishan Chandar 20 dan ortiq roman, 30ga yaqin hikoya, dramalar, tanqidiy maqolalar va ocherklar muallifidir. Ular taxminan 80 ga yaqin. Yozuvchining kinofilm senariylari va hajviy romanlari mashhurdir¹. 1932-yil uning “Sadxu” hikoyasi urdu tilida chop etilgan.

Krishan Chandar ijodi odatda hayotdan olingan voqealardan tashkil topgan. Uning roman, hikoyalarida nochorlikda yashovchi odamlar hayoti, mehribon va g‘ururli insonlar taqdiri, yaxshi insonlarni xor qilmaslik to‘g‘risida so‘z borgan.

Krishan Chandar hikoyalarining ilk tarjimalari: 1955-yilda “Seni kutaman”² (“Жду тебя”³ मैं इंतज़ार करूंगा⁴) nomli hikoyasi rus tilidan Mahmud Yahyoyev tomonidan o‘zbekchaga tarjima qilingan. 1957-yil “Shamollar onasi” (“Мать ветров”⁵ तुफ़ान की कलीआँ⁶) hikoyasi rus tarjimoni V.Bikova tomonidan tarjima qilingan. 1958-yilda ushbu hikoyani rus tilidan Qodir Mirmuhamedov o‘zbek tiliga tarjima qilgan⁷. “Yozuvchining ilk ijodiga mansub lirik hikoyasi “Angi” romantik bo‘yoqdorlikka ega. “Angi” hikoyasi yozuvchining bolaligi o‘tgan Kashmir bilan bog‘liqdir. 1972-yilda “Angi” hikoyasi urdu tilidan rus tarjimashunoslari I.Rabinov va I.Kudryavsev tomonidan rus tiliga tarjima qilingan”⁸. 1979 – yil “Bir eshakning sarguzashti” (“Похождения Осла”⁹ एक गधे की आत्मकथा¹⁰) hikoyasi Mustafu Horun

¹ Сухочев А. Мастера современной прозы Кришан Чандар. – М.: Прогресс, 1972. – С. 6.

² Кришан Ч. Сени кутаман. Ҳикоя (рус тилидан Маҳмуд Яҳёев таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Т.: Шарқ, 1955. - № 3.

³ <https://m.livelib.ru/book/10004544>

⁴ <https://hi.m.wikipedia.org/wiki/विकिपीडिया> में खोजें

⁵ <https://m.livelib.ru/book/10004544>

⁶ <https://hi.m.wikipedia.org/wiki/विकिपीडिया> में खोजें

⁷ Кришан Ч. Шамоллар онаси. Ҳикоя (рус тилидан Қодир Мирмуҳаммедов таржимаси) // Жаҳон адабиёти. .– Т.: Шарқ, 1958. № 9.

⁸ Сухочев А. Мастера современной прозы Кришан Чандар. – М.: Прогресс, 1972.

⁹ <https://m.livelib.ru/book/10004544>

¹⁰ <https://hi.m.wikipedia.org/wiki/विकिपीडिया> में खोजें

tomonidan Bengal tiliga tarjima qilingan. 1983-yil Amir Fayzullayev “Ezgulik xapdorisi” hikoyani o‘zbek tiliga tarjima qilgan¹.

1972-yil Moskvada Krishan Chandar qissalari va hikoyalari “Zamonaviy nasr ustalari. Hindiston”. (Мастера Современной прозы. Индия²) kitobi chop etilgan. Mazkur kitobda Krishan Chandarning eng mashhur 2 ta qissasi va 23 ta hikoyasi jam bo‘lgan. Kitobni tuzuvchi va tarjimoni A.Suxochev. Ushbu kitobdagi barcha qissa va hikoyalar urdu tilidan tarjima qilingan. “Kitobda yozuvchining eng mashhur qissalaridan “Yer qachon paydo bo‘lgan” (“Когда пробудились поля”, “जब खेत जागे” 1951) va “Xotiramdagi chinorlar”³ (“Чинары моих воспоминаний”, “मेरी यादों के चिनार” 1968) qissalari joy olgan”⁴. Kitobda 23 ta hikoyalarning rus tiliga qilingan tarjimalari mavjud.

Odatda Krishan Chandar hikoyalarida Hindistondagi hayot qiyinchiliklari gavdalanar edi. Garchi u boshqa mavzularda ham ijod qilgan bo‘lsada. Hindistonda Krishan Chandarning kitoblari mahalliy 16 tilda bosib chiqarilgan. Hamda ko‘plab asarlari chet tillariga tarjima qilingan. Xususan ingliz va rus tillariga. Uning eng mashhur romanlaridan biri “Eshakning sarguzashti” (“Похождения Осла”⁵ एक गधे की आत्मकथा⁶), “Singan daraxt” (“Перевернутое дерево”⁷ उल्टा दाराखत⁸) falsafiy ertaglaridir. -2008-2007yillarda mashhur kitoblaridan biri “Qalb ovozi” (“Голос сердца”⁹ चांदी का घाव दिल¹⁰) R.Qayumova tomonidan urdu tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan.

“Krishan Chandarning ilk hikoyalari “Botkin kasalligi” (“Желтуха”) hamda, Laxor jurnallarida chop etilgan “Adabi dunyosi” (Адаби дунья) va “Xumoyun” (Хумаюн) asarlari kitobxonlar etiborini tezda o‘ziga chorladi. Krishan Chandarning dastlabki hikoyalar to‘plami “Tilsimi xayol”(1937) (Талисман мысли) nomli ilk hikoyalar to‘plami unga shuhrat olib keldi”¹¹.

¹ Кришан Ч. Эзгулик хапдориси. Хикоя (хиндий тилидан Амир Файзуллаев таржимаси) // Жахон адабиёти. – Т.: Шарк, 1958. – № 9.

² Сухочев А. Мастера современной прозы Кришан Чандар. – М.: Прогресс, 1972.

³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: Давлат илмий нашриёти, 2003. - № 5. - Б. 100.

⁴ Сухочев А. Мастера современной прозы Кришан Чандар. – М.: Прогресс, 1972.

⁵ То же произведение. – С. 11.

⁶ <https://hi.m.wikipedia.org/wiki/विकिपीडिया> में खोजें

⁷ old.rsl.ru/table.jsp

⁸ <https://hi.m.wikipedia.org/wiki/विकिपीडिया> में खोजें

⁹ <https://m.livelib.ru/book/10004544>

¹⁰ <https://hi.m.wikipedia.org/wiki/विकिपीडिया> में खोजें

¹¹ Сухочев А. Мастера современной прозы Кришан Чандар. – М.: Прогресс, 1972.

Krishan Chandarning “Dadar ko‘prigidagi bolalar”¹ (“Дети с Дадарского моста”² ”दादर पुल के बच्चे”³) qissasi 1999-yil hindiy tilidan Ansoriddin Ibrohimov tarjima qilgan. Yozuvchining “Bir qizga ming oshiq”⁴ (“Одна девушка и тысяча влюбленных”⁵ एक लड़की हज़ार दीवाने⁶) romani 2011-yil tarjimon Amir Fayzullayev hindiy tilidan tarjima qilgan.

Krishan Chandar shunchalar ijodga sho‘ng‘iganidan o‘zining salomatligiga beparvo bo‘lgan. Uning san‘atga bo‘lgan muhabbati juda kuchli edi. U 1977-yilning 8-martida Bombay shahrida yurak xuruji tufayli vafot etgan. Yozuvchiga bag‘ishlab Punch shahrining markaziga haykal qo‘yishgan.

Krishan Chandarning ko‘pgina tarjima hikoyalari o‘zbek kitobxonlariga ma‘lumdir. Adibning A.Ibrohimov tomonidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan “Dadar ko‘prigidagi bolalar” (दादर पुल के बच्चे) qissasi 1999 yilda tarjima qilingan va “Bir qizga ming oshiq” (एक लड़की हज़ार दीवाने) romani A.Fayzullayev tomonidan 2011 yilda o‘zbek tiliga tarjima qilgan.

Oxirgi yillarda O‘zbekistonda Sharq tillaridan, xususan, hindiy tilidan badiiy asarlarni tarjima qilishda katta ishlar qilindi. Hind adabiyotining mashhur vakillaridan biri Krishan Chandarning qalamiga mansub “Dadar ko‘prigidagi bolalar” asari 1999-yil hindiy tilidan o‘zbek tiliga Ansoriddin Ibrohimov tarjima qilgan, hamda, “Bir qizga ming oshiq” asari 2011-yil Amir Fayzullayev hindiy tilidan o‘zbek tiliga o‘g‘irgan. Tarjimonlar Krishan Chandarning ushbu qissalarini kitobxonga manzur qilish maqsadida o‘z ona tilining imkoniyatlaridan unumli foydalangan.

Krishan Chandarning “Dadar ko‘prigidagi bolalar” asari tarjimasida bolalar nutqi bolalarcha mohirona berilgan. Asarni tahlil qilish jarayonida bolalar nutqining rivojlanishida nafaqat til qonunlari, balki og‘zaki nutqqa xos xususiyatlar, tafakkurning rivojlanish qonuniyatlari, atrof-muhit bilan tanishish jarayonida hosil qilingan tasavvurlar ham o‘z aksini topishi mumkin.

Bolalar nutqining rivojlanishida nafaqat til qonunlari, balki og‘zaki nutqqa xos xususiyatlar, tafakkurning rivojlanish qonuniyatlari, atrof-muhit bilan tanishish jarayonida hosil qilingan tasavvurlar ham o‘z aksini topadi. Shu jihatdan

¹ Кришан Ч. Дадар кўпригидаги болалар. Қисса (ҳиндий тилидан Ансориддин Иброхимов таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Т.: Шарқ, 1999. - № 2.

² Сухочев А. Мастера современной прозы Кришан Чандар. – М.: Прогресс, 1972. – Б. 11.

³ कृश चन्द्रा दादर पुल के बच्चे नई दिल्ली-2013।

⁴ Кришан Ч. Бир қизга минг ошиқ. Роман (ҳиндий тилидан Амир Файзуллаев таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Т.: Шарқ, 2011. - № 4.

⁵ <https://m.livelib.ru/book/10004544>

⁶ कृश चन्द्रा दादर पुल के बच्चे नई दिल्ली-2013।

psixolingvistika mustaqil fan sifatida shakllanganidan so‘ng bu yo‘nalishga bo‘lgan e’tibor tobora ortib bordi.

चार कदम और आगे जाकर हमें एक और लड़का मिला जो लकड़ी के एक छोटे-से तख्ते पर फाउण्टेन पेन रखे, उन्हें बेच रहा था और आवाजें लगा रहा था, 'असली शेफर का पेन केवल चार आने में।

Sal nari yurib, yana bir bolaga duch keldik. U kichikroq bir faner taxtaga qator qilib avtoruchkalarni terib olganda, “Kep qoling asl yoqut avtoruchkaga! Kep qoling, atigi to‘rt anna!” deb ovozing boricha qichqirayapti.

Ushbu gapning tarjimasi o‘zbek kitobxoniga chunarli qilib tarjima qilingan. Chunki tarjimon asliyatdagi “Asl avtoruchka faqat to‘rt annaga” personaj nutqini “Kep qoling asl yoqut avtoruchkaga! Kep qoling, atigi to‘rt anna!” deb mohirona o‘zbek tiliga o‘girgan. O‘zbek xalqiga tegishli “Kep qoling” bozorda ishlatiladigan gapni joyiga qo‘yib ishlata olgan.

'जाओ, जाओ।' उस लड़के ने हमें अपने निकट आते हुए देखकर कहा, 'कहीं कोई दूसरी जगह देखो, मेरी ग्राहकी खराब न करो ।'

- Qani, jo‘nab qol-chi, bu erdan! – uning yoniga o‘tirmoqchi bo‘lganimizni ko‘rib do‘q qildi bola. – Borlaring, boshqa yoqqa borlaring, savdoning beliga tepasanlar!

Bu o‘rinda tarjimon gaplarni tarjima qilayotganda iboralarni qo‘llagan. Misol uchun, 'कहीं कोई दूसरी जगह देखो, मेरी ग्राहकी खराब न करो।' jumlaning tarjimon “Borlaring, boshqa yoqqa borlaring, savdoning beliga tepasanlar!” deb o‘zbek tiliga o‘giradi. Asliyatdagi “मेरी ग्राहकी खराब न करो” gapni quyidagi ibora bilan beradi “Savdoning beliga tepasanlar”. Mutarjim ushbu gapni to‘g‘ri tarjima qilgan deyish mumkin.

कम्पाउण्ड के बाहर मोमबत्तियां बेचने वाला एक छोटा-सा लड़का हमारे पीछे-पीछे हो लिया।

'पूअर आरफन....यतीम हूं....पूअर, पूअर आरफन....तीन आने में दो कैण्डिल बेचता हूं....और मोम की बत्तियां तीन आने में ले जाओ....क्राइस्ट तुम्हारा भला करे, तीन आने ही दो....पूअर आरफन....मदर-फादर डेड....तीन आने ही दो '

Bizga o‘sha erdan sham sotib o‘tirgan kichkinagina bir bolakay ilashdi. U inglizcha va hindiychani aralash-quralash qilib, buzib-yorib labi-labiga tegmay bidirlardi:

- Ota-onam yo‘q...yetimman, ikkitasi uch annadan sham sotaman...Sizlar ham shamdan ola ketinglar...Xudo xayringizni bersin, uch annagina berib, shamdan ola ketinglar...Bir bechora etim bolaman...Ota-onam o‘lib ketgan...Uch annani ayamanglar

Tarjimon “U inglizcha va hindiychani aralash-quralash qilib, buzib-yorib labi-labiga tegmay bidirlardi:” gaplarini o‘zidan qo‘shadi. Kichkina bolakay qanday gapirayotganini tarjimon kitobxonlarga aniq tushintirib ko‘rsatib beradi. Asliytdagi “क्राइस्ट तुम्हारा भला करे” gapini tarjimon “Xudo xayringizni bersin” deya o‘zbek tiliga o‘giran. Bizningcha tarjimon bola qaysi dinga tegishliligini ochib bera olmagan. Gapning mohiyati bekilib qolgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Mutarjim bolaning xristian diniga mansubligini e‘tiborga olishi kerak edi. “Xudo o‘zi madadkor bo‘lsin” deya berishi mumkin edi. Mutarjim bolakayning nutqini asliyatdan ham marobiga etkazib tarjima qilgan desak bo‘ladi. Chunki tarjimada bolakayning nolalari chiroyli tasvirlangan. Ammo asliyatda unday emas.

Bir tildan biror bir asarni tarjima qilish salkam yangi asar yaratishga teng. Chunki ikkala mehnat ham ijod bilan jambarchas bog‘liq. Krishan Chandarning “Dadar ko‘prigidagi bolalar” hikoyasi tarjimasida mutarjim erishgan yutuqlarni sanash qiyin. Shu bilan bir qatorda, tarjima jarayonida yo‘l qo‘yilgan ayrim kamchiliklarga nisbatan ham obyektiv munosabat bildirish lozim. Ana shu nuqtai nazarlardan kelib chiqib bu borada olib borilayotgan tadqiqotlarimizni davom ettirish kerak bo‘ladi.

REFERENCES

1. Бархударов А.С., Бескровный В.М. Хинди-Русский словарь. – М., 1972.
2. Кришан Ч. Сени кутаман. Ҳикоя (рус тилидан Махмуд Яхёев таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Т.: Шарқ, 1955.
3. Кришан Ч. Шамоллар онаси. Ҳикоя (рус тилидан Қодир Мирмуҳаммедов таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Т.: Шарқ, 1958.
4. Кришан Ч. Эзгулик хапдориси. Ҳикоя (хиндий тилидан Амир Файзуллаев таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Т.: Шарқ, 1958.
5. Кришан Ч. Бир қизга минг ошиқ. Роман (хиндий тилидан Амир Файзуллаев таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Т.: Шарқ, 2011. - № 4.

6. Кришан Ч. Дадар кўпригидаги болалар. Қисса (хиндий тилидан Ансориддин Иброҳимов таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Т.: Шарқ, 1999. - № 2.
7. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. – Т.: Фан, 2005.
8. Сухочев А. Мастера современной прозы Кришан Чандар. – М.: Прогресс, 1972.
9. Саломов Ғ. Тил ва таржима. – Т.: Фан, 1996.
10. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: Давлат илмий нашриёти, 2003. - № 5.
11. Ходжайева Н. Hindiycha-o‘zbekcha, o‘zbekcha-hindiycha iboralar lug‘ati. Т.: ToshDSHI, 2015.
12. Х.Х.Ҳамидов. Турк фразеологияси масалалари./ Монография. – Т.: “BAYOZ”, 2019.
13. कृश्न चन्दर। दादर पुल के बच्चे। नई दिल्ली-2013।

“NAVOIY” ROMANIDAGI MILLIYLIKNING EVFEMIZM VA DISFEMIZMLAR VOSITASIDA IFODALANISHI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7394919>

Rasulova Kamola Patxilayevna

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, Qiyosiy tilshunoslik, lingvistik
tarjimashunoslik mutaxassisligi 2-kurs magistranti, Toshkent sh. O‘zbekiston.

Tel: +998 93 386 63 05; E-mail: rasulovakamola0120@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada atoqli o‘zbek adibi Oybekning “Navoiy” romanidagi milliylikning evfemizm va disfemizmlar vositasida ifodalanishi masalasi romanning iste’dodli turk tarjimonlari Ahsan Botur va Shuayip Qoraqosh tomonidan amalga oshirilgan tarjimalar misolida ko‘rib chiqiladi.

Tayanch so‘zlar: roman, badiiy tarjima, frazeologizm, maqol, obrazli ko‘chma ma’no.

ABSTRACT

The present article discusses the representation of nationality through euphemisms and dysphemism in the novel "Navoi" written by Oybek in Turkish translations made by talented translators Ahsan Botur and Shuayip Karakash.

Key words: story, literary translation, phraseological unit, proverb, metaphorical meaning.

“Milliylik” va “milliy o‘ziga xoslik” atamallari o‘zaro ma’nodosh tushunchalardir. Asarning umumiy xususiyatlari xalqning xususiy va ijtimoiy hayot tarzi, turmush sharoiti, kiyimi, urf odatlari, shahar, muassasalarning nomlarida ko‘rinadi. Bularning yig‘indisi asarning milliy xususiyatini tashkil etadi¹.

Evfemizm (yun. euphemismos — yumshoq ifodalash) – so‘zlovchiga aytish noqulay, noo‘rin yoki qo‘pol tuyulgan so‘z va iboralarning sinonimi sifatida paydo bo‘lgan so‘zlar. Evfemizm salbiy voqelikni atashdan qochish, shunday voqelikning salbiy ta’sirini yumshatish uchun xizmat qilib, kishining izzatnafsiga tegadigan, unga malol keladigan, hurmatsizlik ifodalaydigan, axloqiy me’yorlarga zid keladigan

¹ Хамидов Х. Ўзбек қисса ва романлари турк тилида. Монография. – Тошкент: EFFECT-D нашриёти, 2022. – Б. 27.

holatlarning yoki to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytish mumkin bo‘lmagan maxfiy voqeliklarning salbiy ta‘sirini kamaytirish, ularni yashirish, berkitish; noxush xabarni beozorroq, yumshoqroq shaklda etkazish, ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan, “o‘ldi” deyish o‘rniga “olamdan o‘tdi”, “ko‘z yumdi”, “vafot etdi”; tug‘di deyish o‘rniga “ko‘zi yoridi”, “yengillashdi” kabi iboralardan foydalanish. Tilda evfemizmning qo‘llanishi tabu hodisasi bilan bog‘liq holda tarixiy etnografik hodisa sifatida shakllangan.

Evfemizmning aksi hisoblangan disfemizm hodisasi ham qadimdan mavjud bo‘lgan bo‘lsa-da, evfemizmdan farqli o‘laroq, fanda kam o‘rganilgan mavzu hisoblanadi. Buning sababini esa madaniy muloqot me‘yorlaridan izlash lozim. Chunki ular badiiy adabiyotda, madaniy muloqot muhitida odob nuqtai nazaridan berilishi mumkin bo‘lmagan birlik sifatida qaralgan. Odatda, tilshunoslikka oid lug‘atlarda disfemizm xususida alohida to‘xtalinmay unga evfemizm bo‘limida yo‘l-yo‘lakay izoh berilib ketiladi. Bunga misol sifatida V.N.Yartseva taxriri ostida chop etilgan “Лингвистический энциклопедический словарь”ni olish mumkin. Unda evfemizm xususida so‘z ketganda yo‘l-yo‘lakay “uslubiy va emotsional betaraf so‘zni nisbatan qo‘pol, noqulay so‘z bilan almashtirish” deya ta‘riflanadi.

Ushbu maqolada atoqli o‘zbek adibi Oybekning “Navoiy” romanida uchraydigan evfemizm va disfemizm hodisalari va unga turk tarjimonlarining yondashuvlari ko‘rib chiqilib, tarjima sirasida erishilgan yutuq va kamchiliklarga nisbatan fikr bildiriladi.

Professor A. Hojiyev evfemizm hodisasini shunday izohlaydi: “Evfemizm – narsa-hodisaning ancha yumshoq shakldagi ifodasi; qo‘pol beadab so‘z, ibora va tabu o‘rnida qo‘pol botmaydigan so‘z (ibora)ni qo‘llash”¹. Evfemizm ifodaga ijobiy yondashuvni yuzaga keltirish maqsadi bilan amalga oshiriladi².

Evfemizmlar madaniy hodisa sifatida madaniyat taraqqiyotida o‘ziga xos o‘rin tutadi. Turli xalqlar evfemizmlaridagi madaniy o‘xshashliklar ularga yuklangan vazifalarning bir xilligidan kelib chiqadi. Evfemizmlarni vazifalariga ko‘ra: tabu-taqiq ifodalovchi evfemizmlar va xushmuomalalik ifodalovchi evfemizmlarga ajratish mumkin³.

Fikrimizni “Navoiy” romanidan olingan misollarga qaratsak:

¹ Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. –To‘shkent: ЎзМЭ, 2002. –Б. 131.

² Вандриес Ж. Язык. –М.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1937. –С. 206; Булаховский Л.А. Введение в языковедение. – М.: УЧПЕДГИЗ, 1954. –С. 49; Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. –М.: Флинта, 2012. –С. 284; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. –М.: Советская энциклопедия, 1966. –С. 521.

³ Usmonova Sh. Tarjimaning lingvomadaniy aspektlari. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: 2015. – В. 43.

Asliyat: *Lekin, keyinchalik, Temur davlati parchalanib, shahzodalar orasida toj-taxt uchun urush, janjallar qizib ketgach, bu oilaning ovozi asta so'na boshlagan: dadasi Feruzbek qaysi bir safarda dom-daraksiz g'oyib bo'ldi.*

Ahsan Botur tarjimasini: *Ama sonralari Timur davlati parchalanib, shahzodalar orasida taht kavgalari boshlayinca bu oilaning de yavaş yavaş yildizi sönmeye yüz tutmuş. Babası Firuzbey bilmem hangi savaşta sessizce terk-i dünya eylemiş.*

Shuayip Qoraqosh tarjimasini: *Fakat daha sonralari Timur davlati parchalanib, shahzodalar orasida taç-taht için tartışma ve savaşlar kızışınca bu oilanın şöhreti de yavaş yavaş sönmeye başlamıştı. Babası Firuzbek, bir sefer sırasında habersizce kaybolmuştu.*

Bu parchaga e'tibor beradigan bo'lsak asliyat matnda "g'oyib bo'lmoq" birikmasi A.Botur tomonidan "terk-i dünya eylemiş" deb evfemizm shaklida o'girilgan bo'lib, uning o'zbekchaga tarjimasini "tarki dunyo qildi" ya'ni "o'ldi" tarzida berilgan. "Tarki dunyo qilmoq" ham evfemizmga bir misol bo'lsa-da, asliyat matndagi "g'oyib bo'lmoq" ya'ni "yo'qolmoq" shakliga to'g'ri kelmaydi. Ikkinchi tarjimon Shuayip Qoraqosh so'zma-so'z tarjima qilib, xuddi shu jumlani ya'ni "g'oyib bo'lmoq" birikmasini "kaybolmuş", "yo'qolgan" shaklida ag'dargan.

Evfemizm xalqlardagi urf-odat, madaniy saviyaning darajasi, estetik did va etnik me'yorlarning rivojlanishi bilan bog'liq. Tilning taraqqiyoti bilan uning evfemistik qatlami ham rivojlanadi. Yangicha axloq odob, yangicha dunyoqarash me'yorlari asosida evfemizmning yangi yangi shakllari yuzaga keladi. Tilda muayyan nutq vaziyati talabi bilan vujudga kelgan evfemizm ham mavjudki, ularning ma'nosi ko'pincha matn orqali oydinlashadi. Masalan, "Ra'noni egasiga topshirmagunimizcha, — dedi Nigor oyim, — quyilmaydiganga o'xshaydi" (A. Qodiriy) jumlasida nutq odobi nuqtai nazaridan "erga bermoq" iborasi o'rnida egasiga topshirmoq shaklidagi evfemizm qo'llangan. Evfemizm ilmiy va rasmiy uslublarda keng qo'llanadi¹.

Shu kabi evfemizmni "Navoiy" romanida ham uchratishimiz mumkin. Masalan,

Asliyat: *Kampir unga qo'rqa-pisa qaradi: "Achchig'lanma, bek yigit, o'zi uyatchang qiz, yana boshi bog'liq...*

Ahsan Botur tarjimasini: *İhtiyar korkulu gözlerle ona bakıp: - Aldırma bey yigit, -dedi. - Çok utangaç bir kız. Sonra başı da bağlı ..*

Shuayip Qoraqosh tarjimasini: *Yaşlı kadın ona korkarak baktı : " Öfkelenme , bey yiğit, kendisi mahçup bir kız ...*

¹ Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo'ng'urov R., Rustamov H., O'zbek tili stilistikasi, T., 1983; Omonturdiyev A., O'zbek nutqining evfemik asoslari, T., 2000.

Yuqoridagi “boshi bog‘liq” iborasi o‘zbek tilida nutq odobi yuzasidan ayol kishi (qiz bola)ga nisbatan “unashtirilgan” ma’nosida ishlatiladi. Romanning 1-tarjimasida Ahsan Botur ushbu birikmani aynan tarjima orqali beradi (*başi da bađlı*). Biroq, turk tilida ushbu birikma “unashtirilgan” ma’nosida ishlatilmaydi. Ikkinchi tarjimada esa (Sh.Qoraqosh) “boshi bog‘liq” birikmasi umuman tushurib qoldirilgan.

Disfemizmlar tasnifi. Disfema-denotatga sub’ektiv munosabatning manfiy tomonga ketishi bilan bog‘liq pragmatik hodisa bo‘lib, unga adabiy tilda o‘rin yo‘q deyishga asos yo‘q. Disfemik ma’noli birliklardan tinglovchida voqelik yoki shaxs haqida kuchaytirilgan salbiy taassurot qoldirish uchun foydalaniladi, biroq bu holat uni shu jihatdan o‘rganishga, tahlil va talqin etish, qolaversa, tasnif etishga asos yo‘qligini, maqsad noma’lum ekanligini, extiyoj sezilmasligini ko‘rsatmaydi. Muammo shundaki, haqiqatan ham disfemizm mutlaq alohida birliklar tizimi emas, bunday birliklarning disfemik qiymati nutqiy, u evfemizm bilan bir sistemada, shu bilan birga, unga qarama-qarshi zid vosita sifatida qaraladi¹.

Disfemizm evfemizm bilan munosabatdosh bo‘lganligi sababli ularning tasnifida ham evfemizmlar tasnifidagi ayrim belgilar tayanch bo‘lib xizmat qiladi.

Disfemizmlarning semantik guruhlari doirasi ham asosan so‘kish, haqorat, qarg‘ish, kinoya, masxara tushunchalarini ifodalovchi birliklartsh o‘z ichiga oladi. Shulardan kelib chiqib, to‘plangan misollar asosida quyidagi qarg‘ish anglatuvchi disfemizmlar personajlar nutqida keltirilib, ularning xulq-atvori, kasb-kori, hayotiy tajribasi, ruhiyati, yoshi, ijtimoiy kelib chiqishi aniqlandi (*“Maryam ilk bor “haromi” degan so‘zni eshitganida besh yashar qizaloq edi.*)²:

Disfemizmgga O.S.Axmanovning “Tilshunoslik atamaları lug‘ati”da qisqacha izoh berilgan. “Disfemizm (kakofemizm) isp. disfemismo. Trop. muayyan matndagi predmet, narsa xodisa nomini nisbatan qo‘pol, vulgar ifoda bilan almashtirish”.

Asliyat: - *Qaysi To‘g‘onbek, birodar? – elkasidan turtib so‘radi Sultonmurod.*

- *Yangi tug‘ilgan itlardan...*

Ahsan Botur tarjiması: - *Hangi Dođanbey birader? – omuzumdan tutarak sert çıktı Sultan Murat.*

- *Yeni kiralanan itlerden!...*

Shuayip Qoraqosh tarjiması: - *Hangi Dođanbey birader? – omuzumdan dürterek sordu Sultanmurad.*

- *Yeni dođan itlerden!...*

¹ Qodirova. X. O‘zbek tilida evfemizm va disfemizm. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”. 2013, 52 b.

² Kurbanov S.S., Saparova M.R. Badiiy asar jozibadorligini oshirishda qarg‘ish anglatuvchi disfemizmlarning personajlar nutqida berilishi.

O‘zbekcha matndagi “it” so‘zining o‘zi “badfe’l”, “badxulq” ma’nosini bergan. Bu so‘z bir qancha o‘rinda qo‘llanilgan (“itemgan, it, itbachcha, it-mushuk, itlanish” kabi) va haqorat sifatida namoyon bo‘lgan. Misolda esa “yangi tug‘ilgan itlardan” birikmasi ham “bu lavozimda (soliq yig‘uvchi) yangi badxulq, badfe’l kishilardan biri” degan ma’noda disfemik ma’noda kelgan.

Ahsan Botur ishlatgan “kiralanan itlerden” ya’ni, “yollangan itlardan” birikmasini o‘rinli qo‘llanilgan deyish mumkin. Sh.Qoraqosh birikmani so‘zma-so‘z “Yeni do‘gan itlerden!...” deb tarjima qilgan.

Asliyatdagi yana bir “It” disfemizmi qo‘llanilgan jumla uchraydi:

Asliyat: - *Behuda ovora bo‘lasiz, buvi, - dedi Dildor kuyunib. - It akilladi qo‘ydi-da.*

Ahsan Botur: - *Bo‘şa kendini yoruyorsun buvi, dedi Dildar kivançla. - Itin aklına esmiş işte...*

Shuayip Qoraqosh tarjimasini: - *Boşuna uğraşıyorsunuz nine! – dedi Dildar öfkelenerek. It öylesine söylemiş işte...*

Ma’lumki, o‘zbek tilida “aytdi qo‘ydi-da, kezi kelganda ayrdi-da” ma’nosidagi “It huradi, karvon o‘tadi” degan maqol bor. Muallif ushbu jumlaning yozayotganda ana shu maqolni ko‘zda tutgan. Buni tushunmagan ikki tarjimon esa jummalarni noto‘g‘ri tarjima qilgan. “It akilladi qo‘ydi-da” jumlasini turk tiliga “It ürer kervan geçer” shaklida tarjima qilinsa, o‘rinli qo‘llanilgan bo‘lar edi.

Disfemizmlar tasnifida xuddi evfemizmlar tasnifida bo‘lgani kabi bir qancha omillar tayanch bo‘ladi. Masalan,

Disfemik ma’noli birliklarning mavzuiy guruhlari. Bunda asosan so‘kish, haqorat, qarg‘ish, kinoya, masxara tushunchalarini ifodalovchi vositalar bilan chegaralanadi.

So‘kish va haqoratni ifodalovchi disfemik ifodalar. Mazkur disfemik ifodalarga misol tariqasida ayollarga nisbatan qo‘llaniladigan “Sochi uzun, aqli qisqa” iborasini misol tariqasida keltiradigan bo‘lsak, jumladagi “aqli qisqa” birikmasi disfemizm bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu birikma ahmoq, farosatsiz, o‘ylab gapirmaydigan ayollarga nisbatan ishlatiladi.

Qarg‘ish anglatuvchi disfemik ifodalar. Har qanday qarg‘ish so‘zlari disfemik kayfiyat uyg‘otadi. Masalan, “Harom qotsin, go‘rso‘xta, qaqshagur, uying kuysin, xumpar” kabilarni disfemizimga misol tariqasida keltirishimiz mumkin.

Masxara, kinoya anglatuvchi disfemik ifodalar. Masxara va kinoyaga oid disfemizmlar badiiy adabiyotda ko‘p uchraydi. Masalan, “qo‘tir itning bolasi” birikmasi, yoki bo‘lmasa “homilador” ifodasini asosan hayvonlarga nisbatan

ishlatiladigan “bo‘g‘oz” so‘zi hech qanday bo‘yoqdorlikka ega emas. Lekin, ayrim hollarda uning insonlarga nisbatan qo‘llanilishi disfemik mohiyat kasb etadi¹.

O‘zbek tilida “*o‘lib turgan ekan*” birikmasi og‘zaki nutqda ko‘p qo‘llaniladi. (ustida sezdirmasa-da, “*ichida jon-jon deb turmoq*”) ma’nosida ishlatiladi. Mazkur iboradagi “o‘l” tushunchasidan foydalanilganining o‘ziyoq disfemik kinoyani yuzaga keltiradi.

Disfemizm tilshunoslikda A.N.Rezanova tomonidan leksik-semantik jihatdan quyidagicha tasnif qilinadi:

- O‘lim, kasallik, jismoniy va ma’naviy nuqsonlarni bildirib keluvchi disfemizmlar;
- Keng doiradagi jinoiy guruhlar bilan bog‘liq disfemizmlar;
- Inson nuqsonlari bilan bog‘liq disfemizmlar;
- Millatga mansub disfemik nomlar;
- Xudo, iblis (shayton), cherkov marosimlari bilan bog‘liq disfemizmlar.²

Endi “Navoiy” romanida uchraydigan disfemizmlarga misollar keltiramiz:

Asliyat: - *Shayton, otamiz Odamni ham aldagan emasmi? Orada shaytonlar yo‘qmi? – dedi ishontiradigan ohangda Shahobiddin.*

Ahsan Botur tarjimasi: *Şeytan Âdem babamızı dahi aldatmadı mı? Arada şeytanlar yok mu? - dedi inandırıcı bir âhenkte Şehâbeddin.*

Shuayip Qoraqosh tarjimasi: “*Şeytan, atamız Âdem'i de aldatmış değil mi? Arada şeytanlar yok mu?*” dedi inandırıcı bir sesle Şehabiddin.

Asliyatda insonga nisbatan ishlatilgan “shayton” so‘zi ma’no jihatdan “yo‘ldan ozdiruvchi, qabih ishlarga boshlovchi” kishilarga nisbatan qo‘llaniladigan disfemizmni kinoya shaklini yuzaga keltirmoqda. “*Orada shaytonlar yo‘qmi?*” disfemizmi ikki tarjimon tomonidan so‘zma-so‘z tarjima qilinib “*Arada şeytanlar yok mu?*” deb o‘girilgan va romandagi ma’noni to‘laqonli chiqarib bergan.

Xulosa qilinadigan bo‘lsa, evfemizmning paydo bo‘lishi insoniyat tafakkuri va axloqiy qadriyatlar rivoji bilan bog‘liq. Har ikki hodisa – ko‘chim, nutqiy jarayon mahsuli hisoblanadi. Ulardan ba’zilari lisoniy birlik bo‘lib, adabiy me’yor qatoridan o‘rin olgan.

Tadqiqotlarimizdan shuni aytishimiz mumkin-ki, hamma vaqt ham evfemizm va disfemizmlar asliyatda bo‘lgani kabi tarjimalarda hosil bo‘lavermaydi. Ba’zan esa

¹ Qodirova. X. O‘zbek tilida evfemizm va disfemizm. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”. 2013, 52 b.

² Резанова А.Н. Дисфемия в английском языке: семантические механизмы и прагматические функции. Автореф... канд. Филол. Наук. – Санкт – Петербург, 2008. – С. 20.

aksincha asliyatda soʻzlar orqali ifodalangan jumlar tarjimalarda evfemizm va disfemizmlarni keltirib chiqishi mumkin.

REFERENCES

1. Ҳамидов Х. Ўзбек қисса ва романлари турк тилида. Монография. – Тошкент: EFFECT-D нашриёти, 2022. – Б. 27.
2. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Тошкент: ЎзМЭ, 2002. -Б. 131.
3. Вандриес Ж. Язык. –М.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1937. –С. 206; Булаховский Л.А. Введение в языковедение. –М.: УЧПЕДГИЗ, 1954. –С. 49; Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. –М.: Флинта, 2012. –С. 284; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. –М.: Советская энциклопедия, 1966. –С. 521.
4. Usmonova Sh. Tarjimaning lingvomadaniy aspektlari. Oʻquv qoʻllanma. – Toshkent: 2015. – B. 43.
5. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qoʻngʻurov R., Rustamov H., Oʻzbek tili stilistikasi, T., 1983; Omonturdiyev A., Oʻzbek nutqining evfemik asoslari, T., 2000.
6. Qodirova. X. Oʻzbek tilida evfemizm va disfemizm. Oʻquv-uslubiy qoʻllanma. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”. 2013, 52 b.
7. Kurbanov S.S., Saparova M.R. Badiiy asar jozibadorligini oshirishda qargʻish anglatuvchi disfemizmlarning personajlar nutqida berilishi.
8. Резанова А.Н. Дисфемия в английском языке: семантические механизмы и прагматические функции: Автореф... канд. Филол. Наук. – Санкт – Петербург, 2008. – С. 20.
9. Aybek. Nevâyi, Roman, Türkiye Türkçesine aktarma ve İnceleme Prof. Dr. Şuayip Karakaş. –İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2019. – 461 s.
10. Aybek, M.T. Nevai, Çev. Ahsen Batur. – İstanbul: 1995.
11. Oybek, Navoiy, roman, / «Asr oshgan asarlar» turkumi // Tahrir hayʼati: Bobir Alimov va b. –Toshkent: «Sharq», 2004, – 496 b.

HINDIYDAN O‘ZBEKCHAGA NASRIY TARJIMADA EKVIVALENT KOMMUNIKATSIYANING MAQSADINI IFODALASH DARAJASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7394929>

Fatxutdinova Iroda Atxamovna

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti,
Tarjimashunoslik va xalqaro jurnalistika kafedrası o‘qituvchisi
Toshkent, O‘zbekiston

e-mail: Irodaislomzoda7@gmail.com

ANNOTATSIYA

Tarjimashunoslikda ekvivalentlik masalasiga doir mavzular, ekvivalentlikning yuzaga kelishida darajalarning o‘rni, qo‘llash uslubi masalasi dolzarb muammolardan sanaladi. Maqsad: ekvivalentlik masalasida ko‘tarilgan muammoni aniqlash, ekvivalentlik darajalarining ahamiyatini belgilash, asliyat va tarjima matni o‘rtasida ekvivalentlikning ma‘noviy yaqinligini qiyoslashdan iboratdir. O‘zbek tarjimashunosligida badiiy matn tarjimasi ekvivalentlik darajalari ilk marotaba o‘rganib chiqish tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi. Tadqiqot materiallaridan “Tarjimashunoslik”, “Tarjima nazariyasi va amaliyoti”, “Madaniyatlararo muloqot” fanlarni o‘qitishda foydalanish mumkin. Mazkur maqolada ekvivalentlik masalasida ko‘tarilgan muammoni aniqlash, ekvivalentlik darajalarining ahamiyatini belgilash, asliyat va tarjima matni o‘rtasida ekvivalentlikning ma‘noviy yaqinligini qiyoslashdan iboratdir.

Kalit so‘zlar: Ekvivalentlik, referentsiya, kommunikatsiya, denotativ, ekspressiv, konnotativ, signifikativ, pragmatik leksik-semantik.

ABSTRACT

Equivalence degrees, place of degrees at uprising the equivalence, method of application are considered relevant issues in the translation. The aim is to identify the problems of the issues raised by equivalence, determine the value of equivalence, comparing similarity of meanings between the original text and translation. Objectives: To determine the degree of equivalence in translation, to study phrases while maintaining the goal of communication, determining equivalent meaning in comparisons and special words. The object of our research is the form of comparisons and phrases of the original text converted to text of translation; and the equivalent forms in the translated text is the subject of research. The study used the

method of comparative analysis. The first study of equivalence in translation of literary texts in the Uzbek translation is the actuality of the study. Study materials can be used in teaching of "Theory and Practice of Translation" and "linguistics culture". Scientific research work consists of an introduction, conclusion and bibliography. At transition of equivalent phrases of original texts and translation observed constriction of their meaning, as well as at the transition from the original text to text of translation, there is reductions of their meaning and reception, as a supplement, the new value.

Keywords: *Equivalence, adequacy, reference, communication, denotative, expressive, connotative, significative, pragmatic lexicon-semantic.*

Tarjima millatlararo muloqotning eng muhim ko‘rinishi bo‘lib, turli millatlarni bir-biriga bog‘lab turuvchi madaniyatning eng asosiy omili bu tarjimashunoslikdir.

Tarjimachilik faoliyatining bosh yo‘nalishi turli tillarda so‘zlovchi xalqlarni o‘zaro tanishtirish, adabiyot orqali o‘zaro muloqotini tashkil etish, boshqacha aytganda, madaniyatlararo kommunikatsiya (muloqot) imkoniyatini yaratishdir. Tarjima jarayonida faqat ikki til emas, balki ikki madaniyat, adabiyot, qolaversa, ikki bir biriga teskari voqelik muloqotga kirishadi [1,42-b]. Shu nuqtai nazardan tarjimon faqat ekvivalent muvofiqlikni izlash emas, balki madaniyatlararo tafovut xalaqit berayotgan o‘rinlarda, tarjima matn o‘quvchisiga kerakli tushuntirishlarni bera olishi, balki kerak bo‘lsa, iste‘molchiga turli zaruriy sharh va izoxlarni berish imkoniyatlarini topishga hamda asliyat muallifi ko‘zlagan maqsadni to‘liq berishga harakat qilishi lozim.

Tadqiqotchilar tarjimada faqat tilshunoslik me‘yorlarini emas, balki madaniyatlararo o‘zaro muloqot va ta‘sir omillarini hisobga olish zarurligi masalalarini muntazam o‘rtaga tashlab keladilar. Biz tilshunos hamda tarjimashunos olimlarning ekvivalentlikning darajalari yuzasidan olib borgan nazariyalari bilan tanishib chiqdik. Unda ekvivalentlikning asosan quyidagi beshta darajaga bo‘lib o‘rganganligini ko‘rishimiz mumkin: ekvivalentlikning kommunikatsiya maqsadi darajasi (pragmatik), vaziyatni tasvirlash darajasi (signifikativ), vaziyatni tasvirlash uslubi darajasi (denotativ), ibora tuzilmasi darajasi (sintaktik), leksik-semantik muvofiqlik darajasi va h.zo. Shulardan, ekvivalentlikning kommunikatsiya ya‘ni muloqot maqsadi darajasi masalasi alohida o‘ringa egadir. Rus olimi Komissarov takidlashicha lisoniy birliklarning aniq va voqeiy muloqot sharoitida qo‘llanishi pragmatik tahlil ob‘ekti hisoblanadi [4,207-b]. Ushbu nazariyaga asoslanib, tadqiqotimiz ob‘ekti sifatida hindiycha nasriy asarlarni tahlil qilganmiz.

Asar muallifining matnni yaratishdan maqsadi o‘quvchiga muayyan ta‘sir

ko‘rsatishdir. Bu ta‘sir kommunikativ istak belgisi bo‘lib, A.D.Shveytser tasnifiga ko‘ra quyidagicha ifodalanadi:

- *iste‘molchini real vaziyat yoki holatdan xabardor qilish;*
- *muallifning bayon etilayotgan axborotga shaxsiy munosabatini sezdirish;*
- *mazkur axborotga o‘quvchining munosabatini tekshirib ko‘rish;*
- *axborot orqali iste‘molchini qandaydir harakatlarni amalga oshirishga undash.*

[2,45-s] A.D.Shveytser ekvivalentlik turlarini bayon qilishda semiotika, ya‘ni belgilar tizimini o‘rganadigan fan natijalari asos qilib olinadi. Muloqot ana shu belgilar orqali amalga oshiriladi. Uning tasnifiga ko‘ra kommunikatsiya maqsadini saqlashda, asosan, neologizmlar, aforizmlar, xalq maqollari va iboralar kirishini ta‘kidlab o‘tadi [3, 55-b]. “Bu tur tarjima uchun juda qiyin, chunki asliyat tilining madaniy o‘ziga xosliklari tufayli ularning asl ma‘nosini farqlay olmaslik xavfi mavjud” deydi [1, 49-b].

Asar tarjimasida har bir belgi va hattoki nuqta ham muloqot maqsadi bo‘lishi mumkin, bunda so‘zlovchi va tinglovchi munosabati nutqiy muloqot sharoitida yuzaga keladi, nutqiy harakat muloqot matnini talab qiladi va shu muloqot kontekstida mazmunga ega bo‘ladi.

Kommunikatsiya yuzaga kelishi uchun muhit bo‘lishi darkor. Muhit, o‘z navbatida, ijtimoiy xususiyatga ega bo‘lib, u ijtimoiy qatlam, guruhning madaniyati bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Ushbu guruhdagilar har xil anglashilmovchiliklar, ma‘noviy ikkiyoqlamalik, noaniqliklarni bartaraf etish imkonini beradigan umumiy bilim zahirasi hamda muloqotning mavaffaqiyatini ta‘minlovchi qoidalardan foydalanish malakasiga ega bo‘lishadi. Kommunikatsiya jarayonida biror bir vaziyatni bayon etayotganda matn turli maqsadlarni ko‘zlashi mumkin. Kommunikatsiya maqsadi matn mazmunining muhim komponentini tashkil etadi va retseptor shu komponentni ma‘lumotdan “ajratib” olgandagina muloqot akti to‘liq amalga oshirilishi mumkin. Tabiiyki, kommunikatsiya maqsadini berish tarjimada birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan, tarjimada har bir gap, so‘z, tovush, xatto punktuatsion belgi o‘z o‘rnida bo‘lishi kerak. Chunki bularning har biri, o‘rniga qarab, katta uslubiy ma‘no kasb etgan bo‘lishi mumkin. Masalan, hindiy tilidagi “हथ”(hath) “qo‘l” so‘zining lug‘atda o‘ndan ortiq ma‘nosi va ushbu so‘z bilan ifodalanuvchi maqol va iboralarning esa yuzdan ortiq ma‘nolari borligini ko‘rish mumkin [5, 801-b]. Bu o‘rinda tarjimon asliyatda kommunikatsiya maqsadini to‘g‘ri tushunib olishi, bundan tashqari asliyat muallifining dunyoqarashi, maslagi kabi individual xususiyatlarini hisobga olishi va asliyatda tasvirlanayotgan voqelikka nisbatan shakllanishi mumkin bo‘lgan ijobiy yoki salbiy munosabatlarni ham

oldindan ko‘ra bilishi lozim. Shu jihatdan tarjimon oldida yuzaga keladigan muammolardan biri muloqot maqsadini to‘g‘ri anglash bilan uni saqlab qolish masalasi turadi. Kommunikatsiya ishtirokchilarining bir-birini tushunishi muloqotning asosiy sharti hisoblanadi. Masalan, “चाय खत्म है” «*Choy tugabdi*», ठंडी हवा» «*Sovuq*» jumllarini «*Choy damla*», «*Issiqroq kiyin*» yoki «*Eshikni yop*» kabi mazmunlarida anglash uchun J.Serl aytganidek «o‘zaro umumiy va oldindan ma’lum bo‘lgan ma’lumotga» ega bo‘lish lozim. Ammo bunday holatda va «orqa fon»da turadigan ma’no o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi [6, P-1979].

Turli mantiqiy-semantik amallar asosida mazmuniy xulosalarga erishishning yana bir yo‘li so‘zlovchi «nimani nazarda tutayotganligini» ehtimol qilish va anglashdir. Masalan, “सर्दी आयी” «*Qish keldi*» gapini eshitib, so‘zlovchi «*Havo sovuq, issiq kiyimlaringni tayyorla*» mazmunidagi maslahatini bermoqchi degan xulosaga kelish mumkin. Ammo bu xulosa bor-yo‘g‘i ehtimol, balki so‘zlovchi «*Uyni isit*» demoqchidir. Shuning uchun A.D.Shveytser tarjimonga mantiqiy amallar asosida bajarilishi mumkin bo‘lgan maqsadni farqlash lozimligini uqtiradi.

Asliyatning kommunikativ teng qiymatliligini ro‘yobga chiqarish nafaqat narsa va xodisalar to‘g‘risida axborot beruvchi nutq vositalarining moddiy-mantiqiy ma’nolarini hamda ularning hissiy-ta’sirchan va obrazli-uslubiy jihatlarini o‘zida mujassamlashtirgan majoziy vazifalarini to‘g‘ri talqin qilishni, balki fikrning til ifodasi bilan muloqot ishtirokchilari o‘rgasidagi munosabatini belgilaydigan pragmatik aspektini ham nazarda tutishni talab qiladi. Ushbu vazifani to‘laqonli ado etish uchun tarjimon asliyat yaratilgan til, xalq, davlatning tarixi, madaniyati, adabiyoti, urf-odatlar va marosimlari, o‘tmish va bugungi ma’naviy dunyosi, xullas barcha zaruriy xalq realiyalari bilan obdon tanishib chiqadi. Shu jarayonda tarjimonda retseptor sifatida asliyat matnga nisbatan shaxsiy pragmatik munosabati shakllanadi. Biroq tarjimon shuni ham hisobga olishi kerakki, uning retseptor sifatida matn mazmuniga nisbatan shakllangan munosabati asliyat matnda aks etgan muallif pragmatik munosabatini tarjimada ekvivalent berishga xalaqit bermasligi lozim. Shu nuqtai nazardan, Bhisham Sahniyning “Basantiy” asarida quyidagi iborani misol tariqasida tahlil qilib o‘tamiz:

बसंती के पिता को देखता ही दिनु भीगी बिल्ली बन गया। (५७) *Basantiyning otasini ko‘riboq Dinu suvga tushgan mushukday shumshayib goldi* (82-b). Bu misolda hindiy tilidagi “भीगी बिल्ली” (bhigi billi-xo‘l mushuk) tushunchasi o‘zbek tilidagi “*suvga tushgan mushukday*” iborasiga ekvivalent bo‘lib, muallif bu bilan qahramonni

“*hafsalasi pir bo‘lgan*”ni nazarda tutgan. Har ikki tilda ham bu ibora mushuk obrazida muqobil berilganligini ko‘rishimiz mumkin.

Kommunikatsiyaning maqsadiga erishish uchun tarjimon tarjima qilayotgan so‘z ma‘nolarini retseptorda taassurot qoldirish yo‘llarini ochib berishi va u haqida ma‘lumotga ham ega bo‘lishi kerak. Kezi kelganda o‘zidan qo‘shib unga kerakli sharx va tushuntirishlar bera olishi lozim.

Har qanday matn nimadandir xabar beradi, qandaydir ma‘lumotni o‘z ichiga olgan bo‘ladi. O‘quvchi o‘sha ma‘lumot yoki xabarga diqqat qilmasa, unda matnning kommunikativ vazifasi ado etildi deb bo‘lmaydi. O‘sha ma‘lumot yoki xabarga e‘tibor qaratib, uni o‘zlashtirgan retseptor o‘z-o‘zidan mazkur matnga munosabat bildirgan bo‘ladi. Munosabat turlicha, salbiy yoki ijobiy, hayratlanish yoki jirkanish kabi turli emotsional-ekspessiv holatlarda ko‘rinishi mumkin [1, 29-b].

A.Shveytser, A.Noybert asarlarida tarjima-tillararo kommunikatsiya mahsuli ekanligi atroflicha tushuntirib berilgan. Natijada uzoq yillardan beri tilshunos va adabiyotshunoslar o‘rtasida mavjud bo‘lgan bahslarga deyarli chek qo‘yilgan. A.D.Shveytserning fikriga ko‘ra, tarjimada eng muhimi dastlabki va tarjima matnlarining invariant kommunikativ effektiga suyanuvchi kommunikativ ekvivalentligidir. Kommunikativ ekvivalentlik dastlabki matnning tarjimada funktsional dominantligini saqlab qolishni nazarda tutuvchi funktsional ekvivalentlik bilan bog‘liq. Agar kommunikativ ekvivalentlik semantik va pragmatik darajalarga qo‘llanilsa va funktsional ekvivalentlik bilan to‘ldirilsa, to‘liq ekvivalentlik to‘g‘risida gapirish mumkin. Har bir tilda so‘zlashuvchi shaxsning ijobiy yoki salbiy munosabatidan kelib chiqib emotsional bo‘yoqdagi so‘zlar uchraydi. Lug‘atlarda ko‘plab topiladigan hech qanday emotsional bo‘yoqdorlikka ega bo‘lmagan so‘zlar neytral emotsional so‘zlar deb ataladi. Shunga asosan leksik birikmalarni uch turga ajratish mumkin. 1) salbiy emotsional, 2) neytral emotsional, 3) ijobiy emotsional so‘zlar. So‘zlarning emotsional bo‘yog‘i ikki xil usulda ko‘pma‘noli so‘zlarning kontekstga mos ma‘nosini tanlash va so‘zlarga emotsional bo‘yoq beruvchi qo‘shimchalarni qo‘shish yordamida yasaladi.

Tildagi obrazlilikni ifodalovchi vositalar ichida iboralar alohida o‘rin tutadi, chunki ular kesatq, nafrat, jirkanish, so‘kish, qarg‘ish kabi salbiy, erkalash, hazil, rag‘batlantirish kabi ijobiy qo‘shimcha ma‘no noziklarini ifoda etuchi obrazli birikmalar hisoblanadi. Har bir yozuvchining iboralardan foydalanish uslub va yo‘nalishlari bo‘ladi. Agar ma‘lum tilda yaratilgan asarni boshqa tilga tarjima qilish lozim bo‘lsa, xususan iboralarni o‘g‘irish jarayonida tilda mavjud bo‘lgan muqobil variantlari, sinonim yoki ekvivalentlaridan foydalaniladi.

Bolgar olimasi A.Lilova ta’kidlaganidek “tarjimadagi qiyinchiliklar ma’lum darajada u yoki bu asardagi milliy xarakterni aniq-ravshan qayta yaratish bilan bog‘liqdir. Asar milliy hayotni qanchalik yorqin aks ettirsa, qanchalik xarakterli holatlarni yaratsa, tarjimon unga mos keladigan ekvivalent vositalarni topishda shunchalik qiyinchilikka duch keladi” [7, 103-b].

आज ही लड़की के हाथ पीले कर देंगे (१७) *Tarjimon:* “*Bugunoq qizingni erga beramiz*” (14-b) *So‘zma-so‘z tarjimasi* “*Bugunoq qizning qo‘lini sariq qilamiz*” Ushbu jumlada “हाथ पीले करना” (hath pile karna) iborasi “*turmushga bermoq*” yoki “*uzatmoq*” deb tarjima qilinadi. Bu erda tarjimonni jiddiy o‘ylantiradigan narsa shuki, hind urf- odatlariga ko‘ra, qizlarining turmushga berishdan avval qo‘llariga xina qo‘yish marosimi mavjud. Bu erda shu marosim ham nazarda tutilgan bo‘lishi mumkin. Tarjimon personajlar nutqidagi maqsadni to‘g‘ri anglagan holda unga ekvivalent “*erga bermoq*” so‘z birikmasi orqali tarjima qilgan. Bunday iboralarning so‘zma-so‘z tarjima qilish bilan asliyat ma’nosining buzilishiga olib keladi. Bu kabi tarjimalarni asliyatlar bilan qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, ular odatda birlamchi matnlar tarkiblaridagi leksik va grammatik birliklar ma’no va shakllaridan kelib chiqib, «bevosita» amalga oshirilmaydi, balki matnlar tarkiblarida yashirin holda mavjud bo‘lib, butun boshli ifodalar asosida oydinlashadigan «hosila» mazmunlar asosida yaratiladi. «Hosila» mazmun ko‘pincha «nazarda tutilgan» yoki «ko‘chma» mazmun deyiladi. Tarjimon ham vaziyatdan kelib chiqqan holda qahramon nutqidagi «ko‘chma» mazmunni obrazli berishga harakat qiladi. Tarjimada badiiy tasvir vositalarining semantik muqobilligi jihatlarini to‘liq ta’minlash ham muloqotning vazifalaridan biri hisoblanadi.

Tarjimon matn ustida ishlash jarayonida asar muallifining kommunikativ istagini to‘liq tushunib olishi kerak. Shu erda tarjimonning badiiy adabiyot sohasida egallagan bor ma’naviy bilimlari ishga solinadi. Asar muallifi o‘zining kommunikativ istagini amalga oshirish yo‘lida turli frazeologik birliklardan (iboralardan) foydalanadi. Tarjimalarda iboralardan ixtilof bo‘lmay iloj yo‘q. Ularning predmetli-mantiqli, konnotativ xususiyatlaridan kelib chiqib, til birliklari o‘rtasida mazmun va ma’no uyg‘unligini ta’minlaydi [2, 55-b].

Tadqiqotimizdagi asliyat va tarjima matnidagi ekvivalent iboralarda ma’noning siljishi kuzatilib, asliyatdagi iboralar tarjima maydoniga ko‘chganda ma’nosi torayib, yangi ma’noni qo‘shimcha sifatida olishi kuzatildi.

Asliyat muallifi tomonidan o‘z ona tili imkoniyatlari doirasida bayon etilgan tasvir va tavsiflarni tarjimon o‘z tiliga shunday o‘girishi kerakki, tarjima asliyat kabi taassurot qoldirishi lozim. Bunda tarjimonning tillararo kommunikatsiyani

ta'minlovchi sifatidagi qobiliyati baholanadi. Ushbu ekvivalentlik turida fikr turli tillarda turlicha ifoda etilsa-da, bir xil vaziyat tasviri yaratiladi. Bunday hol muloqot ishtirokchilarining g'ayrilisoniy tajribalari asosida yuzaga keladi” deydi Komissarov [8,45-b]. Tarjimada eng muhimi dastlabki va tarjima matnlarining invariant kommunikativ effektiga suyanuvchi kommunikativ ekvivalentligidir. Kommunikativ ekvivalentlikni dastlabki matnning tarjimada funktsional dominantligini saqlab qolishni nazarda tutuvchi funktsional ekvivalentlik bilan bog'liq. Agar kommunikativ ekvivalentlik semantik va pragmatik darajalarga qo'llanilsa va funktsional ekvivalentlik bilan to'ldirilsa, to'liq ekvivalentlik to'g'risida gapirish mumkin. Shunday ekan, ekvivalentlikning darajalari hususan muloqotning maqsadi muallifining kommunikativ istagi qay darajada iste'molchiga etkazilganligini baholash imkonini beradi.

REFERENCES

1. Sirojiddinov Sh., Odilova G. Badiiy tarjima asoslari. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2011.
2. Швейцер А.Д. Теория перевода. – М., 1988. – С. 54.
3. Швейцер А.Д. Теория перевода // N. Neubert A. Text and translation. Leipzig, 1985. – С.55 // – М., 1988. – С.57
4. Комиссаров, В. Н. Лингвистика перевода. – М.: Международные отношения, 1980. – С. 207.
5. Бархударов А.С., Бескровный В.М., Хинди-русский словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1972. – С.801.
6. Searle J. Studies in the Theory of Speech Acts (Исследования по теории речевых актов). – Р., 1979.
7. <http://www.lingvolab.chat.ru/library/Searle J.modelling.html>
8. Лилова А., Введение в общую теорию перевода. – М.: Высшая школа, 1985. – С.103.
9. Комиссаров В.Н. Слово о переводе, – М.: Международные отношения, 1973. – С.45.
10. भीषम साहनी. बसंती. नवीन शाहदरा, नाइ दिल्ली १९८३- १८४
11. Basantiy romani. Amir Fayzulla. – T: “Turon-Iqbol”, 2010.

AFG‘ONISTON DARIYZABON ADABIYOTIDA HIND USLUBINING RIVOJI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7394941>

Kabirova Nargiza Kaxramonovna

Katta o‘qituvchi, PhD. TDSHU Toshkent, O‘zbekiston.
+998909600073. n.kabirova.88@gmail.com

ANNOTATSIYA

Afg‘oniston adabiyotining, jumladan she‘riyatning, an‘anaviy tor doiradan tashqariga chiqishi, uning mavzulari hamda uslubida o‘zgarishlar yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi. Ammo bu o‘zgarishlar birdaniga emas, balki tadrijiy ravishda yuzaga kelgani tufayli uzoq vaqt davomida yangi tamoyillar an‘anaviy yo‘nalishlar bilan yonma-yon rivojlanishi. Mustaqillik davrining ilk o‘n yilliklarida ham shunday hodisani kuzatish, poeziyada yangilikka intilish tamoyili ma‘rifatparvarlik g‘oyalarining sodda, hammabop tilda tarannum etilishida ifodalanishi, an‘anaviy yo‘nalish hind uslubining dariyzaabon adabiyotidagi mavqei.

Tayanch so‘z va iboralar: hind uslubi, poeziya, she‘riyat, uslub, realizm.

ABSTRACT

The departure of Afghan folk literature, including poetry, from the narrow traditional framework caused changes in its themes and style. Because these changes did not occur suddenly, but gradually, new principles developed side by side with traditional directions for a long time. Observing such a phenomenon in the first decades of the independence period, the principle of striving for innovation in poetry is expressed in the praise of enlightenment ideas in a simple, universal language, the position of the traditional Indian style in Darizaban literature.

Keywords and expressions: Indian style, poetry, style, realism.

XVI asrda O‘rta Sharq hududi va Shimoliy Hindistonda uch yirik davlat – Hindistonda Boburiylar, Eronda Safaviylar va O‘rta Osiyoda Shayboniylar saltanati vujudga kelishi ham Afg‘onistonning siyosiy, madaniy holatiga deyarli o‘zgartirish kiritmadi. Garchi Boburiylar davlatiga asos solgan Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) birmuncha vaqt Kobulni o‘z davlatining poytaxti qilib olgan, qolaversa, bu shaharga alohida mehr qo‘yib, uni o‘zining so‘nggi oromgohi sifatida tanlagan bo‘lsa ham, baribir, mamlakat mavqei eskicha - buyuk davlatlarning chet o‘lkasi holatida qoldi.

Mamlakatning markaziy va sharqiy hududlari Boburiylar davlati tarkibida bo'lsa, uning g'arbiy viloyatlari goh Safaviylar davlati tasarrufida, gohida esa Boburiylar tasarrufida bo'lgan.

Afg'oniston 1919 yilda mustaqillikni qo'lga kiritgandan so'ng badiiy adabiyotda kuzatilgan ma'rifatparvarlik g'oyalarining kuylanishidagi jo'shqinlik sezilarli darajada pasaydi. Buning sabablaridan biri afg'on ma'rifatparvarlari o'z oldilariga qo'ygan yetakchi vazifa, maqsad mustamlakachilik asoratidan qutilish bo'lganida edi. Mustaqillik qo'lga kiritilganidan keyin esa, bu masala bilan bog'liq mavzular ikkinchi planga surilib qoldi. Bunday sharoitda, tabiiy ravishda, badiiy adabiyotdagi an'anaviy tamoyil adabiy jarayonda yetakchilik qila boshladi. Mazkur davr uchun bu tamoyilning asosiy yo'nalishini hind uslubiga ergashish sifatida e'tirof etish mumkin. Buning asosiy sababi XVIII-XIX asrlar afg'on adabiyotida hind uslubining mavqei kuchli bo'lganida edi. Shuning bilan birga, saroy adabiy doiralarida hind uslubining Mirzo Abdulqodir Bedil, Soyib Isfahoniy, Kalim, Voqif kabi yetakchi adiblari ijodiga ergashish rasm bo'lgan edi. Bu hol, ayniqsa, Temurshoh Durrioniy podshohligining so'nggi yillarida avj olgan bo'lib, bu davrda saroyda o'tkaziladigan adabiy anjumanlarda Mirzo Bedil asarlari o'qilib sharhlanar, o'sha davrning yetakchi shoirlaridan bo'lgan Mir Ho'tak Afg'on, La'l Muhammad Ojiz, Mirzo Ali Askar Vasfiy va boshqalar ularga naziralar yozishar, muxammaslar bog'lashar edi.¹ Asadullo Habib bu davrni "دور لبید" "ای عصر لبید" deb atagan edi. Bu an'ana keyinchalik ham davom etdi.

Shoh Akbar Shahrisoniyning ta'kidlashicha, amir Habibulloxonning yoshlik yillari "Bedildo'stlar" shahri bo'lmish Buxoroda o'tgani sababli u Bedil she'rlarini sevar, ularni o'qirdi. U hatto Mirzo Bedil "Kulliyoti"ni tuzib chop etish bo'yicha harakatlar qildi, ammo bu ishni oxiriga yetkaza olmadi.³ Shunga qaramay hind uslubiga, Bedilga ergashish bir yo'nalish sifatida yana uzoq vaqt davom etdi va XX asr dariyazon poeziyasining muhim tarkibiy qismiga aylandi.

Shuni ham ta'kidlash joyizki, hind uslubiga³ ergashish Afg'oniston dariyazon adabiyotida bir yo'nalish sifatida uzoq vaqtgacha davom etdi. Bu ishda ilk paytlarda Bismil (1887-1961), Hoshim Shoyiq (1883-1954), Muhammad Ibrohim Safo (1906-

¹ Р. Иномхўжаев. Афғонистон дариёзабон адабиёти (XV111-X1X асрлар) Тошкент 2016, 51 бет.

² Асадулло Ҳабиб. Адабиёте дари дар нимаёе аввале садаёе бистўм, 27 бет. ³ ى ن در درفغانستا، ت بپااى معاصر در ۱۸ ص ۱۹۹۴هـ. كبر شاهه شهرستانى، ت بپااى سى معاصررفا بۇندان كەيىن: Шахристоний. Адабиёте муосире форсийе дари.

³ Пригарина Н.И. Индийский стиль и его место в персидской литературе (вопросы поэтики). — М.: "Восточная литература" РАН, 1999.

1980) kabi bir guruh shoirlar yetakchilik qilgan bo‘lsalar, keyinchalik Mir G‘ulom Hazrat Shoyiq Jamol (1895-1974), Muhammad Ibrohim Xalil (1895-1984), G‘ulom Sarvar Dehqon (1903-1975), G‘ulom Ahmad Navid (1901-1984) kabi jodkorlar ularning ishini davom ettirdilar.

Adib va adabiyotshunos olim Muhammad Usmon Sidqiy hind uslubi va unga ergashgan afg‘on shoirlari haqida so‘z yuritar ekan, quyidagicha fikr bildiradi: “Bu uslubda shoirning maqsadi ma‘noni ochiq ifodalamaslik, asldan yiroq kinoyalar va istioralarni ishlatish, fikrni mubolag‘aga burkangan nozikxayolliklar orqali bayon etish, o‘ynoqi qofiya va radiflar tanlashdan iboratdir. Bedil, Soyib, G‘ani va boshqa ustozlar she‘rlaridagi dilkash ma‘nolarni tushunib yetish go‘zaldir, kishiga shavq bag‘ishlaydi. Ammo bu uslubga ergashuvchilardan ko‘pchiligining she‘rlarida bema‘ni, o‘zaro aloqasiz va bemaza so‘zlarni tizib keltirishdan boshqa narsa mavjud emas, ularda arzigulik ma‘no ham ko‘p ifodalanmagan.”¹ Bu ta‘rifdan keyin Sidqiy hind uslubida muvaffaqiyat bilan ijod etgan shoirlardan birinchilar qatorida Bismil nomini tilga oladi. Boshqa afg‘on adabiyotshunoslari fikricha ham, hind uslubi xususiyatlari Bismil ijodida to‘laqonliroq namoyon bo‘lgan.

Shuning bilan birga, Afg‘oniston hududida Boburiylar davlati madaniy hayoti ta‘siri kuchliroq bo‘lganini talkidlash lozim. Buning sabablaridan biri shu ediki, Boburiylar saroyi ko‘p jihatdan Temuriylar madaniy an‘analarini davom ettirishar, bu esa, Afg‘oniston xalqiga juda tanish va yaqin edi. Buning natijasi o‘laroq, Afg‘oniston va Hindistonda forsiy zabon adabiy jarayon ko‘pgina mushtaraklikka ega bo‘lib, Afg‘onistonda yetishib chiqqan iste‘dodli ijodkorlar Hindiston adabiy muhitiga borib qo‘shilar, ko‘p hollarda esa, turli sabablar bilan Movarounnahr va Eronni tark etgan ijodkorlar oldin Afg‘onistonga muhojirat qilishar, keyinchalik esa Hindistonga yo‘l olishar edi. Ba‘zilar esa, buning aksicha, oldin Hindistonga safar qilib, keyin Afg‘oniston shaharlarida yashab ijod etishar edi. Shimoliy Hindistonda yangi adabiy uslub (keyinchalik u hind uslubi degan nom oldi) vujudga kelganidan so‘ng ikki hudud adabiyoti orasidagi o‘zaro bog‘liqlik yanada yaqqolroq namoyon bo‘la boshladi. Hind uslubi asoschilaridan hisoblangan Soyib Tabriziy (1606-1674) misoli ham bunga yorqin dalildir. Soyib Tabriziy Isfahonda tug‘ilib ijod qilgan bo‘lsa ham, ancha vaqtgacha Hindiston adabiy muhitida ijod etdi, keyinchalik esa, birmuncha vaqt Kobul va Hirotda bo‘ldi va so‘ngra vataniga qaytdi.

Muammo, XV asr oxiri va XVI asr birinchi yarmida Xuroson va Hind shoirlari ijodida ham gullab yashnagan janr sifatida namoyon bo‘lgan edi. Qosim Kohiy ham

محمدن سرپر. صدقی عثمان در ادب فغانستا، ل. جمار ابی تطودر اد حاضر عصر. ات نشر¹
، نیس ۱۳۴۰، ۲۴ ص.

bu tamoyildan chetda qolmadi, o‘zi muammolar ijod etdi va muammoni yechish usullariga bag‘ishlab risola ham yozdi. Bu albatta, shoirning o‘zi yashagan davr udumlariga bo‘lgan munosabatini ifodalovchi faktdir.

Hind uslubida ijod qilgan Kohiyning ijodiy faoliyati serqirra bo‘lib, u Kobul madaniy muhitida ham, Hindiston madaniy muhitida ham nafaqat shoir sifatida, balki bastakor va qo‘shiqchi sifatida ham tanilgan edi. U ko‘pincha o‘zi yozgan g‘azallarga kuy bastalab ijro etar, keyinchalik esa bu qo‘shiqlar mashhur bo‘lib, og‘izdan og‘izga ko‘chib yurar edi.

Yuqorida keltirilgan qisqa sharh, bir tomondan, Afg‘onistondan yetishib chiqqan yoki shu mamlakatda ijodkor sifatida shakllangan shoirlar XVI asr Hindiston adabiy muhitining shakllanishida qanchalik muhim rol o‘ynaganlarini ko‘rsatsa, boshqa tomondan, Afg‘oniston va Hindistondagi XVI-XVII asrlar adabiy hayot mushtarak kechgani, aslida bir adabiy jarayon sifatida davom etganini ko‘rsatadi. Bu omil keyinchalik ham bu ikki mamlakat orasidagi adabiy aloqalarga barakali ta‘sir ko‘rsatib turdi, ularning o‘zaro samarali hamkorlikda bo‘lishiga zamin hozirladi.

Tadqiqotchi Husayn Noilning ta‘kidlashicha Temurshoh hokimiyatining so‘nggi yetti yili davomida saroy adabiy muhitiga katta e‘tibor beriladigan bo‘ldi. Ana shu davrda saroy qoshida shoirlar va ilm ahlidan iborat anjuman tuzildi. Anjumanda ilmiy suhbatlar qatori she‘rlar o‘qilar, fikr almashinar edi. Bu davrda adabiy doiralarda hind uslubi keng yoyilganligi sababli saroy qoshidagi anjumanda ham ko‘proq Mirzo Bedil asarlari o‘qilib sharhlanar, unga naziralar yozilar, muxammaslar bog‘lanar edi. Bu sohada La‘l Muhammad Ojiz, Mirzo Ali Askar Vafsiy, Mir Ho‘tak Afg‘on, Mirzo Qalandar kabi ijodkorlar peshqadamlik qilar edilar¹. Bedil asarlarini o‘qib sharhlash, ularga naziralar yozish tamoyili Afg‘oniston adabiy hayotida bundan keyin ham uzoq muddatgacha saqlanib qoldi. Bu esa, o‘z navbatida, dariy zabon adabiyotda “bedilchilikka evrilish”² tamoyilini keltirib chiqardi³.

Ayrim Afg‘on adabiyotshunoslari Temurshoh poeziyada hind uslubiga ergashganini ta‘kidlab, uning she‘rlarini badiiy jihatdan o‘rtacha deb baholaganlar⁴. Ammo shoirning o‘zi bu borada boshqacha fikrda edi. U o‘z faxriyalarida⁵ bu haqda takror-takror yozganlar.

¹ Husayn Noyil. Sayri dar adabiyote sadaye sezdahom, 9 bet.

² Afg‘on tadqiqotchisi Asadullo Habib bu tamoyilni “bedilgaroyi yo asre Bedil” (Bedilga evrilish yoki Bedil asri) deb atagan edi. (Asadulla Habib. Adabiyote dari, 37 bet.)

³ Bu vaqtlarda hind uslubiga, Bedil she‘riyatiga ergashish faqat Afg‘oniston ijodkorlari emas, balki Movarounnahr va Xuroson shoirlari ijodida ham kuzatilgan. O‘rta Osiyoda bu tamoyil “bedilxonlik” nomi bilan tanilgan. Bu uslubning mumtoz namoyandalaridan deb tan olingan Muhammad Ishoq Shavkat Buxoriy ijodiy biografiyasi bunga yorqin misol bo‘la oladi. Shavkat Buxoriy hind uslubiga bo‘lgan ixlosi tufayli o‘z vatanini tark etib Xurosonga ketadi va u yerda shuhrat qozonadi. Bu haqda qarang: Shavkati Buxoroi. Nuri asr. –Dushanbe, 1986. –b. 3-35.

⁴ Jumladan professor Jovid o‘z ma‘ruzalarida “Temurshoh she‘rlarining barchasi hind uslubida yozilgan va she‘r (san‘ati) nuqtai nazaridan o‘rtacha darajada”, deb aytgan edi. (Prof. Jovid ma‘ruzalari.)

⁵ Faxriya – mumtoz adabiyotda o‘z iste‘dodini ta‘riflashga bag‘ishlangan asar

تیمور شاه گشته به کابل چو عندلیب، شیرین سخن ز طرح غزلهای خویشتن.

*Temurshoh Kobulning bulbuliga aylangandir –
O‘z g‘azallarini chiroyli so‘zlardan tuzgani uchun.*

Yoki:

شاه تیمور هر ورق گلزار می آید به چشم، بسکه اشعار تو رنگین است در دیوان تو.

*Shoh Temur, devoning har varag‘i gulzordek ko‘rinadi –
Sening she‘rlaring rango-rang bo‘lgani uchun.*

Yana:

شاه تیمور به صد شوق غزلهای ترا خلق را ورد زبان است به هر انجمنش¹.

*Shoh Temur, sening g‘azallaringni yuz shavq bilan
Xalq har anjumanda tilidan qo‘ymaydi.*

Faxriya yozish o‘rta asrlarda mualliflar uchun oddiy narsa, o‘z ijodlarini targ‘ib qilish vositasi bo‘lgan, shuning uchun ular o‘zlarini ta‘riflashda tortinib o‘tirmaganlar². Temurshoh ham bundan mustasno emas.

Albatta, bu uslubda ijod qilish shoirdan yuqori saviyadagi iste‘dodni, she‘r texnikasi sohasidagi bilim va qobiliyatni talab qilganidek, bu uslubda yozilgan she‘rlarni o‘qib tushinish, ulardan estetik lazzat olish ham o‘quvchidan poetika sohasida bilimdon bo‘lishni, shoirning jimjimador bayoni zamiridagi ma‘noni ocha bilish qobiliyatini talab qiladi. Boshqacha qilib aytganda, hind uslubi, bir tomondan, dariy tilidagi she‘riyatni ilgariyidan ham yuqori darajadagi badiiyat cho‘qqisiga ko‘targan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, bu she‘riyat muxlislari, o‘quvchilari doirasini chekladi, ya‘ni badiiy adabiyotga elitarlik xususiyatini bag‘ishladi, uning oddiy xalq hayoti bilan bo‘lgan aloqasini yiroqlashtirdi. Bu esa bora-bora adabiy estetizmning kuchayishiga, adabiyotni o‘zining ijtimoiy vazifasini ado qilishidan yiroqlashishiga sabab bo‘ldi. Buning natijasi o‘laroq, hatto hind uslubi yetakchilik qilgan davrlardayoq ilg‘or adiblar ijodida qadimgi uslublarga qaytish harakati kurtaklari namoyon bo‘la boshlagan.

REFERENCES

1. Inomxojaev R. Afg‘oniston dariyzabon adabiyoti. (XVIII – XIX asrlar) Birinchi qism, –T.: 2016.

¹ Fo‘falzoyi. Temurshoh Durroney, 449-450 betlar.

² Manuchehr Domg‘oniy (vafoti 1041 yil) mashhur bo‘lib ketgan bir faxriyasida o‘z donishmandligini quyidagicha ta‘riflagan edi:

من بدانم علم طب و علم دین و علم نحو، تو ندانی دال و ذال و را و زا و سین و شین.

Men tabobat ilmiyu, din ilmiyu, nahv (sintaksis) ilmini bilaman,

Sen «dol»u «zol»u «ro»vu «zo»vu «sin»u «shin»ni bilmaysan.

Mirzozoda X. Ta‘rixi adabiyoti to‘chik. Az davrai qadim to asri XIII. Kitobi I (II) Dushanbe, 1989. b.49.

2. Inomxojaev R. Afg‘oniston dariyzabon adabiyoti. (XIX asr oxiri – XX asr) Ikkinchi qism, –T.: 2018.
3. Mannonov A. Afg‘oniston xalqlari folklori va mumtoz adabiyoti tarixi. –T.: 2001.
4. Пригарина Н.И. Индийский стиль и его место в персидской литературе (вопросы поэтики). — М.: “Восточная литература” РАН, 1999.
5. Mirzozoda X. Ta’rixii adabiyoti tochik. Az davrai qadim to asri XIII. Kitobi I (II) Dushanbe, 1989.
6. .۰ .۱۳۸۱ ﺑﯘﻧﺪﻟﯘﻕ ﺑﯘﻧﺪﻟﯘﻕ ﺑﯘﻧﺪ ﺑﯘﻧﺪﻟﯘﻕ ﺑﯘﻧﺪﻟﯘﻕ ﺑﯘ ﺑﯘﻧﺪﻟﯘﻕ ﺑﯘﻧﺪﻟﯘﻕ .۷۰-۶۳
7. .۱۰۰۹-۱۰۱۰ .۰ .۱۳۸۱ ﺑﯘﻧﺪﻟﯘﻕ ﺑﯘﻧﺪﻟﯘﻕ ﺑﯘﻧﺪ ﺑﯘﻧﺪﻟﯘﻕ ﺑﯘﻧﺪﻟﯘﻕ ﺑﯘﻧﺪﻟﯘﻕ
8. .۲۱۲ .۱۳۴۲ .ﻛﺎﺑﯩﻞ .ﻣﺠﻤﻮﻋﻪ ﺩﺍﺳﺘﺎﻧﻬﺎ، ﺑﻪ ﺍﻫﺘﻤﺎﻡ ﻣﺤﻤﺪ ﻣﻮﺳﻰ، ﻛﺎﺑﯩﻞ .۲۱۲

Internet saytlari

9. <http://www.afghanistantimes.af/>
10. <http://www.afghanistan.ru>
11. <https://www.thekabultimes.gov.af/>
12. <http://www.pajhwok.com>

FEATURES OF THE GENRE OF CHINESE DRAMA IN ANTIQUITY

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7394949>

Komilova Sh.T

Tashkent State University of Oriental Studies,
Uzbekistan, teacher
shahnoz7779 @gmail.com

ANNOTATION

This article examines the importance of drama in the Chinese literatures, and the periods and features of development of drama in the world literature. It describes the emergence and nature of this genre, as well as the works of playwrights, shows the influence of drama in the progress of literature and performance art. The contemporary theater, themes and problems arisen on the stage have been discussed in the article.

Keywords: “Huaju”; “Oral Drama”; “Beijing Experimental Theater”; “New China”; “Southern Kingdom”; Natyashastra; Bharata Muni; Bhasa; Kalidasa; Classical Dance; Sanskrit Theater; Folk Theater; “Amateur Theater”.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается значение драмы в китайской литературе, а также периоды и особенности развития драмы в мировой литературе. В ней описывается возникновение и природа этого жанра, а также произведения драматургов, показано влияние драмы санскрита на прогресс литературы и исполнительского искусства Китая. В статье обсуждался современный театр, темы и проблемы, возникающие на сцене.

Ключевые слова: “Хуаджу”; “Устная драма”; “Пекинский экспериментальный театр”; “Новый Китай”; “Южное королевство”; Натьяшастра; Бхарата Муни; Бхаса; Калидаса; Классический танец; Санскритский театр; Народный театр; “Любительский театр”.

Drama as a literary work, the actor finds his own interpretation on the stage by the director. Thanks to Drama, theatrical art arose, and it was also the basis for the art of cinema. Genres of Drama are tragedy, comedy, drama (as a genre) and tragicomedies. Drama is one of the genres of dramaturgy. Since the era of

Enlightenment, drama has become one of the leading genres of artistic literature. The contradictory life of a person is expressed in it.

Looking at history, there are periods when the literature and art of each people blossomed, and in the 8th-5th centuries BC, ancient literature, in other words Greek literature was highly developed. During this period, the works of such geniuses as Homer, Sophocles, Aeschylus are known and famous among the peoples of the world so far. Then the development of Roman literature occurs. In the 16th century, English literature began a new era of ascent in world culture through the creativity of such great men as Shakespeare, Marlow, Grin. In the 18th century in Germany, the rise of literature and art through Goethe, Shiller and a number of adepts is visible. In the 19th century, French literature was introduced to the world by such celebrities as Hugo, Duma, Stendhal, Flaubert, Maupassant.

And in the East, the types of drama art have its own characteristics. Drama was formed as a complete genre in India, during the first millennium, in Japan in the 10th - 11th centuries, in China, which was considered one of the centers of ancient civilization in the 13th - 14th centuries.

The dramatic works of the famous 13th century Chinese playwright Guan Han Sin (关汉卿), Van Shi Fu (王实甫), Bay Pu (白朴), Ma Ji Yuan(马致远) and others have not lost their value until nowadays. These names connect us with the prosperity of Chinese drama and theater which later became known as classical and they took a special place in the history of the prosperity of Chinese culture, which was one of the genres of democracy for a while. In the 13th century, at a time when Chinese national art was under intense persecution by the Mongol invaders, the theater and dramaturgy remained one of the leading types of art. In the period of the Mongol Empire, the theater with its specific activities served as an influential tool in the artistic propagation of freedom ideas. But the popularization of advanced ideas for people required to find more accessible and understandable artistic forms. Sources of theatrical art go back to antiquity. At the first stage of the development of human society, when hunting animals and birds was a necessary factor for human survival, it was decided to worship nature and animals. In ancient China, the first forms of worship for animals were reflected in games and dances. You can see “peacock”, “dragon”, “lion fight” dances performed by classical dance masters in the streets and squares of China. The peculiarity of the dance art allowed a person to express his feelings with elegant gestures and to create a variety of stage views forms.

In the development of the genre of drama in Chinese literature, the first Chinese play was created by actors in small but very free form, namely genres called

“siven” (the text of the theater) (戏文) or “nansiven” (南戏) – “southern Siven” (the text of the Southern theater). Some features of these genres are preserved in contemporary southern Chinese theater and drama, such as the combination of singing (aria), prosaic dialogue, and pantomime (dance).

In the 13th-14th centuries, during the reign of the Yuan dynasty, the genre of drama “siven” was transformed into a new genre “szaszyuy” (杂剧)¹. It first appeared in northern China, and soon fell “siven” to the second place and began to develop not only in the north, but also in the south.

The spiritual world of the Chinese people has also changed over time. By the 10th- 13th centuries, the number of spectators capable of understanding the work of art has increased, and this was caused by dramaturgy and theatrical art. A mixed type of art, namely drama, music, the art of preaching, rituals of mass worship, folk performances, etc., developed. There was also a need for stage performances, designed for the higher strata of the Imperial palace. The development of Chinese dramaturgy also coincided with this period.

On the issue of the emergence of Chinese dramatic genres, literary scientists suggested in their research that the origination of Chinese dramaturgy genres caused the wide spread of ancient Indian culture in China. In this issue, a number of researches were carried out by the writer Zheng Zhendo and Syuy Dishan at the beginning of the 20th century.

In 1925, Syuy Dishan 地地山, a literary critic, writer, raised the same issue in his article titled *The style of Indian drama and its details in Chinese drama* for the first time. The writer’s scientific research covered a number of problems, including comparative literary studies, the history of Indian and Chinese cultural relations and the impact of foreign culture on Chinese literature. Syuy Dishan believes that the emergence of Chinese dramaturgy is associated with the penetration of the teachings of the Mahayana school of Buddhism into the territory of East Turkestan. He also notes that in the 2 BC, the Sanskrit drama was formed simultaneously with the Mahayana Buddhism, and in the same period the teaching of the Mahayana school was widely spread even in the Khan dynasty (206BC- 220AC).

In 1911, manual copies of the Sanskrit drama were found in the Eastern Turkestan regions through the archaeological work of Henry Lyuders, the German scientist. All of them were published by the publishing house in Berlin, Germany. Ashvaghosha’s drama *Shariputrarakaran*, Kalpanamanditika’s *Kumarylata* and

¹ In the 杂剧 genre, a plot is told. The story is performed by an actor with arias and dances.

three unnamed texts were found among these. These dramas are considered to be sources written by Indian Brahman during the Gupta period.

Shariputraprakaran is one of the most ancient artifacts found in the Chinese territory. The text of the drama is devoted to the life of Gautama Shakyamuni, the founder of Buddhism, Shariputra and Maudgeon. In this way, the first dramatic work that entered China was written on the basis of the motives of Buddhism literature which was translated into Chinese at that time.

The next finding is the text of *Maytrisimit*, written in the genre of the nataka which influenced on the wide spread of the Sanskrit drama in China. The text is written in the Toxar language. Later it was first translated into Uighur and Chinese. It is assumed that the writing of the text of the drama dates back to the 5th – 6th AC. The found text consists of 293 pages, according to which it is said that it influenced on the wider spread of Buddhism in Central Asia and China.

The drama's plot centers on 120-year-old Brahman Senboboli who sees the spirit of heaven in a dream, the spirit tells Senboboli that he must go to get Gautama Shakyamuni, the founder of Buddhism. Realizing that Senboboli can't afford it because of his very old age, the brahman invites Maytreya and his 16 disciples. Brahman tells Maytreya that in order to achieve spiritual freedom, he must recognize thirty two Buddha's qualities of body. In this way, Maytreya will visit many places, only when he meets Gautama Shakyamuni, the founder of Buddhism, he will see thirty two qualities of the Buddha's psyche and choose the path of Buddhism.¹ The first drama in the genre of *shyuyben* written on the basis of the plot of the same drama was found in China.

In this way, in the 1st-6th AC through the *Great Silk Road*, Mahayana Buddhism spread widely and allow to get acquainted with the traditions of Indian dramaturgy to the Chinese people. But in the 8th century, due to the fact that the Arabs conquered the *Great Silk Road*, China's relations with India were almost lost.²

By the time of the Tsin dynasty, the first dramatic genres of *zhugundyao* and *szaszyuy* developed in China which gave the Chinese people the opportunity to get acquainted with Indian dramaturgy again. And this is explained by the fact that the Indian culture and the wide spread of Indian Buddhism dramaturgy in China is accompanied by the development of drama in East Turkestan. Chinese researcher

¹ Gen Shimin 耿世民 examines the early history of this text and cites it in his article "The Drama of Maitrisamiti in the Ancient Uyghur" (古代维吾尔语说唱文学"弥勒会见记") and the role of drama in the emergence and development of Chinese and Uyghur literature.

² In 751 the armies of the Tang Empire (618-907) were defeated by the Arab army on the territory of East Turkestan, as a result of which a number of cultural ties with India were lost.

Liao Ben explains in his article *From the Sanskrit drama to the suszian drama*¹ that the first drama appeared in China under the influence of Buddhism through this following scheme: the Sanskrit language-the Tohar language-the Uighur language-the Chinese language. This article also shows us that the influence of Sanskrit dramaturgy on the development of Chinese drama happened in a rather unusual way.

Jen Jendo, another literary scientist, discussed the influence of Sanskrit dramaturgy and theater on Chinese drama in his research. He notes that the manuscript of the Sanskrit drama *Shakuntala* was found in a synagogue on Mount Tyantai, as well as mentions that other manuscripts under the name chuantszi that embody the movements of Indian theater have been found.) All this proves that the developed Sanskrit dramaturgy of ancient India really had a huge impact on the development of Chinese dramaturgy. Zhen Zhendo's "The History of Chinese Literature" provides a detailed description of the early genre of drama, in which dramas are compared in Zizhui (杂剧) in parallel with Sanskrit dram: 1. In the plays of Sanskrit drama and the zaju genre, there is an aria and a replica, through arias the feelings and character traits of the main characters are revealed. 2. In parallel, the coincidence in the Sanskrit drama of the male role of Nayak with the male role of Shen (生) in the Chinese drama, the female role of Nike with the role of Dan (旦) is highlighted. 3. While in Indian drama arias and replicas of officials, kings, Brahmins, philosophers are written in Sanskrit, ordinary folk characters are written in Prakrit (common people), while in Chinese drama similar arias and replicas of officials, kings, Confucians, Taoists, Buddhists are written in Wenyan Yazzi, while Ordinary folk characters are written in Baihua Suji.

However, by the beginning of the 20th century, updates, changes in ideological direction, content, form took place. By this period, due to the economic, social, spiritual changes taking place in society, complex processes took place in National Art. The crisis situation in the traditional theater was the impetus for the active study of foreign culture and the development of dramaturgy and a new view of the theater.

This art came to China from the west along with revolutionary-democratic ideas. At the same time, the first examples of modern drama – " *xuaszyuy* " ("oral drama") – started to be published in the press. The so-called " oral drama " refers to the originality of this type of art, radically different from the traditional, old, syncretic musical form of drama. Poetic monologue - arias, usually performed in the archaic language, is replaced by a lively modern colloquial style in it. Not only in the

language, in the speech of the personages, but also in the division of the main artistic image tools, plays into curtains and acts, sharp differences were noticeable in the costumes and scenery of the heroes. A new art has emerged as a new form of perception of reality, a new sphere of the spiritual life of the people. Another aspect that distinguishes it from the traditional theater is the rise of important socio-political, moral-aesthetic and other important issues.

At the beginning of the 20's of the 20th century, the inflow of foreign literature into China intensified. Acquaintance with foreign dramaturgy paved the way for China to the treasures of world art from antiquity to modern times. Foreign dramaturgy prepared both writers and readers-viewers for a new Chinese drama. Chinese scenes G. Ibsen, A. Strindberg, B. Shaw of the plays of the show and others began to be put. Especially creativity of Ibsen has become very large. Also L.N.Tolstoy (*Living corpse, Ruler of darkness*), I.S.Turgenev (*Thunder, Wolves and herds*), A.N.Ostrovsky (*Human life, Dog Dance, King, Law and freedom*), A.P.Chekhov (*The Cherry Orchard; Sisters; Bear; Wedding*) and many other works were translated and staged into Chinese.

So, in 20 years of development of Chinese dramaturgy, three main principles are observed: the national heritage associated with traditional theater; mastering of foreign dramaturgy; modern national drama.

From the very beginning, modern national dramaturgy embodied multilayered art. The theater "*Xuaszyuy*" appeared on a literary basis. The first step was taken by progressive playwrights in the democratic spirit. Most of them went to foreign countries and got acquainted with the advanced culture there. Among them, Ouyan Yuytsyan, Sya Yan – went to Japan, Khun Shen, Syun Fusi – to the USA and got trained. This, in turn, left a bright mark in their creativity. The perception of world culture was realized through the country they visited, which is a foreign language they have. It was very difficult to track who, when and how affected them in a specific creative way. In general, these enterprising, entrepreneurial, enlightened people went through intellectual training in countries that were more advanced than China at that time. Having mastered another culture and historical experience, they do not break spiritual ties with their peoples. Returning to the homeland, they tried to awaken the consciousness of the people, to accelerate the development of society. Speaking of a new playwright in China, the plays written in colloquial language for the modern Chinese drama Theater are meant. The history of the new dramaturgy began with the plays of Tien Khan and Hun Shen on the household theme. The plays of the poet Go Mojo on a historical, acute social theme of Tsao Yu are considered

mature works of this playwright. As in prose, in dramaturgy and theater became a means of promoting the ideas of the revolution.

REFERENCES

1. Mukhiddinova, D., Saidova, N., Sh, K., Shermatova, G., & Egamberdieva, M. (2022). Features of The Development of Drama in the Eastern countries. *International Journal of Social Science Research and Review*, 5(3), 31-41.
2. Komilova, S. T. (2021). The Development of Drama as a Genre in Chinese Literature. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, 8(4), 99-107.
3. Komilova, S. T. (2021). Xitoy adabiyotida dramaning janr sifatida taraqqiyoti. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(Special Issue 2), 117-129.

MUKTIBODH “HALIL AMAKI” HIKOYASIDA BOSH OBRAZ RUHIY HOLATINING BADIY IN’IKOSI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7394957>

Raximbayeva Oftobxon

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Adabiyotshunoslik mutaxassisligi 2 kurs magistri
Ilmiy rahbar: prof., f.f.d., dots. **Muxibova U.U.**

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada badiiy asardagi qahramon ruhiyatidagi ozgarishlar tahlilga tortilgan va bu ozgarishlar badiiy psixologizm asosida organilgan. Qahramonning ruhiy holati misollar orqali tahlil qilingan.

Kalit sozlar: obraz, qahramon, badiiy psixologizm, konflikt, detal, personaj, epizodik obrazlar.

ANNOTATION

This article analyzes the changes in the psyche of the protagonist in the work of art, and these changes are studied on the basis of artistic psychology. The mental state of the protagonist is analyzed through examples.

Keywords: image, hero, artistic psychology, conflict, detail, character.

Gajanan Madhav Muktibodh – XX asrda ijod qilgan shoir, esseist, adabiy va siyosiy tanqidchi va yozuvchi. U zamonaviy shariyatda ijod qilgan ijodkor. Muktibodh Surya Kant Tripathi “Nirala” qatorida zamonaviy hind poeziyasida mashhur yozuvchi, shoirlardan.

Uning ijodiga marksizm, sotsializm va ekzistensializm haqidagi qarashlari chuqur ta’sir ko’rsatgan va uning chuqur noroziligining tug’ma ifodasini o’zida mujassam etgan. U 1953 – yildan keyin taraqqiyparvar yozuvchilar harakati qulagandan keyin ham o’zining ilg’or yo’lini ko’rsatishda davom etdi; ijodining ohirigacha esa Yashpal kabi yozuvchilar bilan birga hind adabiyotidagi modernistic va formalistik oqimlarga qarshi g’oyaviy kurashni davom ettirdi.

Harishankar Parsal Muktibodh haqida shunday degan “Men bu odamning fe’l atvorini qandaydir kuchli qal’aga o’xshataman. Unda ko’plab janglar belgilari bor. O’q izlari bor, suvoqlari chiqib ketgan, ranglari vaqt o’tishi bilan yuvilib ketgan –

lekin uning mustahkam devorlari chuqur poydevordan ko'tarilib, boshini baland ko'tarib turibdi”¹.

Muktibodh hayotdagi ikir – chikirlarga ham katta etibor bergan. Shuning uchun uning kichik hikoyalarida ham katta hayot nafasi bor. Yozuvchi hikoyalarining muhim xususiyati shundaki, ularda insonning ichki holati to'g'ri tasavvur qilinishi bilan birga, ruhiy holati asar mazmuni bilan bog'lanib ketadi. Yozuvchi asarlarida til harakterga, xarakter esa tilga o'tadi. Bunday dialektik qonuniyat asarlaridagi dialog va monologlarda yanada yaqqolroq ko'zga tashlanadi.

Muktibodhning “Halil amaki”² hikoyasida huddi ana shunday holatni ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

खलील काका को याद आयी , अपने लड़के रसूल की मृत्यु की नहीीं, के शव के बचपन की । कै साकै साखे लक कया कर ताथा,मारे मस्तीके घर...

“Xalil amaki xotirladi, o'z zurriyodi Rasulning o'limini emas, Keshavning bolaligini. Qanday o'yingaroqliklar qilardiya, uyni ostin-ustun qilib... “.

Hikoya shu jummlalar bilan boshlanadi. Bunda biz bosh qahramon Halil amakining qanday bag'ri kengligini, o'zi asrab olgan bolakayga mehri tushganini birinchi jummlardan bilishimiz mumkin. Yozuvchi asarning birinchi jumlasidan bosh qahramon xarakterini ochib berishga harakat qiladi. Muktibodh ijodiga xos jihatlardan biri shundaki u o'z hikoyalarini obraz tasviridan boshlamaydi aksincha qahramonlarning hissiyotlaridan, o'y-kechinmalaridan boshlaydi.

केशव ने देखा, खलील काका को आँसू आरहे हैं। आँसू पोछीं ते हु एक हने लगा," अरे, आपतो रोते हैं कि हम्मत पर मुझे बड़ा कया ।

Keshav Xalil amakisining ko'zlari yoshga to'layotganini ko'rdi. Ko'z yoshlarini artib: “Voy, siz yig'laysizmi, unda qanday jasorat bilan meni voyaga etkazdingiz.” Degan jummlardan esa bosh qahramonning ko'ngli qanchalar yumshoq ekanligini, o'zi og'ir ahvolda yotgan bo'lsa ham lekin asrab olgan o'glining keying hayotidan tashvishda ekanligini yozuvchi oddiy jummlar, hissiyotlar yoki bir so'z bilan ifodalagan.

Bosh qahramon o'z ichki kechinmalarini, ruhiyatidagi qarama-qarshiliklarni, hissiyotlarini bo'lishgani, to'kib solgani bir yupanch, bir do'st topolmaydi. Hikoyada biz e'tibor berishimiz kerak bo'lgan yana bir holat – bu muhabbat deb o'ylayman. Bosh qahramon o'z farzandiga nisbatan boshqalarning farzandiga ko'proq

¹ “Memoir” Harishankar Prasad. Mahatma Gadhi International Hindy University. July-September 2010.45-p

² Muktibodh Pri. Li., Nai Dilli-110002.1993.p.4.

muruvvatliroq ekanligini yozuvchi ikki bolakayning hayoti misolida ochib berishga urungan.

केसू ने रसूल के कान में जाकर कहा, "खलील काका मेरे ।" रसूल औधीं सेसीधा लेट गया, उसकी ओर आँखें ड - डकर देखने लगा । खलील काका कसके हैं ? इस प्रश्न पर उसने कभी कवचार नहीं किया था । उसका सींयमी, कवचार व्यकथत, सहनशील व्यक्तित्व इस बात पर एकदम चमत्कृत हो गया । के शव के हैंयार सूलके खलील काका ? क्या वह खो जने कनकल पड़े ? एक गुप्तक राह उसके हृदय की धड़कन में कबींध गयी । उसका सारा बदन दुखने लगा, पर वह वैसे ही उठा और घाम में जाकर खड़ा हो गया ।

“Kesu Rasulning qulog'iga borib: "Xalil amaki meniki" dedi. Rasul ko'zlariga yosh olgancha, unga qarab qoldi. Xalil amaki kimniki? U bu savolni hech qachon o'ylab ko'rmagan. Uning mo'tadil, o'ychan, bag'rikeng shaxsiyati bu paytda hayratda edi. Keshavning yoki Rasulning Xalil amakisimi? Uni izlab ketdimi? Yuragini yashirin bir nola qamrab oldi. Butun tanasi og'riy boshladi, lekin u o'shanday tik turgancha va issiqda turaverdi.”

Bu misralardan shuni aniqlash mumkinki farzand o'z otasiga muhtoj. Ota esa mehrini o'zganing farzandiga bermoqda. Bu holatni yozuvchi mohirlik bilan ifodalagan. Oddiy bolakaylarning bir- birga bo'lgan munosabatini uzundan – uzoq jumlar bilan mas aksincha qisqa ko'rinishdagi dialog yoki monolog orqali ochib bergan.

खलील काका के साथ एक आदमी और था। ज्यो ही खलील आकर बैठा, रसूल उसकी गोदी में कगरकर एक वेदनामय उल्लास अनुभव करने लगा । खलील के लम्बे कु ते में अपना मुँह कछ पाकलया, क्यो कींकउ से आनन्द के मारे आँसू आरहे हैं । उफ़! कतने ही कदनो के बाद आज उसे अपने कपता की गरम गोदी कमली है।

“Rusul uning bag'riga yiqilib, og'riqli hayajonni his qildi. U yuzini Xalilning uzun kurtasiga yashirdi, chunki u quvonchdan yig'lab yubordi. Oh! Oradan shuncha kun o'tib, bugun otasining qaynoq bag'rini topdi.”

Bu holat orqali biz farzand otasiga qanchalik intizor bo'lganini, ota etarli mehr ko'rsatmaganini, hatto farzand otasining bag'rida bir oz o'tirishga zorligini ko'rishimiz mumkin. Ushbu hikoyada qahramonlar o'z xarakterlarini boricha namoyon qila olgan. Asar qahramonlari juda bosiq va og'ir tabiatli insonlar. Bu hikoyada bir tomonni alohida e'tiborga olish zaruz. Hikoya yozilgan davr Hindistonning oddiy xalqi qiynalgan davrlarga, odamlar hali hanuz juda tor doirada fikrlashda bo'lgan davrga to'g'ri kelib, yozuvchi o'z hikoyasida hind xalqining

qarashlari qay darajada ekanligi ko'rsatib ularni yangi zamonga yangicha qarashlari kerakligini ko'rsatib beradi.

Hikoya o'qilish jarayonida diqqatni tortadigan jihat shundaki, ijodkor qahramonlarning ruhiyatini va ularning ichki yoki odamlar bilan, muhit bilan bo'lgan qarama-qarshiliklarini qay darajada tasvirlay olgan. Ushbi hikoyada qahramonlarning qiyofalarini ochishda ijodkor badiiy psixologizmdan yuqori darajada foydalangan. Chunki muallif yaratgan qahramonlar psixologik jihatdan juda murakkab. Ularni aqliy va ruhiy tomondan engib bo'lmaydi. Adabiyotshunos olim D. Quronov badiiy psixologizm haqida “badiiy asarda tolaqonli inson obrazini yaratishning muhim vositalaridan biri” degan fikrni aytib otadi. Bundan korinadiki badiiy psixologizm badiiy asarda inson obrazini yaratishda asosiy vositalardan biri hisoblanar ekan. Ushbu romanda asosan qahramonlarning tashqi harakat dinamikasiga emas, balki ularning ichki harakat dinamikasiga ko'proq e'tibor qaratilgan.

Yuqoridagi fikrlardan umumiy xulosa qiladigan bo'lsak, ijodkor qahramonlarning ma'naviy dunyosini ularning hatti-harakatlari, o'y-fikrlari va ichki kechinmalari asosida reallashtirib tasvirlaydi. Qahramonlarning ruhiy holatlari esa vaziyatga nisbatan o'zgarib turuvchi ekanligi, asardagi konfliktlar tizimi faqat tashqi muhit bilan yuz berayotganligini ko'rish mumkin.

REFERENCES

1. Хиндистон адабиётида замонавий йўналишлар ва оқимлар. Ходжаева Т.А.Тошкент – 2012.- Б.18
2. Очерки истории литератур Индии: X-XX вв.отв.ред. С.О. Цветкова-СПб.: 2014.
3. Namvar Singh, Kahani: Nayi Kahani (Story: New Story) (Allahabad: Lok Bharati Prakashan, 2012).
4. “Memoir” Harishankar Prasal. Mahatma Gadhi International Hindy University. July-September 2010. - P.45.
5. Muktibodh Pri. Li., Nai Dilli-110002.1993.- P.4.

TRANSLATION PROBLEMS OF VERB PHRASEOLOGISMS EXPRESSING NATIONAL COLOR

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7394959>

Abdullayeva Markhabo Raxmonkulovna
Teacher of the Department of Western Languages
Tashkent State University of Oriental Studies

ANNOTATION

This article discusses the problems of translation of verb phraseology expressing national color in the works of the famous English writer Agatha Christie. Translations by the translator Izzat Akhmedov, the naturalness of dialogues, consistent adherence to norms when using artistic means, all this creates a whole picture, the verb phraseology expressing the national color of man's attitude to nature, at the same time, these same ideological and artistic factors increase the interest of readers.

Key words: *translation of stories, national identity, unique artistic interpretation, realism of images, phraseological units, figurative expressions, translation of phrases, syntactic structure.*

INTRODUCTION

The national color and its provision in the field of translation causes the translator to encounter a number of problems. The examples given above, and through these examples, it is possible to convey how the field of translation studies is a high field. When a translator is translating a work, he must first thoroughly familiarize himself with the work, and then proceed to the translation following the rules of translation. We learned the concept of national color through our definitions above. Deep learning and formation of this concept depends on the skill of the translator. Based on this understanding, the translator will be able to learn the national traditions, customs, and values of the representatives of other nations. Researchers and scientists have studied his work, translated it into their own languages, and quoted the national coloric expressions of that time in their own words. In this work, translated in our country, we can see how famous Agatha Christie is the author of the great work. In conclusion, it should be mentioned that regardless of which language the translator is translating from, he must be in the situation of that time. This, in turn, depends on the ability of the translator.

According to V.A. Maslova, the semantics of “verb phraseology” reflects the long process of development of folk culture. In the phraseologisms of each language, social historical events, moral and spiritual cultural norms, religious ideas, national traditions and customs, cultural stereotypes and archetypes are reflected in the phraseology of each language, which are transmitted from generation to generation.

The third era in English-Uzbek literary translation began with the publication of the detective works “Poirot Investigates” and “Ten Negro Children”. In 2013, “Poirot Investigates” and “Ten Negro Children” were translated into Uzbek for the second time by IzzatAkhmedov and RustamJabbarov.

O'tkir Hashimov expressed his thoughts about the work “Ten Negro Children”:
“There are bad people in the world. But this does not mean that all mankind is bad. Humanity should live as a continent, not an island. If the sea kisses one part of the continent, the other part will be destroyed. Because he knows that he is separated from one piece. Someone's wedding is someone else's wedding, someone's mourning is another person's mourning.”

The detective novel “Ten little niggers” by the English writer Agatha Christie, recognized as the “queen of detectives”, was first published in the form of a complete book on November 6, 1939, in the publishing house “Collins Crime Club” in London)” was published under the name

In the third period of English-Uzbek translation, “Poirot Investigates” was published in Uzbek. In addition, Agatha Christie's “Stolen Million Dollars”, “Witness (Witness)”, “Murder in the Temple” and several works written in other minor literary genres were directly translated into Uzbek.

RustamJabbarov was able to solve the problem of translating “Witness” into Uzbek with great skill, but he only fulfilled his task. Times pass, generations change. The service of the ancestors is not forgotten. But the problem of translation remains. No “absolute” perfect translation of any work has been created in any country, and such an ideal translation cannot exist. They say there is no limit to perfection. So is the translation.

A perfect translation of the tragedy “Poirot Investigates” from the original English remains an issue on our agenda. (Latvians, Azerbaijanis, Georgians and Armenians have already solved this problem in the Baltic countries and beyond the Caucasus) .

Foreign literature, which is a part of the general translation business, including the work of translating from English to Uzbek, has its own “idiosyncrasies” along with its own common features.

For example, language is the main tool of literary translation. It is possible to write novels, epics, dramas without knowing a second language. But you can't translate without knowing the language. Conversely, anyone who knows a language may not be able to translate. For this, the translator must have the ability to create, so to speak, to "translate".

For example, the following example is about lunch: *“Dinner was drawing to a close. The food had been good, the wine perfect. Rogers waited well. Every one was in better spirits. They had begun to talk to each other with more freedom and intimacy”*[WN,53]. Based on the traditions of the people, the speech was translated into Russian as follows: «Обед близился к концу. Еда была отменная, вина великолепные. Роджерс прислуживал безукоризненно. Настроение у гостей поднялось, языки развязались».

Representation of nationality in translation is extremely delicate and difficult, and it is important to give not only words and concepts, but also the meanings they mean and create an imagination in the reader of the translation. In the (indirect) translation from Russian by H. Teshaboev, the verb is given according to phraseology: *“Lunch was coming to an end. The food was delicious and the wine was excellent. Rogers did a great job. The mood of the guests rose and their tongues loosened”*.

In the explanatory dictionary of the Uzbek language, the combination "tili echildi" refers to people who have not interacted for a long time, people who are close to their hearts gather around a table and talk to each other. *“Dinner was about to end. The food was delicious, and the wine was delicious, made from high-quality grapes many years ago. Rogers served the guests well. Everyone was in a great mood. The guests were talking to each other freely and from the heart”*.

In one of his books, translator E. Ochilov quotes G. Salomov's words: *“Ignorance of the life of other peoples, ignorance leads to national limitations”*. In fact, ...without artistic translation, the nation will be wrapped in its shell and will remain unaware of the life, lifestyle, philosophy, and national characteristics of the peoples of the world. *“In order to create a correct and reliable image in this regard, the translations should be made at a high artistic level. Therefore, studying the skill of the translator in recreating the original nationality in another language is one of the most urgent issues of science”*. In Uzbek people, dinner is usually eaten in peace and served with alternatives such as delicious, mouth-watering, and stomach-pleasing.

But it should be noted with regret that due to the lack of real professional artists who can directly translate from English to Uzbek, the works of authors who

created in English are still being translated into Uzbek through Russian. This doubles the amount of errors that are inevitable in the translation process. However, most of our skilled translators, by penetrating deeply into the spirit of the works and interpreting this spirit into the Uzbek language with high skill, are able to cover up the translation defects to a certain extent.

In the indirect translation, the phraseology “whether it is a woman or a man, he knows us” is not given at all in the original text. The translator used it to round out the meaning, to give a broader description of the event. In fact, most concepts in the theory of translation emphasize that translation is always a creative process of harmonious restoration of form and content, which requires the translator to recreate the substantive and figurative unity of the original as well as to restore its appropriate form. Because “... the translation of a work of art is not a professional-mechanical issue, but a creative act, that is, a matter that requires the participation of the artist of words,” A. Fyodorov said.

Therefore, the task of preserving the originality and colorfulness of the translated work and conveying it to the reader, in addition to fully revealing the ideological content and artistic power of the work, also puts the task of preserving and conveying to the reader the national spirit of the work, the national identity in the character of the images. Because the national uniqueness of translations is seen, first of all, in its content, in the unique interpretation of everyday life reflected in this fairy tale, in the reality of the images and in the language. It is extremely difficult to convey the national spirit expressed in the language of any work. Because the language of any nation is closely connected with the life of this nation, it acquires its own charm with its wealth of phraseological units, figurative expressions and proverbs that reflect its way of thinking. The creative skill of the translator is shown in describing these artistic expressions without losing their national color and re-creating them in another language.

In conclusion, when translating the title of a detective work, you should be twice as vigilant as you should first of all proceed from the content of the work, and then carefully “bite” the core of the original title, taking into account the taste, pleasure and attention of the reader who reads the translation. will be Since any artistic work consists of an inseparable unity of form and content, it is necessary to preserve this integrity in translation.

English literature, first of all, its “light cavalry”, the short story, was improving at a very fast pace. Because it reflected the new, free and at the same time extremely brutal way of life in Western countries. New innovations in the life of English-

speaking peoples, which cannot be found anywhere else in the world, gave rise to the creation of a new American literature.

Translation, as a communicative activity between representatives of two different cultural associations, solves the problems of cultural barriers, so cultural factors are of great importance in the process of translation. According to the cultural-ethnographic concept of translation, cultures are translated, not languages. In the translated text, the specific feature of the interaction of language and culture is manifested in the diversity of the “world view”.

Therefore, the national uniqueness of the translation of stories can be seen not only in its content, but also in the unique artistic interpretation of everyday life reflected in these stories and stories, in the reality of the images and in the language. However, it is observed that the wealth of phraseological units, figurative expressions and proverbs of the Uzbek language puts the translators in a difficult situation. Based on this, it is impossible to consider the problems related to the translation of words and phrases characteristic of nationality in a short chapter, the semantics of such units, the laws of grammatical formation, which are widely used in the languages of the English and Uzbek peoples whose language, culture, history, and religion are not close to each other. he was convinced that the study of information related to the syntactic structure is important in the field of translation along with linguistics and constitutes a separate research topic.

REFERENCES

1. Khamidov H. Nationality in the translations of the short story "World's Affairs", Eastern torch, TashDShI scientific - methodical, educational magazine - T., 2015. No. 2., –pp.43-48.
2. Fedorov A. V. Osnovy obshchey theory in perevoda. - M.: Vysshaya shkola, 1983. - p. 295.
3. Hasanboy Teshaboev. Translation of Agatha Christie's novel Ten Negro Children. 1994
4. E. Begmatov, A. Madvaliyev, N. Mahkamov, T. Mirzayev, N. Tokhliyev, E. Umarov, D. Khudoyberganova, A. Khojiyev. 2006-2008. An explanatory dictionary of the Uzbek language. "National Encyclopedia of Uzbekistan" State Scientific Publishing House.
5. Salomov G'. Introduction to the theory of translation. - Tashkent: "Teacher" 1978. –p.18.

6. Maslova V.A. Lingvokulturologiya - M.: Izdatelsky center "Academy", 2001. –p. 80.
7. Usmonova Sh. Linguistic aspects of translation. - T.: Tashkent State Institute of Oriental Studies, 2015. –p.192.
8. Saydakbarova S. Gastronomic phraseology in English and Uzbek linguistic culture. Monograph 2022.–p.25.
9. Abdullaeva, M. (2022). Stages of formation and development of an alternative version in English-Uzbek literary translations.Perevodovedenie: problems, solutions and perspectives, (1), 78–81. [izvlechenoothttps://inlibrary.uz/index.php/translation_studies/article/view/5999](https://inlibrary.uz/index.php/translation_studies/article/view/5999)
10. Abdullayeva, MarkhaboRaxmonkulovna. "CONVEY THE NATIONAL SPIRIT IN TRANSLATIONS. International Scientific and Practical Conference" Modern Psychology and Pedagogy: problems and solutions", ANGILYA." (2022).

**ABDURRAUF FITRAT & HIS CONTRIBUTION TO THE
JADID CULTURAL TRADITION**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7394969>

Nandini Bhattacharya

PhD in Soviet Central Asian History, 2003 Jadavpur University, Kolkata, India

Title : “The Role of Soviet Identity and Regional Identity in Central Asia: The
Special Case of Tajikistan (1970-1990)”

Associate Professor in History, Calcutta Girls’ College, Kolkata, West Bengal , India

Telephone Number : +91 8442896514

Email : nandini70@gmail.com

Abdurrauf Fitrat was an iconic figure in the formative phase of Uzbek national identity as part of the supra-national Soviet identity growing along the Bolshevik Revolution and its expansion in the East during the interwar period. However, Fitrat’s life and career as an intellectual and a potential leader began to develop much before the advent of the Bolshevik power in the region of inner Asia. He was an established scholar, a poet and a promising author who had a critical approach towards traditional strongholds of orthodoxy and repression and an agile and fearless pen to express his thoughts. This was for his association and belonging to the Jadid movement , an all pervasive renaissance growing within the Turko-Persian literary genre centring around the great education hubs of the Islamic world. As an young Jadid, aspiring for an all-out reform and modernization of his society, Fitrat, like many of his contemporaries were spontaneously attracted towards the Bolshevik ideology, preaching against extortion, repression and imperial domination. As a mascot of the Bolshevik vanguard party in the east, he had shouldered a double responsibility to his people and the political entity he had represented. However, the task itself was an exceedingly complicated one for an uneasy equation was soon developed between the Jadids and the Bolsheviks over the lofty principles and their implementation. Most significantly, the question of national identity , their scope and limits within the Soviet ideological structure and policy making became a point of complete disjuncture for the Jadids who had harnessed their trust and hope to this powerful group. For an indomitable spirit like Fitrat it was impossible to compromise on principle, and his difficult dialogue with the Bolshevik power precipitated initially towards marginalization and finally to his death sentence. Fitrat represented a time

and genre of a failed experiment of the early Soviet state where the finest of intellectuals, ready to contribute and enrich the Soviet system were sacrificed for the lack of trust and misunderstanding on part of the newly created Soviet State. Never the less, it was impossible to obliterate the contribution of the Jadids from the intellectual persuasion as their writings made them immortal. Abdurrauf Fitrat had been resurrected in his full glory as a great literary genius and a national hero of this land as the Soviet experiment had exhausted itself after a seven decades trial. This paper would like to address his position and persona in a critical historic epoch and understand the lasting contribution of his life and thoughts towards the common intellectual space of Turko-Persian inheritance of Central Asia.

Jadidism : A Spontaneous Intellectual Trend , a Political Movement and a Cultural Renaissance

Jadidism was the ideological base of the spontaneous intellectual movement on the rise in the fringes of crumbling Turkish Empire , in and around the Oriental Russia(Tatar and Caucasus region) and had spread into inner Asia –that remained under the suzerainty of Russian Empire. The rise of Jadid movement was kind of an enlightenment process which prescribed and imbibed an extensive reform programme to meet up the challenges posed by the West, especially , the White Russia around the late 19th and early 20th C. Ideas floated in this movement mainly stressed the need for spreading education , increase print knowledge, and century, Jadidism had to encounter much more powerful forces of changes under the Socialist Revolutionary spell. The drive for revolution in Russia in two major waves, one in February and the other in October, 1917 and steadily rising tremour of the radical upheaval had obvious impact on Jadidist thoughts and actions. It would be an interesting study to delve within this difficult hour of history to discover the difficult dialogue between the two ideas with immense potentials , at work , and their scope and limitation to complement each other.

Apparently, remaining in the confluence of both Europe and Asia, the Islamic intellectuals of Central Asia, Caucasus and certain pockets of Russian Empire (Tatar land) had developed a pan-Turkic identity that envisaged a progressive goal through intense educative and cultural movement. Actually, the scholars in this nodal zone could come in touch with the rapid growth of Western knowledge system and application of scientific and rational understanding in the way of life and could feel the decline of Islamic world view along with the fall of the Ottoman Empire of Turkey. Meanwhile, Turkey had also undergone a sea change with the rise of Kemal

Ataturk and a rapid process of Westernization was set in since the turn of the 20th Century, over there.

In fact, ever since the transformation of Europe along with the discoveries of the new world and rapid industrialization following scientific revolution, there had been a world wide spread of Western knowledge in a package , as a set of superior ideas and way of life, based on rationalism. For decades, the Muslim subjects of the East as well as the West preferred not to accept the claim of superiority of Western knowledge and kept aside the scope of interaction and up-gradation of their own knowledge base- the method of teaching and learning had also undergone marked degeneration. As a result, not only the scope of Western knowledge remained beyond their purview , the very basis of Islamic epistemology also had turned shallow and corrupt. It was just a few decades prior to the Bolshevik Revolution one can notice the rise of a group of rational thinkers, , who considered the imminent necessity for a thorough reformation in the educational system and the method of its imparting. Etymologically, Jadidism had intended to change the teaching methods and thereby spread the understanding of Turkic-Arabic or Persian languages as medium of percolating knowledge. Thus *usul-i-Jadid* or the way to true learning became the crux of the movement.

In the expert view of Adeeb Khalid, Jadidism is connected with education. “*It refers to the advocacy by the reformers of the phonetic, or new method (usul -i-Jadid) of teaching the alphabets in the maktab. Khaleed further enumerated, that, From the new method Jadid reform went to the advocacy of the new-method school , a transformation of the syllabus, and ultimately a new conception of knowledge.*”¹ Khalid, in another of his more elaborate study of the Jadids remarked , “ *The Key concepts in Jadidism were “civilization” (madaniyat) and “progress” (taraqqiya) , evidence that the Jadids had appropriated Enlightenment notions of history and historical change.*”² They branded the out dated and corrupt teaching method of the maqtab (traditional Islamic schools) as the major obstacle towards the path of progress- which did not introduce new branches of education like, arithmetic, geography and Russian language etc, but also failed to inculcate the basic literacy in Arabic or Turkic languages, keeping the religious education also superficial and often faulty. Thus, Jadid movement was initially focused on the creation of new schools

¹ Khalid, Adeeb, ‘Jadidism in Central Asia: Islam and Modernity in Russian Empire,’ ISIM News Letter, 2/66,1999, https://openaccess.leidenuniv.nl/.../ISIM_2_Jadidism_in_Central_Asia-Islam_and_Mo. Accessed on 15th May, 2018, P -16 , Visited in 11th September, 2022

² Khalid, “A., The Fascination of Revolution: Central Asian Intellectuals, 1917-1927,” in Uvama Tomohiko ed. Empire, Islam and Politics in Central Eurasia, Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2007, p-138

where not only new branches of knowledge as per Western sciences and humanities would be imparted, but the teaching of Arabic texts, by following phonetic method would reach a new dimension of outreach. Never the less, Khalid further elucidated in lucid terms the roots and trajectory of the movement, “ *These new –method schools were to be the flagship of reform and indeed to give the movement its name, but the reform soon extended far beyond the modest goals of teaching functional literacy to children.*”¹

Actually, the Jadids wished to bring all out reform and progress for the Muslim society so that they could stand at par with the European neighbours once again. Their intense drive towards progress and reforms had obvious encounters with the existing political authorities under whom they belonged. By stretching their argument even further, they claimed the decline and degeneration due to their folly in pursuing the path of true Islam.

Fitrat & The Branch of the Bukharan Jadids

Jadidism was a spontaneous intellectual movement on the rise in the fringes of crumbling Turkish Empire, in and around the Oriental Russia which included Tatar and Caucasus region as well as dependencies of royal emirates in inner Asia. This was an initiative towards progress to get at par with the Western secular model by imbibing a ‘new method’- which is the etymological meaning of the term ‘Jadid’.

The Bolshevik Revolution (1917), taking place during the First World War had obvious dialogue with the ongoing Jadid movement of the orient. As Marxist socialist revolution, it had kindled the aspirations of oppressed, and downtrodden people of the world. The same ideology was extended towards the nationalities writhing under colonial/imperialist oppression. The progressive Jadid leaders, found great hope in the summons for a radical socialist revolution against old emirates under Russian empire. The Jadids and the Bolsheviks had apparently immense potential towards the common socialist goal. However, as history reflects, it was not a smooth sail for either of the two. The branch of the Jadids belonging to Bukharan intellectual tradition were brought into the fold of Eastern wing of the Bolshevik political forces and had been part of the leading associates of the Revolutionary drive to break through the vestiges of the religious orthodoxy and centuries old autocracy. Abdurrauf Fitrat belonged to this particular genre who tried to combine their knowledge and spirit of reformism with the promise of socialist Revolution.

It was a unique experience of collaboration and journey together without full ideological support and mutual trust. It was during the World War, that the realization

---

¹ Khalid, A., 2007, p-138-139

dawned on many of the Jadids about the futility of their work without political transformation. Many of them, trained in Istanbul after the Young Turk movement were convinced by the new ideals of democracy and secularism. They tried to bring about these modernization in political life of Bukhara by insisting the Amir (the local Muslim ruler). As these Jadids realized that the Amir of Bukhara would never relent to their request, they were turning radical in their postulate. Simultaneously, it was during the same moment of disillusionment that the Bolshevik Revolution had taken place and the Moscow high command needed their local support base in each of its far flung regions. The Jadids were the best suited collaborators at this cross road of history- although none of their ultimate goal seemed to synchronize. Never the less, for the time being, both found their dependency meaningful . “The link between the Young Bukharans and the Bolsheviks was tenuous from the start. The basis for their cooperation lay in the realization that they needed one another to achieve their respective goals.”¹ However, both the reformist Jadids and the Revolutionary Bolshevik made a journey together for a significant period of time that bore its lasting impact on the History of Soviet Orient , ultimately culminating in a tragic end.

Fitrat and His Early Writings Reflecting a Critical Mind-set

Fitrat was a prolific writer, versatile and dynamic from the very inception of his academic career. During his early career he used to write in Persian language as Persian used to dominate the Islamicate world and its intellectual sphere even at the turn of the 20th Century. One of his writings of those early days have an interesting connection with Hind/Hindustan and carries enormous significance for understanding the critical postulate of Fitrat posed against the traditional state and society of Bukhara under the Amir and Ulama. This was a text which actually reflected the experience and reaction of an Indian traveller to Bukhara , from a strongly critical lenses. Written around the early 20th Century, before the advent of the Soviet regime, this book , represented a completely different approach towards the oriental way of life under Islamic sway. Written in the form of a dialogue ,it was a strong critic of every aspect of traditional life, education and culture under the traditional religious order in Bukhara. Titled as Bayanat –i- Sahay-i- Hind , this book reflection on the life of Bukhara much before the advent of the Bolsheviks. Thus, implying Fitrat’s fearless drive for self-criticism as against an alien eyes.

As observed in Encyclopaedia Iranica , “Bayānāt-e sayyāḥ -e hendī(Tales of an Indian traveler) relates the memoirs of an Indian tourist on a visit to Bokharo. It compares every aspect of life there against European standards and finds it wanting;

---

¹ Khalid”, 2007, p-138-139

in particular, it taunts the superstitious beliefs of the masses, as expressed in pilgrimage to the mausoleum of Bahā' -al Dīn Naqšband or through the contrast between a traditional healer and a Russian physician. It groups Bukharan society into three social classes: 'olamā' (the clergy), omārā' (the rulers), and ahālī (residents, masses), and criticizes all three for the decline of the country.”²² Interestingly this book of Fitrat brought out a rare insight of alienation on part of an Indian traveller who, obviously had undergone a Western orientation of knowledge and way of life, under the British colonial experience and therefore found everything in the Bukharan tradition under the Islamic milieu, backward, superstitious and stagnating. In fact, it is interesting to note that traditional Indian society had undergone a diverse and elaborate reform programme in order to face the challenge posed by Western knowledge and civilization throughout the nineteenth century. This Indian traveller's perspective must have reflected that Western model of secular education and practice of medicines based on natural sciences which he found lacking in the Bukharan society even at the wake of the new Century. According to Edward Allworth Fitrat encountered this 'foreigner' when he was a student in Istanbul around 1909-1910 and the book in his pen name 'Abd-ur-rauf' came to be published in 1911-12. In fact, he represented those youth forces who were exasperated with the decadence of the traditional social order and eagerly wished to regenerate new forces in the stagnating social order.

Being an enlightened Jadid, Fitrat felt the compulsion to shift away education from ecclesiastical control and here the traveller from Hindustan was the agency to bring about the realization for the need to change the conventional order of life and stagnant sources of knowledge. India, was a model of a transformed orient that had a silent bearing on the young intellectual of Bukhara keen to reform and regenerate his own land and people under the guiding spirit of reason, justice and nationalism. For Fitrat, this was an invocation of a new genre, a revolutionary transformation of the traditional society standing at the brink of collapse.

Fitrat and the Bolshevik Revolution

As part of the early Bolshevik realm, the Jadid leaders took up wide scale socio-religious reform programme. Initially they even approached religious institutions and tried to convince the moderate Ulamas the need for progress in religious affairs.

At the outbreak of World War I in 1914, Fitrat, together with many other Bukharan students (Allworth, 1994, p. 200), left Istanbul for Transoxiana, where he continued to cooperate with the Jadids, who were also known as the Young

Bukharans (Becker, pp. 208-9). In November 1917 Feʼrat and ‘Otmān K̄vāja wrote a reform agenda for the Young Bukharan party which was implemented later when the reformists seized power. Their original draft called for liberal reforms but was published only after being padded with radical phrases to appease the triumphant Bolsheviks¹

It was in 1920 that Mikhail Frunze had ultimately made a military campaign against the Amir of Bukhara and ‘toppled him from the throne.’² Thus was born the People’s Soviet Republic of Bukhara, where Bukharan Communist Party (made up of mostly outsiders, from Tatar land and Turkestan) was bestowed with the formal authority- but large number of Jadids were co-opted as part of the Young Bukharans. In fact, Abdurrauf Fitrat, who had left Bukhara due to Amir’s hostility was summoned back and given many responsibilities , most significant of them being the ministry of Education and Foreign Affairs. Apparently, this was a golden opportunity for the Jadids to uphold their vision and realize their mission for enlightenment and progress. The 1920s were years of great enthusiasm for the Jadids. In Bukhara, they found themselves at the helm of an ostensibly independent state although very short lived (abolished in 1924).³

Fitrat, made vigorous attempt to introduce new curriculum in schools. He had also established a music school in Bukhara as part of preservation and promotion of cultural richness of the region. It was during these four ears that the development of Uzbek language as an official language began. Fitrat had shifted his literary orientation from the conventional Persian medium to revivie Chaghtai Turkic language for the need of the hour. Feʼrat escaped in 1917 from Amīr ‘Ālem Khan’s increasing repression and went to Tashkent, where he became a staunch organizer of Bukharan intellectuals and founded the Chagatay Conversation Circle (Čaġatay gurungi), aimed at establishing a unified literary Chaghatay (q.v.) and Turki language by reading and disseminating its heritage, such as the writings of ‘Alī-Šīr Navā’ī, Sultan Ḥosayn Bāyqarā, and Zāhīr-al-Dīn Bābor, and publishing modern literary works in that language, particularly drama.⁴ In fact, the conscious development of Turkic language, distinct from the classical Persian language of the aristocrats was once a project of Fitrat as an individual Jadid. His initiative to develop a vernacular out of local Turkic language through Chaghtai tradition was highly appreciated by the Bolshevik leadership. Now in power, he along with other Young Bukharans tried to

¹ Dimanshtein, S. M. ed., *Revaliutsiya i natsionalnyi vopros* III, Moscow, 1930, pp. 354-5

² Khalid, A., 2007, p-117

³ Khalid, A., 2007, p-117

⁴ Allworth, Edward, *The Rediscovery of Central Asia*, 1996, pp. 38-39

develop the language and made further experiment with the introduction of Latin script for writing the Turkic language. In the observation of Adeeb Khalid,

“All through the ear Jadid writers evoked Chinggis, Temur, and Ulughbek. Nowhere is this clearer than in the writings of Fitrat, who wrote a regular column in *Hurriyat* after becoming its editor in August 1917. In July, he wrote: "O great Turan, the land of lions! What happened to you? What bad days have you fallen into? What happened to the brave Turks who once ruled the world? Why did they pass? Why did they go away?" This newfound Turkism was also reflected in Fitrat's language. Up until the revolution, Fitrat had published almost exclusively in Persian; in that ear he switched to a highly purist form of Turkic. In September 1917, he published a reader for the fourth ear of new-method schools (ostensibly for use in Bukhara) with a vocabulary so rigorously Turkish that Fitrat felt compelled to translate several words in footnotes. All the characters in the reading passages bear Turkic names.”¹

After the establishment of the Bukharan People's Conciliar Republic in 1920, which replaced the emirate, Feʼrat held high official positions, including the ministerial posts of education, finance, and foreign affairs, in addition to the membership of the Central Bureau of the Bukharan Communist party . This had given him the platform to carry out his reform program of modernizing the school curricula. In 1922, he sent seventy students to Germany as prospective instructors at the Bukharan university founded in the same ear.² It was presumably under his influence that in March 1921 the Ministry of Education changed the language of instruction from Persian to Turki, which also became the official language of the Republic.³ However, when the Bolsheviks gained supremacy in Bukhara, Feʼrat and most other high officials were removed from their posts and deported to Russia in 1923.⁴ In the following ear the short-lived republic was integrated into the Soviet Union as a part of the Uzbek SSR.

The shift in power (from nationalist to communist) and status (from independent to a satellite state) of his homeland also marked a turning point in his life from politics to academic studies. In terms of scholarship, these were fruitful ears. He spent part of 1923 and 1924 in Moscow, and, reportedly, worked at the Lazarov Institute of Oriental Languages (Mirzozoda). On his return to Tashkent and

¹ Khalid, Adeeb Politics of Muslim Cultural Reforms Jadidism in Central Asia, California University Press, p-291

² D'encausse Hélène Carrère , Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia (Comparative Studies on Muslim Societies), University of California Press, USA, 1988, PP- 172-74

³ *Pravda*, 20 March 1921

⁴ Becker, pp. 306-7; Hayit, 1956, pp. 141-42; Allworth, 1964, p. 115

Samarqand, he taught literature in high schools and, from 1928, at the University of Samarqand. In the same ear he was appointed a member of the Scientific Council of the the Uzbek SSR.¹

Fitrat and His Doomed Genre

A fervent advocate of freedom of thought, Fitrat wrote a number of plays which appeared highly suspicious in the newly established Soviet regime, and his works were banned one by one. While in Bukhara office, he wrote a play ‘Quamat’ or ‘Last Judgement’ which had deep implication of Bolshevik power’s highhanded decision about dividing Central Asia in ethno-linguistic parameter. It seems he had allegedly attempted along with the President of Bukhara, Faizulla Khojaev to placate Turkey and Afghan support for bringing independence to Bukhara – but it went futile.² The very notion of ‘right to secede’ although a constitutional right of USSR, thus remained inapplicable and dangerous for all practical purposes. It was observed by some other experts that “Jadidism was destroyed by Bolsheviks because the concept of nation-state formation and society’s breaking of colonialism deadlocks was serious alternative to the totalitarian Soviet system and threatened its downfall. But, despite the sad end, a national –progressive movement founded by Jadids, favoured the development of national self-consciousness , has played an essential role in formation and development of national liberation ideology.”³ No wonder Fitrat was removed from his administrative post. Rest of his life he had to spend by teaching in different institutions. But indomitable Fitrat continued his independent thoughts and ideas in his writings- a non-conformist so far Bolshevik Communist values are concerned. His play ‘Day of Saturn’ was the most subversive attempt under the suspicious ‘revolutionary regime’.⁴ It was in 1937 that he along with most of other prominent Jadid leaders, all members of Young Bukharans, were purged and sent for the gulag. Next ear, 1938, he was sentenced to death. But he was not alone in his mission and his fate, with him came to the closure of Soviet-Jadid experiment. “The incompatibility between the Young Bukharans’ aspirations and Stalin’s Soviet regime widened on all fronts in the 1930s and assumed violent forms. Although Fitrat was partially resurrected in the post-Stalin era in Soviet Central Asia, et the revival and acknowledgement of this great thinker and reformer whose writings are immortal

¹ Habib Borjian, Fetrat- Abdur –Al Rauf Bokhari, Encyclopaedia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/fetrat-abd-al-rauf-bokari>, Accessed on 12th September, 2022

² Borjian, P- 148-150

³ Bazarbayev, Kanat & Ashimlhanovna, Adilbekova Zahirash , Jadids Movement in Central Asia in the Late 19th and the Early 20th Centuries Asian Social Science, Vol 8, No. 8, 2012, URL: <http://dx.doi.org/10.5539/ass.v8n8> p- 235

⁴ Habib Borjian, Fetrat- Abdur –Al Rauf Bokhari, Encyclopaedia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/fetrat-abd-al-rauf-bokari>, Accessed on 20th May, 2018

contribution to the formation of Uzbek national language and identity could begin only after the withdrawal of the Soviet yoke.

In the post –Soviet era , along the quest for identity and independence , many Uzbek scholars began to pay special attention to Fitrat and whole generation of the Jadid thinkers and intellectuals of Central Asia. One such endeavour may be worth mentioning here ,

“Cultural markers are the main tool of the society tightly linked with language, traditions, religion, motherland, social life, economics, politics, history and the past of the nation. They play an important role in saving the nation in any difficult cases, and in bringing our cultural inheritance to the future generation. Also, they are the persons who took the main responsibility in developing the nation’s self-consciousness and lightening the process of reconstruction of the society.”¹

The Jadids fought against orthodoxy and dogmatism under Islamic repression which brought them closer to the Bolsheviks. However, the two ideologies had clashed headlong over national identity and self-determination, a promise that the Soviet system had never allowed to happen. It is tragedy that the Jadids had fallen victim of another variant of dogmatism under the new regime. A short phase of disillusionment and compromise had been followed by the tragic end and demise of this great intellectual movement with enormous promise and prospect. Fitrat, the most prominent and vocal of them had left lasting contribution to the making of the Uzbek nation which visibly carries its bearings in its tenets. The shift from Cyrillic to Latin alphabets actually shows a silent move to resurrect Fitrat’s ideas conceived about a century ago. The knowledge about Fitrat and his enormous contribution in the field of knowledge and educational reforms deserves even further advocacy for general people’s access. In fact, more and more translations of his works, into various languages may help develop a popular awareness about Fitrat and his genre, legacy of the brilliant literature that he had left behind and their sacrifice for the cause of Uzbek national identity.

---

¹ Usmonov , giyosiddin Murotjonovich, Views of Uzbek and Foreign Scholars on the Works of Abdurauf Fitrat, Middle European Scientific Bulletin , Vol. 18, Nov, 2021

ABDURAHMON IBN XALDUN AXLOQIY QARASHLARI VA SARVAPALLI RADHAKRISHNAN AXLOQIY QARASHLARINING QIYOSIY JIHALARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7395444>

Sulaymonov Jasur Baxtiyorovich

ToshDShU Sharq falsafasi va madaniyati kafedrası katta o‘qituvchisi

nihatchetin@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada islom tafakkurining yirik vakili Abdurahmon ibn Xaldunning axloqiy qarashlari hamda Hind falsafiy tafakkurining yirik vakili Sarvapalli Radhakrishnanning axloqiy qarashlari qiyosiy tahlili muhokama qilingan. “Asabiyya” kategoriyasi Xaldunning ijtimoiy falsafiy qarashlarida muhim ahamiyatga ega. Sarvapalli Radhakrishnanning axloqiy qarashlarida hind tafakkurini isloh qilish takliflari berilgan.

Kalit so‘zlar: *Ibn Xaldun, “Muqaddima”, yovvoyilik, tavahhush, ibtidoiylik, badaviya, tamaddun, xadaro, “asabiyya, Sarvapalli Radhakrishnan, axloqiy va ijtimoiy-siyosiy qarashlar, an’anaviy hinduiylik, Veda etikasi va uning falsafiy g‘oyalari.*

ABSTRACT

This article discusses the comparative analysis of the moral views of Abdurrahman ibn Khaldun, a great representative of Islamic thought, and the moral views of Sarvapalli Radhakrishnan, a great representative of Indian philosophical thought. The category of "asabiyyah" is important in Khaldun's social philosophical views. Sarvapalli Radhakrishnan's Ethical Views offers suggestions for reforming Indian thought.

Keywords: *Ibn Khaldun, "Introduction", wildness, tawahhush, primitiveness, Badawiyya, civilization, Hadaro, "asabiyyah, Sarvapalli Radhakrishnan, ethical and socio-political views, traditional Hinduism, Vedic ethics and its philosophical ideas.*

KIRISH

Ibn Xaldun islom dunyosining ilmiy va g‘oyaviy tarixida eng Taniqli shaxslardan biridir. Bu shuhrat, mashhurlikni birinchi navbatda uning kitobi olib keldi. Bu kitob Sharq va g‘arbning fikr osmonida bir yorqin yulduz misoli

charaqladi. Bu kitob orqali Ibn Xaldun bir yangi yo‘l ochdiki, birinchi darajali faylasuf-muarrif va sotsiologiya asoschisi degan unvonga sazovor bo‘ldi¹. Ikkinchi unvonni garchi ba‘zi izohlar bilan qabul qilish lozim bo‘lsa ham.

Ibn Xaldun o‘tgan voqealarni baholashning oqilona kriteriyalarini ko‘rsatish uchun, uncha ishonch tug‘dirmaydigan bir necha tarixiy rivoyatlarni keltirib, muarrifning rostgo‘ylik va xolisligi masalasini ko‘tarishdan avval, bunday rivoyatlardan foydalanish nimalarga olib kelishini ta‘kidlamoqchi bo‘ladi.

Birinchi navbatda, Ibn Xaldun tamaddunning asosiy qonunlari va uning shakllanishini tadqiq etishga qiziqadi. U jamiyatlarning qay holda ibtidoiy ko‘chmanchilik hayotidan yuqori madaniyatli hayotga o‘tishini bilishga harakat qiladi. Ma‘lumki, mutafakkir turli xil davlatlarda, jumladan, Andaluziya, Ifriqiya, Misr, G‘arnota, Kastiliya, Marokashda, shuningdek, Banu Hilol va ad-Dovudiya kabi arab va barbar qabilalari ichida hayot kechirgan. Shunda u turli xil madaniyatlarni, ya‘ni dabdabali, hashamatli shahar madaniyati va ko‘chmanchilarning oddiy va qashshoq hayotining guvohi bo‘ldi. Ibn Xaldun bundan chuqur farqlarning kelib chiqish sabablari to‘g‘risida bosh qotirdi. Mutafakkir ushbu farqlarning uch sababini ko‘rsatadi: Birinchi sababi, qabila va oilaning alohida a‘zolarini bog‘lab turadigan hissiyot va fikrlar mohiyatini aks ettiruvchi psixologik, ruhiy hodisadir. Ikkinchi sabab, bu tabiiy va geografik shartlar bilan, hunar, san‘at, mehnat taqsimoti bilan uzviy bog‘liq iqtisodiy omildir. Uchinchi omil, bu hokimlar va tobelar o‘rtasidagi munosabatlar, mulkni yaratish, hokimiyatning shakllanishidan iborat siyosiy omildir. Lekin Ibn Xaldun yuqoridagi fikrlarni bayon qilsada, hokimiyat xarakteri haqida bu yerda so‘zlamaydi.

1888 yilning 5 sentyabri, Madrasning Tirutani qishlog‘ining boy brahmanlar honadonida, Radhakrishnan oilasida o‘g‘il farzand dunyoga keldi. Unga Sarvapali (ra/akrZ,an) ismini berishdi.²Barcha braxman oilalari kabi uning oilasida ham, diniy muhit hukm surar edi. Radhakrishnan oilasi diniy marosimlarni o‘z vaqtida o‘tkazar va muqaddas joylarga ziyorat uchun tez-tez borib turar edi. Qachonki, bola yura boshlaganida oila a‘zolari uni o‘zlari bilan ziyorat qilgani olib borishar edi. Janubiy Hindistonning xashamatli ibodatxonalarini, xudoga sirli ibodat, turli-tuman e‘tiqod va insonlarning baland ovozda yangragan iltijolari Radhakrishnan tasavvurini uyg‘otdi. Bola tasavvurida g‘ayrioddiy tasvirlar shakllandi va u boshqa dunyoni tasavvur qila boshladi. O‘sha davrda Radhakrishnanning ongida umr yo‘lini aniqlab bergan abstrakt tafakkur paydo bo‘lgan edi. Besh yoshida Radhakrishnan mahalliy maktabga,

¹ Хотамий Сайид Муҳаммад. Ислому тафаккур тарихи. Т.: “Минҳож”, 2003 й., 241-бет

² Там же. - С. 10.

ta'lim olgani bora boshladi. U yerda u hind xalqining buyuk eposlari: “Maxabxorat” va “Ramayana” kabilar bilan tanishdi. Mustamlakachilik davrida bu asarlar hind xalqi yuragida vatanparvarlik, fidoiylik tuyg‘ularini jo‘sh urdirar va ularning milliy g‘ururi hisoblanar edi. Keyinchalik, “Maxabxorat”ning “Bxagavadgita” bo‘limi Radhakrishnan qalbida chuqur iz qoldirdi. “Bxagavadgita”ni o‘rganish bo‘lajak faylasuning falsafiy dunyoqarashini shakllanishida hal qiluvchi omil bo‘ldi deb yozadi Litman o‘z asarida.¹

Doktor Radhakrishnan butun dunyoni bitta maktab deb hisoblagan. U faqat ta'lim orqali inson ongidan foydalanish mumkin deb hisoblagan. Shu sababli, ta'limni dunyoni yagona birlik deb hisoblash orqali boshqarish kerak. Doktor Sarvepalli Radhakrishnan Buyuk Britaniyaning Edinburg universitetida so‘zlagan nutqida shunday degan edi: "Odamlar bitta bo‘lishi kerak. Insoniyat tarixining barcha maqsadi insoniyatni ozod qilishdir. butun dunyoda tinchlik o‘rnatish. "Ho." Doktor Radhakrishnan o‘zining xushchaqchaq tushuntirishlari, yoqimli iboralari va engil qitiqlaydigan hikoyalari bilan talabalarni hayratga soldi. Shuningdek, u shogirdlariga xulq-atvorida yuqori axloqiy qadriyatlarni shakllantirishga ilhom berdi. U qaysi fanni o‘qitmasin, o‘zi ham uni chuqur o‘rganar edi. U falsafa kabi jiddiy mavzuni ham o‘z uslubi bilan sodda, qiziqarli va aziz qilardi. Shuning uchun uning tug‘ilgan kuni o‘qituvchilar kuni sifatida nishonlanadi.

Radhakrishnan ko‘p o‘qir va kitob umr yo‘lida eng sodiq yo‘ldosh, deb hisoblar edi. U o‘z ustida ko‘p ishlar, sanskrit, vatan tarixi, adabiyot, din va falsafa bilan shug‘ullanar edi. O‘rta ta'limni tugallagach, u Hindistonning yirik madaniyat markazi bo‘lgan Madrasda, xristianlik kollejida ta'lim oladi. Bu ta'lim muassasasining o‘quv dasturida diniy ilmlar, ingliz adabiyoti, Yevropa falsafasi, umumiy tarix, hamda Hindiston madaniyati va tarixi kabi fanlar bor edi. Xristianlik kolleji bo‘lishiga qaramasdan, abituriyentlarning diniy mansubligi shart qilinmagan edi. O‘qituvchilar, ayniqsa, yevropalik o‘qituvchilar hind studentlarini ochiqdan-ochiq kamsitishar edi.²

1909 – yili Madrasdagi xristianlik kollejini tugallab, shu yerda falsafadan dars beradi. O‘qishni tamomlash arafasida “Veda etikasi va uning falsafiy g‘oyalari”³ mavzusida dissertatsiya yoqladi. O‘sha davrda Radhakrishnanning qadimiy hind falsafasini o‘rganishga qaratilgan ilk faoliyatlari boshlangan edi. 1907 – yil disertatsiya omadli yoqlandi. Unga yuqori baho berilib, kelgusi yili nashirdan

¹ Radhakrishnan S. Recovery of faith. – New Delhi.: Philosophy, 1956. – P. 222.

² Ibid, 1956. – P. 222.

³ Литман А.Д. Сарвапали Радхакришнан. – М.: Наука, 1983. – С. 11-12.

chiqarildi. Radhakrishnanning ilmiy salohiyati va ingliz tilini yaxshi bilishi diqqatga sazovor bo‘ldi. Uning ta’kidlashicha, bu mehnat garchi hali pishib yetilmagan g‘oyalarning mevasi bo‘lib, bu faoliyat Radhakrishnaning falsafa bilan jiddiy shug‘illanishiga sabab bo‘ldi. Ayni shu tadqiqoti tufayli u kollej professori yordamchisi vazifasida faoliyat yuritdi

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ibn Xaldun inson ibtidosining hayvonot olami ichida bulgan vaqtini yovvoyilik (tavahhush) deb atashgan. Inson tabiat qo‘ynida faoliyat yuritar ekan, kichik jamiyatlarga (ijtimo) uyushib yashay boshlashdi. Ijtimo bu jamiyat, u o‘z taraqqiyoti davrida ikki bosqichni ibtidoiylikni (badaviya) va tamaddun (xadaro) bosqichlarini bosib o‘tadi¹. Ya’ni, Ibn Xaldun jamiyatni ikki turga bo‘ladi: madaniy bo‘lmagan (ya’ni yovvoyi) jamiyat va madaniy (ya’ni shahar) jamiyati. Uning fikricha, inson tabiatiga ko‘ra jamiyat ichiga yashashga majburdir. Shuningdek, Ibn Xaldun jamiyat shakllanishi va yashashida diniy aloqalarning mavqeini pasaytiradi.

Ibn Xaldun fikricha, ijtimoiy tartib-intizomni tiklash va jamiyatni idora etish tabiiy hodisadir. Bu hodisaga hech qachon payg‘ambarlikning barhaqligini isbotlash dalili deb munosabatda bo‘lishga yo‘l qo‘ymaslik kerak. Sababi, insonlarning jamoa bo‘lib yashashi, payg‘ambarsiz ham mavjud bulishi mumkin, bunday jamiyatlar paydo bo‘lgan va bo‘lmoqda.

«Muqaddima»ning ikkinchi qismida yovvoyi jamiyat tadqiqiga oid fikrlar bayon etilgan. Bu qismida bir necha boblar bo‘ylab bunday jamiyatlarning tabiiyligi, yovvoyilik ruhi arablarga xosligi va yovvoyi jamiyatning madaniy shaxar jamiyatiga nisbatan birlamchiligi haqida gapiriladi. Ibn Xaldun oshkor bayon etadi: “Insoniyat jamiyatining ildizi va asoslari saxrodagi yovvoyi hayot tarzidadir. Bu shuning uchunki, badaviylar hayotni insoning eng asosiy extiyojlari chorcho‘basidan tashqariga chiqmaydi, holbuki, shaxar hayoti birinchi darajali zarurati bo‘lmagan narsalarga egalik qilish iddoasi va istaklari oqibatidir, hamda uning natijasida paydo bo‘lgan xiyla taraqqiy etgan davrdir. Birinchi darajali axamiyatga molik zaruriy narsalar hayotda bo‘lmasa ham, ammo umr o‘tkazish mumkin bo‘lgan narsalarga nisbatan birlamchi ekanligi sababli, badaviylik (ko‘chmanchilik) hayoti amalda daraxtning ildiziga o‘xshaydi, shahar xayoti esa uning shoxlaridir”².

Yuqorida ta’kidlaganidek, jamiyat rivojida ikki bosqich bor: ibtidoiy (badaviya) va tamaddun (xadaro). Ushbu bosqichlar bir-biridan yashash uchun bo‘lgan

¹ Игнатенко А. А. Ибн Халдун о природе государства// Народы Азии и Африки, 1984 г. №1. с. 94

² Хотамий Сайид Муҳаммад. Ислом тафаккур тарихи. Т.: “Минҳож”, 2003 й., 249-бет

vositalarning xarakteriga ko‘ra farqlanadi, ya’ni ibtidoiylik ziroatkorlik, chorvachilik, termachilik, ovchilik bilan izohlansa, tamaddun ularni to‘ldirib keluvchi hunarlar va savdo bilan izohlanadi.. Shuningdek, ular iste’mol xarakteriga ko‘ra ham farqlanadilar. Ibtidoiylikda odamlar zarur ne’matlarni iste’mol qilsa, tamaddun holatida esa «foйда keltiruvchi» va «nozarusiy ne’matlar» bilan ham kifoyatlanmaydilar. Bu shuning uchunkim, odam mehnat taqsimoti natijasida “ortiqcha maxsulot” ishlab chiqara boshladi¹.

Ibtidoiylik va tamaddun insoniyat jamiyatining sifat jixatdan farqli bo‘lgan ikki bosqichdir. Bu ikki bosqich hududiy jihatdan bir-biriga yaqin joyda ham mavjud bo‘lishi mumkin. Masalan: Arabiston yarim orolidagi ko‘chmanchi qabilalari va Mespotamiya qadimiy tamadduni.

Yuqoridagilarni misol keltirgan xolda, Ibn Xaldun ibtidoiylikdan tamaddunga o‘tish jamiyatining ichki rivoji, hamda boshqa hudud hosilasini zabt etish orqali ham amalga oshish mumkin deb xisoblaydi. Yuqoridagi xolga qiyoslagan holda, Ibn Xaldun jamiyat hayotini qishloq va shahar hayotiga bo‘ladi.

Ishlab chiqarish qurollarining rivojlanishi va ijtimoiy mehnat taqsimotining vujudga kelishi mahsulot ayirboshlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Inson mehnat qilar ekan, jamoa ishlab chiqarishi natijasida foyda va iste’moldan tashqari mahsulot ortib qola boshladi. Ibn Xaldun inson mehnati natijasida jamiyat taraqqiyotining asosiy omili bo‘lgan ortiqcha mahsulot paydo bo‘ldi deydi. Shuningdek, mutafakkir qiymat tushunchasiga ham katta ahamiyat beradi. Ibn Xaldun qiymat tushunchasiga qishloq xo‘jaligini, xunanmandlikni va savdoni harakatlantiruvchi jamiyat mehnatining ifodasi sifatida qaraydi².

Ibn Xaldun inson ishlab chiqaruvchi va mulkdor bo‘lgandagina, ijtimoiy mavjudot bo‘la oladi deb xisoblaydi. Mulkka egalik huquqini mutafakkir, insonning muqaddas huquqlaridan biridir deb hisoblaydi. Ibn Xaldun jamiyatining shakllanish jarayonini odamlarning xususiy mulkchilik huquqini ta’minlashga bog‘liq bo‘lgan ishtiyoq bilan bog‘ladi. Haqiqatdan ham, shunday gap bor: Xususiy mulkchilik ibtidoiy jamoa tuzumining go‘rkovi, davlatchilikning asosi bo‘ldi. Ibn Xaldun kimki mulkchilikni qo‘llab-quvvatlasa, u adolatlidir deb biladi³.

Ibn Xaldun jamiyat haqida fundamental fikrlarini davom ettiradi. Mutafakkirning fikricha, taassub jamiyat hayotining asosi, ya’ni poydevoridir⁴.

¹ Игнатенко А. А. Ибн Халдун о природе государства// Народы Азии и Африки, 1984 г. №1., с. 94

² Ўша манба

³ Игнатенко А. А. Ибн Халдун о природе государства// Народы Азии и Африки, 1984 г. №1. с.94

⁴ Хотамий Сайид Муҳаммад. Ислom тафаккур тарихи. Т.: “Минхож”, 2003 й., 250-бет

“Taassub”, “asabiyya” atamaları arab tilidan kelib chiqqan. “Taassub” soʻzi, “taassaba” V bob feʻlining masdar shaklidan boʻlib, tarjimai «Vatan, millatga boʻlgan otashin muhabbat, fanatizm» demakdir.

Ibn Xaldun «asabiyya» atamasini quyidagi maʼnolarda qoʻllaydi:

1. Qon -qarindoshlik aloqasi .
2. Qon-qarindoshlik munosabatlari orqali bogʻliq boʻlgan odamlar guruhi.
3. Qon-qarindoshlik asosida shakllangan birdamlik hissiyoti¹. Ibn Xaldun ijtimoiy hayotiy tartibning boʻrtib turuvchi oʻzak omili taassub deb biladi. Endi «asabiyya», yaʼni «taassub» tushunchasining mohiyatini va jamiyat hayotidagi oʻrnini oʻrganib chiqamiz.

Jamiyat ibtidoiylikdan tamaddunga oʻtar ekan, shu bilan bir vaqtda, bu jarayon ibtidoiy demokratiya va tengsizlik munosabatlaridan boʻysunish, boshqarish munosabatlariga oʻtishini ham oʻzida ifoda etadi. Ibtidoiylik bosqichida odamlarni bogʻlab turadigan munosabatlarni Ibn Xaldun «asabiyya» deb nomlagan². Bu tushuncha qabila, urugʻ va ularning birlashmalarini oʻzida ifoda etadi. Boshqa jixatdan, «asabiyya» odamlar oʻrtasidagi qon -qarindoshchilik munosabatlari asosida shakllanadigan aloqadir. Bu faqat bir qabila yoki urugʻni birlashtiradigan «qon sadosi» emas. Odamlarning birlashmalari urugʻni, qarindoshchilikni anglashga olib keladi. Bu birlashma, ittifoqlar turli xil shakllarni oʻzida ifoda etishi mumkin: Xilf (bir qancha urugʻ va qabilalarning ittifoqi), istisno (naturalizatsiya yaʼni begonalarni qabilaga qabul qilish), riqq (qulchilik, toʻgʻrirogʻi chet elliklarga homiylik) “vila” yoki “vilaya” (butun bir urugʻ yoki qabilaga homiylik)³. Shunday qilib, “asabiyya” qon-qarindoshlik, ittifoq aloqa birligidir. U yaʼni, “asabiyya” tipidagi guruhlar ichidagi boshqaruv oqsoqollar tomonidan boshqarilar edi. Oqsoqollar hokimiyati jamoa oldidagi hurmatga asoslanadi. Jamoa mudofaasi yosh va kuchli guruh tomonidan tashkil qilinadi. Nisbiy tenglik munosabati homiylik ostidagilar, qular va ittifoqchilarga ham tadbiiq etiladi⁴. Rasman ular “asabiyya”ning teng huquqli qismini tashkil etardi, lekin amalda ularning qabila ichida huquqlari cheklangan edi. Qabilaga qabul qilingan (mulsaq) qabila yoʻlboshchisi boʻlishi mumkin emas edi, chunki qabila oqsoqolliqi “nisab” oqsuyak oilalar ichidagi vorislikka qarab belgilanar edi. Asabiya munosabatlari nisbatan tenglikka asoslanganligi uchun, u noteng munosabatlarga aylanishi mumkin edi. “Muqaddima” muallifi hamma aʼzolarining

¹ Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока: Ибн Халдун «Введения». М., 1965 г., с. 570

² Ибн Халдун. Ал-Мукаддима. Ал-Қоҳира: Дор ал-китаб Ал-Мисрий ва ал-Лубнаний, 1999 м., 45-бет

³ Игнатенко А. А. Ибн Халдун о природе государства// Народы Азии и Африки, 1984 г. №1., с. 95

⁴ Ўша асар, 95-бет

tengligiga asoslangan “asabiya” guruhlarining birligi va boshliqning shaxsiy sifatlariga asoslangan boshqaruvning zaruriyati o‘rtasidagi dialektik bog‘liqlikka urg‘u berib utadi. Ibn Xaldun jamoadagi yo‘lboshchini “matbu”, ya’ni “zo‘rliksiz boshqaruvchi kishi” deb ataydi¹. O‘zini boshqaruv esa tengsizlikka asoslanadi, chunki rahbarlik qilish majburlashni talab qiladi. Urug‘ o‘rtasidagi aloqalar kuchli bo‘lsada, sekinlik bilan “rahbarlik-ergashish” munosabati “hukmronlik-tobelik” munosabatiga aylanadi. Lekin nima uchun urug‘, rahbariyatning nisbiy tangligi, boshqalar ustidan hukmronlikka aylanadi? Bunga javobni biz “asabiyya”ning antitezasi, ya’ni “qarama-qarshi” tushunchasi “mulk”ni o‘rganib chiqib topamiz.

Ibn Xaldun mulk tushunchasini ikki xil ma’nodan “hokimiyat-mulk” va “er-mulk” ma’nolarida ishlatadi. Ibn Xaldun taassubga ta’rif berib, shunday deydi:

“Odamlar o‘rtasidagi qon-qarindoshlik aloqalari, ba’zi hollarni istisno qilganda, bu tabiiy hodisa, bundan kishining qarindoshlari va yaqin kishilari hayoti, mol-mulki, or-nomusiga tajovuz va xavf tahdid solganda, g‘amho‘rlik qilishi kelib chiqadi”².

Ma’lumki, qon-qarindoshlik va urug‘ qabilachilik munosabatlari ba’zan shunchalik yaqin bo‘ladiki, birgina shuning o‘zi birlashib ketishga sabab buladi, ba’zan esa munosabatlar uzoq bo‘lsada, ammo qabilachilik manfaatlarining mos kelishi butun bir xalqning yakdil bo‘lib birlashishiga sabab bo‘ladi. Do‘stlik munosabatlari ham shunday. Ibn Xaldun mustahkam qon-qarindoshlik aloqalari namunasini badaviy arablarda va boshqa ko‘chmanchilarda ko‘rishini mumkin. Chunki ularning hayot tarzi urug‘ va qabilalar aro nikohlar natijasida nasllarning aralashib ketishi, qarindoshlik iplarining uzilishiga mone’lik qiladi deb ishonadi³.

Faylasufning „abadiy din“ ta’limotida axloqqa juda katta e’tibor qaratilgan. Uning ta’limotidagi axloqiy jihatlar avvalombor „E’tiqod va inson xulqi doimo yonma-yon yuradi“, degan shiorga amal qilar edi. Bu “universal din,, va “universal axloq,, ta’limotlariga mos kelmog‘i lozim. “Universal axloq,,ning shakllanishi jamiyatning turliligiga, milliy va diniy tabaqalanish kabi to‘siqlar yo‘l bermaydi. Shu bois hayotda haqiqiy sof axloqni tadbiq etish Radhakrishnanga juda mushkul tuyiladi. „Universal axloq“ uzoq kelajakning muammosidir. Markazda, ya’ni hozirgi vaqtda esa, vaqtinchalik axloq asosiy o‘rin egallaydi. Radhakrishnan nafaqat kapitalizmning odamlar ma’naviy haytiga salbiy ta’sirini anglardi, balki uning hayot tarzini tubdan o‘zgartirish lozim, deb bilardi.

¹ Игнатенко А. А. Ибн Халдун о природе государства// Народы Азии и Африки, 1984 г. №1., с. 96

² Ибн Халдун. Ал-Муқаддима. Ал-Қоҳира: Дор ал-китаб Ал-Мисрий ва ал-Лубнаний, 1999 м., 50-бет

³ Хотамий Сайид Муҳаммад. Ислом тафаккур тарихи. Т.: “Минҳож”, 2003 й., 251-бет

Uning ta’limotini asoslab beruvchi asosiy omil bo‘lib, ma’naviyatni har tomonlama rivojlanishi orqali yuksak axloqqa erishish mumkinligini tan olishga xizmat qiladi. Radhakrishnanning fikricha, faqatgina ma’naviyat zaxiralardan foydalanish, yangi turdagi insonni shakllanishini ta’minlashi mumkin.

Hind diniy-falsafiy an’analariga binoan, hamda gandyichilik ta’sirida Radhakrishnan bu ma’naviy zaxiralarda muhabbat va beziyonlilikni „universal axloq“ning asosiy negizi, deb ko‘rsatdi. Gandiydan keyin Radhakrishnan muhabbatni „insoniyat hayotining qonuni“, deb atadi. Radhakrishnan fikricha muhabbat qonunining namoyon bo‘lishini eng ta’sirchan muhiti bu – dindir. Lekin uning muhim shartlaridan biri fanatizmga barham berishdir. Shu bilan muhabbat qonunining ta’rifi pozitiv-gumanistik yo‘nalishga egadir.

Yuqoridagi va boshqa g‘oyalarga asoslanib, Radhakrishnan axloqiy munosabatlardagi mukammal inson ko‘rinishini belgilab berar edi. “Inson – bu yangi individum, o‘z ichidagi dushmanlarni – nodonlik, aqlsizlik, o‘tmish tarafdori, dunyoning to‘xtovsiz o‘zgarayotganini tushunmaslik tufayli esankirab qoladi... Inson o‘zi – evolyutsion oqimning sababidir. U intellektuallikdan ma’naviylikka qarab rivojlanadi“,¹ deydi Radhakrishnan.

Radhakrishnan ta’kidlardiki, e’tiqodni anglashga har qanday falsafa ham yordam bera olmaydi. Shunday falsafa bo‘lishi kerakki, bizga dunyo va hayotda har tomonlama va chuqur tushuncha berishi lozim. Radhakrishnan fikricha, “Biz yashyotgan dunyo haqidagi yakuniy bilimlarni tushunish uchun, bizga konstruktiv falsafa kerak. Bunga faqatgina chuqur falsafiy fikrlash natijasida erishish mumkin. E’tiqod esa, maqsadga muvofiq bo‘lishi zarur“.²

1920 – yil Radhakrishnan xalqining madaniy merosini anglagach va G‘arb falsafasining tanqidiy tahlilidan so‘ng, o‘z falsafasini ishlab chiqdi. Hayoti davomida intilgan ideal falsafa modeli paydo bo‘ldi.

Bu ta’limotning o‘ziga xos jihatini faylasuf hayot bilan bog‘liqlik, deb bildi. Shuning uchun o‘z mehnatida hayot bilan falsafaning aloqasini birdek o‘rinda olib borishga harakat qildi. Falsafiy izlanishlar samarasiz bo‘lmaydi, deb hisoblab, inson hayoti va harakati falsafa bilan chambarchas bog‘liq, deb ta’kidlaydi. Chunki, falsafa inson hayotini belgilab beradi va boshqaradi. Hind falsafasi Radhakrishnan fikricha, spirtualistik ko‘rinishga ega. “U inson hayoti bilan qiziqadi, hayotdan tashqaridagi sfera bilan emas. U o‘z boshlanishini hayotdan olib, falsafiy maktablardan o‘tib, yana

¹ Литман А.Д. Современная Индийская философия. – М.: Наука, 1985. – С. 275.

² Radhakrishnan S. East and West. Some reflections. – New D.: India, 1960. – P. 326.

hayotga qaytadi“, ¹ deydi. Falsafiy tizim asoschilari xalqning ijtimoiy-ma’naviy ongini kuchaytirishni taklif etadilar. Shundagina maqsad qilib qo‘yilgan yutuqlarga erishish mumkin.

Shunday qilib, Radhakrishnan Hindistonga yangi falsafiy tizim kerak, deb hisoblaydi. U yangi falsafiy tizimni zamonaviy bosqichini tarixda qolishi uchun xizmat qilishi lozim, deb biladi. U bunday falsafiy tizimni qanday tasavvur qiladi. Birinchi o‘rinda u zamon bilan hamnafas bo‘lishi zarur. Hozirgi zamon falsafasi bugungi kun bilan mos bo‘ladi, o‘tmish bilan emas. Shuning uchun u hech bir falsafiy tizimga o‘xshash bo‘lmaydi. Kelajak hayot bilan bog‘liq, u harakat sababchisidir. U o‘ziga xos bo‘lishi zarur va o‘zi tasvirlovchi hayotni shaklan va tarkiban rivojiga asosiy turtki bo‘lishi kerak. Radhakrishnan bunday holat mohiyatda tabiatshunoslik bilan bog‘liq, deb biladi. U falsafa texnik rivojlanish yutuqlarini hisobga olmasligi mumkin emasligini yaxshi anglagan va ko‘p ta’kidlar edi. Falsafiy rivojlanish jarayonida uning rivoji nazardan chetda qolishi mumkin emas edi. Falsafaning kelajakda rivojlanishi tabiatshunoslik va psixologiya yutuqlarini ham ko‘zda tutishi zarurligi muhim omil ekanligini ta’kidlar edi. Radhakrishnanning kelajak haqidagi fikrlari uning umumiy xulosalaridan kelib chiqdi. Yangi davr falsafasining boshqalardan ajralib turish jihatlari, haqli va nihoyat tabiatshunoslik bilan aloqadorlik tomonlari yaxshilab tahlil qilindi. Bu tizimning yana bir jihati shunda ediki, dinni ma’rifiy ilm bilan bir qatorga qo‘yish edi. Din bo‘lajak dinning mustahkamlovchi yadrosi bo‘ladi, deb aytadi Radhakrishnan.

XULOSA

Ibn Xaldun “Muqaddima”sida mulkning shakllanishini yoki qabila a’zolari o‘rtasidagi mulkiy va tengsizlik munosabatlarini ochib berdi. Ibn Xaldun tamaddun va “hokimiyat-mulk” o‘rtasidagi aloqaga ahamiyat berdi. Agar ibtidoiylik va tamaddunni diaxron, ya’ni birin-ketin keladigan bosqich, yoki sinxron, ya’ni bir vaqtda mavjud sifatida qarasa, tamaddunga o‘tish omili mulkning shakllanishidir. Shunday qilib, asabiyya ahir oqibat mulk shakllanishiga olib keladi, shuningdek qabila yoki urug‘da hukmronlik va tobelik munosabatlarini vujudga keltiradi². Ibn Xaldun mulkning nafaqat ortiqcha mahsulotning vujudga kelishining natijasi, balki odamlarning hokimiyat, boylikka bo‘lgan tabiiy intilishi natijasi ham deb biladi.

U holda, tarixni mulkni bir sub’ektdan ikkinchi sub’ektga o‘tish jarayoni yoki qayta taqsimoti deyish mumkin³. Bu taqsimot ibtidoiylikdan tamaddunga o‘tish

¹ Там же. – С. 267.

² Игнатенко А. А. Ибн Халдун о природе государства// Народы Азии и Африки, 1984 г. №1., с. 96

³ www.trincoll.edu/depts/phil/philo/phils/muslim/khaldun.html

chogʻida, masalan, koʻchmanchilar tomonidan “madaniy” insonlarga tegishli mulkning egallanishida roʻy beradi. Lekin tamaddun ortiqcha maxsulotning ishlab chiqarilishi natijasida yashashda va rivojlanishda davom etadi. Shuning uchun mulk yangi taassub vakillari oʻrtasida taqsimlansada, tamaddun singari faqat oʻsish holatida boʻladi.

Yangi falsafiy tizimni ishlab chiqar ekan, Radhakrishnan toʻrt qoidaga amal qilish lozim, deb biladi.

1. Abadiyat va oʻtkinchilik oʻrtasidagi farqni anglab yetish. Bu barcha koʻzga koʻrinuvchi narsalarni mutloq, deb qaramaslik tendensiyasiga asoslanadi.

2. Hozirgi yoki keyingi hayotda xohish, istaklarni cheklash. Bu shart barcha istaklardan voz kechishni talab etadi. Faylasuf moddiylikni emas, ruhiy holatni his etishi lozim.

3. Uchinchi shartga koʻra, faylasuf xursandchilik, qatʼiylik, sabr va eʼtiqod kabilarni oʻzida his qila olishi lozim. U qatʼiy qoidalarga rioya etishi va istaklarini jilovlay olishi zarur. Qatʼiy qoidalarga rioya etish, maqsadga, yaʼni ozodlikka erishishga omil boʻla oladi.

4. Oxirgi shart esa, ozodlikka intilishdan iborat.

Radhakrishnan yangi falsafiy taʼlimot kelajagi haqida shunday yozgan: “Bugun hind falsafasi oldida bir muammo turibdi: u oʻz doirasida cheklangan holda, hamda zamona jarayonlarida qoʻllanilmagan holda yuksaklika erisha oladimi, yoki u gʻayrioddiy tarzda yuksalgan zamonaviy ilm-fan bilan qadimgi hind faylasuflari ideallari orasida aloqa oʻrnatish natijasida insoniyat rivojlanishidagi muhim elementlardan biri boʻlishi uchun haqiqiy va hayotiy boʻladimi? Barcha belgilar kelajak keyingi ikkinchi holat bilan chambarchas bogʻliq.”¹

Abdurahmon ibn Xaldun ijtimoiy qarashlarida qon-qardoshlik tamoyillarini jamiyat va davlat rivojlanishining asosi sifatida mulohaza yuritsa, Li Yulgok konfusiychilik asosidagi axloqiy tamoyillarni jamiyat va davlat taraqqiyotining asosi sifatida mulohaza yuritadi.

Ibn Xaldunning jamiyat haqidagi qarashlarining obʼektiv xususiyati bizning davrimizga kelib, uning qiymatini oshirib yubordi. Mutafakkirning jamiyatning vujudga kelishi, taraqqiyoti, tuzilmalar toʻgʻrisidagi fikrlari, iqtisodiy asoslari, geografik omillarga oid qarashlar, uning ral xayotdagi kuzatuvlari natijasi desak xato boʻlmaydi.

¹ Там же. - С. 275.

REFERENCES

1. Sulaymonov, J. (2021) ABDURAHMON IBN XALDUNNING TAMADDUN TARAQQIYOTI HAQIDAGI QARASHLARIDA JAMIYAT TAHLILI//*Academic Research in Educational Sciences*, Vol. 2 Special Issue 1, 2021. 451-455 R.
2. Sulaymonov, J. B. (2021). IBN XALDUNNING „MUQADDIMA“ ASARIDA JAMIYAT TARAQQIYOTIGA TA’SIR QILUVCHI OMILLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 732-737.
3. Sulaymonov, J. Karimov, N. Contribution of Abu Isa Tirmidhi to the Science of Hadith // *International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE)* ISSN: 2278-3075, Volume-9 Issue-1, November, 2019. P. 593-599.
4. Sulaymonov, J. B. (2021). ABU ZAYD ABDURAHMON IBN XALDUNNING „MUQADDIMA“ ASARIDA DAVLAT TUSHUNCHASIGA YONDASHUVLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(6), 9-14.
5. Sulaymonov, J.B. Ibn Xaldun ijtimoiy-falsafiy qarashlarida axloqiy masalalar// *Falsafa va huquq jurnali*. 2019 yil 1-soni. 42-45 betlar.
6. Sulaymonov, J.B. Ibn Haldun qarashlarida geografik determinizm ildizlari // *Sharqshunoslik jurnali*. 2018 yil 4-soni. 124-128 betlar.
7. Sulaymonov, J. B. (2020). Vzgl'yadi Abdurrahmana ibn Xalduna o razvitiya obshchestva i sivilizatsii. *Mejdunarodniy nauchno-prakticheskiy jurnal "Ekonomika i sotsium"*, 12, 79.
8. Сулаймонов, Ж. Б. (2022). АБДУРАХМОН ИБН ХАЛДУН ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИ ВА КОНФУЦИЙ ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ЖИХАТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 26), 613-621.
9. Ergasheva, F., & Sulaymonov, J. (2022). MUHAMMAD RIZO OGHIY IJODIDA AXLOQIY MASALALAR TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 742-747.
10. Quvvatov, J. U. O. G. L., & Sulaymonov, J. B. (2022). YUNUS EMRE IJODIDA VAHDAT UL-VUJUD VA TAVHID MASALASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 964-968.
11. Ergasheva, F., & Sulaymonov, J. (2022). MUHAMMAD RIZO OGHIY IJODIDA AXLOQIY MASALALAR TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 742-747.

I. JANUBIY OSIYO MAMLAKATLARI MADANIYATI VA SAN’ATI
HAMDA ULARNING O‘ZBEKISTONDA O‘RGANILISHI, HINDISTON VA
O‘ZBEKISTON MADANIY ALOQALARI MUSTAQILLIK DAVRIDA,
HINDISTON VA MARKAZIY OSIYO ALOQALARINING TARIXIY
ILDIZLARI

INDIA – UZBEKISTAN CULTURAL RELATION: HISTORY,
HERITAGE AND POSSIBILITIES¹

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7395959>

Prof. Dr. Akhlaque A. ‘Ahan’

Centre of Persian & Central Asian Studies,
Jawaharlal Nehru University, New Delhi – 110067

akhlaq.ahan@gmail.com

ABSTRACT

Indian Sub-continent and Khorasan e Bozorg which includes Uzbekistan, Central Asia and parts of the region, has been the cradle of civilization of this part of world, and produced great scholars, poets, Sufis and writers. Both the regions have been connected since the ancient period and exchanged cultural traits and trends and influenced each other. Ever since Timurid rulers converted Herat as the hub of knowledge and cultural activities, scholars and seekers of knowledge and enlightenment flocked to this place and to interact with the greats like Mawlana Jami, Amir Ali Sher Nawai and others. Among Indian scholars who came in contact with Nawai and others were from the kingdoms of Sarqi at Jaunpur, Lodhis at Delhi, Bahmanis from Deccan, and among the individuals the names of Shaikh Jamali, Mahmood Gawan, Shaikh Sadruddin and Guru Nanak, the founder of Sikhism may especially be mentioned. Besides this, Amir Sher Nawai was also one of the admirers and followers of Amir Khusraw, which is reflected through his writings. Earlier great scholars like Alberuni had contributed to the connect and mutual appreciation.

Key Words: *Indian Sub-continent, Khorasan e Bozorg, Uzbekistan, Central Asia, Amir Ali Sher Nawai, Timurid rulers, Mawlana Jami, Sarqi of Jaunpur, Lodhis of Delhi, Bahmanis of Deccan, Shaikh Jamali, Mahmood Gawan, Shaikh Sadruddin, Guru Nanak, Amir Khusraw.*

¹The details could be seen in the forthcoming book of the author on the subject.

ز فرق و امتياز كعبه و ديرم چه مي پرسى
اسير عشق بودم هر چه پيش آمد پرستيدم
بيدل

Why do you ask the one who does not care the difference between one and the other shrine, as I have always been besotted of love, and whatsoever encountered, I fell for.

Mirza Abdul Qadir ‘Bedil’

Since the ancient period, *Khorasan e Bozorg* which includes Uzbekistan, Central Asia and parts of Indian Sub-continent, has been the cradle of civilization of this part of world, and produced great scholars, poets, Sufis and writers. Before the notion of nation-state i.e. a colonial and western concept which accurately does not suite to the epistemic background of our part of world. The major part of this cultural region falls in the contemporary Uzbekistan or in its neighbourhood. India and Uzbekistan are the countries or regions, historically having the most intimate relations and therefore the two nations share many socio-cultural, and historical events unfolding throughout the history. Almost all the rulers of mediaeval India including Saltanat and Timurid era came from Central Asia. This migration happened because of the age old common borders and interchanging territories since ancient period. Seen both the countries share common heritage and the soft power. Silk Route also passes through the same region. This term (Silk Route) though was first used by Ferdinand von Richthofen, who had termed the Trans-Asian overland networks as the “Silk Route” or “Silk Road” in the late nineteenth Century, which includes various primary arteries and secondary capillaries used for a range of commercial and cultural exchanges, including the diffusion of different religious and socio-cultural ideas, trends and traits including Sufism from the boarders of Europe to Eastern Asia, encompassing Central and South Asia. Roughly, this road extends from Rome to China which includes western and eastern Central Asia i.e. modern day's newly independent republics which were formerly known as Soviet Turkistan and adjoining regions which also connects North Western portions of Indian sub-continent. These routes though sometime not well defined or fixed roads were utilized for spiritual and religious interaction, cultural relations, commercial exchanges and political and military expansion. Therefore, though Silk Road commonly linked with sumptuous exchanges of commercial commodities in the region but its cultural, historical and socio-political importance has been equally significant throughout the ages; thus looking at the relevance of multi-lateral cultural and philosophical exchanges and its impact and legacy in historical context will be enlightening.

I would just highlight a few connecting points and shared soft power of both India and Uzbekistan, and aim to put into perspective the dynamics of the Indo-Uzbekistan historical, cultural and civilizational relation vis a vis the contemporary realities and to provide a realistic assessment of its importance from Indo-Uzbek's point of view. In today's context there are many common cultural symbols of Indo-Uzbekistan relation and the waves of civilizational mingling and historical interaction. To say for instance:

During ancient period Buddhism became popular in Central Asia, and probably replaced the older traditions and faiths like Mitraism. Later, its influence could be traced in the movements like Manism and Mazdakism in Persia (Zoroastrianism was declared as the state religion of Persia in 224AD). It is interesting to note that the great cultural hub Bukhara, derives its name from *Vihara* (the monastery of Buddhism). This also shows the role of Bukhara in the propagation of Buddhism in Central and East Asia during ancient period.

There has been deep and engaging linguistic and literary interactions throughout the history between Indian sub-continent and Central Asia, which could be traced in Indo-Aryan Languages, the translation of *Panchtantra* (as *Kartak wa Damnak* or *Kalila wa Dimna*), the lone Uzbeki-Chaghatai words in India languages, thousands of manuscripts on the subjects and topics of common cultural and literary heritage especially to mention Amir Khusraw, Babur, Amir Alisher Nawai, Mirza Kamran, Abdur Rahim Khanekhanan, Mirza Bedil, Mirza Ghalib etc. in the oriental libraries of both countries, translation of books, poetry etc. The legends of Mahmood Pehalwan of Khiwa, *Qabristan e Hindi* of Bukhara, Indian traders especially from Gujarat and Rajasthan visiting bazars of Samarqand and Bukhara, Taj Mahal and contribution of Indian artisans bear fascinating stories, recounts the vibrant cultural relations throughout the ages.

Abu Rehan Al Biruni is one of the rarest prodigious minds of all time, a great writer, astronomer, scientist and Indologist, Al Biruni's writings, researches, innovations and perceptions has been beacon for the whole academic world for over a thousand years, but the greatest and most interesting aspect of his works is his incisive and deep perception about the cultural, geographical, philosophical and social contours of Indian sub-continent especially Brahminical traditions. His writings and revelation are considered to be the first which gives the real esoteric state of Indian culture and traditions, beliefs and customs and its different positive as well as the deleterious aspects.

Al Biruni, instinctively acquired an analytical mind and was irresistibly enticed to the disciplines of knowledge which suited to his disposition and areas of academic and research interest, and probably his innate leaning towards synthetic and analytical tendencies, he was first attracted to Mathematics and astronomy. It was probably one of reasons why he also got interested to study the contribution by Indian scholars to sciences and other knowledge tradition. Therefore, he decided to visit the country, and became the pioneer scholar of Indology and comparative traditions. Probably his first exposure and opportunity to learn Indian dialects or Sanskrit language happened when he encountered some Persian knowing Indian resident of Ghazna during his stay in Kabul during 1018-20 AD. This possibility is substantiated by his own statements in *Indica*.

Generally, till the period of Al Biruni, mostly political and military history of a country or kingdom was written. In this regard, *Tahqiq ma lil-Hind* (Researches on India) appears to be an exception and deviation from this tradition where primarily cultural, scientific, social and religious tradition and history of India was written and recorded.

Though before Al-Biruni, Greek and Chinese travelers (such as Megasthenes n 3rd c BC , Fa Hsien n early 5th c, HuenTsang, 5th c, I-Tsing n 7th c visited, but their accounts of Indian social and cultural life restricted to Buddhism, also may be because of the Buddhism being the most dominant and apparent religion and social order, (Arab travelers like Abu Zaid Hasan Sirafi 9th, Abu Dulaf 10th, Buzurg bn Shahryar early 10th, Masud 10th, Muqaddas 10th) but most of the writing including Arab travelers contains of erroneous account as mostly based on secondary sources or hearsay and probably had not access to the original sources, while Al Biruni had expertise in Sanskrit and according to Maulana Azad he travelled around ten ears in Sind, Punjab and Kashmir.

Ulugh Begh

Ulugh Begh (1394 – 1449) was a Timurid Emperor as well as a great scholar of Astronomy and mathematics. We may also notice the evident influence of Ulugh Beg's writings and contribution in the field of Astronomy and astronomical architecture especially on Raja Sawai Jai Singh's book *Jeech Muhammad Shahi* and the observatories constructed in Jaipur and Delhi.

Rumi's Poetry and the Silk Route

The region of origin and emergence and influence of Mawlana Rumi was traditionally to a certain extent similar to the region of Buddhist expansion alongside the great arteries of the Northern and Southern Routes of the Indian subcontinent, the

Old Road to Bactria, and passageways through the mountain valleys of northern Pakistan. Mawlana's spiritual and philosophical impact centers developed distinctive spiritual cultures and played central roles in trans-regional exchanges. Though, Rumi has now a global appeal but traditionally he lived, studied, traveled, interacted, worked and left his legacy within and around the Silk route region. It is also interesting to note that the Naqshbandi Sufis of India subscribed Maulana Rumi's Masnawi as the text book for their disciples and has been the most popular text among them. Similarly Rumi's Masnawi is also popular among many other mystic and religious traditions of India like Radha Swami Movement etc.

Naqshbandia Order the establishment of Naqshbandi Silsila or order in Timurid India, which have its roots in Bukhara, Uzbekistan, and what kind of role the silsila played in establishing the historical, spiritual and cultural connect between the two regions during the Timurid period (i.e. 16th-19th century). Khwaja Baqi Billah earned his scholastic education at Samarqand, and he was initiated in the Naqshbandi order by a leading saint of Bukhara, who asked him to make India the centre of his work. Khwaja Baqi Billah came first to Lahore, where he spent more than a ear before moving to Delhi. Naqshbandi Shaikhs came to India with the Timurid conquests in the sixteenth century, and with this a new chapter in the history of the Naqshbandiyya began. More than any other Naqshbandi after Khwaja Baha'uddin of Bukhara, Hazrat Baqi Billah and his disciple Shaikh Ahmad Sirhindi were the pivotal figures to redefine Sufism's role in society and elaborated Naqshbandi mystical exercises. The Naqshbandi Silsila was introduced in India by Khawaja Baqi Billah during the late ears of Akbar Shah's reign. Khawaja Baqi Billah settled in Delhi, and was seventh in the line of succession from Khawaja Bahauddin Naqshband of Bukhara, the founder. He had received full training in the principles of the order under different Shaikhs and had widely travelled in Central Asia. Besides, he proved himself to be a great organiser, and within a short span of five ears, he succeeded in establishing the Naqshbandi silsila firmly and since then it continued to spread over the region without any break. Khawaja Baqi Billah appointed Shaikh Ahmad Sirhindi as his Khalifa who earned more renown than any of the other disciples in the propagation and establishment of the Naqshbandi Order in India, and also played a multifarious role in the religious, social and political domains. As a result the Naqshbandi order became the principal mystic discipline for nearly two hundred ears (17th-18th c) and exercised a deep influence on the religious life of the Muslims of the sub-continent.

Amir Ali Shernawai

Amir Ali Shernawai has been one of great stars of the region, who at the same time was a poet of Uzbek and Persian, a competent administrator, musician, and a great scholar, who may rightly be called as Versatile Genius. Ever since Timurid rulers converted Herat as the hub of knowledge and cultural activities, scholars and seekers of knowledge and enlightenment flocked to this place and to interact with the greats like Mawlana Jami, Amir Ali Shernawai and others. Among Indian scholars who came in contact with Nawai and others were from the kingdoms of Sarqi at Jaunpur, Lodhis at Delhi, Bahmanis from Deccan, and among the individuals the names of Shaikh Jamali, Mahmood Gawan, Shaikh Sadruddin and Guru Nanak, the founder of Sikhism may especially be mentioned. Besides this, Amir Shernawai was also one of the admirers and followers of Amir Khusraw, which is reflected through his writings.

Persian-Hindi-Urdu poets of India

Some of the greatest Persian-Hindi-Urdu poets of India like Amir Khusraw, Abdur Rahim KhaneKhanan, Mirza Bedil and Mirza Ghalib's ancestors came from the region falls in the contemporary Uzbekistan. They were brought up entirely in the Indian socio-cultural environment and were ethnically Turks and having no literary background but sons of soldiers who sacrificed their life on the battlefield. In spite of the fact that four centuries separate these poets, but still we find striking similarities among them. Though all these poets closely observed and were well aware of the changing socio-political situation of their period, but infact were Sufis by heart and by disposition and their poetry reveals of their profound understanding and experimentations of Sufi way. For instance Bedil follows Ibn e Arabi's doctrine of *wahdatul-wojood* in illustrating how the universe, which is not distinct from the pre-eternal divine essence, comes into fermentation like wine and finally develops into man, et he synthesises the philosophy of *Advaita*. It is therefore, his works comprising complex philosophical contents, are counted among the most cerebral mystical poems in Persian literature. He also deliberates upon certain Indian beliefs and practices, such as the transmigration of the soul, and the self-immolation of widows. In his long poems or *masnawis*, Bedil introduces many anecdotes from Indian sources, among which the romance of Kamadi and Madan has been studied in detail by Soviet scholars and repeatedly emulated by Tajik poets. Bedil is primarily important because he refined classical Persian and Indo-Persian poetry to suit the circumstances of the era in which he lived, and one finds in him the culmination of various tendencies in Indo-Persian poetry. His poetry is characterized by a restive effort to realise the paradox of existence. This feature of tedium imparts it a

dynamism and also a universalism. Many are of the opinion that the proto-existentialist element in his poetry, is a forerunner of French existentialism. Enlightened approach towards life combined with an intense philosophical skepticism, a distinctive of his mysticism which had deep influence on his successors and followers like Ghalib and Iqbal and reflected in their refreshed reflection on Sufi themes relating to such as the origin of man, the creation of the world, and the relationship between God, the universe, and man.

Modern poets and writers like Tagore, Premchand of India, and Zulfia, Rasul Hamzatov of Uzbekistan are mutually translated in both the countries.

To connect, revive and rejuvenate the age-old relation of the two countries the following could be observed and pursued by the two countries:

Re-connecting the Historical Link

- Both India and Uzbekistan being the cradle of the great civilizations and centres of knowledge and philosophical traditions since ancient period, with a rich culture, may harness it in strengthening relations with each other and countries of the region in tangible ways from its Soft Power. for instance:

Showcasing Culture

- There has always been mutual fondness for the cultural heritage in both countries. This should be utilized to showcase, introduce and popularise various aspects of both cultures, like Languages and Literature, manuscripts in the oriental libraries, architecture, Knowledge Traditions especially philosophical traditions, Science, Spirituality etc.

- Art, Music and Film, and how both countries have been the centres of variety of great art traditions

Tourism

- This is another less-explored aspect of both India and Uzbekistan. Hardly any country having such richness, abundance and charm of natural, historical and cultural heritage, beauty and grandeur which these two countries have, which should be widely introduced. The maps of the two countries are full of attractions, Incredulities, amazements, wonders as well as connecting points and places which needs to be promulgated.

Educational and Academic Interaction

- Educational and IT institutions, universities, research centres, colleges, schools of excellence should be introduced which would certainly be a source of economic as well as goodwill capital.

- Seminars, symposiums, talks should be arranged for a vibrant and mutual interactions.

REFERENCES

1. Ahan, Prof. Akhlaq A., *Amir Ali Sher Nawai and his Indian contemporaries*, Do'stlik Bayrog'i, Novoi, Uzbekistan, 2019
2. Amir Ali Sher Nawai, *Diwan e Fani* (ed. Dr. Ruknuddin Humayun Farrukh), Tehran
3. Jami, Maulana Abdurrahman, *Insha e Jami*, Kanpur, Nawal Kishore, 1884
4. Maulana Jalaluddin Rumi Balkhi, *Masnawi e Ma'nawi*, Vol. VI, Delhi, 1976
5. Shah Jahangir, Mir Hashmi Kirmani, *Mazharul-Asar* (ed. Hussamuddin Rashdi), Karachi, 1957

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ ИЗЛАНИШЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7395992>

Низомиддинов Н.Ғ.

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
«Диншунослик ва жаҳон динларини қиёсий
ўрганиш ЮНЕСКО кафедраси» профессори

АННОТАЦИЯ

Авалло шуни таъкидлаш жоизки, мақолада қайд этилган китоблар, мазмунан дастлаб буюк аждодимиз Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» асаридан бошланган илмий изланишларнинг мантиқий давоми, дейиши мумкин. Гарчи мазкур мавзу бўйича мустақиллик йиллари айрим мақола ва рисолалар эълон қилинган бўлса-да, аммо Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг учинчи ренес-сансга доир фикр-мулоҳазалари асримизнинг тараққийпарвар қўшни минта-қалар халқларининг қадимги тарихи, диний эътиқоди ва маданиятини имкон қадар чуқурроқ ва атрофлича ўрганишга рағбат бахш этди.

Борди-ю, тадқиқотнинг долзарблиги масаласига келсак, бу борада машҳур рус рассоми ва файласуфи С.Рейрихнинг қуйидаги хулосаси танланган мавзу моҳиятининг ўзига хос таърифи дейиши мумкин:

«Бундан буён Ғарбда ривожланиш, нари борса параллел йўналиш бўйича давом этади, чунки илм-фан, техника ва иқтисод тараққиётининг вертикал – юксакликка юзланиш навбати XXI асрдан Жанубий, Жануби-Шарқий ва Шарқий Осиёга ўтади. Ва ушбу минтақалардаги давлатларни кўп ўтмай табиий ресурслардан бўлак бирор нарса билан қизиқтириши қийин бўлиб қолади: на ишчи кучи-ю ва на янги технология билан, зеро уларда ақлий ва жисмоний потенциал етарли. Шунинг учун келгусида улар билан маданий, ижтимоий ва иқтисодий алоқаларни кучайтиришда, мазкур ҳудудларда яшовчи халқлар-нинг қадимги тарихи, маданияти ва айниқса, уларнинг диний қадриятларидан бохабар бўлиш зоятда жиддий аҳамиятга эга».

Калит сўзлар: *Дакина, Деса, Вей, Акаранга сутра, Дхаммапада, Ниҳон сёки, Самгук юса, Алук, Батак, Кожики, Кокутай, Тайка.*

Сир эмаски, қадимдан бирор нотаниш хонадонга бўладиган ташрифдан олдин, одатда унинг остонаси ортида қандай оила яшашини билиб қадам қўйилган. Бинобарин, ташқи дунё вакиллари билан ўзаро муносабатларда ҳам

уларнинг кимлиги, яъни ўтмиш тарихи ва маънавий дунёсини билиб иш тутиш, бу – шубҳасиз, бўлғуси ҳамкорлик муваффақиятининг гарови.

Шу боисдан узоқ ва яқин қўшни мамлакатлар халқларининг қадимги тарихи, диний эътиқоди ва маданиятини илмий асосда ўрганилиши, бир томондан, мазкур минтақалар халқларининг ўзига хос миллий хусусиятларини объектив идрок этишга ёрдам берса, иккинчи томондан, уларнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаётини реал англашга пухта замин яратади. Сабаби, ҳар бир давлатнинг ички ва ташқи сиёсати аввало унинг ўз қадимги тарихи, диний-маънавий муҳити ҳамда миллий анъаналарида шаклланган дунёқарашларига асосланади. Қолаверса, диёримизнинг ҳар уч минтақадаги давлатлар билан мавжуд алоқаларини илмий асосда мозий маълумотлар билан бойитилиши, халқларимиз ўртасидаги дўстона ришталарни янада мустаҳкамлашга хизмат қилади. Шу мавзуда ўзбек тарихшунослигида илк бор яхлит илмий муомалага киритилган Жанубий, Жануби-Шарқий ва Шарқий Осиё халқлари қадимги тарих, диний эътиқоди ва маданияти хусусидаги тадқиқот қамрови таркибан қуйидаги тўққиз китобдан иборат.

1-китобда Ҳиндистон, Шри Ланка, Непал ва Бутан мамлакатлари тарихи, диний эътиқоди, адабиёти, маданияти ва санъати мавзулари ўрин олган. Бу йўналишда дастлаб Ҳиндистоннинг қадимги давлатчилик тизими, эътиқоди ва маданияти ҳақида маълумот беришни жоиз топдик. Хусусан, хинд сарзаминидаги илк қабила-давлатлардан сўнг **магадхлар, нандалар, маурийлар, кушонлар, гупталар** қатори «**Дакшина**» – жанубий вилоятларда ҳам **Чола, Пандия, Сатяпутра** каби давлатлар шаклланган. Мусулмонлар юришлари-дан кейин эса, субконтинентнинг шимолий ва марказий ҳудудида «**Дехлий султонлиги**» ва «**Буюк бобурийлар марказлашган давлати**» пайдо бўлган.

Мазкур мавзунинг иккинчи қисмини Ҳинд яриморалининг деярли барча ҳудудларида турли даврларда тарқалган ведизм, браҳманизм, жайнизм, буддизм, йога-шастр, ҳиндуизм, бҳактизм, сикхизм ва ислом каби диний эътиқодлар тарихи ва уларнинг илмий-қийёсий таҳлили ташкил қилган.

Тадқиқотда шунингдек, XV-XVII асрларда Ҳиндистонга кириб келган европаликларнинг ўз ватанларига «тугалмас бойликлар макони» ҳақида келтирилган хабарларининг Европа мамлакатларида тарқалиши ҳамда Ҳиндистонни «савдо ниқоби» остида забт этилиши тарихи баён этилган. Мавзунинг сўнги қисмида «**Моҳенжо-Даро**» ва «**Хараппа**» каби қадимий маданият ўчоқлари ҳамда мусулмонлар юриши даврида шаклланган «**Ҳинд-мусулмон маданияти**» тадқиқ этилган.

***

Шри Ланкада эса, фандаги маълумотларга кўра, палеолит давридан бошлаб одамлар яшай бошлаган. Милоддан аввалги V асрда бу ерга ҳиндистонликлар кўчиб ўтганлар ва тахминан икки асрдан кейин **сингаллар**да илк маҳаллий давлат уюшмаси пайдо бўлган. Шундан кейин Шри Ланкада дастлаб-ки қабила-давлатлар йириклашиб, XV асрда **Котте** ва **Канди** давлатлари ву-жудга келган.

Ланканинг тарихи ва маънавий ҳаётидаги энг муҳим воқеа, бу унинг пойтахти Ражапаттҳига Ашока томонидан буддизм тарғиботи учун юборилган ҳинд миссионерларининг ташрифи ва фаолияти бўлган. Гарчи муқаддам орол ҳудудига браҳманизм, жайнизм ва кейин ҳиндуизм диний эътиқодлари кириб келган бўлса ҳам, аммо буддизмнинг ҳинаяна мазҳаби бу ерда асосий диний эътиқод мавқеини эгаллаган.

Мазкур ўлкадаги маданий тараққиёт масаласи икки омил асосида тахмин қилинади. Бири, Ланканинг ҳиндлар билан милоддан аввалги биринчи минг-йилликнинг ўрталаридаги темир асрига доир ўзаро алоқалари бўлса, иккинчиси, оролдаги **сингал** тилининг Ҳиндистон шимолидаги тилларига яқинлиги.

Биринчи китобнинг сўнги бобларида субконтинентдаги ҳудуди ва аҳоли адади жиҳатидан нисбатан кичик ўлкалар – Непал ҳамда Бутан тарихи, диний эътиқоди ва маданияти ҳам ўз таҳлилий ифодасини топган.

2-китобда Индонезия, Малайзия, Вьетнам, Бирма, Таиланд, Камбоджа, Лаос, Сингапур ва Филиппин мамлакатларининг давлатчилик тизими, диний эътиқоди ва маданияти тарихи таҳлил қилинган. Бу мавзуда дастлаб ушбу мамлакатларнинг жуғрофий ҳудуди ва табиий шароитига эътибор қаратилган. Чунки асосий ҳудуди ороллардан иборат бўлган бу давлатларнинг ижти-мой ҳаёти ва уларнинг иқтисодий-савдо алоқалари маҳаллий шарт-шароитлар асосида кечган. Шу сабабдан мазкур ердаги халқларнинг давлатчилик тизими, диний эътиқоди ва миллий маданияти ҳам ўз жойлашган шароити имкониятларига асосланган. Масалан, асосий қисми Малай архипелаги оролларидаги индонезлар мавжуд шароит тақозосига кўра ўз ҳолича мустақил яшаганлар. Шу тариқа ерлик тилда таърифлаганда «**Деса**»лар, яъни жамоалар асосида илк давлатчилик тизимига хос жиҳатлар юзага келган.

«**Деса**»ларда давлатчилик унсурларининг расман амалий кучга кириши билан милоднинг I-VI асрларида индонез оролларида асосан икки гуруҳга тааллуқли давлатлар фаолият кўрсатган: ғарбий ва шарқий. Бу икки гуруҳ давлатлари тараққиётининг айрим ўзига хос хусусияти шундан иборат эдики, агар

уларнинг бирида – **Суматра**даги ғарбий давлатларга хос марказлашув жараёни нисбатан юқори босқичга кўтарилган бўлса, шарқий давлатларда эса, ўз кўшниларига қараганда мазкур жараён анча суст ва узок давом этган.

Диний масалаларга доир манбаларда зикр қилинишича, «Индонезларнинг илк эътиқоди ва шу асосдаги тафаккур тарзи анимизм тушунчасидан ибтидо олган. Анимизм шундай эътиқод тизими эдики, унда индонезлар кўзга кўринувчи ва кўринмайдиган ер, сув ва ҳаво руҳлари каби муштарак ғайриоддий кучларнинг одамлар ҳаётига таъсир кўрсатишига қаттиқ ишонганлар». Лекин архипелагнинг ташқи дунё, хусусан Ҳиндистон билан олиб борган савдоси даврида маҳаллий давлатларда ҳиндуизм ва буддизм эътиқоди ҳамда унинг маданияти таъсири сезила бошлаган. Борди-ю, шу маънода Индонезиядаги ислом тарихига назар солсак, бу ороллар мамлакатада янги диний эътиқодни қабул қилинганлиги ҳақида бирор аниқ санани учратиш қийин. Шу боисдан тадқиқотда мавзу таҳлили юзасидан асосан индонез ва хорижий манбалар талқинларига мурожаат қилинди.

Биз танишган индонез маданияти ва санъати ҳақидаги илмий адабиётларда, индонез маданияти ривожда архипелагга миграция қилган турли миллат ва элатларнинг миллий маданияти ва санъати муҳим ўрин тутганлиги кўрсатилган. Шунинг учун тадқиқотда аввал индонез миллий маданияти таркибига хос хусусиятлар ўрганилди ва улар кейинги ўзлашган хорижий маданий унсурларга нисбатан қиёсий баён қилинди.

Малайзияда давлатчилик тизимининг вужудга келиши, асосан Малакка яриморотида денгиз орқали олиб борилган савдо алоқалари билан боғлиқ бўлган. Ва бу воқеликнинг ибтидоси жамоалар томонидан Қизил ва Хитой денгизларининг ўзлаштирилишидан бошланган. Шу боис ушбу омил таъсири натижасида мавжуд қабилалардаги ички ижтимоий ҳолатда юз берган ўзгаришлар – наслий тизим устуворлигининг таназзулга учраши каби бурилишлар илк малай давлатчилиги шаклланиши учун тегишли шароит яратган.

Малай архипелаги диний эътиқодлари масаласида шуни унутмаслик керакки, бу ерларда турли этнослар яшаганлиги туфайли, уларнинг ҳаёт тарзи ва маданиятидаги мавжуд фарқланишлар илоҳий кучларга нисбатан муносабатларга ҳам йўғрилган эди. Шундай бир шароитда милодий биринчи асрдан «Малакка яриморотида хорижий мамлакатлар билан савдо алоқалари туфайли анимистик эътиқод ўрнини ҳиндуизм ва буддизм ҳамда қисман хитой диний эътиқодлари эгаллай бошлаган. Сўнг XV асрдан Малайзияда ислом

араб, ҳинд ва хитой савдогарлари ташрифи таъсирида расман диний эътиқод сифатида қарор топган».

Анимистик эътиқод давридаги миллий маданият, Малайзияда ўтrockлашган ҳиндлар, хитойлар ва шунингдек, португаллар тасарруфи давридаги маданиятлар таъсиридан холи қолмаган албатта. Бу жараённинг қандай ҳолатда кечганлиги тадқиқотда турли сабаблар мисолида шарҳлаб берилган.

Юқорида қайд этилган Индонезия ва Малайзия давлатлари қадимги тарихи, диний эътиқоди ва маданияти баёнидаги илмий таҳлил ва тадқиқ услуби, таркибан минтақанинг Вьетнам, Бирма, Камбоджа, Лаос, Таиланд, Сингапур ва Филиппин каби давлатлари мавзуи таҳлилида ҳам қўлланган.

3-китобда Хитой ва Тибетнинг давлатчилик тизими, турли сулолалар даврига оид сиёсий-ижтимоий аҳволи ва аҳолининг яшаш шароитларига хос хусусиятлари анализ қилинган. Хусусан, қадимги Хитойнинг шимоли ва шимоли-ғарбидаги аҳолиси бора-бора тунгуслар, манжурлар ва мўғуллар, жануби-ғарбда эса тибетликлар билан савдо-сотик ҳамда тил жиҳатдан яқинлик туфайли аралашиб яшаган. Шунга қарамай, таркибан бундай этник турфалик туб хитойларнинг неолит даврига оид маданий унсурлардан тортиб то **Шан-Ин** давлатигача ўтган даврлар давомидаги цивилизациясига мутлақо соя солмаган.

Тўғри, аввалдан хитойлар яшаб келган ерлар ҳозирги кунда Хитой Халқ Республикаси эгаллаган сарҳадларнинг кичик бир қисминигина ташкил қилган. Аммо орадан вақт ўтиши билан ҳудудий ҳукмронликка эришиш ҳаракатлари кучая бориши сабабли қўшни давлатлар ўртасида жангу жадаллар бошланган. Ва ўзаро қирғин-суронлар натижасида милoddан аввалги VIII аср охирида юздан зиёд собиқ мустақил қабила жамоалари ўрнида ўнга яқин кичик давлатлар юзага келган. Ваҳоланки, аслида Хитой давлатчилиги хронологиясининг ибтидоси **Яо, Шун** ва **Ся** каби афсонавий подшоликлар тарихидан бошланган эди. Чунки уларнинг фаолияти, хитойлар учун қадим ўтмишнинг энг муқаммал давлатчилиги сифатида амалда татбиқ этса арзигулик самараси ҳамда кейинчалик бадииятда ўз ифодасини топган ривоятлари билан ибратли бўлган. Шунинг учун ривоятдан ибтидо олган Хитой давлатчилик тарихи тўғрисида аниқ тасаввур ҳосил қилиш учун, тадқиқотда махсус мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий-маърифий тараққиётида муҳим роль ўйнаган турли сулолалар ҳукмронлик даври жадвали қайд этилган. Шунингдек, Хитой давлатининг «Буюк ипак йўли»даги изчил савдо фаолияти

ва унинг Ўрта Осиёдаги давлатлар билан дипломатик муносабатлари ҳам битиклар ва солномалардаги қайдлар асосида ёритилган.

Диний йўналишда эса, «Биз хитой мифологиясига тегишли илк маълумотларни фақат қадимги манбаларда учрайдиган айрим жумлалар орқали билишилишимиз мумкин. Айтайлик, **Цюй Юаня**нинг баъзи шеърлари ёки халқ кўшиқларида биз мифологик қаҳрамонларни қадим хитойликларнинг тасавурий чизгиларидан англаймиз, холос».

Аmmo тадқиқотдан ўрин олган ҳар уч минтақа халқлари диний эътиқоди жараёнида шундай бир воқелик юз берганки, уни фандаги талқинга кўра мазмунан қуйидагича таърифлаш мумкин. Яъни, милoddан аввалги биринчи мингйилликнинг ўрталари турли диний-фалсафий тафаккур асосчиларининг Ер юзига ташрифи билан тарихга ёзилган, хусусан Жайн, Будда, Зардушт, Моний ва шулар жумласидан Лао ҳамда Конфуцийнинг ҳам. Шу аснода Хитойда конфуцийлик, даосизм ва буддизм нафақат диний эътиқод вазифасини ўтаган, балки улар мамлакатнинг ижтимоий, маънавий, маърифий ва маданий тараққиётига ҳам улкан ҳисса қўшган.

Маданият хусусида хитой алифбосининг кашф этилиши мамлакатда ижти-мой, иқтисодий ва жуғрофий соҳалар қатори аниқ фанларнинг кашфиёти ва тараққиётида ҳам етакчи роль ўйнаган. Тадқиқотда бу йўналишнинг тармоқлари ва уларнинг ҳосиласи илмий маълумотлар асосида таърифланган.

***

«Тибет тўғрисидаги дастлабки тарихий маълумотлар Птолемей асари ва хитойликлар ёзиб қолдирган матнларда учрайди. Шу каби хабарлар ичида милoddнинг VII асрида Хитойга ўз элчиларини юборган **Намри-Сронцан** подшоҳи ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд». Тибетнинг давлатчилик тарихида энг муҳим воқеалардан бири, бу «VIII асрнинг иккинчи ярми ва IX асрда мазкур ўлканинг қудратли давлатга айланиши бўлган. Зеро, унинг ҳукмронлик доираси Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистоннинг вилоятлари, шимолда **тангутлар** қабиласи ҳудуди, шарқда Хитойнинг Сичуан провинцияси ва ғарбда Тан империясига тегишли тўрт вилоятини ҳам ўз ичига олган эди. Бу даврда Тибет иқтисодий жиҳатдан жуда жадал ривожланиб, атрофдаги кўшни давлатлар билан алоқалари мустаҳкамланган».

Тибет подшоҳи **Ралпачан**нинг 815-838 йиллардаги ҳукмронлик давридаги маҳаллий «**бомпо**» эътиқоди жорий бўлган муҳитда бу ўлкага буддизм дини кириб келган ва ламаизм номида шаклланган. Подшо ҳатто давлатни бошқа-риш ишларига ўз вазирлари мақомида буддавий қоҳинларни

хам жалб этган. Чунки эътиқод вакиллари таъкидича, ламаизмнинг «оқ хайрли амаллари»да сахийлик, ҳақиқатгўйлик, раҳмдиллик, тинчликсеварлик, ақл-заковат, пок-лик, беозорлик, мурасасозлик, ўзгаларни ҳимоя қилиш, таълимотни тугал эгаллаш сингари комил инсоний фазилатлар мужассам эди. Динда бу каби маънавий ва маърифий маънодаги такомиллик фазилатлари кейинчалик ла-маизм адабиётидаги «Гўзал ҳикматлар» тўпламида ҳам акс этган.

4-китобда ҳам тадқиқот тамойилига кўра, Корея ва Япониянинг қадимги тарихи, давлатчилик тизими, диний эътиқоди ва маданияти ҳақида сўз юритилган. Жумладан, Кореянинг давлатчилик тизими ибтидоси ҳам Хитойдаги каби ривоятлардан истисно эмасди. Чунки дастлабки корейс давлатининг барпо бўлиши тўғрисидаги тарихий хабарлар билан бирга бир қанча ривоят-лар мавжуд бўлиб, уларнинг бирида Чосон давлати тузилган»лиги айtilган эди. Ҳолбуки, Корея тарихида Чосон давлатининг вужудга келишидан муқад-дам Пуё ва Чингук каби қабила-давлатлар ҳақида фақат айрим маълумотлар мавжуд. Лекин кейинги пайдо бўлган «Уч хонлик – Маҳан, Пёнхан ва Чин-хан» тўғрисида эса, тарихий манба ва замонавий адабиётлардаги маълумот-лар анча бисёр. Сабаби, Корё, Пекче ва Силладан иборат «Уч подшолик» қарор топгунича уларга бевосита асос бўлган юқоридаги «Уч хонлик» корейс давлатчилик тарихида ўз ўрни ва моҳияти билан муҳим ўрин тутган. Тадқи-қотда мазкур давлатлар сирасига шунингдек, «Вей», «Шу», «У» ва сўнги «Чосон» ҳамда «Бирлашган Силла» каби давлатларининг тарихи таҳлили ҳам киритилган.

Илмий адабиётлар хабарига кўра, «шаманизм эътиқоди корейс диний туйғусига жуда кучли таъсир кўрсатган». Агар шу муҳитда хорижий диний эътиқодларни Кореяга кириб келишига назар солсак, бир томондан, улар ўз ибтидосидан маҳаллий халқ онгини нисбатан осон ўзлаштирганлигини кўраимиз. Аммо иккинчи томондан, бу жараёнга чуқурроқ ёндашсак, хатто хорижий, яъни конфуцийлик, даосизм ва буддизмнинг негизида ҳам шаманизм руҳияти ўз ғояси ва таркибини сақлаб қолганлиги сезилади. Борди-ю, бу «трансформация»ни янада аниқроқ таърифласак, Кореядаги хорижий диний эътиқод-ларга ҳам тор ё кенг маънода мазмунан маҳаллий мифологик эътиқод таъси-ри ўтганлиги кўринади, хусусан, буддизм ҳамда даосизмнинг фалсафий ва амалий тамойиллари таркибига.

Корейс маданияти мавзуида фикр юритганда, муҳим бир масалага аниқлик киритилиши керак. Масаланинг муҳимлиги шундаки, корейс адабиёти,

мада-нияти ва санъати тараққиётида Хитой диний-дунёвий кадриятларининг таъ-сири сезиларли ўрин эгаллаган. Бироқ корейс мутахассисларининг таъкиди-ча, «маданият соҳасидаги барча ўзаро ўхшаш ёки муштарак жиҳатларда ҳам қадимдан корейс характери, менталитети ва дунёқарашларига мансуб шундай унсурлар мажмуи бўлганки, улар фақат корейс халқигагина хос».

***

Японларнинг халқ сифатида шаклланиши масаласи аввалдан жуда баҳс ли бўлиб, бу хусусда ҳатто ўзаро бир-бирига зид талқинлар ҳам учайди. Масалан, баъзи тадқиқотларда японларнинг аجدодлари Шимолий Осиёдан келиб чиққан бўлса, бошқа бир талқинга кўра, улар Марказий ёки Шарқий Осиёдан кейинчалик «Япон ороллари» деб номланган ҳудудга кириб келганлар. Бундай назарий таҳминларни японшунос Дж.В. Халлхулосаси мисолида ҳам кўриш мумкин: «Япон ороллари худди Британиядаги каби турли замонларда турли ерлардан келган одамлар маконига айланган...».

Энди мазкур ҳудуддаги давлатчилик тарихига келсак, «Японияда давлатчиликнинг ташкил топиши дастлабки қабилалар иттифоқи давридаги каби наслий ҳукмронликка умидвор кучларнинг ўзаро курашида кечган». Муҳо-лиф томонлар орасидаги муттасил жангари хатти-ҳаракатларда олий наслга мансуб оилалар жонбозлик кўрсатганлар. Илк Ямато давлати ҳукмдорлари ҳам шулар сирасидан эди. Яматодан бошланган Япониядаги давлатчилик та-риhini ўзига хос даврлар силсиласида кузатиш мумкин. Яъни, Ямато даври (300-710), Асука даври (592-710), Нара даври (710-784), Фужирава хонадони даври, Хэйан даври (794-1192), Камакура даври (1185-1336), Тайра даври (XI-XII асрлар) ва Токугава даври (1603-1867).

Японларнинг «**Ками**» рамзидаги «**синто** – худолар йўли» дини мазмунан табиатдаги барча куч ва ҳодисотларни илоҳийлаштириш асосида пайдо бўл-ган. Аммо ибтидодан синтоизм динининг на асосчиси, на манбаи, на маъ-навий кодекси ва на ҳатто бу эътиқоднинг ўз расмий номи ҳам бўлмаган. Чунки, «**синто**» сўзининг ўзи ҳам японча эмас, балки хитойлардан олинган эди. Синтоизм муҳи-тида Японияга VI асрда Корейдан кириб келган буддизм маҳаллий ижтимоий-сиёсий ҳаётида ўз таъсирига эга бўлиб, сўнг коҳинлар-нинг самарали хатти-ҳаракатлари билан Будда ҳам Ками илоҳиёти сирасига киритилган. Шу мақомда буддизм япон сарзаминида маънан янги чизгилар-га эга «Дзэн буддизми» асосида фаолият кўрсатган.

Япон маданияти хусусида дастлаб шуни айтиш керакки, гарчи бу маданият Шарқ халқларининг анъанавий тамойиллари замирида шаклланган

бўлса-да, аммо у ўзининг ҳатто минтакавий муштарак хусусиятларида ҳам ўз миллийлик руҳиятини йўқотмаган. Агар бу хусусиятни бир неча сўз билан таърифлагудек бўлсак, мазкур маданиятга хос турфалик унинг ички латофатида ҳам сезилиб туради. Зеро, японларга хос гўзаллик тимсоли бўлган «ми-яби – латофат», «моно но аваре – табиат шавқи», «ваби – сокин таъб» ва «са-би – етук оддийлик» каби эстетик ва эмоционал уйғунлик фикримизнинг ама-лий далили. Агар айти шу миллий хусусиятнинг ибтидоси тарихига ёндаш-сак, 1947 йил япон археологлари томонидан ўтказилган изланишларда топил-ган тош асбоб-ускуналар 100.000 ва 200.000 йиллар ўртасидаги даврларга мансуб деб тахмин қилинади.

5-китобда «Жанубий, Жануби-Шарқий ва Шарқий Осиё диний-фалсафий таълимотлари ва тарихий манбалари таржимаси» нашр қилинган. Бу хрестоматиянинг яратилиши сабаби шуки, гарчи диншунослик фани ўқув дастурига «Диний манбаларни қиёсий ўрганиш» мавзуси киритилган бўлса-да, аммо Жанубий, Жануби-Шарқий ва Шарқий Осиё диний-фалсафий таълимотлари ва тарихий манбалари таржимаси маърузалар тайёрлаш учун етарли эмасди. Қолаверса, интернет сайтларида берилган диний-фалсафий ва тарихий манбалар таржимаси қисман рус ва асосан инглиз тилларида бўлганлиги боис ўзбек гуруҳи талабаларининг мавжуд материаллардан фойдаланиш имкония-ти талабга жавоб бермасди. Шунинг учун эътиборга ҳавола қилинган хрестоматиядан келгусида дарслик сифатида фойдаланиш мумкин, деб ўйлаймиз. Қуйида айти шу мақсадда ўттиздан зиёд қисман таржима қилинган манбаларнинг рўйхати илова қилинди:

Ҳинд манбалари: «Веда», «Брахманлар», «Упанишадлар», «Ману қонунлари», «Йога-шастра»; «Акаранга сутра»; «Дхаммапада», «Вижаяпитака», «Суттапитака»; «Адигрантх».

Хитой манбалари: «Лун юй», «Дао-дэ цзин», «Сима Цян: Бен цзи», «Хитой буддизми асарлари», «Конфуций ҳикматлари», «Ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий қонунлар мажмуи».

Япон манбалари: «Кожики», «Ниҳон сёки», «Сёку ниҳонги», «Тайхо Ёра рё», «Кокутай», «Тайка».

Корейс манбалари: «Самгук саги», «Самгук юса», «Амитабҳни йўқлаган қоҳин», «Буддага садоқат», «Йўқолган Йонгё».

Малай ва индонез манбалари: «Sulalat us-Salatin», «Ҳикаят шри Рам», «Ҳикаят Ража Пасей», «Батак» ва «Алук».

6-китобда қадимдан ўз диний мифологияси ёки диний эътиқоди бўлган халқлар яшаган ҳудудларга исломнинг кириб келиши ва тарқалишига доир изланишлар, муқаддам шу мавзуда нашр этилган асарларни қўшимча маълумот ва манбалар билан янада бойитади, деган умиддамиз. Чунки минтақалардаги ислом тарихига доир илмий адабиётларда билдирилган таҳлилий хулосалардаги турфа талқинлар, ушбу мавзунинг ҳамон тадқиқот талаб эканлигидан далолат. Шу боис Ер куррасининг энг кўп аҳолиси истиқомат қиладиган минтақалар мамлакатларида ёйилган ислом дини тарихининг илк бор дёримизда имкон қадар илмий муомалага киритилиши, бу – том маънода, Президентимиз Ш.М. Мирзиёев таъкидлаган: «Бутун жаҳон жамоатчилигига ислом динининг асл инсонпарварлик моҳиятини етказиш вазифаси»нинг навбатдаги илмий инъикоси десак, муболаға бўлмас. Шу жиҳатдан ушбу тадқиқот натижалари агар бир томондан, минтақалардаги ислом тарихини илмий асосда ўрганишга ёрдам берса, иккинчи томондан эса, мазкур минтақалар халқларининг исломий дунёқарашларга нисбатан муносабатларини аниқлашга имкон беради.

7-китобда юқорида қайд қилинган минтақалар халқларининг миллий адабиёти, санъати ва маданияти мавзуга диққат жалб этилган. Бинобарин, адабиёт азалдан башарият маънавий ҳаётининг кўзгуси бўлиб келган. Шу сабабдан, тадқиқотга тортилган минтақалар халқлари бадиияти, том маънода, ўзининг башарий сўз санъати захирасига қўшган ҳиссаси билан эътиборга лойиқ. Чунончи, мазкур ҳудудларда яшаган халқлар ижодидан ибтидо олган асарларнинг дурдона намуналари асрлар оша жаҳон миқёсида ўқиб, ўрганиб келинмоқда. Масалан, ҳиндларнинг «Маҳабҳарата» ва «Рамаяна» достони, хитойларнинг «Қўшиқлар китоби», малайларнинг «Ҳикаяти Ража Пасей» асари, корейсларнинг «Samdaetok – Уч подшолик адабиёти», японларнинг эса «Man'yoshu» ҳамда «Kaifuso» антологиялари ва бошқалар. Ҳолбуки, баён этилган насрий ва назмий асарлар минтақалардаги мавжуд адабий манбалар хазинасининг илк намуналари, холос.

Тадқиқотда минтақалардаги турли халқларнинг миллий мусиқа санъати тарихига ҳам қамровли равишда ёндашилган. Чунки бу бемисл неъмат, инсоннинг қайси миллат ёки эътиқодда бўлишидан қатъий назар, доим унинг кайфиятига ижобий руҳият касб этиши билан бетакрор. Ҳаттоки, садоланиш йўли билан жонланиб муайян куй шаклида пайдо бўлувчи мусиқий мўъжиза шоирлар аҳлини ҳам ўз жозибаси билан ром этган. Мисол учун шоҳ Машрабнинг қуйидаги байтини келтириш мумкин:

*«Дема, тамбур ноласин, кўл таишлаганда тордин,
Балки келмиш бу тарона суннати Жаббордин».*

Умуман, бу каби мусикий неъматга берилган таърифлар ҳинд, хитой, корейс, япон, индонез ва малай халқларида ҳам ўзига хос талқинларига эга. Жумладан, ҳиндларда мусиқа, «Самаведа»да бўйича бандасини энг яқин йўл билан Тангрига элитувчи илоҳий неъмат. Ёки Конфуцийнинг қуйидаги фикрича: *«Сўзлар кишини алдайди, одамлар эса айёрлик қилишлари мумкин, фақат мусиқагина ҳеч қачон ёлгон сўзламайди».*

Тадқиқотда шунингдек, минтақавий халқларга мансуб миллий меъморчилик, тасвирий ва китобат санъатлари баёнида тарихий манбалар ҳамда замонавий илмий адабиётлар истифода этилган. Ниҳоят, китобнинг сўнги якуний қисми таркибан ҳинд, хитой, корейс, япон ва минтақалардаги бошқа халқларнинг илм-фан соҳада эришган муваффақиятларига бағишланган. Масалан, қадимги ҳинд тиббиёти «Аюрведа»; хитойларнинг «Тўққиз китобда мужас-сам математика» манбаи ёки корейсларнинг тиббиёт соҳасига доир 365 жилддан иборат «Даволаш йўллари мажмуи» ва бошқалар.

8-китоб учун танланган мавзунинг илмий муомалага киритилиши янги Ўзбекистоннинг Ҳиндистон, Хитой ва Жанубий Корея билан савдо-иқтисодий ва маданий-маърифий муносабатлари тарихини ўрганишда, мантиқан ўзининг икки жиҳати билан муҳим:

Бири, бу – қадимдан Марказий Осиёнинг Ҳиндистон, Хитой ва Корея давлатлари билан дипломатик, сиёсий-иқтисодий ҳамда маданий алоқалари-дан бохабар бўлишга имкон беради.

Иккинчиси, бу – буюк аждодларимизнинг мазкур тарихий алоқаларни ривожлантиришга қўшган улкан ҳиссаларини англаб етиш ва уларни илмий асосда тарғиб этишга хизмат қилади.

9-китоб XXI асрдан башарият иқтисодий тараққиётида етакчи роль ўйнаши муқаррар Жанубий, Жануби-Шарқий ва Шарқий Осиё халқларининг қадимги тарихи, диний эътиқоди ва маданиятига бағишланган мақолалар мажмуидан иборат. Шу боис эътиборга ҳавола қилинган – таркибан уч фаслдан иборат мақолалар тўплами, юқорида айтилган мавзунинг амалий ифодаси дейиш мумкин.

Биринчи фасл, бу – уч минтақа халқлари тарихига доир мақолалар.

Иккинчи фасл, бу – уч минтақа диний эътиқодига доир мақолалар.

Учинчи фасл, бу – уч минтақа адабиёти ва санъатига доир мақолалар.

Мазкур маълумотга қўшимча тарзда яна шуни ҳам таъкидлаш керакки, ушбу ўқув қўлланма сифатида тузилган тўпламнинг чоп этилишидан асосий мақсад, бу – магистр ва бакалаврларга диплом ва курс ишлари мавзуи учун керакли материалларидан фойдаланиш имконини бериш.

नीदरलैंड में हिंदी: अवसर उपलब्ध हैं

ENGLISH IN THE NETHERLANDS: OPPORTUNITIES AVAILABLE

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7396021>

(Dr.Rama Takshak, Niderlandiyada hindiy tili)

डॉ रामा तक्षक

नीदरलैंड्स

Fone: +31615421594

E mail: ramatakhak@mail.ru

ABSTRACT

Maqolada Rama Takshakning oilasi bilan Niderlandiyaga borib qolgani, g'arb hayoti bilan tanishgani, u yerda yashovchi hindistonliklar, hindiy tilini targ'ib qilishga kirish sabablari kabilar haqida mulohazalar berilgan.

Key words: madaniyat, til, savdo, inglizlar, aeroport, oliy ta'lim dargohi, qiziqish, hindiy tili.

भाषा की अपनी यात्रा है। संस्कृति और सभ्यताएं भी अपनी यात्रा तय करती हैं। जीवन की अपनी यात्रा है। बाहर से भले ही अलग प्रतीत होता हो परन्तु इन सबकी शिराएं जुड़ी हैं। सब यात्रामय है। मातृभाषा एक ऐसा स्रोत है जो देह की शिराओं में बसता है। भाषा को छोड़ना बड़ा कठिन है। विदेश की पहली यात्रा के समय। हिंदी भाषा का महासागर छोड़ते हुए लग रहा था। अब आगे अंग्रेजी ही बोलनी पड़ेगी। भाषा के तौर पर बदलाव लाना पड़ेगा। मेरी भारत से बाहर, पहली हवाई यात्रा के समय शीत युद्ध का प्रमुख प्रतीक बर्लिन की दीवार टूट रही थी। उस समय मुझे भारत के बाहर हिन्दी भाषा के प्रचलित होने के बारे में कोई जानकारी न थी। मेरे भीतर भी बहुत कुछ टूट बुन रहा था। बर्लिन की दीवार को टूटने में कई सप्ताह लगे थे। मेरे भीतर भी मानसिक स्तर पर बहुत सी मान्यताओं और परम्पराओं ने जड़ें जमा रखी थी। दीवारें खड़ी कर रखी थी। उन्हें टूट नया बुनने में समय लगा। मुझे यह सब लिखते हुए उन भारतीयों की मानसिक दशा का अहसास हो रहा है जो कलकत्ता बंदरगाह से 1873 में लल्ला रूख जहाज से रवाना हुए थे। वह अंग्रेजों की गुलामी का जमाना था। यह लगभग हर व्यक्ति के साथ होता है। यह हर यात्री और प्रवासी के साथ होता है। जब मैं पहली बार विदेश यात्रा के लिए हवाई जहाज में बैठा। हवाई जहाज में बैठने से पूर्व एक लंबी कतार लगी हुई थी। हवाई

टिकट अंग्रेजी में थी। पासपोर्ट भी अंग्रेजी में बना था। अंग्रेजी भाषा में, पासपोर्ट और बोर्डिंग पास हाथ में, तैयार रखने के लिए कहा जा रहा था। व्हील चेयर में बैठे यात्रियों और छोटे बच्चों के साथ उनके माता पिता को हवाई जहाज में बोर्डिंग के लिए प्राथमिकता से बुलाया जा रहा था। बोर्डिंग पास की चेकिंग के बाद एक एक कर, सब यात्री विमान के दरवाजे की ओर बढ़ रहे थे। सबको हवाई जहाज में बैठने के लिए कहा जा रहा था। यह घोषणा माइक पर बार बार हो रही थी। एयरलाइन कर्मी भी बार बार पंक्ति बनाये रखने और पासपोर्ट व बोर्डिंग पास तैयार रखने के लिए कह रहे थे। अंग्रेजी भाषा के बाद यही संदेश हिंदी में भी दोहराया जा रहा था। विमान के दरवाजे से पहले यात्री धीमे धीमे आगे बढ़ रहे थे। धीमे धीमे हवाई जहाज की ओर बढ़ने के समय हर कदम के साथ पीछे बहुत कुछ छूट रहा था। पास ही दूसरे गेट से रवाना होते हुए हवाई जहाज की सरसराती चीख, सन्नाटा साथ लिए कानों को चीर रही थी। कैरोसिन की महक हवा में लदी थी। विमान परिचारिका ने मेरा बोर्डिंग पास देखकर विमान के बीच में बाईं ओर मेरी सीट होने का संकेत कर कहा "गो टू द लेफ्ट प्लीज।" विमान के अंदर गहमागहमी थी। भारत की धरती पर होते हुए भी एक परायापन विमान में उपस्थित था। यात्री अपनी सीट ढूँढ़ रहे थे। सीट के पास पहुंच कर सीटों के ऊपर बने केबिन में अपने हाथ का सामान रख रहे थे। मैं भी अपना बोर्डिंग पास और पासपोर्ट हाथ में लिए अपनी सीट तक पहुंच कर बैठ गया था। जब सब यात्री विमान में बैठ चुके थे। उसके कुछ ही मिनट बाद विमान पायलेट की आवाज सुनाई दी यह जानकारी अंग्रेजी "हमारा विमान कुछ ही मिनट में प्रस्थान करेगा।" भाषा में थी। विमान के दरवाजे बंद हो चुके थे। विमान के दरवाजे बंद होते समय मुझे लगा था। एक प्रश्न दिमाग में उभरा था। जिसे अब मैं पीछे छोड़ रहा हूँ। विमान के बाहर छूटा जीवन वापस लौटने पर क्या वैसा ही मिलेगा ? जब मैं वापस लौटूंगा तो क्या मैं उसे फिर से पा सकूंगा ? सुना है जब पीठ पीछे दरवाजे बंद होते हैं तो राह के नये दरवाजे खुलते हैं। एक नया आकाश। एक नया क्षितिज लिए। यह मैंने मेरे गुरु जी से भी सुना था। सत्येंद्र चतुर्वेदी। वे राजकीय कला महाविद्यालय अलवर के प्राचार्य थे और हिंदी के विभागाध्यक्ष भी। यह दौर बेरोजगारी का था। वे प्रोत्साहन भरे शब्दों में एक ही बात कहते प्रयास करते रहो। जहां भी "

"दरवाजे खुले दिखें। उसमें घुसने का प्रयास करो। उनका कहना था गांव से बाहर" दरवाजा खुला दिखे तो प्रवेश का प्रयास करो। जिले के बाहर जाने का अवसर मिले तो अवश्य जाओ। राज्य के बाहर का दरवाजा खुला दिखे तो अवश्य प्रवेश का प्रयास करो। यदि देश के बाहर जाने का दरवाजा खुला दिखे तो मत चूको।"

मैं यूरोप आ गया था। यहाँ आगमन पर मेरे जीवन में सतर्कता का एक नया दौर शुरू हुआ। एक नयी पाठशाला घर के भीतर भी थी। घर के बाहर तो खुला विश्वविद्यालय था। आज भी है। मैं जो भी नये शब्द सुनता सीखता। इन नये शब्दों को हिन्दी के शब्दों के साथ तालमेल बिठाने का प्रयास सदा रहता। ताकि शब्द अपने अर्थ के साथ मेरी याददाश्त में बना रहे। हालांकि मैंने डच और इटालियन भाषा को सीखने के लिए कक्षा में जाना शुरू किया। लेकिन मैं कक्षा में डच और इटालियन भाषा को व्याकरण सम्मत तरीके से कभी न सीख पाया। मेरी असली कक्षा तो स्कूल के बाहर थी। खरीददारी के समय दुकानदार से मोलभाव पूछना। जन्मदिन की पार्टियों में संवाद सुनना। चुटकुलों को समझ हंसने का नाटक करना। ये सब बहुत ऊर्जा को चाटने वाला भी था। सार्वजनिक स्थानों पर भारतीय दिखाई दे जाते थे। हिन्दी भाषा के शब्द कानों में पड़ जाते थे। एम्सटर्डम स्थित वर्ल्ड फैशन सेंटर पहुंचा तो कानों में हिन्दी। पंजाबी मिश्रित हिंदी सुनाई दी। आपको यह जानकर और पढ़कर आश्चर्य होगा कि नीदरलैंड में मेरा परिचय हिंदी की बोली के एक ऐसे शब्द के साथ हुआ जो भारत के कई राज्यों में खासकर गांवों प्रयुक्त होता है। किन्तु हिन्दी भाषा में इस शब्द का प्रयोग होते हुए मैंने नहीं पढ़ा है। हाँ, मेरी अनपढ़ माँ इस शब्द को बहुत काम में लेती है। मेरी नानी को भी इस शब्द को उच्चरित करते सुना है। देशज शब्द है। कई बोलियों में इस शब्द का प्रयोग होता है

नीदरलैंड में मेरी सास से मुलाकात हुई तो वे सिगरेट सुलगा। एक के बाद दूसरी सिगरेट पी पी कर, नयी सिगरेट सुलगा कर, तनाव से मुक्ति पाने के प्रयास में लगी थी। मेरी प्रेमिका ने अपनी माँ को जब अपने प्रेम में पड़ने की बात बताई तो वे बहुत खुश हुईं। उनकी उत्सुकता बढ़ी कि बताओ कौन है ? मेरी पत्नी ने जब मेरा नाम और भारत का होने के

बारे में बताया तो मेरी सास के माथे की नशें तन गई। उन्होंने सीधे सीधे सवाल पूछा क्या उसे काँटे छुरी से खाना खाने का ज्ञान है”?

एक बात को स्पष्ट करना बहुत आवश्यक है। हिंदी से मेरा आशय यहां केवल हिंदी भाषा से ही नहीं है। भारत के बाहर हिंदी कई रूपों में दिखाई पड़ती है। भारत और भारतीयता कई अर्थों में दिखाई पड़ती है। भारतीय ज्ञान परंपरा। उसके रीतिरिवाज। उनका पोषण। यही सब वृहत अर्थों में भारतीय संस्कृति का मूल है। हम गाते भी हैं गानों के रूप में “हिंदी हैं हम।” और मसालों की सुगंध और स्वाद के रूप में भी। इस आलेख के माध्यम से प्रयास है कि मैं छोटीछोटी घटनाओं को। आपको लिख कर बता सकूं। समझा सकूं। छोटी बातों को। छोटी एक चित्र बना सकूं। हालैण्ड में हिंदी का स्वरूप खून पसीने से सींचा हुआ है। वर्तमान समय में जो आज हिंदी का स्वरूप दिखाई देता है। उसका यहां आगमन सत्तर के दशक के आसपास हुआ। यूं तो शुरुआत लगभग एक सौ वर्ष पूर्व भी हो गयी थी। वर्तमान में नीदरलैंड में हिंदी का बहुभाषी स्वरूप पश्चिम से आया है। यानी भूमध्यसागर के पार से।

नीदरलैंड्स में इस समय हिन्दी भाषा की दो धाराएं हैं। भारतीयता की दो धाराएं हैं। नीदरलैंड में हिंदी का विकास क्रम कुछ एक ऐसी घटना है कि इस विकास क्रम में सूरीनामी भारतवंशियों का बहुत बड़ा योगदान है। उनकी हिन्दी में रुचि आज भी हिंदी की रीढ़ है। होली दीवाली पर राष्ट्रीय टीवी नेटवर्क पर भी हिन्दी का संगीत सुनाई पड़ता है। आपको यह भी पता होगा कि नीदरलैंड बहुत लंबे समय तक स्पेन के कब्जे में था। यहां पर कैथोलिक धर्म प्रचलित था। स्पेन का यहां पर सीधा शासन नहीं था। बल्कि बेल्जियम में एक प्रतिनिधि स्पेन के शासक का होता था। बेल्जियम से ही डच भूभाग पर सत्ता का नियंत्रण होता था। नीदरलैंड्स में कैथोलिक धर्म के चलते। डेसीडेरियस एरासमुस के प्रयासों से प्रोटेस्टेंट धर्म का उदय हुआ। इस परिवर्तन से मुक्त व्यापार को बहुत बढ़ावा मिला। अंग्रेजों का अनुकरण कर 20 मार्च 1602 में डच ईस्ट इंडिया कम्पनी की स्थापना हुई। एम्सटर्डम व्यापारिक केंद्र था। भारत से मूलतः सूती व रेशम के कपड़ों, मसालों, नील व

बारूद आदि का व्यापार होता था। यह व्यापार समुद्र मार्ग से होता था। जिन जहाजों से डच ईस्ट इंडिया कंपनी भारत से व्यापार करती थी। उन जहाजों का नाम आद्रीकेम हुआ करता था।

सर्वप्रथम पीटर आद्रीकेम डच ईस्ट इंडिया कम्पनी के सर्वोच्च अधिकारी नियुक्त होकर भारत पहुंचे थे। डच लोग लम्बी योजना बनाने। उन योजनाओं की क्रियान्विति में दक्ष रहे हैं। आद्रीकेम आगरा भी आए थे। आगरा आगमन पर अफजल ने आद्रीकेम से कहा था कि मुगल शासक से यदि बात करनी है तो आपको हिंदुस्तानी में बात करनी पड़ेगी। कहते हैं यह सुनकर आद्रीकेम ने मुगल शासक से हिंदुस्तानी में ही बात की। डच अपने साथ सदैव दुभाषिया रखते थे।

आद्रीकेम के बाद जोशुआ केटलर भारत में डच ईस्ट इंडिया कंपनी का प्रतिनिधि बनकर आया। यह घटना आद्रीकेम के कोई पचास वर्ष बाद घटी। इस समय बहादुर शाह जफर का शासन था। केटलर एक ऐसा विद्वान था जिसने हिन्दी भाषा का यानि हिन्दुस्तानी भाषा का पहला व्याकरण लिखा था। यह 1658 में लिखा गया था। इस व्याकरण के लिखे जाने का एकमात्र उद्देश्य डच ईस्ट इंडिया कंपनी में काम करने वालों और भारत से व्यापार करने वालों डच व्यापारियों के लिए था। ताकि व्यावसायिक कार्य अबाधित चलते रहें। यहां मोहन कांत गौतम का नाम उद्धृत करना भी आवश्यक है। मोहन कांत गौतम भारत से 1960 में नीदरलैंड आए थे। वे भी लायडन विश्वविद्यालय में प्रोफेसर रहे हैं। उनका कथन है कि "केटलर द्वारा लिखे गये हिंदी भाषा के पहले व्याकरण की एक प्रति मेरे पास है।" उनसे अक्सर बातें होती रहती हैं। वे सूचनाओं के जीते जागते भंडार हैं। केटलर के बाद एक अन्य व्याकरण लिखा गया। जिसे फ्रांकोइस मेरी ने 1704 में लेटिन भाषा में लिखा था। केटलर के पहले हरबर्ट द यागर का वर्णन भी पढ़ने को मिलता है। वे भी डच ईस्ट इंडिया कंपनी के अधिकारी थे। उन्हें कोरोमंडल भेजा गया था। उन्होंने संस्कृत तो सीखी ही और साथ ही तमिल तेलुगू भी सीखी। हरबर्ट द यागर का कहना रहा है कि संस्कृत एक वर्ग विशेष की भाषा है। ब्राह्मणों की भाषा है। वे छत्रपति शिवाजी से भी मिले थे। यह मिलन 1677 में बीजापुर में हुआ था। हरबर्ट द यागर के भी पहले अब्राहम रोड्रिग्स (1630-1667) एक पादरी थे। वे भारत में

लगभग सोलह सत्रह बरस रहे। इन वर्षों के दौरान उन्होंने संस्कृत का अध्ययन किया। उन्होंने न केवल संस्कृत का बल्कि भारतीय संस्कृति व भारतीय ज्ञान परंपरा को समझने के लिए भी गहरी रुचि दिखाई। उन्होंने भारतीय रीतिरिवाजों सहित धर्म, पूजा पद्धति आदि का भी अध्ययन किया।

उन्होंने वापस यूरोप जाकर संस्कृत का बढ़चढ़कर प्रचार प्रसार किया। वह पहले ऐसे विद्वान थे। जिन्होंने चारों वेदों के बारे में भी यूरोप के लोगों को जानकारी दी। उन्होंने भृत्हरि के बैरागी और नीति का भी डच भाषा में अनुवाद किया। आपको ज्ञात होगा कि हेक्टर मुनरो के नेतृत्व में 1764 में बक्सर का युद्ध हुआ था। मीर कासिम मुगल शासक शाह आलम का सेनानायक था। इस लड़ाई में अंग्रेजों की विजय हुई थी। इस विजय के बाद 1784 में कोलकाता में एशियाटिक सोसाइटी की स्थापना की गई थी। इसका श्रेय विलियम जॉस को जाता है। इस सोसाइटी का उद्देश्य प्राच्य विद्या को केन्द्र में रखकर किया गया था। एशियाटिक सोसाइटी की पत्रिका भी प्रकाशित होने लगी। इस पत्रिका के छपने से एक बहुत बड़ा लाभ हुआ। इस पत्रिका में संस्कृत भाषा का और संस्कृत साहित्य का उल्लेख हुआ। इस उल्लेख ने संस्कृत भाषा के लिए संस्कृत साहित्य के लिए जिज्ञासा का एक नया सोपान खोला। यूरोप के विश्वविद्यालयों के विद्वानों तक संस्कृत साहित्य की बात पहुंची। विलियम जॉस ने अभिज्ञान शाकुंतलम् का अंग्रेजी में अनुवाद भी किया।

एशियाटिक सोसाइटी की पत्रिका में छपे आलेखों पर। खासकर संस्कृत के विश्लेषणात्मक आलेखों में जर्मनी के मैक्समूलर ने बहुत गहरी जिज्ञासा दिखाई। उन्होंने वेदों पर तथा धर्म ग्रन्थों की समझ को समेटते हुए 'द सेक्रेड बुक ऑफ ईस्ट लिखी। साथ ही मैक्समूलर ने ऋग्वेद का संस्करण भी प्रकाशित किया। यह सब संस्कृत के प्रचार प्रसार में पश्चिम की एक बहुत बड़ी देन मानी जाती है

विलियम जॉस व विल्किन्स को इण्डोलोजी का। भारतीय विद्या का जनक माना जाता है। हेक्सलेडेन का योगदान भी अनुकरणीय है। उन्होंने संस्कृत का यूरोपीय भाषा में पहला व्याकरण लिखा। संस्कृत भाषा एवम् साहित्य के प्रचार प्रसार में हेन्दरिक कास्पर केर्न

का योगदान भी उल्लेखनीय है। वे एक वर्ष के लिए भारत भी आए थे। उन्हें लाइडेन विश्वविद्यालय में संस्कृत के प्रोफेसर के रूप में नियुक्त किया गया था। उन्हें संस्कृत के साथसाथ पाली भाषा का भी ज्ञान था। प्रोफेसर केर्न ने डच संसद में इस बात के लिए भी पुरजोर मांगकर प्रस्ताव रखा था कि लाइडेन विश्वविद्यालय में संस्कृत पीठ की स्थापना हो। एलब्रेक्ट वेबर केर्न के गुरु थे। उन्होंने वाराहमित्र की वृहत संहिता पर भी काम किया था। इसके साथ साथ प्रोफेसर जोहन हाउसिंगा भी बनारस आये थे। उन्होंने संस्कृत नाटकों पर गहन काम किया था।

प्रोफेसर केर्न जब लाइडेन यूनिवर्सिटी में संस्कृत पढ़ा रहे थे। उस समय जैकोब समुअल भी उनके छात्र थे। जैकोब समुअल की बौद्ध धर्म समेत भारतीय दर्शन में गहरी रुचि थी। इस तरह धीरे धीरे लाइडेन विश्वविद्यालय में संस्कृत का प्रचार प्रसार हुआ और यही प्रचार प्रसार यूरोप के अन्य विश्वविद्यालय में भी फैला। आगे चलकर जे पी वोगल एम्स्टर्डम विश्वविद्यालय में संस्कृत के प्राध्यापक बने। 1930 के दशक में लाइडेन विश्वविद्यालय में हिंदी भी पढ़ाई जाने लगी। जे पी वोगल ने प्रेमचंद की 'सप्त सरोज' का भी डच में अनुवाद किया। उपरोक्त सभी तथ्यों ने हिंदी भाषा के लिए आधार बनाया।

नीदरलैंड्स में लाइडेन विवि बहुत पुराना है। आइंस्टाइन भी यहां पढ़े हैं। यह जानकारी रुचिकर है कि लाइडेन विवि में पढ़े करीब दस विद्वानों को नोबेल पुरस्कार मिला है। इस विश्वविद्यालय की स्थापना अस्सी बरस के युद्ध के ठीक बाद हुई थी। युद्ध की जीत की खुशी में, 1575 में लाइडेन विश्वविद्यालय की स्थापना हुई थी। एम्स्टर्डम, उटरेख्ट, ग्रोनिंगन, लाइडेन इन चारों विश्वविद्यालयों में भारतीय विद्या इण्डोलोजी पढ़ाई जाने लगी थी। अब आर्थिक कारणों से (भारतीय विद्या की पढ़ाई इन चारों विश्वविद्यालयों में बंद कर दी गई है।

आज से 100 वर्ष से भी पहले रविंद्रनाथ टैगोर सितंबर 1920 में नीदरलैंड्स में आये थे। भारतीयता के प्रति गहरी रुचि के कारण उनको सुनने के लिए लोग दूर दूर से साइकिलों से आते थे। महर्षि महेश योगी भी सत्तर के दशक में नीदरलैंड्स आये। व्लोद्रोप गांव में आकर

भारतीय ज्ञान परम्परा को बांटना आरम्भ किया। उन्होंने लोगों को जीवन में सजगता के लिए ट्रांसडेंटल मेडिटेशन सिखाया व संस्था की स्थापना की। इससे पूर्व आजाद हिंद फौज के तीन हजार सिपाही नीदरलैंड के पश्चिमी तट पर 1943 में रहकर गए हैं।

आजाद हिंद फौज के इन सिपाहियों की कहानियां बड़ी रोचक हैं। यह सब जानकारी एक पुस्तक में दर्ज है। इस पुस्तक का शीर्षक है 'फॉर फ्री इंडिया'। यह करीब चार सौ पचास पृष्ठ की पुस्तक है। इसमें मय तारीख आजाद हिन्द फौज की यूरोप में उपस्थिति का पूरा विवरण है। इसके लेखक हैं मार्टिन बाम्बर। इस पुस्तक का सम्पादन किया है आड नावेन ने। नावेन डच नागरिक हैं। इस पुस्तक को प्राप्त करने के लिए मेरी आड नेवन से लम्बी बात भी हुई। उन्होंने इस पुस्तक की जानकारी के आधार पर बनी डॉक्यूमेंट्री फिल्म 'आंदर टाइडन्स' के बारे में भी बताया। इस पुस्तक में आजाद हिंद फौज की तथ्यगत बातें दर्ज हैं। आजाद हिंद फौज के सैनिकों की फोटो हैं।

सैनिक बैरियर लगाकर खड़े हैं। यहां तक की किसी सैनिक की मृत्यु हो गई तो उसके दाह संस्कार की फोटो भी है। अन्य कुछ बहुत रोचक तथ्य हैं। भारतीय सैनिकों से जुड़ी प्रेम की कहानियों को 'आंदर टाइडन्स' एक टीवी सीरियल में भी शामिल किया है। जिसमें आजाद हिंद फौज के सरदार सुभाष चंद्र बोस की बेटी का साक्षात्कार भी साथसाथ दिखाया है। ये सैनिक नीदरलैंड के पश्चिमी तट पर आकर रहे। इनके यहां आने का मुख्य कारण था भारत को अंग्रेजों से स्वतंत्र करवाना। सुभाष चंद्र बोस अंग्रेजों के खिलाफ हिटलर की मदद लेना चाहता था। इसलिए ये सैनिक हिटलर की मदद के लिए आए थे। उस समय की स्थिति यह थी कि पूरे विश्व में अंग्रेजों का राज्य था। जापान, जर्मनी और इटली के अलावा विश्व में कोई अन्य सशक्त राष्ट्र न थे। विश्व में सभी जगह अंग्रेजों का राज्य था। जैसा कि आपको पता है कि उनके राज में विश्व में सूर्यास्त नहीं होता था।

आजाद हिंद सैनिकों को नाजियों ने नीदरलैंड्स के पश्चिमी तट की निगरानी का जिम्मा सौंपा था। इससे पश्चिमी तट के किनारे बसे गांव और शहरों में लोग सतर्क हो गए थे।

एक खास बात जो फिल्म में दिखाई गई है कि भारतीय सैनिकों के प्रति स्थानीय लोगों का व्यवहार सामान्य था। मेरी सास ने भी मुझे बताया था कि सैनिकों के पास जाने की सख्त मनाही थी। खासकर लड़कियों पर। कहीं लड़कियाँ भारतीय सैनिकों के प्रेम में ना पड़ जाए। हर मातापिता ने अपनी बेटियों को भारतीय सैनिकों के इलाके में न जाने की सलाह दी थी। मैंने आड नावेन की सलाह पर 'आंदर टाइड्स' टीवी प्रोग्राम देखा। मिस्सड ए प्रोग्राम की तकनीकी के माध्यम से यह देखना सम्भव हुआ। उसमें दो महिलाएं जो लगभग अस्सी बरस की आयु पाने को हैं। वे अपने पिता से कभी नहीं मिल पाईं। आज भी अपने पिता से मिलने का सपना उनकी आंखों के सामने खड़ा हुआ है। शायद ये दोनों महिलाएं अभी भी जीवित हैं। ये दोनों महिलाएं भारतीय सैनिकों की बेटियां हैं। जो 1943 में यहां नीदरलैंड में आये थे।

जैसा कि पहले भी उल्लेख किया। मेरा परिचय नीदरलैंड में हिंदी के एक ऐसे शब्द से हुआ था जो आज भी भारत में गांव में बोलचाल की भाषा का शब्द है। लेकिन यह शब्द नीदरलैंड में सीधा भारत से नहीं आया है बल्कि सूरीनाम से आया है।

नीदरलैंड्स में भारतवंशियों की दो धाराएं साथ साथ बह रही हैं। एक धारा पिछले तीन चार दशक से भारत से सीधे आई है। यह संख्या लगभग पैंतीस चालीस हजार हैं। यह संख्या घटती बढ़ती रहती है। हिन्दी की दूसरी बड़ी धारा 1975 में सूरीनाम स्वतंत्र होने पर नीदरलैंड्स आई। सूरीनाम से आई। इस धारा को नीदरलैंड्स में हिन्दुस्तानी सूरीनामी या हिन्दुस्तान सरनामी भी कहते हैं। इनकी संख्या ढाई तीन लाख बताई जाती है।

MUNDARIJA

¹ परती परिकथा, फनीश्वरनाथ रेणु, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ. सं.61

¹वही० : 73

¹वही० : 64

¹वही 195

¹वही० : 65

REFERENCES

1. Khalid, Adeeb, ‘Jadidism in Central Asia: Islam and Modernity in Russian Empire,’ ISIM News Letter, 2/66, 1999, https://openaccess.leidenuniv.nl/.../ISIM_2_Jadidism_in_Central_Asia-Islam_and_Mo_Accessed on 15th May, 2018, P -16 , Visited in 11th September, 2022
2. Khalid, “A., The Fascination of Revolution: Central Asian Intellectuals, 1917-1927,” in Uvama Tomohiko ed. Empire, Islam and Politics in Central Eurasia, Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2007, p-138
3. Khalid, A., 2007, p-138-139
4. Khalid”, 2007, p-138-139
5. Dimanshtein, S. M. ed., *Revaliutsiya i natsionalnyi vopros III*, Moscow, 1930, pp. 354-5
6. Khalid, A., 2007, p-117
7. Khalid, A., 2007, p-148
8. Allworth, Edward, *The Rediscovery of Central Asia*, 1996, pp. 38-39
9. Khalid, Adeeb *Politics of Muslim Cultural Reforms Jadidism in Central Asia*, California University Press, p-291
10. D'encausse Hélène Carrère , *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia (Comparative Studies on Muslim Societies)*, University of California Press, USA, 1988, PP- 172-74
11. *Pravda*, 20 March 1921
12. Becker, pp. 306-7; Hayit, 1956, pp. 141-42; Allworth, 1964, p. 115
13. Habib Borjian, Fetrat- Abdur –Al Rauf Bokhari, *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/fetrat-abd-al-rauf-bokari>, Accessed on 12th September, 2022
14. Borjian, P- 148-150
15. Bazarbayev, Kanat & Ashimlhanovna, Adilbekova Zabirash , *Jadids Movement in Central Asia in the Late 19th and the Early 20th Centuries Asian Social Science*, Vol 8, No. 8, 2012, URL: <http://dx.doi.org/10.5539/ass.v8n8> p- 235
16. Habib Borjian, Fetrat- Abdur –Al Rauf Bokhari, *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/fetrat-abd-al-rauf-bokari>, Accessed on 20th May, 2018
17. Usmonov, Giyosiddin Murotjonovich, *Views of Uzbek and Foreign Scholars on the Works of Abdurauf Fitrat*, *Middle European Scientific Bulletin* , Vol. 18, Nov, 2021

18. Cited from Toby Peterson, “The Arab influence on Western European Cooking,” in *Journal of Medieval History*, 6 (3), 1980, p. 322.
19. Blochmann, H. (trans.1927). *Abul Fazl Allami’s The Ain-I-Akbari*, Vol. 1, (2nd ed.), Calcutta: Asiatic Society, p. 64.
20. Stuart, Tristram. (2006). *The Bloodless Revolution: A Cultural History of Vegetarianism from 1600 to Modern Times*. New York & London: W.W. Norton & Company, p. 264.
21. Jha, D.N. (2009). *The Myth of the Holy Cow*. (7th reprint.) New Delhi: Navayana Publishing Pvt Ltd., p.42.
22. Sen Taylor, Colleen. (2016). *Feasts and Fasts: A History of Food in India*, India: Speaking Tiger Publishing. p.183.
23. Blochmann, H. (trans. 1927). Vol.1, p. 64.
24. Blochmann, H. (trans. 1927). Vol.1, p. 59.
25. Blochmann, H. (trans. 1927). Vol.1, p. 62.
26. Blochmann, (trans.1927). Vol. 1, p. 62.
27. Rogers, Alexander. (trans.1900). *The Tuzuk-i-Jahangiri; or, Memoirs of Jahangir*, London: Royal Asiatic Society. p. 419.
28. Ray Chaudhuri, Tapan and Irfan Habib. (2008). *The Cambridge Economic History of India*, Vol. 1: c 1200-c1750, New York: Cambridge University Press. p. 152.
29. Flores, Jorge. (2016). *The Mughal Padshah: A Jesuit Treatise on Emperor Jahangir’s Court and Household by Jeronimo Xavier*, Leiden: Brill. p. 58.
30. Sen Taylor, (2016). p.190.
31. Beveridge, Annette S., (trans. 2017) *Baburnama*, Rupa Publications, New Delhi. p. 45.
32. Beveridge, (trans. 2017). p.48.
33. Sen Taylor, (2016). p.182.

مصر میں اردو زبان کے ستر سال

پروفیسر جلال السعید الحفناوی

قاہرہ یونیورسٹی - مصر

SEVENTY YEARS OF URDU LANGUAGE IN EGYPT

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7396031>

Professor Galal Jalalussaid Hafnavi

Qahira university, Department of Urdu

Phone: +20 101 477 0999

کسی زبان کی عظمت کا اندازہ اس کی علمی، ادبی و ثقافتی وسعت اور خود میں خیالات کو سمو کر ان کو بیانی انداز دینے کی قدرت کے ساتھ ساتھ اس کے پھیلاؤ سے لگایا جاتا ہے۔ اردو زبان ایک نئی زبان ہے جس کی تاریخ چند صدیوں سے زیادہ نہیں بنتی۔ اس زبان کا اپنے وطن سے باہر پھیلاؤ اس کی اہمیت کا سب سے بڑا ثبوت ہے۔ اردو زبان ایک ایسی زبان ہے جس کو کسی دور میں بھی اپنے پھیلاؤ کے لیے کسی قسم کی سیاسی یا مذہبی طاقت میسر نہ آئی جو اس دور میں اور اس سے قبل بھی بہت سی زبانوں کو میسر تھی اور ہے۔

اردو زبان جس کو کسی جگہ کسی علاقائی زبان ہونے یا کہلانے کا شرف حاصل نہ ہو سکا، جو اپنے ہی وطن میں غریب الوطن رہی۔ ایک ایسی زبان کا۔ ایسی ممالک میں پھلنا پھولنا جن سے اس کا کوئی لسانی رشتہ بھی نہ ہو یقیناً ایک حیرت انگیز امر ہے۔ اردو زبان ہمیشہ اپنے بولنے والوں کے سہارے پھیلتی رہی۔ اور تھوڑے ہی عرصے میں ایک ایسی ثقافتی علمی اور ادبی زبان بن گئی جو آج دنیا کی بڑی بڑی یونیورسٹیوں میں پڑھائی جاتی ہے۔ اس کے بولنے اور سمجھنے والوں کی تعداد اتنی بڑی کہ دنیا کی نشر گاہوں سے اسے اپنے مقاصد کی نشر و اشاعت کے لیے دوسری ترقی یافتہ زبانوں کا بدوش بنایا۔

مصر بھی ان ممالک میں سے ایک ہے جہاں اردو اس صدی کے اوائل میں داخل ہوتی تھی ابتدا میں یہ زبان ان لوگوں کی تھی جو ہندوستان سے تلاش معاش کے لیے یہاں آئے تھے اور اپنے گھریلو ماحول میں اس زبان کو استعمال کرتے تھے یا پھر ہندوستان کے لوگ تھے مختلف زبانیں بولتے تھے اور اس زبان کا باہمی ثقافت کے لیے سہارا لیتے تھے۔ لیکن جلدی ہندوستان میں سیاسی تغیرات کی بنا پر مصر میں ایسے طبقے کی تعداد بڑھتی چلی گئی جو اردو زبان کو اپنی شخصیت کا ایک جز سمجھتے تھے۔ یہی وہ لوگ تھے جو انگریزوں کے ساتھ ساتھ مشرق وسطیٰ میں گھوم رہے تھے اور جہاں بھی اقامت کا موقع ملتا وہیں رہ پڑتے تھے، سو اس طرح اردو بھی مصر میں آئی اور یہاں رہ پڑی۔

مصر میں صحیح معنوں میں اردو کی آمد کا تاریخی تعین بڑا مشکل ہے۔ لیکن ستر سال پہلے 1930 میں مصر سے اردو کا ایک اخبار جاری ہوا تھا۔ جس کے شمارے میرے پاس محفوظ ہیں۔ اس تحریر کا مقصد اس اخبار کی اشاعت سے لے کر اس وقت تک اردو کی رفتار کا جائزہ پیش کرنا ہے، مصر میں اردو زبان کی تاریخ کا پہلا باب تصور کیے جانے کا مستحق ہے۔

قاہرہ سے اردو زبان میں سب سے پہلا رسالہ (جہان اسلامی) کے نام سے ابو سعید عربی نے نکالا۔ موصوف ضلع گجرات کے رہنے والے تھے۔ جنگ بلقان کے زمانے میں وطن سے ہجرت کر کے ترکوں کے ساتھ جہاد میں شامل ہونے کے لیے ترکی جا پہنچے جہاں غازی انور پاشا کے مقربین میں شمار ہونے لگے۔ جنگ بلقان کے ختم ہونے پر قاہرہ تشریف لائے اور ہندوستان کی آزادی کی جدوجہد میں حصہ لینے کے لیے اس رسالہ کا سہارا لیا۔ یہ رسالہ اردو عربی اور ترکی تین زبانوں میں نکلتا تھا۔ اس کے مضامین ہندوستان میں انگریزی حکومت کے خلاف ہوتے تھے۔ چند ہی شمارے نکلے تھے کہ حکومت ہند نے اس رسالہ کا داخلہ ہندوستان میں بند کر دیا۔ چونکہ یہ رسالہ ہندوستان بکثرت جاتا تھا اور اس کا مقصد ہندوستانیوں میں جذبہ آزادی بیدار کرتا تھا۔ اس لیے ہندوستان میں داخلہ بند ہونے کے بعد زیادہ عرصہ زندہ نہ رہ سکا اور بند ہو گیا۔

اس کے بعد سال 1930 میں قاہرہ سے اردو کا پہلا اور آخری ہفتہ وار اخبار شائع ہوا۔ اس اخبار کے کرتا دھرتا محمود عرفانی تھے جو اپنے یہاں کے مطابق قاہرہ اسی مقصد سے آئے تھے وہ چاہتے تھے کہ وہ اس اخبار کے ذریعے ہندوستانی مسلمانوں کو اسلامی دنیا سے روشناس کرا سکیں۔

محمود احمد عرفانی اس ہفتہ وار اخبار کے چیف ایڈیٹر تھے۔ اور ان کے چھوٹے بھائی محمد ابراہیم علی عرفانی اس اخبار کے منیجر تھے۔ قاہرہ کی ایک مشہور سڑک شارع محمد علی ایران کا دفتر تھا۔ اسی کے ساتھ انہوں نے ایک تجارتی ادارہ بھی کھولا تھا جس کا نام بیت الہند رکھا تھا تا کہ اس کے ذریعے مصر اور ہندوستان کے درمیان تجارتی سرگرمیوں کو بڑھایا جا سکے۔ یہ کاروبار بھی انہی دونوں بھائیوں کے ہاتھ میں تھا۔

آج ستر سال گزرنے کے بعد قاہرہ میں صرف ایک شخصیت بقید حیات ہے اور وہ مصر کے مشہور و معروف شاعر۔ شیخ صاوی علی شعلان۔ جو ڈاکٹر اقبال مرحوم کے اشعار کا عربی میں ترجمہ کرنے کے باعث عالم اسلامی میں بڑا مقام رکھتے ہیں۔ میں نے ان سے اس اخبار اور اس کے بھائی محمود احمد عرفانی کے بارے میں ان سے پوچھا لیکن وہ اس سلسلے میں کوئی معقول بات نہ بتلا سکے۔ انہوں نے بتایا کہ شیخ محمود ہندی اسلامی دنیا نکالتے تھے۔

خاصی عربی جانتے تھے.....، کہاں سے آئے تھے؟ کیا انہوں نے یہاں تعلیم حاصل کی تھی؟ قاہرہ میں کتنے عرصے رہے تھے۔

ان کا اخبار کتنے عرصے جاری رہا؟ اس بارے میں وہ کچھ نہ بتا سکے جس کی سب سے بڑی وجہ ان کی عمر ہے شیخ صاوی اس وقت اسی سال کے ہیں اور پھر دوسری بات یہ کہ وہ نابینا بھی ہیں مستقل بیمار رہنے کی وجہ سے ذہن پوری طرح کام نہیں کرتا اور جب میں نے انہیں بتایا کہ آپ نے اس اخبار کی تعریف میں ایک نظم بھی کہی تھی جو اخبار میں چھپی ہے۔ تو بڑے حیران ہوئے اور کہنے لگے۔ بڑا اچھا ہو کہ آپ مجھے وہ نظم لا دیں۔

مصر میں مقیم پرانے ہندوستانی مسلمانوں میں سے جو اب پاکستانی کہلاتے ہیں اور جن میں سے بعض نے مصری قومیت بھی لے لی ہے چند ایسے معمر افراد موجود ہیں جن کو اس اخبار کے بارے میں سنی سناتی باتیں معلوم ہیں۔ ایسے افراد جو اس اخبار کے چیف ایڈیٹر کو جانتے تھے۔ عرصہ ہوا خدا کو پیارے ہو چکے ہیں۔ اس بنا پر ہمارے سامنے محمود احمد عرفانی کو جاننے کے لیے ان کے اس اخبار کے سوار اور کوئی ذریعہ نہیں۔

**IBRATLI UMR: TEMUR G‘IYOSOV – O‘ZBEK HINDSHUNOS-
TARIXCHILARI MAKTABINING ASOSCHILARIDAN BIRI**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7396053>

Abdullayev Ulug‘bek Ortiqboyevich

Tarix fanlari nomzodi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Sharq mamlakatlari tarixi va

antropologiyasi kafedrasida dotsent v.b.

Tel: +998935067205

АННОТАЦИЯ

Социально-политические и культурно-исторические связи между странами Центральной и Южной Азии уходят в далекое прошлое. Жизненный путь и исторические исследования востоковеда-индолога Темура Гиёсова даёт право признать его одним из основоположников школы индологии в Узбекистане.

Ключевые слова: *Центральная и Южная Азия, востоковедение, Индия, Пакистан.*

ANNOTATION

Socio-political and cultural-historical ties between the countries of Central and South Asia go back to the distant past. The life path and historical research of the orientalist-Indologist Temur Giyosov can be recognized as one of the founders of the school of Indology in Uzbekistan.

Key words: *Central and South Asia, Oriental studies, India, Pakistan.*

ANNOTATSIYA

Markaziy va Janubiy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-tarixiy aloqalar uzoq o‘tmishga borib taqaladi. Sharqshunos-hindshunos olim Temur G‘iyosovning hayot yo‘li va tarixiy izlanishlari O‘zbekistonda hindshunoslik maktabining asoschilaridan biri deya alohida e‘tirof etish mumkin.

Kalit so‘zlar: *Markaziy va Janubiy Osiyo, Sharqshunoslik, Hindiston, Pokiston.*

XXI asr globallashuv, taraqqiyotning tezlashuvi, dunyo mafkuraviy-ma’naviy jarayonlaridagi o‘zgarishlar, Sharqda yuzaga kelgan ilmiy, madaniy va ma’naviy merosni o‘rganishga nisbatan bo‘lgan qiziqish oshib borishiga olib keldi.

Sharqshunoslik ilmiga bo'lgan talabning oshib borishi o'z o'rnida sharqshunos kadrlar tayyorlovchi ta'lim muassasalari ahamiyatini ham oshirdi. Bugun Sarbonna, Berlin, Bonn, Sankt-Peterburg, Moskva, Dehli, Qohira, Tehron kabi shaharlardagi oliy ta'lim muassasalarida sharqshunoslikning turli sohaları bo'yicha mutaxassislar tayyorlanmoqda. Tayyorlanayotgan mutaxassislar orasidan yuzlab mashhur elchilar, iqtisodchilar, harbiylar, nufuzli xalqaro tashkilotlarning rahbarlari, shuningdek, fan, ta'lim va madaniyatning turli sohalarida muvaffaqiyatli faoliyat olib borayotgan olimlar etishib chiqmoqda.

Shuni faxr bilan aytish mumkinki, yuqorida e'tirof etilgan dunyo sharqshunosligining markazlari orasida poytaxtimiz Toshkent shahrining ham alohida o'rni bor. Mamlakatimizda malakali sharqshunos kadrlarni tayyorlab, ularni dunyo va vatanimizning ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayoti, taraqqiyoti yo'lida xizmatga yo'llayotgan Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti Respublikamiz oliy o'quv yurtlari ichida o'z o'rniga ega.

O'z an'analariga ega bo'lgan o'zbek sharqshunosligi bugungi yuksak ilmiy salohiyati bilan dunyo sharqshunosligiga munosib hissa qo'shib kelmoqda.

Shu o'rinda "Markaziy va Janubiy Osiyo: madaniyatlararo muloqot chorrahasida" mavzusida tashkil etilayotgan Xalqaro ilmiy anjuman ham yuqori saviyada o'tishiga hech qanday shubha yo'q. Markaziy va Janubiy Osiyo davlatlari o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-tarixiy aloqalar uzoq o'tmishga borib taqaladi. Shu o'rinda sharqshunos-hindshunos olim Temur G'iyosovning hayot yo'li va tarixiy-ilmiy faoliyatiga nazar tashlar ekanmiz u kishining O'zbekistonda hindshunoslik maktabining asoschilaridan biri ekanligini etirof etishga haqlimiz.

Temur G'iyosov 1931-yil 28-iyunda Toshkent shahrida sharqshunoslar oilasida tavallud topdi. Uning bobosi Murodxo'ja domla (1870-1953) turk, fors, arab tillari, islom falsafasi, kalom va fiqh ilmlarining chuqur bilimdoni edilar. U Toshkentdagi Eshonquli dodxoh madrasasida mudarrislik qilgan. Jadidchilik harakatida faol ishtirok etgan, muftiy Eshon Boboxon hazratlarining muovini etib saylangan edilar.

Murodxo'ja domla buyuk fors shoiri va mutafakkiri Sa'diy Sheroziyning Guliston asarini o'zbek tiliga o'girib, 1909-yilda Toshkentda chop ettirgan.

Solihiy domla asarning so'z boshisida Shayx Sa'diyning tarbiyaviy ahamiyatga molik "Guliston"i xalqimizning ma'rifati yo'lidagi yaxshi ishlardan biri bo'lib qolishiga umid qilganlar. Bu o'lmas asarni bizning davrimizda, ya'ni 2005-yilda Toshkentda qaytadan chop etilishi bu ezgu niyatning ro'yobga chiqqanligidan dalolatdir.

Temur G‘iyosovning otasi Jalol G‘iyosiddin (1903-1984) 1917-yildan keyingi birinchi o‘zbek astronomlaridan bo‘lib, ayni vaqtda fors, arab, ingliz tillarini mukammal bilganlar. G‘. Jalolov O‘rta Osiyoning buyuk qomusiy olimi, Abu Rayhon Beruniyning “Hindiston” asarini arab tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda qatnashgan va ayni vaqtda mazkur asarning mas’ul muharriri bo‘lganlar. Asarning matematika, astronomiya, falsafa, astrologiya va geografiyaga oid boblari G‘. Jalolov tarjimasida chop etilgan.

Temur G‘iyosov 1948-yilda Toshkentdagi 75-o‘rta maktabni tamomlagach, o‘sha yili Toshkent davlat universiteti (hozirgi Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti)ning Sharq fakultetiga o‘qishga kirdi. Universitetni 1953-yilda imtiyozli diplom bilan bitirib, shu yili Sharq fakultetining Xorijiy Sharq mamlakatlari tarixi bo‘yicha aspiranturaga kirdi va 1956-yilda uni bitirdi. 1958-yilda Temur G‘iyosov Moskvada Rossiya Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutining ilmiy kengashida “Hindistonning Janubi-sharqiy Osiyo va Uzoq Sharqda keskinlikni yumshatish uchun kurashi” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi. 1973-yilda esa “Hindiston diplomatiyasining Yaqin Sharq va Janubi-sharqiy Osiyoda agressiya va neokolonializmga qarshi kurashi (1947-1967)” mavzusida tarix fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya yoqladi.

Temur G‘iyosov 1956-yildan boshlab Sharq fakultetining Xorijiy malakatlar tarixi kafedrasida o‘qituvchilik qila boshladi. 1962-yildan katta o‘qituvchi va dotsent lavozimiga o‘tdi. 1977-yilda professor unvonini oldi.

Temur G‘iyosov avval Toshkent davlat universitetining Sharq fakultetida, so‘ngra Toshkent davlat sharqshunoslik universitetining “Xorijiy mamlakatlar tarixi” kafedrasida, “Osiyo va Afrika mamlakatlari tarixi”, “Hindiston tarixi”, “Pokiston tarixi”, “Pokistonning ijtimoiy-siyosiy davlat tizimi va huquqi”, “Hindiston va Pokiston tarixnavisligi va manbashunosligi”, “Hindistonning O‘zbekiston Respublikasi bilan siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalari”, “Hindistonning xalqaro munosabatlardagi roli”, “Hindistonning Arab Sharqidagi siyosati”, “Hindistonning afg‘on masalasidagi siyosati” fanlaridan ma‘ruzalar o‘qidi.

Temur G‘iyosovning Xorijiy mamlakatlari tarixi, madaniyati, iqtisodiyoti, ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga doir maqolalari respublikamiz matbuoti, jumladan, “O‘zbekiston ovozi”, “Pravda Vostoka”, “O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati”, “Narodnoye slovo”, “Toshkent oqshomi”, “Turkiston”, “Hurriyat” gazetalarida, “Muloqot”, “O‘zbekistonda ijtimoiy fanlar”, “Fan va turmush”, “Jahon adabiyoti” jurnallarida va ko‘plab ilmiy to‘plamlarda, shuningdek, Hindistonda ham nashr etilgan.

Temur G‘iyosov qalamiga mansub bo‘lgan ilmiy ishlarni ko‘zdan kechirib, tahlil qilganda uning quyidagi yonalishlarda ilmiy faoliyat olib borganligi yaqqol ko‘rinadi.

- Hozirgi Hindistonning ijtimoiy, siyosiy va davlat tuzumini tadqiq etish;
- Hindiston va Pokistonning ko‘p ming yillik tarixini o‘rganish;
- Hindiston Respublikasining Osiyo va Afrikada tinchlik, xalqaro xavfsizlikni ta‘minlash borasidagi tashqi siyosatini tahlil qilish;
- Hindistonning qo‘shilmaslik siyosati va harakatida tutgan o‘rni va rolini tadqiq etish;
- Hindiston – Pokiston munosabatlarini o‘rganish;
- Hindiston – O‘zbekiston ko‘p qirrali aloqalarini tadqiq etish;
- Hindistonning yadro quroli masalasidagi siyosatini tahlil etish.

1999-yilda professor Temur G‘iyosovich G‘iyosov respublikamizda birinchi marta o‘zbek tilida talabalar uchun “Hindistonning yangi tarixi”, 2000-yilda “Qadimgi Hindiston tarixi” va 20004-yilda “Hindistonning o‘rta asrlar tarixi” deb nomlangan darsliklarini nashr ettirdi.

So‘nggi yillarda xorijiy tillardagi tarixiy asarlarning ilmiy tadqiqi va tanqidiy tahlili asosida Sharq mamlakatlari tarixiga oid zamonaviy o‘quv adabiyotlarini ishlab chiqish ilmiy loyihasi doirasida s.f.d. N. Abdullayev rahbarligidagi ilmiy guruh tomonidan “Hindiston tarixi”, “Pokiston tarixi”, “Afg‘oniston tarixi”, “Eron tarixi” singari o‘quv qo‘llanmalar yaratildi. Mana shu ulkan ishni boshida ham professor T. G‘iyosovning xizmatlari katta bo‘ldi. Jumladan, u boshchiligida “Hindiston tarixi” va “Pokiston tarixi” o‘quv qo‘llanmalari yaratildi.

Ustozni nafaqat O‘zbekiston, Rossiya va boshqa MDH mamlakatlarida, balki Hindiston va Pokistonda ham etuk olim darajasida yaxshi bilardilar. Jumladan, marhum akademik M.Xayrullayev, professor O.Shamatov va Temur G‘iyosovlarning Hindistonning J.Neru universiteti va boshqa yirik ilmiy markazlarida qilgan ma‘ruzalari hind olimlari tomonidan e‘tirof etilgan.

Hozirda dunyoda yuz berayotgan o‘zgarishlar jadal taraqqiyot natijasida shakllanayotgan jahon yangi tizimida sharq mamlakatlari, xususan, Markaziy va Janubiy Osiyo kabi yirik mintaqalarida kechayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlarini o‘rganish o‘z nihoyasiga etgani yo‘q. Yetuk olim T. G‘iyosovning ilmiy tadqiqotlari ham mazkur sohada salmoqli o‘ringa ega bo‘lib kelmoqda.

REFERENCES

1. O‘zbekiston sharqshunoslari. Bibliografik ocherk // Toshkent, TDSHU - 2009.

2. Ilm va ma’rifatga baxshida umr // Toshkent, TDSHU – 2011.
3. Темур Ғиёсов. Ўзбек халқининг содиқ дўсти//<https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/temur-ijosov-zbek-khal-ining-sodi-d-sti/>
4. “Жаҳон адабиёти” журналі, 2009 йил 11-сон.
5. Концептуальные проблемы новой и новейшей истории Зарубежного Востока. Тошкент, ТошДШИ, 2008.

ОТРАЖЕНИЕ В ЛИТЕРАТУРЕ ХИНДИ БОРЬБЫ ИНДИЙСКОГО НАРОДА ЗА СВОЮ НЕЗАВИСИМОСТЬ И ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7396066>

Стрелкова Гюзэль Владимировна

кандидат филолог. наук,

доцент кафедры индийской филологии ИСАА МГУ, Москва, Россия.

Номер тел. 7 919 993 35 35

gstr@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Народы многонациональной Индии долгие годы боролись за свою Независимость, а затем за свою государственность, что было отражено в индийской литературе. Многие произведения литературы хинди посвящены этому времени и тому, что было достигнуто в независимой Индии.

Ключевые слова: *борьба за Независимость Индии, литература хинди.*

ABSTRACT

People of Multinational India during many ears struggled for their Independence and then for their statehood, this process was reflected in Indian literature. Novels and stories of Hindi writers were dedicated to this period and achievements of independent India.

Key words: *struggle for Independence, Hindi literature.*

Многонациональная Индия богата языками, культурой, её народы исповедуют различные религии. Долгие годы она находилась в колониальной зависимости. В 1947 году после победы национально-освободительного движения за свободу и образование независимого государства, Британская Индия была разделена на Республику Индия и Исламское Государство Пакистан. Писатели хинди в своих произведениях отразили эту борьбу и варианты государственного устройства, от «Рам раджья» до создания государства социалистического образца. В 1947 году победила идея демократического государства. Пути достижения государственности также различались: от Движения не сотрудничества, возглавляемого приверженцем идеи ненасилия Махатмой Ганди – до террора. Кризис государственности в

годы правления Индиры Ганди, которая ввела режим Чрезвычайного положения, также стал важной темой прозы хинди.

Ключевые слова: Многонациональная Индия, государственность, проза хинди

Key words: Multinational India, statehood, Hindi prose

Великое многонациональное государство Индия, народы которой отличаются не только национальностями, языками, культурой, но и исповедуют разные религии и часто находятся на разных уровнях общественного развития, в течение веков не была единым государством. Большую часть Индии – от Севера до Юга – в определённые периоды истории объединяли Могольская империя или Британская империя, чьей колонией была Индия. В 1947 году она стала независимым государством, но вместо Британской Индии на политической карте мира появились Республика Индия и Исламское Государство Пакистан. При этом некоторые независимые индийские княжества, сюзеренитет над которыми, тем не менее, принадлежал Британской империи, должны были выбрать, в какое из двух государств они войдут - в состав Республики Индия или Пакистана или же останутся номинально независимыми. Таких княжеств было более 550, не считая небольших владений, управляемых заминдарами, тхакурами, ханами, талукдарами и тому подобными мелкими правителями - землевладельцами. Большая часть подобных небольших территорий оставалась до определённой степени полуфеодальными княжествами. В 1947 году т.н. “princely states” (княжества) занимали 48 процентов территории Индии, и проживало там 28% её населения. И хотя немногие из правителей этих княжеств воспользовались возможностью, пусть и иллюзорной, независимости, к 1949 году все княжества – так или иначе – сделали выбор в пользу Индии или Пакистана (см. Кашин 2004). Однако выражение «Англичане ушли из Индии, громко хлопнув дверью», к сожалению, актуально и сегодня. Речь идёт, прежде всего, о Джамму и Кашмире – княжестве, захваченном англичанами у сикхов. Впоследствии правителем княжества был раджа – индус из династии раджпутов, но большая часть населения оставалась мусульманской. И хотя при разделе Британской Индии на Индию и Пакистан предполагалось, что при выборе страны, к которой то или иное княжество будет присоединяться, обязательно будет учитываться численность населения, исповедующего индуизм или ислам, в данном случае Махараджа Хари Сингх сделал выбор в пользу Индии. Спор, иногда и вооруженный, между Индией и Пакистаном (Исламской республикой Пакистан)

по вопросу Кашмира продолжается до сих пор. Но и в целом за долгожданную независимость обеим странам пришлось заплатить страшную цену, т.к. раздел был осуществлён именно по религиозному признаку: на светскую Индию, население которой исповедует преимущественно индуизм, и Пакистан, где официальной религией объявлен ислам. В результате раздела единой страны миллионы индусов и мусульман должны были покинуть родные места и бежать туда, где они могли бы жить, не испытывая притеснений по религиозному признаку. При этом совершались страшные преступления, миллионы людей – с обеих сторон – погибли. Но оба государства были созданы и продолжают развиваться. Данная статья основывается на произведениях индийских писателей, преимущественно хинди, в которых обсуждается идея государственности и независимости Индии. При этом гораздо большее место в подобных произведениях занимает описание и характеристика национально-освободительного движения, которое в результате привело к независимости этих двух государств. В этом движении принимали участие представители не только индуизма и ислама, но и многих других – от сикхов и христиан до представителей местных, даже архаичных, вероисповеданий. Естественно, целью этого движения было достижение свободы от колониальной зависимости и образование независимого государства. Варианты выбора государственности Индии были разными, от «Рам раджья» (идеального правления по образу мифологического праведного правителя Рамы, воплощения бога Вишну) до создания государства социалистического образца или же современного буржуазно-демократического государства с элементами социалистической экономики. В результате, победила идея современного демократического государства, живущего в соответствии с Конституцией республики Индия. Пути достижения государственности также были разными: от Движения не сотрудничества, возглавляемого Махатмой Ганди, который руководствовался идеей ненасилия, до террора. Кризис государственности в годы правления Премьер-министра Индиры Ганди, дочери Джахарлала Неру, первого Премьер-министра Независимой Индии, которая ввела режим Чрезвычайного положения в 1975 году, также стал значимым этапом на пути становления индийской государственности. Именно эти пути достижения независимости, а также собственной государственности отражаются или анализируются во многих произведениях индийской литературы. Еще с начала XX века идея свободной родины, независимой от любого стороннего владычества, волновала индийских писателей. Великий писатель Премчанд, писавший на двух самых

распространённых языках Индии – хинди и урду, создал несколько романов и множество рассказов, посвященных любви к Родине, борьбе индийцев за её освобождение от англичан. Некоторые его рассказы посвящены тому, как даже простые домохозяйки становятся участницами компаний гражданского неповиновения, а герои готовы отдать свою жизнь за независимую Родину. Премчанд еще в своём первом сборнике рассказов, озаглавленном «Любовь к Родине» (Saaz-e-watan), пропагандировал эту идею, избрав в качестве жанровой формы традиционную дастанную, полусказочную. Позже один из своих сборников рассказов он назвал «Ратный путь» - Raath yaatraa (Премчанд 1969) - и главная тема этого сборника, как и одноимённого рассказа – участие индийцев в демонстрациях и других акциях протеста индийцев против колонизаторов. В самом начале 1920-х годов, побывав на митинге, где выступал Махатма Ганди, Премчанд был настолько потрясён его речью, что ушел в отставку и сам попытался пропагандировать идеи Махатмы Ганди. Он даже начал продавать чаркхи - ручные прялки, которые стали символом движения свадеши – букв. «отечественное, местное производство». Премчанд и сам пробовал прясть, чтобы потом из спрядённых нитей производили домотканую одежду. Именно таким образом индийцы противостояли засилью дорогих английских товаров, которые лишали самих индийцев работы. Правда, в этом деле писатель не очень преуспел, однако продолжал с почтением относиться к прялке как символу ненасилия. Объясняется это и тем, что чаркха связана не только с движением свадеши, но и отсылает к дхарма чакре – «колесу закона». Тем самым подчеркивается, что все, кто пользуется прялкой и носит домотканую одежду, преданны борются за достойные законы и свободу, а кроме того – следуют индуистской традиции. Однако многие герои Премчанда – носители не только индуистской, но и исламской традиции, то есть, писатель таким образом ратовал за бесконфликтное сосуществование представителей обеих религий. Главный герой одного из более зрелых произведений Премчанда, романа «Арена» (Rangbhoomee) 1925 года - бескорыстный слепой нищий Сурдас. У многих индийских читателей он ассоциировался с образом Махатмы Ганди, чья нравственная чистота, аскетизм и «упорство в истине» вдохновляли патриотов Индии. Идеи Махатмы Ганди, которого называют «Отцом нации», относительно государственного устройства Индии были отражены и в других произведениях Премчанда, среди них и его более ранний роман «Обитель любви» (Premaashram) 1922 года. Один из главных героев этого романа основывает на той части земли, что ему принадлежит,

крестьянскую коммуну, которая и названа «Обитель любви». Здесь у крестьян появляется возможность дружно работать. Эти писатель демонстрирует один из государственных путей развития страны, в которой могут восторжествовать социалистические идеи, хотя и окрашенные идеализмом. В одном из более поздних интервью (1935 года) Премчанд говорил: “I am also a communist. But my communism is limited to the fact that there should be no zamindaars and seths, who are the exploiters of Kisaans. I believe in Gandhiji’s change of heart. But I am not a Gandhite” (Machwe 1981: 78).

С конца 1930-х годов в литературе хинди приобрели популярность рассказы и романы Яшпала (1903 –1976). Названия двух романов говорят сами за себя – «Товарищ по партии» (Kamred Dada) и «Предатель Родины» (Desh drohi). В 17 лет Яшпал стал последователем идей Махатмы Ганди, хотя и был воспитан с детства в духе религиозных идей общества Арья самадж. Яшпал пропагандировал идеи Индийского национального конгресса. Во время учёбы в Национальном колледже Лахора он приобщился к социалистическим и даже террористическим идеям и вошёл в группу молодёжи, лидерами которой были Бхагат Сингх и Сукхдев Тхапар, основатели партии Социалистической Республиканской Ассоциации Хиндустана. Её члены были разочарованы в идее Махатмы Ганди «непротивления злу насилием» и предпочитали террористические методы борьбы с колонизаторами. В 1930-х годах многие из членов этой Ассоциации были посажены в тюрьмы или приговорены к смертной казни: участвовавшие в террористических актах Бхагат Сингх и Сукхдев Тхапар были повешены. Ежегодно в марте в Индии отмечается «Шахид дивас» (День мученика) – в годовщину казни Бхагат Сингха, ставшего в Независимой Индии национальным героем. Яшпал, который начал писать еще до того, как попал в тюрьму, впоследствии стал коммунистом и на основе собственного опыта написал много рассказов и романов, посвященных национально-освободительному движению, его участникам и их целям. Как социалист и коммунист, Яшпал вдохновлялся опытом СССР, его романы «Товарищ по партии» и «Предатель Родины» посвящены именно Компартии Индии. В 1950-х годах Яшпал приезжал в нашу страну и оставил об этой поездке воспоминания. Были опубликованы переводы нескольких его произведений на русский язык. В свои последние годы Яшпал успел написать и издать 2 тома автобиографии, не завершив последнего тома, так как ушёл из жизни. Опубликованная часть автобиографии даёт богатый материал для того, чтобы представить, какие методы, пути и цели достижения самостоятельности

Индии использовались в этой стране, начиная с 1930-х годов. Грандиозный роман-эпопея Яшпала «Ложная правда» (Яшпал 1963) также посвящен эпохе становления государственности Индии и рассказывает о трагедии раздела страны на Индию и Пакистан, а также выборе пути, который пришлось сделать двум народам. Из более современных произведений, посвященных этой по-прежнему волнующей обе страны темы, следует назвать еще одну эпопею “Zindagee naamaa” – «Сказание о жизни». Книга написана одной из самых известных писательниц Индии Кришна Собти (1925 – 2019). Она происходит из индуистской семьи, но ей одинаково дороги и сикхизм, и ислам. Её герои переживают трагедию раздела, бегут из приграничных земель в Индию, чтобы спастись от гибели на территории образовавшегося Пакистана. В самом языке романа присутствует сочетание языков хинди, урду и панджаби, что делает его очень сложным для перевода и в то же время адресованным многим читателям, для которых эти три языка сосуществуют. Подтверждает этот факт и то, что лишь недавно был сделан английский перевод этого романа, в котором ностальгически показана жизнь до раздела страны и очень драматично – то, что произошло с ней и её людьми после 1947 года. Как известно, почти с момента создания суверенного индийского государства многие эксперты предсказывался скорый распад этой страны, так как Индия очень разнообразна по своим этнокультурным, религиозным, лингвистическим, социальным особенностям. К счастью, этого не произошло, однако в истории современной Индии было несколько очень тяжелых периодов. Один из них связан с кризисом государственности в годы правления Индиры Ганди, лидера правящей партии Индийский национальный конгресс. Премьер-министр Индии ввела режим Чрезвычайного положения в 1975 году, оно продлилось до 1977 . Этот период историки считают временем авторитарного правления Индиры Ганди и ИНК. ЧП было введено для того, чтобы подавить политическую оппозицию и массовое недовольство в стране, для чего существовали экономические и социальные причины. В задачи правительства входило укрепление властных позиций ИНК и лидера этой партии. Были отменены конституционные гарантии, запрещены оппозиционные организации, введена цензура СМИ. Начались политические репрессии, ужесточилась социальная политика. В результате недовольства народа ИНК потерпела поражение на парламентских выборах, на выборах 1977 года победила Джаната партии, Премьер-министром стал Морарджи Десаи. Осенью этого же года он нанёс визит в Советский Союз. Примечательно, что новый Премьер-министр посетил

и МГУ, где его удостоили звания Почетного профессора МГУ, а мы, в ту пору студенты группы хинди 3 курса, даже имели возможность сказать ему несколько слов на изучаемом восточном языке.

О периоде ЧП во времена правления Индиры Ганди написано несколько романов, есть даже роман-комикс “Delhi Calm” (Делийское спокойствие) Вишваджёти Гхоша. Эти романы преимущественно на английском или же на хинди, как роман видного писателя Рахи Масума Раза “Katraa Bi Arzoo” (Капля, что не стекает). Очевидно, самый известный из этих романов - “Midnights Children” («Дети полуночи») Салмана Рушди. По мнению специалистов, в этом романе, принесшем писателю Букеровскую премию, наиболее остро и талантливо освещается ЧП. Этот роман рассказывает не исключительно о ЧП 1975-1977 года, но о его месте в истории Независимой Индии. Среди других романов, в которых освещается ЧП, выделяется роман писателя хинди Нирмала Вармы (1929-2005) «Ночной репортёр» (Raat kaa reporter). Этого писателя считают одним из наиболее европейски-ориентированных авторов, пишущих на языке хинди. Действительно, Варма провёл более десяти лет в Европе, в основном в Праге, и его книги показывают взаимопроникновение европейского и индийского опыта. Это объяснимо еще и тем, что Нирмал Варма много переводил на хинди с чешского. Даже его первый роман «Те дни» (Ve din) рассказывает об индийском студенте, который оказался в послевоенной, разрушенной Праге в декабре 1948 года. Важно и то, что Н. Варма был не только писателем, переводчиком и учителем, но и журналистом. Он писал из Лондона статьи и репортажи на политические, а также культурные темы для «Таймс оф Индия» на протяжении нескольких лет. Он также «был суровым критиком госпожи Индиры Ганди во время Чрезвычайного Положения, 1975-1977, и доставил много неприятных минут правительствам Индии и Китая, отстаивая дело Свободного Тибета», как было сказано в одном из отзывов на его роман «Ночной репортёр» (Fogum rediff 2005). На наш взгляд, этот роман - одно из лучших произведений, повествующих о том суровом времени, которое оставило тяжёлые воспоминания. Роман Нирмала Вармы рассказывает о журналисте Риши, который работает в Дели для редакции английской газеты и пытается выжить во время ЧП. Описываются несколько месяцев из жизни героя, его родственников, друзей, возлюбленной. В главном герое романа «Ночной репортёр», можно, очевидно, в качестве прототипа увидеть и самого писателя. Роман насыщен кафкианскими аллюзиями, но главная его идея - не абсурдность бытия и противостояние «маленького человека» государственной машине, а

способность человека разумно мыслить и выстоять перед обезличенной подавляющей силой власти. Время в романе измеряется месяцами. Риши встречается в Дели со своим другом, Анупом Бхаи, с которым они работали в Университетском колледже – еще до того, как Риши стал журналистом. Судьба Анупа, арестованного в первые месяцы ЧП, а спустя какое-то время отпущенного, может повлиять и на жизнь Риши, он тоже может стать жертвой. Атмосфера ужаса, опасности и страха часто не имеет национального характера, выглядит универсальной, будь то Индия, Европа или Советский Союз. СССР не упомянут в романе, но хорошо известен тот факт, что Н. Варма был против ввода советских танков в Прагу в 1968 году. Для него столица Чехословакии была особенным городом: он провёл там около 10 лет. В романе «Ночной репортёр» это отражено в эпизоде, рассказывающем об интересе главного героя, Риши, к тому, что произошло в мире в тот день, когда он появился на свет. Для того чтобы раскрыть «тайну», он смог достать (из архива «Стейтсмена») номер газеты, опубликованной за 37 лет до событий, которые происходят в романе (Verma 1989: 22). Две главные темы на первой странице этой газеты – Гитлер в Праге, на Вацлавской площади, после того как нацисты вошли в город, и Ачарья Виноба Бхаве, начавший сатьяграху («упорство в истине») – акцию ненасильственного протеста. Два этих факта создают двойную перспективу: во-первых, то, что произошло в Европе, в дорогой сердцу писателя Праге, когда немецкие войска оккупировали столицу Чехословакии, и одновременно в Индии, идущей путём борьбы за Независимость. А вторая временная веха – Индия через 37 лет, когда герой «земную жизнь прошёл до середины», а Индия должна пережить период ЧП. Следует пояснить, что деятель национально-освободительного движения Ачарья Виноба Бхаве, пусть даже косвенно, тоже своей биографией связан с самим писателем, как и с героем его романа. Н. Варма занимал пост ректора, а затем проректора Международного университета хинди им. Махатмы Ганди в Вардхе. Это место в штате Махараштра и находящийся там ашрам сразу ассоциируются с Винобой Бхаве, вдохновителем движения «бхудан» (дарение/передача земли), последователем Махатмы Ганди. Еще это знак, напоминающий о том, что во время ЧП 1975-1977 года Виноба Бхаве называл этот период не английским словом «Emergency», а Анушасана парва (Время дисциплины), обращая внимание на то, что правилам и законам необходимо повиноваться. Даже в небольшом эпизоде, связанном с новостями в газете почти сорокалетней давности, писатель показывает поведение обычного человека в ситуации ЧП, а на втором плане

даётся пример Ачарьи Винобы Бхаве, который во время ЧП поддерживал Индиру Ганди, за что его резко критиковали. (К концу жизни Ачарья В. Бхаве был разочарован в политике Индиры Ганди). Важно и то, что в романе вводятся параллели не только со Второй мировой войной, борьбой Индии за независимость (примеры Махатмы Ганди и его Соляной поход), но и глобализацией, которая насильственным путём лишает племена привычной среды обитания, а также судьбой Тибета и Шри Ланки. Две последние проблемы (племена и Тибет) были личной насущной заботой для писателя. Нирмал Варма не только в художественных произведениях, но и в своей публицистике и репортажах постоянно к этому возвращался. Таким образом, в этом романе осуждается та система государственного правления, которая позволяет себе насилие по отношению к невинным людям, полноправным гражданам этого государства, а иногда и целым племенам, которые стремятся жить прежней жизнью даже в эпоху глобализации. В качестве идеала в некоторых произведениях индийской литературы по-прежнему выступает Махатма Ганди и его идея государственного правления, основанного на ненасилии. Однако и революционный, и даже террористический путь, отличающийся преданностью идее независимого государства, привлекает внимание. Так, в романе выдающейся писательницы хинди Мридулы Гарг «Анितья», рассказывающем о семье интеллигентов, которые практически не принимали непосредственного участия в национально-освободительном движении 1940-х годов, в качестве главного примера для подражания всё-таки выступает революционер – террорист Бхагат Сингх. Он не является непосредственным героем романа, но это образец и пример для подражания младшим членам описываемой в романе семьи. В Предисловии к одному из переизданий романа, М. Гарг пишет: «В этом романе... я хочу понять оба движения – гандистское и революционное, рассмотрев их на историческом фоне... Бхагат Сингх, в еще юном возрасте, избрал путь «пропаганды смертью». Для этого он с несравненным мужеством предпринял все возможные пути: 140-дневную голодовку, требование улучшить условия содержания в тюрьме, бойкот британского суда, дискуссии с адвокатами, призыв не ограничиваться лишь достижением свободы, но совершить социалистическую революцию» (Mridula Garg 1984:ix). Юные героини романа Мридулы Гарг, прототипом одной из которых является она сама, берут с этого героя – Бхагат Сингха – пример, однако некоторые героини склоняются всё-таки к гандистскому варианту. С таким выбором в определённой мере сближается и столь популярная в наши

дни идея «Рам-раджья» - справедливого правления мифологического Рамы. Таким образом, индийские писатели преимущественно демонстрируют идею справедливого, основанного на традиции или на демократических основах, современного справедливого государства, уважающего своих граждан.

REFERENCES

1. Garg 1984: Garg Mridula. Anitya. Delhi
2. Machwe 1981: Machwe Prabhakar. Gandhi, Marx and Premchand
3. Premchand. Ed. Nagendra. Bansal and Co. Delhi, 1981
4. Varma 1989: Varma Nirmal. Raat kaa reporter. Rajkamal Prakashan. Delhi, 1989
5. Кашин 2004: Кашин В. Слона для махараджи. Изд. Икар. М., 2004
6. Премчанд 1967: Премчанд. Ратный путь. Изд. Художественная литература. 1967
7. Web portal [online]: <https://www.rediff.com/news/2005/oct/26nirmal.ht>
Последняя дата обращения 09.09. 2022

सिंगापुर में हिंदी की स्थिति एवं स्वरूप
STATUS AND FORMAT OF HINDI IN SINGAPORE

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7396094>

(Sandhya Sinha, Singapurda Hindi tili)

डॉ संध्या सिंह

डॉ संध्या सिंह (सिंगापुर)

हिंदी व तमिल विभागाध्यक्ष

सेंटर फॉर लैंग्विज स्टडीज़

नेशनल यूनिवर्सिटी ऑफ़ सिंगापुर

Email: Sandhyasingh077@gmail.com

Abstract: The article provides information about the country of Singapore, its population, the place and status of the Hindi language in this country, the use of the Hindi language in the fields of fiction, the higher education system, mass media, etc.

Key words: Hindi, mass media, fiction, magazine, population, geography.

Annotatsiya: Maqolada Singapur mamlakati, uning aholisi, shu mamlakatda hindi tilining o'rni, holati, hindi tilining qo'llanish sohalari: badiiy adabiyot, Oliy ta'lim tizimi, OAVlari kabilarda hindi tilini qo'llanishi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: hindi, ommaviy axborot vositalari, badiiy adabiyot, jurnal, aholi, geografiasi.

पिछले २६ वर्षों से सिंगापुर में निवास करने वाली डॉ संध्या सिंह का हिंदी शिक्षण में सिंगापुर में दो दशकों से भी अधिक का अनुभव है और वर्तमान में नेशनल यूनिवर्सिटी ऑफ़ सिंगापुर में हिंदी और तमिल भाषा विभागाध्यक्ष और वरिष्ठ हिंदी प्रवक्ता हैं। आपने हिंदी साहित्य में एम.ए. और बी.एड. की उपाधि के साथ ही पी.एच.डी. की है। आप सिंगापुर के 'नान्यांग तेक्नोलौजिकल यूनिवर्सिटी सिंगापुर' में हिंदी भाषा का पाठ्यक्रम बनाने, हिंदी भाषा-शिक्षण शुरू करवाने के साथ ही सिंगापुर के एन.पी.एस. इंटरनेशनल स्कूल में आधुनिक भाषाओं की विभागाध्यक्षा के रूप में पाठ्यक्रम बनाने का कार्य कर चुकी हैं।

विश्वविद्यालय की विभिन्न समितियों में भिन्न पदों का दायित्व निर्वहन करने के साथ ही सिंगापुर के कई मंत्रालयों व 'पीपुल्स असोशियेशन सिंगापुर' में हिंदी व भाषा

सम्बन्धी कई कार्य इनके द्वारा किये जाते हैं। सिंगापुर में पंजीकृत पहली हिंदी पत्रिका 'सिंगापुर संगम' का सम्पादन करने के साथ ही 'संगम सिंगापुर हिंदी संस्था की संस्थापक/अध्यक्ष हैं जो सिंगापुर में भिन्न आयोजनों और प्रतियोगिताओं द्वारा हिंदी के प्रसार में कार्यरत संस्था हैं।

सिंगापुर के स्थानीय विद्यालयों में हिंदी शिक्षण से जुड़ी प्रमुख संस्था 'हिंदी सोसाइटी सिंगापुर' की उपसचिव हैं इस संस्था में ४५०० से भी अधिक छात्र हिंदी भाषा सीख रहे हैं। हिंदी साहित्य भारती संस्था की सिंगापुर प्रमुख भी हैं। केन्द्रीय हिंदी संस्थान से प्रकाशित पत्रिका प्रवासी साहित्य के मार्गदर्शक मंडल में भी शामिल हैं। राष्ट्रीय मुक्त विद्यालयी शिक्षा संस्थान (NIOS) के डायस्पोरा सेंटर के मार्गदर्शन मंडल में शामिल हैं।

डॉ संध्या को सन २०१८ में ११वें विश्व हिंदी सम्मलेन व २०२० में फीजी के हिंदी सम्मेलन में भारत सरकार द्वारा विशेष निमंत्रण मिला। २०१९ में भोपाल में हुए 'विश्व रंग' साहित्यिक कार्यक्रम व २०२० में हंसराज कॉलेज द्वारा विश्व हिंदी दिवस सम्मेलन में भी आमंत्रित किया गया। आभासी मंच पर सैकड़ों कार्यक्रमों में मुख्य अतिथि, अध्यक्ष, विशिष्ट वक्ता आदि का आमंत्रण और तमाम कार्यक्रमों का संयोजन कर चुकी हैं।

सिंगापुर, भारत, यूरोप, फीजी आदि कई जगहों पर शोध पत्र प्रस्तुत कर चुकी डॉ संध्या द्वारा विदेशियों के लिए भाषा शिक्षण से सम्बंधित रचित दोनों पुस्तकों को सिंगापुर के दोनों विश्वविद्यालयों में मुख्य पुस्तक के रूप में प्रयुक्त किया जाता है। गद्य लेखन में विशेष रुचि रखने वाली डॉ संध्या को कई संस्थाओं द्वारा हिंदी गौरव सम्मान, हिंदी सेवी सम्मान, प्रवासी साहित्य सम्मान जैसे कई पुरस्कारों से सम्मानित किया जा चुका है।

संक्षेप में – डॉ संध्या सिंह (सिंगापुर), हिंदी व तमिल विभागाध्यक्ष, सेंटर फॉर लैंग्विज स्टडीज़, नेशनल यूनिवर्सिटी ऑफ़ सिंगापुर,

अध्यक्ष- संगम सिंगापुर हिंदी संस्था, सम्पादक - सिंगापुर संगम हिंदी पत्रिका, प्रबंधन समिति- उप सचिव- हिंदी सोसाइटी सिंगापुर,

मार्गदर्शन मंडल- प्रवासी साहित्य पत्रिका (केन्द्रीय हिंदी संस्थान), डायस्पोरा सेंटर – राष्ट्रीय मुक्त विद्यालयी शिक्षा संस्थान (NIOS).

प्रकाशन- गद्य लेखन में विशेष रुचि , प्रकाशित पुस्तकें, शोध पत्र , पुस्तक
अंश ,आलेख, डायरी, रेखाचित्र, संस्मरण, कहानी

सारांश

किसी भी देश को समग्र रूप से जानने के लिए उस देश की भौगोलिक,आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक आदि स्थितियों को जानना तो आवश्यक है ही लेकिन भाषाई विविधता और संस्कृति को जानने से उस देश में रह रहे नागरिकों के बारे में व्यापक ज्ञान प्राप्त होता है। सिंगापुर बहुत ही छोटा सा देश है लेकिन भाषाई विविधता व्यापक रूप में यहाँ प्रसारित है। प्रजातियों में विविधता और भाषाई विविधता सिंगापुर को एक अनोखे राष्ट्र के रूप में प्रस्तुत करते हैं और इस द्वीप में हिंदी भी उसी तरह पुष्पित और पल्लवित हो रही है जैसे अन्य कई भाषाएँ।सिंगापुर में हिंदी की स्थिति, विभिन्न क्षेत्रों में हो रहे कार्य, संभावनाएँ और भविष्य आदि के विषय में संक्षेप रूप में इस आलेख में चर्चा की गई है।इस आलेख के माध्यम से भारतीय डायस्पोरा का भारत से बाहर जिन रूपों में अस्तित्व दिखाई देता है उनमें सिंगापुर के परिपेक्ष्य में कई पहलू उजागर होंगे।

मुख्य शब्द: डायस्पोरा, हिंदी, सिंगापुर, भाषा-शिक्षण, संस्कृति

भारत से ज़्यादा दूर नहीं एक छोटा सा देश जिसके प्राचीननाम में संस्कृत शब्दों का मेल हो वहाँ देर सबेर ही सही हिंदी का परचम तो लहराना ही था।भारत की राष्ट्रीय भाषा का दर्जा भले ही हिंदी को न मिला हो लेकिन भारत से बाहर भारत की प्रतिनिधि भाषा के रूप में वह अवश्य अपने पंख पसार रही है।हिंदी भाषा के प्रति पिछले कुछ वर्षों में अधिक जागरूकता बढ़ी है।आज अगर कहें कि हिंदी वह रेलगाड़ी स्वरूप प्रतीत हो रही है जो वैश्विक पुल पर अपनी गति से आगे बढ़ रही है तो संभवतः अतिशयोक्ति नहीं होगी।दुनिया के मानचित्र में भारतीयों ने हर भाग में पहुँचने की कोशिश की है और अपने साथ भाषा और संस्कृति की मंजूषा भी ले जाने की कोशिश की है।जैसा कि माना जाता है कि भाषा ही चाहे व्यक्ति हो, समाज हो या राष्ट्र हो उसकी अस्मिता-पहचान की निकष है।हिंदी में इस दायित्व को निभाने और पूरा करने की सभी खूबियाँ मौजूद हैं जिनके बल पर आज वह भारत की भाषा के साथ ही कहीं न कहीं विश्व भाषा की ओर बढ़ रही है।लाख विरोधों के बाद भी हिंदी अपनी पहचान विश्व जनता से

करा चुकी है और आगे बढ़ रही है। हिंदी का वैश्विक परिदृश्य बहुत व्यापक है और यही व्यापकता हिंदी की लोकप्रियता का कारण है।

सिंगापुर की जनसंख्या एवं भौगोलिक स्थिति

बहुप्रजातीय विशेषता से भरा हुआ सिंगापुर विश्व नक्शे पर एक छोटा सा बिंदु है जिसे अक्सर ‘लिटल रेड डॉट’ कहा जाता है। भारत में इस आकार के या इससे बहुत बड़े कई शहर हैं। सन् 2020 के आँकड़े के अनुसार सिंगापुर का कुल क्षेत्र 7.28.6 वर्ग किलोमीटर है जो करीब 60 द्वीपों का मेल है। इस देश की सीमाएँ छोटी और फैलाव का आकाश विस्तृत है। खूबी यही है कि इस देश ने अपने आकार को अपनी पहचान बनाने में कभी आड़े नहीं आने दिया। सन् 2021 में इसकी कुल जनसंख्या 54.5 लाख दर्ज की गई। यह देश बनाम शहर दक्षिण-पूर्व एशिया में, निकोबार द्वीप समूह से लगभग 1500 कि.मी. दूर है। इसकी जनसंख्या में सबसे बड़ा प्रतिशत चीनी जनसंख्या का है। 2021 की जनसंख्या गणना के आधार पर चीनी 74.2%, मलय 13.7%, भारतीय 8.9% और अन्य 3.2% जिसमें यूरोशियन आदि लोग भी इस द्वीप के निवासी हैं। भारतीयों की बात करें तो दक्षिण भारतीयों की संख्या अधिक है। धीरे-धीरे उत्तर भारतीयों की संख्या भी बढ़ रही है और उनके साथ ही हिंदी भी।

भाषाई विविधता

सिंगापुर में भाषाई विविधता स्पष्ट रूप से दृष्टिगोचरगोचार होती है। पहले मलय और अब अंग्रेजी सिंगापुर की ‘लिंगुआ फ्रान्का’ के रूप में अपनी जड़ें जमाती दिखती है लेकिन हिंदी भाषाका विकास और विस्तार जिस प्रकार से यहाँ सिंगापुर में हुआ है उसे अनदेखा नहीं किया जा सकता। हालाँकि सिंगापुर में भारतीय ही अल्पसंख्यक हैं और उसमें भी हिंदी भाषी उनके भी अल्पसंख्यक क्योंकि तमिल भाषियों की संख्या और इतिहास अधिक पुराना है लेकिन सिंगापुर की द्विभाषी नीति और विदेशी प्रतिभाओं के स्वागत जैसी नीतियों के कारण भारतीयों की संख्या और हिंदी की स्थिति को अधिक सुदृढ़ता प्राप्त हुई है। छोटे से बिंदु के समान विश्व मानचित्र पर दिखाई देने वाले सिंगापुर में बहुभाषिकता अन्य कई बड़े देशों के मुकाबले न सिर्फ अधिक बेहतर है बल्कि यहाँ के नागरिकों को दूसरी भाषाओं, संस्कृतियों के प्रति अधिक सजग बनाती है।

भाषा का विस्तार उसके भिन्न रूपों में प्रयोग के कारण होता है।सिंगापुर में हिंदी के कई रूप दिखाई देते हैं।कहीं हिंदी बोलचाल और परिवारों या समारोहों तक सीमित रह गई है तो कहीं हिंदी अधिक बड़े रूप को साकार कर रही है।शिक्षण संस्थाओं में अपनी पकड़ के साथ हिंदी ने सिंगापुर के भारतीय समाज को एक नया अवसर दिया है जिससे न सिर्फ शैक्षणिक बल्कि सांस्कृतिक धरोहर भी अधिक सहेजकर रख सकें।

कोई भी भाषा कुछ मुख्य बिन्दुओं के आधार पर ही अपने वैश्विक आधार को तय करती है जैसे; भाषा के प्रयोग करने वालों की संख्या, भाषा में हो रहा साहित्यिक कार्य जिसकी सभी विधाएँ वैविध्यपूर्ण एवं समृद्ध हों, शोध कार्य की व्यापकता, कार्य करने की शक्ति, जिसकी शब्द-संपदा विपुल एवं विराट हो व एक -दूसरे को प्रेरित -प्रभावित करने में सक्षम हो आदि।सिंगापुर में हिंदी इनमें से लगभग सभी क्षेत्रों में पैठ चुकी है; कहीं सुदृढ़ तो कहीं लचीली।सिंगापुर में हिंदी आज जिस दायित्व बोध को लेकर संकल्पित है वह निकट भविष्य में उसे और भी बड़ी भूमिका का निर्वाह करने का अवसर प्रदान करेगा।हिंदी के लिए सिंगापुर के परिदृश्य में यह ज़रूर संभव है कि यह सबकी मातृभाषा न होकर दूसरी, तीसरी अथवा चौथी भाषा भी हो सकती है जो इसके विस्तार के पैमाने को अधिक समृद्ध करती है।

सिंगापुर में हिंदी भाषा

जब भारतीय डायस्पोरा की बात करते हैं तो सबसे पहले उनकी लिंगुआ-फ्रांका भाषा का जिक्र भी होता है।भाषा-प्रसार का सबसे व्यापक और आसान रूप उसका व्यवहार या बोलचाल के रूप में प्रयोग होना है।सिंगापुर में हिंदी बोलने वाला वर्ग कौन-सा है? क्या वह दूसरी-तीसरी पीढ़ी का बसा भारतीय है या पहली पीढ़ी और नए प्रवासी हैं! दोनों में भिन्नता होती है क्योंकि भले ही संख्या की दृष्टि से हिंदी बोलने वाले बढ़ रहे हैं पर व्यावहारिकता को संज्ञान में लाया जाए तो यह प्रवासियों की पहली पीढ़ी तक ही अधिक सीमित रह जाती है।भारत से आया पहली पीढ़ी का प्रवासी समाज तो काफी हद तक अपनी बोलचाल और व्यवहार में हिंदी को कायम रखता है लेकिन उसी प्रवासी समाज के बच्चे हिंदी को अपनी आम बोलचाल की भाषा नहीं बना रहे। ज़्यादातर युवा अंग्रेज़ी को ही अपनी मुख्य भाषा के रूप में बढ़ाना चाहते हैं। यहाँ युवकों में बोलचाल की भाषा के रूप में हिंदी भले ही अधिक न सुनाई देती हो पर सर्वथा अभाव

भी नहीं है जिसका बड़ा कारण मातृभाषा के रूप में हिंदी के अध्ययन की अनिवार्यता यानी हिंदी की औपचारिक शिक्षा भी है। सिंगापुर में आज किसी भी सार्वजनिक स्थल पर हिंदी कहीं-न-कहीं सुनाई पड़ ही जाती है।

भिन्न शिक्षण संस्थाओं में हिंदी

हिंदी सीखने-सिखाने का सिलसिला जो कई दशक पहले शुरू हुआ अब और अधिक जोर पकड़ रहा है। भले ही घर में आम बोलचाल की हिंदी कम हो पर औपचारिक रूप से हिंदी सिखाने के केंद्र और संस्थाओं में विस्तार हो रहा है। सिंगापुर के दोनों नामी विश्वविद्यालयों नेशनल यूनिवर्सिटी ऑफ सिंगापुर (NUS) और नान्यांग टेक्नोलॉजिकल यूनिवर्सिटी (NTU) में हिंदी भाषा के पाठ्यक्रम हैं। जहाँ NUS में विदेशी भाषा के रूप में हिंदी भाषा के छहों स्तर, माइनर इन हिंदी स्टडीज़, भारत अध्ययन, बॉलीवुड और कई रूप ‘मोडयुल्स’ का हिस्सा बन गए हैं वहीं NTU में भी हिंदी भाषा के स्तर एक की कक्षाएँ संचालित होती हैं और भारत से जुड़े और कई ‘मोडयुल्स’ भी हैं। NUS में डॉ. संध्या सिंह हिंदी और तमिल भाषा कार्यक्रम की अध्यक्ष हैं और अंशकालीन रूप से पूनम चुघ व्याख्याता के रूप में जुड़ी हुई हैं। NTU में चूँकि एक ही स्तर है इसलिए अंशकालीन विभाग ही है और अंशकालीन व्याख्याता के रूप में संगीता सिंह और रचना शर्मा जुड़ी हुई हैं। हिंदी के इतर भारत से जुड़े अन्य ‘मोडयुल्स’ सीखने वाले कुछ ‘हेरिटेज लर्नर’ यानी दूसरी-तीसरी पीढ़ी के प्रवासी हैं साथ ही कई विदेशी भी भारत और भारत-अध्ययन में रुचि रखते हैं जो इस ओर उन्हें केन्द्रित करता है। भाषा सीखना हमेशा ही विशिष्ट श्रेणी में रहा है।

सिंगापुर के स्थानीय पाठ्यक्रम में हिंदी भाषा को द्वितीय भाषा के रूप में सिखाने की मान्यता प्राप्त है। स्थानीय विद्यालयों में इस समय लगभग 8000 विद्यार्थी इसे दूसरी भाषा के रूप में सीख रहे हैं और सबसे बड़ी बात इनमें प्रवासियों की दूसरी-तीसरी पीढ़ियों की संख्या काफी बड़ी है। द्वितीय भाषा के रूप में सीखने के कारण हिंदी का स्थायित्व यहाँ अन्य कई देशों से अधिक है। विद्यार्थी दसवीं या ग्यारहवीं कक्षा तक हिंदी सीखते हैं और उनका मातृभाषा परीक्षा में उत्तीर्ण होना आवश्यक है तभी विश्वविद्यालयी शिक्षा में आगे बढ़ सकते हैं। इस एक नीति ने हिंदी को सुदृढ़ता दी है। विदेशी शिक्षा प्रणाली में हिन्दी को मान्यता

दिलाना इतना सहज नहीं था। इसके पीछे कई लोगों का अथक प्रयास है। 6 अक्टूबर 1989 का दिन सिंगापुर में हिन्दी भाषियों के लिए अत्यंत खास रहा क्योंकि इसी दिन संसद में उस समय के शिक्षामंत्री श्री टोनी तान जी ने घोषणा की कि गैर तमिल भाषी भारतीय छात्र माध्यमिक विद्यालय में पाँचों (हिन्दी, गुजराती, पंजाबी, बंगाली, उर्दू) में से एक भाषा को द्वितीय भाषा के रूप में सन् 1990 से पढ़ सकते हैं और यहीं से शुरुआत हुई आधुनिक सिंगापुर में हिन्दी शिक्षण की। हिन्दी सोसाइटी सिंगापुर और डी.ए.वी. हिन्दी स्कूल नामक दो संस्थाओं के माध्यम से सिंगापुर में स्थानीय छात्रों को हिन्दी सीखने का मौका मिलता है। इन दोनों संस्थाओं में कुल मिलकर लगभग 250-300 हिन्दी अध्यापिकाएँ हैं जो स्वयंसेवी के रूप में हिन्दी शिक्षण का कार्य करती हैं। सैकड़ों साल पहले आए समूह की आज तीसरी-चौथी पीढ़ी अगर हिन्दी सीख पा रही है तो हमारे पूर्वजों द्वारा किये गए प्रयास और सिंगापुर सरकार को इसका श्रेय जाता है।

स्थानीय विद्यालयों के अलावा सिंगापुर में कई भारतीय अंतरराष्ट्रीय विद्यालय हैं क्योंकि काम के लिए आनेवाले लोगों में भारतीयों की बड़ी संख्या यहाँ रुख करती है। शुरु में ज्यादातर ये ‘प्रोफेशनल्स’ अपने बच्चों को भारतीय अंतरराष्ट्रीय विद्यालयों में ही डालते हैं और दूसरी भाषा के रूप में हिन्दी ही पहली पसंद होती है। अगर इन विद्यालयों में देखें तो हजारों छात्र यहाँ भी हिन्दी सीख रहे हैं और जैसा पहले भी कहा है कि भाषा के साथ संस्कृति से भी जुड़ने के अधिक मौके मिलते हैं। जब ये छात्र हिन्दी दिवस पर सिंगापुर संगम संस्था और पत्रिका के मंच से ‘पन्ना धाय’ जैसे नाटकों का हिन्दी में मंचन करते हैं तो इतिहास और संस्कृति की तमाम बातें स्वतः उनमें आत्मसात हो जाती हैं।

साहित्य में हिन्दी

सिंगापुर में हिन्दी का स्वर अब साहित्य समाज द्वारा भी मुखरित हो रहा है। जब बात सिंगापुर में रचे जा रहे प्रवासी साहित्य की आती है तो दायरा कुछ सीमित हो जाता है। शुरुआती रूप में साहित्य की बात करने पर सन 1940-50 के आसपास हमें अध्यापक वशिष्ठ राय जी के बारे में पता चलता है जो ‘नेताजी हिन्दी हाई स्कूल’ में हिन्दी अध्यापन करते थे। उनके द्वारा लिखी कई पुस्तकों में दो उपन्यास भी शामिल थे। आज दस्तावेजों के सही

रख-रखाव के अभाव में उन तक पहुँच नहीं बन पा रही है पर सिंगापुर में लिखी हिंदी रचनाओं में उन्हीं का नाम सबसे पहले आता है।

सिंगापुर के वर्तमान हिंदी साहित्य समाज के बारे में चर्चा करने पर यह स्पष्ट होता है कि यह देश एक तरह से कई उभरते प्रवासी साहित्य समाज का प्रतिनिधि है जिससे दुनिया को रूबरू होना है। सिंगापुर से कविताएँ काफी लिखी जा रही हैं, कहानियाँ लिखने का सिलसिला भी शुरू हो चुका है। चित्रा गुप्ता, साक्षी प्रद्युम्न, आराधना झा श्रीवास्तव, श्रद्धा जैन, विनोद दूबे, गौरव उपाध्याय, शान्ति प्रकाश उपाध्याय, शार्दूला नोगजा, शीतल जैन, रीता पाण्डेय, प्रतिभा गर्ग, खुशी मिश्रा, प्रतिमा सिंह, आलोक मिश्रा, डॉ अंकुर गुप्ता, आराधना सदाशिवम, अदिति अरोरा, स्मिता कंवर, डॉ स्मिता सिंह, संजय कुमार, हर्ष वर्धन गोयल, प्रेरणा मित्तल, रीना दयाल, प्रद्युम्न इंगले, अनुसुइया साहू आदि कविताओं के क्षेत्र में तथा कथा व गद्य लेखन में चित्रा गुप्ता, डॉ संध्या सिंह, विनोद दूबे, आराधना झा श्रीवास्तव, गौरव उपाध्याय, शांति प्रकाश उपाध्याय, प्रतिभा गर्ग आदि नाम मुख्य हैं। यहाँ से एकमात्र उपन्यास अभी तक ‘इण्डियापा’ लिखा गया है जिसे विनोद दूबे ने बनारस को केंद्र में रखकर लिखा है। सन 2021 तक यहाँ से आठ कविता-संग्रह भी प्रकाशित हो चुके हैं जो गौरव उपाध्याय की ‘हाफ फिल्टर कॉफी’, शान्ति प्रकाश उपाध्याय की ‘मेरी अनुभूतियाँ’, सिंगापुर के नौ कवियों की ‘सिंगापुर नवरस’, विनोद दूबे की ‘वीकेंड वाली कविता’ और डॉ अंकुर गुप्ता की ‘माहीमीत’, हर्ष वर्धन गोयल की ‘स्मृति के पदचिह्न’, खुशबू मिश्रा की ‘एहसासों की खुशबू’, ‘सत्य की अस्मिता’ हैं। ऐसे कई युवा हैं जो प्रवासी साहित्य के मानचित्र पर नए हैं, उभरकर सामने आ रहे हैं। ‘लॉक डाउन’ की सबसे बड़ी उपलब्धि हिंदी साहित्य के प्रचार-प्रसार के क्षेत्र में हुई है। सिंगापुर से कई कवि-गोष्ठियाँ आयोजित हुईं तथा यहाँ के रचनाकारों ने भिन्न मंचों से अपनी रचनाएँ सुनाईं। सिंगापुर से उपन्यास, कविताएँ, गज़ल, शेर, गीत, कहानियाँ, संस्मरण, आलेख, डायरी आदि हर विधा में रचनाएँ लिखी जा रही हैं। धीरे-धीरे रचनाकारों की सूची लम्बी हो रही है और रचना का स्तर भी बेहतर हो रहा है। हिंदी रचनाएँ लिखने वाले ज़्यादातर लोग किसी न किसी व्यावसायिक पेशे से जुड़े हैं जैसे आई टी या बैंकिंग। हिंदी भाषा से लगाव पहले से रहा है और अब सुनने-सुनाने का मंच मिलने लगा है तो लोगों की प्रतिभाओं में निखार भी आने लगा है।

सिंगापुर में हिंदी पत्रिका

‘सिंगापुर संगम’ नामक सिंगापुर में पंजीकृत एकमात्र हिंदी पत्रिका की जनवरी 2018 में शुरुआत हुई। इस पत्रिका के कारण सिंगापुर के रचनाकारों को प्रारंभ में विश्व मंच से जुड़ने का खास मंच मिला। साहित्य के प्रति रुचि भी अधिक विकसित हुई। पत्रिका ने छात्रों में लेखन को बढ़ावा देने के उद्देश्य से हिंदी के वाहकों को हर अंक में स्थान देने के साथ ही छात्र-विशेषांक भी निकाला। इस पत्रिका की सम्पादक डॉ संध्या सिंह हैं। इस तरह यहाँ विद्यालयों में हिंदी सीख रहे छात्रों को भी अपनी अभिव्यक्ति के लिए मंच मिल रहा है।

सांस्कृतिक एवं साहित्यिक संस्थाएँ

सन 2019 में सिंगापुर में पंजीकृत और स्थापित लाभ निरपेक्ष हिंदी संस्था ‘संगम सिंगापुर’ साहित्य, भाषा और लोक-संस्कृति को आगे बढ़ाने के लिए कई अनोखे प्रयास कर रही है। इस संस्था की अध्यक्ष डॉ संध्या सिंह, उपाध्यक्ष संगीता सिंह और सचिव अरुणा सिंह हैं। यह संस्था प्रति वर्ष अपने अग्रज साहित्यकारों के रचना-संसार पर एक सार्वजनिक आयोजन ‘साहित्य के खज़ाने से’ नामक कार्यक्रम के माध्यम से करवाने के साथ ही भिन्न प्रतियोगिताओं द्वारा छात्रों और वयस्कों को हिंदी से जोड़ने का कार्य कर रही है। खासकर छात्रों के लिए अंतरराष्ट्रीय कवि-गोष्ठी के आयोजन और उसकी सफलता ने यह सिद्ध कर दिया कि अगर मौके उपस्थित हों तो भावी पीढ़ी में जोश कम नहीं। संगम सिंगापुर संस्था हिंदी दिवस, विश्व हिंदी दिवस जैसे आयोजन तो करती ही है, समय-समय पर साहित्यिक गोष्ठियाँ, छात्रों के मध्य राष्ट्रीय और अन्तरराष्ट्रीय स्तर पर प्रतियोगिताओं का भी आयोजन करवाती है। कई महत्वपूर्ण विषयों पर चर्चा और विमर्श के आयोजन भी इस संस्था द्वारा किये जा रहे हैं जिसमें देश-विदेश के कई विशेष व्यक्ति भाग लेते हैं। ‘ग्लोबल हिंदी फाउंडेशन’ नामक संस्था द्वारा राष्ट्रीय स्तर पर 2016-18 तक ‘प्रेरणा अवार्ड्स’ का वार्षिक रूप से आयोजन किया गया जिसमें विद्यालयों के छात्रों के साथ ही वयस्कों के लिए प्रतियोगिताएँ आयोजित की गईं। इसकी संस्थापक ममता मंडल सिंह हैं। ‘हिंदी परिवार सिंगापुर’ नामक टोस्ट मास्टर

क्लब भी पिछले दो वर्षों से टोस्ट मास्टर गतिविधियों के साथ कवि गोष्ठियों और युवाओं के लिए कई कार्यक्रमों का आयोजन कर रहा है। इसके संस्थापक हर्षवर्धन गोयल हैं। संगम सिंगापुर, सिंगापुर संगम, ग्लोबल हिंदी फाउंडेशन, सिंगापुर टोस्ट मास्टर क्लब जैसे मंचों के माध्यम से हिंदी को बल मिल रहा है। आज लोगों के पास कई विकल्प हैं जो उन्हें प्रेरित करते हैं कि वे हिंदी से जुड़ें। मीडिया में भी सिंगापुर में हिंदी स्वयं को वैश्विक परिदृश्य से जोड़ रही है। 'दस्तक' के नाटक या हिंदी रेडियो 'रेडियो मस्ती' के शो सभी आज हिंदी के बहाने अपनी पहचान बना रहे हैं और हिंदी को यहाँ बढ़ा रहे हैं।

सांस्कृतिक आयोजनों के बिना सिंगापुर या किसी भी बाहरी देश में हिंदी इस रूप में नहीं बढ़ पाएगी। सिंगापुर में भी आर्यसमाज सिंगापुर, श्री लक्ष्मी नारायण मंदिर, भारतीय भवन, भोजपुरी असोशियेशन, बिजहार जैसी संस्थाएँ संस्कृति की जड़ों को और गहरे तक जमाने के प्रयास में लीन हैं। श्री लक्ष्मी नारायण मंदिर या भारतीय भवन जैसी संस्थाओं में जाने पर आज से 70-80 साल पुरानी भोजपुरी और हिंदी के भाव आपको सुनाई देंगे। हर मंगलवार को श्री लक्ष्मी नारायण मंदिर में हनुमान चालीसा, सुन्दर काण्ड और दुर्गा पाठ का आयोजन उन्हीं लोगों के कारण जीवित है जो बहुत पहले इस धरती पर कुछ मूर्त और अमूर्त साधनों के साथ आए थे। इन संस्थाओं के द्वारा होली, दिवाली, दशहरा से लेकर तीज और तुलसी विवाह तक का आयोजन अप्रत्यक्ष रूप से हिंदी को इस द्वीप पर बढ़ाने में सहायक है।

निष्कर्ष

निष्कर्ष रूप में यह कह सकते हैं कि हिंदी भाषा, साहित्य, संस्कृति के विविध रंग अपनी छटा सिंगापुर में बिखेर रहे हैं। सिंगापुर में हिंदी का वैश्विक फलक व्यापक है। घर, विद्यालय, समाज, मनोरंजन, साहित्य शायद ही ऐसा कोई कोना हो जिस संसार में हिंदी ने अपनी पैठ बनानी शुरू न की हो। कहीं जमकर बैठी है तो कहीं प्रवेश कर चुकी है और कहीं घुसने की फिराक में है। विश्व आज वैश्विक गाँव बनता जा रहा है और इस वैश्विक गाँव में तमाम भाषाएँ अपने वजूद को बरकरार रखने की कोशिश में लगी हैं। एक भाषा का हावी होना कई बार दूसरी भाषा के लिए खतरा उत्पन्न कर देता है और ऐसा कई परिस्थितियों में देखा गया है कि इस जद्दोजहद की लड़ाई में कभी-कभी कुछ भाषाएँ और संकुचित होती जाती हैं लेकिन कुछ लड़कर

और निखरती है। हिंदी भी आज तक भारत की राष्ट्रभाषा बनने की लड़ाई में शामिल है लेकिन इस लड़ाई में न तो उसने कभी किसी भाषा को नुकसान पहुँचाया है न किसी को कम आँका है। सिंगापुर में भी वह दिन प्रतिदिन अपनी उपस्थिति मजबूत करती जा रही है।

REFERENCES (सन्दर्भः)

1. बर्मन, अमृत २००९, इंडिया फ़ीवर द न्यू इन्डियन प्रोफेशनल्स इन सिंगापुर: सिंगापुर इन्डियन एसोसिएशन बुक सिरीज़ नंबर २
2. ब्रिज वी. लाल, पीटर रीक्स एंड राजेश राय (एडिटेड) २००६. द इन्सैक्लोपीडिया ऑफ इन्डियन डायस्पोरा, सिंगापुर: एडिशन डिडिएर मिलेट.
3. अर्नेस्ट सी.टी. चिऊ एंड एडविन ली (एडिटेड) १९९१. सिंगापुर अ हिस्ट्री ऑफ सिंगापुर: ऑक्सफ़ोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस.
4. मजूमदार मौसमी, २०१०, काहे गइले बिदेस, व्हेअर डिड यू गो? ऑन भोजपुरी माइग्रेशन सिंस द १८७० एंड कन्तम्पररी कल्चर इन उत्तर प्रदेश एंड बिहार, सूरीनाम एंड द नीदरलैंड: रॉयल ट्रोपिकल इंस्टिट्यूट प्रेस.
5. द स्ट्रेट टाइम्स, सिंगापुर, ७ अक्टूबर, १९८९, पेज २४
6. सिंगापुर डिपार्टमेंट ऑफ स्टैटिक्स, पॉपुलेशन ट्रेड्स, २०२१
7. www.singaporesamgam.com

डॉ. विवेक मणि त्रिपाठी
(Vivek Mani Tripathi, Xitoyda Hindi tili)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7396106>

असिस्टेंट प्रोफ़ेसर (हिंदी)
कान्तोंग विदेशी भाषा विश्वविद्यालय ,चीन
Assistant professor (Hindi)
Quangtong Foreign Language University, China
Email: Vivekmani.bhu@gmail.com
vmtripathi@gdufs.edu.cn,
Phone: +91 -9958550683 (India)
+86 -18666279640 (चीन)

ANNOTATION

The article provides information on issues such as the history of Indo-Chinese relations, the teaching of the Hindi language in China, and the study of Gandhi's activities at the Gandhi Center.

Key words: *Indo-Chinese, Gandhi center, Hindi language, family education center, medicine.*

ANNOTATSIYA

Maqolada hind-xitoy aloqalari tarixi, xitoyda hindi tilining o'qitilishi, Gandi markzida Gandi faoliyatining o'rganilishi kabi masalalar haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: *xind-xitoy, gandi markazi, hindi tili, oily ta'lin dargohi, medisina.*

परिचय – डॉ.विवेक मणि त्रिपाठी भारत के बिहार राज्य के रहने वाले हैं i सम्प्रति वर्ष 2015 से चीन के कान्तोंग विदेशी भाषा विश्वविद्यालय में सहायक प्रोफेसर (हिंदी) के पद पर कार्यरत है । भारत से चीनी साहित्य में स्नातकोत्तर तथा हिंदी उपन्यास मैला आंचल तथा चीनी उपन्यास पाय लू का मैदान में चित्रित ग्रामीण समाज विषय पर चीन से पीएचडी की डिग्री प्राप्त i वर्ष 2019 तथा 2022 में चीन में शिक्षा में विशेष योगदान के लिए चीन के राष्ट्रपति पुरस्कार के लिए नामित i 2021 में कान्तोंग विदेशी भाषा विश्वविद्यालय द्वारा दूसरी बार “उत्कृष्ट अंतर्राष्ट्रीय शिक्षक पुरस्कार ” प्राप्त i आर्यावर्त शोध पत्रिका के सहायक संपादक , अक्षरा

बहुविषयक शोध जर्नल के सह- संपादक , समागम शोध जर्नल एवं शोध ऋतू जर्नल के सम्पादन मंडल के सदस्य, HORIZON बहु विषयक शोध जर्नल में हिंदी शोध पत्रों के लिए समीक्षक के रूप में जुड़े हुए हैं i वैश्विक संस्कृत मंच (ग्लोबल संस्कृत फोरम) के अंतर्राष्ट्रीय संयोजक हैं i अनंत शोध सृजन शोध पत्रिका से अंतर्राष्ट्रीय सलाहकार के रूप में जुड़े हुए हैं i भारत-चीन के विभिन्न शोधजर्नल में “हिन्दू धर्म में पर्यावरण सुरक्षा”, “भारत-चीन सम्बन्ध में योग का अनुवाद”, “मैला आँचल में स्त्री विमर्श”, “भारत-चीन के मध्य दो सहस्त्र वर्ष के सांस्कृतिक आदानप्रदान का इतिहास”, “ चीन में हिंदी शिक्षण”, आदि विषयों पर आलेख प्रकाशित।

चीन में हिंदी की दशा एवं दिशा

भारत- चीन संबंध दो सहस्त्र वर्ष पुराना है , इन दो हज़ार वर्षों में दोनों देशों ने अपनी महान संस्कृति से एक दुसरे को प्रभावित किया है i भारत –चीन संबंध में भाषाई आदानप्रदान का विशेष महत्व है i एक – दुसरे की भाषा सीखकर ही दोनों देशों के पूर्वजों ने हमारे लिए एक दीर्घ एवं समृद्ध मित्रता की नींव रखी है i कालांतर में भारत की भाषा संस्कृत थी , तो चीनी विद्वत समाज संस्कृत भाषा के माध्यम से भारतीय संस्कृति का अध्ययन करता था , वर्तमान समय में भारत में संस्कृत भाषा का स्थान हिंदी ने ले लिया है, इसलिए चीन में हिंदी के माध्यम से भारतीय संस्कृति को समझा जा रहा है i चीन में अभी हिंदी की स्थिति बहुत ही सम्मानजनक है i अभी चीन के १७ विश्वविद्यालयों में हिंदी भाषा में स्नातक स्तर पर पढाई हो रही हैं, जिनमें तीन विश्वविद्यालयों में हिंदी में स्नातकोत्तर स्तर पर , एक विश्वविद्यालय में पीएचडी स्तर भी पढाई हो रही है, जो वर्ष २००३ तक केवल तीन विश्वविद्यालयों तक सीमित थी i लगभग १५ विश्वविद्यालयों में भारत अध्ययन केंद्र स्थापित हैं, जहाँ चीनी भाषा के माध्यम से भारतीय संस्कृति पर शोध होता है , शंघाई के फुतान विश्वविद्यालय में गाँधी अध्ययन केंद्र स्थापित है , जहाँ गाँधी जी के दर्शन पर शोध अध्ययन होता है i इसके अलावा ५० से अधिक विश्वविद्यालयों में बौद्ध अध्ययन केंद्र हैं जो परोक्ष – अपरोक्ष रूप से भारत से जुड़ा हुआ है i इसके अलावा चीनी विद्वान भारतीय संस्कृति

एवं समाज को समझने के लिए अन्य भारतीय भाषाओं का भी अध्ययन कर रहे हैं जिसमें संस्कृत ,पाली, हिंदी ,तमिल, पंजाबी, गुजराती , बंगाली, उर्दू आदि भाषाएँ शामिल हैं, बंगाली और उर्दू में स्नातक पाठ्यक्रम है , अन्य भाषाओं में १-२ वर्षीय डिप्लोमा पाठ्यक्रम है i भारत –चीन सांस्कृतिक संबंध को नई दिशा देने के लिए वर्ष २०१५ में “भारत – चीन योग विश्वविद्यालय” की भी स्थापना हुई जिसका उद्देश्य योग अध्ययन के माध्यम से दोनों देशों के मध्य के दो हज़ार के सांस्कृतिक अध्ययन को बढ़ावा देना है i

चीन में हिंदी भाषा को प्रारंभ हुए लगभग आठ दशक हो चुके हैं I इन अस्सी वर्षों चीन में हिंदी का विकास कई चढ़ाव -उतार से गुजरा है i चीन के हिंदी शिक्षण को पांच भागों में बांटा जा सकता है ,प्रथम चरण १९४२ से वर्ष १९४८ तक था , जो चीन में हिंदी शिक्षण का प्रारंभिक काल था i द्वितीय चरण, वर्ष १९४९ से १९६८ तक था जिसमें हिंदी का व्यापक विकास हुआ i तृतीय चरण वर्ष १९६६ से १९७६, चतुर्थ चरण १९७६ से २००५, पंचम चरण २००५ से वर्तमान समय तक है I

अब प्रश्न यह है कि विगत दो दशक में चीन में दस से अधिक नए विश्वविद्यालयों में हिंदी अध्यापन प्रारंभ हुई है, आखिर इसका क्या कारण है i चीन में हिंदी का यह विकास बहुत अधिक अप्रत्याशित नहीं है i चीन में भारतीय संस्कृति की जड़े बहुत गहरी हैं i भारत एवं चीन के मध्य दो सहस्र वर्षों के सांस्कृतिक आदानप्रदान का इतिहास रहा है i दोनों देश सदियों से एक दुसरे की सभ्यता संस्कृति को प्रभावित करते आ रहे हैं i पहली शताब्दी में भारत से बौद्ध धर्म के चीन में प्रवेश करने बाद अनेक भारतीय विद्वानों ने चीन की यात्रा की और उनमें से असंख्य चीन की मिट्टी में ही अपनी अंतिम सांसे ली जिनमें धर्मरक्ष, कश्यप मातंग, बोधिधर्मन, कुमारजीव आदि प्रमुख हैं, जिन्होंने भारतीय ज्ञान –विज्ञान से चीनी संस्कृति को समृद्ध किया I भारतीय दर्शन, चिकित्सा विज्ञान, नक्षत्र विज्ञान, गणित, भाषा विज्ञान आदि का चीनी संस्कृति पर व्यापक प्रभाव पड़ा I प्राचीन काल में बौद्ध धर्म, हिन्दू धर्म एवं योग विज्ञान भारत – चीन सांस्कृतिक सम्बन्ध के मध्य सेतु का कार्य करते थे, वर्तमान समय में वहीं कार्य हिंदी रूपी सेतु से हो रहा है I

पिछले दो दशकों में हिंदी शुरू करने वाले विश्वविद्यालयों की संख्या में इतनी वृद्धि का एक बड़ा कारण हिंदी का बाज़ार की भाषा भी होना है। आज हिंदी जन भाषा, राज्य भाषा, विश्व भाषा से होते हुए बाज़ार की भाषा बन गयी है, फलस्वरूप आज हिंदी भारत से सुदूर चीन में भी युवाओं को नौकरी प्रदान करने में सक्षम है, जिसके कारण चीन में हिंदी भाषा दिन प्रतिदिन लोकप्रिय होती जा रही है। चीन में हिंदी पढ़ने वाले युवाओं को हिंदी भाषा के माध्यम से अच्छे रोजगार के अवसर उपलब्ध हो रहे हैं।

पिछले दो दशकों में चीन के पंद्रह से अधिक विश्वविद्यालयों में जिस तरह से हिंदी विभाग की स्थापना हुई है, उसके कारण चीन में हिंदी अध्यापकों की मांग भी पढ़ी है। जिसके कारण हिंदी पढ़ने एवं हिंदी में शोध करने वाले विद्यार्थियों की संख्या में अप्रत्याशित वृद्धि देखी जा रही है। बहुत से चीनी विद्यार्थी चीन में हिंदी में स्नातक के उपरांत स्नातकोत्तर एवं पीएचडी के लिए भारत भी जा रहे हैं तथा वापस चीन आकर हिंदी शिक्षा में नौकरी के नए अवसर देख रहे हैं।

भारत स्थित चीनी कम्पनियों में नौकरी के अवसर उपलब्ध हो रहे हैं। कोरोना काल में भी चीन भारत का सबसे बड़ा व्यापारिक साझेदार रहा है, विगत वर्षों में बहुत सी चीनी कंपनियों ने भारत में निवेश किया है। भारत में निवेश करने वाली कम्पनियाँ भारत में व्यापार करने के लिए हिंदी की महत्ता को समझ रहे हैं। अभी भारत के मोबाइल बाज़ार में लगभग 81 प्रतिशत हिस्सेदारी चीनी मोबाइल कंपनियों की है, उन चीनी मोबाइल कम्पनियाँ उन चीनी युवाओं को अधिक वरीयता देती हैं जो चीनी तथा अंग्रेजी के हिंदी भाषा के विशेषज्ञ।

चीन में हिंदी में अनुवाद कार्य बड़े स्तर पर हो रहा है, अकादमिक स्तर भी और व्यावसायिक स्तर पर भी। जैसा की हाल के वर्षों में भारत- चीन व्यापारिक संबंध प्रगाढ़ हो रहे हैं, भारत से चीन जाने वाली व्यापारियों की संख्या में भी वृद्धि हो रही है, जिससे चीन में हिंदी अनुवादकों की मांग बढ़ रही है। चीन में अकादमिक स्तर पर भी हिंदी- चीनी अनुवाद व्यापार पैमाने पर हो रहा है, जिसमें भारत- चीन सरकारों का योगदान भी महत्वपूर्ण है। वर्ष २०१६ में भारत – चीन सरकार ने संयुक्त अनुवाद कार्यक्रम की घोषणा की, जिसमें चीनी सरकार २५ भारतीय साहित्यिक कृतियों का हिंदी से चीनी में अनुवाद करेगी, तथा भारतीय सरकार २५

चीनी साहित्यिक कृतियों का चीनी से हिंदी भाषा में अनुवाद करेगी , उद्देश्य है भारत-चीन के वैसे पाठक जिन्हें चीनी – हिंदी नहीं आती , वे इस अनुवाद कार्यक्रम के माध्यम से एक दुसरे की संस्कृति को समझ सकें ; हिंदी से चीनी में अनुवादित होने वाली साहित्यिक रचनाओं में सूरदास-ग्रंथावली , मुंशी प्रेमचंद रचना संचयन (गोदानउपन्यास और लघु कथाएं), अर्जुन रचना संचयन (उनकी कवितायें और लघु कहानियां), भीष्म साहनी रचना संचयन (तमस उपन्यास और लघु कथाएँ), महादेवी वर्मा रचना संचयन (कवितायें) आदि हिंदी साहित्यिक कृतियाँ शामिल है । इस प्रकार के अनुवाद कार्यक्रम के माध्यम से चीन के हिंदी के जानकारों को अर्थात् लाभ का अच्छा अवसर प्राप्त होता है ; हाल के कुछ वर्षों में चीन में हिंदी फिल्मों की लोकप्रियता बढ़ी हैं, हिंदी फ़िल्में भारत से कई गुना अधिक वव्यापार चीन में करती हैं, हिंदी धारावाहिक भी चीन में बहुत लोकप्रिय हैं, हिंदी फ़िल्में एवं धारावाहिकें चीन में चीनी सबटाइटल के साथ प्रदर्शित होती हैं , ऐसे हिंदी से चीनी अनुवादकों की मांगे दिन प्रतिदिन बढ़ रही हैं ; वर्तमान समय में भारत – चीन कुटनीतिक संबंध में भाषाई उपयोगिता का महत्व दिन प्रतिदिन बढ़ रहा है ; दोनों देशों के मध्य भौगोलिक, राजनितिक, आर्थिक, राजनितिक कारणों से विदेश मंत्रालय में हिंदी के जानकारों की मांग बढ़ रही है , जिससे वैसे छात्र जो कार्यालयी काम को पसंद करते हैं, उनके लिए हिंदी के माध्यम एक अच्छा विकल्प बन रहा है ;

चीन में मीडिया के क्षेत्र में भी हिंदी का वर्चस्व बन रहा है , चीन का चाइना रेडियो इंटरनेशनल लगभग बीस से ज्यादा विदेशी भाषाओं में अपनी सेवा प्रदान करता है , इसमें हिंदी भी शामिल है , “भारत - चीन वार्ता ” नाम से पत्रिका हर माह प्रकाशित होती हैं , पत्रकारिता में रुचि रखने वाले तथा बोल चाल एवं लिखित हिंदी में विशेष निपुणता रखने विद्यार्थी इन मीडिया समूहों में अच्छे वेतनमान पर कार्य करने का अवसर प्राप्त करते हैं ।

बहुत सी पर्यटनकंपनियां जैसे क्वान्गचौ इंटरनेशनलटूरिज़्मकं, लिमिटेड हर वर्ष क्वान्गतांग विदेशी भाषा विश्वविद्यालय मेंआते हैं, वेअपने भारतीय पर्यटन भाग को संभालने के लिए हिंदी सिखने वाले विद्यार्थी की भर्ती करते हैं ।चीन से हर वर्ष बहुत से पर्यटक भारत घुमने आते हैं , कुछ यूनेस्को की सूची में शामिल स्थल देखने आते हैं तो कुछ बौद्ध स्थलों को

देखने आते हैं, योग एवं आयुर्वेद सीखने वाले भी चीनी पर्यटक बढ़ रहे हैं , वर्तमान में भारत में सस्ते चिकित्सा के लिए भी चीनी पर्यटक भारत आ रहे हैं , जिससे चीन में बहुत से पर्यटन सेवा देने वाली कम्पनियाँ शुरू हुई हैं जहाँ हिंदी पढ़ने वाले विद्यार्थी आसानी से नौकरी प्राप्त कर रहे हैं I

चीन के लगभग छः सौ शहरों में योग केंद्र है , बड़े बड़े शहरों में तो बीस से अधिक योग केंद्र हैं , जहाँ चीनी योगाचार्यों के साथ साथ भारतीय योगगुरु भी विद्यादान करते हैं i आयुर्वेद भी बहुत लोकप्रिय है , बहुत से चीनी आयुर्वेद का प्रयोग दैनिक स्तर पर करते हैं i इसके कारण भी बहुत से चीनी जिज्ञासु स्वयं भी संस्कृत - हिंदी सीखते हैं I

निष्कर्ष - वर्तमान समय में चीन के विश्वविद्यालयों में हिंदी की प्रगति उल्लेखनीय है i आज चीन में हिंदी शोध की भाषा, सम्पर्क की भाषा , रोजगार की भाषा तथा व्यापार की भाषा बन रही है i हिंदी भाषा एवं साहित्य पर बड़े स्तर पर शोध हो रहे हैं i वाल्मीकि रामायण, पंचतंत्र, महाभारत, अभिज्ञानशाकुन्तल, रामचरितमानस, सूरसागर, फणीश्वर नाथ रेणु की मैला आंचल, प्रेमचंद की प्रतिनिधि कहानियों का चीनी भाषा में अनुवाद हो चुका है i चीनी विद्यार्थी स्नातक एवं स्नातकोत्तर में भी लघु शोध निबंध लिखते हैं, इन लघु शोध निबंधों के माध्यम से चीनी विद्यार्थी भारतीय संस्कृति , दर्शन , वाणिज्य , भारतीय नारी की स्थिति आदि को समझने का प्रयास करते हैं i साथ ही चीनी विद्वत जन भी अपने तथ्यपरक शोधों से हिंदी भाषा को समृद्ध कर रहे हैं i हिंदी में उनके योगदान को देखते हुए प्रसिद्ध चीनी शिक्षक प्रोफेसर यू लोंग यू को वर्ष २०१६ में भारत के माननीय राष्ट्रपति द्वारा भारत अध्ययन के क्षेत्र में विशिष्ट योगदान के लिए “भारत विद पुरस्कार ” प्रदान किया गया i बीजिंग विश्वविद्यालय के हिंदी के प्रोफेसर च्यांग चिंग ख्वेई जिनका सूरदास पर विशेष शोध कार्य है को हिंदी में विशेष योगदान के लिए वर्ष २०१८ में भारत सरकार द्वारा “डॉ जार्ज गियर्सन पुरस्कार ” प्रदान किया गया i वाल्मीकि रामायण, पंचतंत्र, अभिज्ञानशाकुन्तल का चीनी भाषा में पद्यानुवाद करने वाले प्रो. चि श्येनलिन को वर्ष २००८ भारत सरकार द्वारा पद्मभूषण से सम्मानित किया गया, उस समय अस्पताल में थे, भारत आने की स्थिति में नहीं थे , तब भारत के तत्कालीन विदेशमंत्री श्री प्रणब मुखर्जी स्वयं चीन जाकर अस्पताल में प्रो.

चि श्येनलिन को पद्मभूषण से सम्मानित किया, पद्मभूषण से सम्मानित होने वाले वे प्रथम चीनी विद्वान् हैं i

इसप्रकार यह स्पष्ट है कि चीन में हिंदी का पुष्पन पल्लवन तीव्र गति से हो रहा है i हिंदी भाषा विश्व की दो प्राचीन सभ्यताओं के मध्य सेतु का कार्य कर रहे हैं ,जिससे भारत – चीन सांस्कृतिक संबंध दिन प्रतिदिन प्रगाढ़ हो रहे हैं i कुल मिलाकर चीन में हिंदी उतरोत्तर वृद्धि कर रही है, पूर्व में भारत – चीन के मध्य सांस्कृतिक सम्बन्ध को घनिष्ट करने में जो कार्य हिन्दू धर्म, बौद्ध धर्म एवं योग ने किया था , आज वहीं कार्य हिंदी कर रही है I हमें पूर्ण विश्वास है कि आने वाले समय में चीन के और अधिक विश्वविद्यालयों में हिंदी विषय में पाठ्यक्रम शुरू होंगे तथा हिंदी रूपी सेतु से भारत –चीन मैत्री सम्बन्ध और प्रगाढ़ होंगेI

श्री लंका में हिन्दी भाषा का प्रचार-प्रसार और आधुनिक परिस्थिति का विश्लेषण
(SHRI LANKADA HINDI TILI TARG'IBOTI VA BUGUNGI MUAMMOLAR)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7396117>

Bresil Nagoda Vithana

Senior Lecturer in hindi,

Sabaragamuwa University of Sri Lanka, Sri Lanka

Email: bresil@ssl.sab.ac.lk

Fone: +91 84849 49127

ANNOTATION

This article provides statistical information about the study of Hindi in Sri Lanka, demand for this language, schools and universities where Hindi is taught.

Key words: Sri Lanka, dictionary, Shantiniketon, Diaspora, Tagore.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Shri Lankada hindi tilining o'rganilishi, ushbu tilga bo'lgan extiyoj, hindi tili o'qitiladigan maktablar, universitetlar haqida statistik ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Shri lanka, lug'at, shantiniketon, diaspora, Tagor.

श्री लंका में हिन्दी भाषा की शिक्षण व्यवस्था अर्वाचीन नहीं है क्योंकि उसके प्रचलन का इतिहास पाँच-छह दशक या उन्नीसवीं शताब्दी के उत्तरकाल तक पीछे चला जाता है। लेकिन श्री लंका में औपचारिक हिन्दी शिक्षण व्यवस्था का प्रारंभ 1950 के बाद हुआ था। इससे पहले हिन्दी तथा अन्य भारतीय भाषाओं का भी श्री लंका में व्यवहार हो रहा था। सन् 1880 में एल्फिनिस्टन् नाट्य कंपनी मुंबई से श्री लंका का आगमन एक महत्वपूर्ण घटना थी। उन लोगों के साथ कलाकार, संगीतकर और कला से संबंधित विभिन्न व्यक्ति आ गये थे। ये लोग अंग्रेजी के साथ साथ आपस में अपने कामों में हिन्दी तथा मराठी भाषाएँ बोलते थे। तब इनके संपर्क में रहे श्री लंकाई व्यक्ति भी हिन्दी भाषा के संपर्क में आ गये और हिन्दी बोलने तथा समझने लगे। इसी बीच में नाटक दल के निदेशन से सत्य हरिश्चंद्र, रामायण तथा इंद्रसभा आदि भारतीय कथाओं का अनुवाद करके मंचन किया गया जिससे श्री लंकाई दर्शक तथा नाटक प्रेमी प्रफुल्लित हो गए और नाट्य कला के प्रति अधिक झुकने लगे। इसी प्रभावशाली नाटक और उत्तर भारतीय संगीत का प्रचालन धीरे-धीरे हो लगे थे। इसके प्रभावशाली श्री लंकाई कलाकारों को भारत में स्थित शांतिनिकेतन तथा भातखण्डय शैक्षिक संस्थाओं में प्रवेश पाने का अवसर भी मिले थे। इससे उन्हें हिन्दी तथा भारत के प्रति अधिक प्रेम उत्पन्न हुआ।

बीसवीं शताब्दी के प्रारंभिक काल में माहपंडित रबिन्द्रनाथ ठाकुर महोदय का श्री लंका आगमन यहाँ भारतीय विरासत के उद्भव और विकास के लिए प्रोत्साहन मिला। उनके आगमन के साथ साहित्य, कला और राजनीति के साथ देशप्रेम की भवना भी जागृत हुई। श्री लंका और भारत या ठाकुर परिवार के साथ इतना दृढ़ संबंध था कि रबिन्द्रनाथ महोदय के आने के पहले उनके पिताजी ने सन् 1860 में श्री लंका में यात्रा की थी। रबिन्द्रनाथ ठाकुर महोदय का तीन बार श्री लंका में आगमन हुआ जो क्रमशः 1922, 1928 और 1934 में है। ठाकुर महोदय श्री लंका के तत्काल के राजनैतिज्ञ, साहित्यकार और कलाकारों से मिले थे और उनसे यहाँ के राजनीति, साहित्य तथा कला के क्षेत्रों में काफी प्रभाव पड़ा। उनकी यात्राओं के दौरान उन्होंने श्री लंका के नामी व्यक्तियों से मिले, विशेष जगहों में यात्रा भी की और कई शास्त्रीय सभाओं में भाषण भी दिये थे। सन् 10 नवंबर 1922 में तत्काल श्री लंका में प्रसिद्ध आनंद विद्यालय के वार्षिक पुरस्कार वितरण समारोह में मुख्य अथिति के रूप में बुलाया गया था। उनकी अंतिम यात्रा सन् 1934 में हुई थी और उन्होंने कला के प्रचार-प्रसार हेतु 20 मई 1934 में “श्रीपाली” सौदार्य निकेतन की नींव अपने करकमलों से रखी। नोबेल पुरस्कार से पुरस्कृत महान कलाकार एवं संगीतकार रबिन्द्रनाथ ठाकुर महोदय की यात्राएँ श्री लंका में भारतीय भाषाएँ तथा संस्कृति के प्रचार-प्रसार का प्रेरणा स्रोत रहा।¹

सन् 1936 भारतीय महान साहित्यकार वैद्यनाथ मिश्र की श्री लंका यात्रा और केलानिय विद्यालंकार परिवेण में अपना नाम नागार्जुन में बदलकर प्रवृत्ता ग्रहण करना या बौद्ध भिक्षु बनना भी एक प्रेरणात्मक घटना हुई थी। भान्ते नागार्जुन से प्रेरित उस परिवेण के भान्ते गण भी अनौपचारिक रूप से हिन्दी का अध्ययन करने लगे। वैसे पंडित राहुल सांकृत्यायन, भन्ते आनन्द कौशल्यन, प्रो. हेमचन्द्र राय आदि महान ज्ञानियों का श्री लंका तथा परिवेणों में आगमन श्री लंका में हिन्दी भाषा के श्री गणेश के लिए प्रेरणा मिली।

सन् 1950 रेडियो सिलोन में हिन्दी सेवा का अरम्भ भी श्री लंका में हिन्दी प्रचार-प्रसार का एक प्रेरणा स्रोत हुआ था। उसमें काम करने के लिए भारत से उद्घोषक आए थे जिनमें विजय किशोर दुबे, गोपाल शर्मा, हसन रज़वी, कुमार और मनोहर्जन, सुनील दत्त और विमल कामिनी आदि उद्घोषक और उद्घोषिकाओं ने श्रेष्ठ कार्य संभाला। उनका उद्देश्य रहा कि रेडियो सिलोन को दक्षिण एशिया में “King of the airwaves” बनाना। इसमें “बिना का गीतमाला” और “लिफ्टॉन के सितारे” जैसे कार्यक्रम प्रसारित हुए। इस हिन्दी सर्विस में अधिकांश हिन्दी फिल्मी गानों का प्रसारित हो रहा था जिसके श्रवण के लिए देशी-विदेशी अधिक श्रोता गण एकत्रित हुए। इसी बीच में प्रसारण के लिए बहुत भारतीय विज्ञापन आने लगे जिनसे सर्विस की आमदनी भी बढ़ने लगी।²

¹ Coparahewa, Sandagomi, Tagore's visits to Sri Lanka, Research Gate, January 2013

² Corea, Vernon, the Hindi Service of Radio Ceylon, Lanka web, 19 December 2020

जब श्री लंका में हिन्दी प्रचार-प्रसार की पृष्ठभूमि पर ध्यान दें तब सिनेमा के प्रभाव छोड़ दिया जाए तो अधूरा महसूस होता है। प्रारंभ से ही श्री लंकाई सिनेम पर यूरोपीय तथा भारतीय प्रभाव था लेकिन उनमें से भारतीय प्रभाव प्रारंभ से अभी तक द्रष्टव्य है। सिंहली सिनेमा पर दक्षिण भारतीय फिल्मों का प्रभाव अधिक पड़ा था। मदान तिऐटेर कंपनी तथा एस्.एम्. नायगम स्टूडियो में पहले फिल्म बनती थी जो भारतीय है। प्रारंभिक सिंहली फिल्म पर उत्तर भारतीय नूरी संगीत का प्रभाव रहा। सन् 1947 में प्रथम सिंहली फिल्म “कड़ऊन पोरुनडुव”(Broken Promise) परदे पर आयी वह भी दक्षिण भारत में निर्माण होकर आयी थी। सन् 1947 से सिंहली फिल्में बनने लगीं मगर उस समय के फिल्म निर्माता और निदेशक भारतीय फिल्म उद्योग के प्रभाव से बच नहीं पाए। क्योंकि उन लोगों ने जिसप्रकार भारतीय फिल्मों के कथानक, पात्र और गीत-संगीत होते थे उसी प्रकार ही सिंहली फिल्में भी बनाते थे। परिणामतः उन लोगों ने भारतीय संगीतकारों तथा गायक-गायिकाओं को भी श्री लंका बुलाए और उनसे सिंहली गाने गवाये थे। उनमें लत्ता मंगेशकर, आशा भोसले, जिककी, एस्. एस्. वेदा, दक्षिण मूर्ति प्रमुख थे। सन् 1955 में लत्ता जी ने सिंहली फिल्म “सेड सुलन”(sædæ sulan) के लिए “श्री लंका मा प्रियादार जयभूमि”¹ सिंहली गाना गाया था। आरंभिक दशकों में श्री लंका में जब फिल्में बनायी जाती थीं तब उनके गाने प्रसिद्ध हिन्दी गानों के धुनों पर सिंहली शब्द फिरोने से बनाते थे। आजकल भी श्री लंका में बहुत भारतीय फिल्मों के कथानकों के आधार पर फिल्में बनायी जाती हैं। श्री लंका के फिल्मों के प्रारंभी युगों के सभी गायक-गायिकाएँ इन धुनों पर गाते थे और बहुत नाम कमाये जिनके गाने आज भी लोकप्रिय हैं। इस परंपरा के गायक-गायिकाओं में लत्ता वलपोल, सुजाता अत्तनायके, कलावती, जी. एस्. बी रानी, एच. आर. जोतिपाल, ग्रेषण आनंद, मोहिदीन बेग, धर्मदास वलपोल, एंजलीन गुनातीलक आज भी बहुत लोकप्रिय हैं। वर्तमान में भी भारतीय कलाकार श्री लंकाई फिल्मों में काम करते हैं वैसे भारतीय फिल्मों में श्री लंकाई कलाकार भी काम करते हैं।

इस लंबी चर्चा केवल श्री लंकाई फिल्मी या संगीत के इतिहास के प्रति ध्यान अवगत करना नहीं वरन हिन्दी भाषा के प्रचार-प्रसार की पृष्ठभूमि के निर्माण का इतिहास ढूँढना है। इसके अतिरिक्त और भी साधन हैं जिनसे भारत और श्री लंका के बीच का संबन्ध बढ़ने में सहायक हुए थे जैसे पर्यटन, धर्म, राजनीति, व्यापार और शैक्षिक आवश्यकएँ लेकिन उनका सम्बद्ध चर्चित मुद्दों की तुलना में गौण मना जा सकता है और वे अर्वाचीन भी होते हैं। प्रस्तुत मुख्य और गौण साधन श्री लंका में हिन्दी शिक्षण के विकास के प्रेरणा स्रोत बने और परिवर्ती काल में औपचरिक हिन्दी शिक्षण के भी प्रेरणा स्रोत हैं।

धार्मिक और साहित्यिक प्रभाव के कारण सबसे पहले हिन्दी शिक्षण के कार्य का श्री गणेश बौद्ध परिवेणों के अश्रय में होने लगा। परिवेणों में पढ़ने वाले बौद्ध भिक्षुओं के आग्रह से विध्यालंकार,

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=6GqeSrKujwU>

विद्योदय तथा सरस्वती परिवेणों में हिन्दी अध्ययन-अध्यापन के लिए अनुमति दी गयी। बाद में तत्कालीन सरकार के तत्वावधान में परिवेणों की प्राचीन परीक्षाओं के लिए हिन्दी अध्ययन का अवसर दिया गया और इसी परीक्षा से उत्तीर्ण विद्यार्थियों को सरकार की पाठशालाओं में हिन्दी शिक्षण कार्य के लिए नियुक्त किया गया था। इन शिक्षकों ने हिन्दी के शिक्षण के साथ-साथ भारतीय संस्कृति के प्रचार-प्रसार में भी बल दिया जिससे विद्यार्थी हिन्दी के प्रति अधिक मात्रा में उन्मुक्त और बढ़ने होने लगे।

इन परिवेणों में हिन्दी के अतिरिक्त अन्य मानवशास्त्रीय और समजशास्त्रीय के पाठ्यक्रमों का भी विशिष्ट स्तर पर अध्ययन-अध्यापन कार्य होने के हेतु परिवर्ती काल में सरकार के तत्वावधान में हिन्दी शिक्षण विश्वविद्यालयों के स्तर तक बढ़ावा दिया गया और बाद में विद्यालंकार परिवेण, केलनीय विश्वविद्यालय नाम से तथा विद्योदय परिवेण श्री जयवर्द्धनेपुर विश्वविद्यालय नाम से नामकरण किया गया था और इन संस्थाओं में प्रमुख प्राच्य भाषाओं के रूप में सिंहली, संस्कृत, पालि तथा हिन्दी पढ़ाने लगे जो आज श्री लंका के नामी विश्वविद्यालय हैं।

श्री लंका में आधुनिक मानक हिन्दी भाषा के प्रचार-प्रसार में कार्यरत महनुभावों में भन्ते गण का योगदान अग्रणी है। वे अपने विभिन्न अध्ययन-अध्यापन कार्य के लिए समय-समय पर कलकत्ता विश्वविद्यालय, शांति निकेतन, काशी विज्ञापीठ इत्यादि भारत के अध्ययन केंद्रों में जाया करते थे और वहाँ पर भारतीय भाषाओं से अपने शैक्षिक कार्य करते थे। भारत से ज्ञान प्राप्त विद्वानों में काशी विश्वविद्यालय से शास्त्रीय उपाधि प्राप्त भन्ते बम्बरंडे सिरिसीवली ने सन् 1941 में “श्री लंका विद्यालय” कोलंबो में हिन्दी शिक्षण के कार्य का श्री गणेश किया था। तदुपरांत इन्होंने “केलानीय विद्यालनकर परिवेण तथा रात्मलान परंधममचेतिय परिवेण में भी हिन्दी शिक्षण की नीव रखी थी। हिन्दी से संबंधित विद्वानों का मानना है कि यह श्री लंका में औपचारिक हिन्दी शिक्षण की एक महत्वपूर्ण घटना है। इसी अवधि में हिन्दी की पुस्तकें भी लिखने लगीं और उन पुस्तकों में विद्योदय परिवेण के शिक्षक भन्ते मेडिगल्ले सुमंगल द्वारा रचित “हिन्दी व्याकरण”(1948), भन्ते गिरीदर सुमनजोती तथा श्री डी.ए दसनयके द्वारा संपादित “हिन्दी-सिंहल शब्दकोश”(1951) और भन्ते बंबारंडे सिरिसीवली द्वारा रचित “हिन्दी भाषाव”(1952) तत्काल श्री लंका में हिन्दी-प्रचार के सहायक ग्रंथ माने जाते थे।

बढ़ती हिन्दी की लोकप्रियता के कारण सरकारी अनुदान में सन् 1955 में श्री लंका परीक्षा विभाग द्वारा “ज्येष्ठ पाठशाला प्रमाण पत्र” परीक्षा के लिए हिन्दी भाषा शामिल की गयी थी और उसी के साथ-साथ लगभग सन् 1959 में विश्वविद्यालयों में भी औपचारिक रूप में हिन्दी शिक्षण के कार्य के लिए अनुमति दी गयी थी। तदुपरांत परीक्षा विभाग द्वारा ही “उच्चतर पाठशाला प्रमाणपत्र”

परीक्षा लिए भी हिन्दी पढ़ने का अवसर दिया गया जिससे उत्तीर्ण विद्यार्थियों को विश्वविद्यालय का प्रवेश भी मिलने लगा था।

इन दोनों अध्ययन केंद्र हिन्दी शिक्षण में कार्यरत थे और बाद में सन् 1959 में विद्यालंकार विश्वविद्यालय में इन चारों भाषाओं के लिए अलग-अलग विभाग खोले गये जिनमें से हिन्दी विभाग के अध्यक्ष के रूप में नागपूर से पधारे भन्ते प्रो. आनंद कौशल्यायन जी नियुक्त किये गये थे। साथ ही साथ विद्योदय विश्वविद्यालय में लखनऊ से पधारे भन्ते गलगेदर प्रजायानन्द जी ने हिन्दी शिक्षण का कार्य प्रारंभ किया था। भन्ते आनंद कौशल्यायन जी के पुनः अपने देश लौटने के साथ रिक्त विभागाध्याक्ष पद पर सन् 1969 में श्री लंकाई महिला का सहायक प्राध्यापक के रूप में नियुक्त किया गया जो प्रथम श्री लंकाई हिन्दी प्राध्यापिका थी।

इन प्रकार प्रारंभ की गयी हिन्दी शिक्षण की यात्रा पूरे श्री लंका में यात्रा कर चुकी और हिन्दी शिक्षण से श्री लंका का नाम विश्व स्तर तक पहुँच गया है। वर्तमान श्री लंका में आठ विश्वविद्यालयों में स्नातक, परास्नातक तथा प्रमाण पत्र के स्तर पर, लगभग बयासी स्कूलों में ज्येष्ठ प्रमाण पत्र तथा उच्चतर प्रमाण पत्र के स्तर पर, श्री लंका में स्थित भारतीय दूतावासों तथा दो कॉन्सिडलेट कार्यालयों में केन्द्रीय हिन्दी संस्थान तथा दक्षिण भारतीय हिन्दी प्रचार सभा के पाठ्यक्रमों का संचालन और पंद्रह से अधिक निजी संस्थानों में हिन्दी शिक्षण का कार्य औपचारिक रूप में किया जाता है।

प्रथम श्री लंकाई हिन्दी अधिव्याख्याता तथा हिन्दी की प्रथम प्रोफेसर इंद्रा दसनायक ने श्री लंका हिन्दी शिक्षण-अधिगम कार्य के साथ हिन्दी को वैश्विक रूप दिया था। उनके छत्र-छाया में पढे अधिकांश विद्यार्थी श्री लंका के सभी विश्वविद्यालयों में हिन्दी शिक्षण का कार्य करते हैं। उनकी हिन्दी सेवा का सम्मान कई सम्मान समारोहों में किया गया। सन् 1975 में नागपूर में आयोजित प्रथम विश्व हिन्दी सम्मेलन तथा सन् 1983 में दिल्ली में आयोजित तृतीय विश्व हिन्दी सम्मेलनों में इन्होंने प्रतिनिधि के रूप में भाग लिया था। तृतीय विश्व हिन्दी सम्मेलन में विदेशों की हिन्दी सेवा के लिए इनको छायावाद युग की महान कवित्री महादेवी वर्मा के करकमलों से विश्व हिन्दी सेवी सम्मान से सम्मानित किया गया था। भूतपूर्व राष्ट्रपति श्रीमती प्रतिभा पाटील द्वारा भी इनकी हिन्दी सेवा का सम्मान किया गया तथा सन् 2020 में पद्मभूषण सम्मान से भी सम्मानित किया गया है।

श्री लंका की आधुनिक हिन्दी परिस्थिति पर ध्यान अवगत किया जाए तो श्री लंका में सिंहली और तमिल मुख्य भाषाएँ होती हैं और अंग्रेजी द्वितीय भाषा के रूप में पढ़ायी जाती है। श्री लंकाई नागरिक सिंहली भाषा का अध्ययन मातृभाषा L1, द्वितीय भाषा L2 और अन्य भाषा L3 के स्तर पर अध्ययन करते हैं। श्री लंकाई सिंहली मातृभाषी लोग सिंहली भाषा मातृभाषा के रूप में पढ़ते हैं साथ ही तमिल और अंग्रेजी द्वितीय या तृतीय भाषा के रूप में पढ़ते हैं। तमिल भाषी मातृभाषा के रूप में

तमिल पढ़ते हैं और साथ ही सिंहली और अंग्रेजी भाषा को द्वितीय या तृतीय भाषा के रूप में पढ़ते हैं। इसके बदले हिन्दी भाषा को श्री लंका में विदेशी भाषा (FL) का दर्जा मिला है और हिन्दी शिक्षण श्री लंका के संदर्भ में कोई अनिवार्य भाषा नहीं है। इसलिए अन्य भाषाओं की तुलना में हिन्दी के अध्येताओं की संख्या में भी कमी देखने को मिलती है। कोई भी शिक्षार्थी को अपने पसंद के अनुसार हिन्दी का अध्ययन विदेशी भाषा शिक्षण के स्तर पर करने का अवसर है। सिंहली भाषा देश के सभी स्कूलों, विश्वविद्यालयों, अर्धसरकारी संस्थाओं, परिवेणों में L1, L2 और L3 के रूप में अनिवार्य भाषा के दर्जे पर पढ़ाई जाती है और तमिल भाषा भी उसी तरह पढ़ायी जाती है। हिन्दी ऐच्छिक विषय है इसलिए इन संस्थाओं में हिन्दी शिक्षण के लिए प्रमुखता नहीं दी जाती है। इसलिए छात्रों की संख्या में बहुत कम होती है मगर जो छात्र हिन्दी पसंद करता है वह लगन और प्यार से हिन्दी का अधिगम कार्य करता है।

पिछले दस सालों में स्नातक स्तर पर हिन्दी पढ़ाने वाले मुख्य विश्वविद्यालयों की पूर्वस्नातकों की संख्या इस प्रकार दिया जा सकता है। केलनीय विश्वविद्यालय में 470, जयवर्धनपुरे विश्वविद्यालय 456, सबरगमुव विश्वविद्यालय में 96 हैं।¹ श्री लंका में लगभग 82 स्कूलों में हिन्दी पढ़ायी जाती है उनमें से वार्षिक 10+ या उच्च स्तरीय प्रमाण पत्र परीक्षा में गत छह वर्षों में बैठे कुल छात्रों की संख्या 3231 है।² इन दोनों सरकारी संस्थाओं के अलावा श्री लंका में स्थित भारतीय दूतावासों में भी हिन्दी के कई पाठ्यक्रम पढ़ाए जाते हैं। इन संस्थाओं के गत आठ वर्षों के वार्षिक वार्ताओं के अनुसार स्वामी विवेकानंद सांस्कृतिक केंद्र-कोलंबो में 3765, सहायक उच्चायोग-केन्डी में 1952 और भारतीय वाणिज्य दूतावास- हमबांटोट में 1197 छात्र हिन्दी पढ़ते हैं।³

2010-2020 वर्षों में श्री लंका में हिन्दी छात्रों की संख्या

	विश्वविद्यालय/स्कूल/संस्था का नाम	2010-2020 विद्यार्थी/छात्रों की संख्या
1.	केलनीय विश्वविद्यालय	470
2.	जयवर्धनपुरे विश्वविद्यालय	456
3.	सबरगमुव विश्वविद्यालय	96
4.	स्वामी विवेकानंद सांस्कृतिक केंद्र-कोलंबो (ICCRसंलग्न)	3765

¹ विश्वविद्यालयों के वर्षी वार्ताओंसे प्राप्त सूचनाओं के अनुसार

² श्री लंका परीक्षा विभाग वेब साइट(statistic and school/candidate performances) वार्षिक वार्ता

³ दूतावासों के हिन्दी संबंधित वार्षिक वार्ताओं के अनुसार

5.	सहायक उच्चायोग- केन्डी	1952
6.	भारतीय वाणिज्य दूतावास- हमबांटोट	1197
7.	स्कूल छात्र-छात्राएं	3231(2012-2016)

तालिका 01

2020-2021 दो वर्षों में श्री लंका के स्कूलों में भाषा पढ़ने वाले छात्रों की संख्या

	भाषा	2021 छात्र संख्या	2020 छात्र संख्या
	सिंहली	61687	64237
	तमिल	17845	11557
	English	1768	1785
	पालि	1214	1129
	संस्कृत	605	572
	अरबिक	1971	2135
	फ्रेंच	1194	1214
	जर्मन	377	385
	रूसी	40	31
0	हिन्दी	430	456
1	चीनी	368	369
2	जापानी	2202	1833

तालिका 02¹

दोनों तालिकाओं की तुलना से ज्ञात होता है कि दस वर्षों में छात्रों की कितनी मात्रा हिन्दी का अध्ययन करते थे और दूसरी तालिका में यह दिखाता है कि हिन्दी भाषा की तुलना में दो वर्षों में सिंहली, तमिल और अन्य भाषाओं की संख्या कितनी मात्रा में बढ़ गयी है। सिंहली और तमिल

¹ तालिका 02 के सभी आँकड़े श्री लंका परीक्षा विभाग के 2021/2020 वार्षिक वार्ता से लिये गए हैं।(statistic and school/candidate performances)

छात्राओं की संख्या 2020 और 2021 में क्रमशः 64237 और 61687 है तथा 11557 और 17845 है। तत्काल श्री लंका में हिन्दी अध्येताओं की संख्या के विपर्यय या उतार-चढ़ाव द्रष्टव्य है।

श्री लंका में पर्यटन और हिन्दी का संबंध पर ध्यान दें तो श्री लंका पर्यटन बोर्ड के आँकड़ों के अनुसार अगस्त 2022 में 16.1% भारतीय पर्यटक श्री लंका पहुंचे हैं। ये भारतीय पर्यटक श्री लंका में इसलिए पर्यटन करते हैं कि श्री लंका में भारतीय जनता के परम पवित्र रामायण से संबंधित पैतालीस से अधिक तीर्थ स्थल पूरे श्री लंका में स्थित हैं। उसके अतिरिक्त भारतीय बौद्ध जनता से संबंधित बौद्ध धार्मिक तीर्थ स्थल श्री लंका में हैं। इसके अतिरिक्त भारतीय लोग सुंदर समुद्रीय अनुभव तथा सुंदर प्राकृतिक सुष्मा का अनुभव श्री लंका में बड़े आसानी से पा सकते हैं। इन भारतीय पर्यटकों के लिए हिन्दी भाषा के मार्गदर्शकों की आवश्यकता अधिक है जिसकी पूर्ति हेतु श्री लंका पर्यटन बोर्ड से हिन्दी तथा रामायण के बढ़ावा देने हेतु कार्यक्रम किए जाते हैं और साथ ही साथ हिन्दी मार्गदर्शकों का भी प्रशिक्षण किया जाता है।

श्री लंका में हिन्दी अनुवाद के क्षेत्र में भी विकास द्रष्टव्य है। श्री लंका में प्रति हफ्ते दूरदर्शन पर हिन्दी फिल्मों, धारावाहिकों तथा गानों के कार्यक्रम प्रसारित होते हैं जिनके अनुवाद, डबिंग और उपशीर्षक देने के कार्य के लिए अवसर मिलते हैं। इसके अतिरिक्त दूरदर्शन, आकाशवाणी तथा समाचार एजेंसियों को भी समाचार अनुवादकों की आवश्यकता होती है। जब भारतीय राजनीतिज्ञ दोनों देशों के राजनीतिक संबंध के लिए श्री लंका में यात्रा करते हैं तब दुभाषिये के कार्य के लिए भी हिन्दी जानने वालों की आवश्यकता होती है।

भारत और श्री लंका के बीच अधिक आर्थिक स्तर की परियोजना, व्यापार, क्रीडा, शैक्षिक तथा विभिन्न प्रकार की गतिविधियाँ अधिक होती हैं जिनके लिए कभी-कभी हिन्दी भाषा की आवश्यकता होती है।

श्री लंका के शैक्षिक क्षेत्र में हिन्दी का प्रचलन द्रष्टव्य है। उसका कारण है कि हिन्दी भाषा या अन्य कोई विदेशी भाषा पढ़ने से विद्यार्थी आसानी से विश्वविद्यालय प्रवेश पा सकते हैं और वे विश्वविद्यालय में स्नातक और परस्नातक के स्तर तक हिन्दी पढ़ने का अवकाश तीन विश्वविद्यालयों में उपलब्ध है। इसके अतिरिक्त भारतीय विश्वविद्यालयों में भी हिन्दी, संगीत, नृत्य और हिन्दी के परास्नातक स्तर की पढ़ाई का अवसर मिलते हैं।

इन्हीं उद्देश्यों की पूर्ति तथा आवश्यकताओं के लिए आजकल श्री लंका में विद्यार्थी हिन्दी का अध्ययन करते हैं लेकिन कभी-कभी हिन्दी के लिए अवसरों की कमी होने के कारण अध्येताओं की संख्या में उतार-चढ़ाव आते रहते हैं फिर भी छात्र हिन्दी बिना छोड़े लगाव से हिन्दी अध्ययन-अध्यापन कार्य करते हैं जो प्रसन्नता और गर्व की बात है।

संदर्भ:- REFERENCE:-

1. दसनायक, डॉ. इन्द्रा (1999) श्री लंका के केलणिय विश्वविद्यालय में हिन्दी शिक्षण के चालीस वर्ष
2. [https://www.doenets.lk/statistics](#), 19 [https://www.doenets.lk/statistics](#) 08 [https://www.doenets.lk/statistics](#) 2013.
3. 74th anniversary of sinhala cinema, Daily Mirror)Sri Lanka) 18 जनवरी 2021
4. Coparahewa, Sandagomi (2011) Remembering Rabindranath Tagor.
5. Coparahewa, Sandagomi, Tagore’s visits to Sri Lanka, Research Gate, January 2013
6. <https://tradingeconomics.com/sri-lanka/tourist-arrivals>.
7. [https://www.doenets.lk/statistics](#).
8. <https://www.doenets.lk/statistics>. 2021/2020 (statistic and school/candidate performances)

ПРИНЦИПЫ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ТЮРКСКОЙ И ИНДИЙСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯХ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7396171>

Искакова Зауре Ереновна

Кокеева Дарига Молдагалиевна

Кандидат философских наук, ассоциированный профессор

Казахский Национальный университет им. аль-Фараби,

Алматы, Республика Казахстан

+77778011308

+77016765919

zaure_india@mail.ru; dmkbuddy@gmail.com

Статья подготовлена в рамках Проекта AP09260492 «ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҮНДІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ РУХАНИ НЕГІЗДЕР (ДИНИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ СИНКРЕТИЗМ)» - «ОСНОВЫ ДУХОВНОСТИ В ТРАДИЦИОННОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ КАЗАХСКОГО И ИНДИЙСКОГО НАРОДОВ (РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКИЙ СИНКРЕТИЗМ)», финансируемого МОН РК.

ANNOTATSIYA

Bugungi kunda globallashuv davrida insoniyat diniy va madaniy qarashlar va mentalitetlarning tafovutidan kelib chiqqan ko'plab qarama-qarshiliklarga duch kelmoqda. Bu farq ko'plab muammolarni keltirib chiqaradi, ular orasida madaniy va diniy bag'rikenglik muammosi bor. Bu zamonaviy dunyoda juda dolzarb, faol va cheksiz muhokama qilinadi. Bu ham zamonaviy jamiyatning hayot me'ori, ham shaxslarning diniy e'tiqod va vijdon erkinligi huquqiga rioya qilish imkonini beruvchi ma'naviy qadriyatdir. Umuman olganda, Sharqqa nisbatan bag'rikenglik tushunchasi an'anaviy bo'lib, ham turkiy, ham hind madaniyatida namoyon bo'ladi. Barcha tirik mavjudotlarga nisbatan bag'rikenglik va rahm-shafqat g'oyalari barcha hind dinlariga: hinduizm, buddizm, jaynizm, sikkizimga singib ketgan. Garchi hinduizm qattiq kasta tizimi bilan ajralib turadi, bu turli kastalar vakillari o'rtasidagi munosabatlarni amalda taqiqlaydi. Ammo bu munosabatlar ichki qonunlar bilan tartibga solinadi va boshqa din va madaniyat vakillariga taalluqli emas. Zamonaviy hind jamiyati asta-sekin bu kishanlardan xalos bo'lib, turli madaniy va diniy

jamoalar vakillarining bag'rikenglik va tinch-totuv yashash tamoyillari amalga oshirilayotganini namoyish etmoqda.

***Kalit so'zlar:** madaniy va diniy bag'rikenglik, ma'naviy qadriyat, turkiy va hind madaniyati, bag'rikenglik va mehr-oqibat g'oyalari.*

АННОТАЦИЯ

Сегодня, в эпоху глобализации, человечество сталкивается с большим количеством конфликтов, вызванных разностью религиозно-культурных воззрений и менталитетов. Эта разность порождает множество проблем, в числе которых является проблема культурно-религиозной толерантности. Она является весьма актуальной, активно и бесконечно обсуждаемой в современном мире. Это и норма жизни современного социума, и духовная ценность, позволяющая индивидам соблюдать свое право на свободу вероисповедания и совести. В целом, концепция толерантности для Востока является традиционной и имеет проявления как в тюркской, так и в индийской культурах. Идеи терпимости и сострадания ко всем живым существам пронизывают все индийские религии: индуизм, буддизм, джайнизм, сикхизм. Хотя индуизм характеризуется жесткой кастовой системой, которая практически запрещает отношения между представителями разных каст. Но эти отношения регулируются внутренними законами и не распространяются на представителей других конфессий и культур. Современный индийский социум постепенно освобождается от этих пут, как раз демонстрируя реализацию принципов толерантности и мирного сосуществования представителей различных культурно-религиозных сообществ.

***Ключевые слова:** культурно-религиозная толерантность, духовная ценность, тюркская и индийская культуры, идеи терпимости и сострадания.*

ANNOTATION

Today, in the era of globalization, humanity is faced with a large number of conflicts caused by the difference in religious and cultural views and mentalities. This difference gives rise to many problems, among which is the problem of cultural and religious tolerance. It is very relevant, actively and endlessly discussed in the modern world. This is both the norm of life of modern society and a spiritual value that allows individuals to observe their right to freedom of religion and conscience. In general, the concept of tolerance for the East is traditional and has manifestations in both Turkic and Indian cultures. The ideas of tolerance and compassion for all living beings permeate all Indian religions: Hinduism, Buddhism, Jainism, Sikhism. Although Hinduism is characterized by a rigid caste system, which practically

prohibits relations between representatives of different castes. But these relations are regulated by internal laws and do not apply to representatives of other faiths and cultures. Modern Indian society is gradually freeing itself from these fetters, just demonstrating the implementation of the principles of tolerance and peaceful coexistence of representatives of various cultural and religious communities.

Key words: *cultural and religious tolerance, spiritual value, Turkic and Indian cultures, ideas of tolerance and compassion.*

Современный мир характеризуется культурно-религиозным разнообразием, ростом национального самосознания и культурной самоидентификации. В то же время происходящие процессы глобализации требуют уважительного, толерантного отношения к иной культуре, иной традиции. Нельзя не согласиться с Баевой Л.В., которая, размышляя над этим вопросом, пишет: «На каких же основаниях возможно формирование принципа толерантности? Во-первых, это обращение к имеющимся в истории человечества классическим учениям, утверждающим ценность толерантности, открытости, раскрытие их достоинств и эффективности. Во-вторых, это поиск и обоснование единства мира ключевых ценностей различных народов, несмотря на частные особенности между ними [Баева, 5].

Понятие толерантности является одним из наиболее употребляемых сегодня. Однако природа толерантного сознания лежит в глубинах этики великих религий мира. Какой бы актуальной и современной не казалась нам сегодня толерантность, сама идея, конечно, не нова и была присуща человеку даже в те времена, когда шло формирование уникальных национально-культурных традиций. В каждом из них в той или иной форме присутствовала и идея уважения к Иному, являющаяся прообразом современной идеи толерантности. Рассматривая древние традиции, мы стремимся показать, что этот новое понятие, с формированием которого мы связываем мирное будущее, имеет глубокие корни и играет важную роль во всей истории человечества.

Раскрывая данные тезисы, обратимся к основам двух цивилизаций: тюркской и индийской, к тем духовным основам, которые позволяют говорить об их общности в отношении принципов толерантности.

Распространение ислама в Центральной Азии не привело к полному исчезновению архаических и древних верований. Практически в каждой стране региона до наших дней сохранились определенные традиции и различные культы, пережившие тысячелетия своего существования и не потерявшие к себе веру. Тенгрианство или культ космического божества Тенгри, восходящее

своими корнями к 5-4 тысячелетиям до нашей эры - в числе подобных вероучений. Существовавший еще до принятия буддизма, христианства и ислама у тюрко-монгольских кочевников культ Тенгри до сих пор представляет интерес для исследователей [ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ/
<https://rus.ozodi.org/a/29549037.html>].

Древние тюрки поклонялись Небу - Тенгри, обожествляя его. Началом начал в тенгрианстве являлось признание Единого Бога — Творца всего сущего, в том числе человечества. В понимании кочевников Бог — это Создатель, Самодержец и Контролер Вселенной — «Көк Тәңірі» (Kök Täñiri). «Көк» (Kök) — это небесная синева без конца и края, бесконечная Вселенная, «верхний мир», божья обитель. «Тәңірі» (Тенгри, Täñiri) познать невозможно, но его присутствие всегда и во всем ощутимо.

В целом в традиционном древнетюркском мировоззрении мир не столько вычислялся в уровнях и ярусах, сколько переживался эмоционально и не как набор символов, а как действие, изменение, в постоянной динамике. Основная функция мира — непрерывность жизни, ее постоянное возобновление, и человек как часть мира был кровно заинтересован в том же. На продление существования были направлены — прямо или косвенно — все ритуалы, обряды, праздники, которые были согласованы с природными ритмами (времени, последовательной смены времен года и перемещения небесных тел) на основе трудовой деятельности, связанной с животноводством, поклонения обожествленным силам природы и культа предков. Древние тюрки верили, что смерти нет, есть устойчивый и последовательный круговорот жизни человека во Вселенной: рождаясь и умирая не по своей воле, люди приходили на Землю не зря и не временно. Смерти физического тела не боялись, понимая ее как естественное продолжение жизни, но в другом существовании. Благополучие в том мире определяли тем, как родственники исполняли обряды захоронения и жертвоприношения. Если они были исправны, дух предка покровительствовал роду. Традиция почитания духов предков обязывала тюрков знать свою родословную до седьмого поколения, подвиги дедов и их позор. Каждый мужчина понимал, что и его поступки будут также оценивать семь поколений. Вера в Тенгри и в небожителей устремляла тюрков на достойные дела, к свершению подвигов и обязывала к нравственной чистоте. Ложь и предательство, отступление от клятвы воспринимались ими как оскорбление естества, следовательно, самого Божества.

Тюрки создали много десятков империй и ханств. Часто война уносила их из родных мест на тысячи километров. Рождаясь в одном краю, тюркок умирал чаще в другом. Его родиной была Степь. Наиболее рельефными чертами характера тюркоков, кроме силы духа и уверенности в будущем, дарованными Тенгри, являлись общественная солидарность и уважение к общественному мнению, веротерпимость, приверженность к иерархии и дисциплине, особое почтение к старшим, глубокое уважение к матери. Тюркским сообществом изначально пресекались предательство, бегство с поля брани, доносительство, безответственность, ложь. Стремление к естественному образу жизни отражало родственную адекватность тюркоков с окружающим одухотворенным ими миром. Тюркок всегда выбирал ясную, четкую линию поведения. Обладая широким кругозором и масштабным мышлением, он имел неограниченное доверие и открытость к жизни. [<https://ethnicskazakhstan.wordpress.com/>].

В X в. исторически сложились политические условия тесного взаимодействия религиозных моделей тенгрианства и ислама. Обе они по своей природе были органичны с точки зрения всеобъемлющего духовного влияния, социального регулирования и контроля жизнедеятельности общества и личности. Столкнувшись, они не пришли в непримиримое противоборство между собой: со стороны тюркоков благодаря высокодуховности и правилам веротерпимости в Степи, со стороны мусульман благодаря высоким адаптационным способностям исламской религии [<https://ethnicskazakhstan.wordpress.com/>].

Ислам — это всемирная и универсальная религия, охватывающая все аспекты человеческого бытия. Мусульманская культура гармонична, в ней идеально сочетаются материальная и духовная стороны жизни. Обычаи и нравы мусульман опираются на справедливые и умеренные законы Корана, порицающие как чрезмерную жёсткость, так и преступную небрежность. Исламская культура гуманистична, ибо человек является её главной ценностью и средством. Ислам призывает к тому, чтобы все наши поступки были направлены на обеспечение мира и согласия, счастья и процветания всего человечества. Одной из важнейших ценностей в исламе считалась душевная гармония, без которой немислимы ни личное счастье, ни общественное благополучие. Исламская культура динамична. Она не требует отказываться от национальных традиций, не противоречащих основам монотеизма и общечеловеческим ценностям. Она не ограничивается географическими,

национальными или историческими рамками, и потому её вполне можно назвать достоянием всего человечества.

Ислам сделал толерантность прочным фундаментом для взаимоотношений мусульман с представителями других конфессий. Эта толерантность не стирает различия, но она устанавливает человеческие отношения, которые ислам желает видеть господствующими в жизни людей. Культурные и цивилизационные особенности не подлежат искоренению, но ислам желает, чтобы эти особенности не мешали сотрудничеству между различными культурами и народами и взаимодействию между ними. Призыв ислама основан на разнообразии народов и многообразии обществ, и нет другого пути к объединению, кроме как знакомство друг с другом и взаимопомощь, как приводится в аяте: «О люди! Воистину, Мы создали вас из мужчин и женщин и сделали вас народами и племенами, чтобы вы узнавали друг друга» (Сура «Комнаты», 14). Призывы ислама и его ценностей сконцентрированы на толерантности и диалоге, а не столкновении, на сосуществовании, а не на вражде. Ислам не испытывает вражды к другим вероубеждениям, ислам осуждает насилие и террор, ведь всех людей Аллах Всевышний создал из одной души, и различие в убеждениях — это в природе человека. Исламские идеалы призывают нас всех строить мир среди всех людей, ведь у людей очень много общего [Баева, 44-45].

Оружием истинного мусульманина является милосердие. Один из основных постулатов ислама – толерантность, т.е. терпимость, – подразумевает признание иной культуры, уважение чужой веры. Добродетельность, прощение, отсутствие гордыни, снисходительность и благородство – вот пути реализации принципа толерантности в исламе. Эти понятия созвучны и общечеловеческим ценностям гуманизма и человеколюбия. «Если будет перед тобой Неверный, не делай обиды ему. От сердца жестокого, от души обидчика отвращается Господь. О, Аллах, истинный! Такому рабу уготована преисподняя ада» - говорил великий Ходжа Ахмад Ясави. Он призывал людей к терпимости по отношению к религиям других народов [Ходжа Ахмед Яссави: /http://old.unesco.kz/natcom/turkestan/r11_hoja.htm].

Как известно, индийская цивилизация – одна из древнейших человеческих цивилизаций, которая существует и поныне. Она отличается непрерывностью культурных традиций и преемственности, что позволяет ей быть достаточно устойчивой как в течение многих предыдущих веков, так и в современном быстроизменяющемся мире. В древнеиндийской традиции

толерантность является одной из особенно тщательно разработанных концепций [Баева, 21]. В ходе индийской истории сложилось уникальное явление, которое ученые называют «множество в единстве» – индийская цивилизация, в основе которой лежит индуизм [Раков, 60].

В отличие от так называемых авраамитических религий – иудаизма, христианства и ислама – индуизм не знает единого Бога, Бога-творца. В индуизме множество богов и культов, которое можно назвать сообществом, конгломератом религий. Сосуществование различных культов в границах индуизма вызвало к жизни своеобразную религиозную толерантность: «индуизм допускает множество путей спасения...» [Сравнительное, 386]. «При этом предполагается, что все локальные религии, составляющие индуизм, ведут, если им правильно следовать, к общей цели – спасению (освобождению), которая на сакральном языке индуизма – санскрите – обозначается понятием «мокша» (मोक्ष) [Раков, 61].

Одним из бесспорных преимуществ древнеиндийской цивилизации является развитая интеллектуальная культура. В конце I тыс. до н.э. и в начале I тыс. на основе Вед и Упанишад складываются классические индийские философские школы: *nyaya* (न्यायं), *vaisheshik* (वैशेषिक), *saankhy* (सांख्य), *yog* (योग), *meemaansa* (मीमांसा) и *vedaant* (वेदांत). К ним обычно добавляют философские школы, сложившиеся на основе буддизма и джайнизма, а также школу *chaarvaak*: (चार्वाकः). Философско-интеллектуальный потенциал индийской цивилизации огромен. В этом отношении Индия является бесспорным лидером восточного мира. Наряду с Древней Грецией Индия была одним из центров мировой философской культуры.

Такие индийские религиозно-философские школы, как буддизм и джайнизм, основываются на принципе множественности пути к просветлению. Ярким примером толерантности выступает буддизм, который в своей основе отталкивался не от священного, сакрального текста, а от идеи сострадания (करुणा विचार).

Буддизму, ставшему благодаря своей веротерпимости мировой религией, не противоречит даже то, что принявший это учение будет оставаться мусульманином или христианином; главным в этом случае является признание «Четырех благородных истин» (चत्वारि उदात्तसत्यम्) и соблюдение «благого восьмеричного пути» (सद् अष्टाङ्गमार्गः). Терпимость буддизма, как и ряда других индийских школ, основана на понимании единства сознания всех

живущих существ и того, что Иного, Другого не существует на самом деле – это просто иллюзия, незнание, авидья (अविद्या). Для буддистов – единство живущих обусловлено единством сознания Будды (в различных школах имеющее выражение как Махатман (महात्मनः), шунья (शून्यः), алая-виджняна (अलय-विज्ञानम्), для последователя веданты – это Брахман (ब्रह्म), для джайнистов – Джива (जीवः) и т.д. [Баева, 22].

Ортодоксальная индийская школа веданта идет к толерантности через обоснование тождества Брахмана-Атмана – мировой и индивидуальной душ. Основатель школы Шанкара так обосновывает невозможность различия Я и Брахмана и их бессметную, несотворенную сущность: «Это великий нерожденный Атман есть непогибающий, бессмертный, постоянный, не подверженный страху Брахман», «Этот Атман есть Брахман, постоянное непосредственное восприятие всего». Брахман наполняет ценностью мир живущих, поскольку сам является их единством: «В Брахмане нет каст, семьи, происхождения. В Брахмане нет названий и форм, он выше добродетелей и пороков, он находится за пределами времени, пространства и чувственного восприятия. Это и есть Брахман и «Это и есть ты». Сосредоточь свое сознание на размышлениях об этой истине». Главный тезис адвайты-веданты: «Это и есть ты» означает, что высшей ценностью обладает вечная духовная Жизнь всех существ или единая бессмертная Душа, которая подобно океану нераздельна со всеми его капельками – индивидуальными воплощениями. [Баева, 24-25].

Еще одной важнейшей школой Индии, ярко выражающей идею толерантности и сострадания ко всем формам жизни, является джайнизм. Несмотря на то, что в джайнизме утверждается не тождество, а плюрализм джив (душ живых существ), в нем также обосновывается необходимость уважения к каждой из них. В достижении этого джайнизм доходит до крайнего предела, понимая ахимсу (अहिंसा) в качестве принципа ненанесения вреда всем живым существам (а не только человеку и животным, как в других школах индийской традиции). Джайнистское понимание ахимсы логически вытекает из ее метафизической теории потенциального равенства всех душ и признания принципа обратимости, согласно которому мы должны поступать по отношению к другим так, как нам хотелось бы, чтобы поступали с нами. Если каждая душа, на какой бы низкой ступени она ни находилась, может стать столь же великой, как и всякая другая, то наравне с собственной жизнью

следует признавать ценность и права всякой другой жизни. «Уважение к жизни в любой форме и на любой стадии развития» становится в таком случае главным принципом поведения каждого [Баева, 25].

Одним из результатов тысячелетних контактов ислама и индуизма стал сикхизм – религия, возникшая в XV в. на северо-западе Индии, в Пенджабе. Она сочетает в себе индуистские и исламские элементы, в частности, монотеизм и идею равенства людей перед Богом, из которой следует отрицание кастовой системы.

В условиях глобализации определяющими факторами этнической идентичности личности становятся язык и культура. Именно на этих «площадках» и происходят главные дискуссии и конфликты. Глобализация предполагает переход к новому качеству взаимодействия стран и народов. Организация Объединённых Наций, призванная влиять на характер глобального миропорядка, в 2000 году приняла «Декларацию тысячелетия Организации Объединённых Наций», где среди главных ценностей объявляются ценности, способствующие гармонизации межнациональных отношений: равенство и толерантность: «Терпимость. При всем многообразии вероисповеданий, культур и языков люди должны уважать друг друга. Различия в рамках обществ и между обществами не должны ни пугать, ни служить поводом для преследований, а должны пестоваться в качестве ценнейшего достояния человечества. Следует активно поощрять культуру мира и диалог между всеми цивилизациями». [Декларация, 16]. ООН ставит долговременные задачи, и решение этих задач во многом зависит от самих людей, их толерантности к разным культурам, религиям и языкам.

REFERENCES

1. Баева Л.В. Толерантность: идея, образы, персоналии. Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2009.
2. Декларация тысячелетия Организации Объединённых Наций // Организация Объединённых Наций (ООН): [сайт]. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml
3. Раков В.М. История мировых цивилизаций. Пермь, 2018.
4. Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия. М., 2001.
5. Ходжа Ахмед Яссави: Жизнь и философское наследие [/http://old.unesco.kz/natcom/turkestan/r11_hoja.htm](http://old.unesco.kz/natcom/turkestan/r11_hoja.htm)

-
6. ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ/ <https://rus.ozodi.org/a/29549037.html>
  7. <https://ethnickskazakhstan.wordpress.com/>].

ҲИНДИСТОНДА АРАБИЙ ИЛМЛАРНИ ЎРГАНИШ ТАРИХИДАН

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7396179>

Шорустам Шомусаров

филология фанлари доктори, профессор
Тошкент давлат шарқшунослик университети
Тел.: +998 90 907 07 57

Араб тили Ҳиндистонга VIII асрда ва ундан кейин кириб кела бошлади. Ислом динининг ёйилиши билан боғлиқ ҳолда, араб тили Араб-ислом халифалигида буюк тамаддундан озуқа олди ва ўзи ҳам бу тамаддун равнақиға ҳисса кўшди, албатта.

Биз бу мақоламизда Ҳиндистонда араб тилини, ва умуман, маданиятини ёйишда фаол иштирок этган олимлар ҳақида тўхтаганмиз.

Абул Ҳасан Али Ҳасаний Надавий (1913-1999) Исломнинг забардаст олимларидан бири, етук мутафаккир, тарихчи бўлиб, турли тиллардаги эллиқдан зиёд китобларнинг муаллифи бўлган.

Насаби, ҳаётининг илк босқичи

Тўлиқ исми Али Абул Ҳасан бин Абдулхай бин Фахриддин Ал-Ҳасаний бўлиб, насаби Имом Ҳасан ибн Али ибн Абу Толиб (розияллоҳу анҳумо)га бориб етади.

Отаси ҳам ҳинд алломаси ва тарихчиси бўлиб, ўзининг Ҳиндистонлик мусулмон арбоблари ва олимлари ҳақидаги 8 жилдлик асари билан машҳур бўлган. Онаси фозила саййидалардан бўлиб, шеърлар ёзган, Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам мадҳларида байтлар назм қилган. Абул Ҳасан Надавий Ҳиндистоннинг шимолида жойлашган Уттар Прадаш вилоятида жойлашган Райбарели мудирия (провинция)сига қарашли Такия қишлоғида туғилди. Илк таълимни уйда, онаси қарамоғида Қуръони Карим ҳифзидан бошлади. Сўнгра урду ва форс тилларини ўрганишга киришди. Ҳижрий 1341 йилда (1923-м.с.) отаси вафот этганида у ҳали 10 ёшга ҳам етмаган эди. Унинг тарбияси фозила онаси ва ўша пайтда тиббиёт куллиясида илм олаётган, Даарул улуум Надватул уламода таҳсил олган акаси Абдул Али ал-Ҳасанийга қолди.

Даарул улуум Надватул уламода араб, урду, инглиз тилларидан, шунингдек, диншунослик ва Исломий илмлардан тахсил олди. Ҳижрий 1342 йилда (1924-м.с.) Шайх Халил бин Муҳаммад ал-Ансорийдан расман араб тили бўйича таълим олди ва араб тили бўйича илмини тугаллади.

1926 йилда Надватул уламнинг Канфурда бўлиб ўтган тантанасида иштирок этиб, араб тилидаги фасоҳатли нутқи билан иштирокчиларнинг диққатига сазовор бўлди. 1927 йилда эса Лакнау Университетининг энг ёши кичик талабасига айланди ва араб тили факультетида ўқиди. Университетни араб тили ва одоби бўйича «Фозил» шаҳодатномаси билан тугаллади. 1927-30 йиллардаги талабалик ҳаёти давомида у инглиз тилини мукамал ўрганди. Бу эса унга турли хил исломий мавзулардаги, шунингдек, Ғарб маданияти, тарихи ва тараққиёти ҳақидаги инглиз тилида ёзилган китобларни ўқишда катта ёрдам берди.

1929 йилда Надватул уламодаги Дорул улумга ўқишга кирди. У ерда муҳаддис олим Ҳайдар Ҳусайнхоннинг ҳадис дарсларига борди ва ундан «Сахийҳайн»ни, «Сунани Абу Довуд» ва «Сунани Термизий»ни сўзма-сўз ўрганди. Бундан ташқари, «Тафсири Байдовий» ва фикҳга доир бир қанча китоблардан таълим олди.

Илмий ҳаёти ва даъват ҳаракатлари

1934 йилда Дорул улум Надватул уламода мударрис бўлиб тайинланди ва у ерда тафсир, ҳадис, араб адабиёти ва тарихи ҳамда мантқиқдан дарс берди. Абул Ҳасан акасига ва Дорул улум Надватул уламога келадиган турли араб мамлакатларида босиладиган журнал ва газеталарни ўқир, улар орқали араб мамлакатларидаги ҳолатлар, улардаги олимлар, адиблар ва мутафаккирлар билан мунтазам танишиб борарди. Кейинчалик замонавий сиёсатчилар, араб мутафаккирлари ва Ғарб олимлари китобларини ўқиш орқали ўз мутолаа ва дарс кўламини кенгайтди.

1959 йилда Лакнауда «Исломий илмий мажмуа»га асос солди.

1969 йилда Шимолий Уттар Прадаш вилоятида таълим ҳайъати ташкил қилинишида иштирок этди. 1964 йилда Ҳиндистон Умумий Исломий Машварат Мажлиси таъсис этилишида қатнашди.

Муҳим асарлари

Шайх Абул Ҳасан Али Надавий асосан араб тилида, шунингдек урду тилида асарлар ёзган. Унинг тарих, диншунослик ва таржимаи ҳолларга оид 50 дан ортиқ китоблари, минглаб маъруза ва мақолалари бор.

Араб тилидаги биринчи мақоласи Имом Саййид бин Аҳмад (1831 йилда Балакут بالاکوتда шаҳид бўлган) ҳаракати ҳақида бўлиб, 1931 йилда Саййид Рашид Ризонинг «Минор» журналида чоп этилган.

1940 йилда «Араб адабиётидан сайланма (танланган асарлар)» китоби, 1942-44 йилларда болалар учун «Пайғамбарлар (набийлар) қиссалари» силсиласи, шунингдек «Тўғри ўқиш» силсиласи нашрдан чиқиб борди.

Матбуот

1932 йилда Надватул уламода чиқаётган араб тилидаги «Зиё» журнали, 1940 йилда ўша ерда чиқаётган урду тилидаги «Надва» («Кенгаш») журнали таҳририятида ишлади. 1948 йилда урду тилидаги «Таъмир» журналини чоп этди.

Абул Ҳасан Надавий 1955 йилдан бери араб тилида чоп этиладиган «Ал-баъсул Ислаамий» («Исломиёй уйғониш») журналида, 1959 йилдан бери араб тилида чоп --этиладиган «Ар-Роид» (тадқиқотчи, пионер) газетасида, 1998 йилдан бери инглиз тилида чоп этиладиган «Fragrance» журналида, шунингдек, «Ал-адаб ал-Ислаамий» (Ислом адабиёти) ва урду тилидаги «Маориф» журналларида ҳам бош директор бўлиб ишлади.

Иззат ва икром

1956 йилда Димашқ Араб Академиясига кузатувчи аъзо бўлиб тақлиф қилинди.

1962 йилда Маккаи Мукаррамадаги Ислом Олами Робитасининг биринчи таъсис мажлиси мудири бўлди.

1963 йилда Мадина Ислом Университети олий маслаҳат Кенгашининг ташкилотчи аъзоси бўлган.

1980 йилда Иордания Араб Академиясининг ёрдамчи аъзоси бўлган.

1980 йилда Исломга хизматлари учун Қирол Файсал халқаро мукофоти топширилди.

1998 йилда (1418 ҳижрий сана Рамазон ойида) «Исломиёй шахсият» мукофоти билан тақдирланди. Мукофотни Бирлашган Араб Амирликлари ҳукумати валиъаҳди Шайх Муҳаммад бин Рошид Ол Мактум тақдим қилди.

ISESCO ташкилоти томонидан араб исломиёй маданиятига қилган катта хизматлари учун биринчи даражали ISESCO ордени билан тақдирланди. Орден 1421 ҳижрий сана Шаъбон ойида унинг жияни Абдуллоҳ Аббос Ан Надавийга топширилди.

Абул Ҳасан Надавий тил ўқитиш методикаси

Аллома ўз даврининг улуҳларидан бўлган Ашраф АлиТаҳонавийнинг Абул Ҳасан Надавий тил ўқитиш методикаси. “Замонут-такмил фий замонати-таъжил” асари орқали араб тилини ўқитиш методикасидан сўзлайди. Мана ўшалардан баъзилари:

Араб тилидаги дарсларни бошлашдан олдин қуйидагилардан фориг бўлиш керак. Мана шуни ўқишдан олдин бундан олдин ўқиш керак бўлган нарсалар бор. Булар нима?

Форс тилида Гулистон, Бўстонни ва “Қоваиду форсий” китобини ўқисин. Буни тугатмаган бўлса, араб тили ўқишни бошламасин. Агар вақти яна тордан ҳам тор бўлса, “Ҳамду борий” ва “Тайсирул мубтади” деган китобни иккала ҳиссасини ҳам ўқисин. Бундан ташқари Лукмоннинг “Юз панд насихати”, “Каримо” китобларининг ҳаммасини ёки ярмини ўқисин.

Математикани ўргансин.

Ёзишни ўргансин.

Урдучада ёки форсчада рисоалар ўқиган бўлсин. Кичкина бўлса ҳам китоб ўқиган бўлсин.

Қуръони карим ўқишни билсин. Қуръони карим ўқишни билмасдан туриб, араб тилига шўнғимасин.

Жадвалда келган китоблар ёнма-ён қўйилди. У нима дегани? Тартиб билан ўқисин дегани. Агар фаразан улардан биринчиси олдин тугайдиган бўлса, унинг ўрнига иккинчисини ўқитса бўлаверади.

Муаллим ва шогирдга қуйидаги одобларга риоя қилишлиги зарурдир.

Устоз дарсда фақатгина китобга тегишли бўлган нарсани тушунтирсин. Масалан бир матнни олсак, таржимасини қилсин, шарҳини қилсин бўлди, батафсил шўнғимасин. Зотан бу вақти оз бўлганлар учундир. Ҳиндистонда ўқиш дастури 8йиллик.

Толиби илмнинг саволи вақтида қисқагина етарли жавоб берсин.

Дарсни тушунтиришда баён қилиб бериш ва осонликни эътиборга олинг.

Агар толиби илм бирорта маъқул гап айтадиган бўлса, уни қабул қилинг. Агарчи у сизнинг гапирган гапингизга тесқари бўлса ҳам. Устоз мавзуни тушунтириб турганда, шогирд “Устоз мана бундай бўлмайдими?”-деди. Устоз қараса, шогирднинг гапи тўғри. Мана шу ўринда унинг гапини қабул қилсин.

Агар ўқитилаётган китобнинг эгасидан бирор бир очиқ-ойдин хатолик ўтадиган бўлса, бетакаллуфлик билан уни зоҳир қилсин. Уни у тарафга, бу тарафга бурмасдан шу ерда хато қилибди, деб айтиб қўя қолсин.

Ўқувчининг истеъдодига кўра баъзи вақтларда бошланғич ва ўрта таълим дарсларини унга беринг. “Қани сен ўқит,” денг. Унга топширинг. Бу жуда ҳам яхши нарса. Модомики кўлига китоб олиб ўқитмас экан, у нарсани “Мен ўқидим,” деб айтолмайди. Шунинг учун ўқиган сари одам ўсади, кучаяди.

Ўқувчи яхшилаб мутоалаа қилишга ҳаракат қилсин. Масалан, бугун 100-саҳифа ўқилади. Шунинг олдин ҳаракати заммаи, фатҳами, касрами, сукуни билишга, олдиндан таржима қилишга ҳаракат қилиб келсин. Ва шундоқ даражага етсинки, шу 100-саҳифада ўзига қайси нарса маълум, қайси нарса номаълум олдиндан билиши керак. Агар дарсдан олдин ҳеч бўлмаса 3 мартта ўқиб келмаса, қайси маълум, қайсиниси номаълум билмайди. Шунинг учун дарсдан олдин ўқиб келсин. Буни мутолаа, яъни, дарсга тайёргарлик дейилади. Ва агар устози тушунтираётганда ўзи тушунганига мувофиқ келса, “Ҳа тўғри тушунган эканман” деб белгисини кўйсин. Яхшилаб тушуниб ўқисин. Дарсдан кейин яна қайта мутолаа ҳам қилсин, такрорласин ҳам. Мутолаа нима дегани? Дарс тугагандан кейин шу дарсини қайта ўқийсиз, энг ками 5 марта. Такрор нима дегани? Бошқага айтиб берасиз. Бир дўст топиб, шунга айтиб берасиз. Кейин у сизга айтиб беради. Буни муколама дейилади. Мақсад мукамал бир эътибор ҳосил бўлсин.

Ўтган дарсларини баъзан-баъзан такрорлаб турсин. Энг гўзал такрорлаш услуби қуйидагича бўлади: масалан, бугун мана 7-дарс. Бу дарсни 7 мартта ўқисин. Олдинги дарсни 6 мартта, ундан олдингиси 5 мартта ва шу тартибда кетаверади.

Энг катта таянчи ва суянчи устоз бўлсин. Бу китобнинг ҳошиялари ёки бу китобнинг шарҳлари эмас. Ортиқча саволлар билан устозини қийнамасин.

Нима ўқийдиган бўлса унга амал қилиб борсин. Аммо кўп нафл намозлар ва кўп зикрлар билан машғул бўлишдан илм билан машғул бўлиш афзалроқдир.

Абу Файз Файзий ибн Муборак

Араб имлосида ёзилган китобларга эътибор қаратадиган бўлсак, сўзлар таркибида нуқтали ҳарфлардан доимий фойдаланиб келинишига гувоҳ бўламиз. Алифбодаги ҳарфларнинг тенг ярмида турли сон ва жойлашувдаги нуқталар қўйилган бўлиб, улардан фойдаланмасдан туриб нимадир ёзиш ёки сўзлаш анча машаққат келтириб чиқариши тайин. Лекин тафсир китоблари орасида бир асар борки, мусанниф унда Қуръон оятларини бошидан охиригача тафсир қилишда бир дона ҳам нуқтали ҳарф қатнашган сўзни ишлатмаган ва бу билан ўзини беназир илм соҳиби эканини кўрсата олган. “Саватиул илҳом” дея аталган бу

тафсир асари “Тафсири файзий ал-ҳиндий бе нуқат” (Ҳиндистонлик Файзийнинг нуқтасиз тафсири) номи билан машҳур бўлган.

Заҳриддин Муҳаммад Бобирнинг набираси, Акбаршоҳнинг ҳукмронлиги даврида Ҳиндистонда яшаб ўтган, асли араб миллатига мансуб Абу Файз Файзий ибн Муборак томонидан ёзилган ушбу асар муаллифнинг энг катта таснифотларидан бўлиб, унда муфассирлар, ҳаттоки араб тилининг луғат жиҳатидан энг моҳир билимдонлари орасида ҳам янгилик бўлган усулдан фойдаланган. Яъни юқорида таъкидланганидек, тафсирнинг бошидан охиригача нуқтали араб ҳарфларини ишлатмаган ва бу маҳорати билан фан мутахассисларини ҳайратга сола олган.

Абу Файз Файзий ибн Муборак Акбаробод (Агра) шаҳрида 1547 йилда таваллуд топган. Унинг аجدодлари асли яманлик бўлиб, илм ва фазилат соҳибларидан, тасаввуф пешволаридан эдилар. Ҳиндистонга келиш тарихи бешинчи бобоси Шайх Мусонинг шу тарафларга қараб сафар қилиши ва яшаб қолиши билан боғлиқ.

Файзий дастлаб отасидан, кейин Ҳиндистондаги ислом уламоларидан таҳсил олган. Унинг илмда беназирлиги хабари Акбаршоҳга бориб етгач, одам юбориб ҳузурига таклиф этади ва шунинг билан иккисининг ўртасида муносабат пайдо бўлади. Акбаршоҳ Файзийни ўзига яқин тутар ва жуда ҳурмат қилар эди

Файзий 1592 йили вафот этади ва Аграда дафн этилади.

“Саватиул илҳом” тафсири 999-1002 ҳижрий йил орасида ёзилган. Муқаддима қисмига алоҳида ўрин берилган бўлиб, мусанниф унда ҳаёти, оиласи, султон билан учрашиш тарихи, мазкур тафсирнинг ёзилиши, услуби ҳақида маълумот берган.

Тафсирнинг қўлёзма нусхаларидан бири Туркиядаги “Фозил Аҳмад” кутубхонасида №113 рақам билан сақланмоқда. Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази манбалар бўлимининг электрон китоблар фондида айнан ушбу нусхани учратиш мумкин. Бундан ташқари унинг қўлёзма нусхалари Имом Муҳаммад ибн Сауд университети кутубхонасида (№147 (1882), Лейден университети кутубхонасида (№229 (ССО 1702), Ҳиндистондаги Девбанд кутубхонасида (№44/1 (60/25), Қоҳира университети кутубхонасида (№293/3 (22186) рақамлари остида сақланиб келинмоқда.

БОБУРИЙЛАР ДАВРИНИ ЎРГАНИШДА МУҲИМ МАНБА

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7397889>

Шарахметова Мухлиса Ансаритдиновна,

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Tel: +998 946490233; E-mail: sharaxmetvamuxlisa@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг учинчи қизи Гулбаданбегим, унинг “Ҳумоюннома” асари, услуби ҳамда таржималари ҳусусида сўз юритилади.

Таянч сўзлар: Бобурийлар даври тарихи, таржима асар, баён қилиш услуби, қўлёзма, факт.

ABSTRACT

This article talks about Gulbadanbegim, who is the third daughter of the ruler and poet Zahiruddin Muhammad Babur, as well as the style and translations of her work “Humayunname”.

Key words: The history of the Babur period, translation work, style, manuscript, fact.

“Ҳумоюннома” асари Гулбаданбегим томонидан ёзилган. Гулбаданбегим – Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг учинчи қизи, Ҳумоюннинг синглиси. Гулбаданбегим (1522-1603) уч буюк бобурий ҳукмдор – отаси Бобуршоҳ, акаси Ҳумоюншоҳ ва жияни Акбаршоҳ даврини қамраб олган мураккаб даврда яшади. Гулбаданбегимнинг жияни Акбаршоҳ тарихнавис Абулфазл Алломийга “Акбарнома” асарини ёзиш учун фармон берган ҳамда зарур маълумотлар тўплаш учун яқин кишиларга, жумладан аммаси Гулбаданбегимга ҳам хотиралар ёзишни топширган. “Ҳумоюннома” мана бундай бошланади: “Ул Фирдавс макон [Бобур] ва Жаннат ошиён [Ҳумоюн] билан боғлиқ воқеалардан нимани билсангиз, ёзингиз, деган буйруқ бўлганди. Ҳазрати Фирдавс макон фоний дунёдан боқий дунёга йўл олганларида, бу ҳақир [Гулбаданбегим] саккиз ёшда эди, шу сабабли бўлиб ўтган воқеаларнинг камроқ қисми ёдимда қолган эди. Подшоҳнинг амрига биноан, нимаики эшитган ва хотирамда қолган бўлса, қозоғга туширдим”.

Гулбадан – Ўрта аср Шарқда ягона аёл тарихчидир. У яратган асар бир қатор жиҳатларига кўра қимматли ва бошқа тарихий асарлардан ажралиб туради. Масалан, Бобур ҳаётининг сўнгги ярим йилини Гулбадан ўзининг кузатишлари асосида ёзганлиги билан диққатга сазовордир. Чунки ундаги маълумотлар бошқа манбаларда учрамайди. Гулбаданбегим мураккаб сарой ҳаётига ҳам аҳамият беради, Бобур ҳаёти хусусиятларини тасвирлайди. Дипломатик ва савдо муносабатлари билан бир қаторда, оилавий шароитлар, тўй ва аза маросимлари билан боғлиқ анъаналар, уй-рўзғор буюмлари, кийим-кечак турлари, совға-салом ва ҳ.к. ҳақида бошқа тарихий манбаларда кам учрайдиган масалаларни ҳам баён этган. Энг муҳими, эркак киши эътибор бермайдиган, назари тушмайдиган нарсаларга аёл кўзи билан қараган ва уни моҳирона тасвирлаган.

Бу ерда шуни назарда тутиш керакки, Гулбаданбегим асарда тасвирланган воқеаларни орадан 40-50 йил ўтгандан кейин ёзган. Воқеаларни тасвирлашда иштирокчилардан, кўрган-билганлардан сўраб-суриштирган. Масалан, Ҳумоюннинг Эрондалик даврини келинойиси Ҳамидабонубегимдан сўраб ёзган. Асарни ёзишда Гулбаданнинг ўткир зеҳни ва хотираси, истеъдоди ҳал қилувчи аҳамият касб этган. “Ҳумоюннома” тахминан 1583-1585 йилларда битилган. Асар дастлаб “*Аҳволи Ҳумоюнподшоҳ*” деб аталган, лекин кейинчалик “Ҳумоюннома” номи билан шуҳрат қозонган.

“Ҳумоюннома” ўзининг асосий хусусияти – баён услубининг равлонлиги билан отасининг “Бобурнома”сига ўхшайди. Бобур равлон услуб учун курашган ва буни унинг асарларида кўриш мумкин. Чунончи, Ҳумоюннинг услуби ғализлигини танқид қилиб мана бундай деган эди: “...Бундан нари бетакаллуф ва равлон ва пок алфоз била бити, ҳам санга ташиши озроқ бўлур ва ҳам ўқуғувчига”¹. Гулбаданбегим асарини “*пок алфоз била*” битди. Лекин у даврда тарихий мавзудаги асарларнинг услуби бошқача эди – жимжимадор, тумтароқ жумлалардан иборат бўларди. Масалан, «Зафарнома»нинг муаллифи Низомиддин Шомий ўз асарини ёзишдан олдин Амир Темур ҳузурида бўлган. Соҳибқирон унга «рост гапни ҳамма тушунадиган қилиб ёзинг, такаллуф билан жумлаларга безак бериш, лоф уриб мақташ, муболаға қилиш керак эмас» деган маънода топшириқ берган эди. Бироқ Шомий Соҳибқироннинг ўғитига тўла-тўқис амал қилмаган, аниқроғи амал қилолмаган, чунки ўша даврда жимжимадор, тумтароқ услубда ёзиш урф эди, шу сабабли муаллиф ҳам ўшани

¹ Бобурнома. П.Шамсиев, С.Мирзаев ва Эйжи Мано (Япония) нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи: С.Ҳасанов. – Тошкент: Шарқ, 2002. – Б. 223.

четлаб ўтолмагани куйидаги битта жумладан ҳам кўришиб турипти: *«Биобарин, жидду жаҳд камарини жон белига боғлаб, такаллуфу безакларсиз, софу пок иборалар либосини кийгизишни бошладим, ҳиммат этагини жон белига бар уриб, ирода енгини шимариб ишга киришдим».*

Гулбаданбегим услуб борасида тўла-тўқис отасининг йўлидан борди, асарини “*Бисмиллаҳир раҳмонир раҳим*” деб бошлайди-да, кейин тўғридан-тўғри воқеаларни баён қилишга киришаверади.

“Ҳумоюннома”нинг “Бобурнома” дан фарқли жиҳатлари ҳам бор – Гулбаданбегим асарини туркийда эмас, форс тилида ёзди. Бу икки нарсдан дарак беради: “Ҳумоюннома” ёзилган даврда Бобур вафотидан ярим асрдан ортиқроқ вақт ўтган, Гулбаданнинг ўзи ва сарой аҳли туркийни тушунса ва унда сўзлашса ҳам, бироқ энди бу тилнинг мавқеи аввалгидек эмас эди. Иккинчидан, анъанага кўра, асарлар форсийда битилар эди. Мана шу сабабларга кўра, “Ҳумоюннома” форс тилида ёзилган.

“Ҳумоюннома” нинг “Бобурнома”дан яна битта фарқи – “Бобурнома” да воқеалар баёни хронологик тартибда, йилма-йил берилган бўлса, “Ҳумоюннома” да бундай тартиб йўқ.

“Гулбадан” номли асар муаллифи инглиз адибаси Маргарет Румер Годеннинг ёзишича, Бобуршоҳ ва Ҳумоюн ҳақида хотиралар ёзишни Акбаршоҳ яна икки кишига – Ҳумоюншоҳнинг яқин мулозимларидан Жавҳар офтобачи ва содиқ вазири Шайх Бояздга ҳам топширган эди¹.

Лекин, С.Азимжонова негадир “замонасининг барча олимларига, қариндош-уруғларига ва амирларига” ҳам шундай фармон берилган деб ёзади. Ҳар ҳолда, инглиз адибасининг фикри тўғрига ўхшайди. Акс ҳолда, кўплаб “Ҳумоюннома”лар мавжуд бўлган бўларди. Ваҳоланки, Акбаршоҳнинг фармонига биноан битилган иккита “Ҳумоюннома” маълум, холос².

Асар Шимолий Ҳиндистон тарихини ёритишга, Ҳумоюн ҳукмронлик қилган давр тарихини очиб беришга бағишланган. Шундай бўлса-да, асар Бобуршоҳ ҳаётининг сўнгги ярим йилини ҳам қамраб олган ва 1553 йилда Комрон Мирзонинг кўзига мил тортилиши воқеасида узилиб қолган. Демак, асарда тахминан 23 йиллик воқеалар баён этилган, лекин асар узилиб қолгани сабабли у аслида яна неча йиллик воқеаларни қамраб олгани ҳақидаги маълумотни биз бирон-бир манбада учратмадик. С. Азимжонованинг ёзишича,

¹ Жавҳар офтобачининг “Ҳумоюннома” си Ўз ФА Абу Райхон Беруний номидаги шарқшунослик институтида сақланмоқда.

² Жавҳар офтобачининг “Ҳумоюннома” си Ўз ФА Абу Райхон Беруний номидаги шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Шарқ ва Ғарбдаги қўлёзма хазиналари, таниқли олим ва давлат арбобларига қилинган муурожаатлар ҳеч қандай натижа бермаган, яъни асарнинг давоми топилганича йўқ.

“Ҳумоюннома”нинг ижтимоий фанлар тарихини ўрганишда ҳам аҳамияти катта. Асар форс тилида ёзилган, бироқ унда “Бобурнома” даги сингари ҳиндча сўзлар қўлланганлиги, шунингдек, ўзбекча сўзлар ҳам учраши сабабли ҳиндий, урду, ўзбек тиллари тарихий лексикологияси учун ҳам қимматли манба вазифасини ўтайди. “Ҳумоюннома” этнографларнинг тадқиқотлари учун ҳам бебаҳо материаллар беради.

Гулбаданбегим, Бобур ва Ҳумоюн даврида “бегимлар”нинг саройдаги мавқеи баланд бўлганлиги, улар айрим ҳолларда давлат ишларида ҳам иштирок этганлари ҳақида маълумот беради. Ана шундай бегимлардан бири Гулбаданнинг ўзи эди. У акаси Ҳумоюн ва жияни Акбаршоҳ даврида давлат ишларига аралашган, саройдаги ўзаро муносабатларни ҳал қилишда унинг фикри, маслаҳати катта аҳамиятга эга бўлган. Шундай эътиборли аёллардан яна Фарғонада Бобурнинг бувиси Эсондавлатбегим, Ҳумоюн ва Акбаршоҳ саройида Хонзодабегим, Моҳимбегим, Дилдорбегим ҳамда Бадахшон ҳоқими Султон Иброҳимнинг онаси Хуррамбегим ва бошқалар бўлган.

Гулбаданнинг асарида Ҳумоюн билан боғлиқ хотиралар айниқса катта аҳамиятга эга, чунки бу даврда у анча улғайиб қолган, воқеаларда бевосита ўзи иштирок этган эди. Бобур вафоти (1530) дан кейин Ҳиндистонда кураш авж олиб кетди, халқнинг аҳволи оғирлашди. Сиёсий ва ижтимоий жиҳатдан заифлашган мамлакатни Ҳумоюн сақлаб қола олмади – Ҳиндистон тахтини Шершоҳ Сурий эгаллади, Ҳумоюн эса аввал Кобул томонга укаларидан мадад сўраб борди, улардан кўмак ололмай, Эрон шоҳидан паноҳ истади. Ҳумоюннинг бу муваффақиятсизликларида ўзининг ҳам айби бор эди. Чунончи, у тахтга ўтириши биланоқ Комрон Мирзога Кобул билан Қандаҳордан ташқари Панжоб билан Ҳинд воҳасини ҳам кўшиб берди. Ҳумоюннинг ўз улуши бўлмиш Санбҳални эса Ҳиндолга, Меварни Аскаррий Мирзога топширди. Оқибатда ўз давлатини ҳал қилувчи ҳудудлардан ажратиб қўйди. Ҳумоюн отасининг васиятига амал қилиб укаларига меҳр-оқибат кўрсатишга ҳаракат қилди, лекин биронтасидан мурувват кўрмади. Натижада, 15 йил муддатга Ҳиндистон тахтидан айрилди ва “тахтсиз султон, тожсиз подшоҳ” бўлиб сарсон-саргардонликда юрди. 1555 йилда Эрон шоҳи Таҳмаспнинг кўмагида яна Деҳли тахтини қўлга киритди, лекин ярим йил ўтар-

ўтмас тасодифий ўлим топди, отаси Бобуршоҳ кўрган умр – 48 ёшда оламдан кўз юмди.

“Хумоюннома”нинг дунёда ягона нусхаси Британия музейида сақланмоқда. Уни ўрганишга А.С. Бевериж хоним салмоқли улуш қўшган – 1902 йилда асарни инглиз тилига таржима қилиб, катта сўзбоши ва шарҳлар билан нашр эттирди. А. Бевериж мазкур китобга “тенги йўқ ноёб асар” деб юксак баҳо берган. “Хумоюннома” 1996 йилда Францияда Жан Пол Ру ва Жан Луи Бакэ иштирокида француз тилига таржима қилиниб, чоп этилди. Нашр француз олими Бакэ Граммон, ўзбек олимлари Сабоҳат Азимжонова ва Акмал Саидовлар ёзган махсус муқаддималар билан бошланади.

Тил, этнография ва бошқа жиҳатларини текширишдан ташқари, “Хумоюннома”нинг Бобуршоҳга бағишланган қисмини “Бобурнома” билан қиёслаш ҳам қизиқ натижалар бериши мумкин. Бу иккала машҳур асарни айна бир тарихий воқеани икки хил нуқтаи назардан ёритгани маълум.

Битта мисол келтирамиз. Бобуршоҳнинг ҳаётидаги энг аламли воқеа опаси Хонзодабегимни ашаддий рақиби Шайбонийхонга эрга беришга мажбур бўлганидир. Шу воқеа “Бобурнома”да мана бундай келтирилган: *“Муҳосара имтидоди узоққа тортти. Захира ва озук ҳеч тарафдин келмади. Кўмак ва мадад ҳеч жавонибдин етишмади. Сипоҳий ва раият навмид бўлуб, бирар-иккирар қўргондин ташлаб қоча кириштиллар. Шайбоқхон қўргон элининг ожизлигин англаб, келиб Ғори Ошиқон навоҳисидида тушти. Мен ҳам Шайбоқхоннинг рўбарўйига Кўйи Поёнда Малик Муҳаммад мирзонинг уйларига келдим... Атроф ва жавонибтин билкулл маъюс бўлдук. Ҳеч тарафдин умидворлик қолмади. Озуқ ва захира кам эди. Бўлғони ҳам туганди. Ҳеч тарафдин озук ва захира келмади.*

Бу маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини орага солди. Агар бир тарафдин умидворлиг бўлса эди, ё захира бўлса, сулҳ сўзига ким қулоқ солур эди. Зарурат бўлди, сулҳгуна қилиб, кечадин икки паҳар бўла ёвушуб эдиким, Шайхзода дарвозасидин чиқилди...”

Гулбаданбегим эса мана бундай тасвирлайди:

“[Бобур] икки марта қилич зарби билан Самарқандни фатҳ қилдилар. Биринчи мартаба ҳазрати подшоҳ отам ўн икки ёшда эдилар ва иккинчи мартасида ўн тўққиз ёшда эдилар, учинчи мартасида эса йигирма икки ёшда эдилар. Олти ой қамалда (Самарқандда) бўлдилар. Султон Хусайн Мирзо Бойқародай амакилари Хуросонда бўла туриб, уларга ёрдам юбормадилар.

Кошгардаги Султон Маҳмудхон уларнинг тоғалари эди – улар ҳам ёрдам юбормадилар. Ҳеч қаердан мадад ва кўмак етмагач, умидсизликка тушдилар

Шундай бир пайтда Шоҳибекхон [Шайбонийхон] агар опангиз Хонзодабегимни бизга узатсангиз, биз ва сизнинг орамизда сулҳ тузилади ва иттифоқчилик алоқалари ўрнатилади, деб айтиб юборади.

Охири зарурат юзасидан Хонзодабегимни мазкур хонга узатиб, ўзлари (Самарқандни) ташлаб чиқдилар”.

Битта воқеага икки хил ёндошув яққол кўриниб турибди. Бу ва шу сингари фактлар айрим воқеаларга ойдинлик киритиши мумкин.

Таржима тарихига кўз ташланса, баъзи машҳур асарлар битта тилнинг ўзига бир неча марта ўгирилганига гувоҳ бўлиш мумкин. Бирон таниқли асарнинг таржимаси мавжуд бўлатуриб уни қайтадан таржима қилиш таржимондан улкан билим, матонат ва жасорат талаб қилади. Янги таржима аввалгисидан зинҳор кам бўлмаслиги, мумкин қадар устун бўлиши керак. Бир қатор тилларга қайта-қайта таржима қилинган асарлардан бири “Бобурнома”дир. У инглиз тилига тўлиқ шаклда уч марта, форс тилига икки марта, урду тилига эса икки марта тўлиқ, икки марта қисқа шаклда ўгирилган.

Давр ўтиши билан янги манба ва маълумотлар топилади, мавжуд фактларга муносабат ўзгаради – янги давр янги таржималарга эҳтиёж туғдиради.

“Ҳумоюннома”ни ўзбек тилига 1959 йили таниқли бобуршунос олима С. Азимжонова таржима қилган. Батафсил сўзбоши ва форсча матн билан бирга чоп эттирган. 1998 йили “Маънавият” нашриётида қайта нашр этилди. С. Азимжонова таржимаси салкам ярим аср мобайнида ўз вазифасини адо этди – шарқшунос, ҳиндшунос, тарихчилар ва бошқа соҳа мутахассислари ундан истифода этиб келдилар.

“Ҳумоюннома”ни форс тилидан таржимаси филология фанлари доктори, профессор Аҳмад Куронбеков томонидан ҳам амалга оширилган.

Ўтган давр ичида ўзимизда ва чет элларда Бобурийлар, хусусан Ҳумоюншоҳ даврига оид бир қанча тадқиқотлар юзага келди – “Ҳумоюннома”нинг француз ва урду тилларига таржимаси нашр этилди, инглиз адибаси Маргарет Румер Годеннинг “Гулбадан” асари чоп этилди¹ ва бошқалар. Асар тўрт қисмдан иборат: *Бобуришоҳ даври; Бобуришоҳ; Ҳумоюн ҳукмдорлиги даври; Акбар ҳукмдорлиги даври.*

¹ Rumer Godden. Gulbadan. 1980.

Асарда қайси шоҳ даври бўлмасин, нима ҳақда сўз кетмасин, асосий тимсол Гулбаданбегим, унинг ҳаётига оид тафсилотлар муаллифнинг диққат марказида туради. Муаллиф муслима аёллар таомилларга ёшлиқдан риоя қилишларини алоҳида таъкидлайди.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Бобурийлар даври тарихини ўрганишда муҳим манба ҳисобланган, “Бобурнома” нинг мантиқий давоми бўлган “Ҳумоюннома” асарининг таржималари бобуршуносликка улуш бўлиб қўшилади, тарихимизни янади кенгроқ ва чуқурроқ ўрганишда мутахассисларга муҳим манба вазифасини бажаради, деб умид билдирамыз.

REFERENCES

1. Бобурнома. П.Шамсиев, С.Мирзаев ва Эйжи Мано (Япония) нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи: С.Ҳасанов. – Т.: Шарқ, 2002.
2. Гулбаданбегим. Ҳумоюннома / Форс тилидан С.Азимжонова таржимаси. – Т.: Фан, 1959.
3. Румер Годен. Гулбадан / Инглиз тилидан Х.Сўфиева таржимаси. – Т.: Шарқ НМАК, 2007.
4. Файзиев Т. Темурий маликалар. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994.
5. Rumer Godden. Gulbadan. 1980.

**BXIMRAO AMBEDKARNING TA‘LIM BILAN
BOG‘LIQ FIKR-MULOHAZALARI**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398039>

Sadikova Mavjuda Kabilovna

Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti

Janubiy va Janubiy-Sharqiy Osiyo tillari kafedrası katta o‘qituvchisi

(+998) 93 5669248

mavjuda628@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola Hindiston qomusi loyihasining bosh muallifi, mashhur siyosatshunos va olim Bximrao Ambedkarning Hindistonda ta‘limni rivojlantirish bo‘yicha fikr-mulohazalariga bag‘ishlanadi.

***Kalit so‘zlar:** qomus, ta‘lim, o‘quv maskani, islohotchi, olim, jamiyat, taraqqiyot.*

ABSTRACT

This article provides an overview of the ideas and suggestions of the main author of Indian constitution project, political figure and scientist Doctor Bximrao Ambedkar about the development of education in India.

***Keywords:** constitution, education, educational institution, reformer scientist, society, development.*

Doktor Ambedkar mustaqil Hindiston qomusining bosh yaratuvchisi, yuqori iqtidorga hamda ishonchga sazovor rahbar bo‘lishi bilan birga buyuk pedagog va ta‘lim targ‘ibotchisi ham edi. U ta‘limni ilm qulfini ocha oladigan bir kalit hamda ijtimoiy o‘zgarish vositasidir deb bilar edi. Inson va hayvon ikkovi tabiatdan mavjudot, biroq inson ilmi bo‘lib hayvonga o‘xshab yashamaydi va intellektual salohiyatini hamda faoliyatini kuchaytiradi. Shuning uchun u o‘z nutqlarida ta‘limning ahamiyatini tushuntirib, yigit-qizlarni ta‘limga katta e‘tibor qaratishlariga chaqiradi. Ular ta‘limni faqat bolalarni rivojlantirish vositasi yoki hayot kechirish vositasi deb bilmaydi, balki uni jamiyatni o‘zgartirish hamda ijtimoiy inqilobni boshlashning kuchli vositasi deb tan oladi.

Turli olim va pedagoglar ta‘limni keng tushuncha sifatida ifoda etadilar va uni turlicha talqin qiladilar.

Ba‘zi olimlar ta‘lim tanga va ruhiyatga mukamallik beruvchi omil deb aytadilar, ba‘zilar esa ichki potensialni namoyon etuvchi omil deb biladilar. Doktor Bximrao Ambedkar bu fikrlashni chetlab o‘tib ta‘limni ijtimoiy tenglik va insoniyat salohiyatini o‘stiruvchi omil deb aytadi.

Doktor Ambedkar o‘zining kitoblarida maqola va nutqlarida ta‘limning maqsadlari haqida ochiq-oydin fikrlar bildiradi. U aqliy rivojlantirishni ta‘limning maqsadi sifatida qabul qiladi. U kitobiy ilmga nisbatan mustaqil fikrlashga kuch beradi. Uning fikricha, fakt va tamoillarning miyaga singdirish ta‘limning maqsadi bo‘lishi kerak emas, balki fakt va tamoillarni to‘g‘ri baholay olishda aqliy potentsiallik paydo qilish - ta‘limning maqsadini yaratish lozim.

Jamiyatning taraqqiyoti uchun uning a‘zolarini vijdonli bo‘lishi kerak, chunki vijdonli shaxs o‘z bilimini jamiyatning kelajagi uchun sarflaydi. Ilmiy dunyoqarashni o‘stirish ham ta‘limning maqsadi bo‘lishi lozim. Uning yordamida talabalar o‘z masalalarini echimini ilmiy yo‘l bilan topa olsinlar, asosli fikr-mulohazalarga yondashib ularni tahlil qila olsinlar va shu bilan birga asoslab bera olishsin.

Doktor Ambedkarning fikriga ko‘ra, ijtimoiy tenglik va demokratik tuyg‘ularni rivojlantirish ham ta‘limning maqsadi bo‘lishi kerak. O‘shandagina biz ideal jamiyatni qura olamiz. Ta‘limning maqsadi uzluksiz qiymatni oshirishda hamdir. Uzluksiz qiymatni oshirish insonda dustona tuyg‘ularni uyg‘otadi deydi u. Uzluksiz qiymat ichida mustaqillik, tenglik va birodarlik his-tuyg‘ularini o‘stirishga urg‘u beradi. Ta‘limning maqsadi imsonning shaxsiyatini yaratish hamda uning aqlini va fikrlashini uyg‘otishi kerak. U aytadiki, ta‘limning maqsadi insonni na fagat hayotligida gunohlardan asrab qoladi, balki vafotidan so‘ng do‘zax azoblaridan saqlab qolishi lozim.

Doktor Ambedkar ta‘limni hayotning ajralmas qismi deb bilib, ijtimoiy tenglik va demokratik his-tuyg‘ularni rivojlantiruvchi fanlarning o‘qish dasturida muhim joy ajratilishini ta‘kidlaydi. O‘quv dasturlarini tuzishda o‘quvchilarga to‘liq erkinlik berish tarafdoridir. Ambedkar an‘anaviy ildiz otgan o‘quv dasturlariga qarshi chiqadi. Uning fikrlashicha, o‘quv dasturi jamiyat ehtiyojlarini e‘tiborga olgan holda o‘quv dasturida isloh qilish lozim. U aytadiki, oliy o‘quv dargohlarning o‘quv dasturida keng ramka yaratish lozim va o‘qituvchilar o‘sha ramka doirasida o‘zlarining mustaqil fikrlarini bayon qilishsin. Bundan ular filosofiya va logika o‘quv dasturlariga o‘rin berish kerak degan fikrda ekanliklaridek tuyuladi.

Doktor Ambedkar keng tarqalgan o‘qitish metodlarini hech birini qo‘llab-quvvatlamaydi, o‘qitish uslubida tub o‘zgarishlarni hohlar edi. O‘qitishda demokratik usullarni qo‘llash tarafdori bo‘lib qoldi. U barcha talabalar o‘qishga qiziqqan holda o‘z shaxsiyatini o‘stira olsin degan fikrda edi. U shunday o‘qitish usuli tarafdori ediki, bunda o‘qituvchi faqat dars beruvchi olim bo‘lib qolmay, keng ma‘noda uning individualligi bo‘lsin. Shu orgali u ta‘limning samaradorligini oshirishni hohlar edi. Shu nuqtai nazardan u debat usulini quvvatlaydi. O‘qitishni jonlantirish maqsadida o‘quvchining qiziqishlari va qabul qilishga assoslangan o‘qitish metodi tarafdori edi. Shu sababli ular qaysi bir oligohda talabalarga bilim bermasinlar, ularda katta taasurot qoldirganlar.

U eski va yangi jamiyatni qiyoslab o‘rganadi. Doktor Ambedkar muammolarning echimini ilmiy usulda topish hamda fakt va fikrlarni jamlab, ularni tahlil qilish hamda ularni har tomonlama tekshirishga urg‘u berar edi. Ular o‘z ustozlari bilan birgalikda realistik metodni tan oldi va u orqali ta‘lim berish bilan bog‘liq g‘oyalarni ilgari surdi.

Doktor Ambedkar o‘quv yurtlarini bir ijtimoiy tashkilot deb bilardi. U bu o‘quv maskanlarini shunday ko‘rishni hohlar ediki, ular kelgusida jamiyatni shakllantirishda yordamchi bo‘la olsin. Shuning uchun an‘anaviy o‘quv yurtlarining ko‘rinishini tan olmagan, chunki ularda bolalarga eski an‘ana va qarashlardan ilm berilardi, ular ijtimoiy birxillikka va rivojlanishga to‘sqinlik qiladi. U bolalar yangi shakladgi o‘quv maskanlarida ta‘lim olish bilan birga madaniyatli va jamiyat uchun foydali bo‘lib etishishlari lozim deydi.

Ambedkar sohib o‘quv maskanlarini jamiyatni harakatlantiruvchi zvenosi deb bilardi, shuning uchun u kollektiv ta‘lim usuliga katta e‘tibor beradi hamda o‘quv maskanida erkinlik, tenglik va birodarlik vaziyatini yaratishni ta‘kidlardi. Uning aytishicha, ta‘limning maqsadi shaxsni o‘z-o‘zini hurmat va o‘zini rivojlantirish va ahloqiy o‘sishdir. Bularning hammasi uchun ijtimoiy namunalar qadr-qimmatga va odob-ahloqqa tola yuqori ijtimoiy atmosfera zarur, bularni esa o‘quv maskanlarida yaratish mumkin.

Doktor Ambedkarning fikricha, ustoz ilmga chanqoq, bilimga bog‘liq va o‘ziga ishongan bo‘lishi lozim. U o‘qituvchini davlatning boshqaruvchisi deb biladi. Uning aytishicha, ta‘limning maqsadi shaxsni ruhiy yuksaltirishdir, bu esa o‘qituvchi salohiyatli bo‘lsagina amalga oshadi.

Ambedkar sohib o‘qituvchining demokratik va hamdardlik qarashlarini ham himoya qiladi. U aytadiki, o‘quvchilarni kamsitmay, saxiy qalbli, murruvatli, samimiy bo‘lish lozim. O‘qituvchi o‘z fanini oliy darajada bilishi va eng yangi

bilimlar bilan to‘ldirib turishi kerak va axloqiy sifatlarga ega va kamtarin bo‘lish kerak deydi, va shundagina u o‘z shogirdida axloqiy qadriyatlarni o‘stirishi va yuksak axloqni yarata olishi mumkin bo‘ladi. Bilim oluvchilar esa qiziquvchan va bilimga chanqoq bo‘lishlari lozim deb aytadi.

Agar biz Hindistonning inqirozga yuz tutishi va qaytadan barpo bo‘lishini o‘rgansak, buning asosiy sababi ayollarning savodsizligi ekanligining guvohi bo‘lamiz. Hozirgi paytda buning achinarli tomoni savodxonlik masalasida ham bizning mamlakat ancha orqada qolgan. Ambedkar sohib aytadilarki, dalitlar (past tabaqa vakillari) va ayolarning ilmli qilmasdan, mamlakat taraqqiyoti haqida gap yuritish bu hom hayoldek gap, shuningdek ayollarni ilmli qilmaslik ham mamlakat rivojiga katta to‘siq bo‘ladi, va ayollarga ham erkinlik va tenglik huquqlarini berish kerak. Xotin-qizlarga erkaklar kabi ta‘lim berish lozim, toki ular mamlakat rivojlanishida erkaklar bilan elkama elka turib o‘z hissalarini qo‘sha olsinlar. Doktor Ambedkar aytadiki, bugungi qizlar ertaga jamiyatda turli vazifalarni: qaynona, kelin, ona kabilarni bajarishadi. Agar ular ziyoli va madaniyatli bo‘lishsa, jamiyat o‘z-o‘zidan rivojlanaveradi. Chunki ular oilani bunyod qiluvchi va o‘zgartiruvchilardir. Oila ayoli o‘qimishli, madaniyatli bo‘lsa, o‘sha oilaning farzandlari ham taraqqiyot yo‘lidan boradilar, butun mamlakat ayollari o‘qimishli bo‘lsa, unda butun mamlakat taraqqiy qiladi va mamlakatimiz o‘zining yo‘qotgan ”dunyo ustozini” nomiga qaytadan erisha oladi.

Doktor Ambedkar dalitlarga ta‘lim berish tarafdori edi. U ilmdan insonning aqli o‘sadi va aqlli inson yaxshi-yomonni farqlay oladi deydi. Shuning uchun u dalitlarning uxlab yotgan ongini uyg‘otish hamda yashash darajasini yuksaltirish uchun ta‘limni muhim va zarur deb biladi. Ambedkar ta‘lim shunday qurolki, u dalitlar tabaqasini ilmsizlik, muhtojlik, qorong‘ulikdan ozod qila oladi deydi. Ta‘lim ularning g‘ururini uyg‘otib, zulm ishsizlikka qarshi kurashishga layoqatli qila oladi.

Doktor sohib kattiq ishonar ediki, ta‘lim tufayli dalitlar orasida katta o‘zgarish bo‘ladi va o‘zlarining mayda-chuyda ishlarini tashlab, katta katta ishlarni qilishga qiziqqa boshlaydilar. Ta‘lim orqali dalitlar ijtimoiy tenglik va qullik zanjirlarini uza oladilar.

Yuqoridagi fikrlarga va faktlarga asoslanib xulosa qilish mumkinki doktor Bximrao Ambedkar tomonidan ilgari surilgan ta‘lim bilan bog‘liq fikr-mulohazalar Hind jamiyatini qurishdagi taraqqiyot yo‘lida olin boruvchi maqsadli va foydali chora edi.

Ambedkar sohib ta‘limni mamlakat va jamiyatning vujudga kelishi va rivojida vosita deb bilardi va shu bilan birga ijtimoiy erkinlik, tinchlik va birodarlik

tuyg‘ularini o‘stirishdagi taraqqiyot yo‘li deb ham hisoblardi. Ta‘limsiz inson na tinchlikka erisha oladi va na insoniylikka. Daraxtning qurib qolmasligi uchun suvning keragi bo‘lganidek, inson tanasining yashashi uchun ovqat kerak bo‘lganidek, jamiyatning yashashi va qurilishi uchun ta‘lim zarurdir. Yani inson o‘zi ta‘lim olgan holda boshqalarni ham ilimli qilishi kerak.

REFERENCES

1. Satyanarayan “Baba soxib, Daktar Ambedkar”. Dilli 1992
2. D.R.Jatav “Doktor Ambedkar ek prakhar vidrohi”. Nayi Dilli 2004
3. Юрлова Е.С “Б.Р.Амбедкар: жизнь творчество и наследие”. М., 2020
4. Амоголовнова Д.Д. “Буддизм и политилизация религии в Индии; Новаяна Бхимрао Амбедкара” М., 2008
5. <https://rashtriyashiksha.com>
6. <https://www.scotbuzz.org>.
7. <https://m.youtube.com>
8. <https://jivani.org>
9. <https://hindi.oneindia.com>
10. <https://hi.m.wikipedia.org>

ТЕАТРАЛЬНЫЕ АДАПТАЦИИ ТВОРЧЕСТВА А.П. ЧЕХОВА В ИНДИИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398058>

Индира Адильевна Газиева,

Российский государственный гуманитарный университет

Москва, Россия

indira@rggu.ru

АННОТАЦИЯ

Предметом исследования являются театральные адаптации художественного произведения А.П. Чехова на различных индийских подмостках. Наша цель – проанализировать адаптацию литературного произведения посредством невербальных знаковых систем. В задачу включен вопрос эквивалентности в переводе с языка оригинала художественного текста языком театральных образов. Нам делается вывод о том, что в большинстве случаев при театральной адаптации происходит культурный поворот и такую адаптацию можно считать самостоятельным произведением по отношению к оригиналу.

Ключевые слова: *А.П. Чехов, теория адаптации, культурный фон, театр*

ABSTRACT

The subject of the research focuses on the theatrical adaptations of Anton Chekhov's stories on a various Indian stages. Our goal is to analyze the adaptation of a literary work through non-verbal sign systems. The problem includes the issue of the equivalence in translation from the original language of a literary text to the language of theatrical images. We conclude that in most cases, theatrical adaptation is accompanied by a cultural turn and such adaptation can be considered a self-sufficient work in relation to the original.

Keywords: *Anton Chekhov, theory of adaptation, cultural background, theater*

Известно, что театральной адаптации художественного средства зачастую переписывается в соответствии с требованиями театра и изменяется в пьесу или мюзикл. Литературное произведение интерпретируется в театральную постановку, также являющейся одним из видов интерсемиотического перевода. Мировая популярность театральных адаптаций произведений А.П. Чехова

постоянно растет. И индийские постановки также становятся доказательством актуальности этой темы. Марагрита Лаэра в своей книге “Theatre and Adaptation: Return, Rewrite, Repeat” отмечает, что термин «адаптация» применяется к широкому спектру театральных действий, сценарий и контекстов, в которых происходит своего рода трансформация. Это относится не только к драматургической практике превращения, например, романа в сценарий пьесы, области, традиционно занимаемой драматургами. Он также охватывает работу режиссеров и их мизансцены, работу актеров во время спектакля и репетиций, работу переводчиков по переводу текста с одного языка на другой и работу зрителей по своим отзывам на переработанное произведение. По ее словам «Театр переписывает историю и делает это постоянно. Он переделывает убеждения, перерабатывает старые и бывшие в употреблении объекты и собирает их в новые воплощенные переживания. Он приспособливается к текущим непредвиденным обстоятельствам и ситуациям, как вид животных, борющийся за выживание путем эволюции. Театр призван изменить мир вокруг себя» [3, 2014 p. 2].

Пьесы А.П. Чехова не раз ставились и продолжают ставятся на сцене индийских театров. Осуществляя в 1967 г. в полупрофессиональном театре “Ятрик” в г. Дели постановку пьесы “Чайка” режиссер пьесы отметила, что «Мы несем ответственность за то, чтобы зритель узнал Чехова. Трудно было сохранить национальный русский колорит “Чайки”. Мы добивались того, чтобы чеховская пьеса, сыгранная на английском языке индийскими актерами, донесла до зрителей не абстрактные эмоции персонажей, а драму русской девушки в определенный период русской истории» [2, 1967]. По мнению Банвант Гарги многие индийские театральные коллективы стремятся донести до индийского зрителя психологическую глубину чеховских пьес, однако «европейские пьесы, исполняемые в индийских национальных костюмах, обычно не производят впечатления на публику. В них нет ни четкости и отрывистости европейской речи, ни специфической атмосферы и колорита восточной драмы. Ольга и Ирина с их мечтательностью и грустью по своему душевному складу – типичные русские женщины, и то, что режиссер облачил их в сари, не придало им индийских национальных черт» [1, 1963: С. 149].

На индийских студенческих театральных подмостках ставятся спектакли «Чайка», «Вишневый сад» и «Дядя Ваня» на языках хинди, панджаби, маратхи, бенгали, являющиеся самыми популярными произведениями Чехова в Индии, а также и другие пьесы. В Национальной школе драмы в Нью-Дели, являющимся

театральным учебным заведением при Министерстве культуры правительства Индии, ежегодно проходят театральные фестивали такие как – “Bharat Rang Mahotsav”. Здесь русская классика интерпретируется в индийской обстановке и, таким образом, типичная сложность чеховских персонажей получает индийскую окраску адаптации пьесы чеховской «Чайки» (1895 г.) на языке хинди под названием «Hansini» («Милая») [4]

Пьеса А.П. Чехова «Предложение» (1888 г.) в адаптации на языке пенджаби под названием «Предложение руки и сердца» проходит в помещении театра “Little Theatre Group” в Нью-Дели. Постановка театральной труппы из Гургаона “Merry Go Round” совместно с режиссером Саурава Падхи воссоздает диалоги Чехова и ситуативный юмор в пенджабской версии. Для привнесения региональных нюансов и юмора, а также для привлечения общества к местным формам пенджабского искусства в пьесу интегрированы традиционные формы танца и музыки, такие как – бхангра, исполняемая народными танцорами из штата Пенджаб [5].

Пьеса А.П. Чехова «Беззащитное существо» (1887 г.) на языке хинди ставится на подмостках театральной труппой “Actor Unveiled” в округе Нойда (Дели) и идет под названием “Vah phir aae gi” («Она снова придет») истории Радхи Шармы (старушка Щукина) и тихого и прилежного управляющего банком. Режиссер-постановщик пьесы Кану Прия отметил, что он предпринял попытку адаптировать пьесу А.П. Чехова «Беззащитное существо» под вкусы современной публики и, поскольку в период публикаций творчества Чехова в мировом обществе в конце XIX века главенствовали сексистские предрассудки, то в большинстве чеховских пьес женщины являлись объектами насмешек. В связи с этим все роли этой пьесы (старушку Щукину, Кистунова Петра Александровича, чиновника банка и Алексея Николаевича, сотрудника банка) играет женский состав.

Постановка пьесы А.П. Чехова «Дядя Ваня» на английском и конкани языках проходит в рамках фестиваля Serendipity Arts Festival в штате Гоа, и в г. Мумбаи, штат Махараштра. Режиссером спектакля является Рехан Энджиниер, который считает, что в большинстве своих рассказов Чехов довольно двусмысленно трактует перемены, происходящие в результате распада старого общественного строя. В Индии эта пьеса выходит под названием «Громкий Ваня» и все роли, как и мужские, так и женские также играют женщины в спортивных костюмах и без макияжа. Они разыгрывают историю страдающего подагрой профессора и его очаровательной молодой жены, которые приезжают

в загородное поместье, где любовь, разочарование и соперничество дрожат под пасторальным и сидячим образом жизни. Актрисы играют всех персонажей, часто меняя роли и костюмы во время диалогов, в то время как Гай Хершберг аккомпанирует вживую на фортепиано, гавайской гитаре «укулеле» и виолончели. В первых репликах спектакля известная индийская актриса французского происхождения Калки Кёклен играющая главную роль дяди Вани задает вопрос – «Что мы можем сделать? Как мы проживаем жизнь, терпя испытания и страдания, которые налагает на нас судьба? И когда мы умрем Бог смилостивится над нами?». Во время премьеры спектакля Кёклен находилась в стадии беременности и в течение двух с половиной часов на сцене (разбитых на три антракта) выполняет сложные физические действия, такие как прыжки со столов и стульев. В индийской постановке затрагиваются такие вопросы, как человеческие отношения, изменение климата и любовь, и все это актриса Кёклен интерпретирует пьесу Чехова как более широкую глобальную идею единства [6].

На факультете театроведения Университета Христа в г. Бангалор была поставлена чеховская пьеса «Чайка» на языке каннара. Преподаватель колледжа Филипп Сулим, драматург сообщает, что «несмотря на то, что пьеса была написана более ста лет назад, ее действие происходит в сельской местности и фокусируется на конфликтах между четырьмя главными героями, она все же актуальна и сегодня. Персонажи пьесы переживают множество эмоций и трудностей, и это то, что люди могут понять, потому что конфликты, с которыми они сталкиваются каждый день и в нынешнее время имеют место быть. Актерский состав представлен студентами, изучающие театральное искусство, и они изображают персонажей вдвое старше себя. Им пришлось потратить много времени, чтобы изучить русскую культуру, манеры и костюмы русских жителей того времени, прежде чем приступить к их изображению на сцене [7].

Произведения А.П. Чехова пользуются огромной популярностью в Индии из-за того, что в его произведениях поднимаются вопросы человеческих отношений. Поэтому индийские режиссеры любят адаптировать чеховские пьесы из-за их оригинальности и феноменальности, что дает им широкий простор для новаторства. Цель исследования состояла в том, чтобы проанализировать адаптацию литературного произведения посредством невербальных знаковых систем и в задачу был включен вопрос об эквивалентности в переводе с языка оригинала художественного текста языком

театральных образов. Нам делается вывод о том, что в большинстве случаев при театральной адаптации происходит культурный поворот и такую адаптацию можно считать самодостаточным произведением по отношению к оригиналу.

REFERENCES

1. Гарги, Балвант. Театр и танец Индии. М., 1963. С. 148-149.
2. Симонов В. “Чайка” под звездами // Советская культура. 1967. 25 апреля.
3. Laera, M. Theatre and Adaptation: Return, Rewrite, Repeat. Bloomsbury Publishing Plc. London, 2014. ISBN: 978-1-4725-2241-2. URL: file:///C:/Users/0128/Downloads/Theatre_and_Adaptation_Return_Rewrite_Re%20(1).pdf (дата обращения 11.09.2022).
4. Chekhov's “The Seagull” reinvented with Indian twist. 2017// URL: https://www.business-standard.com/article/pti-stories/chekhov-s-the-seagull-reinvented-with-indian-twist-117020800624_1.html (дата обращения 05.07.2022).
5. Chekov's 'The Marriage Proposal' adapted in Punjabi. 2018. https://www.business-standard.com/article/pti-stories/chekov-s-the-marriage-proposal-adapted-in-punjabi-118072400794_1.html (дата обращения 05.07.2022).
6. Nath, D. A Family Album. Actor Kalki Koechlin on the adaptation of Anton Chekhov’s Uncle Vanya, a global idea of unity and having a baby. 2019 // URL:<https://indianexpress.com/article/entertainment/a-family-album-kalki-koechlin-play-6173902/> (дата обращения 12.09.2022).
7. Fernandes, S.M. Anton Chekhov’s The Seagull to be staged in Bengaluru. 2020 // URL: <https://timesofindia.indiatimes.com/entertainment/kannada/theatre/anton-chekhovs-the-seagull-to-be-staged-in-bengaluru/articleshow/74255782.cms> (дата обращения 15.09.2022).

**INCLUSIVITY OF baburid tradition: ADAPTATION OF
INDIGENOUS FOOD PRACTICES**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398080>

Ray Chowdhury Rituparna

PhD in South & South-East Asian Studies, 2021, University of Calcutta, Kolkata,
India,

PhD Title : The British And Their Inner World In South And South-East Asia:
A Survey of Colonial Domesticity in India, Burma and Malaya
1860 -1940

Assistant Professor in History

Rishi Bankim Chandra Evening College, Naihati
West Bengal State University, West Bengal, India

Telephone : +918442965145

Email: rrc555@gmail.com

INTRODUCTION

Pleasures may be divided into six classes, to wit, food, drink, clothes, sex, scent and sound. Of these, the noblest and most consequential is food; for food is the body's stay, and the means of preserving life. It is not prohibited to take delight in food, or to occupy oneself and specialize in it.

The above quote is from an early cookbook from Baghdad, which again draws its inspiration from the Holy Quran and proclaimed food as the 'the noblest and most consequential' among the six pleasures. Islamic theology thus acknowledges food as a primary pleasurable delight of life. This was in sharp contrast to traditional Hindu dogma which demanded austerity and abstinence from all kinds of pleasure, food being one of the very basic forms of it. Although variety of food, both vegetarian and non-vegetarian were in practice in the traditional Hindu society, however the satisfaction attached to food was considered rather too materialistic. Consumption in Hindu dogma was necessary merely for sustenance and never was an enjoyable fare. The gratification ensued as a consequence of eating good food was indeed a Mughal import. In fact, the non-vegetarian Indian food, as we know today had its precursor in Mughal cuisine. The stereotypical image of the Mughal cuisine, popularly known till date are about the variety of non-vegetarian/ meat preparations.

However, the following quote from the 16th Century *Ain-I- Akbari* echoed the belief in the efficacy of the Indic system of dietary pattern, which heavily lent towards vegetarianism and had influenced the dietary preference of the emperor Akbar.

His majesty cares very little for meat, and often expresses himself to that effect. It is indeed from ignorance and cruelty that, although various kinds of food are obtainable, men are bent upon injuring living creatures, and lending a ready hand in killing and eating them; none seems to have an eye for the beauty inherent in the prevention of cruelty, but makes himself a tomb of animals. If his majesty had not the burden of the world on his shoulders, he would at once totally abstain from meat; and now it is his intention to quit by degrees, conforming, however, a little to the spirit of the age.

The benefits of the Hindu diet, consisting mainly of vegetables, was thus being advocated by the Mughals. This essay hence focuses on the adaptability of the Indic vegetarianism by the so-called alien invaders of South Asia. Here it is argued that the Mughals advocated the harmonious adaptability of the Mughal cuisine with varied transcultural and transnational practices and upheld the message of syncretism.

Appropriation of the essence of the concept of *Ahimsa* by the Mughals

Emperor Akbar was profoundly influenced by the doctrine of *Ahimsa*, and issued numerous *farmans* or royal orders, forbidding the killing of animals and fish and discouraging meat-eating for up to six months in the year. *Ahimsa* emerged as a spiritual doctrine of Hinduism, Buddhism and Jainism, which literally means non-injury and non-violence towards not only any kind of living creatures but as well as in words, thoughts and actions. Although, *Ahimsa* as an ethical concept traced its lineage to the sacred Vedas. However, the evolution of the concept of *Ahimsa* as a non-injury to animals developed in the later Vedic phase, particularly as settled agriculture came into force, instead of pastoralism. *Ahimsa* later became the central concept in the *Upanishads*. As pointed out by D. N. Jha in his *The Myth of the Holy Cow*,

The Upanisadic texts went so far as to question the efficacy of animal sacrifice and gave primacy to asceticism as means of achieving self-realization read new meanings in the sacrifice, and propounded the notion of *ahimsa*.

The rise of Buddhism and Jainism from the eighth to the sixth century BCE and their stringent advocacy of *Ahimsa* further popularized the doctrine of vegetarianism among the masses. Akbar thus to respect the traditions of his majoritarian subjects tried to curb the indiscriminate slaughter of animals. This in a

sense was unprecedented in Indian history and he could be compared with the Mauryan King Ashoka, who also issued rock edicts banning the slaughter of animals. Ashoka, of course was bound by his Buddhist religious obligations to issue such order. Akbar, himself a devout Muslim, however was not under any such pressure to maintain such restrictions. Akbar, tried to maintain harmonious co-existence within his empire which was composed of various ethnicities and diverse religious affiliations. He even tried to restrict eating beef at his court and avoided other foods that would offend Hindus and Jains. He was rather inquisitive and wanted to know about other religions and often assembled scholars belonging to different religions including Islam, Hinduism, Jainism, Zoroastrianism and even Jesuit scholars and engaged in serious spiritual interactions. He even tried to introduce a new faith, *Deen-i-Ilahi*, which combined the elements of different religions. He himself tried to practice what he preached and as mentioned by Abul Fazl, Akbar abstained completely from meat on Fridays and on his birthday on Sundays. He fasted regularly and frequently and ate only once in the day.

In the course of twenty-four hours his majesty eats but once, and leaves off before he is fully satisfied; neither is there any fixed time for his meal. But the servants have always things so far ready, that in the space of an hour, after the order has been given, a hundred dishes are served up.

Delectable Vegetarian Recipes from the Royal Kitchen

Abul Fazl chronicled the functioning of the imperial kitchen and classified three types of dishes. The first dish known as *Sufiyana* was comprised only of vegetarian delicacies. These included *Zard birinj* (Zarda/sweet rice), *khushka* rice, plain rice, *pahit* or lentils cooked with ghee, ginger, cumin seeds and asafoetida, mostly eaten with *khushka* rice. While *Sag* cooked from spinach and other green leaves, fennel seeds, ghee, onions, ginger, pepper, cardamoms and cloves, was described by Abul Fazl as, ‘is one of the most pleasant dishes.’ There were also references of various kinds of sweets including several types of *halwa*. Halwa again was imported by the Mughals to India which reflect the diverse culinary influences adopted by the Mughals in Indian context.

Khichri was one of the major dishes of *Sufiyana*. In fact, *khichdi* a quintessential Indian vegetarian dish, became the favourite of the Mughal rulers. So much so Jahangir (1605-1627) the son and successor of Akbar, absolutely adored it. He particularly favoured the ‘bajra khichdi’ which he had encountered in western India. He recorded,

Of the food that is particular to the people of Gujarat, there is the bajra khichri, a mixture of split peas and millet boiled together. It is a kind of split grain which does not grow in any other country but Hindustan. It is cheaper than most vegetables. As I had never eaten it, I ordered them to make some and bring it to me. It is not devoid of flavour, and it suited me well. I ordered that on days of abstinence, when I partake of dishes not made of flesh, they should frequently bring me this khichri.

In fact as Francois Bernier, the French traveller and physician recorded *Khichdi* was the primary item of food of the masses during Jahangir's grandson Aurangzeb's reign. The Mughals hence embraced the indigenous practices and customs including local delicacies. Jahangir, adopted many of his father's rituals. A treatise written by the Jesuit missionary Jeronimo Xavier, recorded that Jahangir, like his father used to begin his day with worshipping the sun. He also imbibed the taste of vegetarianism from his father and it is said that he indulged only in vegetarian food for nine months of the year. He out of his reverence for his father, continued the custom of observing *ahimsa* on Sundays, the birthday of his father and on Thursdays to commemorate his accession to the throne. Even Aurangzeb (1658-1707) known for his religious orthodoxy and narrow outlook, chose to live an austere and puritanical life. He rarely consumed meat and mainly restricted himself to a vegetarian fare. He like his ancestors before him, had a passion for fruits, he particularly loved mangoes. Aurangzeb granted his father, Shah Jahan (1628-1658) to eat his favourite dish every day when he imprisoned him at Agra fort. Shah Jahan on the advice of the prison cook instead of any elaborate ingredient, chose chick pea so that he could eat a different dish out of it every day.

Acculturation of indigenous Food Practices

The adoption of Vegetarian fare was a conscious policy endorsed by the Mughals particularly from Akbar onwards, so as to strengthen the edifice of Mughal rule in India. The founder of the Mughal Empire Zahiruddin Muhammad Babur (1483-1530), in his brief stay in Hindustan never could accustom himself with the climate or food of Hindustan. Babur who hailed from Central Asia and grew up in Ferghana Valley, now shared between Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan, earned for the fruits and dried nuts from his homeland. His memoir *Baburnama* is full of description of the land and its opulent fruits. Babur lovingly recalled,

Grapes, melons, apples and pomegranates, all fruits indeed, are good in Samarkand; two are famous, its apple and its *sahibi* (grape).

Whenever Babur described any town of his homeland, he invariably mentioned its lush produce. Babur, for example while describing Bukhara cited the following,

Bukhara... it is a fine town; its fruits are many and good, its melons excellent; none matching them for quality and quantity... The Bukhara plum is famous; no other equals it. They skin it, dry it and carry it from land to land with rarities; ... Fowls and geese are much looked after in Bukhara. Bukhara wine is the strongest made... it was what I drank when drinking in those countries at Samarkand.

Babur longed for his homeland, particularly its food. Although he made several attempts to regain Samarkand, he failed to control it permanently so, tried to recreate a part of his homeland by importing seeds and gardeners and built gardens whenever he could. So that he could at least savor the taste of Central Asian melons, peaches, apricots, pistachios, walnuts and almonds in his Indian sojourn. These ingredients played a significant part in creating a unique Mughal gastronomic culture. Babur thereby was a harbinger of the modern-day Mughlai cuisine, which his descendants adapted and crafted an enduring cuisine which redefined the cooking culture of the sub-continent. Many of these ingredients are still widely used in many Indian dishes including non-vegetarian dishes.

The ethos of Indian culture naturally entails syncretism as it came under diverse confluences from varied contact zones since its ancient past. In this context, India's culinary culture could also lay veritable claim to influence transcultural socialising and adaptability. Despite the mainstream understanding of the meat loving Mughals, there were instances where animal free diet was advocated and freely consumed. In fact, it is said that Humayan (1508-1556), the son and successor of Babur abstained from meat for several months while he laid siege to regain his throne of the sub-continent. Whether this act was undertaken out of reverence towards his majority Hindu subjects or was it observed just for his health in order to sustain the long and arduous campaigns remains debatable. However, it could not be denied that since Akbar, the Mughals tried to be more tolerant towards the indigenous gastronomic values for political reasons. Akbar, for instance abolished *Jiziya*, a discriminatory tax which the non- Muslims had to pay. He even encouraged translation of Hindu texts, including *Mahabharata* and various *Puranas* and *Upanishadas*. He appointed Hindus including Rajputs to diverse important administrative posts and established matrimonial relations with Hindu Rajput Kings. These measures were directed to include his majoritarian subjects within the umbrella of Mughal rule; it gave a message of syncretic inclusiveness from the Mughal emperors. In fact, his son Jahangir and grandson, Shah Jahan shared a Hindu lineage through their mothers. The Mughal culinary culture hence encompassed vegetarian diet within its ambit thereby enriching the already prosperous consumption culture of

the Baburid/Mughal legacy. So, India’s gastronomic journey can lay claim to be constituted by transcultural socialising and migration where the Baburid heritage left a lasting impact.

Conclusion

The Mughal royal house thus not only endorsed vegetarianism, they themselves practised it too. It also portrayed the disposition of the Mughals towards their conquered subjects. It was not all about and imposition of the Mughal cultural practices by suppressing the indigenous cultural traits, as mainstream understanding tends to represent. There was definite acculturation and adaptability of local customs and practices in everyday consumption habits of the Mughals. The adaptation of vegetarian dishes hence provided an alternative insight into the common understanding of the meat loving Mughals.

Notes and References

1. Cited from Toby Peterson, “The Arab influence on Western European Cooking,” in *Journal of Medieval History*, 6 (3), 1980, p. 322.
2. Blochmann, H. (trans.1927). *Abul Fazl Allami’s The Ain-I-Akbari*, Vol. 1, (2nd ed.), Calcutta: Asiatic Society, p. 64.
3. Stuart, Tristram. (2006). *The Bloodless Revolution: A Cultural History of Vegetarianism from 1600 to Modern Times*. New York & London: W.W. Norton & Company, p. 264.
4. Jha, D.N. (2009). *The Myth of the Holy Cow*. (7th reprint.) New Delhi: Navayana Publishing Pvt Ltd., p.42.
5. Sen Taylor, Colleen. (2016). *Feasts and Fasts: A History of Food in India*, India: Speaking Tiger Publishing. p.183.
6. Blochmann, H. (trans. 1927). Vol.1, p. 64.
7. Blochmann, H. (trans. 1927). Vol.1, p. 59.
8. Blochmann, H. (trans. 1927). Vol.1, p. 62.
9. Blochmann, (trans.1927). Vol. 1, p. 62.
10. Rogers, Alexander. (trans.1900). *The Tuzuk-i-Jahangiri; or, Memoirs of Jahangir*, London: Royal Asiatic Society. p. 419.
11. Ray Chaudhuri, Tapan and Irfan Habib. (2008). *The Cambridge Economic History of India*, Vol. 1: c 1200-c1750, New York: Cambridge University Press. p. 152.
12. Flores, Jorge. (2016). *The Mughal Padshah: A Jesuit Treatise on Emperor Jahangir’s Court and Household by Jeronimo Xavier*, Leiden: Brill. p. 58.

-
13. Sen Taylor, (2016). p.190.
  14. Beveridge, Annette S., (trans. 2017) *Baburnama*, Rupa Publications, New Delhi. p. 45.
  15. Beveridge, (trans. 2017). p.48.
  16. Sen Taylor, (2016). p.182.

ТАШКЕНТСКАЯ ШКОЛА, НОСЯЩАЯ ИМЯ ВЕЛИКОГО СЫНА ИНДИИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398100>

Nosirova Dildora
24-maktab

Имя индийского Премьер-министра Лала Бахадура Шастри увековечено на узбекской земле. Именно здесь в 1966 году великий сын Индии закончил свои земные дни, проведя в Ташкенте 10 января исторические переговоры с президентом Пакистана Аюбханом, завершившиеся подписанием Декларации о прекращении военных действий.

В память об историческом деятеле, так много сделавшем для развития своей страны и укрепления индийско-узбекских отношений, в Ташкенте его именем были названы улица.

Эта школа определила мою судьбу, потому что я сама являюсь её выпускницей.

Наша школа действительно уникальна, ведь преподавание хинди в ней ведется с далекого 1956 года. И при этом – она единственная на всю страну.

Поэтому очень символично, что именно эта школа была названа после событий 1966 года именем Премьер-министра Индии. В 1974 году перед школой был установлен уникальный памятник, уже второй в столице, который бережно передает образ Лала Бахадура Шастри – человека мира, философа и политика, старавшегося уравновесить любые конфликты силой добра и разума.

Равновесием отличается и изучение хинди, ведь в нём так много общего с узбекским языком, который является родным для учеников этой школы, расположенной на улице Сагбан в старогородской части Ташкента. Школьники отмечают одинаковость в построении предложений двух языков, их радует встреча со знакомыми словами в хинди. Преподавание ведется с 5-го класса во всех без исключения классах.

Раньше наблюдалась постепенная тенденция к сокращению объема изучения хинди в школе. Он был внедрен в обучение со 2 класса, малышей делили на 3 группы, а в пятых классах уже оставляли только один класс на хинди и четыре – на английском языке.

Ситуация поменялась кардинальным образом после визита в 2018 году Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева в Индию. Язык был возвращен во все пятые классы и на уроках хинди каждый класс делится на две группы для лучшего усвоения языка. Проходят в школе и английский язык, но только до изучения хинди - с 1 по 4 класс.

Результаты должного отношения к изучению хинди не заставили себя ждать. В школу №24 приезжают сегодня учиться даже с других концов Ташкента, выпускники находят себя в туризме, совместном с индийскими компаниями бизнесе, выбирают профессии педагога и переводчика. Стоит только отметить, что все преподаватели хинди в ташкентской школе – её же выпускники. Заканчивал школу №24 и первый Посол Узбекистана в Индии Сурат Миркасимов, Заведующая кафедрой Юго-Восточных языков профессор Улфат Мухибова, старшие преподаватели Мухаррам Мирзаева, Бахтиёр Касимов и многие другие.

Встречаясь со специалистами Узбекистана в ходе встреч с индийскими делегациями, мероприятий в Посольстве Индии в Ташкенте, я очень часто, знакомясь с ними, с радостью узнаю, что они – выпускники нашей школы разных лет

Не только педагоги, но и ученики школы становятся частными участниками встреч с официальными индийскими делегациями, различных мероприятий в честь праздников и памятных дат этой страны.

Уже традиционно мы встречаем представителей Индии 2 октября – в день рождения Лала Бахадура Шастри, кроме того в день его памяти – 11 января у нас неоднократно бывали сыновья и внуки Премьер-министра. В сентябре мы торжественно проводим в школе Праздник индийского языка, 26 января отмечаем – День республики. Эти и другие даты мы празднуем вместе с представителями Посольства этой великой страны, Индийского культурного центра в Ташкенте, членами различных индийских официальных делегаций.

Не только присвоение этой ташкентской школе имени Лала Бахадура Шастри притягивает сюда гостей из Индии. Здесь царит теплая атмосфера большого интереса к удивительной стране с древней историей, желания школьников говорить на хинди на любые темы, отвечать на вопросы и задавать их на замечательном языке, который на школьном уровне учат только здесь.

Поколение за поколением в Узбекистане вырастают выпускники этой уникальной школы, которые потом являются связующим звеном между двумя

нашими странами – кем бы они в будущем не стали, в какой сфере бы не работали.

В школе действует музей, экспонаты которого рассказывают детям о личности Шастри и в целом об Индии. Для школьников важно найти на просторах ютуба мультфильм, звучащий на хинди, различные другие видео материалы, которыми они могут поделиться с друзьями и учителями.

А я прошу чтобы для изучения хинди было в неделю отведено 5 часов, а не 3 как сейчас. И многое делаю для того, чтобы школьники получили больше знаний в этой уникальной школе. Именно в этом году по нашей инициативе совместно с профессорами Ташкентского Государственного Университета Востоковедения были разработаны и опубликованы учебники нового поколения по хинди для 5-11 классов. До этого преподавание хинди основывалось на учебных материалах, разработанных 30-40 лет назад. Новые учебники удобны и тем, что подготовлены на двух языках – хинди и узбекском.

Такой огромный труд было бы невозможно завершить без поддержки большого числа соратников. Научная экспертиза учебников была проделана представителями профессорско-преподавательского состава кафедры хинди Университета Востоковедения. Редактуру изданных книг было осуществлено со стороны директора Индийского культурного центра профессора Чандера Шекхара.

Поддержку выпуску учебников оказал конгрессмен, президент Индийского совета по культурным связям (ICCR) Винай Сахасрабуддхе.

Индийской стороной также оказывается активная и постоянная поддержка для пополнения нашей библиотеки самыми различными изданиями и книгами на хинди. Налаживается также при таком содействии школьный обмен. Перед началом этого учебного года нам посчастливилось делегацией в составе 3 учеников и 2 педагогов побывать в Индии и ознакомиться с деятельностью институтов хинди в Дели и Агре. Надеюсь, это станет началом большого пути по взаимобмену опытом и знаниями, возможностью для наших ребят и их педагогов ознакомиться лично со страной их мечты.

А о высокой оценке встречи с ребятами из этой школы делегаций Индии красноречиво свидетельствуют записи в гостевой книге. Здесь оставили самые теплые отзывы член Законодательного собрания штата Гуджарат Виджай Рупани, Анил Кумар Шастри, министр обороны Раджнатх Сингх и многие другие гости, ставшие друзьями нашей школы. Школы, достойно носящей имя Лала Бахадура Шастри, школы, ставшей индийским островком Ташкента и

всего Узбекистана, где есть возможность с детства приобщаться к языку и культуре Индии – страны великой истории и очень интересной современности.

भारत के महान सपूत के नाम पर स्कूल

भारत के प्रधानमंत्री लाल बहादुर शास्त्री का नाम उज़्बेक धरती पर अमर है। यह 1966 में था कि भारत के महान सपूत ने अपने सांसारिक दिनों को समाप्त किया, 10 जनवरी को ताशकंद में पाकिस्तानी राष्ट्रपति अयूबान के साथ ऐतिहासिक वार्ता आयोजित की, जिसका समापन शत्रुता की समाप्ति पर घोषणा पर हस्ताक्षर के रूप में हुआ।

उस ऐतिहासिक शख्सियत की याद में जिसने अपने देश के विकास और भारतीय-उज़्बेक संबंधों को मजबूत करने के लिए बहुत कुछ किया, ताशकंद में उनके नाम पर एक सड़क का नाम रखा गया।

इस स्कूल ने मेरी किस्मत तय की, क्योंकि मैं खुद इसका ग्रेजुएट हूँ।

हमारा स्कूल वाकई अनोखा है, क्योंकि इसमें 1956 से हिंदी पढ़ाई जाती रही है। और साथ ही - यह पूरे देश में एकमात्र है।

इसलिए, यह बहुत प्रतीकात्मक है कि इस विशेष स्कूल का नाम भारत के प्रधान मंत्री के नाम पर 1966 की घटनाओं के नाम पर रखा गया था। 1974 में, स्कूल के सामने एक अनूठा स्मारक बनाया गया था, जो पहले से ही राजधानी में दूसरा है, जो लाल बहादुर शास्त्री की छवि को ध्यान से बताता है - दुनिया का एक व्यक्ति, एक दार्शनिक और राजनेता जिसने सत्ता के साथ किसी भी संघर्ष को संतुलित करने की कोशिश की। दया और तर्क से।

हिंदी का अध्ययन भी संतुलित है, क्योंकि इसमें उज़्बेक भाषा के साथ बहुत कुछ समान है, जो पुराने शहर ताशकंद में सागबन स्ट्रीट पर स्थित इस स्कूल के छात्रों के मूल निवासी है। स्कूली बच्चे दो भाषाओं में वाक्यों के निर्माण में समानता पर ध्यान देते हैं, वे हिंदी में परिचित शब्दों को पाकर प्रसन्न होते हैं। बिना किसी अपवाद के सभी कक्षाओं में 5वीं कक्षा से अध्यापन संचालित किया जाता है।

अतीत में, स्कूलों में पढ़ाई जाने वाली हिंदी की मात्रा में कमी की ओर धीरे-धीरे रुझान रहा है। इसे कक्षा 2 से शिक्षा में पेश किया गया था, बच्चों को 3 समूहों में विभाजित किया गया था, और पाँचवीं कक्षा में उन्होंने केवल एक कक्षा हिंदी में और चार अंग्रेजी में छोड़ी थी।

2018 में उज्बेकिस्तान गणराज्य के राष्ट्रपति शवकत मिर्जियोयेव की भारत यात्रा के बाद स्थिति नाटकीय रूप से बदल गई। भाषा को सभी पाँचवीं कक्षा में वापस लाया गया है और हिंदी पाठों में प्रत्येक कक्षा को बेहतर भाषा अधिग्रहण के लिए दो समूहों में विभाजित किया गया है। स्कूल और अंग्रेजी में पास हो, लेकिन हिंदी सीखने से पहले - पहली से चौथी कक्षा तक।

हिंदी के अध्ययन के प्रति उचित दृष्टिकोण के परिणाम आने में ज्यादा समय नहीं था। आज, ताशकंद के अन्य हिस्सों से भी, स्नातक स्कूल नंबर 24 में पढ़ने के लिए आते हैं, वे खुद को पर्यटन में पाते हैं, भारतीय कंपनियों के साथ व्यापार करते हैं, एक शिक्षक और अनुवादक के पेशे का चयन करते हैं। गौरतलब है कि ताशकंद स्कूल के सभी हिंदी शिक्षक स्वयं के स्नातक हैं। भारत में उज्बेकिस्तान के पहले राजदूत सूरत मिर्कासिमोव ने स्कूल नंबर 24 से स्नातक किया, प्रोफेसर उल्फत मुखिबोवा, दक्षिण-पूर्वी भाषाओं के विभाग के प्रमुख, वरिष्ठ शिक्षक मुहर्रम मिर्जावा, बख्तियार कासिमोव और कई अन्य।

भारतीय प्रतिनिधिमंडलों के साथ बैठक के दौरान उज्बेकिस्तान के विशेषज्ञों के साथ बैठक, ताशकंद में भारतीय दूतावास में कार्यक्रम, मुझे अक्सर, उन्हें जानकर, मुझे यह जानकर खुशी होती है कि वे विभिन्न वर्षों के हमारे स्कूल के स्नातक हैं।

न केवल शिक्षक, बल्कि स्कूल के छात्र भी आधिकारिक भारतीय प्रतिनिधिमंडलों के साथ बैठकों में, छुट्टियों के सम्मान में विभिन्न कार्यक्रमों और इस देश की यादगार तिथियों में निजी भागीदार बनते हैं।

परंपरागत रूप से, हम लाल बहादुर शास्त्री के जन्मदिन 2 अक्टूबर को भारत के प्रतिनिधियों से मिलते हैं, और 11 जनवरी को, उनकी स्मृति के दिन, प्रधान मंत्री के

बेटे और पोते बार-बार हमारे पास आते हैं। सितंबर में, हम पूरी तरह से स्कूल में भारतीय भाषा महोत्सव मनाते हैं, और 26 जनवरी को हम गणतंत्र दिवस मनाते हैं। हम इन और अन्य तिथियों को इस महान देश के दूतावास के प्रतिनिधियों, ताशकंद में भारतीय सांस्कृतिक केंद्र, विभिन्न भारतीय आधिकारिक प्रतिनिधिमंडलों के सदस्यों के साथ मनाते हैं।

इतना ही नहीं इस ताशकंद स्कूल में लाल बहादुर शास्त्री के नाम का असाइनमेंट भारत के मेहमानों को आकर्षित करता है। एक प्राचीन इतिहास के साथ एक अद्भुत देश में बहुत रुचि का एक गर्म माहौल है, स्कूली बच्चों की किसी भी विषय पर हिंदी बोलने की इच्छा, सवालों के जवाब देने और उन्हें एक अद्भुत भाषा में पूछने की इच्छा है जो केवल स्कूल स्तर पर यहां पढ़ाया जाता है।

पीढ़ी दर पीढ़ी, इस अनूठे स्कूल के स्नातक उज्बेकिस्तान में बड़े होते हैं, जो तब हमारे दोनों देशों के बीच एक कड़ी बन जाते हैं - चाहे वे भविष्य में कोई भी हों, चाहे वे किसी भी क्षेत्र में काम करें।

स्कूल में एक संग्रहालय है, जिसके प्रदर्शन बच्चों को शास्त्री के व्यक्तित्व और सामान्य रूप से भारत के बारे में बताते हैं। स्कूली बच्चों के लिए यह महत्वपूर्ण है कि वे YouTube पर एक हिंदी-साउंडिंग कार्टून, विभिन्न अन्य वीडियो सामग्री खोजें, जिसे वे दोस्तों और शिक्षकों के साथ साझा कर सकें।

और मैं पूछता हूं कि सप्ताह में 5 घंटे हिंदी पढ़ने के लिए आवंटित किए जाएं, न कि 3 घंटे अभी। और मैं यह सुनिश्चित करने के लिए बहुत कुछ करता हूं कि इस अनूठे स्कूल में छात्रों को अधिक ज्ञान मिले। इस वर्ष, हमारी पहल पर, ताशकंद स्टेट यूनिवर्सिटी ऑफ ओरिएंटल स्टडीज के प्रोफेसरों के साथ, ग्रेड 5-11 के लिए हिंदी पाठ्यपुस्तकों की एक नई पीढ़ी विकसित और प्रकाशित की गई थी। इससे पहले, हिंदी शिक्षण 30-40 साल पहले विकसित शिक्षण सामग्री पर आधारित था। नई पाठ्यपुस्तकें भी सुविधाजनक हैं क्योंकि वे दो भाषाओं - हिंदी और उज़्बेक में तैयार की जाती हैं।

इतनी बड़ी संख्या में सहयोगियों के सहयोग के बिना इतना बड़ा कार्य पूरा करना संभव नहीं था।

Tashkent school named after the great son of India

The name of Indian Prime Minister Lal Bahadur Shastri is immortalized on Uzbek soil. It was here in 1966 that the great son of India ended his earthly days, having held in Tashkent on January 10 historic negotiations with Pakistani President Ayubhan, culminating in the signing of the Declaration on the Cessation of Hostilities.

In memory of the historical figure who did so much for the development of his country and the strengthening of Indian-Uzbek relations, a street was named after him in Tashkent.

This school determined my fate, because I myself am its graduate.

Our school is really unique, because Hindi has been taught in it since the distant 1956. And at the same time - it is the only one in the whole country.

Therefore, it is very symbolic that this particular school was named after the events of 1966 after the Prime Minister of India. In 1974, a unique monument was erected in front of the school, already the second in the capital, which carefully conveys the image of Lal Bahadur Shastri - a man of the world, a philosopher and politician who tried to balance any conflicts with the power of kindness and reason.

The study of Hindi is also balanced, because it has so much in common with the Uzbek language, which is native to the students of this school, located on Sagban Street in the old city of Tashkent. Schoolchildren note the similarity in the construction of sentences in the two languages, they are pleased to meet familiar words in Hindi. Teaching is conducted from the 5th grade in all classes without exception.

In the past, there has been a gradual trend towards a reduction in the amount of Hindi taught in schools. It was introduced into education from grade 2, the kids were divided into 3 groups, and in the fifth grade they left only one class in Hindi and four in English.

The situation changed dramatically after the visit of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to India in 2018. The language has been brought back to all fifth grades and in Hindi lessons each grade is divided into two

groups for better language acquisition. Pass at school and English, but only before learning Hindi - from 1st to 4th grade.

The results of proper attitude to the study of Hindi were not long in coming. Today, even from other parts of Tashkent, graduates come to school No. 24 to study, they find themselves in tourism, doing business together with Indian companies, choosing the professions of a teacher and translator. It is only worth noting that all the Hindi teachers in the Tashkent school are its own graduates. Surat Mirkasimov, the first Ambassador of Uzbekistan to India, graduated from school No. 24, Professor Ulfat Mukhibova, head of the Department of South-Eastern languages, senior teachers Muharram Mirzaeva, Bakhtiyor Kasimov and many others.

Meeting with specialists from Uzbekistan during meetings with Indian delegations, events at the Embassy of India in Tashkent, I very often, getting to know them, I am happy to know that they are graduates of our school of different years

Not only teachers, but also students of the school become private participants in meetings with official Indian delegations, various events in honor of the holidays and memorable dates of this country.

Traditionally, we meet representatives of India on October 2, the birthday of Lal Bahadur Shastri, and on January 11, the sons and grandsons of the Prime Minister have repeatedly visited us on the day of his memory. In September, we solemnly celebrate the Indian Language Festival at the school, and on January 26 we celebrate Republic Day. We celebrate these and other dates together with representatives of the Embassy of this great country, the Indian Cultural Center in Tashkent, members of various Indian official delegations.

Not only the assignment of the name of Lal Bahadur Shastri to this Tashkent school attracts guests from India. There is a warm atmosphere of great interest in an amazing country with an ancient history, the desire of schoolchildren to speak Hindi on any topic, answer questions and ask them in a wonderful language that is taught only here at the school level.

Generation after generation, graduates of this unique school grow up in Uzbekistan, who then become a link between our two countries - no matter who they become in the future, in whatever area they work.

The school has a museum, the exhibits of which tell children about the personality of Shastri and about India in general. It is important for schoolchildren to find a Hindi-sounding cartoon on YouTube, various other video materials that they can share with friends and teachers.

And I ask that 5 hours a week be allotted for studying Hindi, and not 3 as now. And I do a lot to ensure that students get more knowledge in this unique school. It was this year, on our initiative, together with the professors of the Tashkent State University of Oriental Studies, that a new generation of Hindi textbooks for grades 5-11 was developed and published. Prior to this, Hindi teaching was based on teaching materials developed 30-40 years ago. The new textbooks are also convenient because they are prepared in two languages - Hindi and Uzbek.

Such a huge work would not have been possible to complete without the support of a large number of associates.

मॉरीशस में हिन्दी की स्थिति
STATUS OF HINDI IN MAURITIUS

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398124>

(Alka Dhanpat, Mavrikiyada hindi tili)

डॉ अलका धनपत

वरिष्ठ प्राध्यापिका

हिन्दी विभाग

महात्मा गांधी संस्थान, मॉरीशस

Ph : +230 – 5490 0554

Mail: drdunputh@gmail.com

Annotatsiya: Mavrikiyada hindi tilining rivojlanishi, hindi tilining ta'lim tizimida, mediada, badiiy adabiyotda qo'llanishi, Mavrikiyada hind halqining ko'pgina qismi istiqomat qilishi bois hind filmlari.qo'shiqlari hindi tili rivojida katta o'rin tutishi kbi masalalar haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: badiiy adabiyot, oily ta'lim. Hind filmlari, ingliz koloniyasi, mustaqillik.

हिन्दी की स्थिति को लेकर आज मॉरीशस देश की गणना उन देशों में होती है, जहाँ हिन्दी का अध्ययन-अध्यापन पी०एच०डी स्तर तक निर्बाध हो रहा है। हिन्दी भाषा के प्रचार-प्रसार में भारत के बाद यदि किसी अन्य देश का नाम लिया जाता है तो वह मॉरीशस ही है। मॉरीशस में हुए ग्यारहवें विश्व हिन्दी सम्मेलन (2018) में मॉरीशसीय जनता का उत्साह तथा उनके साथ हिन्दी में बातचीत करते हुए, विदेशों से आए सभी हिन्दी प्रेमियों ने यह महसूस किया कि यहाँ हिन्दी से केवल प्रेम ही नहीं वरन् हिन्दी भाषा तथा संस्कृति को लोग जीते भी हैं।

मॉरीशस के महात्मा गांधी संस्थान में अन्य कुछ भारतीय भाषाओं (तमिल, तेलुगु, भोजपुरी, मराठी, उर्दू) के साथ-साथ हिन्दी भाषा का भी अध्ययन-अध्यापन होता है। यहाँ छात्र डिप्लोमा, बी०ए पार्ट टाइम, बी०ए ऑनर्ज़ फुल टाइम तथा एम०ए की भी शिक्षा प्राप्त करते हैं। हिन्दी प्रचारिणी सभा अपनी बैठकाओं में परिचय, प्रथमा, मध्यमा तथा उत्तमा की कक्षाएँ हर शनिवार/रविवार को लगाती है तथा आज उत्तमा उत्तीर्ण छात्र को हिन्दी डिप्लोम के समकक्ष मानकर, बी०ए पार्ट टाइम में प्रवेश मिल जाता है।

आज हिन्दू परिवारों के लगभग सभी छात्र कक्षा छह तक हिन्दी विषय का अध्ययन करते हैं। इनमें कुछ गैर हिन्दू छात्र भी अब हिन्दी भाषा को सीखने में रुचि लेने लगे हैं। कक्षा 7 – 9 तक भी अधिकतर ये छात्र हिन्दी विषय को ही लेना पसंद करते हैं। केंब्रिज से एस०सी, तथा एच०एस०सी की परीक्षाओं में भी हिन्दी विषय हैं, पर अन्य विषयों में अधिक रुचि तथा ये विषय व्यावसायोन्मुखी अधिक हैं। इस कारण हिन्दी पढ़ने वाले छात्रों की संख्या में कमी आ जाती है। आज भी बी०ए ऑनर्ज हिन्दी में 35-40 छात्र प्रवेश लेते हैं।

इस लक्ष्य तक पहुँचने के लिए मॉरीशस के हिन्दी प्रेमियों, भारतीय संस्कृति के उपासकों को काफ़ी संघर्ष करने पड़े। आज भी अपनी भाषा तथा अस्मिता के लिए, वे अनवरत संघर्षरत हैं।

मॉरीशस एक ऐसा टापू है, जो चारों ओर समुद्र से घिरा है। यह देश विभिन्न जातियों भाषाओं, धर्म तथा संस्कृति के वैविध्य के लिए प्रसिद्ध है। मॉरीशस 12 मार्च सन् 1968 को अंग्रेज़ों के शासन से स्वतंत्र हुआ।

सन् 1810 में अंग्रेज़ों ने इस टापू पर अपना स्वत्वाधिकार कर लिया था। इनसे पूर्व फ्रेंच और डच यहाँ पर शासन करते थे। इस टापू पर माडागास्कर से गुलामों को लाकर कार्य करवाए जाते थे। सन् 1834 में मॉरीशस में भी गुलामी प्रथा का अंत हुआ। गुलामों ने खेतों में कार्य करने से इन्कार कर दिया। ऐसे में अंग्रेज़ों का ध्यान (जो उस समय भारत के भी शासक थे) भारतीय किसानों की ओर गया। इस टापू पर गन्ने की खेती के लिए भारतीय मज़दूरों को लाने के लिए शर्तबंदी प्रथा के तरीके का उपयोग किया गया। इस शर्तबंदी के अंतर्गत भारत के बिहार तथा उत्तर-प्रदेश के आस-पास के ज़िलों से गरीब-अनपढ़ मज़दूरों को 5 वर्ष के एग्रीमेंट के अन्तरगत मॉरीशस टापू पर बहला-फुसला कर लाया गया। समुद्र की कष्टदायी यात्रा को तय कर, ये मॉरीशस पहुँचते थे। तब इन्हें कोठी मालिकों के हवाले किया जाता था। ये भारतीय गिरमिटिया मज़दूर अपने साथ अपनी भोजपुरी बोली तथा कुछ धार्मिक ग्रंथ आदि भी लाए थे। लोकगीत, मानस की चौपाइयाँ, कबीर भजन आदि उनकी ताकत थे। दिन भर के कठोर परिश्रम के बाद संध्या समय बैठकाओं में ये गिरमिटिया मज़दूर बिरहा, भजन, मानस चौपाइयों आदि का गान कर, अपना सुख-दुख भुला पाते थे।

सन् 1834 से 1901 तक का समय इन गिरमिटिया मज़दूरों के जागरण का काल नहीं था। गांधीजी अफ्रीका से वापिस भारत की ओर लौटते हुए, 1901 में मॉरीशस में कुछ दिनों के लिए रुके। इम दिनों में हुए संवादों के माध्यम से ही वे इन गिरमिटियों की दुर्दशा को समझ गए। सन् 1907 में गांधी जी ने बैरिस्टर मणिलाल डॉ० को मॉरीशस भेजा। मणिलाल डॉ० ने 15 मार्च 1909 को हिंदुस्तानी समाचार पत्र निकाला। यह पत्र उन भारतीयों की आवाज़ बना। यह पत्र हिन्दी तथा अंग्रेज़ी में था।

सन् 1910 में मणिलाल डॉ० ने मॉरीशस में आर्य समाज की भी स्थापना की। मॉरीशस में हिन्दी के प्रचार-प्रसार में आर्य सभा ने अतुलनीय योगदान दिया। पं० आत्माराम ने सन् 1921 में हिन्दी में ‘मॉरीशस का इतिहास’ तथा हिन्दू मॉरीशस’ (1936) जैसी पुस्तकों का सृजन किया। इन पुस्तकों ने भारतवंशियों का मार्गदर्शन किया। इन्होंने हिन्दी में अन्य कई पुस्तकें भी लिखीं। उस समय में भारतीय गिरमिटिया मज़दूर अपने बच्चों के लिए जो सोचते थे पं० जी लिखते हैं –

‘वह कमाई छोड़ कर छोकरे को पाठशाला में भेजना, पाँच छह साल तक उसके लिए कपड़ा लत्ता, खाना-पीना तथा पुस्तकें आदि में खर्च करना। यह सब कुली की नज़र में फिज़ूल बात हैं।’ (पृ० २९३)

‘इसके सिवाय कुलियों को यह भी डर रहता था कि अंग्रेज़ी पढ़ने से छोकरा ज़रूर ही बिगड़ जाएगा और ईसाई बन जाएगा।’ (पृ० २९४)

सन् 1878 में गवर्नर फ़ायरे तथा सन् 1885 में अंग्रेज़ गवर्नर हिंंगिसन के प्रयासों से टापू के 5 स्कूलों में पूर्वीय भाषाओं का प्रयोग शुरू किया गया। ये दोनों गवर्नर कुलियों का हित भी सोचते थे। सन् 1935 तक कई महानुभावों के सफलप्रयासों के से लगभग 48 सरकारी एवं सरकार समर्थित पाठशालाओं में भारतीय भाषाएँ छात्र पढ़ने लगे थे। 1947 में पूर्वी भाषाओं के साथ-साथ फ्रेंच, अंग्रेज़ी आदि में साक्षरता की जागरूकता ने आंदोलन का रूप लेना शुरू किया। 1948-1949 में भारतीय भाषाओं का लिए संघर्ष बढ़ा। स्वतंत्रता से पूर्व तथा बाद में भी पूर्वी भाषाओं जिसमें हिन्दी भी थी, इन भाषाओं को महत्व नहीं दिया गया। हिन्दी विषय को

मॉरीशसीय प्राइमरी शिक्षण में यूरोपियन भाषाओं यथा फ्रेंच तथा अंग्रेज़ी के बराबर नहीं रखा गया ।

हिन्दी विषय को अन्य विषयों के समान पूरा अधिकार तथा समकक्षता मिले इसके लिए गवर्नमेंट टीचर्स यूनियन, मॉरीशस ने (GTU) मॉरीशसीय सर्वोच्च अदालत को चुनौती देकर 1994 में इंग्लैंड में प्रिवी कौंसिल तक लड़ाई लड़ी तथा उनकी जीत ने मॉरीशस में हिन्दी विषय को मुख्य विषयों के समकक्ष बना दिया । अब हिन्दी पढ़ने के लिए छात्र विशेष रूप से प्रेरित होने लगे ।

मॉरीशस में हिन्दी में छात्रों को पढ़ाने के लिए प्राइमरी ऐज्यूकेटर, सैकेंड्री ऐज्यूकेटर तथा हिन्दी प्रवक्ताओं भी आवश्यकता बनी ही रहती है । इनके लिए प्रशिक्षण-कोर्स मॉरीशस इंस्टीट्यूट ऑफ मॉरीशस (MIE) तथा महात्मा गांधी संस्थान के मिले जुले सहयोग से चलते हैं । ये कोर्स हैं – टीचर्स डिप्लोमा प्रोग्राम (TDP) पोस्ट ग्रेज्यूएट सर्टिफिकेट इन एज्यूकेशन (PGCE)

तृतीयक स्तर या विश्वविद्यालय स्तर पर आज हिन्दी विभाग के सभी अध्यापक पी०एच०डी हैं । प्रत्येक वर्ष इनके छात्रों के कार्यों का मूल्यांकन करने के लिए भारत से भाषा विशेषज्ञ भी आते हैं, जिनका चयन मॉरीशस युनिवर्सिटी करती है ।

मॉरीशस में हिन्दी के प्रचार प्रसार में अनेक संस्थाओं का अतुलनीय योगदान रहा है यथा - आर्य सभा, हिन्दी प्रचारिणी सभा, आर्य रविवेद सभा, देश के सभी सरकारी स्कूल (4146 स्कूल) सैकेंड्री कॉलेज तथा मॉरीशस विश्वविद्यालय के अंतर्गत महात्मा गांधी संस्थान ।

हिन्दी के प्रसार में मीडिया का योगदान भी उपेक्षित नहीं किया जा सकता । चौबीस घंटे हिन्दी गानों का प्रसारण, टीवी पर फ़िल्मों, धारावाहिक आदि आज गैर हिन्दी भाषी भी देखना तथा सुनना पसंद करते हैं, तब वे हिन्दी सीखते हैं ।

मॉरीशस का हिन्दू पंडित समाज वह चाहे आर्य समाजी हो या सनातनी, पूजा-पाठ, धार्मिक अनुष्ठान आदि सभी कार्य, हिन्दी तथा संस्कृत में ही करते हैं । विवाह-विधि भी वे संस्कृत के मंत्रों के साथ हिन्दी में ही सम्पन्न करवाते हैं ।

मॉरीशस में हिन्दी लेखकों की भी एक समृद्ध परंपरा है – अनंत, सोमदत्त बखोरी, चिंतामणि, सीबोरत, महेश रामजियावन, पूजानन्द नेमा, बृजमोहन, भानुमती नागदान, कल्पना लालजी, सुरीति रघुनंदन, धनराज शंभु, प्रह्लाद रामशरण आदि ।

अंततः कह सकते हैं कि हिन्दी की डगर है तो कठिन, पर मॉरीशस वासियों ने हिन्दी को अपने हृदय में स्थान दे रखा है । आज भी मॉरीशस का हिन्दू अपनी हिन्दी को एक विरासत के रूप में, अपनी आने वाली पीढ़ी को देकर जाने की चाह रखता है और उसके लिए वह प्रयास तो करता है, पर दुःख इस बात का है कि घरों में भोजपुरी तथा हिन्दी के स्थान पर बोलचाल की भाषा क्रियोल बोली ने ले ली है । आज मॉरीशस की संपर्क भाषा क्रियोल है, राजभाषा अंग्रेज़ी तथा फ्रेंच हैं संस्कार की भाषा हिन्दी है । इसलिए हिन्दी आपको मॉरीशस की जनता की भाषा के रूप में सुनाई नहीं देती ।

इंडोलोजी की दुनिया और उप्साला (स्वीडन): बदलता हुआ भारत, बदलता हुआ
JAHON MIQYOSIDA HINDIY TILI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398146>

हाइंस वरनर वेस्लर (उप्साला, स्वीडेन)
(Hindshunoslik olami va Shvetsiya)
Heinz Werner Wessler (Shvetsiya)
Tel: +46731025086

Annotatsiya: Ushbu maqolada Shvesiyada hindi tilini o'rgatishni boshlanish tarixi, unga bo'lgan qiziqish sabablari va rivojlanib borayotgan Hindiston haqidagi mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: oliy o'quv yurtlari, qiziqish, yevropa, sanskrit, madaniyat, hindistonlik.

एक तो यह है कि यूरोप के दर्जनों विश्वविद्यालयों में ऐसे संस्थान और विभाग हैं जहाँ इंडोलॉजी के नाम से भारतीय भाषाएं पढ़ाई जाती हैं। पेरिस के कॉलेज दे फ्रांस में सन १८१४ में स्थापित किये गए प्राध्यापक पीठ के बाद १९. सदी के दौरान में यूरोप के विभिन्न राष्ट्रों में पूर्व से पश्चिम, और दक्षिण से उत्तर तक भाषा, साहित्य और सांस्कृतिक इतिहास का अध्ययन-अध्यापन आज तक चलता रहा।

ऐसा नहीं कि यहाँ के कुछ लोग अपनी जुबान को छोड़कर संस्कृत या हिंदी या दूसरी कोई भाषा बोलने लगे और अपने बच्चों को पढ़ाने लगे। पर दूसरी तीसरी चौथी भाषा के रूप में कुछ लोगों की दिलचस्पी भारतीय भाषाओं की तरह जाने लगी। और यहाँ की अकादमिक जीवन में इंडोलॉजी के लिए एक छोटी सी जगह बनी रही।

यानी भारतीय भाषाओं और संस्कृतियों के अध्ययन-अध्यापन की परंपरा इधर अब दो सौ साल की है। पढ़ाई भाषा और साहित्य पर आधारित है, और पहले से संस्कृत पहली जगह पर होती थी, पर फ्रांस के प्रसिद्ध हिंदुस्तानी के ज्ञानी Garcin de Tacy (१७९४-१८७८) के ज़माने से आधुनिक भाषाओं और साहित्य पर भी कुछ हद तक ध्यान दिया गया था।

उप्साला में संस्कृत की पढ़ाई १८३८ में शुरू हुई। Otto Fredrik Tullberg (१८०२-१८५३) से मिटिक भाषाओं के प्रोफेसर रहे, पर १९ सदी के शुरुआती दशकों में संस्कृत साहित्य और भाषाशास्त्र का ज्ञान प्रचलित होने पर संस्कृत सीखने के लिए जर्मनी गए और वापस लौटकर खुद पढ़ने लगा।

१८९२/९३ में उप्साला में एक प्राचार्य पीठ खोला गया। वहां से पूरी एक परंपरा आने लगी, इंडोलॉजी की, तुलनात्मक भाषाविज्ञान की और सांस्कृतिक इतिहास की। हमारे यहाँ उप्साला में भी William Smith (१९४२-२००९) के ज़माने से केंद्र बिंदु आधुनिक भाषाओं पर रहा। स्मिथ बंगाली के बड़े ज्ञानी थे और मध्यकालीन पूर्वी उत्तर भारत के साहित्य पर लिखते रहे। वैसे हिंदी १९६० के दशक से पढ़ाई जाती है। जब से मैं यहाँ प्राचार्य बना, यानी २०१४ से, तब से हिंदी और संस्कृत दोनों में पूरा प्रोग्राम है, उर्दू प्रवेश की कक्षाएं भी हैं, दक्षिण एशिया का सांस्कृतिक इतिहास और आधुनिक भारत की कक्षाएं भी हैं। दूसरे अध्यापकों के साथ सामाजिक इतिहास और तुलनात्मक साहित्यशास्त्र भी पढ़ा रहा हूँ। खेद की बात है कि मेरे आलावा आधुनिक भाषाओं में और कोई स्थाई संयुक्ति नहीं है। वैसे अस्थाई तो थी और अभी भी हैं। यानी क्लासों की कमी नहीं है मेरे लिए।

आज़ादी के बाद और खासकर पिछले तीन दशकों में इधर के समाज और फैकल्टीज की तरफ से समकालीन भारत में दिलचस्पी बढ़ती रही और इस मामले में कुलपतियों की तरफ से और अकादमिक समितियों की तरफ से पढ़ाई आगे बढ़ाने की मांग पहले से ज़्यादा सशक्त होती रही।

भारत में जब भी मैं इधर के इस तरह के इस तरह की परंपरा पर बात कर रहा हूँ तो लोग चकित है – यहाँ तक कि विश्वास भी नहीं होता। पर मैं हमेशा कहता हूँ कि जिस तरह से लोग चीनी, रुसी, स्पेनिश या दूसरे किस्म की भाषाएं सीखते हैं, उसी तरह से संस्कृत, बंगाली, उर्दू या हिंदी क्यों नहीं सीखी जाएं?

इस के साथ हम हिंदी राजभाषा या राष्ट्रभाषा की तक्रदीर तक पहुँच रहे हैं। पूरी दुनिया में लोग हिंदी सीखने के लिए क्यों नहीं आएँ – जिस तरह से चीनी, जापानी, रुसी या दूसरी भाषाएं सीखने के लिए दौड़ते भागते हैं?

कुछ छात्र तो ज़रूर हैं और होते रहेंगे, पर पिछले कुछ साल से इनकी संख्या पूरे यूरोप में कम होती जा रही है। संस्कृत में भी पहले से बहुत कम छात्र आते हैं। जहाँ तक मेरी याद है जब मैं खुद बॉन विश्वविद्यालय (जर्मनी) में पढ़ता था तब हम ऐसे १२ छात्र संस्कृत में एक साल के बाद इम्तेहान लेने आए थे। उस वक़्त से अब तीस साल से ज़्यादा गुज़ारे हैं। उसी बोन विश्वविद्यालय में आज कल संस्कृत के प्रथम वर्ष के छात्र मुश्किल से २-३ ही होंगे। इधर उप्साला में हाल यही है।

हिंदी में जब से ऑनलाइन पढ़ाई जाती है तब से छात्रों की संख्या पहले साल में २०-२५ हैं। कोरोना संकट से पहले ऑनलाइन में अध्यापन शुरू हुआ था, पर २०२० से ज़बरदस्ती से चल रही है। मैं मानता हूँ कि हमारा भविष्य ऑनलाइन कक्षाओं के साथ ही बन रहा है।

मुझ को लगता है कि एक तरफ से हिंदुस्तान पिछले तीस साल में बहुत कुछ हद तक ज़्यादा नज़दीक आने लगा। इंटरनेट पर बहुत सारी और रंगीली तस्वीरें सामने आती हैं। पर्यटकों की संख्या हर साल में बढ़ती जा रही है। बड़े बूढ़े और नौजवान – हर किस्म और हर उम्र के लोग छुट्टियों में हिंदुस्तान जाते हैं। हमारा युगभूमंडलीकरण का कहा जाता है। भारत अब दूर नहीं रहा। छुट्टियां मनाने के लिए सब मिलाकर भारत में लोकप्रिय जगहों की कमी नहीं है। और यहाँ की आबादी यात्रा करना, दूसरे किस्म का खाना खाना और दूसरे किस्म के लोगों से मिलना पसंद करती है। कोरोना संकट के बाद अब पहली की तरह चक्कर लगाने का सिलसिला अब दुबारह शुरू हुआ है।

यह तो बहुत अच्छा है कि लोग खुद घूमने के लिए और सब कुछ देखने के लिए आते हैं पर सवाल यह है कि क्या मामूली पर्यटक अपनी यात्रा से वापस लौट कर ज़्यादा जागरूक बना है या नहीं। क्या यात्री भारत से वापस आकर अपनी यात्रा के उद्देश्य में ज़्यादा ज्ञान प्राप्त करने के लिए दिलचस्पी रखते हैं? कुछ तो ज़रूर रखते होंगे। पर दिलचस्पी ऐसी नहीं है कि बड़ी संख्या में हिंदी पढ़ने के लिए दौड़ते हैं।

पर एक बात तो सही है। लगभग हर छोटे मोठे शहर में पूरे यूरोप में आज कल हिंदुस्तानी खाना आसानी से मिल जाता है, योग की क्लासेज होती हैं, बॉलीवुड

फ़िल्में दिखती हैं। और नयी पीढ़ी में होली के नाम से साल में कई बार रंग खेलने की आदत बनती है। हालाँकि कहना तो है कि होलीका त्यौहार और पश्चिमी होली का यह सिलसिला काफ़ी अलग है। एक तरह से कहा जा सकता है कि इधर के नौजवान पूरी दुनिया की परम्पराओं से जो पसंद है वह एक तरह से अपना लेते हैं और इसको लेकर अपनी खिचड़ी पकाते हैं। पर खैर, हो सकता है कि मैं बस इसी उम्र में पहुँच रहा हूँ जिस में इंसान नयी पीढ़ी की शिकायत करना पसंद करता है।

एक बात तो निश्चित रूप से कह सकता हूँ। हिंदी के छात्रों की संख्या कम है, पर जो छात्र आते हैं, वे मेहनत ज़रूर करते हैं, दिलचस्पी लेते हैं और दो तीन साल में अच्छी हिंदी सीख लेते हैं। कहानियां-उपन्यास पढ़ते हैं, दिन-दिन इंटरनेट (अंतर्जाल) में हिंदुस्तान की खबरें खोलते रहते हैं, फ़िल्में देखते हैं और चाहे या न चाहे एक तरह से इधर के समाज में हर एक अपनी ही जगह पर चाहे या न चाहे भारत के राजदूत बनते हैं। हमारे यहाँ स्वीडन में भी ऐसा तब का बना है जिस की ज़िन्दगी और पहचान हिंदुस्तान से जुड़ी है और जुड़ी रहेगी।

“НАМАСТЭ, ХИНДИСТОН” 25 ЁШДА!”

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398159>

Ахмаджон Қосимов

Ҳинд филологияси битирувчиси,
Узтелерадио “Ёшлар” канали “Намасте”
эшиттиришининг асосчиси
Тел.:+998 91 132 35 85

АННОТАЦИЯ

Ўзбекистонда ҳинд маданияти, миллий қадриятлар, буюк шахслари ва умуман Ҳиндистонни севувчиларга бағишланган “Namaste” эшиттириши Ёшлар каналида чорак асрдан буён тингловчиларга хизмат қилиб келади. Ушбу мақолада “Намасте” эшиттиришининг қисқача тарихи ва фаолияти ёритилган.

Калит сўзлар: ҳинд маданияти, тингловчи, фильм, мухлис, бошловчи.

ANNOTATION

A radio program "Namaste", which devoted to Indian culture, national values, great personalities and people who love India, has been serving listeners on Yoshlar channel for a quarter of a century. This article covers the brief history and activities of the "Namaste" program.

Key words: Indian culture, film, listener, fans, presenter.

“Намасте, Ҳиндистон! Қадимдан барчани оҳанграбодек ўзига тортган мўъжизалар юрти -салом сенга! Ажойиботларинг, табиатинг, инсонларинг, маданияту санъатинг, куч-қудратинг нимада? Сени билгимиз, танигимиз, ўзимизни ҳам танитгимиз келади. Шу сабаб ҳам сенга ҳамиша салом, деймиз”

Ушбу сўзлар мана 25 йилдирки, “Yoshlar” радиоканалида ҳар жума ва якшанба кунлари янграб келади. Деярли бир соат давом этадиган мазкур дастур нафақат юртимиздаги мухлислар, балки кўшни давлатлар-Тожикистон, Қозоғистон, Қирғизистон тингловчиларининг ҳам севимли эшиттиришига айланиб улгурган. Бунга улардан келаётган мактублар мисол бўла олади. Эшиттиришнинг муаллифи ва бошловчиси ҳиндшунос, халқаро журналист “Дўстлик” ордени соҳиби мен, яъни Ахмаджон Қосимовдир.

Юртимизда Ҳиндистон, унинг аҳли, маданияти ва айниқса фильмларига ҳамиша қизиқиш катта бўлган. Кейинги йилларда давлат ва хусусий студиялар томонидан дубляж қилинаётган Ҳиндистон фильмлари телевидения каналлари орқали деярли ҳар куни намойиш қилинмоқда.

Баъзи кўрсатувлар ва эшиттиришларда Ҳиндистон ҳақида лавҳалар ҳам намойиш қилиниб, қизиқарли маълумотлар ҳикоя қилиб келинади. Уларнинг орасида деярли 25 йилдан бери эфирга узатилаётган “Yoshlar” радиоканалидага “Намастэ, Ҳиндистон” эшиттиришининг ўрни ва мавқеи ўзгача.

Ўзбекистон телерадиокомпаниясининг Хорижий мамлакатларга эшиттиришлар узатиш бошқармасида ҳиндий тилидаги радио эшиттиришлар бўлимида меҳнат фаолиятини бошлаганман шу билан бир қаторда телевидениядаги “Дурдаршан”, “Намастэ” кўрсатувларини ҳам тайёрлаш жараёнларида иштирок этиб келганман.

Менга жуда катта қувонч ва бахт ҳисларининг тақдим этган Бобур номли халқаро илмий экспедиция таркибида Афғонистон, Эрон, Покистон ва Ҳиндистон бўйлаб қилган саёҳатларим, кейинчалик Ҳиндистон бўйлаб хизмат сафарларида бўлганларим, 200га яқин бадиий фильмларни ўзбек тилига ўгириш жараёнидаги тажрибаларимдир. Дастур тайёрлаш жараёнида Ҳиндистон оммавий ахборот воситаларини ҳар куни кузатиб бориб, эшиттиришни янада қизиқарли бўлишида, тингловчиларни қизиқтирган саволларга жавоб бериш иш фаолиятининг асосий қисми ҳисобланади.

Бу эшиттиришда нафақат Ҳиндистонда сўнгги кунларда юз берган воқеалар, балки нишонланаётган байрамлар, эришилаётган ютуқлар ҳақидагина ҳикоя қилинмай, балки Ўзбекистон ва Ҳиндистон халқлари ўртасида ривожланиб бораётган дўстлик ва ҳамкорлик алоқалари, Лал Баходир Шастри номли Ҳиндистоннинг Тошкентдаги маданият марказида ўтказилаётган тадбирлар, ўзбек ҳиндшунослари эришаётган ютуқлар ҳақида ҳам ҳикоя қилинади. Дастурларда шунингдек, Ҳиндистон бўйлаб саёҳатда бўлиб қайтган турли соҳа вакилларининг, Ҳиндистон олийгоҳларида таҳсил олиб қайтган ёшларнинг интервьюлари ҳам бериб борилади.

Бундан ташқари таниқли ёзувчи ва шоирларнинг сафарномалари ҳам ўқиб эшиттирилади. Жумладан, Хайриддин Султоновнинг “Бобурийнома” асари, ёзувчи Қамчибек Кенжанин “Ҳинд сориға”, “Бобурийлардан бири” асарлари қисмларга бўлинган ҳолда тингловчилар эътиборларига ҳавола қилинган.

Айниқса, тингловчилар хайратини оширган ва қайта-қайта эшиттиришни сўраган асар бу Тошкент давлат шарқшунослик университетининг Жанубий ва

Жанубий Шарқий Осиё тиллари ҳамда Таржима назарияси ва амалиёти кафедраси профессор-ўқитувчилари, шунингдек мазкур йўналишда тахсил олаётган талабалар иштирокида ўзбек адабиётининг сара асарларидан намуналар таржима қилиниб “Ўзбек адабиёти намуналари ҳиндий тилида” номи билан чоп и ҳам “Намасте” эшиттиришида тингловчиларга етказилди. Айти кунларда ҳам таржима китобидан тингловчилар эътиборига ҳавола қилиб келинмоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш , эшиттиришларни тинглаб, дастлабки сўзларни дастурлардан ўрганиб, кейинчалик Тошкентдаги Ҳиндистон маданият марказида ҳиндий тили курсларини тамомлаб, сўнг Ҳиндистон олий ўқув юртларида тахсил олиб, саёҳатда бўлиб қайтаётган ҳамюртларимизнинг сони ортиб бораётгани “Намасте” эшиттиришининг энг катта ютуқларидан биридир.

Зеро, нафақат уларга маълумот бериш, балки тил ўрганишларига ҳам қизиқтира олганим ушбу эшиттиришнинг ютуғи. Биринчи бўлиб қорақалпоғистонлик Лобар Латирова исмли мухлиса эшиттиришлар орқали ўрганган сўзларини мактубларида ёзиб, ҳиндий тилини ўрганиш истагини билдиради. Сўнг менинг тавсиямга кўра, Тошкентга келиб ҳиндий тили курсларини ўтаб, Агра шаҳридаги тил марказига ўқиш учун йўлланма олди. Кейинги йили шаҳрисабзлик Умида Муҳаммадиевага шундай бахт кулиб боқади. Сўнгра қашқадарёлик Матлюба Атаева, чирчиқлик Комила Йўлдошева сафарда бўлиб қайтишди. Ҳозирда бухоролик Гулбаҳор Шомуродова Деҳлида тахсил олмоқда.

Ўзбекистон-Ҳиндистон халқлари ўртасидаги дўстлик ришталарини янада мустаҳкамланишига, ривожига муносиб ҳисса қўшиш мақсадида кун кеча Тошкентда ўтган 14-чи халқаро кино фестивалда мен гужорот тилидан таржима қилинган “Reva”, телугу тилидан таржима қилинган “Mahanati”, урду тилидан ўгирилган “Load wedding” ва “Cake” номли бадий фильмларни томошабинлар эътиборига ҳавола қилишга ўз ҳиссамни қўшдим.

“Намасте” эшиттириши асосчиси ва бошловчиси Ахмадҷон Қосимов

Анил Шастри соҳиб «Намасте» меҳмони

БОБУРИЙ ХУКМДОР ЖАЛОЛИДДИН МУҲАММАД АКБАРШОҲ АДАБИЙ КЕЧАЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398176>

Қораев Шерхон Пўлатхонович,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD),
СамДУ тадқиқотчиси.
+998 99 662 82 48, sherxonqorayev@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу илмий мақола тарихда машҳур бўлган Акбаршоҳ адабий кечаларига бағишланади. Мумтоз адабиёт тараққиётига хизмат қилган бундай адабий мажлисларда шоирлар ижодий ҳамкорлик қилишган, ҳукмдор томонидан янги асарлар ёзилишига буюртмалар берилган, назм аҳли рағбатлантирилган. Энг аҳамиятлиси, адабий мажлис ўтказган ҳукмдорларнинг кўпчилиги шеър ёзган ва ўз газалларини шеър йиғинларда ўқиб, шоирларни шеърларига назира ёзишига чорлашган.

Калит сўзлар: *Адабий муҳит, “Буюк Акбар”, қасида, мушоира, сарой шоирлари, шеърый мусобақа.*

ANNOTATION

This scholarly article is dedicated to the literary nights of Akbarshah, the great Baburi ruler of India, who is famous in history. At such literary gatherings, which served the development of classical literature, poets collaborated creatively, the ruler commissioned orders to write new works, and poets were encouraged. Most importantly, most of the rulers who held literary meetings wrote poems and read their ghazals at poetic gatherings, encouraging poets to write nazira to their poems.

Keywords: *Literary environment, Great Akbar, qasida, mushaira, palace poets, poetry contest.*

Жаҳон адабиётшунослигида муайян миллат маънавий меросига, илм-фан тараққиётига улкан ҳисса кўшган адабий жараёнларни ўрганиш адабиётшуносликнинг адабий-эстетик категорияси сифатида ўзига хос илмий-назарий аҳамиятга эга. Бинобарин, адабий жараёнлар, бадий асарлар таҳлили, турли методлар асосида матннинг талқин тамойилларини ўрганиш ва илмий-эстетик тафаккурни шакллантирган асосларни белгилаш адабиётшунослик ривожига ва такомилга замин яратади.

Дунё адабиётшунослиги тарихида адабий жараёнлар, адабий муҳитлар, сарой адабиёти вакиллари меросини тадқиқ этиш юзасидан олиб борилаётган изланишлар фан тарихи асосида унинг назарияси тараққиётини таъминлашга хизмат қилади. Бугунги Янги Ўзбекистонда Учинчи Ренессанс даври пойдевори барпо этилаётган бир пайтда дунё адабиётшунослигида юзага келган илғор методологик усуллар асосида миллий адабиётимиз мезонларининг янги таъминлашлари шакллантириш, ўзбек адабиёти тарихида сарой адабиёти ва адабий мажлисларни тадқиқ этиш ҳам долзарб аҳамият касб этади.

Ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш ва уни янги маълумотлар билан бойитиш, айниқса, собиқ иттифоқ даврида синфийлик нуқтаи назаридан ўрганилмаган сарой адабиёти ҳамда ҳукмдорлар ҳузуридаги адабий мажлислар тарихини тадқиқ этиш, адабиётни умуми адабий жараён билан боғлаб, муайян тарихий аспектда холис ўрганиш устувор вазифалардан бири. Мамлакатимизда ҳам мустақиллик йилларида ўзбек мумтоз адабиётини тадқиқ этишда улкан муваффақиятларга эришилгани ҳеч кимга сир эмас, жумладан, ҳукмдор-шоирлар ва сарой адабиёти вакиллари ижоди кенг кўламда ўрганилди, ижодкорларнинг девонлари нашр этилди. Албатта, ўзбек мумтоз адабиётининг катта қисми саройда яратилганидан ҳамда адабий йиғинлар миллий адабиётни ривожланишида муҳим омил бўлганлигидан келиб чиқсак, сарой адабиёти ва адабий йиғинларни чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш пайти келди. Бинобарин ўзбек мумтоз адабиёти тарихи, адабий йиғинлар ҳамда мумтоз адабиёт вакиллари қолдирган адабий мерос ҳозирги кунда ҳам маънавиятимизни юксалтириш, ёшларимизни миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялашда ҳамда Янги Ўзбекистоннинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегиясидаги белгиланган таълим ва фан соҳасини янада ривожлантириш билан боғлиқ вазифалар ижросини таъминланишига хизмат қилади.

Ўтмишда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг набираси Ҳиндистон ҳукмдори Акбаршоҳ (1542-1605) ҳам отаси Ҳумоюн Мирзо каби атрофига шоирларни тўплаб, адабий мажлислар ўтказишни хуш кўрган. Шу боис Аградаги бобурийлар саройида адабий муҳит шаклланган. Бундан ташқари, Акбаршоҳнинг саройига бошқа мамлакатлардан ҳам шоирлар таклиф этилган.

Акбар ўз даврининг адабиётсевар буюк ҳукмдори бўлган. Ҳақиқатан ўрта асрлардаги Ҳиндистон ҳукмдорлари орасида фақат Акбаршоҳгина “Буюк Акбар” деб аталган. *“Ҳинд тарихчиси доктор Прасал: Акбар Ҳиндистон тарихидагина эмас, балки бутун дунё тарихида ҳам энг буюк шоҳдир. Агар*

европалик ҳукмдорлар билан таққосланадиган бўлса, Акбар улугворликда ҳам, омадбарорликда ҳам улардан устун туради”[3: 93].

Мутрибий Самарқандий “Нусхайи зебойи Жаҳонгирий”да хабар қилишича, Акбаршоҳ бадий ижод билан шуғулланиб, гўзал шеърлар ҳам ёзган:

Гиря кардам зи гамат, мужиби хушҳоли шуд,

Рехтам хуни дил аз дида дилам холи шуд.

(Мазмуни: *Ғамингда йиғладим – кўнгил хушлигигимга сабаб бўлди, Кўзимдан юрак қонини оқиздим – юрагим анча бўшади.*)[1: 28]

Акбар саройида доимо адабий кечалар, мушоиралар уюштирилган. “Малик уш-шуаро” Ғаззолий Машҳадий бошчилигида туркий ва форсча шеър ёзадиган шоирлар адабий мусобақалар ўтказишган. Ёшлигидан олим ва шоир сифатида танилган Ғаззолий Машҳадий 1560 йилда ватанини тарк этиб, бобурийлар томонидан Жаунпурни бошқараётган Али Қулихон (“Хони замон”) ҳузурига йўл олади ва уни “Нақше бадеъ” номли қасидаси билан мадҳ этади. Али Қулихон қатл этилгач, Аграга Акбар саройига таклиф қилинади ва “Малик-уш-шуаро”лик мансабини эгаллайди. Подшоҳ саройидаги шеърый йиғилишларга бош-қош бўлади. Тарихчи олим Абдулқодир Бадауний ва шоир Абдулфайз Файзий Даканийлар Ғаззолийнинг шогирдларидан ҳисобланадилар. Ғаззолий 1573 йилда вафот этгач, унинг “Малик-уш-шуаро”лик ўрни учун 16 йил йирик шоирлар мусобақаси – танлови ўтказилади ва ниҳоят 1589 йили Файзий Даканий бу танловда ғолиб бўлади”[7: 338].

Ҳиндистон адабиётида XVI асрнинг иккинчи ярми Абулфазл ва Абулфайз Файзий – Фаёзий учун айни сермахсул ижод палласи бўлган. Саройнинг “малик уш-шуаро”си Абулфайз Даканий устоз шоирлар Низомий Ганжавий ҳамда Хусрав Дехлавийга таклид қилиб, ўз “Хамса”сини яратишга ҳаракат қилган. У ижодда биринчи бўлиб, қадимги ҳинд адабиёти сюжетларига мурожаат этган ва ҳаттоки Инжилни маснавий жанрида форс тилига ўгирган.

Ҳиндистонда XVI асрнинг иккинчи ярмида асли Марказий Осиёлик Урфий Шерозий, Назирий, Файзи Даканий сингари машҳур шоирларнинг номи билан боғлиқ адабий ҳамкорликнинг авж олиши “Сабки ҳиндий-ҳинд услуби”нинг шаклланиш даври бўлди.

Шу тариқа “Ништари ишқ”, “Тазкират аш-шуаро”, “Нафоис ал-маосир” каби бир қатор тазкираларда номи зикр этилган юртимиз олимлари ва бухоролик шоирлар – Мирзо Боқий Анжумий, Қилич Муҳаммад Балхий, Ғаюрий Ҳисорий, Жудойӣ, Сабухий, Чигатоӣ, Хўжа Хусайн, Мир Маъсумхон Беҳқорӣ, қози Муҳаммад Содик, Мир Абдулло – Васфий, Ханжарбек

Чигатоий ва Қосим Арслонлар Ҳиндистон фани ва адабиёти тараққиёти тарихида турфа асарлари билан ном қолдирдилар”[3: 146-147].

Сарой шоирлари Акбаршоҳга бағишлаб қасидалар ёзганлар ва шеърларини шеърят кечаларида ўқиганлар. Шу жумладан, Фахрий Ҳиравий Акбаршоҳнинг “фирдавсойин шарафли мажлис”ига шоҳга бағишланган куйидаги қасидасини тақдим этган:

*Онки мизгуд садои табли у дар гуши чарх,
Навбати Султон Жалолиддин Муҳаммад Акбар аст.
Он шаҳонишоҳи фалакқадрийки, аз руйи шараф,
Шамсаи айвони қасраш офтоби ховар аст.
Онки дорад соғари у софи жоми Жам аст,
Онки наъли тавсанаиш ойинаи Искандар аст.
Бандаи дирини бобаш Ардашери Бобакон,
Чун дарояд бар дари иқбол шамси Навзар аст.*

(Мазмуни: Чархнинг қулогига унинг табли овозини етказмоқчи бўлган киши, Султон Жалолиддин Муҳаммад Акбарнинг навбати дейди. Фалакқадри шаҳонишоҳ бўлганлигидан шараф юзидан, Саройи гумбази устидаги ой шарқнинг қуёшидекдур. Унинг май қадаҳи қўлида бўлган киши, аслида у Жам жомидир, Унинг асов отининг тақаси Искандарнинг ойинасидир. Эшигининг қадимги қули Ардашер Бобакондир, Иқбол қуёши унинг эшигидан кирса Навзар бўлар. Жанггоҳининг жангчилари Рустам ва Исфандёрдир, Лашкаргоҳининг қўриқчилари Ардавон ва Санжарлар.)[5: 537-538].

Шайбонийлар давлатининг машҳур шоирларидан Хожа Ҳусайн Марвий Бухородан Ҳиндистонга йўл олган ва Ҳумоюншоҳ хизматиға ўтган: “Ҳумоюн подшоҳ мажлисига мушарраф бўлгач эса, толеъ юлдузи қуйидан юқорига ва ночорликдан бахт чўққиси сари йўналиб, иззат мақомида турғун бўлди. Баҳром размли ва Ноҳид базмли, Қуёш талъатли, Бўржис хислатли султонлар муҳаббати назари билан уни манзур тутиб, яшии хислатларига муштарий бўлиб, садрликнинг олий мансаби билан мумтоз ва сарафроз қилганлар”[6: 243]. Ҳумоюн Мирзо вафотидан сўнг Марвий маълум муддат Акбаршоҳ хизматида ҳам бўлиб, бобурий ҳукмдор мажлисларида ўз қасидаларини ўқиган:

*Акбари шоҳон Жалолиддин Муҳаммад онки ҳаст,
Нух сепеҳрй нилгун як хийма аз урдун ту.
То бувад руи замин оромгаҳи неку – бад,*

Дур бодо чашми бад аз орази некун ту.

(Мазмуни: Эй, шоҳлар Акбари Жалолиддин Муҳаммад бордир-Тўққиз нилгун фалак лашкаргоҳингдан бир чодирга баробар. То ер юзи яхши – ёмонлар оромгоҳи экан, Яхши юзингдан, илоё узоқ бўлсин ёмон кўзлар)[7: 244].

Бухоролик шоир Абдулкарим Нидойй “айтишларича, олий мартабали подшоҳ зозий Акбаршоҳнинг мулозамати шарафига мушарраф бўлгач, ҳазрати аълонинг қутлуг арзи(шеърый мажлиси)га бир рубоий етказди ва бу рубоийси подшоҳнинг таъбига жуда маъқул тушиб, Нидоййнинг бошидан олтин сочиш ҳақидаги жаҳон бўйсунувчи буйруқ чиқарди:

***Дарё ба гавҳар, фалак ба ахтар нозад,
Фирдавс ба салсабилу кавсар нозад.
Ошиқ ба караимаҳои дилбар нозад,
Кавнайн ба зоти шоҳ Акбар нозад.***

(Мазмуни: Денгиз гавҳар, фалак ахтар билан мақтанур, Жаннат салсабилу кавсар билан мақтанур. Ошиқ эса караимаи дилбар билан мақтанур, Икки олам зоти шоҳ Акбар билан мақтанур.)[2: 396].

Юқоридаги рубоий Акбаршоҳнинг адабий кечаларида ҳар гал ўқилганда, Нидоййнинг бошидан олтин сочилган.

Мутрибий Самарқандий “Тазкират уш-шуаро”да нинг ёзишича, Бухоро хонлигининг шоирларидан “Ғаюрий Ҳисорий Муҳаммад Ҳаким Мирзо (Ҳумоюннинг иккинчи ўғли) вафотидан сўнг Жамшид мартабали Акбар подшоҳнинг осмонўпар ўзангисида мулозими бўлди ва ул ҳазрат мадҳида яхши қасидалар, ёқимли шеърлар битди”[2: 577]. Санойй Машҳадий ҳам “бир оз муддат Жамшид мартабали хусрав Акбар подшоҳ хизматида бўлиб, ул шоҳ мадҳида шеърлар битган ва кўп меҳрибонликлар кўрган. (Мажлисда) Гўзал шеърлари ва етук қасидалари айтган”[2: 532]. “Хожа Ҳусайн Санойй сипеҳржойгоҳ, анжумсипоҳ шоҳаншоҳ Акбар подшоҳ ҳузурида зўр эътибор ва чексиз иззат топган. Аксар биҳиштойин суҳбати(мажлиси)да кўнгли яқинлик топган”[7: 129]. Шоир Урфий Шерозийнинг “кўнгил тўтиси Ҳинд шакаристони сари майл билдириб, Шероздан ўша томонларга кетган ва Жамшид мартабали, юлдуз сипоҳли хусрав Жалолиддин Муҳаммад Акбар подшоҳнинг қутлуг мажлисига етган. У ерда тўла эҳтиромни қўлга киритган”[2:438]. “Мавлоно Урфий Шерозий Эрон мулкидан Ҳиндистон

мулкига юз бурган. Жалолiddин Акбар мажлисларида бўлган. Мўътабар шоирлардан Шайх Файзий, Шайх Абулфазл, Хожа Хусайн Санoий ва бошқалар билан (мажлисларда) мушоиралар уюштирган”[7:127]. Акбаршоҳ шеърият кечалари иштирокчиларидан шоир Жаъфар ““Осафхон Жаъфарбек бахши” номи билан танилган. Ироқ Ажамнинг мўътабар шоирларидан (бири бўлган). Таъби покизаликда дунё ичра машхур (бўлган). Замон ҳодисалари ва ҳаёт воқеалари сабабли Ҳиндистонга кетиб, Жамшид мартабали, юлдузлар сонича лашкарли подшоҳ Акбар подшоҳнинг мулозимлари қаторидан жой олган ва саркор наввоб, халифатул маконнинг вазирлик мансаби унга топширилган. Хаёлотга тўла ашъори ва зилол сувдан софроқ гуфтори бор (эди):

**Жаъфар чу зи сўзи дил бар омад дудат,
Андухи наззорагий зи гам фарсудат.
Боре ба ҳавас фароғате мекарди,
Гар бахт наёзмудаи мебудат [2: 169-170].**

(Мазмуни: Жаъфар, дил ёнишидан чиққан эрса тутунинг, У гамли қарашларинг андуҳидан ҳамдир. Бир марта ҳавас орқасида роҳат топгандинг, Ахир бахтни имтиҳон қилмаганмидинг бир умр.)

Хулоса қилиб айтганда, Ўтмишдаги адабий жараёнларда мушоиралар муҳим ўрин тутган, яна ҳам аниқроғи, тарихда адабий жараён шеърият кечаси ёки шоирлар анжумани шаклида кечган. Мушоираларда шоирлар ўз асарларини такдим этиб, ўзга шоирлар фикрини билишган, камчиликлар бўлса ўзгартиришган, назм аҳли бир-бирлари билан ижодий ҳамкорлик қилишган.

Мумтоз адабиётимизда бир қатор жанрлар, айрим шеърий санъатларнинг юзага келиши, шаклланиши бевосита адабий мажлислар билан боғлиқ.

Мухтасар айтганда, санъат ва адабиётга меҳр қўйган Акбаршоҳ ўз ҳукмронлиги даврида шоирлар иштирокидаги мушоира мажлислари ўтказишга, тарихий ва адабий асарлар яратилишига, шоирларни қўллаб қувватлашга алоҳида эътибор билан қараган. Шунинг учун шайбонийлар ва сафавийлар давлатларидан кўплаб шоирлар, яъни марказий осийлик назм аҳли Ҳиндистонга бориб, Акбаршоҳ саройига хизмат кирган. Акбаршоҳ томонидан адабиётга юксак эътибор – Ҳиндистондаги бобурийлар салтанатида мумтоз адабиёт тараққиёти ва шоирлар камолотига хизмат қилган. Бир сўз билан биз

Бобурийлар салтанати ҳукмдори Акбаршоҳ мажлисларини шеърят кечаларнинг “олтин даври” дейишимиз мумкин.

REFERENCES

1. Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. Т.: Шарқ, 2014. –Б.774
2. Мутрибий Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. Т.: Мумтоз сўз, 2013. –Б.624.
3. Низомиддинов Н. Буюк Бобурийлар тарихи (XVI-XIX аср). Т. Фан ва технологиялар нашриёти, 2012. –Б.550.
4. Сатимов Ғ. Марказий Осиё ва Ҳиндистон тарихида Бобурийлар даври. Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2008.-Б.516.
5. Фахрий Ҳиравий. Жавоҳир ул-ажойиб. Т.: Мумтоз сўз, 2014. –Б.192.
6. Шарафуддин Роқимий. Тарихи томм. Т.:Маънавият, 1998.-Б.156
7. Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. Т.: Мерос, 1993.-Б.342

ТАДЖ МАХАЛ - СИМВОЛ ЛЮБВИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398190>

Yuldashev Botir Uralovich

The State Museum of Temurid's History
of the Academy of Sciences of Uzbekistan

email address: indianstudies@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-1826-0110

ANNOTATION

At this article we provide information about Taj Mahal, which was built by the Baburids' Emperor Shah Jahan in memory of his wife Mumtaz Mahal with construction starting in 1632 AD and completed in 1648 AD, with the mosque, the guest house and the main gateway on the south, the outer courtyard and its cloisters were added subsequently and completed in 1653 AD. Taj Mahal is a symbol of the great love.

Keywords: *Taj Mahal, Padshah begam, Agra.*

Торговые, литературные и культурные связи между народами Средней Азии и Индии восходят к глубокой древности. После образования в Северной Индии государства Бабуридов XVI веке эти связи еще больше укрепились, и на индийской земле появилось самаркандское садоводческое искусство. В то же время появились среднеазиатское архитектурное искусство в Индии. После смерти второго императора Хумаюна (1508-1556) его вдова Бика бегум начала построить мавзолей гробницу своему мужу. Это было первое сооружение на платформе в Индии. В то же время император Акбар (1542-1605) приказал построить дворец в Агре. Один из историков того времени называл этого красного дворца «шахом всех дворцов» индийской земле. Таким образом к XVII веку архитектурное искусство государства Бобров поднялось на высшую ступень. Император Шах Джахан (1592-1666) построил великую Мечеть в Дели и дворец из красного камня, которого до сих пор называют Лаъл Кильой. Именно в период правления Шах Джахана построено величайшее сооружение, когда-либо воздвигнутое на земном шаре. Мавзолей Тадж Махал считается сказочное чудо света. Здесь похоронен любимая жена императора и сам Шах Джахан.

Он был третьим сыном императора и его настоящее имя было Шихабиддин Мухаммад Хуррам. Его мама была дочь раджпутского раджи Марвара. В 1613 году император назначил Хуррама главой армии бабуридов и отправил подчинить соседних государств. За его победы на Юге Индии император дал прозвище ШАХ ДЖАХАН.

В 1612 году он женился Арджуманд Бану бегам, которая была племянницей любимой жены императора Нур Джахан бегам. Во время свадебной церемонии принимал участие сам император Джахангир дал имя своей невесты Мумтаз Махал, что означает «Украшение дворца». Позже ее стали называть Тадж Махал. Через год у них родился сын и император дал имя Дара Шукух.¹ Мумтаз Махал стала человеком, которому Шах Джахан из своего гарема полностью доверял и советовался. Она все время сопровождала мужа в военных походах. Им было очень тяжело во время восстания ее мужа, которое длилось более три года. За Шах Джаханом охотились все его четыре брата и императорская армия. Ему пришлось бегать все время по всей Индии. И такое трудное время она не отказалась от мужа, предпочитая быть рядом с ним. Наконец то все решилось вроде бы. Внезапно умер император и началась борьба за трон, где победителем вышел Шах Джахан. Его любимая жена стала Падшах бегам. Но через три года ее не стало.

За 18 лет супружества у них родилось 14 детей. Во время роды последнего ребенка она умерла в возрасте 38. Произошло это в лагере разбитом под Бурханпуром. Перед смертью она просила мужа построить в ее память мавзолей. Ее похоронили там же и через полгода саркофаг с ее телом с большими почестями перевезли в Агру и погребли в одном из садов на берегу реки Джамны.

В 1632 году началось строительство мавзолея. Накануне строительства мавзолея император Джахангир созвал совет ремесленников и мастеров из Индии, Средней Азии и других стран. Известнейшие специалисты в самых различных областях строительного и декоративного искусства: Мухаммад Ханиф приехал из Кандагара, другой строитель Мухаммад Саййид из Мултана, Мухаммад Шариф из Самарканда, Казым Хан из Лахора и т.д. В работе участвовали мастера-декораторы и каллиграфы из Сирии, Багдада, Бухары, Дели, Лахора, Канауджа, а также мастера Европы француз Остен де Бордо,

---

¹ Jahangir N. M. The Tuzuk-i-Jahangiri or Memoirs of Jahangir / Translated by A. Rogers – Delhi: Low Price Publications, 1989, vol. 1, p. 282.

итальянец Джеронимо Веронео и другие. Один из придворных империи Бабуридов Али Мардан Хан спроектировал огромный парк для шаха.

Со всех сторон Таж Махал покрыт разнообразными украшениями, такими как изящной позолоченный узор, каллиграфия и искусная резьба. Четыре стороны памятника украшены сетчатым орнаментом, состоящим из цветочного и геометрического узоров, которые являются настоящим чудом.

В строительстве участвовало 20 тыс рабочих, 2 несколько тыс слонов, верблюдов и повозок. В течение несколько лет возводились гигантский мавзолей на платформе и четыре минареты, мечеть на западе и сад. В общей сложности строительство длилось 22 года и было завершено в 1653 году. Для воплощения мечты императора использовались лучшие материалы: белый мрамор, красный песчаник, золото, серебро, лазур, кораллы. Для украшений 540 кусков сердолика привезли из Багдада, 670 кусков бирюзы из Тибета, 614 кусков малахита из России, 559 кусков оникса из Декана, 625 алмазов из Центральной Индии и т.д. На надгробие Мумтаз бегам пошло 10 тыс жемчужин. И изнутри и снаружи мавзолей украшен великолепным орнаментом с каллиграфическим растительным мотивом. К отдельным работам привлекались именитые зодчие из Багдада, Шираза и Бухары. Общая сумма строительства составляло 32 миллиона рупий.

Имя главного архитектора было Устад Ахмад Лахори.¹ Но последние исследования показали, что был совет архитекторов под контролем самого императора. В состав этот совет входили Ахмад Лахори, Мухаммад Шариф из Самарканда, Иса Мухаммад Эфенди из Турции, индийский архитектор Дешенов Ану и Мархамат Хан. Им всем назначен по тысячи рупий зарплата.

Мерцающий белый мрамор Тадж-Махала хранит память о любви великого императора Шах Джахана и его любимой жены. Симметрия и утонченность мавзолея подобны совершенной жемчужине на фоне лазурного неба. Это не только всемирно известный мавзолей, но и символ Индии а так же непревзойденный по красоте символ преданной любви.

REFERENCES

1. Гусева Н. Р. Многоликая Индия. Москва: «Наука», 1987.
2. Иброхимов А. П. Бобурийлар мероси. Тошкент: «Меҳнат», 1993.
3. Краминов Д. По Индии. Москва: «Молодая гвардия», 1956.

¹ Индия 1985-1986 Ежегодник / сб. статей// Л. В. Митрохин. Загадка Таж Махала. - Москва: Главная редакция восточной литературы, 1987. Стр. 274.

-
4. Митрохин Л. В. Индия вступая в век XXI. Москва: Издательство политической литературы, 1987.
  5. Юлдашев Б. У. Индия: справочник туриста. Ташкент: Elizabet print, 2010.
  6. Yuldashev B. Boburiy malikalar. Toshkent: “Ochun”, 2022.

XX АСР ОХИРИДА ФАРҒОНА ВОДИЙСИДА ҲИНД ДИАСПОРАСИ ВА
УЛАРГА НИСБАТАН ДАВЛАТ СИЁСАТИ
(МАРКАЗИЙ ДАВЛАТ АРХИВИ ХУЖЖАТЛАРИ АСОСИДА)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398208>

Ходжаева Башорат Зафаржоновна

ЎзР ФА Шарқшунослик институти

кичик илмий ходими

90 808 14 24

bkhodjaeva9@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада XX аср охирларида Фарғона водийсидаги ҳинд диаспораси, уларнинг олиб борган фаолият турлари, уларга нисбатан рус ҳукуматининг олиб борган сиёсати Ўзбекистон Марказий давлат архивида сақланаётган тарихий ҳужжатлар асосида қисқача ёритиб берилган.

Калит сўзлар: *Фарғона водийси, уезд, қишлоқ, ҳиндистонликлар, судхўрлик.*

ANNOTATION

This article briefly covers the activities of the Indian diaspora in the Ferghana Valley on the basis of historical documents, which stored in the Central State Archive of Uzbekistan, and the policy of the Russian government towards the Indian diaspora at the end of the 20th Century.

Key words: *Ferghana Valley, county, village, Indians, usury.*

Ўрта Осиё, хусусан Фарғона водийси ҳудудларига ҳозирги Ҳиндистон ва Покистон ҳудудларидан кириб келган муҳожирилarning асосий қисмини ҳиндавийлик динига эътиқод қилувчилар ташкил этган бўлсада, улар орасида мусулмонлар, сикхлар, буддавийлар, жайнлар ва насронийлар ҳам бўлгани манбалардан маълум. Бироқ, уларнинг диний таркиби ва элатидан қатъий назар Россия Туркистони даврида уларни умумлаштирган ҳолда илмий адабиётларда ҳиндлар ёки ҳиндистонликлар деган атама ишлатилган бўлса, XVII-XX

асрларда ёзилган тарихий ҳужжатларда уларга нисбатан шикарпуриликлар¹ ёки *جماعه هندوان* (ҳиндлар жамоаси)² атамаси ишлатилганини кўрамиз.

Ҳиндистонликлар асосан Бухоро хонлигининг пойтахти ва вилоятларига келиб жойлашганлар³. Рус олими Д. Н. Логофетнинг қайд этишича, XIX асрнинг охирида Бухоро хонлигида истиқомат қилган ҳиндларнинг сони 5 мингга бўлган⁴.

Шу билан бирга ҳиндистонликлар Туркистон ўлкасининг Фарғона, Самарқанд ва кам ҳолларда Сирдарё вилоятларининг шаҳар ва қишлоқларига келиб ўрнашганлар⁵.

Ҳиндистонлик эмигрантлар орқали Туркистонга Ҳиндистондан катта миқдорда чой, индиго, зираворлар, қиммабаҳо тошлар, касея, кашемир рўмол, парча, сандал дарахти ва ҳо казолар олиб келинган.

Ўрта Осиёдаги ҳиндлар савдо-сотик ва судхўрликдан ташқари тадбиркорлик билан ҳам шуғулланганлар. Улар орасида ошпазлар, нонвойлар, қандолатчилар, сартарошлар, заргарлар, саҳҳофлар ҳам бўлган.

Ҳиндистонлик заргарлар кичик устахоналар очиб, у ерда нафақат заргалик буюмларини ясаганлар, балики металл (сердолик) бўлакларига ишлов бериб, унга турли суратлар ва Қуръондаги сураларни туширганлар.

1896 йилда ҳиндистонлик Бай Балагуев А. Я. Епифанов билан биргаликда Наманган уездининг Машад қишлоғида пахта тозалаш заводини очишган. Пешоварлик Ёқуб-Шейх Нурханов 1907 йил Андижонда ҳудди шунақа завод курдирган.

Туркистон худудидаги ҳиндлар бошқа юртлардан келган мухожирларга нисбатан мамлакат иқтисодиётида муҳим аҳамият касб этар эдилар. Маҳаллий аҳоли орасида пулга муҳтож ёки ночор аҳволдаги кишиларга ҳиндлар фоиз эвазига пул берганлар. Лекин ёзма келишувларда қарзни тўлаш усуллар кўратилмаган, шартлар эса борган сари қийинлашиб бораверган. Қарзини маълум қисмини тўлаган қарздорлар ўзларининг ишонувчанлиги сабабли келишувда қарзнинг тўланган қисми ҳақида ҳеч нарса қайд эттирмаганлар.

Ҳиндистондан келган мухожирлар маҳаллий аҳолини эксплуатация қилаётганини кўрган рус мустамлака тизими ҳиндистонликларга нисбатан бир қатор ҳуқуқий меъёрлар ишлаб чиқди. 1877 йилнинг 27 октябрида Туркистон

¹ МДА. И-36, оп. 1, д. 3691;

² МДА. И-126, оп. 1, д. 93.

³ МДА. И-126, оп. 1, д. 1132; 1133; 1134

⁴ Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом, т. I, СПб., 1891. С. 182.

⁵ МДА. И-1, оп. 20, д. 2935; И-19, оп. 1, д. 10560; И-17, оп. 1, д. 3976

генерал-губернатори К.П.Кауфманнинг “Ҳиндистонликлар томонидан маҳаллий аҳолини эксплуатация қилинишини тўхтатиш” ҳақида церкуляр¹ нашр қилинган. Бу эса улар томонидан олиб борилаётган судхўрликларга қарши кураш бошланганидан далолат беради. Мазкур церкулярнинг талабига кўра ҳиндистонликларга қарздор бўлиб қолган маҳаллий аҳолининг ерларини тортиб олиш тақиқланган; қарзни узиш мақсадида қарздорнинг фақатгина кўчадиган мол-мулки сотилиши мумкин, кундалик фойдаланидиган буюмларини сотиш мъан этилган; қарз тўлашга қурби етмаган кишилар ҳибсга олинмаган, бунинг ўрнига қарздор ҳар йили даромадининг учдан бир қисмидан кўп бўлмаган миқдорда қарзини тўлаб юриши кўрсатилган.

Нега ҳиндистонликлар маҳаллий аҳолини эксплуатация қилган? Рус ҳукумати маҳаллий аҳолини эксплуатация қилишни тўхтатиш юзасидан церкуляр чиқаришига нима сабаб бўлди? деган савол туғилиши табиий. Церкуляр чиқишидан бир ярим ой олдин 1877 йилнинг 2 сентябрида Туркистон Генерал Губернатори барча Уездлар раҳбарларидан ҳудудларида истиқомат қилаётган ҳиндлар ҳақида тўлиқ маълумот беришларини сўраган², яъни исм-шарифи, нима билан шуғулланиши, ерлари борми, бор бўлса қанча миқдорда ва қаерда эканлиги ҳақидаги маълумотлар акс этиши лозим эди. Бундан мақсад, биринчидан уларнинг орасида ким судхўрлик билан шуғулланиб, маҳаллий аҳолининг ерларини ўзлаштириб олаётганини аниқлаш бўлса, иккинчи томондан уларнинг паспорти ёки Ҳиндистон томонидан берилган шахсини тасдиқловчи ҳужжат (выписка) ини текшириш, бу билан эса уларнинг Марказий Осиёга келиши расмий ёки норасмий равишда амалга оширилганини аниқлаш эди.

Мазкур церкуляр бутун Россия Туркистони ҳудудидаги барча вилоятларга тарқатилган бўлиб, бир ой муддат ичида барча шаҳар, уезд ва қишлоқларда ҳукумат вакиллари ҳиндистонликларни суриштириб, улар ҳақида маълумотлар тўплаганлар.

Биз ушбу мақолада фақатгина Фарғона вилоятидаги 7 та уездда – Қўқон, Андижон, Ўш, Наманган, Андижон, Марғилон, Чимён ҳудудларида истиқомат қилган ҳиндистонликлар ҳақидаги маълумотларни тадқиқ қилдик.

XIX аср охирида Қўқон уездида ҳиндларнинг умумий сони 61 тани ташкил қилган, уларнинг барчиси судхўрлик билан шуғулланган. Ушбу ҳудуддаги ҳиндистонликларнинг асосий қисмида ер-мулк бўлмаган, фақатгина

¹ МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 1-1 об.

² МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 1 об.

айримларига ер, уй ёки савдо растаси тегишли бўлган. Масалан, Бой Тилла Насибин ва Сўфи Лакасандкинларнинг ҳар бирининг Риштон қишлоғида $\frac{1}{4}$ таноп ерда уйлари¹, Сўфининг Беш-Ариқ қишлоғида $\frac{1}{2}$ таноп ери, Кишан ва Сабунинг эса $\frac{1}{4}$ таноп ерда уйлари, Бойтилланинг Бубайд қишлоғида савдо растаси, Исфара қишлоғида бошқа бир Бойтилланинг кичик уйи, Мўтининг 4 таноп ери, Қанибодом қишлоғидаги Бойтилла Бойсивиннинг 1 та саройи, 1 та савдо растаси, 1 таноп ерда узумзор ва ўрик боғлари, яна 1 таноп нўхот етиштирадиган ери бўлган². Қолган 52 та ҳиндистонликнинг мол-мулки бўлмаган.

Андижон уездида 73 та ҳиндистонлик истиқомат қилган бўлиб³, уларнинг орасида турли майда махсулотлар, шойи ва қоплар савдоси билан шуғулланувчи савдогарлар (7 та), ошпазлар (4 та), қандолатчилар (2 та), қашшоқ (1 та) ва судхўрлар (59 та) бўлган⁴. Савдогарлар кўчмас мол-мулкга, яъни $\frac{1}{4}$ танопдан 2 танопгача бўлган ўлчамдаги ерларга эгалик қилганлар ҳамда бу ерларда уй, омборхона ёки раста курдирганлар. Андижондаги ҳиндларнинг ҳам катта қисмини судхўрлар ташкил қилганини юқоридаги статистик маълумотларда кўришимиз мумкин ҳамда уларнинг мол-мулки бўлмаганлиги архив ҳужжатда қайд этилган.

Ўш уездига ўрнашиб, истиқомат қилган ҳиндистонликларнинг сони 34 тани ташкил қилган. Уларнинг барчаси фоиз эвазига пулбериш билан шуғулланишган⁵. Уларнинг бир қисми ўз уйларига эга бўлган, бундан ташқари карвонсаройларда ижарага берадиган 3 тадан 9 тагача хоналари, баъзиларининг карвонсаройда ҳатто отхона, омборхона ва ошхоналари ҳам бўлган. Судхўрлар бу мулкларидан ташқари ерларга ҳам эгалик қилганлар. Ўш ҳудудида истиқомат қилувчи барча ҳиндистонликлар ҳам бундай шароитга, мол-мулкка эга эмасдилар. Уларнинг айримларининг уйлари ҳам ерлари ҳам бўлмаган. Бироқ баъзи бирларининг ўзи яшайдиган уйлари, ёки карвонсаройда хоналари бўлган.

Наманган уездида 28 та ҳинд – 2 таси Косон қишлоғида, 1 таси Янги-Қўрғон қишлоғида, қолганлари Наманганнинг ўзида истиқомат қилган бўлиб, улар ҳаммаси сартларга турли шартлар эвазига қарзга пул беришган⁶. Улар орасида Косонсойда истиқомат қилувчи Байтари Баймангунинг шу қишлоқда 2

¹ МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 31 об.-32.

² МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 32 об.-33.

³ МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 12-14 об.

⁴ МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 12-14 об.

⁵ МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 5-8.

⁶ МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 18-19.

та уйи, Янги-Кўрғонда эса 1 та омборхонаси ва 2 та уйи, Нир Кичкинанинг Қирғиз-Кўрғонда, Бойбола Муттиннинг Чортоқда, Тилла Шамовнинг Файз-обод қишлоғида биттадан савдо растаси, Байтуке Туттиннинг Чортоқ қишлоғида 1 та омборхонаси, 2 та савдо растаси, 2 та уйи бўлган¹. МДА ҳужжатларида ҳар бир ҳинднинг қанча капитали борлиги рублда кўрсатилган.

Ҳужжатларга таянган ҳолда Марғилон уездидаги ҳиндлар ҳақида тўхталиб ўтамиз. Туркистон Генерал-губернаторининг Ўрта Осиёда истиқомат қилаётган ҳиндистонликлар ҳақида маълумот йиғиш бўйича берган топшириғини бажариш жараёнида Марғилон уезди раҳбари Капитан Беляев туманлар бўйича маълумот йиғган. Унга кўра, Марғилон шаҳридаги 116 та ҳинднинг орасида 1 та заргар, 1 та ошпаз, қолган ҳаммаси фоиз эвазига пул берувчилар бўлган, бирортасини ҳам кўчмас мулки бўлмаган; Шаҳрихон туманида 26 та ҳиндистонликнинг ҳаммаси судхўрлик билан шуғулланган, айримларининг 6 танождан 24 таноғача бўлган миқдорда ерлари бўлган; Ассака туманида ҳиндистонликларнинг сони 15 та бўлиб, уларнинг ҳам ҳаммаси фоиз эвазига пул бериб мол-мулк орттиришган, уларнинг айримларида уйлари ва $\frac{1}{4}$ танождан $3\frac{3}{4}$ таноғача ерлари бўлган; Арава туманида 3 та ҳинд бўлиб, улар ҳам судхўрлик билан шуғулланишган, уччаласининг ҳам катта миқдорда кўчмас мулки бўлган; Қува туманида 6 та ҳинд ҳам судхўрлик қилган бўлиб, уларнинг 4 тасида 1 танождан 24 таноғача ерлари бўлган, бу ерларга тут ва беда экиб фойдаланганлар; Аввал туманида 4 тани ҳинднинг иккитасини омборхонаси ва ерлари булган; умумий ҳисобда эса Марғилон уездида ҳиндистонликлар 170 кишини ташкил қилган². Уларнинг ҳам асосий қисми фоиз эвазига пул бериш билан шуғулланган.

Чуст уездидаги 10 та ҳинднинг ҳаммаси судхўрлик билан шуғулланганини архив ҳужжатларда кўришимиз мумкин³. Уларнинг иккитасида – Диябарда 2 таноп, Мангуда 3.5 таноп ери бўлган. Қолганларининг уйи ёки ери бўлмаган.

Фарғона вилоятининг Чимён уезди Чимён қишлоғида истиқомат қилган 2 та ҳиндистонлик ҳам тижорат билан шуғулланган, ерлари бўлмаган, бироқ улардан бирининг (Деярам ўғли Лоти) ўз дўкони бўлган, иккинчиси эса (Гелю ўғли Кима) ижарага дўкон олганлиги маълум⁴.

¹ МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 12-14 об.

² МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 21-25.

³ МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 16.

⁴ МДА. И-19, оп. 1, д. 10560, л. 3.

Бу маълумотлардан сўнг, ҳиндистонлик судхўрларнинг фаолиятини узил-кесил тўхтатиш мақсадида чора тадбирлар амалга оширилди. Юқорида қайд этилганидек, “Маҳаллий аҳолини ҳиндистонликлар томонидан эксплуатация қилинишини тўхтатиш” тўғрисида церкуляр чиқарилди. Унга кўра, ҳиндистонлик судхўрлар ўзларига тегишли бўлган ер майдонларини сотишлари мажбурий этиб белгиланди. Агар уларнинг ерлари қишлоқ ҳудудларида бўлган бўлса бу ерларни қиймати қопланган ҳолда тортиб олинган. Вилоят бошқарув органларининг махсус қарорларида ҳиндистонликларга ўзларига тегишли бўлган ерларни сотишлари учун муддат белгилаб берилган. Белгиланган муддат ичида ерни сотиши лозим эди. Агар улар қарорни ўз вақтида бажаришмаса, ер маъмурий тартибга кўра мажбурий сотувга қўйилар, ва ер эгасига тушган пулдан сотиш харажатларини чегириб ташлаб, қолган маблағ берилар эди.

Аввалига ҳиндистонлик судхўрларга қарши чекловлар вақтинча бўлган бўлса, 1886 йилдан асосий қоидалар Россия давлат кенгаши томонидан тасдиқланди ҳамда қонун даражасига кўтарилди.

Ҳиндистонликларнинг қанча мулки борлигини аниқлаштириб, бу ҳолатга ойдинлик киритган Рус ҳукумати уларга нисбатан чора кўришга мажбур бўлган, чунки ҳиндистонликларнинг ҳар бири Ўрта Осиё ҳудудида маълум муддат яшаб, тўплаган бойлигини ўз юртига олиб кетган. Бу эса давлат иқтисодиётига ва ғазнасига салбий таъсир кўрсатган.

Марказий давлат архивида сақланаётган ҳужжатларга асосланган ҳолда шуни айтиш мумкинки, Ҳиндистон аҳолиси Туркистон, хусусан Фарғона ҳудудига осон кириб кела олиши билан бирга маҳаллий шароитларга мослашиб кетганлар. Шу билан бирга, ўзларига иш топа олганлар, касбий фаолиятларини давом эттирганлар. Лекин ҳиндистонликлар Фарғона водийсидаги бирор бир ҳудудда жипслашган ҳолда истиқомат қилмаганлар, улар бутун водий бўйлаб тарқалиб кетганлар. Уларнинг асосий қисми қийналган аҳолига фоииз эвазига пул бериб, тушган маблағлар ҳисобига ер-мулк орттирган бўлса, айримлари ошпазлик, заргарлик, қандолатчилик ёки тадбиркорлик билан шуғулланганлар. Бироқ, улар орасида маҳаллий аҳолининг кўчмас мулкини ноқонуний йўл билан тортиб олиб, ўз мулкига айлантирганлари ҳам бўлган.

Бирламчи манба ҳисобланмиш тарихий ҳужжатлар тарихни аниқ маълумот ва далиллар билан ўрганишимизга, ўрганилмай ёки назардан четда қолган жабҳаларни кўра олишимизга ёрдам беради. Шундай экан,

тадқиқотларимизга кўлэзма манбаларни ҳам жалб қилишимиз муҳим ҳисобланади.

REFERENCES

1. Ўзбекистон маданий мероси. Россия архиви тўпламларининг XIX ва XX аср бошига оид тарихий фотосуратларида Ўзбекистон. т. XXXIV, – Т., 2019.
2. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом, т. I, СПб., 1891. С. 182.
3. МДА. И-36; оп. 1, д. 3691;
4. МДА. И-126, оп. 1, д. 93, 1132, 1133, 1134
5. МДА. И-1, оп. 20, д. 2935;
6. МДА. И-19, оп. 1, д. 10560;
7. МДА. И-17, оп. 1, д. 3976.

ҲИНДИСТОН ВА ХИТОЙ ЎРТАСИДАГИ РАҚОБАТ: (ГВАДАР ВА ЧАБАХАР ПОРТЛАРИ МИСОЛИДА)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398233>

Файзуллаев Сарварбек Абдусаттор ўғли

Тошкент давлат Шарқшунослик университети мустақил тадқиқотчиси
(Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат хизматини
ривожлантириш агентлиги инспектори)

(Моб. телефон: +998974107413, эл. почта: fayz55@mail.ru)

АННОТАЦИЯ

Мақолада муаллиф томонидан ҳозирги замонавий халқаро муносабатларда Гвадар ва Чабахар портларининг Ҳиндистон ва Хитой ташиқи сиёсатидаги аҳамияти ва муҳимлилик даражаси таҳлил қилинган.

***Калим сўзлар:** Гвадар порти, “Хартленд” назарияси, Форз кўрфази, Чабахар порти, “C-Shaped Encirclement”, Марказий Осиё, Вагаҳ чегараси.*

ANNOTATION

In the article, the author analyzed the significance and level of importance of the ports of Gwadar and Chabahar in the foreign policy of India and China in modern international relations.

***Key words:** Gwadar port, "Heartland" theory, Gulf of Farz, Chabahar port, "C-Shaped Encirclement", Central Asia, Wagah border.*

Узоқ ўтмишдан Алфред Тайер Мэхэн назариясига кўра, халқаро тизим даражасидаги нуфузли кучлар халқаро сувларнинг стратегик нуқталарига киришга ва улар устидан ҳукмронлик қилишга интилганлар. Ушбу назарияга кўра Буюк Британия узоқ йиллар давомида дунёнинг турли қисмлари ва муҳим ҳудудларида ҳукмронлик қилган. Рақиб кучлар ҳам бу нуқталарга эришишга ҳаракат қилган [1]. Алфред Тайер Мэхэндан кейин Хэлфорд Джон Маккиндер ернинг юраги назариясини таклиф қилиш орқали халқаро тизим даражасидаги йирик ва кўзга кўринган кучларнинг эътиборини қуруқ ҳудудларга, хусусан Евроосиёга қаратди; Унинг назариясига кўра, Евроосиёда ҳукмронлик қиладиган ҳар қандай куч бутун дунёга ҳукмронлик қилиши мумкин [2]. Николас Жон Спайкман минтақа (Хартленд) назариясини таклиф қилди; бу назарияга кўра, Европа, Яқин Шарқ, Жанубий Осиё ва Узоқ Шарқнинг чекка ҳудудлари алоҳида аҳамиятга эга ва бу минтақаларда ҳукмронлик қиладиган

хар қандай давлат Евроосиёда ҳукмронлик қилади ва охир-оқибат дунё тақдирига эга куч бўлади [3].

Эрон Ислом Республикаси ва Покистон географиясида жойлашган ҳамда Яқин Шарқ ва Жанубий Осиёнинг бир қисми ҳисобланган Чабахор ва Гвадар портлари сўнгги пайтларда халқаро тизимдаги нуфузли кучлар, хусусан, Хитой ва Ҳиндистоннинг эътиборини тортди. Хитой ва Ҳиндистон Чабахор ва Гвадар портларини эксплуатация қилиш учун жуда кўп ҳаракатларни амалга оширди.

Покистоннинг Гвадар порти ва Эроннинг Чабахор порти минтақа мамлакатлари, жумладан, Хитой ва Ҳиндистонни Яқин Шарқ энергетикасига яқинлаштиради ва айни пайтда Чабахор Ҳиндистонни Афғонистон ва Марказий Осиё бозори билан боғлайди. Бу портлар дунёнинг иккита стратегик нуқтасида жойлашган бўлиб, геосиёсий ва геоиқтисодий нуқтаи назардан муҳим аҳамиятга эга. Минтақа давлатларининг, жумладан, Ҳиндистон ва Хитой, Ҳиндистон ва Покистоннинг бир-бирига нисбатан рақобатбардош ва турлича қарашларини инобатга олган ҳолда, қайд этилган портларнинг ўсиши ва ривожланиши минтақадаги рақобатни янада кучайтиради.

Мақсадга эришиш учун Хитой ва Ҳиндистон, Ҳиндистон ва Покистон, Покистон ва Эрон давлатлари бир-бири билан рақобатлашмоқда ва Чабахор ва Гвадар портларини яратиш ва ривожлантириш билан минтақадаги куч тузилмаси ўзгариб бормоқда. Хитой Осиёдаги энг кўзга кўринган давлатлардан бири сифатида Покистон билан ҳамкорликда Хитой-Покистон иқтисодий коридори ва Гвадар портини барпо этишга интилмоқда.

Ҳиндистон бир вақтнинг ўзида Хитой ва Покистон билан рақобатлашмоқда, шунинг учун у Эрон билан ҳамкорликда Чабахор портига сармоя киритди [4].

Чабахор ва Гвадар портлари минтақадаги икки рақобатчи порт сифатида геосиёсий ва геоиқтисодий аҳамиятга эга ва юқорида тилга олинган портларнинг ривожланиши минтақавий ва ҳатто минтақадан ташқари рақобатни келтириб чиқариши мумкин.

Гвадар порти: Хитой ҳукумати билан ушбу портни ривожлантириш ва жиҳозлаш соҳасида якуний кенг қамровли сармоявий ва шериклик битимининг имзоланишига олиб келди. Покистоннинг Балужистони стратегик, сиёсий ва географик аҳамиятга эга алоҳида мавқега эга ва Хитойни Гвадар портига сармоя киритишга, минтақадаги савдони ривожлантиришга, шунингдек, Уммон денгизида мустаҳкам ўрин эгаллашга ундади. Покистоннинг Балужистон

вилояти энг бой ва энг катта ва шу билан бирга бу мамлакатнинг тўрт вилоятлари орасида энг кам ривожланган ва энг кам аҳолига эга вилоятидир [5].

Покистоннинг Балучистон вилоятидаги географиясининг бир қисми бўлган Гвадар порти унинг ривожланиши Покистон, Хитой ва қўшни давлатлар учун ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий, ҳам хавфсизлик нуқтаи назаридан алоҳида қадрият ва аҳамиятга эга.

Гвадар портининг Покистон учун аҳамияти: Иқтисодий нуқтаи назардан бу мамлакатдаги барча иқтисодий фаолият ва савдо Карачи портида тўпланганлиги сабабли, Покистон ичидаги терроризмнинг кучайиши билан боғлиқ хавфсизлик таҳдидлари туфайли иқтисодий жиҳатдан муаммоларга дуч келмоқда. Иқтисодий ўсишнинг ягона нуқтага жойлаштириш ўрнига, бошқа йўналишдаги стратегик жойлашувга эга бўлган Гвадар портини ривожлантиришга қарор қилди. Покистон ичидаги Гвадар портининг ривожланиши бутун Покистонда, айниқса камбағал ва кам ривожланган Балужистон вилоятида иқтисодий ўсиш ва динамизмга олиб келади.

Покистон ичидаги транспорт тизими ва тижорат операцияларининг ўсиши билан чет элдан капитал жалб қилиш учун замин яратмоқда, чунки Хитой Покистон орқали ўтадиган Шимол-Жанубий коридорни яратиш ва Гвадар портини ривожлантириш учун миллиардлаб доллар сармоя киритади. Бундан ташқари, Гвадарнинг ривожланиши Покистоннинг Афғонистон ва Марказий Осиё давлатлари билан савдо алоқаларини кенгайтириш учун имконият яратади, албатта, Покистон ва Гвадар порти Эрон ва Чабахор порти билан самарали рақобатлаша олса, бу янада амалий бўлади.

Гвадар порти Форс кўрфази мамлакатлари ва Жануби-Шарқий Осиё давлатлари, хусусан Хитой ўртасида савдо бўйича воситачи худуд сифатида, шунингдек, Форс кўрфази ва Марказий Осиёни нефт савдоси учун терминал сифатида ривожлантириш ва жиҳозлаш катта аҳамиятга эга.

Гвадар геосиёсий нуқтаи назардан Покистон учун ҳам муҳим ва бу давлатни минтақада қулай позицияга олиб чиқади. Гвадар порти Ҳиндистондан Карачи портига қараганда узоқроқ эканлигини ҳисобга олсак, Покистон денгиз кучларининг бир нуқтада (Карачи порти) тўпланиши талаб қилинмайди. Покистон минтақа давлатлари, хусусан Ҳиндистонга нисбатан ҳарбий-хавфсизлик ва сиёсий режалари ва стратегияларини осонроқ амалга ошириш учун имкониятдир.

Гвадар портининг Хитой учун аҳамияти: Хитой дунёдаги, айниқса, иқтисодий соҳада энг кўзга кўринган мамлакатлардан бири бўлиб, сўнгги

йигирма йил ичида бу соҳада сезиларли даражада ўсди. Хитойнинг мисли кўрилмаган иқтисодий ўсиши энергия манбаларидан фойдаланишни талаб қилмоқда. Шу боис бу масала Хитойнинг халқаро майдондаги асосий устувор йўналишига айланди.

Хитойнинг Хитой ҳудудидаги рақобатчилар билан қарама-қаршилигининг олдини олиш ва Иқтисодий тамойил душманлари билан курашиш қобилиятини мамлакат дарвозаларидан ташқарига ўтказиш ва Хитой ўз иқтисодий манфаатларини чегаралардан ташқарида, айниқса экспорт тоифасида, денгизларда ҳукмронлик қилиш ва кенгайтиришда ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлиши керак деган асосга таянади [6].

Хитой ҳарбий-ҳаво кучлари полковниги Хуанг Йингху “C-Shaped Encirclement” номли китобида Совуқ урушдан кейин АҚШ ўз стратегиясини мудофаадан ҳужумга ўтказгани тўғрисида тўхталиб ўтади. Шу билан бирга, АҚШ Ҳиндистон ва Мўғулистон билан фаол ҳамкорлик қилди ва Жанубий Хитой денгизидаги баҳсларга аралашди. 1950 йилларда ташкил этилган биринчи ва иккинчи орол занжирлари билан биргаликда АҚШ С шаклидаги стратегик тузилмани (Япония, Жанубий Корея ва Мўғулистондан жанубда Жанубий Хитой денгизи ва Ҳиндистонгача чўзилган халқалар) йиғди. Баъзилар бунини С шаклидаги айлана ёки айлана ёйи деб аташади. Шунинг учун Америка Хитойнинг якуний парчаланиши ва йўқ бўлиб кетишига интилоқда” [7].

Хитойнинг хавотирлари ва у дуч келаётган таҳдидларни инобатга олган ҳолда айтиш мумкинки, Хитой Гвадар порти орқали дунёнинг стратегик нуқталари, хусусан, Яқин Шарқ билан боғланишга интилоқда. Хитой-Покистон иқтисодий коридорини яратиш ва Гвадар портини ривожлантириш орқали Хитой АҚШ ва унинг иттифоқчиларининг геосиёсий дилеммасидан ўзини кутқариб, минтақа ва дунёда ўз нуфузига эга бўлишни давом эттириш имконияти янада ошади.

Гвадар Хитой учун бир неча нуқтаи назардан муҳим. Иқтисодий ўлчовда ҳам, Хитой ичида ҳам, минтақавий ва жаҳон даражасида ҳам Хитойни фойдасига хизмат қилади. Гвадар портини ривожлантириш билан бу давлат мусулмон, қашшоқ минтақа бўлган ва айти пайтда энергия захирасига эга бўлган Шинжон вилоятини Яқин Шарқ ва у орқали Европа билан боғлаб, иқтисодий динамизмга олиб чиқиш имконини бериши мумкин.

Бу сиёсий нуқтаи назардан ҳам жуда муҳим. Гвадарнинг ривожланиши билан Хитой ўз атрофидаги муҳитда, айниқса стратегик нуқталарда ўз таъсирини кенгайтиришга интилади. Яқин Шарқда Хитой Америка Қўшма

Штатларини бошқариш ва назорат қилиш нуқтаи назаридан тўхтатувчи кучга эга бўлиши мумкин.

Америка Қўшма Штатлари ва Хитой ўртасидаги рақобатнинг шиддатлилигини ҳисобга олсак, Гвадарнинг хавфсизлик нуқтаи назаридан ривожланиши Хитойни ҳам фойдали мавқега қўйиши мумкин ва бу мамлакат стратегик жойларда ҳарбий базаларни ўрнатиш ва эгаллаш орқали, шу жумладан Гвадар ва Яқин Шарқ, ҳарбийлар билан дастурларни амалга ошириши мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Гвадар Хитой учун кўп мақсадли аҳамиятга эга ва бу мамлакатнинг атрофидаги муҳитда устунлигини давом эттиришга олиб келади.

Чабахор порти: Чабахор порти сўнгги йилларда муҳокама қилинаётган портлардан бири бўлиб, бу порт Ҳормуз бўғози ва Уммон денгизининг шарқида, Уммон денгизи йўналишида жойлашган. Асосий юк ташиш линиялари Африка, Осиё ва Европага бўлиб, Марказий Осиё мамлакатлари ва Афғонистон ўртасида Форс кўрфази, Шарқий Африка ва дунёнинг бошқа ҳудудлари бозорларига энг қисқа алоқа ва транзит йўли ҳисобланади.

Чабахор порти Эроннинг жануби-шарқидаги энг муҳим порт ва Эроннинг ягона океан порти ҳисобланган стратегик жойлашувга эга. Бу порт Шарқий Эрон тараққиётининг ягона калитидир.

Чабахор портининг Эрон учун аҳамияти: Гарчи Эрон Ислом Республикасининг яна бир порти Бандар Аббос Чабахордан муҳимроқ бўлса-да, аммо Эроннинг Америка Қўшма Штатлари ва унинг иттифоқчилари билан боғлиқ муаммоларини ҳисобга олсак, Эҳтимол, Эроннинг АҚШ билан муаммоси кучайиши билан Ҳормуз бўғози хавф остида қолиши ва савдо учун тўсиқлар пайдо бўлиши мумкин.

Чабахор Эрон учун Бандар Аббосга муқобил ҳисобланса-да, Афғонистон ва баъзи Марказий Осиё давлатлари билан масофаси қисқа бўлгани учун Ҳиндистонни бу давлатлар билан боғлаб, иқтисодий магистралга айланиши мумкин.

Чабахор порти Эрон учун ички ва ташқи томондан геосиёсий ва геоиқтисодий нуқтаи назардан катта аҳамиятга эга. Ушбу порт Ҳиндистонни Афғонистон ва Марказий Осиё бозорлари билан фаол равишда боғлашнинг ягона йўли бўлганлиги сабабли, у Эронни сиёсий ва иқтисодий нуқтаи назардан фойдали ҳолатга келтириши мумкин. Энг кам ривожланган Систон ва

Балужистон вилоятида жойлашган Чабахор бу вилоятнинг иқтисодий динамикасига сабаб бўлиши мумкин.

Чабахорнинг Ҳиндистон учун аҳамияти: Ҳиндистон сўнгги ўн йилликда иқтисодий нуқтаи назардан ажойиб ўсишни кузатди, бу ажойиб ўсиш мамлакатнинг энергия ресурсларига бўлган эҳтиёжини ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ очиб берди. Шу боис бу давлат Ғарбий Осиёнинг энергетика ресурсларига киришда Хитой билан рақобатлашмоқда ва айни пайтда Афғонистон ва Марказий Осиё бозорига чиқиш учун Чобахор портига сармоя киритган.

Покистон Ҳиндистонга Панжобдаги Вагах чегарасидан Афғонистон билан савдо қилишга рухсат бермайди. Чабахор портининг ривожланиши ва ўсиши Ҳиндистон учун иқтисодий ва сиёсий нуқтаи назардан муҳим аҳамиятга эга. Иқтисодий нуқтаи назардан, Чабахор порти Ҳиндистонга Форс кўрфази минтақасида Хитой билан рақобат қилиш имкониятини тақдим этса-да, Покистон йўли Ҳиндистонда тўсиб қўйилганлиги сабабли, Чабахор Ҳиндистонни Афғонистон ва Марказий Осиё билан боғлашнинг муқобил вариантдир, аммо бу йўналиш масофаси Ҳиндистон учун қимматга тушади, лекин бу Ҳиндистонга Афғонистон ва Марказий Осиё бозорига чиқиш ва Марказий Осиё энергиясидан фойдаланиш имкониятини беради.

Ҳиндистоннинг Покистон билан ҳудудий, сув ва сиёсий-хавфсизлик муаммоси туфайли Покистон Ҳиндистоннинг Марказий Осиё давлатлари ва Афғонистон билан савдосига тўсқинлик қилмоқда, бироқ Ҳиндистон Чабахор порти орқали Афғонистон ва Марказий Осиёга этиб бориш учун Покистонни четлаб ўтмоқчи. Агар Ҳиндистон Чабахорни Гвадардан эртароқ гуллаб-яшнашига эриша олса, бу Покистон учун сиёсий ва иқтисодий соҳаларда жиддий сабоқ яратади.

Сиёсий нуқтаи назардан Ҳиндистоннинг Афғонистон ва Марказий Осиё билан боғланиши Покистонни минтақада сиёсий жиҳатдан яққалаб қўяди ва бу Ҳиндистоннинг Жанубий Осиёдаги устунлигини мустаҳкамлаш ва давом эттиришга олиб келади. Хавфсизлик нуқтаи назаридан Чабахор портининг ривожланиши Ҳиндистон учун ҳам муҳим. Ҳиндистон бу минтақада ҳарбий нуқтаи назардан ҳам мавжуд бўлиши мумкин ва бунинг учун Ҳиндистоннинг сиёсий-иқтисодий қудратининг Жанубий Осиё ва Ғарбий Осиёдаги устунлиги Ҳиндистонга Хитой билан рақобат қилиш учун устунлик беради.

Афғонистон учун Чобахорнинг аҳамияти: Афғонистон халқаро сувларга чиқиш имконига эга бўлмагани учун у доимо Покистонга муҳтож ва савдосини

Карачи порти орқали олиб боради. Бироқ, Ҳиндистон ва Покистон ўртасидаги можаро ва унинг Покистон ва Афғонистон ўртасидаги давом этиши сабабли Покистон ҳар доим Карачи портидан Афғонистон орқали Ҳиндистонга қарши босим ўтказиш воситаси сифатида фойдаланган ва шу йўл билан Афғонистонга миллионлаб доллар зарар келтирмоқда.

Шунинг учун Ҳиндистон ва Афғонистон Эрон ёрдамида 2014 йилдан кейин Чобаҳор портидан фойдаланишга ва сармоя киритишга қарор қилди. Чобаҳорнинг ривожланиши ва ўсиши Афғонистон учун сиёсий ва иқтисодий соҳаларда муҳим аҳамиятга эга.

Сиёсий жиҳатдан Чобаҳордан фойдаланиш Афғонистонга Ҳиндистонга яқинлашиб Покистонни четлаб ўтиш имкониятини беради ва бу Покистоннинг Афғонистонга босимини камайтиради ва шу билан бирга, Афғонистоннинг Покистон билан бўлган зиддиятини Ҳиндистон билан келишилган ҳолда камайтиради.

Чобаҳарни Карачи порти билан солиштирганда, бу порт тахминан 700 километр ва Афғонистонга Бандар Аббосдан 90 километр яқинроқ. Чобаҳор орқали бу мамлакатга 20 футлик контейнер ташиш нархи минг долларга яқин (деярли 50 фоиз), юк ташиш нархи Карачи ва Бандар Аббос йўналишидан арзонроқ. Бу юк ташиш вақтини (20%га тезроқ) ва нархини сезиларли даражада камайтиради [8].

Эрон Чобаҳор портини барпо этиш орқали Ҳиндистон ва Афғонистонни қарам қилиб қўймоқчи бўлса-да, аммо ҳозирда Покистоннинг Афғонистонга босими туфайли Чобаҳор порти Афғонистон учун Покистон портларига муқобил вариант сифатида қаралмоқда. Бу ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жиҳатдан муҳим, ва унинг ривожланиши билвосита Афғонистоннинг айрим ҳудудлари, жумладан, Нимроз вилоятининг иқтисодий ўсиши ва фаровонлигига сабаб бўлади.

Хулоса. Ҳиндистон ва Хитойнинг Гвадар ва Чобаҳор учун кўзлаётган мақсадларига эътибор қаратсак, улар учун икки портни ривожлантириш икки мамлакат ўртасидаги рақобат даражасини оширади. Агар Хитой катта сармоя эвазига Гвадар портини Чобаҳар портидан тезроқ қила олса, Чобаҳор порти Гвадар билан рақобатлаша олмайди. Хитой-Покистон коридорининг бир қисми баҳсли Кашмир ҳудудидан ўтади, Ҳиндистон буни амалга оширишга шунчаки руҳсат бермайди, турли террористик гуруҳларнинг мавжудлиги ва Покистоннинг Балужистон вилоятидаги хавфсизлик - Гвадар йўлидаги бошқа жиддий тўсиқлардан биридир. Чобаҳор йўлидаги ушбу тўсиқлар ва бундай

муаммоларнинг йўқлиги ҳамда Чабаҳор йўлининг хавфсизлиги ва айниқса Эроннинг хавфсиз муҳитни таъминлай олиш қобилиятини ҳисобга олган ҳолда, Чабаҳар иқтиқболда барча учун, хусусан, Марказий Осиё давлатлари учун ҳам фойдали мавқега эга бўлиши мумкин.

REFERENCES

1. Office of the Historian. Mahan's The Influence of Sea Power upon History: Securing International Markets in the 1890s. // URL: <https://history.state.gov>.
2. Daniel H. Deudney. Britannica. // URL: www.britannica.com/topic/geop.
3. Colin S. Gray. Nicholas John Spykman, the Balance of Power, and International Order // Journal of Strategic Studies 38(6):1-25. 2015.
4. Tasnim news agency. India Resolved to Contribute to Development of Iran's Chabahar Port. // URL: <https://www.tasnimnews.com/en/news>.
5. Technical Assistance Report. Islamic Republic of Pakistan: Balochistan Economic Report. // URL: <https://www.adb.org/sites/default>.
6. China's Path to Geopolitics. SWP Research Paper. German Institute for International and Security Affairs. 2022 // URL: <https://www.swp-berlin.org>.
7. On the C-Shaped Encirclement by the U.S. – Huang Yingxu, China Academy of Military Science. Study Times, No. 541. // URL: <http://www.studytimes.com>.
8. Sajad Abedi. Chabahar and exemption from US sanctions. Economic Times in ET Commentary, India // URL: <https://economictimes.indiatimes.com>.

HINDISTON SIVILIZATSIYASINING MALAYZIYA MAMLAKATIGA (HAYOTIGA) TA’SIRI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398258>

Bekkulov Erkin Raimovich

Janubiy va Janubi-sharqiy Osiyo tillari kafedrası o’qituvchisi,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti,
O’zbekiston Respublikasi
Tel: +998903525500
e-mail: erik_250@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ko’pchilik insonlar Janubi-sharqiy Osiyo, hususan Malay arxipilagida Xitoyning ta’siri katta deb o’ylashi mumkin, ammo Hindistonning ta’siri yetarli darajada barcha sohalarda ta’sir ko’rsatgan.

Janubi-sharqiy Osiyo hindlarning madaniy ta’sirida bo’lgan, miloddan avvalgi 290 yillarda boshlanib, XV asrga qadar, hind-buddistlar ta’sirini mahalliy siyosat o’zlashtirgan. Hindiston janubi-sharqiy qirg’oqlari orqali Birma, Tailand, Indoneziya, Malay yarimoroli, Filippin, Kambodja va Champa kabi davlatlar bilan savdo, madaniy va siyosiy aloqalarni o’rnatgan. Bu Indosferada Janubi-Sharqiy Osiyoni hindiylashtirishga va Sanskritatsiyaga olib keldi.

Janubiy Hindiston savdogarlari, avantyuristlari, o’qituvchilari va ruhoniylari taxminan 1500 yilgacha Janubi-Sharqiy Osiyoda hukmronlik ta’sirini saqlab qolishdi. Hinduizm va buddizm bu davlatlarga Hindistondan tarqalib ketgan va ko’p asrlar davomida u erda o’zaro bag’rikenglik bilan yashagan. Oxir oqibat materik shtatlari asosan buddistlarga aylandi.

Malayziyalik hind guruhlarning aksariyati etnik Tamil hindulardir. Guruh kelib chiqishi hindu yoki janubiy osiyolik bo’lgan mahalliy malayziyaliklar deb belgilangan. Bugungi kunda ular Malayziyada malaylar va xitoylardan keyin uchinchi o’rinni egallaydilar. Ularning aksariyati Britaniya mustamlakasi paytida Hindistondan Malayziyaga ko’chib kelganlarning avlodlari.

Malayziyaga hind sivilizatsiyasining kirib kelishi haqiqatdan ham Malayziyada xalqning turmush tarzi va madaniyati uchun yangi maqomni olib keldi. Natijada, Malayziyada xalq hayotida madaniyatlarning aralashuvi mavjud bo’ldi. Shubhasiz

bu sivilizatsiya rivojlanishining ta'lim, iqtisodiy, madaniy, adabiy va ijtimoiy jihatlaridagi hissasi va ta'sirini ko'rsatdi.

Tayanch so'zlar: *Sivilizatsiya, hinduizm, buddizm, moxsa, nirvana, sanskrit, Devaraja, Nusantara, san'at, adabiyot, urf – odat, ta'lim, Ashoka.*

ANNOTATION

Lots of people may think China has a great influence in South-East Asia particularly in Archipelago of Malaysia, but India's impact for civilization can be seen in all areas.

South-East Asia was under the Indian cultural influences. □ From 290 BC to the XV century, local policies coped the Hindu-Buddhist civilization. India actively used its south-eastern coast in trading and establishing cultural and political relations with Burma, Thailand, Indonesia, the Malay Peninsula, the Philippines, Cambodia and Champa. This position brought into the cause of Indianising and sanskritation in South-East Asia.

The merchants, tourists, teachers and priests of South India remained the dominant influence about 1,500 years in South-East Asia. Hinduism and Buddhism spread from India to these countries and lived for many hundreds of years in mutual tolerance. After all, many states became mainly Buddhists.

Majority of local Indian ethnic groups in Malaysia consist of Tamil Hindus people. Today, they are in the third place after ethnic groups of China and Malay in Malaysia. Most of them were descended from the emigrants who had moved to Malaysia during the British colony in India.

Entering the Indian civilization really gave a new status in a lifestyle and culture of the people in Malaysia. As a result, the mixture of cultures appeared in the life of the people in Malaysia. Certainly this occurrence shows the development of civilization in education, economy, culture, literature and social contributions.

Key words: *Civilization, hinduism, buddhism, mokhsa, nirvana, sanskrit, Devaraja, Nusantara, art, literature, tradition, education, Ashoka.*

Sivilizatsiya so'zi lotincha sivilis - fuqarolikka, davlatga, shaharga taalluqli ma'nolarini anglatuvchi o'zakdan kelib chiqqan. U "silvaticus", ya'ni lotinchadan tarjima qilganda qo'pol, yovvoyi so'ziga qarshi ma'noda qo'llanilgan. Sivilizatsiya tushunchasi "madaniyat" tushunchasi bilan uzviy bog'liq ravishda paydo bo'lgan.

Dastlab madaniyat va sivilizatsiya tushunchalari sinonim sifatida qo'llanilgan, ammo bora-bora bu ikki atama o'rtasida farq paydo bo'ldi.¹

Hind sivilizatsiyasi milloddan avvalgi 2350-3000 yillarda Hind daryosi vodiysida boshlangan va hozirgi kungacha saqlanib qolgan dastlabki sivilizatsiya. Hindiston sivilizatsiyasini hukmronlik davri asosida bir necha bosqichlarga bo'lish mumkin. Joylashuvi bo'yicha Hindistonni ikki qismga, ya'ni Shimoliy Hindiston va Janubiy Hindistonga bo'lish mumkin. Hindistonning ikki qismi tili, madaniyati va diniy amallari jihatlari bilan farq qiladi. San'at xilma-xilligi va o'z xalqining turmush tarziga boy bo'lgan hind sivilizatsiyasi, ayniqsa Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari aholisi hayotiga ta'sir katta.

Hindistonning sivilizatsiyasi, madaniyatini asosan Nusantara² arxipelagi hududlarida keng tarqalganini ko'rishimiz mumkin. Hindiston sivilizatsiyasi Janubi-sharqiy Osiyo mintaqasi bilan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan alohida munosabatda bo'lib, Janubi-sharqiy Osiyo jamiyati hayotining barcha jabhalarida uchratish mumkin. Hindiston qadriyatlarini Janubi-sharqiy Osiyo aholisi orasida qo'llanishi Janubi-sharqiy Osiyoda hindlashgan davlat³ (*Indianised state*) atamasini yaratdi. Jamiyat kundalik hayotida hind sivilizatsiyasi elementlariga ega bo'lgan madaniyatni o'zlashtira boshladi.

Malayziyada hind sivilizatsiyasining ta'sirini jamiyat hayotining barcha jabhalarida ko'rish mumkin. U jamiyatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy shakllarini hamda urf-odatlarini qamrab oladi. Buning sababi shundaki, hind sivilizatsiyasi sharqona qadriyatlar bilan o'xshashdir.

Hind sivilizatsiyasi Malayziyadagi nikoh urf-odatlarini, tushunchalar, badiiy san'at, taomlar, jamiyatning iqtisodiy va siyosiy jihatlarga kata ta'sirini ko'rsatgan. Malayziyada bugungi kunda ham amal qilib kelinayotgani, ikki madaniyatning ya'ni Hind va Malay madaniyatini Malayziya jamiyatining kundalik hayoti yaqqol ko'rsatib turibdi.

Malayziya boshqa mamlakatlar bilan taqqoslanganda, Malayziyada ko'p dinli va turli xil madaniyatli xalq jamiyati yaratildi. Hindiston sivilizatsiyasining jamiyat hayotiga ta'siri kundalik hayotga singib ketdi. Ammo islom ta'limoti paydo bo'lgandan keyin islomiy qadriyatlarga zid bo'lgan amaliyotlar yo'q qilindi va ularning o'rniga shariat va Qur'onga asoslangan qadriyatlar paydo bo'ldi.

¹ Qodirova L. B. Jahon Sivilizatsiyalari tarixi 2020 yil <https://fayllar.org/1-mavzu-sivilizatsiya-tushunchasi-uning-tarifi-va-oziga-xos-si.html>

² "Nusantara." atamasi Malay-Indoneziya xalqlarining yashash joylarini belgilash uchun ishlatiladi: Indoneziya, Malayziya, Singapur, Bruney, Filippin va Janub. Tailand.

³ Cohen, Stephen P. (2002), India: Emerging Power 54-bet

Ushbu maqola quyidagi maqsadlardan ba'zilariga erishish uchun amalga oshirildi va ishlab chiqildi:

- Ushbu maqolamiz hind sivilizatsiyasi to'g'risida;
- Hind sivilizatsiyasi tarixi va shakllanishini o'rganish;
- Hind sivilizatsiyasining siyosiy, diniy va ijtimoiy jihatdan qo'shgan hissalarini;
- Malayziyada mavjud bo'lgan hind sivilizatsiyasining ta'siri;
- Malayziya mamlakatiga hind sivilizatsiyasining ta'sirining ijobiy va salbiy tomonlarini haqida.

1. Din:

Hind sivilizatsiyasi boshqa sivilizatsiyalar Malayziya hududida uzoq vaqt davomida etdi. Har qanday sivilizatsiya, qanday bo'lishidan qat'i nazar, o'z diniga ega bo'lgani kabi, muhrlar, haykallar va sopol idishlar orqali olib borilgan tadqiqotlar natijasiga ko'ra hind vodiysi aholisi o'z dinlari va e'tiqodlariga ega ekanliklari isbotlandi. Hind sivilizatsiyasidagi dinlar hinduizm, buddizm, jaynizm va sikhizm kabi bir necha dinlarni tasniflanishi mumkin. Bunda ko'rinib turibdiki, Hindiston o'z dinlari bilan orqali ham Malayziya sivilizatsiyasiga katta ta'sir ko'rsatdi, xususan Malayziya sivilizatsiyasida ko'plab odamlar orasida buddizm va hinduizm keng tarqalgan, shuning uchun biz ushbu ikki dinning Malayziya sivilizatsiyadagi ta'siriga ko'proq e'tibor qaratamiz.

Hinduizm Nusantara arxipelagi uchun begona din emas va bu din dunyodagi eng qadimgi din hisoblanadi. N. M. Idaikkadar (1979) ma'lumotlariga ko'ra, dunyoning boshqa yirik dinlaridan farqli o'laroq, ushbu dinning dastlabki tarixini aniqlash qiyin va hatto uning boshlanish sanasi ham noma'lum, hinduizmga Hind daryosi (Hind) nomiga asoslanib ism berilgan¹. Hinduizm beshta asosiy tushunchaga ega: Braxman, Atman, Karma, Karma Moxsa va Samsara. Braxman Xudoga murojaat qiladi, Atman esa har bir inson tanasida mavjud bo'lgan individual ruhdur. Atman har doim Braxman bilan birlashishga intiladi, ammo bu faqat Karma ga bog'liq bo'ladi. Hindlar har doim o'zlarini Samsaradan xalos bo'lish va Moxsaga erishish uchun harakat qilishadi, boshqacha aytganda Moxsa jannatdir. Bundan tashqari, hinduizmda Vedalar deb nomlangan o'zining muqaddas kitobi mavjud.

Keyingisi buddizm. Buddha so'zi "budh" fe'lidan olingan bo'lib, uyg'onish, ya'ni xatolardan uyg'onish va sahnaning haqiqiy yorug'ligi o'rtasida chiqish ma'nosini anglatadi². Ushbu din milloddan avvalgi VI asrda Hindistonda tug'ilgan va Sidharta

¹ Ghazali Darusalam, Tamadun Islam dan Tamadun Asia 117-bet.

² Ghazali Darusalam, Tamadun Islam dan Tamadun Asia 167-bet.

Gautama Buddha tomonidan asos solingan. Hinduizm singari buddizm ham hinduizm ta'kidlagan Karma va Samsara qonunlariga ishonadi. Buddizm, shuningdek, Samsaradan xalos bo'lishga va Nirvananing mukammal hayotiga erishishga intiladi. Buddizm ta'limotiga murojaat qilib, Gautama buddizmi to'rtta oliy haqiqatni va haqiqatning sakkiz yo'lini ta'kidlaydi. To'rt asl haqiqat hayot azoblarga to'la ekanligini tushunishni o'z ichiga oladi. Azob-uqubatlar inson tug'ilishi bilan mavjud. Shunga qaramay, ushbu azob-uqubatlarni Haqiqatning sakkiz yo'lidan, ya'ni haqiqiy imon, chin niyat, to'g'ri nutq, to'g'ri xulq-atvor, to'g'ri harakat, to'g'ri fikrlash, to'g'ri fikrlar va qalblar va to'g'ri niyatlardan kelib chiqib boshqarish mumkin. Buddistlar foydalangan muqaddas kitobi Tri-Pitaka nomi bilan mashhur.

Darhaqiqat, bilamizki, hindlar Malayziya sivilizatsiyasida eramizning birinchi asrlaridan beri mavjud bo'lgan. Malayziya aholisi nisbatan ko'p sonli buddistlar va hindlarga ega va ushbu dinga ishonuvchilar hanuzgacha diniy marosimlarni o'tkazadilar va hind sivilizatsiyasida hinduizm va buddizmga aytilganidek karma-ga ishonadilar. Buddistlar va hindlarning har yili o'zlarining diniy marosimlarini o'tkazayotganlarini ko'rishimiz mumkin, masalan, Vesak va Deepavali.

2. Devaraja tushunchasi

Malakka qirolligi davrida Malayziyada XV asrdan beri mavjud bo'lgan monarxiya hind sivilizatsiyasining asosiy ta'siriga kiradi. Qirol yuqori lavozimga ega va odamlar uning boshqaruvida. Ushbu konsepsiyaga ko'ra, qirol Deva Shiva, Vishnu va hatto Buddha ham bo'lishi mumkin deb hisoblanadi¹. Shuning uchun qirol yuqori kuch va suverenitetga ega deb hisoblanadi. O'sha paytdagi odamlar shohni maqtashgan va isyon ko'tarishni istamaganlari va podshohning buyrug'iga bo'ysunishgan. Devaraja tushunchasi hind-buddizm davrida Malay dunyosida keng rivojlangan. Bundan tashqari, qirol suverenitet va qudratga ega bo'lgan shaxs sifatida ham tasniflanadi, Shoh muqaddas deb hisoblangan devalar guruhiga tenglashtiriladi.

Hindiston sivilizatsiyasining Malayziyaga ta'sirini devaraja tushunchasidan yaqqol ko'rishimiz mumkin. Islom paydo bo'lishidan oldin biz raja unvonidan foydalanilgan, keyinchalik u sultonga o'zgartirildi. Raja tushunchasi suverenitet va hokimiyat egasi tushunchasi bilan ham chambarchas bog'liqdir. Demak, raja hind jamiyatining ijtimoiy tabaqalanishida eng yuqori mavqega ega. Kim shohning buyrug'iga bo'ysunmasa, u xoin deb hisoblanadi va jazo oladi. Ushbu konsepsiya Malayziyadagi islom ta'limotiga zid kelishi aniq, ammo suverenitet tushunchasi Malayziya mamlakatida hanuzgacha amal qilib kelinmoqda va unutmaslik kerak, malaylar hanuzgacha hind sivilizatsiyasi tomonidan qo'llaniladigan asbob –

¹ Idaikkadar N.M 1979. Latar Belakang Kebudayaan Hindu. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa Dan Pustaka

uskunalardan foydalanib kelmoqda. Bunga misol sifatida humcha, muhr shtampi, nayza va sariq zargarlik buyumlari hanuzgacha shu kunga qadar foydalanilib kelinmoqda. Bugungi kunda Malayziya sivilizatsiyasida monarxiya tizimining amaliyoti shuni ko'rsatadiki, hindlarning ta'siri Malayziya sivilizatsiyasida qo'llaniladigan amaliyotlar orqali ko'rishimiz mumkin.

3. Urf-odat

Hindlarning ta'siri, Malayziya xalqining ya'ni janubiy malaylar va shimoliy malaylarning urf – odatidagi qorinni bo'shashtirish (uqalash) urf-odatlarini misol bo'ladi. Ushbu qorinni uqalash odati Malayziyaning janubida yashovchi aholilar tomonidan aytiladi, Malayziyaning shimoliy aholisi esa qorinni yuborish deb atashadi. Bu urf-odat 7 oylik homilador bo'lgan ayolga qilingan urf-odat bo'lib, u bolani qorinda kerakli joyda, ya'ni bolaning boshi pastdga qarab joylashtirishni maqsad qiladi. Bu onaning tug'ilishini osonlashtirish va bola onaning qornida bo'g'ilib qolmasligi uchun muhimdir. Ushbu qorinni uqalsh marosimi doya tomonidan amalga oshiriladi va bu g'ayritabiiy elementga ya'ni animizmga bo'lgan ishonchning bir shkali. Ona oson va xafvsiz tug'ishi uchun ushbu marosimda zanjabil talqoni (kukuni) va kokos yong'og'idan foydalaniladi. Avvalo, homilador ayolni tug'ishidan oldin doya sehrlil so'zlarni o'qiydi, keyin homilador ayolning yuziga yangi un surtiladi va zanjabil talqoni sepiladi. Ushbu urf-odat hind madaniyati elementlarini o'z ichiga oladi va Malayziyadagi malaylar tomonidan hozirgi kunda ham qo'llanilib kelinadi.

Xina surish odati – bu ham Hindlarning urf – odatlarining bir turi bo'lib, Malayziya aholisi tomonidan qo'llaniladi. Xina surish marosimi bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Xining uch xili mavjud, ya'ni o'g'ri xina, kichik xina va katta xina. Muxtasar qilib aytganda, bu o'g'ri xina surish marosimi tushdan keyin o'tkaziladi. Kichkina xina surish marosimi ham tushdan keyin o'g'ri xina surish marosimidan keyin amalga oshiriladi. Katta xina surish marosimiga kelsak, bu marosim kechki payt nikoh marosimidan oldin yoki keyin har ikki tomonning, kelin va kuyovning maxsus mehmonlari bilan o'tkaziladi. Kelin barcha qo'l va oyoq barmoqlariga, shu jumladan qo'l kaftiga xina suradi, kuyov esa faqat bitta qo'lida xina, kichik barmog'i va sharpa barmog'iga xina suradi. Malayziyaliklar orasida ushbu qo'llarga xina surish marosimi chizilgan nashlar bundan bir necha yil oldin boshlangan. Ushbu xina chizish marosimi orqali chizilgan naqshlar esa hind sivilizatsiyasining ta'siridan.

Keyingi urf – odat esa chaqaloqning og'zini ajratish odati. Bu odat yangi tug'ilgan chaqaloqning og'ziga tuz sepish marosimidir va bu marosim hindlarning go'dakning labiga asal va sariyog' tegizish odatiga tengdir, chunki bola uzoq umr

ko'rishi va hayotida baxt topishi uchun Brahmin tomonidan qilingan. Ammo Islom, musulmonlar uchun bu odat zam-zam suvi yoki xurmolarni chaqaloqning lablariga ta'tib ko'rish bilan almashtirilgan. Oldinlari hindlarning muqaddas kitobidan gaplar o'qilgan, hozirda esa, Fotiha va Ixlos suralarini o'qish bilan, ushbu suralardan keyin duo o'qish bilan almashtirilgan. Chaqaloq o'n olti kundan keyin, ism qo'yish marosimi o'tkaziladi. U go'dakni belanchakka qo'yish orqali amalga oshiriladi va bu odatda oilaning yoshi ulug', ilmi, dindan xabari bor inson tomonidan amalga oshiriladi. Tanlangan ismlar, odatda, tug'ilgan sanaga ko'ra ham asoslanishi mumkin. Tarixda o'tgan buyuk shaxslar, chaqaloqning ajdodlari va hinduizm bilan bog'liq bo'lgan ismlar ham chaqaloq uchun qo'yilishi mumkin, chunki tanlangan ism keyinchalik uning fe'l-atvoriga ta'sir qiladi.

4. San'at

Dewan Bahasa Dan Pustaka Instituti lug'atiga ko'ra, san'at madaniyatdagi go'zallik va noziklik haqidagi narsalarni anglatadi. Ma'lumki, hind sivilizatsiyasi - bu madaniy jihatlardagi turli xil o'ziga xos xususiyatlarga boy bo'lgan Malayziyada madaniy va etnik xilma-xillikda rang-baranglikni yaratgan sivilizatsiyadir.

Malayziyada hind sivilizatsiyasining yutuqlari orasida raqs san'ati ham bor. Raqs san'ati Malayziyadagi hind madaniyatining bir yo'nalishi bo'lib, turli qiziqarli qadamlarga boy raqs Malayziyada turli irq va madaniyatlarga boy rang-barang muhit yaratdi. Hindistondagi musiqa ikkiga bo'linadi, ya'ni shimolda Hindustani va janubda Karnatak musiqa an'analari. Tan Sen, Nayak Bayju, Ram Das Raj Bahodir (Malva qiroli) va Tantarang Xon kabi ko'plab taniqli musiqachilar. Ushbu raqs o'sha paytda shohga ijro etilishi kerak bo'lgan raqsga aylandi, ya'ni hind hukumatining o'sha paytdagi hukmdori Akbarxon va hanuzgacha hindlar tomonidan ijro etilmoqda, ayniqsa Hindistonda.

Bugungi kunda hindlar tomonidan qo'llaniladigan raqslardan biri bu Bharata Natyam raqsi. Ushbu raqs hindlarning klassik raqs uslublaridan biridir. Bharata Natyam mumtoz raqsi - bu an'analarga to'la raqslardan biri, uni o'zlashtirish uchun ko'p yillar kerak bo'ladi, chunki bu qadimiy raqsnı shon-sharafga to'la hajmda ijro etish uchun qo'llar, oyoqlar va ko'zlarning turli xil harakatlarini o'rganish kerak. Bu raqs Hindistonning janubiy qismida joylashgan Tamil Naidu viloyatidan kelib chiqqan.

An'anaga ko'ra, ushbu raqsnı ayol raqqosa yakkaxon ijro etadi. Bu raqsda to'liq ijro Alarippu, Jatiswaram, Sabdam, Varnam, Padam va Thillana kabi oltita

bosqichlarni o'z ichiga oladi. Ushbu bosqichlar Nritya yoki sof raqs va Nritya elementlarini birlashtiradi¹.

Bundan tashqari, Khatak raqsi yana bir hind klassik raqsi. Kathak so'zi hindcha Katha so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "hikoya qilish san'ati" degan ma'noni anglatadi. Kathak asl tabiatidan hind xudolariga qullik ifodasi bo'lgan, Kathak hukumat saroylarida gullab yashnagan. Klassik va qiziqarli raqs harakatlariga ega bo'lgan raqs raqqoslar tomonidan ijro etiladigan raqs san'atini jonlantiruvchi musiqa asboblari bilan birga bo'lishi kerak. Hindistondagi taniqli musiqa asboblari orasida Tata Jati (torli cholg'u), Vitata Jati (torli cholg'u), Sushir Jati (puflovchi asbob), Gana Jati (baraban) kabi musiqiy asboblari mavjud. Qadimgi hind musiqa asboblari baraban va gonglar bo'lgan. Ta'kidlangan baraban musiqiy asbobi janubiy Hindistonda tanilgan va unchalik rivojlanmagan deyiladi. Mridangan musiqiy asbobida turli xil tovushlarni chiqarishi mumkin. Bugungi kunda hind musiqasi uchun juda muhim bo'lgan baraban arablarning tabla (doira) musiqiy asbobidan olingan.

Umuman olganda, xulosa qilish mumkinki, malay va hind xalqlarining raqs san'ati bir necha turlardan iborat va shuningdek, bir-biridan farq qiluvchi o'ziga xosligi bor. Shunga qaramay, asl maqsad - o'tmishdan to hozirgi kungacha ko'ngil ochish yoki vaqtichog'lik qilish uchun ijro etilgan. Shu sababli, ushbu ikki xalqning raqslari keyingi avlodga qadar davom etishiga umid qilamiz.

5. Madaniyat

Odatda urf – odatlar xalqlarning turmush tarzidan kelib chiqib belgilanadi. Ushbu urf-odat, oy yoki yil, ba'zan har kuni yoki mavsumda amalga oshiriladigan barcha amallarni aks ettirishi mumkin. Urf – odat bilan sinonim bo'lgan so'z madaniyatdir. Garchi ular har xil so'z bo'lsa-da, lekin ma'nosi jihatidan urf-odatlar va madaniyat o'zaro bog'liq va bir xil tushunchalardir. Madaniyat va sivilizatsiya - bu bilim, e'tiqod, san'at, axloq, huquq, urf-odatlar va boshqalarni o'z ichiga olgan murakkab kompleksdir. Malayziyada islom paydo bo'lishidan oldin hindu-buddaviy dini va madaniyati asrlar davomida malay hamjamiyatida kuchli mavqega ega edi. Ular "vanakam" so'zi bilan salomlashar va har doim sog'lig'i, ishi, savdosi yoki boshqa narsalar haqida so'rashar edi. Mehmonlar har doim ichimlik yoki ovqat bilan siylanar edi va uy egasiga hurmat belgisi sifatida yegulikni yaxshi qabul qilish kerak bo'lgan. Agar biror narsa olsangiz, o'ng qo'l bilan olingan ya'ni o'ng qo'l yaxshilik va minnatdorchilik belgisi hisoblangan.

¹ Idaikkadar N.M 1979. Latar Belakang Kebudayaan Hindu. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa Dan Pustaka (tarian ekspresi)

Hinduizmni saroydagilar va yuqori darajadagi xodimlarning ko'pchiligi e'tiqod qilgan din deb aytishimiz mumkin, chunki bu ularning o'zlarining ijtimoiy va siyosiy manfaatlarini himoya qilish uchun juda mos din bo'lgan. Oddiy xalq yoki pastgi qatlam ko'pincha animizm e'tiqodiga rioya qilishgan. Buning sababi shundaki, hinduizm dastlab muqaddas din sifatida qabul qilingan bo'lib, u hind xalqining ijtimoiy tabaqalanishida ko'rinib turganidek, podshohlar va braxmanlar singari yuqori tabaqa tomonidan e'tiqod qilishga loyiq edi. Hind sivilizatsiyasi Malayziyadagi malay xalqi urf-odatlarini va madaniyatiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Hindlarning eski kitoblaridan bo'lmish Ramayana va Mahabharata orqali juda ko'p hind urf – odatlari malay xalqining madaniyatiga tasir ko'rsatgan. Ta'kidlangan kitob hinduizm haqida ma'lumotlarga to'la bo'lgan buyuk asardir. Shuningdek, u Janubiy-sharqiy Osiyoda, ayniqsa Malayziyada islomiy ta'sir paydo bo'lishidan oldin hayotni boshqarish uchun asos bo'lib xizmat qilgan. Ammo ushbu yuqorida ta'kidlangan urf – odatlar Islom dini Nusantara arxipelagiga kelgunicha qo'llanilgan edi. Hind sivilizatsiyasidagi ba'zi urf-odatlar bugungi kungacha amal qilib kelinmoqda. Biz malay xalqining to'y marosimlarini ko'radigan bo'lsak, hanuzgacha Malayziyada amal qilib kelayotgan hind urf-odatlarining namunalarini uchratishimiz mumkin. Masalan, turmush qurish odatlarida er-xotinning to'y kunida kunning shohi deb aytiladi va marosim eng yuqori nuqtasida yonma-yon o'tkaziladi. Er-xotin harakat qilmasdan yumshoq o'rindiqlarda o'tqiziladi. Nikoh marosimi o'tkazilishi kerak bo'lgan odat, ammo nikoh hindularning odatiga ko'ra Xudo Rama va ma'buda Sitani ulug'laydi, shuning uchun yangi turmush qurganlar kunning shohi deb nomlanadi. Bundan tashqari, betel yong'og'i va zanjabil talqonidan foydalanish hindularning ta'siridir va zanjabilning sarg'ishi kelinning ruhini ilhomlantirish uchun mo'ljallangan. Bu hind sivilizatsiyasining nikoh nuqtai nazaridan ta'siri va bugungi kunda ham Malayziyada ushbu marosimlar malay xalqi tomonidan amalga oshirilib kelinmoqda.

Hind sivilizatsiyasi Malay sivilizatsiyasiga yegulik jihatidan ham ta'sir ko'rsatdi. Hind xalqining milliy taom mahsulotlariga misol qilib roti chanai, paratha va pyuresi keltiramiz. Ushbu taomlar hindlarning sevimli taomidir. Ammo endi, bu taomlar Malayziyada irqi va dinidan qat'i nazar, har kimga tobora ommalashib bormoqda. Ayniqsa, roti chanai o'z maqomini an'anaviy malay taomlari bo'lgan va hozirda ko'plab malayziyaliklar uchun juda mazali *nasi lemak*¹ bilan birga dasturxonga tortish urf bo'lishiga ulgurgan.

¹ Malayziyaliklarning milliy taom turi.

Chapati va tosai nonlari ham ortda qolmaydi, chunki ularda ko'plab foydali moddalar mavjud, shuningdek diabet va yuqori qon bosimini pasaytirishga foydalidir. Ushbu nonlarni odatda dal, kari va achchiq bilan birga maydalab iste'mol qilish mazali bo'ladi. Bundan tashqari, ushbu nonning tosayda, dosay, doz, dosai, dhosha, tsai yoki chakuli kabi boshqa ko'plab nomlari ham mavjud. Tosai shuningdek, tuxum tosai, chili tosai, piyoz tosai va boshqalar kabi har xil turlari mavjud. Ushbu milliy taomni ko'pincha Malayziyaliklar, ayniqsa hindlarning o'zlari iste'mol qiladilar. Ushbu tosayni har qanday savdo do'konida yoki oshxona, shuningdek hind restoranlarida topish mumkin. Ushbu an'anaviy hind taomlari nonushta yoki tushdan keyin choy bilan iste'mol qilinadi. Bu nonlarni har xil taomlar bilan iste'mol qilish mumkin, masalan, mevali murabbo, hind bodringi, tovuq yoki qo'y go'shti va boshqalar. Ushbu tosay noni ichiga kartoshka va piyoz solib qovuriladi. Tosai noni uglevodlar va oqsillarga juda boy.

Bundan tashqari, boshqa hind milliy taomlari muruku shirinligi. Muruku ham tosai kabi boshqa turli xil nomlari bor. Misol uchun, chakli va chakri nomi. Ushbu milliy taom kelib chiqishi Hindistondan. Muruku tayyorlashning asosiy masallig'i urad va guruch unidir. Murukuni hamma joyda uchratish mumkin va uni asosan yengil taom sifati tortiq qilishadi. Ushbu taomni barcha yoshdagi insonlar yaxshi ko'radi, chunki muruku oson tayyorlanadi va mazali taomdir.

Bundan tashqari, hindistonliklarning o'ziga xos milloiy taomlaridan biri, ya'ni nasi berianidir. Ushbu nasi beriani taomi ikki xil bo'ladi, ya'ni nasi beriani tovuq yoki echki go'shtidan tayyorlangani. Yuqorida keltirilgan hind taomlaridan tashqari ko'plab hind milliy taomlari Malayziya milliy taomlariga o'z ta'sirini ko'rsatgan

Hindiston xalqining milliy kiyimlari ham Malayziya sivilizatsiyasiga katta ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Hindlarning an'anaviy liboslaridan biri sari libosidir. Sari dunyoda yaxshi tanilgan, chunki sarining dizaynini ko'plab odamlar yaxshi ko'radilar. Sari libosining shakli, uzunligi 5-6 metrni tashkil etadigan turli xil rangli matodir. Ushbu sariy tanaga o'ralgan bo'lib, naqshinkor uchi chap yelkaga joylashtirilgan. Ichki mato badanning markazidan yuqorida yoki pastda kiyiladi va sarining yechilib ketilishidan himoya qiladi. Ushbu sariy har xil turdagi, naqsh va rangdagi chindan ham chiroyli matolardan tayyorlanadi.

Bundan tashqari, kurta libosi ham hindistonlik erkaklar tomonidan mashhur va tez-tez kiyib yuriladigan an'anaviy hind kiyimidir. Ushbu kurta, paxta va ipakdan tikilgan tizzagacha uzun ko'ylak. Odatda kurta keng shimlar yoki shalvarlar bilan kiyiladi.

6. Ilm – fan

Bilim deganda insonning nimanidir anglashi tushuniladi. Bundan tashqari, bilim, biron bir narsani tadqiq qilish natijasi va insoniyat manfaati uchun foydalanish imkoniyatini beruvchi narsadir. Tilshunoslik nuqtai nazaridan (al-ilmu) arabcha so'zdan kelib chiqqan (al-jahl yoki johillik) ning qarama-qarshi tomoni bo'lib, aniq narsani bilgan holda, haqiqiy vaziyatga qarab biror narsani bilishdir. Olimlarning fikriga ko'ra, "Ilm - bu o'tmish, hozirgi va kelajakni tushunishda boshqa tizimlarga nisbatan eng ko'p taxmin qilinadigan tizimdir." (T. Jacob)

Hind sivilizatsiyasihinduizmdan kelib chiqqan Malayziyada til bo'yicha bilimlarga katta ta'sir ko'rsatdi. Hindiston adabiyoti Janubi-sharqiy Osiyo mintaqasida juda keng shakllangan bo'lib, unda ko'plab qiziqarli lingvistik elementlarini o'z ichiga oladi. Hinduzim tildan foydalanilib, asosan hind adabiyoti shakllangan. Osiyo tarixiga ko'ra hindular Janubiy-sharqiy Osiyoga eramizning birinchi asrlarida kelganlar. Bu davrda hind sivilizatsiyasining tarqalishi shunchalik keng tarqaldiki, Janubi-sharqiy Osiyo mintaqasining atrofidagi ko'plab hududlar hindlarning ta'sirida edi.

Uning ta'sirini Srivijaya imperiyasi davrida malay tilidan foydalanish kontekstida ko'rish mumkin. Palembang (milodiy 7-asr), Talang Tuvo (684-yil) va Bangka orolida (686-yil) topilgan tosh bitiklardagi yozuvlar o'rganish jarayonida ularning 70 foizi qadimgi malay tiliga oid so'zlar, 30 foizi esa sanskrit tilidan o'zlashgan so'zlarni ko'rishimiz mumkin. Malay tili haqiqatan ham sanskrit bilan ko'p o'xshashliklarga ega. Masalan, Kedukan Bukit (683-yil) toshbitikdagi quyidagi so'zlarni misol qilib keltirishimiz mumkin:

Qadimgi malay tili	Sanskrit tili
Wulan – bulan	Sepuluh – sepuluh
Naik –naik	Datang – datang
Sambau – kapal	Manau – benau
Hiyang – tuhan/tuan	Swasta – selamat
Mgalap – mencari	Dapunta – baginda
Marlapas – berlapas	Bala – tentera
Dari – dari	Tsihara – pawang
Membawa – membawa	Jayasidhayarta – kota yang berjaya
Yang – yang	Tlu – tiga Shri – bahagia

Shuningdek, go'yoki, malay tili tamil tilidan olingan degan tushunchalar ham mavjud. Malay tili bilan taqqoslaydigan bo'lsak, sanskrit tilidan olingan bir nechta tamilcha so'zlar mavjud:

Sanskrit tili	Malay tili	Tamil tili
Agama	Agama	Agamam
Akasa	Angkasa	Akasam
Bhasa	Bahasa	Pasai
Bhaya	Bahaya	Abayam
Cakra	Cakera	Cakkaram
Danda	Denda	Dhandam
Gaja	Gajah	Gajam
Nagara	Negara	Nakaram
Putri	Puteri	Puttiri
Udara	Udara	Udanan

Malay tilida tamil tili so'zlari juda kam. Ularning ba'zilari o'zlashgan so'zlar, ya'ni malay tiliga tamil tilidan o'zlashgan so'zlarning o'zi aslida, tamil tiliga boshqa tildan o'zlashgan so'zlardir.

Hind sivilizatsiyasi turli sohalarda shon-sharafga erishdi va jahon sivilizatsiyasiga katta hissa qo'shdi. Matematikada, geometrik elementlarda, algebra, nol sonlar va matematik o'nliklar esa arifmetikaga kiritilgan va hozirgi kunga qadar amalda. Matematika sohasi astronomiya va kalendarning (taqvim) ixtiro qilinishi. U mavsumlar vaqtini va fasl, yil, oy va kunni aniqlashda ishlatildi.

Hind sivilizatsiyasining rivojlanishi din va texnika bilan chambarchas bog'liqdir. Ular orasida fizika sohasi ham bor, koinot beshta elementga ega: er, shamol, olov, suv va kosmik. Tabiatning bu barcha elementlari atomlarga xosdir. Kimyo sohasida umrni uzaytirish, zahar berish va h.k.lar uchun dorilar ishlab chiqarilgan. Ushbu tibbiy kimyoviy jarayonlar orqali porox bilan bir qatorda asosiy gidroksidi moddalar, kislotalar va metallarni yaratish ishlab chiqarildi. Hindistonliklar metall mahsulotlari ixtirosi tufayli boshqa sivilizatsiyalar tomonidan tan olingan. Temir va metall materiallardan foydalanish juda muhimdir, chunki temirchilikda qilingan yuqori mahorat va temir va metallardan har xil narsalar yaratish bugungi kunda ham qo'llanilmoqda.

Hindiston sivilizatsiyasi tibbiyot sohasida ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Hindiston sivilizatsiyasida tibbiyot ilmi sehr-jodu sifatida tanilgan. Fiziologiya, jarrohlik, nafas olish san'atlari, odamlarning ko'payishi, farmakologiya va veterinariya sohaslarida o'zgarishlar milloddan avvalgi davrdan hozirgi zamonga qadar davom etmoqda.

Milodiy 1-2 asrda ishlab chiqarilgan Charaka va milodiy 4-asrda Susruta kabi ko'plab tibbiy asarlar o'z natijasini bergan.

6.2 Ilm – fan rivojlanishi

Malayziyada islom dunyosi paydo bo'lishidan oldin bilimlardan foydalanish va rivojlantirish uchun asos bo'lgan hind adabiyotidan tashqari, tarjima faoliyati ham faol rivojlangan. Hind klassik sivilizatsiyasi davrida ko'plab ilm – fanlar o'zlashtirilgan. Hindistonda ilm-fan va texnologiyalarning rivojlanishi, malay xalqining bu bilimlarni egallashiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Hind xalqi ilm – fan va texnika bilan bog'liq barcha bilimlarni ularning muqaddas kitobi Veda orqali olgan. Hind xalqi mutaxassislari orasida - astronomiya, matematik ishlanmalar, ba'zi xabarlarda kodlarni aniqlash kabi bilimlarni chuqur egallagan insonlar bo'lgan. Ushbu rivojlanishlar, Malayziyada barcha bilimlarning rivojlanishiga ko'plab o'zgarishlar kiritdi.

Ko'plab bilimlar xazinalariga ega bo'lgan hind tsivilizatsiyasi, ayniqsa adabiyot sohasida bilimlarning rivojlanishini boshqa sohalarga ham turtki bo'ldi. Ushbu rivojlanish sivilizatsiyalar to'qnashuviga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va o'z navbatida intellektual muhit yaratadi. Masalan, dastlab hind xalqi kunni, tongdan tungacha va keying tonggacha hisoblab, doimiy oy-quyosh taqvimini qildi. Ushbu usul vaqtni hisoblashning asosiga aylandi.

Hindiston sivilizatsiyasi matematikani sohasini shu darajada mukammal egallanganki, matematika Hindistondagi har bir o'quvchi uchun majburiy fan hisoblandi. Buning samarasini Malayziyada maktab ta'limi tizimining rivojlanishida ko'rish mumkin

Malayziyadagi maktab tizimiga ham hind sivilizatsiyasi ta'siri qildi. Hind (tamil) tilini tamil milliy tipidagi maktablarda (TTTM) o'qiydigan o'quvchilarga o'rgatilishi kerak bo'lgan fan bo'ldi. Ushbu tilni hind sivilizatsiyasi adabiyotini saqlab qolish uchun oliy o'quv yurtlarida tanlov fan sifatida talabalarga taqdim etiladi. Hindiston sivilizatsiyasining ilmiy rivojlanishi Malayziyada tillarni bilish darajasiga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Malayziyada mavjud bo'lgan tillarning xilma-xilligi Malayziya xalqining o'ziga xos noyobligidir.

7. Arxitektura

So'nggi 2000 yil oldin hindlar Malayziyaga ko'chib kelishgan. Hinduizm va buddizmning kelishi va keng tarqalishi yoki yo'q bo'lib ketishi, bularning barchasi qadimiy materiallarda keltirilgan. Ammo hind sivilizatsiyasining ta'siri bugungi kungacha Malayziyadagi me'morchilik va uning qoldiqlarida o'z aksini ko'rsatadi.

Biroq, Hindistonning ta'siri Malayziyadagi binolarning me'morchiligiga unchalik katta ta'sir ko'rsatmadi. Oldinlari Malayziya hududlariga kelib savdo-sotiq bilan shug'ullanganlar hindlar hin ibodatxonalarini me'morchiligi shakliga o'xshash ko'p hinduizm ibodatxonalarini qurganlar. Shunga qaramay, janubiy Hindiston me'morchiligi ham masjid me'morchiligiga kata ta'sir ko'rsatgan. Penang shahridagi Kapitan Kling masjidi (1802-1803) - Hindiston musulmonlari jamoati rahbari yoki Kapitan tomonidan qurilgan janubiy Hindiston me'morchiligining namunalaridan biri. Ushbu musulmon hind me'morchiligi baland minora va gumbazda yaqqol ko'rinadi. Bu kabi qurilish inshootlari bugungi kunda ham masjid arxitekturasida qo'llanilmoqda, deb ta'kidlagan Teknologiya Mara Universiteti professori Siti Norlizaiha, 2010 yildagi Pemuliharaan Bangunan Bersejarah (tarixiy binolarni saqlash) nomli maqolasida.

14-asrda Pinang shahridagi Seberang Perai shahrida qumli joyda joylashgan buddistlar ibodatxonasi topilgan. Uning ko'rinishi uzun ustunli toshga o'xshaydi. O'rtada 7 ta soyabon bilan o'ralgan ustun bor. Kuala-Lumpurda qurilgan Shri-Mahamariamman ibodatxonasi esa, 19-asrning oxirida qurilgan bo'lib, o'zining bezaklari bilan hindlarning eng go'zal ibodatxonalaridan biri hisoblanadi. Ushbu ibodatxonada topilgan bezak naqshlari juda batafsil va undagi zargarlik buyumlari, qo'lda ishlangan naqshlar hamda Italiya va Ispaniyaning chiroyli plitalari juda ham go'zal ishlangan.

Hindlarning e'tiqodlariga ko'ra, ba'zi hayvonlar muqaddas, ba'zilari esa xudolar yoki himoyachilar deb hisoblanadi. Ushbu mafkura ta'sirida o'ymakorlik san'ati saroylar, qasrlar, ibodat uylari, eshiklar va jihozlar kabi binolarda qo'llanilgan. Hindular va buddistlarning e'tiqodlariga ko'ra, ularning xudolarini o'ymakorlik ishlari eng ezgu ishdir.

Malayziya sivilizatsiyasi hind xalqidan ko'p madaniy narsalarni o'zlashtirgan. Malayziyada tarqalgan hindularning hinduizm urf-odatlarini va madaniyatini amalga oshirganligi sababli. Ushbu dinning paydo bo'lishi mahalliy aholining turmush tarziga ta'sir ko'rsatdi. Ular orasida sehr-jodu qilish, qorinni cho'zish, quloqlarni teshish, va xina surish kabilar. Til nuqtai nazaridan ham Malayziya sivilizatsiyasiga ushbu tilda yozilgan hindu kitoblarini o'rganish natijasida sanskritcha ta'sir bo'lganini ko'rishimiz mumkin. Bularga misol: Kedukan Bukit (milodiy 683y), Talang Tuwo (milodiy 684y), Kota Kapur (milodiy 686y) va Karang Beraxi (milodiy 692y) kabi toshbitiklarining topilishi va har bir toshbitikda qadimgi malay tiliga sanskrit tilining ta'sirini ko'rishimiz mumkin.

Malayziyadagi hind me'morchiligini Malayziyadagi bir nechta qurilish loyihalarida ham ko'rish mumkin. Masalan, Toj Mahalning dizayni juda noyob va hind sivilizatsiyasi ijodkorligi o'lchoviga to'la. Putrajayada joylashgan Malayziya federal hukumatining ma'muriy markazi binolari Hindistondagi Toj Mahal dizayni namunasida qurilgan. Bu hind sivilizatsiyasi o'ymakorlik san'atida shu qadar mohir ekanligi, ular qurgan binolarning dizayni Malayziyada ma'muriy markazlarni qurish uchun asos sifatida ishlatilishini aniq ko'rsatib turibdi.

Biroq, hind sivilizatsiyasidagi badiiy elementlar asosan ularning dinidagi xudolar va ma'buda elementlari va ularning dinida ba'zi marosim elementlariga ega bo'lgan rasmlarga asoslangan. Islom paydo bo'lishidan oldin Malayziyada odamlar hind hamjamiyati tomonidan qabul qilingan barcha amallarni bajarishgan. Islom paydo bo'lishidan oldin uylar va saroylar qurish, ularning dizaynlar ham hindlarning dizayniga o'xshash edi. Hind sivilizatsiyasi qurilishining o'ziga xosligi shunchalik mashhurki, bu ularning g'ururi bo'lgan.

Hind tsivilizatsiya tomonidan yaratilgan bir qator yutuqlarida muntazam shaharsozlik xususiyatlari mavjud. Me'morchilikning rivojlanishiga atrof-muhit va ob-havo ta'sir qilgan. Panjarali derazalardan foydalanish quyosh nurlarini kamaytirish uchun qo'llanilgan, Rajastondagi oq marmar esa Mogul davridan beri issiqlikni kamaytirish uchun ishlatilgan. Hindiston me'morchiligi tosh va yog'ochni asosiy manbalar sifatida ishlatadi, chunki undan foydalanish oson.

Maurya sulolasi davrida Ashoka arxitekturasi boshqaruvi ostida eng gullab-yashnagan edi. Ashoka davri me'morchiligiga buddizm ta'sir ko'rsatdi, chunki Ashoka buddizmni rivojlantirish uchun juda ko'p mehnat qildi. Ko'p g'or eshiklari qurilgan. Ibodatxonalar g'orlarda qurilgan. Shu vaqt ichida toshdan yasalgan va gumbaz shaklida minglab ustunlar ham qurilgan. U muqaddas joyda qurilgan. Bu buddistlar ibodatxonasi emas, balki buddistlar yodgorliklarining ombori.

O'ymakorlik san'ati uchun hind xalqi haykallar va bezaklarni shakllantirishda loydan foydalangan. Ashoka shohligining hukmronligi davrida Ashoka ustunlari sayqallangan qumtoshdan yasalgan va balandligi 40 metrga yetgan va tepasida Ashoka hukumati qo'riqchisi hisoblangan, o'z vaqtida buyuklik

ramzi bo'lgan bog'langan uchta sher va ulardan keyin g'ildiraklar kabi hayvonlarning rasmlari bilan bezatilgan qo'ng'iroq va to'rtburchaklar shakli bor.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Malayziyaga ko'p ta'sir ko'rsatishga muvaffaq bo'lgan sivilizatsiyalardan biri hind sivilizatsiyasi edi.

Hindiston sivilizatsiyasi Malayziyada jamiyatga katta ta'sir ko'rsatadi. Bu dunyodagi har qanday sivilizatsiya bilan taqqoslanmaydigan turli xil madaniy, san'at va urf-odatlariga boy bo'lgan eng qadimiysidir. Shunisi ahamiyatliki, Buyuk Britaniyaning mustamlakachilik davridan beri Malayziyada qadimdan tashkil topgan sivilizatsiya bir necha asrlar ilgari mavjud bo'lsa-da, mahalliy xalq turmush tarziga ta'sir ko'rsatdi. Chunki hind tsivilizatsiyasi elementi o'ziga xoslik va yuksak estetik qadriyatlarga boy osiyo madaniyati bilan o'xshashligidir.

Malayziyaga hind sivilizatsiyasining kirib kelishi haqiqatan ham Malayziyada xalqning turmush tarzi va madaniyati uchun yangi maqomni olib keldi. Natijada, Malayziyada xalq hayotida madaniyatlarning aralashuvi mavjud bo'ldi. Shubhasizdir bu sivilizatsiya rivojlanishining ta'lim, iqtisodiy, madaniy, adabiy va ijtimoiy jihatlaridagi hissasi va ta'sirini ko'rsatdi. Tamil tili, adabiyoti, siyosiy va davlat tuzilishi, kundalik turmush tarzi, hinduizm va buddizm dini kabi hind sivilizatsiyasi Malayziyani turli xil rangbarang madaniy hayotga boyitdi va jahon sahnasiga ko'proq tayyorladi.

REFERENCES

1. Ghazali Darusalam, G. Tamadun Islam dan Tamadun Asia Tenggara. (Islom sivilizatsiyasi va Janubi-sharqiy Osiyo sivilizatsiyasi) Kuala Lumpur, 2001.
2. Nadiah bt Abdul Rahman, Priscilla Law Nguik Hung. Tamadun Islam dan Asia. (Islom va Osiyo sivilizatsiyasi) Kuala Lumpur, 2008.
3. Sazelin Arif. Tamadun Islam dan Tamadun Asia. (Islom va Osiyo sivilizatsiyasi) Kuala Lumpur, 2007.
4. Ratna Roshida, Moris, Z., Kailasam, A., Ellias Haji Zakaria, Suhaila Abdullah, Muhammad Azizan Sabjan. Tamadun Islam dan Tamadun Asia. (Islom sivilizatsiyasi va Osiyo sivilizatsiyasi) Shah alam, 2009.
5. Ramesh Chandra Majumdar. The History And Culture Of The Indian. Mumbai, 1951. (Ramesh Chandra Majumdar. Hindiston tarixi va madaniyati. Mumbai 1951.)

HINDISTON YUMSHOQ (MAFTUNKOR) KUCHINING IMKONIYATLARI: NODAVLAT ISHTIROKCHILARNING AHAMIYATI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398394>

Xodjayeva Dildora Muxamedxodjayevna

Siyosiy fanlar doktori

Jawaharlal Nehru Universiteti (PhD)

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

O'zbek-Hind turizm uyushmasi raisi

dil.khodjaeva@gmail.com

ABSTRACT

The current article is modest attempt to discuss India's Soft Power potential. It makes distinction between state-driven and non-state driven soft powers. This paper deals with India's soft power resources and increasing positive role of the largest diaspora in the world.

Keyword: *soft power, Indian diaspora, non-state driven actors, human factors, country's potential.*

ANNOTASIYA

Mazkur maqola Hindiston “yumshoq kuchi” salohiyati borasida umuniy tushunchalarni tahlil qiladi. Davlat tomonidan boshqariladigan va nodavlat ishtirokchilar tarafidan amalga oshiriladigan yumshoq kuch manbailari o'rtasidagi farqni izohlaydi. Maqolada Hindistonning yumshoq kuchi/joziba manbalari va hind diasporasining dunyo miqyosdagi ijobiy rolini yuksalishi bilan bog'liq asoslar keltirilgan.

Kalit so'zlar: *yumshoq kuch, hind diasporasi, nodavlat ishtirokchilar, inson omillari, mamlakat salohiyati.*

Madaniyat, tamaddun, adabiyot, falsafa, global institutlar ishtiroki, diplomatiya, siyosiy tashkilotlar va mamlakat salohiyati kabi nomoddiy ko'rsatkichlarga asoslangan yumshoq kuch - yuqori mavqe va ta'sirga intilayotgan davlatlar uchun globallashuv jarayonida muhim omillardan biriga aylandi.

Yumshoq kuch tushunchasi dunyo miqyosida deyarli 30 yildan beri ko'plab munozara va muhokamalar mavzusiga aylangan bo'lsada, O'zbekistonda son'ggi 5 yil mobaynida ommalashib kelmoqda. Shu asnoda 2022 yilning iyun oyida O'zbekiston tashqi ishlar vazirligi tuzilmasida “yumshoq kuch” boshqarmasi tashkil etildi. Aytish

joizki, Markaziy Osiyoning, yuragi, muhim madaniy maftunkorligi mujassamlashgan mamlakat – O'zbekiston ham o'z navbatida yumshoq kuch salohiyatini ishga solish jarayonida tarixan o'xshash Hindiston kabi mamlakatlar tajribasiga tayanishi ayni muddaodir.

Mazkur maqola muallifning ilmiy izlanishlari, shaxsiy tajribasi, tashqi siyosat olamidagi amaliyotchilar bilan o'tkazgan keng qamrovli savol-javoblari va sohaga oid adabiyotlarga tayanilgan holda yoritiladi.

Yumshoq kuch tushunchasi bilan tanish bo'lmagan o'quvchi uchun qisqacha izoh berilsa, bu belgilan maqsadga erishish uchun majburlash yo'li bilan emas, balki jalb qilish, maftun etish yoki ishontirish orqali xalqaro maydonda (davlatlar, muassasalar, jamoalar va boshqalar) turli xil afzalliklari va xatti-harakatlariga ta'sir o'tkazish qobiliyatidir. Mazkur tushuncha AQShlik siyosatshunos prof. Jozef Nay (2004) tomonidan ilgari surilgan bo'lib, muayyan vaqt talab etuvchi va yillar davomida maqsad sari eltuvchi usuldir. Yumshoq kuchning muvaffaqiyati ko'p jihatdan davlatning xalqaro hamjamiyatdagi nufuziga, shuningdek, davlatlar o'rtasidagi axborot oqimiga bog'liqdir. Muayyan yumshoq kuchli, jalb etish qudratiga ega davlat, boshqa mamlakatlar madaniyatini rivojlanishida ilxomlantirishga qodirligi hisobidan qattiq kuchlar oldini olish imkoni yaratadi.

Madaniyatlararo muloqotdagi yangi tamoillar mamlakat boshqaruvidagi an'anaviy qarashlarning keskin o'zgarishiga sabab bo'ldi. Rivojlanayotgan mamlakatlar miqyosida xalqaro munosabatlarning jadallashuvi va markaziy boshqaruvning raqamlashtirish bosqichiga o'tishi negizida muloqotning turfa xilligi vujudga keldi. “Axborot asri”ga muvofiq hukumat boshqaruvi bilan bir safda nodavlat ishtirokchilarning ham yondashuvini vujudga keltirdi. Mazkur maqola yumshoq kuch imkoniyatlari tadbir' etilganda, har ikki tomon, ya'ni davlat tarafidan hamda nodavlat ishtirokchilarning ahamiyati va hamkorligi mamlakat ravnaqiga munosib hissa qo'shishini muhokama qiladi.

Hindistonning yumshoq/maftunkor kuch manbalari: davlat ishtiroki

Mamlakatning tamaddun o'choqlari va o'ziga xos qadim madaniyat o'zagida zamonaviy yumshoq kuch manbai mujassamdir. Yumshoq kuch omillari haqida so'z ketganda, tarixdan Hindiston ulkan salohiyatga ega ildizlari chuqur bir daraxt misolidir. Hindiston tashqi siyosatida jozibador madaniy diplomatiyaning turli jihatdan qo'llanishi, ya'ni an'anaviy va zamonaviy madaniyati, ichki siyosiy qadriyatlar va mamlakat iqtisodiyotidagi ko'rinishi bir ulkan mavzu tahlilini talab etadi.

Qadimdan bu mamlakat turli dinga mansub, xususan yahudiy, pars, nasroniy va musulmonlar uchun boshpana vazifasini o'tagan. Sababi Hind falsafasi zaminida Vasudhaiva Kutumbakam, ya'ni “dunyo yagona bir oila” tushunchasi mamlakatning ajralmas merosiga aylanib qolgan, bu esa uning xorijdagi nufuzini oshirishda katta ahamiyat kasb etadi.

Janubiy Osiyoning eng yirik davlati va yumshoq kuchning mintaqaviy g'olibi sifatida Hindiston xalqaro maydonda etakchi ishtirokchiga aylanishida asosan madaniyati, Yoga va Ayurveda, turli festivallar, ta'lim, Bollivud, sayohat va tibbiy turizm, milliy oshxonasi, shuningdek, mashhur hind diasporasi ta'siri katta hissa qo'shib kelmoqda. Hindiston madaniy qadriyatlarini xorijda namoyish etishida va mamlakat nufuzini yuksalishida davlat tomonidan boshqariladigan bir qancha idora va mussasalar mavjud. Dunyo bo'ylab 37ta xorijiy markazlariga ega bo'lgan, Hindiston madaniy aloqalar kengashi (ICCR) 1950-yildan buyon Hindistonning madaniy diplomatiya targ'iboti bilan muntazam shug'ullanib kelmoqda. Hukumatning xalqaro maydondagi tashqi aloqalariga qaratilgan “yaxshi qo'shnihilik”, “Sharqqa nazar”, “Markaziy Osiyoga bog'lanish” kabi siyosatlari zaminida yumshoq kuch omillari qo'llanilib kelinmoqda. Shuningdek, Hindiston Tashqi ishlar vazirligi qoshida xalq diplomatiyasiga oid targ'ibot ishlarga ma'sul bo'limi ham mavjud.

Mamlakatda YuNESKOning umumjahon moddiy va nomoddiy madaniy merosi ro'yhatiga kiritilgan boyliklari talayligina. Xususan, so'nggi 20 yildan beri turizmni rivojlantirish va Hindistonning boy madaniyati, tarixi va jozibali sayyohlik maskanlarini namoyish etish maqsadida "Ajoyib Hindiston" xalqaro turizm tashabbusi Hindiston turizm vazirligi tomonidan targ'ib etilib kelinmoqda.

Davlat tomonidan boshqariladigan yumshoq kuch manbalaridan yana biri, bu Hindistonning ulkan salohiyatga ega texnologik yutuqlari va kosmik diplomatiyadagi ustunligidir. AQSh va Yevropa kabi Hindiston kosmik tadqiqotlar tashkiloti (ISRO) ham rivojlanayotgan mamlakatlar uchun sun'iy yo'ldoshdan NAVIC mintaqaviy joylashishni aniqlash tizimi, kosmik manbalar, ma'lumotlar va vositalardan foydalanish imkoniyatini yaratdi. Natijada, Janubiy Osiyo mintaqaviy hamkorlik uyushmasiga (SAARC) a'zo Afg'oniston, Bangladesh, Butan, Maldiv, Nepal, Pokiston va Shri Lanka kabi davlatlar bilan Hindiston munosabatlari yanada yaqinlashishga zamin bo'ldi. Shuningdek, “Raqamli Hindiston” (Digital India) va “Bharatnet” kabi hukumat tashabbuslari Hindistonning sun'iy yo'ldosh bozoridagi kompaniyalar uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda.

Hind diasporasi: samarali nodavlat yumshoq kuch ishtirokchilari

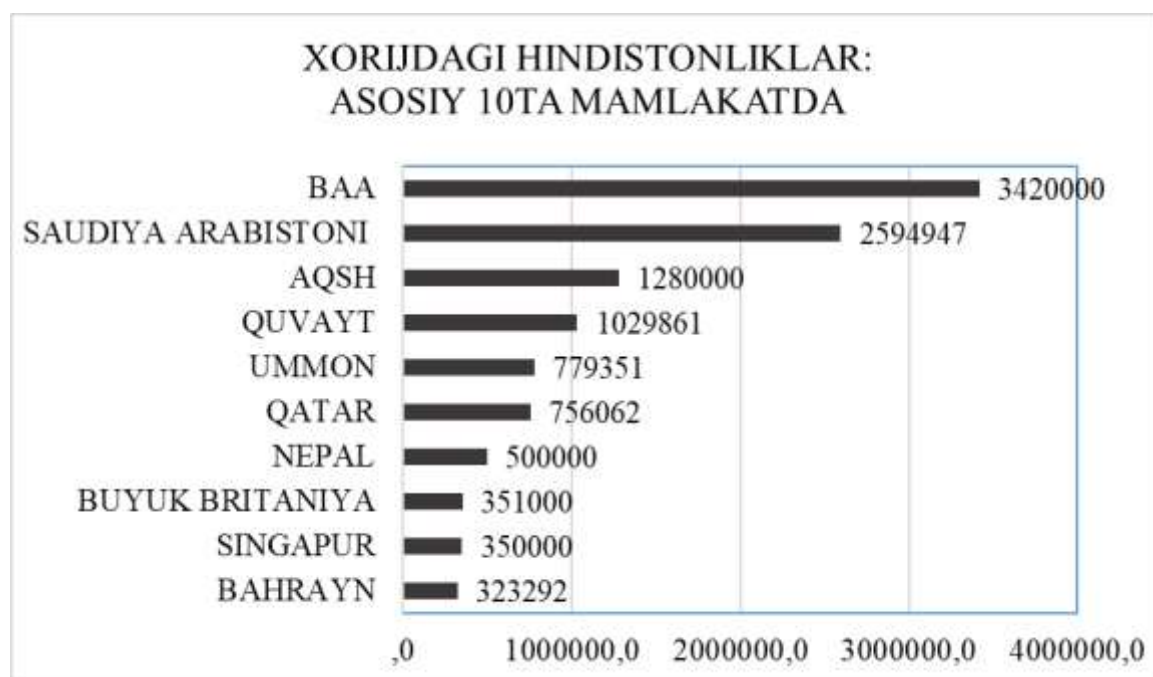
Odatda chinakam yumshoq kuch tashabbuslari asosan nodavlat ishtirokchilar tomonidan amalga oshiriladi. Inson omillari, hususan nodavlat tashkilot, muassasa va uyushmalar tomonidan targ'ib etilgan jozibali/yumshoq kuchining avzalliklari beqiyosdir. Ular bir vaqtning o'zida islohotlar samaradorligini o'lchash va tahlil qilish bilan birga aniq natijalarni ta'minlash uchun yumshoq kuchni targ'ib qilish salohiyatiga egahamdir.

Bir qator tahlil markazlari, nodavlat va notijorat tashkilotlar, jumladan birgina Hindiston Kriketni nazorat qilish kengashi (BCCI) va Bollivud mavjudligining o'zi yumshoq kuchning muhim qurilmalaridan sanaladi. Shu o'rinda sobiq ittifoq davlatlari, ayniqsa Markaziy Osiyo mamlakatlari orasida Bollivud kinolarini va hind seriallarini sevib tamosha qilishlari hech kimga sir emas.

Joziba, o'ziga jalb qilish manbasiga aylangan Bollivud sanoati Hindistonning yagona jamoaviy kuchi – xorijdagi diasporasi uchun katta ahamiyatga ega. Bollivud nafaqat Janubiy Osiyo diasporasi orasida, balki Yaqin Sharq, Afrikaning ba'zi qismlari va hatto Lotin Amerikasigacha mashhurlikka erishgan. Deyarli, songgi 25 yil mobaynida Bollivud kinosanoati mahsulotlari ham xorijlik diaspora hayoti bilan bog'liq sahna ko'rinishlarini namoish etib kelmoqda.

Aytish joizki, Hindiston hukumati siyosatiga ta'sir ko'rsatishda Hind millatiga mansub kishilarning o'zlari istiqomat qilayotgan mamlakatdagi nufuzi va tutgan o'rni bag'oyat muhimdir. Chunki diaspora millat g'ururining ramzi va o'z mamlakatini xalqaro miqyosda namoyish etish kuchiga ega.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining “Xalqaro Migratsiya 2020” (2020) hisobotiga ko'ra, Hindiston dunyodagi eng ko'p diasporaga ega davlat hisoblanib, 18 million migrant asosan Fors ko'rfazi arab mamlakatlari and AQShda yashaydi. Qo'yida Hindistonlik diasporaning asosiy qismi istoqomat qiladigan 10 ta davlat keltirilgan (1-diagramma). Xorijdagi hind diasporasinig to'rtidan bir qismi, ya'ni 3,420,000 hindlar Birlashgan Arab Amirliklarida (BAA) istiqomat qiladi. BAAdan keyingi o'rinda Saudiya Arabistoni (2,594,947), AQSh (1,280,000), Quvayt (1,029,861), Ummon (779,351), Qatar (756,062), Nepal (500,000), Buyuk Britaniya. (351,000), Singapur (350,000) va Bahrayn (323,292) davlatlaridir.

1-diagramma: Manba: Hindiston tashqi ishlar vazirligi

Ma'lumki, Hindiston zaminining bir qancha muvaffaqiyatga erishgan diaspora vakillari dunyodagi eng kuchli kompaniyalarini boshqarib kelishmoqda. Quyida Hind diyorinig g'ururiga aylangan va mamlakat nufuzini yuksaltirib kelayotgan shaxslar, dunyoning obro'li kompaniyalarini boshqarayotgan (CEO) Hindistonliklar nominlarini keltirib o'tsak:

1. Satya Nadella, Microsoft;
2. Sundar Pichai, Google va Alfabet Inc.;
3. Parag Agrval, Twitter;
4. Lina Nair, Chanel;
5. Shantanu Narayen, Adobe Inc.;
6. Arvind Krishna, IBM;
7. Sanjay Mehrotra, Micron Technology;
8. Nikesh Arora, Palo Alto Networks;
9. Jayshree Ullal, Arista Networks;
10. Amrapali Gan, Only Fans;
11. Ajaypal Singh Banga, MasterCard;
12. Indra Nuyi, PepsiCo;
13. Laxman Narasimhan, Starbucks;
14. Sanjay Jha, GlobalFoundries va Motorola;
15. Rajeev Suri, Nokia;
16. George Kurian, NetApp;

17. Revathi Advaiti, Flex;
18. Francisco D’Souza, Cognizant;
19. Dinesh Palival, Harman International;
20. Ashok Vermuri, Xerox Corporation, Conduent Inc.;
21. Anjali Sud, Vimeo;
22. Rangarajan Raghuram, VMware.

Umuman olganda, bosh direktor (CEO) zimmasida muayyan tashkilotning kundalik nazorati, strategik rejalashtirish va muhim qarorlar qabul qilishdek ma'suliyat yotadi. Jahondagi yirik kompaniyalarning bosh direktorlari ro'yxatida asli hind millatiga mansub kishilarning borligi, Hindiston va uning aholisi uchun g'urur hissini uyg'otadi. Ahamiyatlisi, yuqorida keltirilgan shaxslar axborot texnologiya va biznes olamining mashhur kompaniyari rahbarlaridir. Shuningdek, xalqaro maydonda ilm-fan rivojiga hissa qo'shib va muvaffaqiyatga erishib kelayotgan, hind millatiga mansub ko'pgina olimlarni ham uchratamiz. Xususan, Srikant Datar (Harvard biznes maktabi dekani), Abhijit Vinayak Banerji (MITda iqtisod bo'yicha Nobel mukofoti sovrindori, sobiq Jawaharlal Nehru Universiteti magistri), Venkatraman Ramakrishnan (kimyo bo'yicha Nobel mukofoti sovrindori – 2009) va hokazo.

Omadli diaspora vakillarining ishtiroki natijasida vatandagi yurtdoshlar bilan samarali aloqalar yuzaga keladi va bu professional tarmoqlarga kirish imkoniyatlarini taqdim etadi. Pirovardida, diaspora Hindiston rivojlanish loyihalariga to'g'ridan-to'g'ri moliyaviy va intellektual hissa qo'shish imkoniyatini yaratadi. Eng muhimi, diaspora mamlakatlar o'rtasidagi muntazam ko'prik vazifasini o'taydi.

Hindiston diasporasi uch xil toifaga mansub: norezident hindlar (NRI), hind millatiga mansub shaxslar (PIO) va xorijdagi Hindiston vatandoshlari (OCI). Hind diaspora bilan aloqalarini mustahkamlash strategiyasi yo'lida Hindiston hukumati tomonidan bir qancha loyihalar joriy etilgan. Chumladan, xorijdagi hind diasporasini vatan bilan muloqotini ta'minlash, ularning bilim, tajriba va ko'nikmalari uchun umumiy platforma tashkil etish maqsadida 2003-yil Pravasi Bharatiya Divas (PBD) ya'ni Hindiston norezidentlar kuni Konventsiyasi ishlab chiqildi. Unga ko'ra Pravasi Bharatiya Samman (Hindiston norezident va xorijdagi vatandoshlari) mukofoti ta'sis etildi. Mazkur platforma dunyoning turli burchaklarida istiqomat qiluvchi xorijdagi hind jamiyatlari o'rtasida aloqa o'rnatishda juda foydali bo'lib, ularga turli sohalarda o'z tajribalarini almashish imkonini berib kelmoqda. Diaspora bilan hamkorlik qilish bo'yicha tashabbuslardan biri bu “Know India Programme”, ya'ni Hindistonni biling dasturidir, unga ko'ra hind millatiga mansub avlodni (18-30 yosh) hind ildizlari va

zamonaviy Hindistonga oid ma'luotlar bilan tanishtiriladi. Shuningdek, Hindiston hukumati Hind diaspora bolalari uchun maxsus grantlar (SPDC) ham ajratgan.

Har bir davlatning o'ziga xos maftunkor madaniyati yoki ta'sir kuchiga ega avzalliklari mavjud, ayni shunday jalb qilishlik qobiliyati yumshoq kuch tushunchasiga to'g'ri keladi.

Bugungi kunda jahon sahnasida o'zining noyob, tarixiy yumshoq kuch ustunligi bilan Hindiston qo'lga kiritishi kerak bo'lgan ajoyib etakchilik imkoniyati mavjud. Boisi, Hindiston buyuk millat sifatida demokratiyaning kuchi va barqarorligi, qonun ustuvorligi hamda din, til, madaniyat, iqlim, tarix, geografiya nuqtayi nazaridan o'z aholisining hayratlanarli xilmaxilligi bilan ajralib turadi. Betakror madaniyati va siyosiy qadriyatlari targ'iboti bilan shug'ullanuvchi xorijdagi Hindiston elchixonalari va hukumatnig maxsus madaniy markazlari mamlakat nufuzini oshirib kelmoqda. Mazkur maqola, butun dunyo bo'ylab tarqalgan Hind millatiga mansub jamoa, muvaffaqiyatga erishgan diasporaning xaqiqiy ma'nodagi yumshoq kuchga aylanganligini tahlil qildi. Diaspora nafaqat madaniyat targ'ibotchisi, balki ba'zida tashqi siyosat maqsadlarni ilgari surishga ham hissa qo'shuvchi samarali yumshoq kuch vositasidir. Shuningdek, Hindiston uchun diaspora sarmoyalarni osonlashtirish va ko'paytirish, sanoat taraqqiyotini tezlashtirish, xalqaro savdo va turizmni rivojlantirish uchun muhim omil sifatida ham xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Nye, Joseph S., Jr. (2004). Soft Power: The Means to Success in World Politics. PublicAffairs Books.
2. International Migration 2020 Highlights. (2020). Department of Economic and Social Affairs Population Division, New York, United Nations Publication. Available at:
https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesapd_2020_international_migration_highlights.pdf
3. Available at:
https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesapd_2020_international_migration_highlights.pdf
4. Population of Overseas Indians (2020), Available at
https://mea.gov.in/images/attach/NRIs-and-PIOs_1.pdf

ROBINDRANAT TAGORNING INSONPARVARLIK FALSAFASI.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398432>

Nuridinov Javohir

TDSHU Sharq falsafasi va madaniyati yo'nalishi
2 kurs magistranti

Annotation. Reality, the Upanishads, “Sadhana: The realization of life”, existence, conflict between good and evil, form and content, “Gitanjali”, Buddhism, Brahma, Atma, Vedanta.

Robindranat Tagor izchil va yaxlit falsafiy konsepsiyani yaratmagan bo'lsada, uning falsafiy masalalarga bo'lgan munosabati barcha asarlarida o'z aksini topgan. Masalan, Tagor she'riyati va nasrchiligini batafsil kuzatganda sof idealistik va hattoki mistik kayfiyatlar bilan birga naturalistik yondashuvlar yo'q emas. Buning zaminida Tagorning qadimgi hind ta'limotlarga tanqidiy munosabatlari yotadi.

Tagor dunyoga olim yoki faylasuf emas, balki avvalambor, ijodkor tariqasida qarashga intiladi. Bu jihatdan voqelikni falsafiy izlanishdan ko'ra, uni his-tuyg'u va estetik zavqlanish nuqtai nazaridan ilgari suradi. Ya'ni u atrofdagi voqealarga uni anglab olish uchun o'zining emotsional-estetik ongi orqali qaraydi. Bunda u Upanishadlarda targ'ib etilgan tamoyillarni asos qilib oladi. Buning sababi shuki, ular voqelikni falsafa asosida anglash imkoniyatini rad etgan holda Braxma yoki Atma, deb ataluvchi voqelikni na mantiqan tushunib olish, na idrok bilan qamrab olishga iloj bor, deb hisoblashadi.¹ Boz ustiga, Tagor voqelikni anglash va ifodalash jarayonlari falsafiy kategoriyalar yoki ilmiy usullar u yoqda tursin, hatto diniy vositalar bilan ham amalga oshmaydi - degan xulosaga ham keladi.

Bunga qaramasdan, o'zining mashhur falsafiy publitistik asari “Sadhana” ning dastlabki satrlarida tafakkurning borliqqa yoki idrokning tabiatga bo'lgan munosabatini yechishga erishadi.

Tagor Upanishadlar ta'limotini rivojlantirar ekan dunyoning borlig'i sifatida birlamchi voqelik g'oyasini takomillashtirib boradi. “Voqelik” deb u Braxma, Oliy Shaxs dunyoviy o'zlik deb atab, oliy ilohini nazarda tutadi. Bu ilohiy jins, uning tasavvuricha, tabiat va insondan biror uzil-kesil chegaralar bilan ajratilgan

¹ Радхакришнан С. Индийская философия, т 1, 1956,с. 143-144

bo'lmasdan, aksincha, tabiat va inson hayotining barcha narsalari va hodisalarida mujassam bo'ladi.

Tagorning Xudo va Dunyo hamda ularning o'zaro aloqasini ko'zda tutgan bo'rttirib ko'rsatishga intilishlari natijasida ba'zan uning falsafiy qarashlari panteistik tusga kirishini ta'kidlash lozim.

Gnoseologik nuqtai nazardan Tagor dunyoqarashiga qarasa, bu yerda uning dunyoni emotsional-estetik qabul qilish hodisasi, ilmiy-falsafiy anglashdan ancha ustun turishi ko'zga tashlanadi.

Tagorning gnoseologik qarashlarida o'ziga xos tomoni agnostizmga qat'iy qarshi ekanligidir. Jumladan u aytadiki, “Ba'zi faylasuflar hukmiga qarshi turgan dunyoni anglashdagi o'z imkoniyatlarida inson birorta mutlaq cheklanishni tan olmaydi”¹. Mutafakkirning fikricha, inson kundalik hayotda anglash jarayonida ilgari butunlay o'rganilmagan va tadqiq etib bo'lmaydigan sohalarni ham qamrab oladi. Tagor shunday qilib, atrofdagi dunyoni anglash jarayonining tuganmasligi haqidagi xulosaga keladi. Uning aytishicha, “Ilm-u fanga kelganda, ilmiy yutuqlarning keng tarqalishi va muvaffaqiyatli hayotga tadbiiq etilishidayoq bu masala yechildi deb hisoblasa bo'ladi”².

Bo'lmoq mohiyati va uni anglash masalasiga kirishganda Tagor voqelikka o'ziga xos yondashuvni hamda uni talqin qilish va anglash uslubini ishlab chiqishga va aniqlashga harakat qiladi. Ammo u garchand kelajak taraqqiyotining bir butun va mukammal nazariyasini ko'ndalang qo'ymagan bo'lsada, lekin qadimgi hind falsafasi ta'limotlarining ta'siri ostida, ularga mansub stixiyali dialektika elementlari va ayniqsa, Buddizm va Vedantalarning dialektik g'oyalari o'zlashtirib olgan.

Masalan, mutafakkir bo'lmoq – butkul qotib qolgan va butunlay o'zgarmas hodisa emas, deb biladi. Dunyoning rivojlanishi g'oyasi uning fikricha “hayotning doimiy harakati, uning jonli o'yini” har doim bo'lmoq mohiyati haqidagi fikrlariga hamohang bo'lib keladi. Uning mashhur to'plami “Gitanjali”da: “Mening tomirlarimda tun-u kun oqib tutgan hayot sarchashmasi jahonda bir maromda raqsga tushib turadi”³. O'zining boshqa falsafiy estetik risolasi “Shaxsiy” asarida u shunday deydi: “Olam harakatdan iborat ekanligi mutlaqo ayondir”. U o'z harakati tufayli bizga o'zining manguligini namoyon etadi. “Borliq”ning rivojlanishini esa o'ta murakkab bo'lishi Tagorni qadimgi hind falsafasi an'anaviy “ezgulik va yovuzlik ziddiyati” muammosini muhokama qilishga undaydi. Ushbu kategoriyalarni Tagor

¹ P Tagor Творчество жизни (Сарханд), М, 1917с 178

² P Tagor Предмет литературы - Соч, т 8, с 295

³ P Tagor Гитанжали – Соч т. 7, с. 299.

dastavval har bir shaxsning subyektiv qarashlariga taqqoslaganda nisbiy deb tushunadi. Jumladan, u luqma tashlab o'tadiki, "ovchi ezgulik va yovuzlikni o'z nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda baholaydi, ammo ovlanadigan qush nuqtai nazaridan emas"¹.

Shu bilan birga mutafakkir bu tushunchalarni dunyo va insoniyat rivojiga taalluqli bo'lgan universal kategoriyalar sifatida ko'radi. Uning nazarida, bularni zotan butunlay abadiy va o'zgarmas deb tushunmaslik kerak, chunki yovuzlik o'tkinchi tabiatli narsa bo'lib, dunyo taraqqiyoti jarayonida ezgulikka aylanishi - yaxshilikdir².

O'z navbatida Tagor uchun "shakl" va "mazmun" munosabati muammosi nafaqat falsafiy dunyoqarash jihatidan, balki uning badiiy-adabiy ijodiyoti jihatidan nihoyatda muhim ahamiyatga molikdir. Tagor fikricha, har bir badiiy asarning qiymati o'sha muvozanatga bog'liqdir. Binobarin, o'zining eng yuksak realistik asarlarida Tagor hind adabiyotining mumtoz ustasi sifatida nafis badiiy shaklning chuqur, haqqoniy va maqsadga yo'naltirilgan mazmuniga mahoratli ravishda erishgan.

REFERENCES

1. Радхакришнан С. Индийская философия, т 1, 1956.
2. Р Тагор Творчество жизни (Сарханд), М, 1917.
3. Р Тагор Предмет литературы - Соч, т 8
4. Р Тагор Гитанжали – Соч т. 7
5. Р Тагор Воспоминание. – Соч. т. 8

¹ Р Тагор Воспоминание. – Соч. т. 8., с. 130.

² Р Тагор Творчество жизни (Сарханд), М., 1917, с. 178.

HINDISTON-AMERIKA QO‘SHMA SHTATLARI MUNOSABATLARI RIVOJIDAGI ASOSIY YO‘NALISHLAR

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398462>

To‘ychiyeva Ra‘no Almamatovna,
Siyosiy fanlar bo‘yicha falsafa doktori,
O‘zbekiston davlat jahon
tillari universiteti,
Ijtimoiy fanlar kafedrasi,
Toshkent, O‘zbekiston,
Email: rano-tuichiyeva@mail.ru,
tel.: +998974046454

ANNOTATSIYA

Mazkur tezis oxirgi yillarda sodir bo‘layotgan global geosiyosiy o‘zgarishlar fonida Hindiston-Amerika Qo‘shma Shtatlari o‘rtasidagi ikki va ko‘p tomonlama hamkorlik aloqalari dinamikasi, o‘zaro munosabatlarni rivojlantirishda belgilab olingan muhim yo‘nalishlar, hamkorlikni kuchaytirishga turtki bo‘layotgan asosiy omillar va mavjud kamchiliklar, ikki davlat munosabatlari yuzasidan kutilayotgan istiqbollarni tahliliga bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar: *strategik sheriklik, savdo, mudofaa, xavfsizlik, sun‘iy intellekt, Hind-Tinch okeani mintaqasi.*

ABSTRACT

This thesis examines the dynamics of bilateral and multilateral cooperation between India and the United States of America against the background of global geopolitical changes in recent years, the important directions identified in the development of mutual relations, and the impetus for strengthening cooperation. It is dedicated to the analysis of the main factors and existing shortcomings, the expected prospects for the relations between the two countries.

Keywords: *strategic partnership, trade, defense, security, artificial intelligence, Indo-Pacific region.*

AQSh Hindistonning eng keng qamrovli strategik sherigi bo‘lib, ikki davlat savdo, mudofaa, ko‘p tomonlama razvedka, kiber makon, fuqarolik atom energiyasi, ta‘lim va sog‘liqni saqlash kabi ko‘plab sohalarda hamkorlik qiladi. Yangi o‘n yillikka kirishar ekan, ular Hind-Tinch okeani mintaqasida hamkorlik qilish uchun yangi kun

tartibini belgilab olishdi hamda bu yo‘nalishda "erkin va ochiq" bo‘lishga intilishmoqda.

So‘nggi yillardagi geosiyosiy o‘zgarishlar va Kovid-19 pandemiyasi ikki tomonlama munosabatlarni istiqbolli baholashga yo‘naltirdi. Rivojlanayotgan texnologiyalar, ta‘lim, milliy xavfsizlik va mudofaa, kosmik va kiber xavfsizlik, terrorizmga qarshi kurash, savdo, gumanitar yordam va tabiiy ofatlarni bartaraf etish, infratuzilmani moliyalashtirish hamda erkin va ochiq Hind-Tinch okeanida qoidalarga asoslangan tartibni joriy qilish bo‘yicha hamkorlik kelgusi yillarda Hindiston-AQSh munosabatlari rivojidadagi asosiy yo‘nalishlar sifatida belgilandi.

Bugungi kunda ikki tomonlama mudofaa hamkorligi vazifalarni soddalashtirish, byurokratik to‘siqlarni kamaytirish, yangi harbiy mashqlarni olib borish, mudofaa savdosi va texnologiya tashabbusini qayta quvvatlantirish bilan olib borilmoqda.

Shu bilan birga, so‘nggi yillarda ikkita ko‘p tomonlama strategik guruhlar – 2017 yilda qayta tiklangan Hindiston-Avstraliya-Yaponiya-AQSh to‘rtlik guruhi (QUAD) va 2021 yilda tashkil etilgan Isroil-Hindiston-Birlashgan Arab Amirliklari-AQSh ishtirokidagi G‘arbiy Osiyo to‘rtligi (I2U2) qisqa vaqt ichida faoliyatini kengaytirishga ulgurdi. Ushbu to‘rtliklar Hindiston va AQSh uchun hamfikir demokratik davlatlar bilan maqsadli ko‘p tomonlama hamkorlikni davom ettirishning eng yaxshi formatiga aylandi, ayniqsa G‘arbiy Osiyo to‘rtligining texnologik hamkorlikka yo‘naltirilganligi alohida salohiyatga ega bo‘ldi.

Amerikaning Afg‘onistondan harbiy qo‘shinlarini olib chiqishda yo‘llar borasidagi Pokistonga qaramligi kamaydi, endi Hindiston - AQSh Pokistondagi terroristik guruhlariga qarshi birgalikda kurashish harakatlarini yanada kengaytira boshlashdi. Shuningdek, Hindiston va AQSh Hind-Tinch okeanidagi infratuzilmaviy investitsiyalarga bo‘lgan ehtiyojni qondirish va Xitoyning ‘Bir kamar, bir yo‘l’ tashabbusiga qarshi ishonchli alternativaga ega bo‘lish uchun mintaqaviy ilg‘or davlatlar bilan ishonchli hamkorlik aloqalarini mustahkamlashga kirishishdi.

Rivojlanayotgan texnologiyalar va milliy xavfsizlik

So‘nggi yillarda texnologiyalar bo‘yicha Hindiston-AQSh hamkorligi tobora kuchayib bormoqda va ikki tomon 2021 yilda bir nechta yangi kelishuvlarni imzoladilar. Xususan, 2021 yil mart oyida Hindiston-AQSh fan va texnologiyalar forumining Sun‘iy intellekt tashabbusi (USIAI) sun‘iy intellekt bo‘yicha hamkorlikka, jumladan, ikki tomonlama tadqiqotlar va ishlanmalar, sog‘liqni saqlash, aqlli shaharlar, qishloq xo‘jaligi, energetika va ishlab chiqarish sohasidagi tadqiqot sohalarini rivojlantirishga qaratilgan. 2021 yil sentyabr oyida AQSH Prezidenti

J.Bayden va Hindiston Bosh vaziri N.Modi kosmik xavfsizlik, kiber xavfsizlik, sog'liqni saqlash xavfsizligi, yarim o'tkazgichlar va kelajak avlod aloqa texnologiyalari sohalarida kengaytirilgan hamkorlikni muhokama qildilar. Shuningdek, ular kiber kosmosdagi zaifliklar va tahdidlarni bartaraf etish, muloqotlar, qo'shma uchrashuvlar, treninglar va eng yaxshi amaliyotlar bilan bo'lishish orqali kiber tahdidlarga javob berish bo'yicha o'zaro sa'y-harakatlarni birlashtirishga kelishib oldilar. Ushbu uchrashuv ikkita domen – kiberxavfsizlik va sun'iy intellekt bo'yicha harakat maydonlarini aniqlab berdi.

Kiberxavfsizlik

So'nggi yillarda kiber-hujumlar, jumladan, to'lov dasturlari, josuslik kompaniyalari va boshqa zararli faoliyatlarning ko'payishi muhim infratuzilmaviy va raqamli aktivlarning mustahkamligi haqida xavotirni kuchaytirmoqda. Birgina misol, Hindistonning Favqulodda vaziyatlarda javob berish guruhi (CERT-In) 2021 yilda Hindistonda 1,4 million kiberxavfsizlik hodisalari sodir bo'lgani haqida xabar berdi va Hindiston bu yilda Osiyodagi eng ko'p kiber hujumlarni boshdan kechirgan mamlakatlar qatoriga kirdi.

Sanoat, hukumat va jamoalarning umumiy kiber barqarorligi juda muhim ahamiyatga ega bo'lib, Hindiston va AQSh duch keladigan kiberxavfsizlik tahdidlarining tabiati ham geosiyosiy o'lchovga egadir. Hindiston-AQSh ikki tomonlama hamkorligida kiberxavfsizlikning ahamiyati ortib borayotganidan yorqin dalolat shuki, 2022 yil yanvar oyida Hindiston-AQSh Milliy xavfsizlik muloqotining katta ofitserlar yig'ilishi bo'lib o'tdi va bundan ko'zlangan asosiy maqsad kiberxavfsizlik va muhim infratuzilmani ta'minlashda hamkorlikni mustahkamlashga qaratildi.

Mudofaa va xavfsizlik bo'yicha asosiy hamkorlikni qurish

2016-2020 yillarda Hindiston va AQSh "2+2" mudofaa va tashqi ishlar vazirlari muloqotini o'tqizib bordilar va bu davrda uchta asosiy harbiy bitimlar imzolandi – Logistika almashinuvi to'g'risidagi bitim memorandum (LEMOA), Aloqa muvofiqligi va xavfsizlik shartnomasi (COMCASA) va Asosiy almashinuv va hamkorlik shartnomasi (BECA). Ular logistika ta'minoti va xizmatlarini o'zaro ta'minlash, shifrlangan aloqa uskunalari uzatish va ulardan foydalanish hamda geografik razvedka almashinuvini rivojlantirishga imkon beradi. Xuddi shu davrda, shuningdek, ikki tomon o'rtasida Vertolyotning o'zaro faoliyat shartnomasi (HOSTAC) va AQSh hukumatiga maxfiy ma'lumotlarni Hindiston mudofaa muassasalari bilan bo'lishishga imkon beradigan harbiy ma'lumotlarning umumiy

xavfsizligi to'g'risidagi bitim (GSOMIA) va Sanoat xavfsizligi bo'yicha kelishuv shartnomasi (ISA) ham imzolandi.

2020 yil oktyabr oyida AQShning Sun'iy intellekt bo'yicha Milliy xavfsizlik komissiyasi Hindistonni Hind-Tinch okeanidagi AQSh texnologik aloqalarini saqlovchi kuch sifatida ko'rishni ta'kidlaydi. Shuningdek, mudofaa va xavfsizlik bo'yicha AQSh-Hindiston strategik texnologik ittifoqini yaratish taklif qilindi. 2021 yil mart oyida Hindistonning Fan va texnologiyalar qo'mitasi va AQSh Davlat qo'mitasi hamkorligida AQSh-Hindiston sun'iy intellekti (USIAI) tashabbusini amalga oshirish boshlandi. USIAI sog'liqni saqlash, qishloq xo'jaligi, shaharsozlik, ta'lim, energetika va transport sohasida sun'iy intellekt bo'yicha simpoziumlar tashkil eta boshladi. USIAI ikki mamlakatda tegishli manfaatdor tomonlar o'rtasida bilim almashinuvini qo'llab-quvvatlagan bo'lsa-da, ehtimol AQShning Hindistonning Rossiya bilan munosabatlariga ehtiyotkorligi tufayli, bu yo'nalishda aloqalar sekinlashdi. Hindistonning Ukraina inqirozi bo'yicha barcha davlatlarni teng huquqli ekaniga ishora qilishi AQShning bu masalada Hindistonga bo'lgan munosabatining yumshashi mumkinligini ko'rsatadi. AQSH davlat kotibi Blinken 2022 yil aprel oyida ikki davlat vazirlari o'rtasida bo'lib o'tgan muloqotida "bugun biz deyarli har bir sohada — tijorat, texnologiya, ta'lim va xavfsizlik bo'yicha Hindiston bilan sherik bo'lishga qodir va tayyormiz" deb ta'kidlaydi.

Ayni paytda Hindiston va AQSh kengaytirilgan va harbiy mashqlar doirasida xavfsizlikning turli yo'nalishlari – dengiz xavfsizligi, kosmik xavfsizlik, ichki xavfsizlik, kiber xavfsizlik va strategik xavfsizlik bo'yicha muloqotlarni rivojlantirib borishmoqda. Terrorizmga qarshi kurash bo'yicha Qo'shma ishchi guruh va mudofaa savdosini rivojlantirish bo'yicha idoralararo ishchi guruhi faoliyat olib bormoqda. Hozirda Hindiston AQSh Markaziy qo'mondonligi bilan Bahraynda doimiy vakilini joylashtirmoqda va AQSh Hindistonning MILAN dengiz mashqlariga qo'shilishga taklif qilindi. Bundan tashqari, Hindistonning Gurugram shahridagi axborot termoyadroviy markazi – Hindiston okean mintaqasi guruhi (IFC-IOR) ga AQShning aloqa bo'yicha xodimi ham kiritildi.

2020 yil Xitoy–Hindiston chegarasida inqiroz boshlanganda, D.Trump ma'muriyati Hindistonga ikkita zamonaviy kuzatuv dronlari va sovuq ob-havo sharoitida kerak bo'luvchi yordamchi vositalarni taqdim etdi. AQShning ayrim taniqli qonunchilari va hukumat amaldorlari ham Xitoyning nazorat chizig'idagi tajovuzkorligini qoralashdi.

AQShning Hindistonga qurol-yarog' savdosi davom etmoqda. 2008-2018 yillarda Hindiston 20 milliard AQSh dollaridan ortiq so'mlik AQSh mudofaa

uskunalarini sotib olgan bo'lsa, so'nggi yirik mudofaa shartnomasi 2020 yilda tuzildi va Hindiston dengiz floti uchun 3 milliard AQSh dollaridan ortiq summaga 24 ta dengiz qirg'og'i vertolyoti va Hindiston armiyasi uchun oltita Apache vertolyotlarini sotib oldi. Hindistonga AQSh qurolli dronlarini etkazib berish bo'yicha muzokaralar olib borilmoqda va Hindiston harbiy modernizatsiya dasturini amalga oshirishda kelajakda ko'plab mudofaa bitimlarini imzolashni rejalashtirgan.

Hindiston-AQSh hamkorligidagi kengroq va muhim muammolar orasida Xitoyning tobora tajovuzkor xatti-harakatlari, xususan bahsli Xitoy-Hindiston chegarasi masalalari ham muhim o'rin tutadi. 2020 yildagi chegara inqirozi so'nggi 40 yildan ortiq vaqt ichida ro'y bergan jangovar harakatlar orasida eng ko'p yo'qotishlarga olib kelgani bo'ldi va ikki davlat ham o'z qo'shinlarini chegaralari bo'ylab joylashtirishda davom etishmoqda. J.Bayden ma'muriyati va AQSh Kongressi Xitoyning Hindiston bilan chegaralari bo'ylab agressiv taktikasini ochiqchasiga qoralaydi va bu AQShning Hindistonga uning hududiy yaxlitligini himoya qilish uchun zarur bo'lgan imkoniyatlar va razvedkada yordam berishga tayyorligini bildiradi. Xitoy Arunachal Pradesh Tibet bilan chegaradosh sharqiy sektor bo'ylab o'z infratuzilmasini kengaytirmoqda va hali ham chegaradagi 90000 kv km hududga da'vo qilib kelmoqda. AQSh o'z o'rnida Pekingga Hindistonning Arunachal Pradesh ustidan suverenitetini tan olishini eslatib keladi.

2020 yil oktyabr oyida AQShning P-8 dengiz kuzatuv samolyoti birinchi marta hind harbiy bazasiga quyildi. Shu yildan boshlab Avstraliya, Hindiston, Yaponiya va AQSh o'rtasida Malabar dengiz mashqlari o'tqizib kelinmoqda. Hindiston va AQSh Hind okeanida Hindistonning Andaman va Nikobar qo'mondonligida dengiz mashqlarini bajarishni rejalashtirishmoqda.

2017 yilda Hindiston, Avstraliya, Yaponiya va AQSh to'rtligining qayta tiklanishi, 2019 yilda Janubiy Xitoy dengizi orqali Hindiston-Yaponiya-AQSh-Filippin davlatlari o'rtasida "qo'shma elkanlar" nomli harbiy mashqlarning o'tkazilishi, 2021 yilda yangi Hindiston-Isroil-BAA-AQSh to'rt tomonlama muloqoti e'lon qilinishi, Hindiston-Yaponiya-AQSh o'rtasidagi uch tomonlama kelishuvlar va boshqalar Hindistonning strategik avtonomiyasini saqlab qolish va muhim strateg mamlakatlar bilan yanada moslashuvchan strategik sheriklikni mustahkamlash va qo'shilmaslik o'tmishidan uzoqlashish maqsadlarini aks ettirishi bilan birga, dunyo o'tgan asrlar davomida harbiy shartnomaviy ittifoqlaridan, yanada moslashuvchan va funksional koalitsiyalarga o'tayotganini aks ettiradi.

Aksilterrorizmida paydo bo'layotgan xavotirlar

Hindiston – AQSh terrorizmga qarshi kurash bo'yicha Qo'shma ishchi guruhining tuzilishi va bu bo'yicha AQSh–Hindiston o'rtasidagi muloqotlarning yo'lga qo'yilishi ikki tomonlama diplomatik mexanizmlarda terrorizmga qarshi kurash sohasini ham yanada ahamiyatini oshirdi. Ushbu institutsional harakatlar ikki davlat o'rtasidagi terrorizmga qarshi kurash geosiyosatidagi mavjud bo'shliqlarni bartaraf etishda hal qiluvchi rol o'ynadi. Ushbu bo'shliqlarga Suriyadagi Islomiy davlatga qarshi kurash (ISIS), Myammarda Al-Qaddafiy hukmronligini bekor qilish va Liviyadagi 2011 mojarosini hal qilish uchun AQSH harakatlariga nisbatan Hindiston qarashlaridagi farqlarni kiritish mumkin.

Umuman olganda, Hindiston va AQSh uchun terrorizmga qarshi kurashda, xususan, Janubiy Osiyoda hamkorlik qilish uchun katta imkoniyatlar mavjud. Terrorizmga qarshi kurashning an'anaviy sohalaridan tashqari, Hindiston va AQSh tomonidan terrorizmga qarshi kurashga qo'shma kompleks yondashuv terroristik guruhlarini moliyalashtirishga qaratilishi kerak. Hindiston va AQSh terrorizmga qarshi kurashning turli jihatlari ustida ishlagan bo'lsa-da, Janubiy Osiyoda terrorizmni moliyalashtirishning taqiqlanishi – *Gavala*-rasmiy moliya tizimidan qochishda davom etmoqda. Terrorizmni moliyalashtirishiga qarshi kurash sohasida Hindiston va AQSh hamkorligining yana bir potentsial ko'rinishi g'arbiy Osiyodan Pokistongacha bo'lgan hududda joylashgan terroristik guruhlariga xayriya mablag'larini yo'naltirilishini diqqat bilan o'rganib chiqilishida namoyon bo'lmoqda.

Ikkala mamlakatni tashvishga soladigan boshqa sohalar qatori, terroristik guruhlar tomonidan kiberhujumdan foydalanishda targ'ibot, yollash va moliyalashtirishning kuchayishi ham yana bir asosiy muammo bo'lib qolmoqda. Bundan tashqari, so'nggi yillarda Janubiy Osiyodagi terroristik guruhlar tomonidan VPN va TOR kabi shifrlash texnologiyalaridan foydalanish xavfsizlik muassasalarining bosh masalasiga aylanib qolmoqda. Hindiston va AQSh ushbu tendensiyalarga qarshi kurashish uchun texnologik kompaniyalar bilan hamkorlik qilish orqali birgalikda ishlashlari kerak.

Ikki tomonlama savdo va global qiymat zanjirlari

Hindiston va AQSh muhim iqtisodiy aloqalarga ega. Birinchidan, AQSh Hindistonning eng yirik savdo sherigi bo'lib, ikki tomonlama savdo 2019 yilda 19 milliard AQSh dollar miqdori bilan yangi rekord o'rnatgan edi. AQSh, shuningdek, Hindistondagi eng yirik xorijiy investitsiyalar manbai bo'lib, 48.2 milliard dollarlik ichki investitsiya oqimlari bilan savdo va investitsiya munosabatlarining o'sgani nafaqat ularning strategik sherikligini to'ldiradi, balki Hind-Tinch okeanida paydo bo'layotgan iqtisodiy me'morchilikni shakllantirish imkoniyatini beradi. Muhim

sohalarda savdoni amalga oshirish uchun to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni osonlashtirish va transmilliy korporatsiyalarni ikki tomonlama savdo va ishlab chiqarishda ishtirok etishini rag'batlantirish savdo sohasidagi strategik rejalar qilib belgilangan.

AQSh va Hindiston uchun savdo va global ta'minot zanjirlari strategiyasi investitsiyalar uchun mutanosib reja tuzmasdan turib samarali natija bera olmaydi. AQShning etakchi firmalari yoki g'arbiy Yevropa va Sharqiy Osiyodagi sherik firmalarning investitsiyalarisiz Hindistonning global qiymat zanjirlariga, xususan yuqori texnologiyali tarmoqlarga qo'shilishi qiyin bo'lib qoladi.

AQShdan Hindistonga katta miqdordagi to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb qilish muhim sohalarda ikki tomonlama savdoni rag'batlantirishi mumkin. AQSh hukumati yillar davomida Hindiston bilan savdoni qo'llab-quvvatlash uchun yadro energiyasi (masalan, Hindiston-AQSh yadroviy bitimi), tabiiy gaz va mudofaa uskunalari (masalan, Hindiston-AQSh Mudofaa texnologiyalari va savdo tashabbusi) kabi asosiy sohalarda turli xil choralarni ko'rmoqda.

Hozircha Amerika firmalarining Xitoydan Hindistonga qarab diversifikatsiya qilish g'oyasi amalga oshmoqda deb aytish biroz qiyin. Xitoydan ajralib chiqqan bir nechta amerikalik firmalarning aksariyati Vetnamni tanladilar, Hindistonga faqat bir nechta sarmoya kiritdilar.

Ba'zi sohalarda Hind kompaniyalari global bozorlarda ulkan mavqega egadirlar. Masalan, Hindistonning telekommunikatsiya sohasi dunyoda ikkinchi o'rinda, farmatsevtika uchinchi, avto ishlab chiqarish to'rtinchi va kimyoviy moddalar savdosi bo'yicha oltinchi o'rinda turadi. Elektronika, muhandislik tovarlari, kapital tovarlari va qishloq xo'jaligi kabi boshqa sohalarda Hindiston investitsiya oqimlarini kamroq jalb qiladi va shuning uchun jahon bozorida raqobatlashish, savdo qilish yoki qulay shartlar bo'yicha muzokaralar olib borish qiyin. Biroq, yaqinda o'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, elektronika eksporti ko'paymoqda, Hindiston 2021 yilda 16 milliard so'mlik elektronika eksportini amalga oshirgan.

So'nggi bir necha yil ichida AQSh ta'minot zanjirlarini Xitoydan uzoqlashtirish va yo'naltirish uchun geosiyosiy va iqtisodiy majburiyatlarga javob berish choralarni ko'rmoqda. Hindiston ushbu choralarning ayrimlaridan foyda ko'radi. Yaxshilangan ishbilarmonlik muhiti va hukumat hamkorligi bilan Hindiston va AQSh iqtisodiyoti va ularning strategik manfaatlarini qo'llab-quvvatlaydigan ta'minot zanjirlarini kuchaytirish mumkin bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, AQSh Hindistonning mintaqaviy va global ko'p tomonlama manfaatlarini, jumladan, Birlashgan Millatlar tashkilotida ilgari surishda

ishonchli hamkor ekanligini isbotladi. Geostrategik landshaft o'zgarishda davom etar ekan, Hindiston ham, AQSh ham o'z strategiyalarini Hind-Tinch okeanida va undan tashqarida yanada muvofiqlashtirishga harakat qilishmoqda. So'nggi yigirma yil ichida Hindiston va AQSh o'zlarining shaxsiy manfaatlari va global maqsadlari o'rtasida sinergiyaga erishish uchun ikki va ko'p tomonlama kun tartiblarini tobora ko'proq moslashtirdilar. Ushbu tahlillar Hindiston va AQShdan alohida e'tibor talab qiladigan beshta yo'nalishni aniqlab beradi: rivojlanayotgan texnologiyalar va milliy xavfsizlik, mudofaa bo'yicha hamkorlik, ikki va ko'p tomonlama manfaatlardagi ustuvor jihatlarni aniqlash, terrorizmga qarshi kurash va o'zaro savdoni rivojlantirish. Ushbu sohalarga yo'naltirilgan e'tibor keyingi o'n yil ichida Hindiston-AQSh munosabatlarining traektoriyasini keng mashtabda shakllantirishi kutilmoqda. Shu bilan birga, bu nafaqat ikki tomonlama, balki mintaqaviy va global manfaatdor tomonlar bilan misli ko'rilmagan muvofiqlashtirishni talab qilmoqda. Ushbu beshta aniq sektorlar bo'yicha ambitsiyalar ostida ikkala mamlakat uchun hamkorlik sub-domenlari yaratilishi kutilmoqda.

Hindiston-AQSH hamkorlik aloqalarini belgilangan sohalar bo'yicha yanada rivojlantirish uchun quyidagi tavsiyalar ilgari surilmoqda:

1. Rivojlanayotgan texnologiyalar va sun'iy intellekt bo'yicha hamkorlikni kuchaytirish, chunki ma'lumotlarni tartibga solish, ma'lumot almashish va maxfiylikni himoya qilish milliy xavfsizlikni saqlash uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib bormoqda.
2. Ko'p tomonlama va xalqaro masalalar bo'yicha muvofiqlashtirishni kuchaytirish, shu jumladan, so'nggi yillarda rivojlantirib borilayotgan ikki va ko'p tomonlama strategik muloqotga ustuvor ahamiyat berish.
3. Terrorizmga qarshi kurash bo'yicha hamkorlikni davom ettirish. Xavfsizlik va mudofaa masalalarini paydo bo'layotgan texnologiya kun tartibiga kiritish, masalan, sun'iy intellektni mudofaa dasturlarining umumiy tamoyillarini aniqlashga qaratish.
4. Ikki tomonlama savdoni kuchaytirish va transmilliy korporatsiyalarni ushbu tashabbuslarda ishtirok etishini rag'batlantirish uchun bir-birining iqtisodiyotida investitsiyalar hajmini oshirish.
5. Kiberxavfsizlik bo'yicha ishlaydigan vazirliklar o'rtasida, ayniqsa, muayyan masalalar bo'yicha tegishli hamkorlarni aniqlash uchun ko'proq muvofiqlashtirish choralarni ko'rishdan iborat.

REFERENCES

1. “US India Artificial Intelligence (USIAI) Initiative launched,” Department of Science and Technology, Government of India, <https://dst.gov.in/us-india-artificial-intelligence-usiai-initiative-launched>
2. “Internet Crime Report 2021”, Federal Bureau of Investigation, [2021_IC3Report.pdf](https://www.fbi.gov/2021-ic3-report)
3. Michael Novinson, “U.S. Government Blames China For Microsoft Exchange Hack,” CRN, July 19, 2021, <https://www.crn.com/news/security/u-s-government-blames-china-for-microsoft-exchange-hack>
4. Meenakshi Ahamed, “America Has Never Really Understood India”, The Atlantic, May 20, 2022, <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/05/joe-biden-narendra-modi-us-india/629823/>
5. Prashant Jha, “India and US bridge Ukraine differences”, Mint, April 13, 2022, <https://www.livemint.com/news/india/india-and-us-bridge-ukraine-differences-11649793031103.html>
6. Ned Price, “Secretary of State Antony J. Blinken’s Meeting with Emirati Foreign Minister Sheikh Abdullah bin Zayed, Indian External Affairs Minister Dr. Subrahmanyam Jaishankar, and Israeli Foreign Minister and Alternate Prime Minister Yair Lapid,” U.S. Department of State, October 18, 2021, <https://www.state.gov/secretary-of-state-antony-j-blinkens-meeting-with-emirati-foreign-minister-sheikh-abdullah-bin-zayed-indian-external-affairs-minister-dr-subrahmanyam-jaishankar-and-israeli-foreign-minist/>
7. Sameer Patil, “A collaborative tech vision for US, UAE, Israel and India,” The Indian Express, November 19, 2021, <https://indianexpress.com/article/opinion/columns/tech-vision-for-us-uae-israel-and-india-7628233/>
8. Kritika Sharma, “First, Pakistan boycotts Biden’s summit. Now, Imran Khan calls for strengthening ties with US”, The Print, December 12, 2021, <https://theprint.in/go-to-pakistan/first-pakistan-boycotts-bidens-summit-now-imran-khan-calls-for-strengthening-ties-with-us/780420/>
9. Arvind Ojha, “R&AW, Delhi Police conducted joint operation with CIA in 2016 to bust ISIS-K camps in Afghanistan: Sources”, India Today, September 18, 2021, <https://www.indiatoday.in/india/story/raw-delhi-police-joint-operation-cia-2016-isis-k-camps-afghanistan-sources-1854319-2021-09-18>

ТИНЧЛИК ЙЎЛИДАГИ ТАРИХИЙ АЛОҚАЛАР

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398480>

Зиёвуддинова Мухлиса

Тошкент давлат шарқшунослик университети
Филология фанлари номзоди, доцент

АННОТАЦИЯ

Ўзбекистон Ҳиндистон ўртасидаги алоқалар қадимдан мавжуд. Ушбу мақолада XX аср иккинчи яримида Ўрта Осиё ва Қозоғистон муслмонлари диния идораси рахбарияти динияидораси рахбарияти билан ҳинд муслмонлари ўртасидаги дўстлик алоқалари ўтган.

Қалит сўзлар: “Ҳиндистон”, Бобур, жаҳон, тинчлик, кенгаш, конгресс, Шастрий.

АННОТАЦИЯ

В данной статье описываются дружеские отношения между Индией и Узбекистаном, корни которых идут со времен Абу Рейхана Беруни. Продолжателем, которого был император и поэт Захириддин Бобур. Эти отношения продолжались и в XX веке между мусульманами Средней Азии и Индии.

Ключевые слова: “Индия”, Бабур, Всемирный совет мира, конгресс, Лаъл Бахадур Шастри.

ABSTRACT

This article describes the friendly relations between India and Uzbekistan, the roots of which go back to the time of Abu Reyhan Beruni. The successor, who was the emperor and poet Zahiriddin Babur. These relations continued in the twentieth century between the Muslims of Central Asia and India.

Keywords: “India”, Babur, World Peace Council, Congress, Lael Bahadur Shastri.

Маълумки Ҳиндистон Ўзбекистон ўртасидаги алоқалар қадим-қадимларга бориб тақалади. Буни биз (1000) минг йил илгари ёзилган аллома Абу Райхон Берунийнинг “Ҳиндистон” асаридан ҳам кўришимиз мумкун. Мазкур асар 1030-йили ёзиб тугатилган бўлиб, у араб тилида “Тахқиқ мо ли-л-Ҳинд мин маъқула мақбула фи-л-ақл ав марзула” (“Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш” номи билан юзага келган.

Абу Райхон Берунийнинг бу шох асарига Ғарб ва Шарқ олимлари ҳам жуда юксак баҳо берганлар. “Ҳиндистон” асарига шарқшунос олим академик В.Р. Розен шундай баҳо берган эканлар:

- Шарқ ва Ғарбнинг қадимги ва ўрта асрдаги бутун илмий адабиётида бунга тенг келадиган асар йўқ”

Санскрит тилини пухта эгаллаганлиги Абу Райхон Берунийга Ҳинд маданияти адабиёти, урф-одатлари, фан ютуқларини ростгўйлик, ҳаққонийлик билан тасвирлаб беришга имконият яратди.

Абу Райхон Беруний Ҳиндистоннинг ўша даврдаги машхур олимлари билан танишиши бу мамлакат ҳақида шундай ўлмас ва кимматбаҳо шох асар яратиш имконини берди.

1963-65 йилларда Берунийнинг “Ҳиндистон” асарини Ўзбекистон фанлар Академияси Шарқшунослик институти олимлари рус ва ўзбек тилларига таржима қилдилар. Мазкур асар шунчалар мукамал ёзилган эканки, буни Ҳиндистон бош вазири Жавахарлал Неру тан олган.

Ҳиндистондаги Бобурийлар даври, унинг асосчиси Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг у ерда қурдирган меъморий обидалари, ажойиб боғлари, кейинги авлодлари ҳам 300 йил давомида ҳашамматли саройлар, масжиду-мадрасалар бино қилишганки, улар ҳали хануз сайёҳларни мафтун этиб келмоқда. “Тоғмаҳал” эса, дунё 7 (етти) муътизасидан бири ҳисобланади.

Али Қўсичининг жияни - Тошкентлик олим-ақлий ва нақлий илимлар билимдони, Хофиз Кўҳакий Заҳириддин Муҳаммад Бобур замонида Ҳиндистонга бориб, кўп йил хизмат қилиб, кейин Тошкентга қайтган. Қабрлари К.Шоший мақбарасида.

Ҳиндистон бош вазири Жавахарлал Нери ўзининг “Жаҳон тарихига бир назар” номли китобида Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақида шундай ёзади: “Бобур энг донишманд ва дилбар шахслардан бири эди. Унда мазҳабий таассубдан қолоқлик ва қисқа фикрликдан асар ҳам йўқ эди... Бобур санъат ва адабиётни кўллаб-қувватлаган кишилардан эди”.

Мен сизларга ўтган XX аср 2-ярмидаги давлат ва дин арбоблари билан Ўрта Осиё ва Козоғистон мусулмонлари асосчиларидан бўлган қиблагоҳим Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобоҳон ҳазратларининг Ҳиндистонга қилган сафарлари ва юртимизга ташриф буюрган Ҳиндистон бош вазирлари билан бўлган мулоқотлари ҳақида ахборот бермоқчиман.

1953 йилда Ҳиндистон пойтахти Деҳли шаҳрида Жаҳон Тинчлик кўмитасининг Халқаро кескинликни юмшатишга бағишланган конгресси ўтади.

Унга Совет Иттифоқидан Совет Тинчлик кўмитаси раиси, ёзувчи Николай Тихонов, тожик шоири Мирзо Турсунзода, Қозоғистон мусулмонлари диния идораси раиси биринчи муовини, Ўзбекистон қозиси қиблагоҳим Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон ҳазратлари қатнашадилар.

Ҳиндистонда бўлган вақтларида кўпгина дин арбоблари билан ҳам учрашиб ўзаро алоқалар ўрнатиб келганлар. Ул зоти бобаракот ўша учрашувлар биринчи шундай ҳикоя қилиб берган эдилар:

- Бир катта майдонга тумонат одам йиғилган. Турли давлатлардан келган делегатлар ҳам шу ерда жам бўлган. Бир вақт ҳиндлар ўз диний раҳбарларини бир тахтиравонда кўтариб олиб келиб, унга мўлжалланган жойга ўтқаздилар. У диний раҳбар мусиқий оҳангда узоқ маъруза қилдилар Маълум вақт ўтгач, бизнинг вакилларга ҳам навбат келган экан, делегациямиз бошлиғи Николай Тихонов менга юзланиб,- жаноб Бобохонов, сиз маъруза қиласиз – деди.

Мен ҳам минбарга чиқиб, ҳиндларнинг мусиқий маърузаларига монанд бўлиши учун форс тилида - маъруза қилиб, унда форс мумтоз шоирлари Хофиз Шерозий, Абдурахман Жомий ҳикматларидан – дўстлик, тинчлик ҳақидаги байтларидан келтирдим.

Бироз вақт ўтгач бир вакил келиб: - Маърузалар ичида сизнинг чиқишингиз диний раҳбаримизга маъқул келибди. Қайси тилда маъруза қилинди –деб сўради, - форс тилида дедим. Ёнига бир форс тилини биладиган таржимонни ўтқазиб, энди сиздан яна бир марта маъруза қилиб беришингизни илтимос қилиб юборди мени, - деди. Рози бўлиб, яна иккинчи марта маъруза қилиб, унда Хофиз Шерозий, Жалолиддин Румий ҳикматларидан келтирдим. Мен ўзимча маъруза қилдим, таржимон ҳам бир нарса таржима қилиб бергандир, диний раҳбар ҳам бирон нарса тушунгандир, - деб табассум қилиб қуйган эдилар. Делегациямиз аъзоларини Ҳиндистон бош вазири Жавоҳарлал Неру жаноблари қабул қилибти.

1958 йили Ҳиндистонда бўлиб ўтган дин арбобларнинг бутун жаҳон конференциясида қатнашиб, Ҳиндистон мусулмонлари диний арбобларидан Мавлоно Миён, Мавлоно Атикур-Раҳмон, қози Сажжод Хусайн, Шайх Абу – л - Хасан ан-Надавийлар билан учрашиб, уларни ЎО ва ҚМДИ номидан юртимизга келиб, мусулмон биродарлари ҳаёти билан танишиб кетишга таклиф этади!

1963 йил 17-25 август кунлари Ҳиндистон мусулмонлари делегацияси ЎО ва ҚМДИ таклифига таркибида Ҳиндистон мусулмонлари бош муфтийси,

“Жомиату-я-уламо” жамияти президенти шайх Атикур- Раҳмон Усманий, Дехлидаги “Шоҳ Жаҳон” жомеъ масжиди имом хатиби Саид Абдуллох, Бухорий, кози Сажжод Хсайин ва бошқалар бор эди. Улар Тошкент, Самарканд, Бухаро, Душанбе шаҳарларида бўлиб, мусулмонлар ҳаёти билан танишадилар.

1956йили Совет Иттифоқига Жаҳон Тинчлик кўмитаси раиси Сайфуддин Китчлу жаноблари ташриф буюради. Ундан Москвадан Кавказга борасизми ёки Ўрта Осиёга,-деб сўрашганда – Ўзбекистонга бораман – дейди. Тошкентга келиб давлат арбоблари билан учрашиб, ЎО ва ҚМДИга бориб учрашиши нияти борлигини айтади. У пайтда бобомиз Эшин Бобохон ҳазратлари Жаҳон Тинчлик кўмитаси аъзоси эдилар.

Меҳмонни ЎО ва ҚМДИ раиси муфтий Эшин Бобохон ибн Абдумажидхон ҳазратлари, муовунлари кози Зиёвуддинхон б. Эшон Бобохон, Фозилжон кози домла жаноби ва бошқа идора ходимлари кутиб олишади. Ўзаро самимий суҳбатлар ва меҳмондорчиликдан сўнг бобомиз Эшон Бобохон ибн Абдулмажидхон ҳазратлари Сайфиддин Китчли жаноби олийларига зар тўн кийғизиб, бошларига салла тухфа қиладилар. Шундан сўнг меҳмонни ЎО ва ҚМД идораси кутубхонасига таклиф этадилар ва уерда маънавий бойлигимиз бўлган қўлёзма ва тошбосма асарлар билан танаштирадилар.

1956йил 7 ноябр куни Қизил майдонга таклиф қилинган бобомиз Эшон Бобохон ибн Абдулмажидхон ҳазратлари, қиблагоҳим Зиёвиддинхон бобомиз Эшон Бобохон ҳазратлари, Фозилхон кози домла жаноблари отланиб туришганда, - Адажон, мен ҳам сизлар билан бирга борай – десам- Майли, юрақолинг,- дедилар. Мен ҳам қизил майдонга чиқиб, байрам тадбирларни кўриб келаман – дедиму, бироқ ажойиб бир воқеага гувоҳ бўлдим. У ерда тумонат одам. Бобом Эшон Бобохон ҳазратлари ва атрофларида бизни ҳам ҳурмат ва ҳайрат билан кутиб олиб, таёрлаб кўйган тўрт (4) кишилик жойга ўтказишди. Бир вақт ташқи ишлар вазири М. Турсинов ва таржимон хамроҳликларида.

Жаҳон тинчлик кўмитаси раиси ҳиндистонлик Сайфуддин Китчлу жаноблари ҳам ташрифи қудум қилдилар. Ул зоти бобаракот тўппа тўғри бобом Эшон Бобохон ҳазратлари олдиларига келиб ҳурмат билан қўлларини ўпиб кўришдилар ва бошқалар билан қўл бериб кўришиб, ёнимизда уларга ажратилган жойга бориб ўтирдилар. Мазкур воқеа менинг хотирамда бир умрга сақланиб қолди.

1966 йили Ҳиндистон ва Покистон ўртасидаги кескинликни умшатиш ва тинчлик ўрнатиш учун Совет иттифоқи раҳбарияти Тошкентда келишув

анжуманини ташкил қилади. Шу муносабат билан Тошкенти азимга Ҳиндистон бош вазири Лаъл Баҳадур Шастри жаноблари бошчилигидаги делегация ва Покистон президенти Муҳаммад Аюбхон бошчилигидаги делегация ташриф буюрадилар. Ана шув анжуманда қиблагоҳим Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобоҳон ҳазратлари ҳам қатнашган эканлар. Музокаралар давомида таржимон ҳаторок, таржима қилиб қойганда жуда қалтиз вазият вужудга келган экан. Шунда қиблагоҳим араб, форс, урду, рус тилларда тўғри таржима қилиб бериб, вазиятни юмшатган эканлар.

Анжуман муваффақиятли тугагач, Покистон президенти Муҳаммад Аюбхон жума куни ЎО ва ҚМД идораси меҳмони бўлади. Жума намозини “Тилла Шайх” масжидида жамоат билан бирга ўқиб, Диния идорада самимий суҳбатлар бўлади. Меҳмонга Тошкентда чоп этилган Қуръони Карим тақдим этилади.

Эртаси куни ЎО ва ҚМД идорасига Ҳиндистон бош вазири Лаъл Баҳадур Шастри жаноблари бошчилигидаги делегация келади. Самимона учрашув ўзбекона меҳмондорчиликдан кейин уларни Диния идора кутубхонасига таклиф этишади. У ердаги маънавий бойлигимиз бўлган қадимги қўлёзма ва тошбосма асарлар билан таништиришади. Меҳмонлар мамнун бўлиб меҳмонхоналарига қайтадилар.

Эртасига уйимизга сим қоқилади. Телефонни олсам, рус тилида ҳинд акцет билан:

- Ҳиндистоннинг Совет Иттифоқидаги элчисиман. Бизнинг бош вазиримиз Шастри жаноблари яна бир бор муфтий ҳазратлари билан учрашмоқчи эканлар – деди.

Қиблагоҳим эрталаб Самаркандга жўнаб кетганликларини хабарини бердим. Элчи ачингандек бўлиб, гўшакни кўйди. Эратаси эрталаб Лаъл Баҳадур Шастрий вафот этибди деган хабар келди.

1978 йили Совет Иттифоқига Ҳиндистон бош вазири Моҳаража Десай жаноблари бошчилигидаги делегация ташриф буюради. Москвадан Тошкентга келган бош вазир ўз аёллари билан ЎО ва ҚМДга ҳам келади. Уни чиройли кутиб олиб, меҳмон қилиб, унга ҳам Бухорода тикилган чопон ва дўппи хадя қилишади.

“HINDU MA’BUDASI DURGA GENEZISI MASALASIGA DOIR”

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398520>

Giyazova Bernora Mansurovna

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
“Sharq tillari kafedrası” o’qituvchisi

ANNOTASIYA

Ushbu maqolaning maqsadi hind mifologiyasida va hinduizm dinida katta o’ringa ega bo’lgan ma’buda Durga genezisi masalasiga oid asosiy ma’lumotlarni yoritib berishga bag’ishlangan.

Tayanch so’z va iboralar: *Durga, Devi, Parvati, genezis, ma’buda, sanskrit so’zlar, afsona, hind madaniyati.*

АННОТАЦИЯ

Цель этой статьи изучить происхождение богини Дурги, занимающей важное место в индийской мифологии и индуизме.

Ключевые слова: *Дурга, Деви, Парвати, генезис, богиня, санскритские слова, миф, индийская культура.*

ABSTRACT

The purpose of this article is to study the origin of the goddess Durga, who plays an important role in Indian mythology and Hinduism.

Keywords: *Durga, Devi, Parvati, genesis, goddess, Sanskrit words, myth, Indian culture.*

Qadimgi hind mifologiyasida eng mashhur ma’budalardan biri bu Durga ma’budasidir (दुर्गा देवी). Durgaso’zining ma’nosi sanskrit (संस्कृत) tilidan olingan bo’lib, “erishib bo’lmaydigan” yoki “engib bo’lmaydigan” degan ma’noni anglatadi. Durga ma’budasi hind mifologiyasida Shiva (शिव) ma’budining rafiqasi hisoblanadi.¹ Boshqa manbalarda ham shu ma’lumotlar berilgan.²

Monyer Monyer-Uilyamsning fikricha, Durga *dur* (qiyin) va *gam* (o’tish) ildizlaridan olingan.³ Alen Danielouning takidlashicha, Durga (दुर्गा) “mag’lubiyatdan tashqari” degan ma’noni anglatadi.¹

¹ Мифы народов мира. Энциклопедия. (В 2 томах). Гл. ред. С.А.Токарев. М.: 1982. - т. 1. А-К. - С. 409.

² О.Н. Шоматов “Қадимги ҳинд маданиятига оид сўзлар луғати”. Т., 2005. - С. 28.

³ Monier Monier-Williams. A Sanskrit-English dictionary, etymologically and philologically arranged, with special reference to cognate Indo-European languages. Oxford University Press, 1960. - P. 487.

Ma’budaning genezisi bilan bog’liq ma’lumotlarni to’plash, ular bilan tanishish jarayonida tadqiqotchilarning fikriga ko’ra Durga ma’budasiga sig’inish dastlab oriy bo’lmagan Shabars (शाबर्स), Barbars (बरबर्स) va Pulinda (पुलिंडा) qabilalariga xos bo’lib, Durga ularning ma’budasi hisoblangan.² Internet manbalarda ham shu ma’lumotlar berilgan.³

Umuman olganda Durga so’zi va unga tegishli atamalar Veda (वेद) adabiyotlarida, masalan, “Rigveda”da (ऋग्वेद) 4.28, 5.34, 8.27, 8.47, 8.93 va 10.127, “Atharvaveda”ning (अथर्ववेद) 10.1 va 12.4 bo’limlarida uchraydi. Durga ismli ma’buda “Tayttriya Aranyaka”ning (तैत्तरीय आरण्यक) 10.1.7 bo’limida uchraydi.⁴ Durga (दुर्गा) o’xshash tasvirlarning dalillari, ehtimol, Hind vodiysi sivilizatsiyasiga (सिंधु घाटी सभ्यता) to’g’ri keladi.⁵ Asko Parpolaning so’zlariga ko’ra, Kalibangandagi (कालीबंगा) silindrsimon muhrda “yo’lbars bilan bog’liq bo’lgan Durgaga (दुर्गा) o’xshash urush ma’budasi” tasvirlangan.⁶

Devi (देवी) yoki Parvatining (पार्वती) timsolidan biriga aylangan Durga, Shivaning shakti – ya’ni uning ijodiy energiyasining namoyon bo’lishi sifatida gavdalanadi. Afsonalarda Durga (दुर्गा) ma’budlar himoyachisi va jinlar bilan murosasiz urush olib boradigan, dunyo tartibini himoya qiladigan jangchi ma’buda sifatida tasvirlanadi.⁷ Boshqa manbalarda ham shu ma’lumotlar aks etgan.⁸

Uning asosiy qahramonliklaridan biri bu ma’budlarni osmondan erga haydab yuborgan iblis Mahishaning (महिषः असुर) yo’q qilinishidir. Na erkak, na hayvon mag’lub eta olmagan Mahishani Durga ma’budasi shiddatli jangda mag’lub etadi.⁹

Durga (दुर्गा) odatda o’n qo’llik, sher yoki yo’lbars ustida o’tirgan ayol sifatida namoyon bo’ladi. Ba’zida esa u to’rt, olti, sakkiz va ko’pincha o’nta qo’lli ko’rinishda tasvirlanadi. U turli xil ma’budlarning qurollari va hususiyatlari bilan tasvirlangan. Ular Shivaning uch nayzali quroli (शिव), Vishnu charhi (विष्णु), Vayu

¹ A. Daniélou. The Myths and Gods of India: The Classic Work on Hindu Polytheism from the Princeton Bollingen Series. Inner Traditions / Bear & Co., 1991. P. - 21.

² О.П. Валянская «Женщина в мифах и легендах» Энциклопедический словарь. Т., 1992. - С. 105-106.

³ <https://indianochka.ru/india/religion/boginya-durga.html>

⁴ Monier Monier-Williams. A Sanskrit-English dictionary, etymologically and philologically arranged, with special reference to cognate Indo-European languages. Oxford University Press, 1960. - P. 487.

⁵ V. Thapar. Land of the Tiger: A Natural History of the Indian Subcontinent. 1998. P. - 15.

⁶ A. Hildebeitel. The Cult of Draupadi, Volume 2: On Hindu Ritual and the Goddess. University of Chicago Press. 1991. P. - 386.

⁷ Мифы народов мира. Энциклопедия. (В 2 томах). Гл. ред. С.А.Токарев. М.: 1982. - т. 1. А-К. - С. 410.

⁸ О.П. Валянская «Женщина в мифах и легендах» Энциклопедический словарь. Т., 1992. - С. 105-106.

⁹ Мифы народов мира. Энциклопедия. (В 2 томах). Гл. ред. С.А.Токарев. М.: 1982. - т. 1. А-К. - С. 411.

kamoni (वायु), Agni nayzasi (अग्नि), Indraning vajrasi (इंद्र), Varunaning halqasi (वरुण).¹ Hindistonning 10 rupiylik davlat tangasida bu sakkiz qurolli engilmas ma'buda yo'lbarsda otirgan holda tasvirlangan.²

Boshqa bir manbaga ko'ra Durga (दुर्गा) ma'budasi Shivaning (शिव) rafiqalaridan biri Parvati timsoli sifatida hind ma'budlar panteoniga kiritilgan.³ Kinsleyning “Hindu Goddesses : Visions of the Divine Feminine in the Hindu Religious Tradition” asarida Parvati ma'budasi Shivaning sobiq rafiqasi Sati (सती) ma'budasining reinkarnatsiyasidir deyilgan.⁴ Parvati (पार्वती) - so'zi sanskrit tilida “tog'li” degan ma'noni bildiradi. Parvati ma'budasi hinduizm dinida Shiva ma'budning rafiqasi sanalib, tog'lar shohi Himavataning (हिमवत) (Ximalay) uch qizidan biri sanaladi. Shiva (शिव) va Parvati (पार्वती) bitta mavjudotning o'zaro bir-birini to'ldiruvchi jihatlar sifatida qaraladi, ya'ni Shiva - sof ongni, Parvati esa uning qudratini “shakti” (शक्ति) o'zida mujassam etgan.⁵ Internet ma'lumotlaridan olingan manbaga ko'ra hinduizm dinida Parvati (पार्वती) ma'budasining ijobiy va salbiy shakllari mavjud bo'lib uni turli xil nomlar bilan ham atay boshladilar. Bulardan: Devi (देवी) – ko'pincha buyuk ma'buda – Maxadevi (महादेवी) deb nomlanadi; उमा – “yorqin”; गौरी – “oq” yoki “porlayotgan”; त्रिपुरसुन्दरी – “uch olamning ulug'vorligi”; भवानी – “jonlantiruvchi”; जगन्नाथ – “Dunyoning onasi”. Uning salbiy, qo'rqinchli tajassumlari; दुर्गा – “muqarrar”; काली – “qora”; चंडी – “shafqatsiz”; भैरवी – “daxshatli”.⁶

Ko'pincha, Parvati (पार्वती) ma'budasi, buyuk ma'buda Devining (देवी) timsoli yoki Shakti (शक्ति) ayol qudrati sifatida tushuniladi. Parvati ma'budasi asosan ayol go'zalligi, turmush o'rtog'iga sodiqlik va oilaviy baxtning ramzi sifatida xurmatga sazovor ma'buda sanaladi. U Skanda (स्कंद) va Ganeshaning (गणेश) onasidir.⁷

Devi (देवी) ma'budasi esa – Mahadevi (महादेवी) “buyuk ma'buda” deb atalmish Himavatning (हिमवत) qizi va Shiva (शिव) ma'budining rafiqasi. “Mahabharata”da (महाभारत) turli nomlar bilan atalib, asosan o'zligini “Purana”larda

¹ O'sha asar, o'sha bet.

² <https://indianochocka.ru/india/religion/boginya-durga.html>

³ <http://www.indiamyth.ru/world.php>

⁴ D. Kinsley Hindu Goddesses: Visions of the Divine Feminine in the Hindu Religious Tradition. Berkeley, University of California Press, 1988. - P. 35.

⁵ П - Пертурбационная функция. - М.: Большая российская энциклопедия, 2014. - С. 319-320.

⁶ <http://www.indiamyth.ru/world.php>

⁷ П - Пертурбационная функция. - М.: Большая российская энциклопедия, 2014. - С. 319-320.

va so'nggi asarlarda topadi. Shivaning (शिव) ayollik qudrati tajassumi sifatida nomi Shakti (शक्ति) bo'lib, shu qiyofada ikki tabiatdan iborat bo'ladi: bittasi-muloyim, ikkinchisi – qahrli. Shu ikkinchi qiyofada unga alohida sig'iniladi. Uning turli qiyofalari va vazifalariga ko'ra nomlari ham turlicha. Masalan, muloyim qiyofada Uma (उमा) “nur”, Gauri (गौरी) “sariq yoki marvarid”, Parvati (पार्वती) “tog'li”, qahrli qiyofada esa Durga (दुर्गा) “etib bo'lmaydigan”, Kali (काली) va Shyama (श्याम) “qora”. Shu qiyofada u o'n qo'lli va har bir qo'lida alohida qurol ushlagan ayol ko'rinishida tasvirlanadi. Xususan, Durga (दुर्गा) qiyofasida u chiroyli sariq yuzli ayol bo'lib, qahrli va qo'rqinchli vajohatdagi sherni mingan holatda bo'ladi. Kali (काली) qiyofasida esa qora tanli, jirkanch, dahshatli ko'rinishga ega.¹

Durga butun Hindiston (भारत), Bangladesh (बांग्लादेश) va Nepalda (नेपाल), xususan, G'arbiy Bengaliya (पश्चिम बंगाल), Orissa (ओड़िशा), Jharkand (झारखंड), Assam (असम) va Bihar (बिहार) kabi shtatlarda sezilarli izdoshlarga ega mashhur ma'buda. Durga (दुर्गा) ma'budasi sharafiga bahor va kuzgi hosildan keyin, ayniqsa Durga Puja (दुर्गा पूजा) va Navratri (नवरात्रि) festivallari nishonlanadi.^{2 3} Bangladeshda to'rt kunlik Sharadiya Durga Puja (शारदीय दुर्गा पूजा) hindular uchun eng muhim diniy bayram bo'lib, butun mamlakat bo'ylab Vijayadashami (विजयादशमी) milliy bayram sifatida nishonlanadi. Shri-Lankada (श्री लंका) Vishnu (विष्णु) ikonografik timsoliga ega bo'lgan Vaishnavi (वैष्णवी) ko'rinishidagi Durga (दुर्गा) nishonlanadi. Bu an'ana Shri-Lanka diasporasi tomonidan davom ettirilgan.⁴

Ona ma'buda sifatida Durga (दुर्गा) Hindiston mustaqillik harakati paytida Bankim Chandra Chatterji (बंकिम चंद्र चटर्जी) tomonidan yozilgan “Vande Mataram” (वन्दे मातरम्) qo'shig'ining ilhomidir, keyinchalik bu qoshiq Hindistonning rasmiy milliy qo'shig'iga aylandi.⁵ Durga pop-madaniyat va “Jai Santoshi Maa” (जय संतोषी माँ) kabi bollywoodning (बॉलीवुड) blokbuster filmlarida ishtirok etadi. Hindiston armiyasi “Durga Mata ki Jai!” va “Kaali Mata ki Jai!” kabi iboralarni ishlatadi.

¹ О.Н. Шоматов “Қадимги ҳинд маданиятига оид сўзлар луғати”. Т., 2005. - С. 27.

² James G. Lochtefeld. [Encyclopedia of Hinduism: A-M.](#), 2002. - P. 208.

³ C.Jones; James D. Ryan. Encyclopedia of Hinduism, 2006. - PP. 139-140, 308-309., https://en.wikipedia.org/wiki/Durga#cite_note-FOOTNOTEJames_G_Lochtefeld2002208-21

⁴ J.P. Waghorne. Diaspora of the Gods: Modern Hindu Temples in an Urban Middle-Class World. Oxford University Press. 2004. Pp. - 222-224.

⁵ S. Ramaswamy. The Goddess and the Nation: Mapping Mother India. Duke University Press. 2009. Pp. - 106-108.

Yaxshilik va adolat uchun kurash olib boradigan har qanday ayolda Durga ruhi borligi aytiladi.

Hozirgi kunda dunyo miqyosida insoniyat madaniyati o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish dolzarb muammo bo'lib qolmoqda. Shu nuqtai nazardan hinduizm mazhabining tub mohiyati va e'tiqod ob'ektlarini o'rganish turli hil din vakillari o'rtasida o'zaro bag'rikenglik hususiyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Hinduizm mazhabining tarixi uzoq qadimiy bo'lganligi sababli u bilan bog'liq masalalarni o'rganish jarayonida ushbu mamlakat aholisining tarixi, mifologiyasi, ma'naviy qadriyatlari, san'ati kabi sohalarda chuqur ilmga ega bo'lishga hizmat qiladi.

So'nggi xulosa sifatida shuni aytish kerakki Durga ma'budasi qanchalik qadimiyligiga qaramasdan hindularning hozirgi kun xayotida ham o'z o'rnini, mohiyatini yo'qotmagan. Durga Shivaning rafiqasi va dunyo tartibini himoya qiluvchi, yaxshilik va adolat uchun kurash olib boradigan jangchi ma'buda sifatida, hind halqi qalbidan joy olgan.

REFERENCES

1. Шоматов О.Н. «Қадимги ҳинд маданиятига оид сўзлар луғати». Т., 2005.
2. Жалилова Ш.Е. “Қадимги ҳинд маданияти хрестоматияси”. Т., “Mumtoz So'z”, 2018.
3. Мифы народов мира. Энциклопедия. (В 2 томах). Гл. ред. С.А. Токарев. М.: 1982.
4. Валянская О.П. Женщина в Мифах и легендах. Энциклопедический словарь. Т., 1992.
5. П-Пертурбационная функция. М.: Большая российская энциклопедия, 2014.
6. James G. Lochtefeld. *Encyclopedia of Hinduism: A-M.*, 2002.
7. Constance Jones; James D. Ryan. *Encyclopedia of Hinduism*, 2006.
8. Waghorne J.P. *Diaspora of the Gods: Modern Hindu Temples in an Urban Middle-Class World*. Oxford University Press. 2004.
9. Ramaswamy S. *The Goddess and the Nation: Mapping Mother India*. Duke University Press. 2009.
10. Monier Monier-Williams. *A Sanskrit-English dictionary, etymologically and philologically arranged, with special reference to cognate Indo-European languages*. Oxford University Press, 1960.
11. Daniélou A. *The Myths and Gods of India: The Classic Work on Hindu Polytheism from the Princeton Bollingen Series*. Inner Traditions / Bear & Co., 1991.

-
12. Thapar V. Land of the Tiger: A Natural History of the Indian Subcontinent. 1998.
  13. Kinsley D. Hindu Goddesses: Visions of the Divine Feminine in the Hindu Religious Tradition. Berkeley, University of California Press, 1988.
  14. https://en.wikipedia.org/wiki/Durga#cite_note-FOOTNOTEJames
  15. <https://indianochka.ru/india/religion/boginya-durga.html>
  16. <http://www.indiamyth.ru/world.php>

O‘ZBEKISTON-HINDISTON STRATEGIK SHERIKLIKDAGI YANGI BOSQICHLAR

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398535>

Arifjanov G‘ulomjon To‘rajonovich

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Toshkent shahri, O‘zbekiston

94-628-94-77

Ismoilov Jamshid Ural o‘g‘li

jamshidismoilo.111@gmail.com

90-721-78-79

ANNOTASIYA

Ushbu maqolada O‘zbekiston va Hindistonning uzoq yillar davomida mustahkamlanib borayotgan iqtisodiy, siyosiy, madaniy diplomatik aloqalarining kechagi, bugungi va ertangi do‘stona munosabatlari band chuqqiga ko‘tarilayotgani. Va ikki davlat o‘rtasidagi ko‘p yillik samarali aloqalarning natijalari, Shuningdek kelajakdagi ko‘p tarmoqli diplomatik kelishuvlarning har ikkala tomonlar uchun qo‘shadigan ulkan hissasi haqida so‘z boradi.

Tayanch so‘zlar: aloqalar, strategiya, eksport, import, loyiha, foyda, maxsulot, tashkilot.

АННОТАЦИЯ

В этой статье крепкие на протяжении многих лет дружеские связи экономических, политических, культурно-дипломатических отношений Узбекистана и Индии поднимаются на оживленную вершину вчера, сегодня и завтра. И будут обсуждаться результаты многолетних плодотворных отношений между двумя странами, а также большой вклад будущих многосторонних дипломатических соглашений для обеих сторон.

Ключевые слова: отношения, стратегия, экспорт, импорт, проект, прибыль, продукт, организация.

ANNOTATION

In this article, the friendly relations of yesterday, today and tomorrow of the economic, political, cultural diplomatic relations of Uzbekistan and India, which have been strengthening for many years, are rising to a busy peak. And the results of many years of fruitful relations between the two countries, as well as the great

contribution of future multilateral diplomatic agreements for both sides will be discussed.

Key words: *relations, strategy, export, import, project, profit, product, organization.*

Davlatimiz mustaqilikka erishganidan keyin O‘zbekiston-Hindiston munosabatlari, ayniqsa, keyingi besh yilda barcha yo‘nalishlarda amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida jadal sur‘atda rivojlanib bormoqda. Joriy yilda boshlangan islohotlarni chuqurlashtirishning yangi bosqichi an‘anaviy O‘zbekiston-Hindiston munosabatlarini yanada mustahkamlash uchun yangi istiqbollarni ochmoqda. Xususan, o‘tgan yili 2017-2021 yillarda beshta ustuvor yo‘nalish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi yakuniga etkazilib, uning amalga oshirishi O‘zbekiston iqtisodiyotining rivojlanishi uchun kuchli turtki bo‘ldi va 2020 yilda pandemiya tufayli keskin sekinlashuv kuzatilganidan so‘ng iqtisodiy o‘sish sur‘atlarini ishonchli ko‘tarish trayektoriyasiga chiqib, 2021 yilda uning sur‘atlari 7,4%ni tashkil qildi. Ijtimoiy siyosat yangi sifatga erishdi – fuqarolarning daromadlari oshdi, aholining davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanayotgan ijtimoiy guruhlari safi kengaydi, shuningdek, kambag‘allikka qarshi kurashning barcha aholi punktlari va mahallalarini qamrab oluvchi hamda islohotlarni har bir insonga etkazuvchi yangi mexanizmi shakllantirildi. Ayni damda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarni davom ettirish maqsadida “Yangi O‘zbekistonning 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasi” ishlab chiqilgan bo‘lib, unda kelgusi besh yilda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotni 1,6 baravar, 2030 yilga borib aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromadni esa 4 ming dollarga etkazish maqsad qilingan, buning natijasida O‘zbekiston “daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar” qatoriga kirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Strategiyada Hindiston va O‘zbekiston samarali hamkorlik qilayotgan barcha yo‘nalishlar bo‘yicha islohotlarni chuqurlashtirish ko‘zda tutilgan bo‘lib, bu esa ikki davlat hamkorligini kengaytirish uchun yangi imkoniyatlarni taqdim etishi shubhasiz.

O‘zaro munosabatlar dinamikasi:

O‘zbekiston-Hindiston munosabatlari 2017 yilda eng jadal rivojlanish pallasiga chiqqan bo‘lib, strategik sheriklik darajasiga o‘tdi. O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Hindiston Bosh vaziri Narendra Modi bilan birinchi uchrashuvi 2017 yilning iyun oyida Ostona shahrida tashkil etilgan sammit (ShHT) doirasida, ikkinchisi esa 2018 yilning iyun oyida Xitoyning Sindao shahrida o‘tkazilgan ShHTning navbatdagi sammiti chog‘ida bo‘lib o‘tgan edi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti ikki marta Hindistonga tashrif buyurgan. Jumladan, 2018 yil oktyabr oyida

davlat tashrifi bilan safar qilgan, 2019 yil yanvar oyida “Jo’shqin Gujarat – 2019” xalqaro investitsiya sammitida, 2020 yil dekabrda O‘zbekiston-Hindiston virtual sammitida ishtirok etgan. Hindiston Bosh vaziri Narendra Modi ikki davlat o‘rtasidagi mustahkam strategik sheriklik Hindistonning Markaziy Osiyo bilan o‘zaro hamkorligida muhim ahamiyat kasb etishini alohida ta’kidlab o‘tdi. Ayni kunda Hindiston va O‘zbekiston o‘rtasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, farmatsevtika, sog‘liqni saqlash, mehmonxona infratuzilmasini boshqarish, avtomobillar uchun butlovchi qismlar ishlab chiqarish, oliy ta’limning turli yo‘nalishlarida qo‘shma dasturlarni amalga oshirish sohalarida mustahkam hamkorlik yo‘lga qo‘yilgan. Ikki tomonlama munosabatlarda Markaziy va Janubiy Osiyoning transport aloqadorligi masalalari alohida o‘rin tutadi. Xususan, O‘zbekiston va Hindiston Ashxobod bitimida, “Shimol-Janub” transport yo‘lagi loyihasida ishtirok etadi, unda Eronning Chobahor portiga chiqish imkoniyatiga ega Mozori Sharif – Hirot temir yo‘li qurilishi muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, har ikki davlat Mozori Sharif – Qobul – Peshovar transafg‘on temir yo‘l loyihasidan ham manfaatdor bo‘lib, uning amalga oshirilishi hamkorlikning mavjud salohiyatini rivojlantirish uchun yanada qulay sharoitlar yaratishga xizmat qiladi. So‘nggi paytlarda ikki mamlakat hududlari o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri hamkorlikning yo‘lga qo‘yilishi O‘zbekiston-Hindiston munosabatlarining yana bir jadal rivojlanayotgan yo‘nalishi hisoblanadi. O‘zbekistonning Andijon viloyati va Gujarat shtati o‘rtasidagi hamkorlikning yaxshilangani alohida e‘tiborga molik bo‘lib, bunda hind kompaniyalari bilan birgalikda 84 mln.dollarlik 9 ta loyiha amalga oshirilmoqda

Savdo va investitsiya:

Hindiston va O‘zbekiston o‘rtasidagi savdo aloqalari jadal rivojlanmoqda. Xususan, 2021 yilning yanvar-dekabr oylarida tovar ayirboshlash hajmi 10,3%ga o‘sib, qariyb 490 mln.dollarni tashkil etdi. O‘zbekiston eksporti 36,8%ga oshib, 29 mln.dollarga etdi, Hindiston importi esa 9,0%ga ortib, 460 mln.dollarni tashkil qildi. O‘zbekiston Hindistonga kimyo mahsulotlari va ulardan tayyorlangan buyumlarni, rangli va qora metallar, mashina va uskunalari, oziq-ovqat mahsulotlari hamda xizmatlarni eksport qildi. Shu bilan birga, Hindistonning O‘zbekiston iqtisodiyotiga kiritayotgan investitsiyalari hajmi ham ortib bormoqda. Ayni vaqtda infratuzilmani rivojlantirish, turizm va farmatsevtika sanoati sohalarida umumiy qiymati qariyb 700 mln.dollarlik bir qator investitsiya loyihalarini amalga oshirish bo‘yicha hamkorlikda ish olib borilmoqda. Baholashlarga ko‘ra, ikki davlat o‘rtasidagi savdo-iqtisodiy hamkorlikni chuqurlashtirish Hindiston eksportini 294 mln.dollargacha oshirish imkonini beradi, bu esa farmatsevtika, qahva, choy, ziravorlar; elektr mashinalari,

uskunalari va ehtiyot qismlari; mexanik mashinalar, uskunalari va ehtiyot qismlari; temir va po‘lat; temir va po‘latdan tayyorlangan buyumlar kabi tovar toifalarining ortishiga xizmat qilishi mumkin. Shu bilan birga O‘zbekiston hind bozori uchun metallurgiya, engil, charm-poyabzal, kimyo, elektrotexnika sanoati, mashinasozlik, plastmassa va rezinadan tayyorlangan buyumlar, mineral o‘g‘itlar, oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni ko‘paytirishga qodir. Hindiston mis mahsulotlari, plastmassa va kauchuk hamda ulardan tayyorlangan buyumlarning jahondagi asosiy xaridorlaridan biri bo‘lib, bu ularni O‘zbekistondan eksport qilish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Bundan tashqari, o‘z iqtisodiyoti rivojlanishining eksportga yo‘naltirilganligi sharoitida hozirgi bosqichda eksport hajmini oshirish juda muhim bo‘lgan O‘zbekiston eksportni qo‘llab-quvvatlashning yangi mexanizmlarini, jumladan, Hindistonning eksportchilarni qo‘llab-quvvatlovchi MEIS sxemasini joriy etishdan manfaatdor. MEIS – eksport qilinadigan tovar qiymatining 2-5% miqdoridagi tovarlarni (tovar turiga va mo‘ljallangan mamlakatga qarab) eksportchiga mukofotlashni nazarda tutadi. Hindistonlik mutaxassislar ishtirokida ushbu sxemaning O‘zbekistonda joriy etilishi ikki davlat o‘rtasidagi savdo aloqalarini kengaytirishga xizmat qiluvchi hamkorlik yo‘nalishlaridan biriga aylanishi mumkin. Sohalari va yo‘nalishlar

Yuqorida qayd etilganidek, mamlakatimizda Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasini amalga oshirish jarayonida, jumladan, Hindiston ilmiy tadqiqotlar va vakolatlar bo‘yicha jiddiy salohiyatga ega bo‘lgan turli soha va faoliyat yo‘nalishlarida jiddiy o‘zgarishlar qilinadi. Hindistonda ushbu yo‘nalishlar bo‘yicha to‘plangan boy tajriba yurtimizda ham muvaffaqiyatli qo‘llanilishi mumkin va bu haqda quyida to‘xtalib o‘tamiz. O‘zbekiston-Hindiston o‘rtasida farmasyevtika sanoatida yaqin hamkorlik o‘rnatilgan bo‘lib, xususan, ikki davlat ishtirokida erkin iqtisodiy zonalar, jumladan, Andijon viloyatida o‘zbek-hind erkin farmatsevtika zonasi tashkil qilindi. Yaqinda Hindistonning “Kusum Healthcare” kompaniyasi bosh direktori Sanjiv Gupta Toshkent viloyatining Zangiota tumanida yaratilayotgan “Tashkent Pharma Park” farmatsevtika klasteri hududida talab yuqori bo‘lgan dori vositalari ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish istagini bildirdi. Hindistonda arzon narxdagi dori vositalarini ishlab chiqarish uchun teskari loyihalash texnologiyasiga yo‘naltirilgan biofarmatsevtika sektori asos bo‘lgan shaxsiy biotexnologiya sanoati yaratilganligi tufayli bu sohadagi hamkorlikni kengaytirish katta istiqbolga ega. Farmatsevtika sanoati rivojlanayotgan O‘zbekiston uchun Hindistonning bu sohadagi tajribasi juda foydali bo‘lishi mumkin. Ayni damda yurtimizda hind farmatsevtika mahsulotlari importi 927 mln. dollarni, Hindistonda O‘zbekistondan import

mahsulotlari esa 155 mln.dollarni tashkil etadi.Axborot texnologiyalari va dasturlash bo'yicha hamkorlik ham faol rivojlanishda davom etmoqda. 2019 yilda ilm-fan va texnologiyalar sohasidagi hamkorlik bo'yicha O'zbekiston-Hindiston qo'shma qo'mitasi shakllantirildi. O'sha yilning iyul oyida Hindiston dasturiy texnologiyalar parklari jamiyati bilan hamkorlikda Toshkent texnoparki tashkil etildi. So'nggi 3 yildayoq AKT yo'nalishida qo'shma korxonalar soni 3 baravar oshdi. Davlatimiz Hindiston bilan birgalikda ShHT raqamli makonini rivojlantirish tashabbuslarida ishtirok etishdan manfaatdor.Shuningdek, O'zbekiston AKTni rivojlantirish sohasida Hindistonning etakchi yirik IT-kompaniyalari va IT-parklarida amaliyot o'tash uchun ushbu yo'nalishda talabalar almashinuvi dasturlariga qiziqish bildirmoqda. Bundan tashqari, mamlakatimiz tomonidan Toshkent axborot texnologiyalari universiteti negizida Hindistondagi Bombay texnologiya institutining sun'iy intellekt yo'nalishi bo'yicha laboratoriyasini ochishga katta e'tibor qaratilgan.Avtomobil sanoatidagi hamkorlikning jadal rivoji davom etmoqda. Xususan, 2010 yilda "Navoiy" erkin iqtisodiy zonasi hududida avtomobillar uchun ehtiyot qismlar ishlab chiqarishni yo'lga qo'ygan "UzMinda" O'zbekiston-Hindiston qo'shma korxonasi o'z faoliyatini yanada kengaytirishni maqsad qilgan. Uning ta'sischisi, "Spark Minda" kompaniyasi rahbari Ashok Minda yurtimizning boshqa hududlarida ham ishlab chiqarish korxonalarini tashkil etishni rejalashtirmoqda. "UNO Minda" kompaniyasi rahbariyati esa bu sohadagi mutlaqo yangi investitsiya loyihalarini amalga oshirishga alohida qiziqish bildirmoqda.Shu o'rinda ta'kidlash joizki, O'zbekistonda elektromobil va elektrobuslar ishlabchiqarishni, shuningdek, butun mamlakat bo'ylab zaryadlovchi infratuzilmani va elektr transport texnologiyalari ilmiy tajriba-konstruktorlik markazlarini yaratishni nazarda tutuvchi Elektromobillikni rivojlantirish strategiyasini qabul qilish rejalashtirilgan bo'lib, ularni amalga oshirishda ishtirok etish ushbu yo'nalishda tajribaga ega hindistonlik investorlarni ham qiziqtirishi mumkin.O'zbekiston qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish bo'yicha Hindiston tajribasiga qiziqish bildirmoqda. Xususan, Hindistonning Yangi va qayta tiklanuvchi energetika vazirligi tadqiqotlarga, ishlab chiqarishga hamda yangi va qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirishga ko'maklashadi.Hindistonning energiya samaradorligi byurosi bozor tamoyillari asosida energiya samaradorligini oshirish siyosatini ishlab chiqmoqda. Byuro tomonidan Binolarda energiyani tejash kodeksi, talab va taklifni o'rganish hisobiga energiya samaradorligini boshqarish bo'yicha ko'rsatmalar ishlab chiqildi. Shuningdek, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini o'rnatish bo'yicha "yagona darcha" tamoyili asosida amal qiladigan hamda ishlab chiqaruvchilar va etkazib

beruvchilar to‘g‘risidagi, quyosh panellarini sotib olish va o‘rnatish xarajatlariga oid ma‘lumotlarni o‘z ichiga olgan internet-portallari mavjud. Ushbu tajriba O‘zbekistonda ham keng qo‘llanilishi mumkin bo‘lib, bu hind mutaxassislari bilan hamkorlikni chuqurlashtirish yo‘nalishlaridan biriga aylanishi mumkin. Ekologiya sohasida Hindiston 2050 yilga borib chiqindilardan olingan turli muqobil yoqilg‘ilardan foydalangan holda sement ishlab chiqarishda ko‘mirdan foydalanish yo‘li bilan sement sanoatida CO2 o‘tqindilarini 2010 yildagi darajadan 45%ga kamaytirishni rejalashtirmoqda. Bu yo‘nalishda yangi muqobil energiya manbalari, yangi ekologik toza qurilish materiallarini ishlab chiqish bo‘yicha hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, xususan, “Building materials & Technology Promotion Council” bilan qo‘shma korxonalar tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Hindistonda to‘qimachilik tarmog‘ini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning ko‘plab sxemalari amalga oshirilmoqda, masalan, ip-kalava narxini subsidiyalash (10%), texnik gazlama, jun, ipak bo‘yicha alohida rivojlantirish dasturlari mavjud. Shu bilan birga, Hindistonning paxta-to‘qimachilik klasterlari va to‘qimachilik parklarini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha tajribasi ham katta qiziqish uyg‘otgan bo‘lib, ularda inkubatsiya markazlari faoliyat yuritadi, ishchilarni tayyorlash, ko‘rgazmalarda ishtirok etish uchun mablag‘ ajratiladi. Bu borada “O‘zbekiston Paxta-to‘qimachilik klasterlari” uyushmasi hamda Hindiston To‘qimachilik vazirligi o‘rtasida to‘qimachilik klasterlari va parklari faoliyati sohasida tajriba almashish bo‘yicha hamkorlikni yo‘lga qo‘yish o‘ta samarali bo‘lardi. Hindistonda qo‘lda to‘qish an‘analari keng rivojlangan bo‘lib, jumladan, 2020 yil oxirida 171 mingta to‘quvchi-hunarmand ro‘yxatga olingan. Mamlakatimizda ham xalq hunarmandchiligini rivojlantirishga katta e‘tibor qaratilgan, xususan, “Hunarmand” uyushmasi faoliyat ko‘rsatmoqda. Shu nuqtai nazardan, qo‘lda to‘qishni rag‘batlantirish dasturini ishlab chiqish va Hindiston To‘qimachilik vazirligi huzuridagi Qo‘lda to‘qish komissarligi bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish maqsadida ushbu yo‘nalishda Hindiston tajribasini o‘rganish O‘zbekiston uchun qiziqarli bo‘lardi. Hindistonda charm-poyabzal sanoatini rivojlantirish tajribasi ham o‘ziga xos bo‘lib, bu erda sanoat klasterlari tashkil etilgan, yagona ishlab chiqarish va sinov markazi, dizayn-studiyalari faoliyat ko‘rsatmoqda, yoshlar shu yo‘nalishda o‘qitilmoqda, loyiha qiymatining 50%i miqdorida grantlar ajratilmoqda. Butun mamlakat bo‘ylab 12 ta filialga ega Hindiston charm-poyabzal sohasini rivojlantirish va dizayn instituti akademik ta‘limdan tashqari ishlab chiqarish ko‘nikmalariga ega bo‘lish bo‘yicha qisqa muddatli kurslarini tashkil qiladi. Jumladan, so‘nggi 5 yil davomida charm-poyabzal sektoriga oid davlat ta‘lim dasturlarini amalga oshirish hisobiga qariyb 500 ming nafar ishsiz aholining bandligi

ta'minlandi. Mazkur hind tajribasi O'zbekiston uchun juda foydali bo'lishi mumkin. Hindiston-O'zbekiston aloqalari oliy ta'lim jabhasida ham jadal rivojlanmoqda. 2019 yilda Toshkent shahrida Amity universiteti filiali, Andijonda esa Sharda universiteti filiali ochildi. Buxoro davlat tibbiyot instituti va "LNCT University" rahbariyati o'rtasida qo'shma fakultet ochish bo'yicha kelishuvga erishildi. Hindistonda texnik va iqtisodiy hamkorlik dasturi doirasida o'zbek mutaxassislarining malakasini oshirish ishlari olib borilmoqda. Yaqinda Hindiston hukumati xalqaro miqyosda olimlar va tadbirkorlarning kadrlar zaxirasini jalb qilishga qaratilgan yangi dasturni tasdiqladi. O'zbekiston uchun Hindistonning Akademik tarmoqlar global tashabbusi (GIAN) dasturini joriy etish va bu borada Hindiston tomoniga ko'maklashish ham qiziqish uyg'otib, ikki mamlakatning etakchi oliy ta'lim muassasalari platformalarida ommaviy ochiq onlayn-kurslar almashish ham foydali bo'lardi. O'zbekistonda sog'liqni saqlash sohasida tibbiy sug'urta, "elektron sog'liqni saqlash" tizimlari joriy etilib, tibbiy turizm rivojlantirilmoqda. Shu bois ushbu sohalarda hindistonlik mutaxassislarni jalb etish asnosida Hindiston tajribasini o'rganish ham mamlakatimiz uchun dolzarbdir. Tibbiy turizm sohasidagi tajriba, jumladan, chet eldan kelgan tibbiy sayyohlarning qariyb 45%ini jalb qiluvchi "Hindistonning salomatlik poytaxti" Chennai shahri alohida qiziqish uyg'otgan. Ushbu tajriba asosida Termiz shahrida Afg'oniston, Tojikiston va Turkmaniston fuqarolariga zamonaviy tibbiy xizmat ko'rsatishga yo'naltirilgan O'zbekiston-Hindiston qo'shma sog'liqni saqlash klasterini tashkil etish mumkin. O'zbekiston faollik bilan kambag'allikka qarshi kurash olib bormoqda. Hindiston uchun ham kambag'allik juda og'riqli muammolardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston Hindistonda 2014 yildan buyon amalda bo'lgan tizimni joriy etish hisobiga kambag'allikka qarshi kurashish va kam ta'minlanganlarni yashirin iqtisodiyotdan olib chiqish bo'yicha hind tajribasiga katta qiziqish bilan qarayotgan bo'lib, ushbu tizimga ko'ra, hisob raqam/debet kartalarini ochayotgan fuqarolarga sug'urta mahsulotlarini olish uchun subsidiyalar ajratiladi, kartadan foydalanish faolligiga qarab, mikromoliyaviy mahsulotlar taklif etiladi. Hindiston bilan hamkorlik jabhasida ushbu tajribani Toshkent viloyatida sinov tariqasida joriy etish maqsadga muvofiq bo'lardi.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi hamkorlikning ahamiyatli salmog'iga qaramay, munosabatlarni yanada kengaytirish salohiyati o'ta yuqoriligicha qolmoqda. Uning rivojlanishiga yurtimizda yaqin besh yil ichida islohotlarning yangi bosqichi jarayonida hamkorlikni chuqurlashtirish, Markaziy va Janubiy Osiyo o'rtasidagi, jumladan, Afg'oniston orqali (bu davlatning

tinch yo‘l bilan qayta tiklanishga o‘tishiga qarab) transport yo‘laklarini kengaytirish, shuningdek, hind va o‘zbek xalqlari o‘rtasida tarix davomida o‘rnatilgan an’anaviy yaqin aloqalar xizmat qiladi.

REFERENCES

1. “Yangi O‘zbekistonning 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasi”
2. O‘zbekiston milliy axborot agentligi O‘zA.uz
3. KRIA Qoraqalpog‘iston axborot agentligi QAA.uz
4. O‘zbekiston tashqi ishlar vaziri web sayti
5. "Dunyo"AA
6. uzlidep.uz
7. xs.uz
8. Dunyo.info

ABUL FAZLNING OINI AKBARI ASARIDAGI
BA’ZI MA’LUMOTLAR XUSUSIDA

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398569>

Salimbekov Nodirbek Ulugbekovich

Mustaqil tadqiqotchi

97 477 71 22

salimbekovn@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola Hindistondagi buyuk Boburiylarning eng mashhur boshqaruvchilaridan bo'lgan Akbar davri haqida bitilgan Oini Akbari asarining yozilish tarihi bayon qilingan. Asar fors tilida yozilgan bo'lsada, ingliz, urdu, hindiy tillariga tarjima qilinishi va tarjima jarayonidagi mualliflarning qarama qarshi fikrlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *Boburiylar davri, Akbarnoma, Abul Fazl asari, tarjima, fors, ingliz, urdu, hindiy, nashr etmoq, matn.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье описывается история написания Ойни Акбари, произведения, написанного об эпохе Акбара, одного из самых известных администраторов великого династия Бабуридов в Индии. Хотя работа написана на персидском языке, она переведена на английский язык, языки урду и хинди, при этом анализируются противоречивые мнения авторов в процессе перевода.

Ключевые слова: *Период Бабура, Акбарнама, работа Абул Фазла, перевод, персидский, английский, урду, хинди, публикация, текст.*

ABSTRACT

This article describes the history of the writing of Aini Akbari, a work written about the era of Akbar, one of the most famous administrators of the great Baburid's dynasty in India. Although the work is written in Persian, it is translated into English, Urdu, and Hindi languages, and are analyzed the conflicting opinions of the authors during the translation process.

Key words: *Babur period, Akbarnama, work of Abul Fazl, translation, Persian, English, Urdu, Hindi, publish, text.*

Akbarshoxning vaziri do'sti, adib va olim Abulfazl Allomiy ikkita ulug' asar muallifidir "Akbarnoma" va "Oiniy Akbariy". "Akbarnoma" (boshqa nomlari: "Tarixi Akbarshoxiy", "Tarixi Akbariy") tarixiy asardir. U Akbarshoxning topshirig'iga ko'ra, 1589-1601 yillarda yozilgan. Kitob 3 jilddan iborat. Unda Akbarning tug'ilishi, shajarasi, Bobur, Xuroson davrida shimoliy Hindiston va Afg'onistonda yuz bergan voqe'alar, Akbarning shaxsi, uning saroyi, boburiylar saltanatining tuzilishi, mamlakatning ma'muriy bo'linishi, soliq va boshqalardan tushadigan tushumlar, dinlar, xindlarning dunyoqarashi va boshqa ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Abulfazl Allomiy Akbarshoxga o'xshab betakror shaxs edi. Uning tuliq ismi Shayx Abulfazl ibn Shayx Muborak edi. U davlat arbobi, tarixchi va adib, Akbarning vaziri va eng yaqin do'sti edi. Abulfazl xaqida Hindistonning mashxur raxbarlaridan Javoxarlal Neru shunday deydi: "Akbar atrofida sadoqatli va iqtidorli insonlarni to'plagan edi. Ular ichida aka-uka Fayzi va Abulfazl bor edi."¹

Abulfazl Allomi ikkita yirik asar muallifidir. Birinchisi uch kitobdan iborat "Akbarnoma" asaridir. Birinchi jildda Akbarning tugilishi, uning shajarasi xikoya qilinadi. Bobur, Xumoyun davrida Afgoniston va shimoliy Hindistonda yuz bergan siyosiy vaziyat tasvirlanadi. Uchinchi jild "Oiniy Akbariy" (Akbar qonunlari) nomi bilan mustaqil asar sifatida mashxur. Muallif vafotidan so'ng Akbar xukmronligining so'ngi davrlari yozilmay qolgan.²

Akbarning topshirigi bilan yaratilgan mazkur ulug' asar Hindiston tarixini, xususan, 16-asr oxiri 17-asr boshlaridagi davrni o'rganishda beqiyos ahamiyatga ega. Unda Akbarshox xukmronlik qilgan 46 yillik voqealar batafsil qalamga olingan.

Asarning 1588 yil mart oyining o'rtalarida boshlangani xaqida ma'lumotlar uchraydi. Avvalo, uning oldida ko'lyozmalar haqida ma'lumotlar to'plash turardi, Abul Fazl buni shunday eslaydi: Men uzoq vaqt davlat xizmatlarida shuxrat qozongan ushbu naslning keksalaridan ma'lumotlar olishimga tug'ri keldi. Viloyatlarga davlat xizmatida bo'lgan yoshi ulug' xizmatchilardan saroyga oid biron bir voqea yoki xodisa xaqida yozma yoki og'zaki shaklda saroyga eltib berishlari. xaqida farmonlar yuborildi. Bu ulkan g'oya edi. Ish ko'lamidan Abulfazl arxiv xujjatlarni qidirgan va to'plagan birinchi tarixchi edi.³

Malaka oshirish uchun qilingan safarlar davomida Hindiston milliy arxivida saqlanayotgan ushbu qimmatli asarni qo'lyozma shakli bilan tanishishga muvaffaq bo'lindi. Asarning bugungi kundagi holati qoniqarli emasligi va bunday noyob adabiyotni tamomila batafsil tahlil qilish va undagi qimmatli ma'lumotlarni kelajak avlodga etkazish asosiy vazifalardan biridir.

Oini Akbari fors tilidan ingliz tiliga tarjima qilingan ilk asardir.⁴ Asar uch jildda ingliz tiliga tarjima qilingan. Geynrix Blochman tomonidan tarjima qilingan The Ain i Akbari by Abul Fazl Allami⁵ birinchi jild (1873) I va II kitoblardan iborat edi. Polkovnik Genri Sallivan Jarret tomonidan tarjima qilingan ikkinchi jild (1891) III kitob, qolgan jildi esa ayni muallif tomonidan tarjima qilingan (1896), IV va V kitoblardan iborat.⁶

Bunday qimmatli asarning boshqa tillarga tarjima qilinmagani asar haqida batafsil hulosa qilishni qiyinlashtiradi. Asarning ilmiylik darajasini oshirish va undagi juda noyob ma'lumotlarni tahlil qilish Hindiston tarixini o'rganayotganlar uchun juda muhim manbaa vazifasini o'taydi.

Fida Ali Talib urdu tiliga tarjima qilgan va 1938 yilda nashrdan chiqqan kitobida Abul Fazl yozgan asarida keltirilgan ma'lumotlarni kelajak avlodga etkazish asosiy vazifaligini aytadi. Muallif fikricha shox Akbar o'z davrining eng ulug' podshohlaridan bo'lgan va uning boshqaruv uslubi, ko'p elatli mintaqadagi o'rni, Abul fazlning Akbar haqidagi ta'riflari asarni tarjima qilishga turtki bo'lganini ta'kidlaydi.⁷

Izlanishlar davomida asarning hindiy tilidagi tarjimasi Shiv Mridul tomonidan 2020 yilda Blochman ingliz tiliga tarjima qilgan talqiniga tarjimasi bilan tanishildi. Bunda asardagi qimmatli ma'lumotlarni hindiy tili mushtariylariga etkazish maqsad qilinganini ko'rish mumkin.⁸

Qo'lyozma hamda ingliz, urdu, hindiy tilidagi tarjimalar bilan tanishish jarayonida, avtor yani Abul Fazl va tarjima mualliflari Blochman, Jarret, Fida Ali va Shiv Mridullarning o'zgacha yondoshuvlarini guvoh bo'lindi. Bunda tarjima mualliflari ba'zi o'rinlarda avtor yani Abul Fazl bergan ma'lumotlarni to'g'irlab ketkanliklarini tilga oladilar. Umuman olganda barcha tarjimalar asl matn bilan uyg'un holda va muallifning asosiy maqsadi bo'lgan o'sha davrga oid qimmatli ma'lumotlarni etkazib berishdagi bog'liqlikni ko'rishimiz mumkin.

O'sha davrda adabiy cho'qqini egallagan fors tilida ijod qilgan Abul Fazl bunday noyob asarni yozishda saroyga va yuqori doira vakillari tushunadigan iboralar bilan o'z fikrini ifodalagani tabiiy holdir. Asarni tarjima qilishda va undagi iboralarni mushtariylarga etkazishdagi qiyinchiliklar tarjimon mahoratini talab qiladi. Tarjima mualliflaridan Jarret quyidagi fikrlarni bildirgan: Asardagi Abul Fazlning o'ta nozik fikrlari va ma'lumotlarni etkazib berish uslubini tarjimada ayni o'zidek mushtariyga etkazib berishga harakat qilindi, zero bu jarayonda o'z ilmining ustalaridan maslahatlar olindi.⁹

Hindiy tiliga tarjima qilgan muallif Shiv Mridul Abul Fazl ni tub aholi sanamaganliklari va berilgan ma'lumotlar noto'g'riligiga ishora qiladi. Bunga sabab qilib asardagi keltirilgan ba'zi so'zlarning orfografik va ma'no jihatidan nog'riligini keltiradi.⁹ Bunday ayblovlar noo'rin ekanligi va berilgan ma'lumotlar shubha ostiga olinmasligini ta'kidlagan bo'lar edik, negaki Abul Fazl o'z davrida Akbarning eng suyukli do'sti, vaziri bo'lgan. Bu mavqe' orqali istalgan ma'lumotlar qo'lga kiritilishi va bu ma'lumotlar haqiqiyliги va uni kelajak avlodga boricha etkazish imkoni bo'lgan. Ikkinchi tomondan Abul Fazl bunday tarihiy va davlat ahamiyatiga ega ma'lumotlarda hato qilishi mumkin emasligini tushungan.

Asar fors tilida yozilgan bo'lsa ham, avval ingliz tiliga hamda urdu va hind tillariga tarjima qilingani ilmiy jihatdan matnshunoslik hamda hindshunoslikda o'z o'rniga egadir. Bunday ulkan tarixiy asar o'z ma'lumotlarini yana ham aniqroq etkazishi uchun, uni chuqurroq tahlil qilish va o'rganishni talab etadi.

REFERENCES

1. Neru Djavaxarlal "Vzglyad na vseмирnuyu istoriyu", Moskva, 1981, Tom 2, b. 65
2. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, T., 2002, 1-tom
3. Istoriya Indii v sredniye veka, Moskva, 1968, b. 420
4. Cohn, Bernard S. (1996). "Law and the Colonial state in India". Colonialism and Its Forms of Knowledge: The British in India. Princeton, NJ: Princeton University Press. b. 61
5. H. Blochman 'The Ain i Akbari by Abul Fazl Allami', Calcutta, 1873
6. [Ain-e-Akbari, English tr. by Colonel H. S. Jarrett. The Asiatic Society of Bengal, Calcutta. 1948](#)
7. Fida Ali Talib 'Ain I Akbari by Abul Fazl', 1938, Hyderabad b.4-5
8. Shiv Mridul "Ain e Akbari", Delhi, 2020
9. The Ain I Akbari / by Abul Fazl 'Allami; translated by colonel H.S. Jarret, Calcutta 1891, v.2.

ЎЗБЕКИСТОН ВА ҲИНДИСТОН: ОЛИЙ ТАЪЛИМ СОҲАСИДА АЛОҚАЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398730>

Сайфуллаев Бехруз Дилшод ўгли

Тошкент давлат шарқшунослик университети таянч докторанти

sayfullayev_behruz@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Таълим ва илм-фан соҳасида ҳамкорлик маданий-гуманитар муносабатларнинг асосий қисмини ташкил этади. Таъкидлаш ўринлики Ҳиндистон бу борада юқори потенциалга эга давлатлардан ҳисобланади. Хусусан, Ҳиндистон илм-фани, таълим, ахборот технологиялари, тиббиёт, фармацевтика каби йўналишларда дунёда етакчилик қилиб келмоқда. Мазкур мақолада Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасидаги маданий гуманитар алоқаларнинг таркибий қисми ҳисобланмиш-олий таълим соҳасидаги алоқаларнинг йўлга қўйилиши ва унинг янги тенденцияларда ривожланиб бориши илмий тадқиқ этилган.

***Калим сўзлар:** Ўзбекистон, Ҳиндистон, олий таълим, таълим дастурлари, фармацевтика, ахборот технологиялари, талабалар.*

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритиб, Ҳиндистон давлати билан 1992 йил 18 мартда дипломатик муносабатларнинг ўрнатилиши натаijasида илм-фан ва таълим соҳасидаги алоқалар сифат жиҳатдан янги босқичга кўтарилди. Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасида ўзаро алоқаларни ривожлантиришда олий таълим соҳасидаги ҳамкорлик катта аҳамият касб этади. Бу алоқалар 1992 йил октябрь ойида Ҳиндистон таълим вазирлиги ва Ўзбекистон олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ўртасида тузилган баённома доирасида олиб борилди. Баённомада икки амамлакат ўртасида ўзаро талабалар, ўқитувчилар ва олимлар айирбошлаш, илмий-тадқиқот ишларини ҳамкорликда олиб бориш назарда тутилган.

Хусусан, Тошкент тиббиёт академиясида Ҳиндистон Республикаси учун мазкур йўналишда кадрлар тайёрлаб бериш йўла қўйилиб, 1992 йилда 143 та талаба ва 1 та аспирант таълим олди. Шунингдек, мустақилликнинг дастлабки 1992-1993 йилларида Ўзбекистондаги олий ўқув юртлирида 179 та

Ҳиндистонликлар халқ хўжалигининг турли соҳалари бўйича тайёрланди, улардан 25 киши Ўзбекистонда номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилди. Ўз навбатида, 1993-1994 йилларда Ўзбекистонлик 28 та талаба ва устозлар Ҳиндистонга ўқиш ва малака ошириш учун юборилди.

1993 йил май ойида Ҳиндистон бош вазири Нарасимха Рао ўзининг Ўзбекистонга сафари чоғида ҳиндшунослик муаммолари билан шуғулланувчи йирик илмий марказлардан бири-ЎЗР ФА Шарқшунослик институтига ташриф буюриб, институтга совға сифатида инглиз тилида ёзилган 45 томдан иборат “Дунё халқларининг муқаддас китоблари” номли тўплам, инглиз ва ҳинд ширифларига эга бўлган электрон ёзув машинасини тақдим этди ва институт томонидан чиқарилаётган “Шарқшунослик” альманахини молийвий рағбатлантирди. 1993 йилда Ўзбекистоннинг 20 га яқин илмий тадқиқот институтлари Ҳиндистоннинг турли илмий муассасалари билан ҳамкорлик қилди.

Ҳиндистон билан олий таълим йўналишидаги ҳамкорлик янги таҳрирдаги 2005 йил 5 апрель куни қабул қилинган Таълим соҳасида ҳамкорлик бўйича алмашинув дастури асосида амалга оширилмоқда. Ҳар йили Ҳиндистоннинг маданий алоқалар кенгаши дастурлари доирасида ўзбекистонликларга ҳинд олий ўқув юртларида турли йўналишларда таълим олиши учун 25 та стипендия (жой) ажратилади. Ҳар йили аксарият ўзбекистонлик мутахассислар Ҳиндистоннинг техник ва иқтисодий ҳамкорлик дастури доирасида инглиз тили, банк иши, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, бошқарув, қишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳаларда Ҳиндистонда малакаларини ошириб келмоқда. 2006 йилдан бошлаб Тошкент Ахборот Технологиялари Университети қошида Жавахарлал Неру номидаги ҳинд-ўзбек ахборот технологиялари маркази ташкил этилиб, унда бу соҳада профессор-ўқитувчиларнинг малакаси оширилмоқда ва талабалардан етук кадрлар тайёрланмоқда.

Ўз-ўрнида таъкидлаб ўтириш ўринлики, Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасида олий таълим соҳасидги ҳамкорлик ва ҳиндшунос кадрлар тайёрлашда Тошкент давлат шарқшунослик университети (ТДШУ) алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур университетда 1947 йилдан бошлаб ҳинд тилидан таълим бериб келинади. Ҳинд тили, Ҳиндистон тарихи, фалсафаси, сиёсати ва иқтисодиёти бўйича мутахассислар тайёрланмоқда. Университетда 2006 йилдан бошлаб Ҳиндистон элчихонаси билан ҳамкорликда “Маҳатма Ганди” номли ҳиндшунослик маркази ташкил этилган.

ТДШУ ҳамда Ҳиндистоннинг Деҳли, Жамиа Миллиа Исламиа, Гужарат, Мавлоно Озод миллий урду университетлари, Голиб институти ва Урду тилини ривожлантириш миллий кенгаши билан ҳамкорлик ўрнатилган. Хусусан, Ҳиндистоннинг Жамиа Миллиа Исламиа ва Деҳли университетлари билан ўзаро англашув меморандум имзоланди. Бундан ташқари 2020/2021 ўқув йилида ТДШУ МДХ мамлакатлари олий таълим муассасалари орасида биринчи бўлиб Гужарат университети билан ҳамкорликда ҳинд тили лингвистикаси бўйича магистратура йўналишида илк қўшма таълим дастури (double degree) йўлга қўйилди.

Икки давлат ўртасида олий таълим соҳасидаги алоқалар, айниқса, сўнгги тўрт йилда янада жадал ривож топмоқда. Бунда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2018 ва 2019 йилларда Ҳиндистонга амалга оширган ташрифлари натижалари, икки давлат раҳбарлари ўртасидаги самимий ва конструктив мулоқот алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзбекистон раҳбари 2019 йил январь ойида Ҳиндистонда “Жўшқин Гужарат” халқаро саммитидаги нутқида ушбу давлат билан узоқ муддатли стратегик шерикликни мустаҳкамлаш - Ўзбекистон ташқи сиёсатининг устувор йўналишларидан бири эканини алоҳида таъкидлаб, қатор ташаббусларни илгари сурди, жумладан, маданий-гуманитар алмашинувни янада кенгайтириш масалаларига алоҳида эътибор қаратди. 2019 йилда икки мамлакат муносабатлари тарихида биринчи марта Тошкент ва Андижон шаҳарларида Ҳиндистоннинг етакчи Амйти ва Шарда университетлари ишга туширилди ва самарали фаолият олиб бормоқда.

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институтида Ҳиндистон меҳмонхона менежменти халқаро институти билан ҳамкорликда қўшма таълим дастури жорий этилди. 2017 йил июль ойида мамлакатимизнинг Деҳлидаги элчихонаси кўмагида Ҳиндистоннинг йирик олий ўқув юртларидан бири – Жамиа Миллиа Исламиа университетиде ўзбек тили ва маданияти хонаси очилди. Бу ерда ҳинд талабалари ўзбек тилини ўргана бошладилар. 2020 ўқув йилидан бошлаб Термиз давлат университетиде “Ҳинд ўқув хонаси” фаолияти йўлга қўйилди.

Ўзбекистон олий таълим тизимининг инвестициявий жозибадорлигини ошириш, хорижий таълим ва илм-фан технологияларини жалб этиш доирасида Ўзбекистоннинг Ҳиндистондаги элчихонаси ва “People Hive LLC” компанияси раиси Паван Абраҳам ўртасида 2020 йил 9 октябрда видеомулоқот ўтказилди. “Пеопле Хиве ЛЛС” компанияси 15 йил аввал ташкил этилган бўлиб, ҳозирги вақтда АҚШ ва Ҳиндистонда бир неча филиалларга эга. Компания раиси

П.Абрахам бир вақтнинг ўзида Ҳиндистон Бирлашган савдо-саноат палатаси Шимолий Америка бўлими президенти сифатида фаолият юритади. “People Nive LLC” компанияси раиси тиббиёт таълими билан бир қаторда ҳамкорликнинг истиқболли йўналишлари сифатида муҳандислик, АКТ, сунъий интеллект, менежмент, қишлоқ хўжалиги, хусусан, интенсив балиқчилик ва шоличилик каби таълим йўналишларини санаб ўтди. Мутахассис фикрича, бугунги кунда Ҳиндистонда талаб юқори бўлган мазкур йўналишлар бўйича олий таълим муассасалари ўртасида ҳамкорликнинг йўлга қўйилиши Ўзбекистон олий таълим тизимининг халқаро жозибадорлигини яна-да ошишига хизмат қилади. П.Абрахам Ўзбекистондаги олий таълим тизими асосларига баҳо берар экан, уни Марказий Осиёдаги халқаро таълим дастурларини амалга оширувчи “хаб”га айлантириш учун барча имкониятлар мавжудлигини таъкидлади.

Бухоро давлат тиббиёт институти ва “People Nive LLC” компанияси ўртасида ўрнатилган ҳамкорлик доирасида 2019-йил июль ойида Ҳиндистоннинг бир қатор штатларида Ўзбекистон олий ўқув юрти фаолиятига бағишланган тақдимотлар ташкил этилди. Натижада 2019-2020 ўқув йилидан бошлаб 50 нафарга яқин ҳинд фуқаролари Бухоро давлат тиббиёт институтида таълим олиш имконига эга бўлди. Шунинг алоҳида қайд этиш лозимки, Бухоро давлат тиббиёт институти 2020 йил 25 сентябр куни Ҳиндистоннинг Ноида халқаро университети базасида ўз филиалини ташкил этиш бўйича меморандум имзолади.

2020-2021 ўқув йилидан институт профессор-ўқитувчилари Тиббиёт ва жарроҳлик бакалаври дастури асосида ўқишга қабул қилинган Ҳиндистон фуқароларига ўз мамлакатларида таҳсил беришади. Келишувга биноан, Халқаро Ноида Университети таълим жараёни учун зарур инфратузилма, моддий-техник база, ўқув лабораториялари ҳамда клиник базалардан фойдаланиш бўйича ёрдам кўрсатади. Ўқишга қабул қилинган талабалар биринчи икки йилни Ҳиндистонда, қолган 3 йилни эса Бухорода ўтказишади. Бу пандемия шароитида ҳинд талабаларининг ўз ватанларида туриб таҳсил олишлари учун ҳам қулай имконият яратади. Ўз навбатида, Бухоро давлат тиббиёт институти 2019 йилда Ҳиндистон фуқароларига таълим бериш ҳуқуқини берувчи Тиббиёт кенгаши аккредитациясидан ўтди. 2020 ўқув йилидан бошлаб 50 га яқин ҳинд фуқаролари ўқишга қабул қилинди.

2020 йилнинг 15 августида Аллахобод шаҳридаги Ҳиндистон Ахборот технологиялари институти ва Самарқанд давлат ўзаро англашув

меморандумини имзолади. Хужжатда академик билим ва тажриба алмашиш, маърузалар, илмий тадқиқотлар, учрашувлар ва бошқа тадбирларни ўтказиш мақсадида ўқитувчилар алмашинуви кўзда тутилган. Меморандумга мувофиқ Ҳиндистон Ахборот технологиялари институти ҳудудида Ахборот-коммуникация технологиялари бўйича Ўзбекистон-Ҳиндистон маркази ташкил этилади.

Шунингдек, Урганч давлат университетида Ҳиндистоннинг Бхарати Видяпиит тадқиқот ва менежмент ўрганиш институти билан 2020 йилнинг 16 декабрь кuni ҳамкорликдаги алмашув ўқув дастурлари йўлга қўйилди. Унга кўра, икки ўқув даргоҳининг профессор-ўқитувчилари томонидан магистратура ва бакалавриатура иқтидорли талабалари жами 100 нафар талабага 10 кун давомида алмашув ўқув машғулоти олиб борилади. УрДУ 2-босқич магистрантлари учун “Бизнесни тадқиқ қилиш усуллари” фанидан Бхарати Видяпиит тадқиқот ва менежментни ўрганиш институти профессори Др. Веена Трипатҳи ва бакалавриат таълим йўналишлари талабаларига “Молиявий бозорлар” фанидан профессор Др. Алка Дҳингралар масофадан онлайн тарзда интерактив машғулотларини олиб бордилар.

Ўзбекистонда Ҳиндистон билан ҳамкорликда ахборот технологиялари соҳасида етакчи кадрлар тайёрлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 2021-йил 29-июндаги 401-сон қарори асосида Жиззах шаҳрида “Самбҳрам” университети ташкил этилди. “Самбҳрам” университети Ҳиндистон нодавлат олий таълим ташкилоти ҳисобланади. Ахборот-коммуникация технологиялари соҳасида олий маълумотли кадрларни тайёрлаш Университетнинг асосий вазифа ва фаолият йўналишларидан биридир. Университетда ўқитиш кундузги таълим шаклида инглиз, рус тиллари ва давлат тилида тўлов-контракт асосида амалга оширилади. Бакалавриат таълим йўналишлари ва магистратура мутахассисликларига қабул параметрлари Университет томонидан белгиланади. Университет битирувчиларига Ўзбекистон ва Ҳиндистонда олий таълим тўғрисидаги ҳужжат сифатида тан олинадиган диплом берилади.

Ўзбекистон ва Ҳиндистон олий таълим муассасалари ўртасидаги ҳамкорлик кўламини кенгайтириш борасида олиб борилаётган ишлар доирасида 2022 йил май ойида Наманган муҳандислик-қурилиш институти делегациясининг Ҳиндистонга ташрифи амалга оширилди. Институт вакилларининг ташриф давомида Ҳиндистоннинг Уттар-Прадеш штати Мейрут шаҳрида жойлашган Субхарти университети раҳбарияти билан музокаралар

ўтказди. Мулоқот якунида икки олий ўқув юрти ўртасида ҳамкорлик меморандуми имзоланди. Мазкур меморандум профессор-ўқитувчилар ва талабалар алмашинуви, ўқув ва академик дастурлар борасида ҳамкорлик, илмий-тадқиқот ишларини биргаликда юритиш каби кўплаб лойиҳаларни ўз ичига олади.

2022 йилнинг августида хорижий мамалакатлардан биринчи бўлиб Ҳиндистоннинг Деҳли шаҳрида Тошкент тиббиёт академияси (ТТА) ваколлатхонаси очилди ва машҳур ҳинд компанияси “Axis Institute of International Education” билан алоқалар ўрнатилди. Мазкур компания Академиянинг Ҳиндистонда олий тиббий таълимни ташкил этиш, мазкур мамлакат меҳнат бозорида талаб юқори бўлган тиббиёт мутахассисларини тайёрлаш бўйича ўқув режалари ва дастурларини ишлаб чиқиш, илғор тиббиёт муассасаларида ТТА раҳбарияти ва профессор-ўқитувчилари учун малака ошириш ва стажировкалар уюштириш бўйича манфаатларини ҳимоя қилади.

Хулоса қилиб айтганда Ўзбекистоннинг 22 та олий ўқув юрти 50 га яқин ҳинд университети билан таълимнинг турли йўналишларида меморандум ва битимлар имзолаган. Ҳамкор олий ўқув юртлари орасида Жавоҳарлаъл Неру университети, Деҳли университети, Мавлоно Озод урду миллий университети, Манипал, Гужарат, Чандигарх университетлари, Мирзо Ғолиб институти, Ҳиндистон технология ва молия институтлари бор. Олий таълим соҳасида амалга оширилган ишлар келгусида Ўзбекистон ва Ҳиндистонда илм-фаннинг ривожланишида, шунингдек, иқтисодиётнинг тарраққий этишида, қолеверса, мамлакатларимиз ўртасидаги дўстона алоқаларнинг мустаҳкамланишига хизмат қилади.

REFERENCES

1. ЎзМА М-37-фонд, 2-рўйхат, 84-йиғма жилд, 130-варақ.
2. ЎзМА М-2-фонд, 1-рўйхат, 109-йиғма жилд, 57-варақ.
3. Г.Рихсиева. Абдий дўстлик намунаси // Халқ сўзи, 2022 йил 25 август.
4. Маматкулова Д. Prospects for the development of priority areas of uzbek-indian cooperation. <http://www.isrs.uz/en/maqolalar/uzbekiston-indiston-amkorligidagi-ustuvor-junalislarni-rivozlantiris-istikbollari>. Accessed 15.05. 2021
5. Sayfullayev B. From the history of cultural relations between Uzbekistan and India // Innovative development discourse modern science and education. CONFERENCE DATE 30-05-2021 Utah, USA. 57-60 p

-
6. Сидиков Ф. Ўзбекистон-Ҳиндистон: маданий-гуманитар ҳамкорликнинг янги босқичи // https://dunyo.info/cyrl/site/inner/ozbekiston-%D2%B3indiston_madaniy-gumanitar_%D2%B3amkorlikning_yangi_bosqichi-xBs
Accessed 15.08. 2022
7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari // <https://iibb.uz/uz/menu/ozbekiston-respublikasi-vazirlar-mahkamasining-qarorlari>

ГАНДИ ВА “ТУЗ ҚОНУНИ”

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398747>

Пулатов Шердор Нетьматжонович

Шарқ фалсафаси ва маданияти кафедраси 3 босқич докторанти
Тошкент давлат шарқшунослик университети

АННОТАЦИЯ

Маҳатма Ганди бошчилигидаги миллий озодлик ҳаракати Ҳиндистон озодлиги кураши ва Ҳиндистон тарихи, шунингдек, инсоният тарихида алоҳида аҳамиятга эга. Бунинг сабаби шундаки, биринчи мартда бундай сиёсий ҳаракатларда омма фаол иштирок этди. Зеро, Ганди озодлик курашига бутун халқни жалб қила олди. Ушбу ҳаракатларда миллионлаб эркак ва аёллар, қариялар, ҳатто, болалар ҳам инглиз империализми ва мустамлакачилигига қарши курашда олий мақсадга эришиш учун гайрат ва жасорат кўрсатиб, Ҳиндистон тарихида мисли кўрилмаган азоб-уқубатларга бардош бера олдилар.

Калим сўзлар: Ҳиндистон, Маҳатма Ганди, миллий озодлик, сатягҳара, туз қонуни, сваражни, иқтисодий-сиёсий масалалар, Данди.

ANNOTATION

The national liberation movement led by Mahatma Gandhi is of particular importance in India's struggle for freedom and the history of India, as well as the history of mankind. The reason for this is that the public actively participated in such political actions for the first time. After all, Gandhi was able to involve the whole people in the struggle for freedom. In these movements, millions of men and women, the elderly and even children, have shown diligence and courage to achieve the highest goal in the struggle against British imperialism and colonialism, and have endured unprecedented suffering in the history of India.

Key words: India, Mahatma Gandhi, national liberation, satyagraha, salt law, swaraj, economic and political issues, Dandi.

Маҳатма Ганди етакчилигидаги миллий озодлик ҳаракатининг энг муҳим аҳамияти шундан иборатки, у тажовузкор ва жанговар кураш ўрнига зўравонликсиз ҳаракатни қўллаб, ҳинд халқининг чидам ва матонатини ўзига сингдириб, куч ва қувват манбаига айланди. Ганди Жанубий Африка ва Ҳиндистонда кўплаб оммавий ҳаракатларга раҳбарлик қилди, лекин уларнинг

энг асосийларидан Ровлатт Қонуни (Сатягҳара, 1919 йил), Фуқаровий итоатсизлик (Туз қонуни, 1930-31 йиллар), “Ҳиндистонни тарк этинг” ҳаракати (1942 йил) бўлиб, Ҳиндистон мустамлакачилигининг азоб-уқубати ва ғалаёнларини бошдан кечирди.

“Туз юриши” ёки “Туз Сатяграҳаси” Ганди томонидан пухта ўйланган алоҳида сиёсий стратегия ҳисобланади. У 1930 йилда инглизларга қарши умуммиллий фуқаровий итоатсизлик ҳаракатини бошлади. 1929 йил декабрь ойида Жаваҳарлаъл Неру раислигида Конгресснинг Лаҳордаги сессиясида “Пурна Свараж” резолюциясини эълон қилди. 1929 йил 31 декабрда Конгресс Мустақиллик байроғини кўтарди, Бутун Ҳиндистон Конгресси кўмитасига фуқаровий итоатсизликни бошлаш ваколатини тўлиқ юкледи. Халқни озодлик кураши ва фуқаровий итоатсизлик ҳаракати учун тайёрлаш керак эди. Бу масала Ганди зиммасига тушди. Мамлакатни фуқаровий итоатсизлик ҳаракатига қандай тайёрлаш мумкин? Инглиз мустамлакачилигидан озодликка эришиш учун миллатни қандай кўтариш керак? Ганди чинакам озодлик ва эркинликка ўз-ўзини поклаш, фидоийлик ва зўравонликсиз ҳаракати орқали эришиш мумкинлигига тўлиқ амин бўлди. Аммо Лаҳор Конгрессида фикрларда жиддий фарқ бор эди. Лекин Ганди ўз стратегиясини ҳинд оммаси ва Британия ҳукуматини ҳисобга олган ҳолда шакллантиради. Дарҳақиқат, умумий вазият 1920-1922 йиллардаги “Ровлатт қонуни” давридагидан бутунлай фарқ қилар эди. Мамлакатда иқтисодий тушкунлик, завод ишчилари орасида тартибсизликлар юзага келган бўлиб, тадқиқотчи Б.Р.Нанда уни куйидагича таърифлайди: “1919-1920 йиллардагидан фарқли тарзда, Ровлатт қонунлари каби ёки Панжоб ҳарбий қонуни каби жиддий норозилик йўқ. Халифат учун ҳинд-мусулмон тафовутлари унчалик даражада кучли эмас эди”¹. Демак, Ганди ва унинг тарафдорларининг асосий вазифаси одамларни уйғотиш ва уларнинг тинч ҳаракатланишини таъминлаш эди.

1930 йил 10 январда Ганди Неруга шундай дейди: Биз “Лаҳорда ажралганимиздан бери мен фуқаролик итоатсизлиги тизимларини ишлаб чиқдим, аниқ йўлимни кўрмадим. Аммо шуни англаб етдимки, ҳозирги ҳолатда ҳеч қандай фуқаровий итоатсизликни Конгрессе номидан таклиф этиб бўлмайди. Бу ишни мен ва бир нечта ҳамроҳлар билан амалга ошириш мумкин”².

¹ Divya P. J. Gandhi as a political communicator. Diss. ...PhD Philosophy science. Mumbai. 1996. – P. 161.

² The Collected Works of Mahatma Gandhi, (New Delhi: Publications Divisions Ministry of Information and Broadcasting, Govt of India), Vol. 42, P. 382. (CWMG).

1930 йил 26 январда Конгресс ишчи кўмитаси Мустақиллик куни сифатида нишонлашни қарор қилди. Бунинг ортидаги ғоя фуқаровий иттиҳодчилик ҳаракатини бошламаслик эди; бу омма ғайратини кўзғатиш ва рағбатлантиришга қаратилган тактика эди.

Охир-оқибат, Ганди 1930 йил 26 январда “Мустақиллик куни”ни нишонлашни эълон қилиш орқали келажак фаолиятидаги биринчи кадамни қўйди. Аммо орадан бир ҳафта ўтиб, 1930 йил 2 февралда Ганди Свараж моҳиятини тушунтириш ва унга эришиш учун ўн бир бандни ўз ичига олган манифест лойиҳасини ишлаб чиқди. Ўн бир банд қатор ижтимоий-иқтисодий ислохотлардан иборат эди. У вице-қирол Ирвинга йўллаган мактубида ислохотлар ҳақида батафсил тушунча берган эди.

Бу ерда Ганди ўзининг Жанубий Африкадаги тажрибасидан фойдаланиб, Ганди Туз қонунига амал қилишни тўхтатиш учун бошлайдиган ҳаракатидан олдин вице-қиролга ўз ниятини маълум қилди: “Мени ҳибсга олиш орқали лойиҳамизни тўхтатишингиз мумкин. Умид қиламанки, ўн минглаб одамлар мендан кейин ҳам интизомли тарзда ишни бажаришга тайёр турадилар ва Туз актига бўйсунмасликлари учун ҳар қандай жазога тайёр турадилар”¹.

Маҳатма Ганди ошкораликни, жамоатчилик хабардорлигини яратишга, туз қонунларига қарши норозилик билдириш ва Ҳиндистонда мустамлака Британия ҳукуматини тугатишга ҳаракат қилди. Ганди Жанубий Африкада бўлгани каби Аҳмадобод шаҳрида Сабармати Ашрамда 78 нафар тарафдори билан юришга қарор қилди. 1930 йил 12 мартда улар Данди шаҳрига – 240 миля масофага йўл олишди. 11 март куни бўлиб ўтган ибодат йиғилишида Ганди шундай дейди: “Бизнинг ҳаракат ва мақсадимиз адолат, бизнинг воситамиз поклик Худо биз билан бирга”².

Ўша вақтда у олтимиш уч ёшда бўлиб, гуруҳнинг энг кекса вакили эди. У Дандигача кунига ўн-ўн беш миля юрар эди. Тез-тез дам олса ҳам аравага чиқишни рад этар эди. Данди марши инглиз мустамлакачилигига қарши ҳаракат бўлиши билан бирга Ганди ижтимоий-сиёсий фаолиятининг энг муҳим қисмини ҳам ташкил этди. Бу юриш давомида Ганди ҳар бир қишлоқда нутқ сўзлар, газета учун мақолалар тайёрлар, мухбирларга хатлар ёзар эди. Шунингдек, Ганди манзил томон юрар экан, ҳар тўхтаган жойида юришнинг мантиқий сабабларини ҳам тушунтирар эди. Халқига адолатсиз Туз қонунлари

¹ Tendulkar D.G. Mahatma: Life of Mohandas Karamchand Gandhi. – New Delhi. The Publications Divisions, Vol. III, 2016. – P. 18.

² Nanda B.R. Pilgrim on His Trek: Recalling the Dandi March, The Times of India, 12-3-1992. – P. 4.

ва свараж моҳияти ҳақида тушунча берар эди. 24 кундан ортиқ давом этган юриш давомида 40 та қишлоқда нутқ сўзлади. Маҳаллий раҳбарлардан ўз лавозимларидан воз кечишни сўраб, мурожаат қилган. 5 апрелга қадар 740 нафар қишлоқ мудирларидан 140 таси ўз вазифасидан кетган. Бу ҳаракатларнинг барчаси Гандининг амалга ошираётган саъй-ҳаракатлари босқичма-босқич жараён эканлигини англатиб туради.

Будда ва Жайнийвийлик асосчиси Маҳавира сингари Ганди ҳам бутун Ҳиндистон бўйлаб пиёда юриш анъанасига амал қилди. У оддий одамларга ёқадиган воситаларни танлади. Шундай қилиб, у омма билан мулоқот учун барча мумкин бўлган воситалардан фойдаланди ва халқ қалбига йўл топа олди. Divya P. Joshi “Gandhi as a political communicator” номли диссертациясида шундай ёзади: “Ганди ўзи назарда тутган ягона Ҳиндистонни барпо этиш учун бу маршдан унумли фойдаланган”. Шунингдек, Ганди ижтимоий-сиёсий фаолият юртишда гуноҳ ва бурч ҳақидаги диний тушунчаларни ҳам мохирона қўллаш олган. У шундай ёзади: “Дунёда ҳеч бир жойда Туз қонуни каби қонун йўқ. Агар шундай қонун бўлса, демак, у иблис қонуни, шайтоний қонун. Бундай қонунни амалга оширадиган ҳукуматга хизмат қилиш дҳарма эмас, балки адҳармадир”¹.

У аёлларни ҳаракатга жалб қилиш учун мифларнинг машҳур мисолларидан ҳам фойдаланган. Йигирма тўрт кунлик юришдан сўнг Дандига етиб боришган, ва кечаси Ганди маъруза қилди. 1930 йил 6 апрель куни эрталаб денгизга кириб, бир ҳовуч туз олади ва қонун бузилди. Бир қарашда ҳеч нима содир бўлмагандек. Лекин Ганди инглиз империяси ҳукумати олдида жинойатчига айланди. Чунки ушбу воқеадан сўнг бутун Ҳиндистон бўйлаб, норозилик намоишлари бошланди. Гандишунос Нанда таъкидлаганидек, “Гандининг юриши баъзи инглиз амалдорлари ва ҳинд скептиклари тахмин қилганидек, муваффақиятсизликка учрамади, балки бутун мамлакат бўйлаб, худди электрдек ёйилди”. Неру таъбири билан айтганда: “Бугун у ўзининг узоқ йўлига олға юрди. Ва у ёнидан ўтганларнинг ҳар бирининг қалбида меҳр ва ишонч уйғота олди. Оддий одамлар озодлик ва ҳаёт учқунини ҳис қилишди. Бу узоқ йўлнинг ниҳояси, Ҳиндистон мустақиллигидир”².

Бутун мамлакат бўйлаб одамлар Туз қонунига қарши чиқа бошлади. Ҳукумат Конгресс ташкилотини унинг маблағларини музлатиш орқали қатъий чоралар кўрди, сатыграҳага қарши курашди. Ҳукумат Ганди асарлари ва

¹ Divya P. J. Gandhi as a political communicator. Diss. ...PhD Philosophy science. Mumbai. 1996. – P. 168.

² Divya P. J. Gandhi as a political communicator. Diss. ...PhD Philosophy science. Mumbai. 1996. – P. 168.

матбуотга чекловлар қўйди. Вазият ҳукумат назоратидан чиқа бошлади. Ҳинд террорчилари томонидан уюштирилган кўпоровчилик ҳаракатларида олти киши вафот этди. Мамлакат бўйлаб ҳарбий сафарбарлик эълон қилинди. Ҳинд аскарлари оламонга қарата ўқ узишдан бош тортишди. Шу сабабли, инглиз ва ҳинд аскарлари ўртасида тўқнашувлар бўлди. Матбуотдаги чекловга норозилик сифатида Ганди ва унинг тарафдорлари Дҳарасанадаги ҳукуматга қарашли туз заводида туз казиб олишни маълум қилди. 1930 йил 4 майда у ҳибсга олинди. Унинг ҳибсга олиниши вазиятни янада мураккаблаштирди. 90 мингга яқин фуқаролик қаршилик вакиллари қамокқа олинди. Конгресс раҳбарлари ҳам, Британия ҳукумати империяси ҳам Туз қонунига қарши ҳаракат бундай муваффақиятга эришиши ва Британия империясига жиддий хавф туғдиришини кутмаган эди. Ганди оддийгина тузни қудратли қурол ва оммавий масалага айлантириб, биринчи навбатда, сваражни, шунингдек, иқтисодий-сиёсий масалаларни оддий усулда ҳинд халқига етказа олди ва мустамлака ҳукуматини ларзага келтирди.

У Дандига машина ёки поездда бориши ҳам мумкин эди. Бутун йўлни пиёда босиб ўтишнинг нима кераги бор эди? Бунинг сабаби шундаки, пиёда юриш унга 24 кун давомида халқ билан жонли мулоқот, тўғридан-тўғри алоқа ўрнатиш, ўз ғояларини инсонларга тушунтириш орқали Ҳиндистонда катта ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар ва дунёга матбуот рекламасини яратиш имконини берди.

REFERENCES

1. Divya P. J. Gandhi as a political communicator. Diss. ...PhD Philosophy science. Mumbai. 1996. – P. 161.
2. The Collected Works of Mahatma Gandhi, (New Delhi: Publications Divisions Ministry of Information and Broadcasting, Govt of India), Vol. 42, P. 382. (CWMG).
3. Tendulkar D.G. Mahatma: Life of Mohandas Karamchand Gandhi. – New Delhi. The Publications Divisions, Vol. III, 2016. – P. 18.
4. Nanda B.R. Pilgrim on His Trek: Recalling the Dandi March, The Times of India, 12-3-1992. – P. 4.
5. Divya P. J. Gandhi as a political communicator. Diss. ...PhD Philosophy science. Mumbai. 1996. – P. 168.
6. Divya P. J. Gandhi as a political communicator. Diss. ...PhD Philosophy science. Mumbai. 1996. – P. 168.

“РАБИЪ АЛ-АБРОР” НИНГ ҲИНДИСТОНДА САҚЛАНАЁТГАН
ҚЎЛЁЗМАСИ ВА АСАРДА КЕЛТИРИЛГАН ҲИНД ДИЁРИГА ОИД
БАЪЗИ ИҚТИБОСЛАР

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7398802>

Тўраев Лазиз Абдивали ўғли

Тошкент давлат шарқшунослик университети бўлим бошлиғи, Шарқ фалсафаси
ва маданияти кафедраси ўқитувчиси, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори
Ўзбекистон Республикаси Тошкент шаҳри

телефон: +998 97 7200014 Turayevlaziz86@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мақолада қадимги Ҳиндистоннинг илк маданий цивилизацияси, жаҳон маданиятига қўшган ҳиссаси, нафақат ўз даврида, балки бугунги кунда ҳам машҳур ҳисобланган асарларнинг Ҳиндистондаги қўлёзмалари хусусида фикр юритилган. “Бутун дунё устози” шарафли унвон эгаси Маҳмуд Замахшарийнинг “Рабиъ ал-аброр” асарида турли халқларнинг тарихи, қадриятлари, урф-одатлари, уларнинг лаҳжалари, ўша ҳудуднинг табиати ва географияси билан боғлиқ маълумотлар ўрин эгаллайди. Мазкур мақолада асарда келтирилган Ҳиндистон халқи билан боғлиқ баъзи иқтибослар ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар: илк цивилизация, қўлёзма, кутубхона, “Бутун дунё устози”, “Рабиъ ал-аброр”, шахмат, хиёнат, қимор.

ABSTRACT

The article discusses the first cultural civilization of ancient India, its contribution to world culture, the manuscripts of works in India that are considered popular not only in these time, but also today. In the book "Rabi' al-abrar" by Makhmud Zamakhshari, the owner of the honorary title of "Ustaz ad-Dunya", the history, values, traditions, dialects, nature and geography of different peoples are known. This article discusses some of the quotes related to the people of India in the work.

Key words: early civilization, manuscript, library, "Ustaz ad-Dunya", "Rabi' al-abrar", chess, betrayal, gambling.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются первая культурная цивилизация Древней Индии, ее вклад в мировую культуру, рукописи произведений в Индии, считающиеся популярными не только в свое время, но и сегодня. Труд «Раби аль-Аброр» Махмуда Замахшари, обладателя почетного звания «Учитель мира», содержит сведения об истории, ценностях, обычаях, диалектах, природе и географии разных народов. В этой статье рассматриваются некоторые цитаты, связанные с народом Индии в произведении.

Ключевые слова: *ранняя цивилизация, рукопись, библиотека, «Устаз уд-дуня», «Раби ал-абрар», шахматы, предательство, азартная игра.*

Жаҳон маданиятида бир нечта илк цивилизациялар мавжуд бўлиб, улар ҳақида XIX аср рус олими Н. Я. Данилевский ўз назарияларини бериб ўтган. Хусусан олим, Миср, Хитой, Вавилон (Бобил), Ҳинд, Эрон, Европа, Грек, Рим, Араб ва Герман-Роман каби илк цивилизацияларни ажратиб кўрсатган.

Бу илк цивилизациялар орасида Ҳинд маданияти алоҳида ўрин тутади. Бу маданият бизга Махобхорат, Рамайна каби эпик асарларни, Калидаса каби буюк ижодкорни, Панчататрани етказиб берганлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Ҳинд маданияти риёзиёт, фалакиёт, тиббиёт каби фан соҳаларида катта ютуқларга эришган.

Ўрта асрларда яшаб ижод этган бир қанча алломалар Ҳинд халқлари тарихи, маданияти ва жаҳон маданиятига қўшган ҳиссаларига оид бир қанча асарлар ёзиб қолдиришган.

Буюк мутафаккир Абу Абдулло Муҳаммад Ибн Мусо ал-Хоразмий ўзининг *كتاب الجبر والمقابلة* “Китоб ал-жабр вал муқобала” (Тўлдириш ва қарама-қарши қўйиш ҳақида китоб) ва “Ҳинд арифметикаси ҳақида китоб” каби асарларида Ҳинд ўнлик санок тизими ва юнон геометриясини бирлаштирган ҳолда бугунги куннинг математикасига асос солган.

Буюк аллома, барча даврларнинг йирик Ҳиндшунос олими ҳисобланган Абу Райҳон Беруний ҳам ўзининг “Ҳиндистон” номи билан машҳур *تحقيق ما للهند من مقولة مقبولة في العقل أو مردولة* (“Таҳқиқ ма лил Ҳинд мин маъқула мақбула фи-лакли ав марзула” (“Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш”) асарини ёзади. Алломанинг бу асарида Ҳиндистон халқлари ўтмишининг турли жабҳалари риёзиёт, фалакиёт, адабиёт, фалсафа, этнография, жўғрофия, Ҳинд халқларининг қонуниятлари, кадриятлари, урф-

одатлари, диний таълимоти, диний ривоятлари, ҳинд ёзувлари, умуман олганда ҳинд халқлари ҳақида кўплаб маълумотлар ўрин эгаллаган.

Ўрта асрда яшаб ижод қилган “Бутун дунё устози” шарафли унвон эгаси Маҳмуд Замахшарий ҳам араб, форс, турк, юнон, грек ва ҳиндлари ҳақидаги турли маълумотларни ўз ичига олган “Рабиъ ал-аброр” асарини ёзади. Биз мазкур тадқиқотда мана шу асар ҳақида, унда берилган ҳинд халқларига оид маълумотларни, асарнинг Ҳиндистонда сақланаётган қўлёзмалари ҳақида маълумот берамиз.

Шу ўринда Ҳиндистоннинг Патна, Рампур, Худабахш, Калкутта, Гота кутубхоналарида турли даврларга ёзилган, дунё илм-фани ривожига муносиб улуш қўшган кўплаб асар қўлёзмалари сақланиб, дунё хазинасининг олтин фондлари сифатида эътироф этилаётганини ҳам таъкидлаш ўринли. Бу кутубхоналар кўплаб юртимиз алломаларининг машҳур асарлари сақланиб келинмоқда. Хусусан, Марказий Осиёлик олим Аҳмад Фарғонийнинг “Устурлоб билан амал қилиш ҳақида китоб”нинг қўлёзмаси Рампурда, “Ал-Фарғоний жадваллари” қўлёзмаси Патнада, “Ойнинг Ер остида ва устида бўлиш вақтларини аниқлаш ҳақида рисола” қўлёзмаси Готада сақланади

Буюк шоир ва мутафаккир, давлат арбоби Низомиддин Мир Алишер Навоийнинг “Хамса” достонининг нодир нусхалари ҳамда ғазаллар девони Ҳиндистоннинг Худабахш, Рампур кутубхоналарида сақланади.

Йирик давлат арбоби шоир, олим Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Девони Бобур”нинг асл нусхаси ҳам айнан Ҳиндистоннинг Рампур шаҳридаги “Роза” кутубхонасида сақланади.

Мазкур тадқиқотнинг бош манбаси бўлган “Рабиъ ал-аброр” асари қўлёзмалари Эрон, Туркия, Англия, Франция, Германия, Нидерландия, Буюк Британия, АҚШ ва Ирландия мамлакатлари каби Ҳиндистонда ҳам сақланади.

“Рабиъ ал-аброр” асарининг бир қўлёзмаси Ҳиндистоннинг Калкутта миллий кутубхонасида 16 инвентарб рақамда сақланади. Мазкур қўлёзма тўлиқ нусха ҳисобланади. Қўлёзма устида асар номи “Рабиъ ал-аброр ва нусус ал-ахёр” ва тартиб рақами 16 деб кўрсатилган. Қўлёзмада фихрист мавжуд бўлиб, унда асарнинг тўлиқ 98 бобининг номлари ва жойлашган бетлари кўрсатилган. Фихрист бошланган бет пастки қисмида иккита муҳр бор. Уларнинг биринчиси замонавий муҳр бўлиб, тожсимон шаклда бўлиб, унда Қироллик кутубхонаси деб ёзилган. Муҳр ўртасида 22 декабрь 04 санаси кўрсатилган. Иккинчи муҳр қовунсимон шаклда бўлиб, унда арабча матн келтирилади. Қўлёзманинг кўчирилган вақти 702 ҳижрий йил Зулқаъда ойи. Қўлёзма 563 варақдан (1126

саҳифа) иборат. Қўлёзма сўнгида асар бошида келган қовунсимон муҳр яна келтирилган. Қўлёзмада пойгир мавжуд.

Қўлёзма бошланиши 1б варақда:

بسم الله الرحمن الرحيم الواحد العدل الحمد لله الذي استحمد الى عبادته بموجبات المحامد

*Меҳрибон, раҳмли ва адолатли Аллоҳ номи билан деб бошлайман.
Бандаларига ҳамд айттирган Аллоҳ таолога ҳамд бўлсин.*

Қўлёзма якуни 563а варақда:

و يدخل فيه خوط كراث فلا يبقى فيه عقرب إلا تبعته

Чаён овланган ерга саримсоқ пиёз қўйилса, натижада у ерга бошқа чаён келмайди.

“Рабиъ ал-аброр” асари ҳажм жиҳатдан катталигини ҳамда келтирилган ибораларни мураккаблигини инобатга олган баъзи олимлар ва таржимонлар мазкур асарни мухтасар, қисқа ҳолга келтирганлар. Улардан бири *الأبرار ربيع ازهار* “Нафаҳату азҳор рабиъ ул-аброр” (“Яхшилар баҳори гулларининг хушбуйликлари”) қўлёзмаси. Тузувчиси номаълум бўлган мазкур қўлёзма ҳам бугунги кунда Ҳиндистоннинг Худабахш кутубхонасида 1851 инвентарь рақамда сақланади.

“Рабиъ ал-аброр” асарининг Буюк Британиянинг Жон Рейланд кутубхонаси нусхасида сақланадиган 242 инвентарь рақамли қўлёзманинг Британияга келиб қолиш сабаби Жорж Уилям Ҳамилтонга боғланади. 1823-1867 йилларда Ҳиндистонда ҳарбий хизматда бўлган полковник Жорж Уилям Ҳамилтон мингдан ортиқ араб, форс қўлёзмаларини Ҳиндистондан сотиб олган ва кейинчалик қўлёзмаларнинг 352 тасини Британия музейи ва кутубхоналарига топширган. Кўриниб турибдики, Ҳиндистон жуда катта, бой, илмий ва маънавий меросга эга бўлган мамлакат ҳисобланади.

“Хоразм фаҳри” бўлган аллома Маҳмуд Замахшарий бутун ҳаёти давомида Марв, Нишопур, Исфаҳон, Шом, Бағдод ва Ҳижоз ва Макка шаҳарва вилоятларида илмий сафарлар қилади. Олим қай юртга бормасин, ўша ҳудуднинг тарихи, қадриятлари, урф-одатлари, уларнинг лаҳжалари, ҳудуднинг табиати ва географияси билан боғлиқ маълумотларни маҳаллий олимлар, донишмандлар, оддий аҳоли билан суҳбат қилиш ва ўзи кўрган маълумотларни ўзлаштиришга, уларни эслаб қолишга ва ёзишга ҳаракат қилади.

Маҳмуд Замахшарийнинг *ربيع الأبرار ونصوص الأخبار* “Рабиъ ал-аброр ва нусус ул-ахбор” (“Яхшилар баҳори ва хабарлар изҳори”) асари айнан юқоридаги маълумотлардан иборат асар ҳисобланади. Аллома мазкур асарни Қуръони карим тафсирига бағишланган “Ал-Кашшоф” асарини ёзиб бўлгандан

сўнг, “Ал-Кашшоф”ни ўқиган китобхонларнинг дилларига ором бериш ва уларга яхши суҳбатдош яратиш мақсадида “Рабиъ ал-аброр” асарини ёзади. Асарда араб, форс, юнон ва ҳинд халқларининг турли соҳаларига оид кўплаб маълумотлар тўпланган.

Қуйида ҳинд диёрига оид баъзи мисолларни келтирамиз:

“Рабиъ ал-аброр” асарининг “Мамлакатлар, диёрлар, иморатлар, меъморилик ва вайронагарчилик, ватанни севиш ҳақида”ги тўққизинчи бобида Ҳиндистоннинг хушманзара ўлка эканлиги ҳақида қуйидаги таъриф келтирилади:

وصف بعضهم بلاد الهند فقال: بحر ها در، وجبالها ياقوت، وشجرها عود، ورقها عطر.

Улардан баъзилари Ҳиндистон ўлкасини таърифлаб: “Денгизи ям-яшил, тоғлари ёқут, дарахтлари баланд, барглари хушбўйдир.

Асарнинг тўққизинчи бобида яна юрт, ватан муқаддаслиги тўғрисида Ҳиндистонликдан қуйидаги иқтибос келтирилади:

الهند: حرمة بلدك عليك كرحمة أبويك، إذ كان غذاؤك منها و غذاؤهما منه.

Ҳиндистон: “Ватанингизнинг сиз учун муқаддаслиги ота-онанингизнинг муқаддаслиги билан баробардир. Чунки сизнинг таомингиз улардан (ота-онадан), уларнинг таомлари эса, ундандир (ватан).

Асарнинг “Насихат, қабих ишлардан қайтариш ва раҳм-шафқат ҳақида”ги саксон бешинчи бобида хиёнат тўғрисида Ҳиндистонликдан қуйидаги иқтибос келтирилади:

الهند: من كتم السلطان نصحه، والأطباء علمه، والأخوان بئته، فقد خان نفسه.

Ҳиндистон: Ақлли кишилар султонга маслаҳатларини бермасалар, ўз касалликларини табибдан яширсалар, хавф-хатардан ўз биродарини огоҳ қилмасалар, улар ўзларига хиёнат қилган бўладилар

Асарнинг “Ҳаё, сукут, уялмаслик, эътиборсизлик ва тавозе ҳақида”ги йигирма биринчи бобида инсонга хос бўлган гапиришга оид Ҳинд подшоҳидан қуйидаги иқтибос келтирилади:

ملك الهند: عجبت لمن يتكلم بما أن حكي عنه ضره، وأن لم يحك عنه لم ينفعه.

Ҳинд шоҳи айтди: Мен ўзига зарар етказишни билсада шуни гапирадиган, унга фойда келтирмаслигини билсада гапирадиган инсонга ҳайрон бўламан.

Асарда энг қабих иш, гуноҳ саналган зинога қарши жазо тўғрисида Асарнинг “Ёмонлик ва бузуқлик, ёмон ва бузуқи кишиларнинг қилган фисқу фужур ва ёмонликлари ҳақида”ги ўттиз олтинчи бобида “Ал-Масолик ва ал-мамолик” китобидан қуйидаги иқтибос келтирилади:

قال صاحب المسالك والممالك: إن عامة ملوك الهند يرون الزنا ملحاً خلا قمار، وأقامت بمدينته سنتين فلم أر ملكاً أغير منه، وكان يعاقب على الزنا والشرب بالقتل، وقمار ينسب إليها العود، كما ينسب إلى مندل. قال مسكين الدارمي.

“Ал-масолик ва ал-мамолик” муаллифининг айтишича, кимор подшоҳидан бошқа ҳинд подшоҳларининг кўпи зинони хуш кўрган. Мен икки йил унинг шаҳрида (у ҳукмронлик қилган шаҳри) турдим, ундан яхшироқ подшоҳни кўрмадим. У зино қилган, шароб ичганни қатл билан жазоларди, кўпчилигининг қиморга қайтишлиги рост, худди фолбинликка қайтишганлиги каби.

Асарда урушда, жангда йўқотишсиз, талофатсиз ғолиб бўлиш мақсадида ўйлаб топилган шахмат ўйини ҳақида қуйидаги иқтибос келтирилади:

قالوا إن سبب وضع الشطرنج أن ملوك الهند ما كانوا يريدون القتال، فإذا تنازع فريقان في كورة أو مملكة تلاعبا بالشطرنج، فيأخذها الغالب من غير قتال.

Айтиладики, шахматнинг ривожланиши Ҳиндистон подшоҳларининг жанг қилишни истамаганлиги билан боғлиқдир. Улар бир мамлакат ёки ҳукмронлик учун икки томон жанг қилмасдан шахмат ўйнаса, қурбонликдан ҳоли бўлади. Шахмат ғолиби ғолиб сифатида эътироф этилади.

Инсон саломатлигига оид Асарнинг “Вақтлар, дунё ва охираат ҳақида зикрлар” номи билан бошланиб, охириги етмиш еттинчи бобида ҳинд табибидан қуйидаги иқтибос келтирилади:

طبيب الهند: منفعة الحقنة للإنسان كمنفعة الماء للشجرة إذا سقى أصلها.

Ҳинд табиби айтад: Дарахтнинг суғорилган илдизи учун сув қанчалик фойда келтирса, Инъекция инсоннинг соғлиги учун шунча фойдалидир.

“Рабиъ ал-аброр”да келтирилган насихатлар, маълумотлар нафақат ўз даври учун, қолаверса бугунги кун учун ҳам долзарб ҳисобланади. Асарда келтирилган бугунги кундаги муҳим бўлган тарихий, ижтимоий-ахлоқий маълумотларни кенг китобхонларга етказиш муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати (REFERENCES)

1. <http://www.islamicbook.ws/adab/rbia-alabrar-.pdf>
2. Маҳмуд Замахшарий. “Рبيع الأبرار ونصوص الأختيار” “Рабиъ ал-аброр ва нусус ал-ахёр”. Ҳиндистон. Калкутта миллий кутубхонаси. № 16
3. Шадманова С.Б. Юлдашев М.М. Тарихий тадқиқотларнинг методологияси ва замонавий усуллари. “O‘zbekiston” НМИУ. 2019 йил.

HIND BUDDAVIYLIGINING XITOIY BUDDAVIYILIGI SHAKLLANISHIGA TA’SIRI HAQIDAGI MULOHAZALAR

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7399438>

Mamatqulova Nilufar Xusanovna

Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali o’qituvchisi

mamatqulovanilufar1991@bk.ru

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Hind buddaviyligining Xitoy buddaviyligi shakllanishiga ta’siri, Xitoy buddaviyligi Chan maktabining rivojlanishi tarixi va falsafiy ta’limoti haqida mulohaza yuritilgan. Shuningdek, chan maktabining Uzoq Sharq falsafiy tafakkuri rivojiga ta’siri bayon qilingan.*

Kalit so’zlar: *Budda Shakyamuni, “Budda qalbi”, Mahakashyapa, Hind buddaviyligi, Xitoy Buddaviyligi, Chan maktabi (Chan szun), Budda, Shakyamuni, Bodxixarma, “Lankavatara sutra”, Xuey-nen.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается влияние индийского буддизма на формирование китайского буддизма, история развития чаньской школы китайского буддизма, философские учения. Также описывается влияние школы Чань на развитие дальневосточной философской мысли.*

Ключевые слова: *Будда Шакьямуни, «Сердце Будды», Махакашьяпа, индийский буддизм, китайский буддизм, школа Чань (Чань сзун), Будда, Шакьямуни, Бодхичарма, «Ланкаватара Сутра», Хуэй-нэн.*

Abstract: *This article discusses the influence of Indian Buddhism on the formation of Chinese Buddhism, the history of the development of the Chan school of Chinese Buddhism, and the philosophical teachings. Also, the influence of the Chan school on the development of Far Eastern philosophical thought is described.*

Key words: *Shakyamuni Buddha, "Buddha Heart", Mahakashyapa, Indian Buddhism, Chinese Buddhism, Chan School (Chan szun), Buddha, Shakyamuni, Bodhicharma, "Lankavatara Sutra", Hui-nen.*

KIRISH

Chan maktabi Uzoq Sharq buddaviyligining eng xitoylashgan maktablari sirasiga kiradi. Ba’zi tadqiqotchilarning fikriga ko’ra chan maktabi Xitoy buddaviyligining eng muhim, asosiy jihatlarini o’zida aks ettiradi. Shu bilan

birgalikda quyidagi jihatni tan olmaslikning imkoni yo‘q, yuqorida qayd qilingan tipologik hodisalar buddaviylikning boshqa an‘analari uchun ham taalluqlidir. Masalan, hind maxasiddhalarining Buddha holatini o‘z tanasida his etishga yoki Dzogchen tibet amaliyotini (ma‘lum darajada Maxamudrani ham) o‘ziga tatbiq etishga bo‘lgan telbalarcha intilishini keltirish mumkin. Boshqa tomondan shuni qayd qilib o‘tish zarurki, Chan ta‘limotining Xitoy va mintaqaning boshqa davlatlari buddaviylikdagi ustunlik holatini o‘sha davrda ushbu jamiyatlardagi rivojlanishning yuzaga kelgan tarixiy shart-sharoit bilan izohlash mumkin. Shuningdek, ushbu maktabning Uzoq Sharq buddaviylikiga ta‘sirini inkor qilish va kamaytirib ko‘rsatish mumkin emas.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mashhur olimlar Huai-Chin Nanning “The Story of Chinese Zen” hamda Xuan Chanxuaning “Xitoy Buddaviylik maktablari ta‘limotlarining mohiyati” asarlari metodologik manba sifatida foydalanildi. Mazkur maqolani tahlil qilish jarayonida ilmiy bilishning tarixiylik, mantiqiylik, analiz, sintez va obyektivlik usulidan foydalanildi. Mazkur tadqiqot jarayonida Xitoy buddaviylik Chan maktabining rivojlanishi tarixi va falsafiy ta‘limoti jihatlari obyektiv ochib berildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Maktabning nomlanishi uning mohiyatini aks ettiradi. Chan so‘zi (channa so‘zining qisqartirilgani) sanskritcha dxyana(mushohada, meditatsiya) so‘zining transkripsiyasi bo‘lib, buddaviylikning ushbu maktabining yoga, ruhiy amaliyotga yo‘naltirilganligini ko‘rsatadi. Ushbu maktabning yana bir, hammaga ma‘lum bo‘lmagan nomi – “Budda qalbi” maktabi (buddxa xridaya, fo sin szun) nomi ham mavjud¹.

An‘analarga ko‘ra chan maktabini Buddha Shakyamuning o‘zi shogirdlari oldida gul ko‘tarib va jilmaygan holda asos solgan ekan(“Buddaning gul orqali targ‘iboti”). Shogirdlar orasida Maxakashyapadan boshqa hech kim Buddaning bu harakatini tushunmagan ekan². Maxakashyapa gul ko‘tarib va jilmaygan holda javob qilgan ekan. Shu lahzada Maxakashyapada ruhiy uyg‘onish(nurlanish, vahiy) ro‘y berib, bu uyg‘onish Buddha tomonidan hech qanday yozma yoki og‘zaki nasihatsiz, bevosita berilgan ekan. Chan maktabining ta‘limotiga ko‘ra ma‘rifat, ziyoning ustozdan shogirdga to‘g‘ridan-to‘g‘ri uzatish(“qalbdan qalbgga”) an‘anasi o‘sha hodisadan boshlangan ekan. Hindistonda Dxarma (bu yerda bodxi, uyg‘onish, nurlanish) ustozlarning yigirma sakkiz avlodi orqali yetkazilgan, chan ta‘limotiga

¹ Huai-Chin, Nan (tr. Thomas Cleary); The Story of Chinese Zen. Charles E. Tuttle Company, 1995. P-34/

² Ўша манба, 36-бет

ko‘ra (albatta afsonaviy variant) yigirma sakkiz avlod ustozlari sirasiga Ashvagxosha va Nagarjuna kabi buyuk Buddaviylar kiradi. Hindistondagi mushohada qilish maktabining yigirma sakkizinchi (albatta bu raqamlanishni rasmiy buddaviylik dini tan olmaydi) ustozlari sifatida Bodxixarma tilga olinadi. Bodxixarma Hindistonning janubidan bo‘lgan braxman bo‘lib, VI asr boshida Xitoyga buddaviylik targ‘ibotchisi sifatida kelgan va Chan maktabining birinchi rahbari bo‘lgan. Bodxixarmaning hayoti va ta‘limoti haqida tarixiy haqiqatga yaqin ma‘lumotlar yo‘q. Uning hayoti haqidagi keyingi ma‘lumotlar Chan maktabining asoschisini ulug‘lash maqsadida ilgari surilgan bo‘lib, haqiqatdan uzoqligi bilan ajralib turadi¹.

Shuni qayd etish lozimki, Bodxixarma Xitoyga umuman yangi bo‘lgan mushohada usullarini olib kirgan va “Lankavatara sutra” ta‘limotini ilgari surgan. Chan maktabi faoliyatining dastlabki bosqichida ushbu maktabni “Lankavatara maktabi” deb nomlashgan.

Chan maktabining ilk tarixi haqida ma‘lumotlar kam. Chan maktabi VII-VIII asrlar oralig‘ida Shimoliy va Janubiy maktablarga bo‘linib ketdi. Bo‘linishga uyg‘onish(nurlanish, vahiy)ning lahzali, favqulodda (dun) yoki bosqichma-bosqich(szyan) xarakteri haqidagi bahslar sabab bo‘lgan. Oltinchi rahbar Xuey-nen (713 yilda v.e.) shogirdi Xesze Shenxuey boshchiligidagi Janubiy maktab ta‘limotiga ko‘ra uyg‘onish, nurlanish ongning tabiati bo‘lgani holda, hech qanday sababga muhtoj emas va shogirdning kundalik, omi ongini nurlantiradi, oziqlantiradi. Janubiy maktab channi chaqmoq yashini singari lahzalik tezlikda ro‘y beradigan jarayon deb baholaydi. Beshinchi rahbar Xun-jenning shogirdi Shen-syu boshchiligidagi Shimoliy maktab, aksincha, uyg‘onish, nurlanishning bosqichma-bosqich xarakterini ilgari suradi. Shimoliy maktab bu holatni tong vaqtida zulmatning chekinishiga qiyoslaydi. Shuningdek, ko‘p sonli aralash turdagi konsepsiyalar ham mavjud. Masalan, Szun-mi quyidagi nazariyani ilgari suradi, lahzali nurlanishdan so‘ng u bosqichma-bosqich takomillashib boradi (dun u szyan syu): quyosh to‘satdan chiqadi (lahzali nurlanish), lekin tumanni sekin tarqatib, shudringni bosqichma-bosqich quritadi (adashishlarni va ularning asoratlarini bosqichma-bosqich bartaraf qiluvchi takomillashuv).

Shenxuey izdoshlari tomonidan “opportunistik” deb tamg‘a bosilgan Shimoliy maktab IX asr o‘rtalarida, balkim undan avvalroq o‘z faoliyatini tugatgan edi. Janubiy maktab beshta yo‘nalishga(“xonadon” – szya) bo‘linib ketdi. Ushbu yo‘nalishlar mumtoz Chan maktablarini shakllantirdi, ulardan ikkitasi bugungi kunda ham mavjud bo‘lib, zamonaviy Chan yo‘nalishining vakillari hisoblanadi. Ulardan biri Linszi(yaponcha, Rindzay) “xonadoni” bo‘lib, rohib Linszi I-syuan (811-866) tomonidan tashkil qilingan, ikkinchisi esa Saodun (yaponcha Soto)“xonadoni” bo‘lib,

¹ McRae, John R. Seeing through Zen: Encounter, Transformation, and Genealogy in Chinese Zen Buddhism. — Berkeley: [University of California Press](http://www.berkeley.edu), 2004. P-69.

ularning shakllanishi o‘sha davrda yashagan ikki ustoz – Saoshan Ben-szi va Dunshan Lyan-szelarga borib taqaladi. Qolgan uch “xonadonlar” – Guyyan, Yunmen va Fayan XII-XIII asrlardan so‘ng faoliyatlarini to‘xtatishgan (Guyyan yo‘nalishining ta‘siri XI-XIII asrlarda Vetnamda o‘zining cho‘qqisiga chiqqan edi). VIII asrda mumtoz Channing shakllanishiga o‘zining ulkan hissasini qo‘shgan Ma-szu Dao-i quyidagi tamoyilni ilgari surgan edi: “Oddiy insonning aql-idroki – bu Daoning aql-idroki demakdir, oddiy insonning nutqi – bu Buddaning lafzi demakdir”¹.

IX asrning o‘rtalariga qadar Chan maktabi Tyantay yoki Xuayan maktablariga nisbatan kamroq ta‘sirga ega edi. Tan imperatori U-szun (845 y.) o‘sha vaqtda saroyda katta ta‘sirga ega bo‘lgan daoslarning ta‘siri ostida (imperator daoslardan abadiy hayot kechirish suyuqligini olmoqchi bo‘lgan) buddaviylikka qarshi qonunlar qabul qildi, natijada buddaviy maktablar ta‘qib qilindi. “Xuey-chan yillari” ta‘qibi vaqtida Tyantay va Xuayan maktablari tanazzulga yuz tutdilar, buddaviylik ibodatxonalarining mulklari ommaviy tarzda musodara qilindi, rohiblar majburan dunyoviy hayotga qaytarildi. Lekin bu ta‘qiblardan Chan maktabi zarar ko‘rmadi, chunki chan rohiblarining o‘sha vaqtlarda ibodatxonalari deyarli bo‘lmagan, ular o‘sha vaqtlarda Vinay maktabining ibodatxonalarida istiqomat qilishgan. Bundan tashqari chan rohiblari ishlab chiqarish bilan shug‘ullanganlar (choy yetishtirganlar), bu holat chan rohiblarini tekinxo‘rlikda ayblashlaridan qutqargan. Natijada X-XI asrlarda Chan maktabi yetakchi maktablardan biriga aylandi va ko‘plab ibodatxonalar hamda ma‘naviy ierarxiya yaratdi. Bu holat ilk Chan ta‘limotining avtoritarizm va byurokratiyaga qarshi ruhiyatiga barham berdi. XI-XII asrlarda Chan maktabi muassasalarining shakllanishi jarayoni yakunlandi.

Chan maktabining asosiy tamoyillari quyidagi qoidalar hisoblanadi: “O‘z tabiatingga diqqat bilan razm solgin va Buddaga aylanasan” va “Nurlanish qalbdan qalbgga alohida vosita orqali, yozuv belgilariga tayanmasdan uzatiladi”².

Chan maktabi mavhum falsafiy masalalar bilan shug‘ullanishni qat‘iy inkor qilsada, boshqa maktablarning tayyor falsafiy nazariya va qoidalaridan samarali foydalandi. IX asr boshida Xuayan maktabining sobiq beshinchi rahnamosi va Xesze (Xesze Shen-xuey) chan an‘analarining oxirgi muhofazachisi Szun-mi Chan ta‘limotiga szyao-chan va chji tamoyilini kiritdi. Unga ko‘ra doktrina (szyao – Xuayan falsafasi nazarda tutilmoqda) va mushohada (chan ruhiy amaliyoti) mohiyatan bir ma‘noni anglatadi. Buning natijasida “Avatamsaka sutra” Chan ta‘limotidagi asosiy, hurmat qilinadigan matnga aylangan bo‘lsa, Xuayan

¹ 换产花。佛小个迅带 Хуан Чаньхуа. Фочзю гэцзун да и (Хитой Буддавийлиги мактаблари таълимотларининг моҳияти). Тайбэй, 1973;142-бет.

² Ўша манба, 148-бет

faylasuflarining asarlari – Chan ta’limotining nazariy asosi bo’lib xizmat qildi (xususan, Chan ta’limotining Fayan yo’nalishi Xuayan ta’limotiga yaqinlashgan)¹.

Chan maktabi Xitoydan mintaqaning boshqa mamlakatlariga tezlik bilan tarqalgan. Chan (vetnam. txien) ta’limoti X-XIV asrlarda Vetnamda hukmronlik qilgan Ilk Li i Chan sulolasi imperatorlarining rasmiy mafkurasi vazifasini bajardi. Ushbu sulolaning aksariyat imperatorlari chan maktabi rohibi va hatto txien yo’nalishi rahnamosi ham bo’lishgan. Bu yerda ikkita vetnamga xos txien yo’nalishlari shakllandi: Chuklam (“Bambuk o’rmoni”, XIII-XIV asrlarda faoliyat ko’rsatgan, Guyyan xitoy yo’nalishi ta’sirida shakllangan) va Ligu Kuan (Linszi yo’nalishi asosida XVIII asrda shakllangan – yo’nalish asoschisining nomiga qo’yilgan).

Bunga o’xshash holatni Koreyada ham kuzatish mumkin. Bu yerda rohib Chinul (1158-1210) faoliyati tufayli Chan (Son) ta’limoti rivojlandi. Lekin keyinchalik Koreyada konfusiychilik jamiyatda yaqqol hukmron mafkuraga aylangach, buddaviylik jamoalarining faoliyati cheklandi.

Yaponiyada Chan maktabi XII-XIII asrlarda kirib keldi. Chan (Dzen) ta’limotining ilk targ’ibotchilari Eysay (Rinzay yo’nalishi) va Dogen (Soto yo’nalishi) bo’lishgan. Dzen ta’limoti yapon jamiyatida katta ta’sirga ega bo’ldi, xususan, samuraylar qatlamiga keng tarqaldi. Kegon, Singon va Tenday kabi eski maktablar saroy bilan yaqin aloqada bo’lgan Kioto zodagonlari orasida keng tarqalgan. Dzen ta’limoti bilan bir vaqtda kirib kelgan Buddha Amitabxi sanamiga sig’inish asosan quyi tabaqalar orasida – shaharliklar (hunarmandlar va savdogarlar) va dehqonlar o’rtasida keng tarqaldi. Dzen XVII asrga qadar (Tokugava syogunligining hokimiyatni egallashiga qadar, keyinchalik ushbu syogunlik hukmdorlari neokonfusiychilikni mafkura sifatida qo’llashgan) Yaponiyaning harbiy (syogunlik) hukumatining (bakufu) rasmiy mafkurasi rolini bajardi.

Favqulodda uyg’onishi, nurlanish (u, yaponcha satori), insonning Buddha tabiatini bevosita o’zida va barcha mavjudotlarda (szyan sin, yaponcha kensyo) aks etishi haqidagi chan ta’limotining g’oyalari, shuningdek ushbu ta’limotning amaliyoti va nazariyasining boshqa yo’nalishlari Xitoy va unga qo’shni mamlakatlarning adabiyoti, san’ati va nafosat nazariyalariga katta ta’sir ko’rsatgan. XII-XIII asrlarda Xitoyda rivojlangan monoxron tush bilan chiziladigan tasviriy san’atning eng ko’zga ko’ringan vakillari chan ta’limotini o’rgangan yoki chan ta’limoti rohiblari bo’lishgan (Sya Guy, Lyan Kay, Mu Si). Ko’plab shoirlar va adabiyotshunoslar ham chan ta’limotiga chuqur qiziqish bilan yondashganlar (Van Vey, Su Shi, Lu Yu va boshqa boshqalar). Dzen ruhiyati Yaponiya madaniyatining barcha jabhalariga, jumladan,

¹ Huai-Chin, Nan (tr. Thomas Cleary); The Story of Chinese Zen. Charles E. Tuttle Company, 1995. P-59/

Basyoning xaykularidan choy marosimlarigacha (tya-no yu) hamda ikebanagacha o‘z ta‘sirini o‘tkazgan¹.

XULOSA

XX asrning o‘rtalarida dzen ta‘limotining iste‘dodli targ‘ibotchisi va mashhur buddaviyshunos olim Daysesu Teytaro Sudzukining asarlari tufayli G‘arbda Chan (Dzen) ta‘limotiga bo‘lgan qiziqish keskin ortib bordi. “Dzen shov-shuvi” kabi o‘ziga xos nomini olgan bu qiziqish 50 yillar oxiri va 60 yillarda o‘zining cho‘qqisiga yetdi. Bu qiziqish Dzen ta‘limotida avtoritarlikni, qadriyatlar ierarxiyasini inkor qiluvchi va to‘liq ozodlikni yoqlab chiquvchi o‘ziga xos hayot tarzini ko‘ruvchi xippilar harakati bilan uzviy bog‘liq edi.

Dzen ta‘limotining ta‘sirini G.Gess, J.Selinjer, J. Keruak ijodida, A. Shveysarning qarashlarida, K. Yung va E. Frommning (hatto Sudzuki bilan hamkorlikda “Dzen-buddaviylik va ruhiy tahlil” maqolasini yozgan) ruhiyatshunosligida, XIX-XX asrlarda ijod qilgan ba‘zi kompozitorlar (G. Maler) va rassomlar (Van Gog, A. Matis) ijodida ko‘rish mumkin. Hozirgi vaqtda chan (dzen) jamoalari Yevropa va Amerikaning aksariyat mamlakatlarida mavjud. Chan maktabi ta‘limotida har bir tirik mavjudot Budda tabiatiga ega, aytish mumkinki, har bir tirik mavjudot o‘zi Budda hisoblanadi, lekin bu haqida o‘zi bilmaydi, istalgan inson bevosita bu tabiatni o‘z mohiyati, ichki menini bilish orqali anglashi mumkin, - deb ta‘kidlaydi Linszi. Buning uchun ko‘p sonli va murakkab matnlarni o‘rganish, ko‘p sonli hayotlar orqali bosqichma-bosqich bodxisattva yo‘li darajalariga o‘tish shart emas. Budda holatiga shu hayotda erishish (“bir tanada”) – bu Chan ta‘limotining maqsadi bo‘lib, uni tantra va tibet Dzog-chen ta‘limoti bilan bog‘laydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Huai-Chin, Nan (tr. Thomas Cleary); The Story of Chinese Zen. Charles E. Tuttle Company, 1995. P-34/
2. McRae, John R. Seeing through Zen: Encounter, Transformation, and Genealogy in Chinese Zen Buddhism. — Berkeley: [University of California Press](http://www.berkeleyca.edu/ucpress/), 2004. P-69.
3. 换产花。佛小个迅带 Xuan Chanxua. Fotszyao geszun da i (Xitoy Buddaviyligi maktablari ta‘limotlarining mohiyati). Taybey, 1973;142-bet.
4. Кацуки С. Дзэн-Буддизм: Основы Дзэн-Буддизма. Практика Дзэн. — Бишкек: МП «Одиссей», 1993.Стр

¹ [Судзуки Д. Т.](http://www.berkeleyca.edu/ucpress/), Кацуки С. Дзэн-Буддизм: Основы Дзэн-Буддизма. Практика Дзэн. — Бишкек: МП «Одиссей», 1993.Стр-289.

5. Xusanovna, M. N. (2021). XITOIY BUDDAVIYILIGINING CHAN MAKTABI (CHAN SZUN) HAQIDAGI MULOHAZALAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 738-744.
6. Sulaymonov, J. B. (2021). XITOIY BUDDAVIYILIGI TA'LIMOTIDA BORLIQ VA BILISH MUAMMOLARINING QO'YILISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(Special Issue 1), 572-579.
7. Сулаймонов, Ж. Б. (2022). АБДУРАХМОН ИБН ХАЛДУН ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИ ВА КОНФУЦИЙ ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ЖИҲАТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 26), 613-621.

NIRMAL VARMANING “BIR KUNLIK MEHMON” HIKOYASIDA “OILA” VA “BEGONALASHUV” MOTIVININGNING QARAMA- QARSHILIGI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7399515>

Tilovmurodova Shamsiqamar

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Sharq filologiyasi va tarjimashunoslik fakulteti
2-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: prof., f.f.d., dots. Xodjayeva T.A

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada hind adabiyotida “नई कहानी” (“yangi hikoya”) yo‘nalishi asoschilaridan, yangi hikoyaning shakllanishi hamda hind adabiyotiga ta‘siri haqida fikr yuritilgan bo‘lib, modernism yo‘nalishida ijod qilgan Nirmal Varmaning shu yo‘nalishda yozilgan hikoyasi “एक दिन का मेहमान” (“Bir kunlik mehmon”)ning tahlilga olinadi hamda “oila” va “begonalashuv” motiviningning qarama-qarshiligi tahlil qilinadi.

Tayanch so‘z va iboralar: *modernism, hind modernizmi, modernistik yo‘nalishlar, Nirmal Varma, Nirmal Varmaning ijodiy merosi, “नई कहानी” (“yangi hikoya”), “नई कहानी” (“yangi hikoya”) yo‘nalishi asoschilari, “एक दिन का मेहमान” (“Bir kunlik mehmon”), “Begonalashuv”, “oila” .*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается один из основоположников направления “नई कहानी” («новый рассказ») в индийской литературе, становление нового рассказа и его влияние на индийскую литературу. Анализируется рассказ Нирмала Вармы “एक दिन का मेहमान” («Однодневный гость»), написанный в этом направлении Нирмалом Вармой, творившим в направлении модернизма, и анализируется противопоставление мотивов «семьи» и «отчуждения».

Ключевые слова: *модернизм, индийский модернизм, модернистские течения, Нирмал Варма, творческое наследие Нирмала Вармы, основатели*

направлений “नई कहानी” («новая история»), направления “नई कहानी” («новая история»), “एक दिन का मेहमान”. («Однажды в гостях»), «Отчуждение», «Семья».

ANNOTATION

In this article, one of the founders of the “नई कहानी” (“new story”) direction in Indian literature, the formation of the new story and its influence on Indian literature are discussed. Nirmal Varma's story written in this direction, “एक दिन का मेहमान” (“One day’s guest”), created in the direction of modernism and the contrast between the motives of “family” and “alienation” is analyzed.

Keywords: modernism, Indian modernism, modernist trends, Nirmal Varma, Nirmal Varma's creative legacy, founders of “नई कहानी” (“new story”), “नई कहानी” (“new story”) direction, “एक दिन का मेहमान” (“One day guest”), “Alienation”, “family”.

Nirmal Varma – yozuvchi, tarixshunos, tarjimon hamda Hindistonning eng buyuk yozuvchilari taqdirlanadigan “Jnanpith” mukofoti sovrindori. Ko’plab tanqidchilar uni “Yangi hikoya” yo’nalishining eng yorqin vakillaridan biri deb hisoblasalar ham¹, yozuvchi ijodini bu uslubdan yiroqda ekanligini bir necha bor takidlagan.² Shubxasiz, yozuvchining yozish uslubini aniq bir yo’nalish yoki oqimga mansub deb aytish mushkul. Jahon adabiyoti bilan yaqindan tanishligi, aql bovar qilmaydigan falsafa bilan birgalikda, Yevropada olgan tajribasi barcha adabiy yo’nalishlarning chegarasini yorib o’tib o’ziga xos oqimga asos solishining asosiy sabablaridan deb hisoblash mumkin. Ijodini roman, esse, hikoya kabi nasriy janrlar boyitgan bo’lishiga qaramasdan, asosiy merosi uning takrorlanmas hikoyalari hisoblanadi. Hikoyanavislikdan boshlangan ijodining boshidayoq modernistik go’yalar asosida qurilgan “begonalashuv” motivi, keyinchalik yozuvchi yaratgan yangi bir oqimga aylandi.

Nirmal Varma ijodiy merosining ahamiyatliligi shundagi – insonning ichki dunyosini butun koinotdagi eng ozod joy deb hisoblashida edi. Tahlilga olingan “Bir

¹ Namvar Singh, Kahani: Nayi Kahani (Story: New Story) (Allahabad: Lok Bharati Prakashan, 2012).

² Nirmal Verma on the Modern Short Story in Hindi.’ Conversations on Modernism: with reference to English, Hindi, and Urdu fiction. Ed. Sukrita Paul Kumar. Interview with Sukrita Paul Kumar. Shimla: Indian Institute of Advanced Studies, 1990. 12–27.

kunlik mehmon” hikoyasi uchinchi shaxs tomonidan tasvirlab berilgan. Bir qarashda, bu shaxs yozuvchining o’zidek tuyiladi. Hikoyada jamiyatning normalari qabul qilolmaydigan daxshatli g’oya kitobxon oldiga qo’yilgan bo’lib, insonning ozodligi - oilaga nisbatan qarama-qarshiligi orqali ochib beriladi. Hikoya davomida yozuvchi yaqqol o’zini voqealar kuzatuvchisi sifatida ko’rsatib kelgan bo’lsa-da, hikoyaning so’ngidagina o’z munosabatini bildiradi. Hikoyada vaqt tushunchasi to’liq bo’lmasada, ammo qisman nisbiy tarzda bo’lib, bosh qahramonning shaxsiyati shakillanishiga aynan qanday turtkilar bo’lganli hikoya yakunigacha mavhum qolaveradi.

Hikoyaning nomi o’zgacha “Bir kunlik mehmon”¹ bo’lib, yozuvchining boshqa hikoyalarida umuman takrorlanmaydi. Yozuvchi hikoyaning nomi orqali bosh qahramonning hayotini mehmon ramziga aylantiradi va uni hech qachon mezbon bo’la olmasligini zimndan kitobxonga oydinlashtiradi. Bosh qahramon “kishi”ning butun umrini xuddi mehmondek yashashiga urg’u berilgan bo’lib hikoyani boshida uni mezbon sifatida kutib olib hikoya yakunida birgalikda kuzatamiz.

‘मैं बच्ची से भी मिलने नहीं आ सकता?’

‘इस घर में नहीं, तुम उससे कहीं बाहर मिल सकते हो?’

‘बाहर!’ आदमी ने हकबका कर सिर उठाया, ‘बाहर कहाँ?’

उस क्षण वह भूल गया कि बाहर सारी दुनिया फैली है, पार्क, सड़कें, होटल के कमरे -
उसका अपना संसार - बच्ची कहाँ-कहाँ उसके साथ घिसटेगी?

— Qizim bilan ko’rishishga ham kela olmaymanmi?

— Bu uyda emas, u bilan tashqarida bir joyda uchrashsangiz bo’lmaydimi?

— Tashqarida, — dedi duduqlanib, — qayerda?

Bir zumga unutgandiki, butun dunyo tashqarida yoyilgan, park, ko’chalar, mehmonxona xonalari - uning o’z dunyosi. Qizi uning ortidan qayer-qayerlarga boradi?

Yozuvchi istalgan odam bosh qahramon bo’lishi mumkin, yoki bunga o’xshash insonlarni istalgan joydan topish mumkin degan nazarda bosh qahramonga hech qanday ism sharif qo’ymagan. O’rta yoshlardagi ziyoli kishi qizini ko’rish uchun Angliyaning kichik shaharlaridan biriga tashrif buyuradi. Kishi ajrashgan bo’lib, hikoyada oilasini buzilishiga sabablardan biri ayoliga xiyonati sifatida keltirilgan bo’lsa-da, ammo aslida bu murakkab jumboq hisoblanadi. Xalqaro ilmiy

¹ Pratinidhi Kahaniyan-Nirmal Varma.Rajkamal Prakashan Pri. Li., Nai Dilli-110002.1988.p.124.

anjumanlarda qatnashib dunyo kekadigan kishi o'zining hayotida xuddi mehmon hisoblanadi. Kishini qizi quchoq ochib kutib oladi. Qizining otasiga bo'lgan munosabatidan shu aniqki, otasining begonalashuvini allaqachon qabul qilgan, otasini borligicha yaxshi ko'radi.

'सुनो, मैं अगली छुट्टियों में इंडिया आऊँगी - इस बार पक्का है।'

उसे कुछ आश्चर्य हुआ कि आदमी ने कुछ नहीं कहा; सिर्फ बाड़े में खरगोशों की खटर-पटर सुनाई दे रही थी।

'पापा... तुम कुछ बोलते क्यों नहीं?'

'तुम हर साल यही कहती हो।'

'कहती हूँ... लेकिन इस बार मैं आऊँगी. डॉट यू बिलीव मी?...'

"Eshiting, keyingi ta'tillarimda Hindistonga boraman - bu safar aniq." Qizi kishining hech narsa demaganidan biroz hayron bo'ldi; faqat kulbadagi quyonlarning shovqini eshitilardi.

— Dada... nega bir narsa demaysiz?

— Har yili shunday deysan.

— Deyman... ammo bu safar aniq boraman, ishonmayapsizmi?

Uyi kishi qanday tashlab ketgan bo'lsa, xuddi shunday ahvolda bo'lib - o'zgaragan. Ammo sobiq rafiqasi bilan munosabatlari tubdan o'zgarib ketgan edi. Sobiq ayoli yuqori qavatdan pastga tushganida hikoyadagi obrazlar soni iktaga ortadi: ota, qiz, ona, sobiq turmush o'rtog' va sobiq rafiq. Yozuvchi endi besh obraz bilan hikoyani davom ettiradi. Bu kabi elementlar yangi hikoya uslublarida ko'p uchraydi.¹ Bosh qahramon endi umuman boshqa dunyo "voqeilik" ya'ni qizi va ayolining dunyosiga sho'ngiy boshlaydi. Sobiq rafiqasi uni ochiqchasiga xushlamaydi. U uchun bosh qahramon hayotini barbod qilgan inson hisoblanadi.

उसने एक ठहरी ठंडी निगाह से बाहर देखा। 'मुझे अगर तुम्हारे बारे में पहले से ही कुछ मालूम होता, तो मैं कुछ कर सकती थी।'

'क्या कर सकती थीं?' एक ठंडी-सी झुरझुरी ने आदमी को पकड़ लिया।

'कुछ भी। मैं तुम्हारी तरह अकेली नहीं रह सकती; लेकिन अब इस उम्र में... अब कोई मुझे देखता भी नहीं।'

¹ Namvar Singh, Kahani: Nayi Kahani (Story: New Story) (Allahabad: Lok Bharati Prakashan, 2012).

"Ayol sokin, sovuq nigoh bilan tashqariga qaradi. "Agar men siz haqingizda ba'zi narsalarni oldindan bilganimda, nimadir qilolgan bo'lardim."

— Nima qilgan bo'larding? Erkakni sovuq titroq chulg'ab oldi.

"Hech narsa. Men siz kabi yolg'iz yashay olmayman, lekin hozir, bu yoshimda ... endi hech kim menga qaramaydi ham."

Xattoki, qizining otasi ekanligi ham muhim emas. Bu nafratning asl sababi xiyonat emas, aksincha sobiq turmush o'rtog'ining umuman oilasidan begonalashuvi edi. Erining sobiq rafiqasiga nisbatan qilgan munosabatidan shu anniqki, ular juda yaxshi yashashganlari hamda kishi ayolini juda yaxshi tushungan va hozir ham ayolining nafratini tushunadi.

'मैंने सोचा था, अब तक तुमने घर बसा लिया होगा।'

'कैसे?' उसने स्त्री को देखा, 'तुम्हें यह कैसे भ्रम हुआ?'

औरत कुछ देर तक नीरव आँखों से उसे देखती रही, 'क्यों, उस लड़की का क्या हुआ? वह तुम्हारे साथ नहीं रहती?' स्त्री के स्वर में कोई उत्तेजना नहीं थी, न क्लेश की कोई छाया थी... जैसे दो व्यक्ति मुद्दत बाद किसी ऐसी घटना की चर्चा कर रहे हों जिसने एक झटके से दोनों को अलग छोरों पर फेंक दिया था।

— Allaqachon tinib-tinchib ketgan bo'lsangiz kerak, deb o'ylagandim.

"Nima?" U ayolga qaradi. — Bunaqangi firga qayday kelding?

Ayol uni bir muddat sokin ko'zlari bilan kuzatib turdi. "Nega, u qizga nima bo'ldi? U siz bilan yashamaydimi?" Ayolning ovozi na hayajon, na janjal soyasi... go'yo ikki kishi gaplashayotganga o'xshardi, oradan ancha vaqt o'tgach, qandaydir bir voqea bir zarba bilan ularning ikkisini qarama-qarshi qirg'oqqa urib yuborgandek edi.

Jamiyatning asosi hisoblangan oilani buzilishi faqat bir insonni emas, balkim avlodga ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Jamiyatshunoslar hamda kitobxonlar butunlay bosh qahramonni mas'uliyatsizlikda ayblashi tabiiy holat. Ammo qahramonning erkinlikka bo'lgan qarashlari aksariyat jamiyatning ma'naviy qarashlariga zid keladi. Uning uchun eng erkin maskan uning ichki dunyosi bo'lib, yolg'iz yashasa ham u o'zini erkin his qiladi. Ayoliga nima sababli oilasidan begonalashganini tushuntirib bera olmaydi.

मैं अकेला रहता हूँ... माँ के साथ।' उसने कहा।

औरत ने तनिक विस्मय से उसे देखा, 'क्या बात हुई?'

'कुछ नहीं... मैं शायद साथ रहने के काबिल नहीं हूँ' उसका स्वर असाधारण रूप से धीमा हो आया, जैसे वह उसे अपनी किसी गुप्त बीमारी के बारे में बता रहा हो. 'तुम हैरान हो? लेकिन ऐसे लोग होते हैं..'

"Men yolg 'iz yashayman... onam bilan", dedi u.

Ayol hayron bo 'lib unga qaradi. "Nima bo 'ldi?"

"Hech narsa... balki men hech kim bilan birga yashashga qodir emasman."

Uning ovozi g'ayritabiiy darajada yumshoq edi, go 'yo u qandaydir yashirin kasalligi haqida gapirayotgandek. "Hayratlanyapsanmi? Lekin shunday kishilar bor ..."

Hikoyada yozuvchi oila va erlik g'oyalarini qarama qarshi qo'yadi. Hikoya davomida bu motiv bir tekisda davom etsa ham ammo, qizi va sobiq ayoli bilan xayrlashganda, motiv darajasi yana kuchayadi. Ya'niki bosh qahramonning bo'lingan dunyolari yana o'zi bilan birga kitobxon hamda yozuvchi uchun noma'lum joyga ketadi.

'मैं चलता हूँ' उसने कहा। पता नहीं, यह बात उसने किससे कही थी, किंतु जहाँ वह बैठी थी, वहाँ से कोई आवाज नहीं आई। वहाँ उतनी ही घनी चुप्पी थी, जितनी बाहर अँधेरे में, जहाँ वह जा रहा था।

"Ketdim", dedi u. Uning bu gapni aynan kimga aytganini aytish qiyin, lekin ayol o 'tirgan joydan hech qanday ovoz chiqmadi. Sukunat kishi yo'l olgan manzildagi zulmatdek zich edi.

Bosh qahramonning hayoti allaqachon qaytib bo'lmas nuqtaga kelib bo'lgan edi. Qahramon o'z hissiyotlaridan qochmaydigan, o'zligini qabul qilib yuksak erkinlikka erishgan odam. Butunlay majburiyatlaridan voz kechmagan faqat farzandi oldida va ilm oldida o'z vazifalarini bajaradi. Uning real hayotga bo'lgan munosabati juda nisbiy bo'lib, hayotdagi eng muhim narsasi oilasidan voz kechish bilan mutloq erkinlikka bag'ishlangan izlanish yakuniga yetadi.

Yuqorida keltirilgan misollar orqali shuni xulosa qilish mumkinki, yozuvchi begonalashuvi va oilaning qarama-qarshiligini bosh qahramon yaratgan erkin dunyosi orqali ochib bergan. Hikoyaning boshidan oxirigacha bu ikki motiv ziddiyati qahramonlarning yo'qotishlari va topganlari bilan qiyoslangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

6. Очерки истории литератур Индии: X-XX вв. отв. ред. С.О.Цветкова-СПб.:С.-Петербург.2014.

7. Ҳиндистон адабиётида замонавий йўналишлар ва оқимлар. Ходжаева Т.А.Тошкент – 2012.б.24
8. Pratinidhi Kahaniyan-Nirmal Varma.Rajkamal Prakashan Pri. Li., Nai Dilli-110002.1988.p.124.
9. Namvar Singh, Kahani: Nayi Kahani (Story: New Story) (Allahabad: Lok Bharati Prakashan, 2012).
10. Nagendra.Report on modernity.Modernity and Contemporory Indian Literature.- Simla,.1968.p.425.
11. Nirmal Verma, India. Lettre-ulysses-award.org. Retrieved on 22 May 2016.
12. Nirmal Verma on the Modern Short Story in Hindi.’ Conversations on Modernism: with reference to English, Hindi, and Urdu fiction. Ed. Sukrita Paul Kumar. Interview with Sukrita Paul Kumar. Shimla: Indian Institute of Advanced Studies, 1990. 12–27.

ШАРҚ ВА ҒАРБ ФАЛСАФАСИ УЙҒУНЛИГИ ТИМСОЛИ АВЕРРОЭСНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7399646>

Икрамова Ирода Рихсиваевна
irodasadoyi@gmail.com

Тошкент давлат шарқшунослик университети
Шарқ фалсафаси ва маданияти кафедраси катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Шарқ перипатетизмининг вакилларида бири бўлмиш Ибн Рушднинг ҳаёти ва ижоди таҳлил қилинган. Шунингдек, файласуфнинг шарҳловчи сифатида Арасту асарларига ёзган шарҳлари муҳокама қилинган. Мақолада Ибн Рушднинг шарқ ва ғарб маданияти, фалсафий тафаккури боғловчиси сифатидаги фаолияти ҳам ёритиб берилган.

Калит сўзлар: Ибн Рушд (Аверроэс), Арасту, Афлотун, шарҳловчи, рационализм, Ибн Туфайл, перипатетизм, фалсафа.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется жизнь и творчество Ибн Рушда, одного из представителей восточного перипатетизма. Обсуждались также комментарии философа к трудам Аристотеля как комментатора. В статье также освещается творчество Ибн Рушда как связующего звена восточной и западной культуры и философской мысли.

Ключевые слова: Ибн Рушд (Аверроэс), Аристотель, Платон, комментатор, рационализм, Ибн Туфайл, перипатетизм, философия.

ABSTRACT

This article analyzes the life and work of Ibn Rushd, one of the representatives of Eastern Peripateticism. The philosopher's commentaries on Aristotle's works as a commentator were also discussed. The article also highlights Ibn Rushd's work as a linker of Eastern and Western culture and philosophical thought.

Key words: Ibn Rushd (Averroes), Aristotle, Plato, commentator, rationalism, Ibn Tufail, Peripateticism, philosophy.

КИРИШ

Ўрта асрлар Шарқи ва Ғарби маънавий уйғунлиги ўзига хос зарурият сифатида шундай шахсларни яратдики, улар бир йўла бир неча қитъаларни бирлаштира олди. Масалан, буюк файласуф Ибн Рушд нафақат буюк файласуф, балки у Африка ва Осиёни, Осиё ва Европани, христианлик ва исломни бир-

бирига боғлайдиган кўприкдир. Бундан ташқари, Ибн Рушд туфайли Европа ўзини-ўзи қайта таниди. У буюк грек файласуфларининг асарларини араб тилидан испан тилига таржима қилиши билан Европа халқларини грек маданиятининг гултожи бўлган Платон ва Аристотел фалсафаси билан таништирди. Аввероизмда эса илму ақлнинг чўғлари илк бор жиловланиб, кўзга ташланди. Бу илми ақлия кейинчалик Декарт, Спиноза, Лейбниц каби буюк ақл эгаларининг етишиб чиқишига сабаб бўлди. Улар тафаккурнинг янги қатламларини кашф этдилар. Бу қатламларда биз янги замон деб атайдиган даврнинг иқтисодий ҳаётидаги, ижтимоий турмушидаги, сиёсий соҳаларидаги янги ҳодисалар ўз инъикосини топган эди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Мазкур асар биринчи бўлиб араб тилида 1885 йили Қоҳирада нашр қилинади. М.Бойж (Байрут, 1930) ва С.Дун (Қоҳира, 1965) асарни танқидий нашр қиладилар. 1954 йили Ван Дер Берг асарни инглиз тилига таржима қилади [3;18]. Рус тилига 1961 йили А.В.Сагадеев томонидан фрагментлари таржима қилинган. Рус тилида илк бор 1999 йил С.Еремеев тўлиқ таржимасини тайёрлади.

НАТИЖАЛАР

Абул Валид Муҳаммад ибн Рушд 1126 йили (ҳижрий 520 йил) араб Испаниясининг таълим маркази бўлмиш Қурдоба (Кордова) шаҳрида дунёга келади. Унинг оиласи Испаниянинг кўзга кўринган зиёли оилаларидан бўлиб, бобоси Абул Валид Муҳаммад Қурдобани машхур қозиси эди. Кейинчалик бу лавозимни Ибн Рушдни отаси эгаллайди. Уни ёрдами билан Ибн Божжа қамокдан озод қилинади. Оила анъаналарига содиқ қолган ёш файласуф отаси раҳбарлигида ўз шаҳрида фикҳ, илоҳиёт ва араб адабиётидан пухта билим эгаллайди. Кейинчалик тиббиётга, математика ва фалсафага бўлган иқтидори сабабли бу соҳаларда ҳам ўз билимларини ва тажрибасини юксалтиради.

Ибн Рушд ўз даврининг маърифатли кишилари билан ҳамкорликда яшади. Унинг фалсафий дунёқарашига Ибн Божжа ва Ибн Туфайл катта таъсир ўтказган. Испаниядаги энг маърифатли кишиси ҳисобланган Ибн Зухр ва унинг оиласи билан ҳам қалин дўст бўлган. Шунингдек, тасаввуф фалсафасининг назарийчиси бўлмиш, илоҳиётчи Ибн Арабий билан ҳам яқиндан таниш бўлган. Ибн Рушд қози бўлиб фаолият олиб бораётган вақтда Ибн Арабийдан унинг илми сирларини очишини сўрайди, лекин Ибн Арабий жавобни орқага суриб юраверади [6;20].

1153 йили Ибн Рушд Марокашга жўнайди. Ҳукмдор Абд ал-Мўъмин ўз даврида илмни ва илмли кишиларни ҳурмат қилган ва уларни қўллаб қувватлаб турган. Унинг ўғли Абу Юсуф (1184-1198л) эса ўз даврининг маърифатпарвар ҳукмдори бўлган. Ибн Туфайл унинг саройида юқори мавқега эга бўлган. Бу вазиядан фойдаланиб, у саройда мамлакатнинг маърифатли кишиларини

жамлашга киришади. Ибн Рушд ҳам ҳукмдорнинг эътиборига тушганлиги учун Ибн Туфайлдан қарздор ҳисобланади. Ибн Рушднинг ўзи бу ҳақидаги хотираларини ўз шогирдларига кўп бора айтиб берган. Айнан бу маълумотни Ибн Рушднинг шогирдларидан биридан ўз қулоқлари билан эшитган тарихчи Абд ал-Вахид таъкидлаб ўтадики, файласуф буни оддий қилиб гапириб берган: “мен амрни ҳузурига борганимда у Ибн Туфайл билан ёлғиз суҳбат қураётган эдилар. Ибн Туфайл менинг аجدодларимни қадимийлигини ва маърифатлилигини чунонам мақтадики, мени ўзим лол қолдим. Бунга қўшимча равишда мени ўзимни ҳам роса мақтадики, буларга мен умуман лойиқ эмас эдим. Мени исмиمنى, отамнинг исмини ва оиламиз номини сўраб, амир менга қуйидагича саол билан юзланди: “файласуфларнинг фазо ҳақидаги қарашлари қанақа? У абадий субстанциями ёки ўз ибтидосига эгами?”. Мен кўрқиб кетдим ва жуда хаяжорландим. Мен жавобдан воз кечиш йўлларини қидирдим ва амирга мен фалсафа билан умуман шуғулланмаганимни айтдим. Мен билмасдимки, Ибн Туфайл ва амир мени синашаётган экан. Кейин амир мени хаяжонланганимни сизди ва менга берган савол юзасидан Ибн Туфайл билан суҳбатлашди. У бу борада Арасту ва Афлотун фикрларини ҳамда мусулмон илоҳиётчилари фикрларини бирма-бир келтириб ўтди. У ўзининг ўткир зеҳни ва хотираси билан мени лол қолдирди. Ҳаттоки, бу соҳада йиллар давомида шуғулланган олимларда ҳам бундай зеҳн бўлишига гумоним бор. Бир вақт амир мени билишимни синаш учун мени ҳам гапиртиришга моҳирона киришдики, мен ўз жавобим билан ўзимни оқлаб олдим. Мен кетганимдан кейин у менга бир қанча пул, қимматбаҳо чўпон ва зотли тулпор совға қилишни буюрди” [4;315].

МУҲОКАМА

Амир бу воқеадан сўнг 43 ёшли олимни нафақат ўйга яқин тута бошлади, балки унга Арасту асарларига шарҳлар ёзиш вазифасини ҳам топширди. Шунингдек, у уни Севилья қозиси қилиб ҳам тайинлади. Бир неча ойдан сўнг, яъни 1169 йил Ибн Рушд Арастунинг “Ҳайвонларнинг пайдо бўлиши ҳақида” асарига шарҳни ёзиб тугатади. Ибн Рушд ҳаёти ва дунёқараши ҳақида тадқиқот олиб борган Л. Готье унинг бу шарҳини файласуфнинг биринчи шарҳи сифатида санаб ўтади [2;7]. М. Алонсо эса “Органон”нинг шарҳини 1159 йилгача бўлган вақтга таълуқли даб айтиб ўтади [1;55]. Мантиқан ўйлаб қарасак ҳам амир ва Ибн Туфайл бундай масъулиятли вазифани бу соҳадан умуман хабари йўқ инсонга топширишларига мумкин эмас.

1171 йили Ибн Рушд Қурдобага қайтади ва у ерда бош қози вазифасига тайинланади. Гарчанд давлат ишлари унга фойда келтирса ҳам, уни илмдан узоклаштирарди. У иши кўплигидан илм билан шуғулланишга вақт топа олмай қолаётганлигидан нолиб юрган.

1182 йилга келиб, Ибн Рушд Ибн Туфайлнинг ўрнига халифанинг шахсий табиби лавозимини эгаллайди [6;42]. Файласуф ҳақидаги тадқиқотларни, унинг

замондошларининг фикрларини ўқиб, у ҳақидаги филмни кўриб, шундай хулосага келсак бўладики, Ибн Рушд саройда катта ҳурматга эга бўлган ҳамда ҳукмдорнинг ўзи кўп масалаларда у билан холис маслаҳатлашган. Бироқ у бу ишончдан ўз манфаати йўлида фойдаланмаган. Саройдан олган совға саломларини, умуман ўзининг мол-мулкани катта қисмини шаҳар аҳлига ёрдам сифатида тақдим этган.

1184 йил халифа Абу Ёқуб вафот этади ва тахтга унинг вориси Абу Юсуф Ёқуб ўтиради. Унинг ҳукмронлиги аввалида файласуфга бўлган эҳтиром ўша-ўшалигича қолади. У халифанинг хонасида соатлаб, ҳукмдорнинг энг яқин дўстлари учун ажратилган жойга ўтириб, у билан илм ҳақида суҳбатлар куриб ўтирган ва вақти-вақти билан унга “Эшитинг оғам”, деб мурожаат қилар эди. Унинг саройга бу даражада яқин бўлганлигини айтиб ўтишимизнинг ўзига хос сабаби бор. Чунки, оз фурсатдан ичида унга қарши тошлар отила бошлайди. 1195 йилда Абу Юсуф Ибн Рушднинг асарларини барчасини ёқиб юборишни буюради. Файласуфнинг ўзини эса Қурдоба яқинидаги Ал-Ясан номли яҳудийларнинг кишлоғига сургун қилади [6;42].

Ўрта аср араб тарихчилари мазкур воқеани сабабини турлича баён қиладилар. Улардан айримларининг фикрича, Ибн Рушд халифа Ал-Мансурга жуда яқин бўлганлиги сабабли, ўзининг қайсидир бир асарида халифани ҳеч қандай мақтов ва турли хил чиройли таърифларсиз оддийгина барбарларнинг кироли, деб ёзганлиги учун амирнинг ғазоби кўзгаган. Яна бирлари эса, халифа Абу Юсуф Қурдоба губернатори бўлмиш укаси Абу Яҳё билан Ибн Рушд ўртасида қалин дўстона муносабатлар борлигини билиб қолиб, жаҳли чиққан дейдилар. Бошқалари эса, буни Андалусияда кутилган қаттиқ бўрон воқеаси билан боғлашади. Ўша йили Андалусияда кучли бўрон яқинлашаётганлиги тарқалади. Шу ваз билан амир шаҳарнинг энг доно ва кекса кишиларини маслаҳат учун жамлайди. Булар орасида Ибн Рушд ўзининг метеорологик билимларига асосланиб, табиий-илмий хулосаларини беришга журъат этади. Файласуф фикрини тугатар-тугатмас ундан бир илоҳиётчи савол билан мурожаат қилади. Ундан Қуръонда келтирилган, худди шундай офатга учраган Од қавми ҳалокатига ишониш ёки ишонмаслигини сўрайди. Файласуф: “Ё Аллоҳ, Од қавми мавжудлиги аниқ эмас-ку, унинг ҳалокати ҳақида гапирининг нима кераги бор?”, деб бақариб юборади. Унинг бу фикрлари илоҳиётчилар учун айни муддао эди.

Бундан олдинроқ ҳам Ибн Рушднинг асарлари мусулмон илоҳиётчилари даврасида душманлик билан кутиб олинаётган эди. Унинг фалсафани Арасту руҳида талқин қилиши руҳонийлар томонидан ислом ақидаларига қарши қаратилган чиқиш сифатида баҳоланаётган эди. Мусулмон илоҳиётчилари Ибн Рушднинг дунёнинг абадийлиги ва унинг қонуний равишда ривожланишида

эканлиги ҳақидаги таълимотига, айниқса, унинг воқеликни ақл ёрдамида билиб олиш мумкин, деган қарашларига қарши чиқдилар.

Юқоридаги сабабларни келтириб ўтсак ҳам, менимча, барибир қувғиннинг асосий сабаби фалсафа бўлган. У Ибн Рушдга шундай кучли душманларни яратиб бердики, натижасида улар унинг диндорлиги борасида ҳалифани шубҳага қўйдилар.

Бундай жазога Ибн Рушд билан бир қаторда жамиятнинг кўплаб маърифатли зиёлилари бўлмиш олимлар, қозилар, шоирлар ҳам лойиқ деб топилдилар. Фалсафа ва шу каби фанларни ўқитиш ман қилинди. Бу соҳага оид барча асрлар ёқиб, кул қилинди. Ибн Рушднинг шогирдлари ёзишча, Ибн Рушд бу даврни ғам-алам билан ёдга олган экан. Айниқса, унга энг оғир ботган ҳодиса ўғли билан масжидга кирганда уни динсизликда айблаб, масжиддан қувиб чиқаришгани, шогирдларига унинг фикрларини эшитишни ман қилингани экан. Бу сарой аҳли орасида кўпинча учраб турадиган фитна эди. Бу саройдаги айрим бидъатчи илоҳиётчиларнинг иши эди.

Лекин вазият улар кутганчалик узоқ давом этмади. Ҳалифа Абу Юсуф урушда ғолиб чиқиб, Ал-Мансур (Ғолиб) унвонини кўлга киритади ва Марокашга қайтади. У ерда у барча сургун қилган олимларини, шулар жумласидан Ибн Рушдни ҳам яна саройга таклиф қилади [6;26].

Бой оилада туғилиб, вояга етган, кейинчалик эса сарой муҳитида яшаган файласуфга сургун вақтидаги ўта аянчли аҳволи, кексайган вақтида кадрсизланиши унинг соғлиғига таъсир этмай қўймайди. Сургундан сўнг мутафаккир оз яшади. Ҳижрий 595 йил Сафар ойининг 9-куни (мелодий 1198 йил 10 декабрда) Марокашда вафот этади. Вафотидан уч ой ўтиб, 1199 йили эса яқинларининг илтимоси билан унинг жасади Қурдобага кўчирилади [7;44].

Ибн Руш ўз замондошлари хотирасида яхши хотиралар билан қолганлигини кўришимиз мумкин. Унинг ҳаётини ёзиб қолдирганларнинг ёзишларича, Ибн Рушд ўта камтар ва саҳий инсон бўлиб, ўзининг меҳнатсеварлиги билан ажралиб турган. У ҳар тун илм билан машғул бўлган. Фақатгина отасининг ўзими ва ўзининг тўйи кечасигина илм билан машғул бўлмаган экан.

Ибн Рушд ўз даврида маълум бўлган фикҳ, тиббиёт, астрономия, илоҳиёт, умуман фалсафа ва бошқа барча фанларга оид кўплаб китоб ва ёзишмалар ёзган. Унинг илмга бўлган қизиқишини асарлари, шарҳлари тимсолида кўришимиз мумкин.

Шуни таъкидлаш керакки, Андалусия файласуфи ва унинг Арастуға ёзган шарҳларидан араб тилида нашр етилгани жуда оздир. Уларнинг аксарияти иброний ёки лотин тилидаги таржималари йетиб келган. Шу боис, Миср ва бошқа араб давлатлари бу буюк файласуфнинг барча меросини ёйишдан манфаатдор бўлиши керак, деб ҳисоблаймиз ва Араб Давлатлари Лигаси

маданий маъмурияти бу борада ғамхўрлик қилиши, бунинг учун қўмита ташкил этиши керак.

Умуман унинг асарларини 2 гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Шарҳлари
2. Шахсий асарлари

Шарҳларига тўхталадиган бўлсак, файласуф Арасту, Афлотун (“Давлат”), Афродисиялик Александр (“Ақл ҳақида”), Николай Дамаский (“Биринчи фалсафа”), Форобий (мантиққа оид изоҳлар), Ибн Синонинг асарларига шарҳлар ёзган. Шундан бизгача араб тилида 28 та, қадимги яҳудий тилида 36 та, лотин тилидаги таржимаси эса 34 тани ташкил этади [6;44].

Ибн Рушд кўпроқ Арасту асарларига шарҳлар ёзган. Унинг асарларига, хусусан, “Метафизика”сига шарҳ ёзиш анча мушкул бўлган, сабаби Арасту асарларининг айрим жойларида аниқ фикр айтмас эди.

Ибн Рушд Арасту асарларига 3 хил турдаги шарҳлар ёзган: катта ҳажмдаги шарҳлар, ўртача ҳажмдаги шарҳлар ва осон иборали шарҳлар.

Аристотель асарлари (“Метафизика”, “Этика”, “Риторика”, “Софистика”)ни батафсил изоҳлаб, тушунтириб берган, камчиликларини кўрсатган, айтиш вақтда уларнинг умумий мазмунини очиқ берувчи махсус асарлар битган. Ибн Рушднинг ишончи комил эдики, тўғри тушунилган Арасту таълимоти, инсон эришиши мумкин бўлган олий билимга қарама-қарши турмайди. Унинг фикрича, Арасту сиймосида инсоний ақл ўзининг юқори ифодасини топганки, шунинг учун уни илоҳий файласуф деб аташ маъқул бўлади.

Ибн Рушд шарҳлари Ўрта ва Яқин Шарқ мутафаккирларининг дунёқарашини шакллантиришда, уларни Аристотель ғоялари руҳида тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга бўлди [5;11]. Ибн Рушднинг шарҳ ёзиш фаолияти Шарқнигина эмас, ўрта аср Европасини ҳам Юнонистон билан таништиришда катта аҳамият касб этди. Данте ўзининг “Илоҳий комедия” асарида Ибн Рушдни “шарҳловчи” деб атаган. Бежиз, “Аристотель табиатни англаган, Ибн Рушд эса Аристотелни” [8;65], деган баҳони беришмаган.

Фалсафа тарихида Ибн Рушд нафақат “буюк шарҳловчи” сифатида ном қозонган, балки ўзининг шахсий асарлари билан ҳам шуҳрат қозонган. Файласуф 1180 йили ўзининг энг машҳур асари “Раддияни рад этиш” (تحافت التحافت) асарини ёзиб тугатади. У мазкур асарни Ғаззолийнинг “Файласуфларни рад этиш” (تحافت الفلاسفة) асарига танқидий жавоб сифатида ёзади. Ғаззолий ўзининг мазкур асарида Арастуни ва унинг издошлари бўлмиш машшоййуна йўналиши вакиллари (перипатетиклар)ни қаттиқ танқид остига олади. Хусусан, ватандошларимиз бўлмиш Форобий ва Ибн Синоларнинг дунёнинг абадийлиги, инсон руҳи борасидаги каби масалалардаги фикрларини кескин танқид қилади ва мен ўйлайманки, бу билан у Фалсафага қарата тош отади.

Ибн Рушд ҳам ўз ишининг устаси сифатида Ғаззолийнинг ҳар бир фикрини қадамма-қадам таҳлил этиб, унинг хулосаларини рад этади. Бу асар полемика (бахс, мунозара) усулида ёзилган бўлиб, бу усул арабларда қадимдан мавжуд бўлган усулдир. Бунга кўра, аввал қарши томоннинг фикри берилади, сўнгра эса турли хил исботларга асосланган муаллиф фикри тақдим қилинади. Шу йўсинда Ибн Рушд Ғаззолийнинг танқидидан, унинг “отган тошлари”дан шарқ аристотелчиларини ҳимоя қилади.

Мазкур асар биринчи бўлиб араб тилида 1885 йили Қоҳирада нашр қилинади. М.Бойж (Байрут, 1930) ва С.Дун (Қоҳира, 1965) асарни танқидий нашр қиладилар. 1954 йили Ван Дер Берг асарни инглиз тилига таржима қилади [3;18]. Рус тилига 1961 йили А.В.Сагадеев томонидан фрагментлари таржима қилинган. Рус тилида илк бор 1999 йил С.Еремеев тўлиқ таржиммасини тайёрлади.

Бундан ташқари Ибн Рушднинг фалсафага оид бошқа асарлари ҳам мавжуд: “Ақл ҳақида мулоҳаза”, “Мантиқ ҳақида асар”, “Осмоний жисмларнинг ҳаракати ҳақида мулоҳазалар”, “Вақт муаммоси”, “Биринчи ҳаракатга келтирувчи куч ҳақида”, “Абадий ва вақтинчалик мавжудлик ҳақида мулоҳазалар”, “Жон ҳақида фан муаммолари”, “Ақл ҳақида мулоҳазалар”, “Фалсафа масалалари”, “Дин билан фалсафанинг мувофиқлиги ҳақида”, “Донишмандлик ҳақида саволлар” ва бошқа асарлари каби 50 дан ортиқ (Э.Ренанга кўра 78 китоб) асарлари мавжуд. Ибн Рушд асарларининг бир қатор арабча асл матнлари бизгача етиб келмаган. Улар фақат қадимги яҳудий ва лотин тилига қилинган таржималари орқалигина маълумдир.

ХУЛОСА

Шуни таъкидлаш керакки, Андалусия файласуфининг асарлари ва унинг Арастуға ёзган шарҳларидан араб тилида нашр етилгани жуда оздир. Уларнинг аксарияти иброний ёки лотин тилида етиб келган. Шу боис, Миср ва бошқа араб давлатлари бу буюк файласуфнинг барча меросини ёйишдан манфаатдор бўлиши керак, деб ҳисоблаймиз ва Араб Давлатлари Лигаси маданий маъмурияти бу борада ғамхўрлик қилиши, бунинг учун кўмита ташкил етиши маъқул. Ибн Сино ва унинг асарларига нисбатан бўлгани каби, малакали ва ихтисослашган олимлар.

Фойдаланилган адабиётлар (REFERENCES)

1. Alonso M. Teologia de Averroes. Madrid—Granada, 1947.
2. Gauthier L. Ibn Rochd (Averroes). Paris, 1948.
3. Van Der Bergh. Averroes' Tahafut al-Tahafut. (The Incoherence of the Incoherence). tarns. – London, 1954.
4. Абд аль-Вахид аль-Марракуши. Мағриб ҳақидаги фактларнинг қисқача мазмунидан ҳайратланиш. – Қоҳира, 1963 (араб тилида).

-
5. Ибн Рушд. Тахофут ат-тахофут / Доктор Сулаймон Дунё тахрири остида. – Қоҳира: Дарул маъориф, 1964.
  6. Ренан Э. Аверроэс и аверроизм. – Киев, 1902.
  7. Сагадеев А.В. Ибн Рушд (Аверроэс).
  8. Трахтенберг О.В. Очерки по истории западноевропейской средневековой философии. – Москва, 1957.

IBN MISKAVAYH ASARLARIDA HIND AXLOQIGA OID MULOHAZALAR

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7401572>

Sulaymonova Shahnoza Nodirovna

TDSHU doktoranti

shahnozanodirovna@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqola Musulmon Sharqi ijtimoiy-falsafiy tafakkuri tarixida yorqin iz qoldirgan buyuk mutafakkirlardan biri Abu Ali Ibn Miskavayh asarlaridagi hind axloqiga oid mulohazalarga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: faylasuf, tilshunos olim, “Uchinchi muallim”, “Jovidon-e xirad”, “Al-favz al-asg'ar”, “Tajoribul-umam”, “Tahzibul-axloq”, “Kitab at-Tahora”, “Tathirul-A'roq”.

REFLECTIONS ON INDIAN ETHICS IN THE WORKS OF IBN MISKAWAYH

Sulaymonova Shakhnoza Nodirovna

Doctoral student of TSUOS

shahnozanodirovna@gmail.com

ANNOTATION

The article is devoted to the comments on Indian morality in the works of Abu Ali Ibn Miskawayh, one of the great thinkers who left a bright mark in the history of socio-philosophical thinking of the Muslim East.

Keywords: philosopher, linguist, "Third Teacher", "Javidon-e Khirad", "Al-Fawz al-Asghar", "Tajoribul-Umam", "Tahzibul-Akhlaq", "Kitab at-Tahara", "Tathirul-A'raq".

РАЗМЫШЛЕНИЯ ОБ ИНДИЙСКОЙ ЭТИКЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ИБН МИСКАВЕЙХ

Сулайманова Шахноза Нодировна

докторант ТГУВ

shahnozanodirovna@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена комментариям к индийской морали в трудах Абу Али ибн Мискавайха, одного из великих мыслителей, оставивших яркий след в истории социально-философской мысли мусульманского Востока.

Ключевые слова: философ, лингвист, «Третий учитель», «Джавидон-е Хирад», «Аль-Фауз аль-Асгар», «Таджорибул-Умам», «Тахзибул-Ахлак», «Китаб ат-Тахара», «Татурул-Арак».

KIRISH

X-XI asrning yirik mutafakkirlaridan biri, o‘zining falsafiy qarashlari va ta’limoti bilan ilm-fan hamda islom falsafiy tafakkuri tarixida yorqin iz qoldirgan faylasuf Abu Ali Ahmad ibn Muhammad Yoqub ibn Miskavayh milodiy 932-yilda Eronning Ray shahrida tavallud topgan. Miskavayh mashhur faylasuf, tilshunos olim, shoir, tabib va tarixchi hisoblanadi.

Shuningdek, Miskavayh islom falsafiy tafakkuri tarixida “Uchinchi muallim”(“Muallimus salis”) [1] nomi bilan mashhur bo‘lib, bu yuksak unvon uning musulmon arab falsafasiga qo‘shgan hissasi uchun berilgan bahoning yaqqol namunasidir. U musulmon faylasuflaridan axloq falsafasini birinchi bo‘lib ilmiy nuqtai nazardan o‘rgangan olimdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

“Tajoribul-umam”ning 1-4 jildlari kompilyatsiya bo‘lib, avval o‘tgan tarixchilar, asosan, Tabariyning kitobi (xronika)asosida yozilgan. Uning 5-6 jildlari asl nusxa va 9 asr tarixiga oid muhim manbalardan hisoblanadi. Muallif asarning bu qismini yozishda rasmiy xujjatlardan keng foydalangan.

“Tajoribul-umam”ning Amedroz va Margolius (1920-1921) hamda Kag‘tani (1907-1917) tomonidan amalga oshirilgan to‘la nashri mavjud. Shuni aytish kerakki, bu kitobga taniqli tarixchi va huquqshunos Abu Jaffar Tabariy tomonidan buyuk shaxslar tomonidan to‘plangan malumotlar ham kiritilgan.

Buxorodagi qo‘lyozmalar to‘plamidan sobiq O‘zSSR Davlat kutubxonasi (hozirgi Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi)ga olib kelingan qo‘lyozmalar orasida Ibn Miskavayhning “Dunyo tarixi” asarining 3-tomi favqulodda bir noyob, qimmatbaho qo‘lyozma edi.

Ibn Miskavayhning hozirgi Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan “Tajoribul-umam” asari haqida E. A. Shmidt, B. Ya. Shuster, I. Yu. Krachkovskiy, A. Yu. Yakubovskiy, A. A. Semenov kabi olim va mutaxassislar fikr bildirganligini qayd etish lozim.

Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik tamoyillardan foydalanildi.

NATIJALAR

Ibn Miskavayh umrining ko‘p qismini Rukniddavla, Azduddavla va Baqoiddavla kabi Buvayhiy(Daylamiy) shohlar va amirlar saroyida o‘tkazgan. U Rukniddavlaning dono vaziri Ibn al-Amidning yaqinlaridan bo‘lib, shu vazir asos solgan ulkan kutubxonada ishlar edi. Shu bois uni “xoziyin” (hazinador) deb atar edilar.

Ali ibn Yusuf al-Qiftiy va Yoqut al-Hamaviy Ibn Miskavayh nomi bilan bog‘liq 13 ta asarni qayd etgan. Ulardan “Al-favz al-asg‘ar”, “Tajoribul-umam”, “Tahzibul-axloq”, “al-Hikmat al-xolida” asarlari bizgacha yetib kelgan va nashr etilgan. Shu o‘rinda allomaning Arastu “Metafizika”sidagi etika bo‘limiga to‘liq sharh yozganini alohida qayd etish kerak.

Mazkur asarlar, asosan, falsafa, tibbiyot, tarix, axloqshunoslik va o‘lchov birliklariga taalluqlidir. Uning tilshunoslik, astronomiya, kimyo va matematikaga oid asarlari esa bizgacha deyarli yetib kelmagan. Manbalarda qayd etilishicha, uning dorishunoslikka oid asarlari ham bo‘lgan.

Uning asarlari bilan tanishgan Abd al-Aziz Izzatning qaydlariga ko‘ra, allomaning bir asrga yaqin hayoti mobaynida, yo‘qolgan asarlarini hisobga olmaganda, ularning soni 43 ta deb ko‘rsatiladi. Lekin bu fikr hanuzgacha o‘z isbotini topganicha yo‘q.

Axloq masalalari muhokamasi va Abu Hayyon at-Tavhidiy o‘rtasidagi baxslar haqida “al-havomil vash-shamovil”, ya’ni (“Savollar va javoblar”) kitobi bizga Ibn Miskavayhning yirik axloqshunosligi to‘g‘risidagi to‘liq tasavvurni beradi. Shuningdek, bu ikki shaxs “al-axloq vad-din fi hayatil-sha’b” (“Xalq hayotining axloqi va dini”), “Kitab al-adl” (“Adolat haqida risola”) kabi kitoblarni birgalikda yozishgan.

Miskavayh o‘z asarlarini arab va fors tillarida yozgan. Uning asarlari asosan jamiyatning ijtimoiy sohasiga oid risolalar hisoblanadi:

- “Risola fil-lazzati val-alami”, so‘zma-so‘z tarjimasida “Lazzat va alam to‘g‘risidagi risola” bo‘lib, bunda Miskavayh eng oliy lazzat cheksiz mehribon bo‘lgan ollohni anglash deb biladi.
- “Kitab adab addunya vad-din”, “Dunyo va din odobi haqida kitob”, bunda mutafakkir diniy va falsafiy axloq tafovutlarini ko‘rib chiqadi.
- “Maqala fin-nafs val-aql”, “jon va aql to‘g‘risidagi maqola”;
- “Risola fi javharin-nafs” ‘ “Ruh javhari haqida risola”;

Miskavayhning eng qimmatli asarlari quyidagilardir:

Ibn Miskavayh fors, hind, arab va yunon donishmandlarining axloqiy aforizmlarini to‘plagan “Jovidon-e hirod” (so‘zma-so‘z: “Abadiy hikmat”) kitobini yozgan. Olimning asarlari axloqdan tashqari tibbiyot, alkimyo, fizika, siyosat, tarix masalalariga bag‘ishlangan.

Islom falsafasi tarixchilaridan Majid Faxriy olimning arab tilida yozilgan “Tahzibul-axloq” (“Axloq takomili”) asarini Ibn Miskavayhning etikaga qo‘shgan ulkan hissasi sifatida baholaydi. Mutafakkirning bu asari uning ilmu axloq va hikmatga doir asarlari ichida asosiy o‘rin egallaydi.

“Tahzibul-axloq” asari ilmu nafsga oid falsafiy qarashlar, pand-nasihatlar, hissiyotlar va tuyg‘ularning o‘zaro aql va nafs bilan aloqasi, munosabati haqida yozilgan.

Darhaqiqat, mutafakkirning islom falsafasiga qo‘shgan ulushi, asosan, axloqshunoslikka oid qarashlari bilan belgilanadi.

Uning arab olamida qilgan o‘chmas ishlari va yutuqlaridan biri bu –Abbosiy xalifa al-Qodir Billoh (991-1031) buyrug‘iga binoan Arabiston yarim oroli va butun unga qaram bo‘lgan o‘lkalarda pul o‘lchov, og‘irlik, uzunlik kabi sohalarga oid bo‘lgan bir necha o‘lchov birliklarini ishlab chiqqanligidadir. Bunda o‘sha paytdagi barcha mashhur olimlar, bu ishga tortilgan edi. Lekin bu “Hisob-kitob o‘lchovlari” nomli asari bizgacha yetib kelmagan.

MUHOKAMA

Turk ensklopedisti Hoji Xalifa Miskavayh va uning asari “Tajoribul-ummam” (“Xalqlarning tajribalari”) asari haqida yetarlicha ma’lumot yozib qoldirgan. Miskavayhning qimmatbaho asarlari sirasiga bu kitobni kiritmaslik mumkin emas. Bu asar umumiy jahon tarixiga bag‘ishlangan va bu musulmon madaniyati tarixida soha bo‘yicha birinchi manba hisoblanishi mumkin.

Mazkur kitob 6 jildli umumiy tarix bo‘lib, musulmon mamlakatlarning qadim zamonlardan 983-yilgacha bo‘lgan tarixini o‘z ichiga oladi. Asarda arab xalifaligini hayoti haqida qimmatli malumotlar bor.

“Tajoribul-ummam”ning noshiri bo‘lgan ingliz sharqshunosi professor D.S.Margoliusning, rus olimi I.Krachkovskiyning, arablardan Zaki Muborakning va izmirlik Ismoil Xaqqiyning qayd etgan yozuvlaridan uning “Tarix usuli” va “Unga ta’rif” haqidagi qarashlarini qisman bo‘lsada bilishimiz mumkin. Agar Ibn Miskavayh tarixda usul masalasiga oid asar yozgan bo‘lganida, al-Beruniy yoki o‘zining davrida hokim bo‘lgan ilohiy g‘oya – qarash (ilohiyot)larni buyuk salohiyat

bilan aks ettirmagan. Afsuski, shunday bir asar yozmagan yohud bizgacha yetib kelmagan.

Miskavayhning yana bir mashhur asarlaridan biri “Al-fuzul al-asg‘ar” kitobida shunday ma’lumotlar beradi. Bu afltuncha hikmat namunalaridan olingan bo‘lib, vaqt jihatdan Ibn Sinoning “Najot” asaridan oldin yozilgan.

Ibn Miskavayhni bizgacha yetib kelgan asarlari orasida “al-hikmat al-xolida” (“Abadiy donishmandlik”) alohida ilmiy qiymatga ega. Negaki, u bu kitobda shaxs va jamiyat qadriyatlari tizimida muhim o‘rin tutadigan axloq, pand nasihatlar, shuningdek tarixiy jarayonlar va buyuk shoh va faylasuf olimlarning o‘zaro muloqoti, yozishmalari haqida va bitilgan qasidalar haqida ma’lumotlar beradi.

Shu bilan birga, biz bu asar orqali hind, arab, fors xalqlari hikmatlari orqali ularning madaniyati, urf-odatlar va ijtimoiy turmush tarzi haqida ma’lumotlarga ega bo‘lishimiz mumkin. Unda kishilar ijtimoiy guruhlar va umuman jamiyatning axloqiy tasavvurlari hamda me’yorlari baholanishi va turli jamiyatlar o‘rtasidagi tafovutlarni namoyon qilishga harakat qilgan. Shuningdek, “Kitab at-Tahora” (“Poklanish haqida kitobi”) hamda “Tathirul-A’roq” (“Ildizlar pokligi”) asarlari ham ilmu axloq masalasiga bag‘ishlangan.

Olimning “al-Fayz al-Ashjar” asari arabcha qo‘lyozmalari XIX asrdan Yevropa Universitetlarida o‘qitila boshladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ibn Miskavayh islom falsafasi va axloqshunosligida mashshoyiyuna axloqshunosligini tizimlashtirish jarayonida, asosan, arab tilining qudratidan foydalandi. Mutafakkirning axloqshunoslikka oid “Tahzibul-axloq” (“Axloq takomili”), “Risola fi javharin-nafs” (“Ruh javhari haqida risola”), “Kitab at-Tahora” (“Poklanish haqida kitobi”), “Tathirul-A’roq” (“Ildizlar pokligi”), “Risola fil-lazzati val-alami” (“Lazzat va alam to‘g‘risidagi risola”), “Kitab adab addunya vad-din” (“Dunyo va din odobi haqida kitob”) asarlari, falsafaga oid “Maqala fin-nafs val-aql” (“Jon va aql to‘g‘risidagi maqola”) hamda Islom jamiyatlari tarixiga oid “Tajoribul-ummam” (“Xalqlarning tajribalari”) asarlari arab tilida yozilgan. Ibn Miskavayhning arab tilida yozilgan asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilib, ular bo‘yicha maxsus tadqiqotlarni olib borish muhim ahamiyatga ega.

REFERENCES

1. Abadiy hikmat. A. Badaviy tahriri ostida. Tehron, universitet nashr. Hijr.1358 y.-B.20.

2. Abd al- Aziz Izzat.»Tahdib ul-akhlaq». Ibn Miskawayh. – Beyrut. 1963. –R. 15.
3. Abdul Aziz Izzat. Ibn Miskavayhning axloq falsafasi va uning manbalari. Qohira, 1946 y. – B.7
4. Ahmedov B. O‘zbekiston tarixi manbalari. T.,2001 y. - B. 130
5. Ibn Miskawayh «Tahdib ul-akhlaq». Beirut. 1966. –R. 14-26.
6. Ibn Miskawayh.Al-Khikmat al-holida. – Beirut. 1952. –R. 15-45.
7. Qodirov M. Markaziy Osiyo, Yaqin va O‘rta Sharqning falsafiy tafakkuri. –T.: 2010. –V. 225.
8. Sulaymonov, J. Abdurahmon ibn Xaldunning tamaddun taraqqiyoti haqidagi qarashlarida jamiyat tahlili//*Academic Research in Educational Sciences*, Vol. 2 Special Issue 1, 2021. 451-455 R.
9. Sulaymonov, J.Karimov N.Contribution of Abu Isa Tirmidhi to the Science of Hadith //International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE) ISSN: 2278-3075, Volume-9 Issue-1, November, 2019. P. 593-599.
10. Sulaymonova, Shahnoza. Farabi ve Miskaway’in etik görüşlerinin karşılaştırmalı analizi//”Islam’in Altın Çağ’ında İlimlerin Gelişmesine Katkı Yapan Bilim Onculeri” Uluslararası Avrasiya Çalışmaları Simpoziumu. İstanbul. 2020.;
11. Sulaymonova, S. N. (2021). IBN MISKAVAYH MASHSHOIYYUNLIK YO‘NALISHINING SISTEMALASHTIRUVCHISI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(5), 15-20.
12. Sulaymonova, S. N. (2021). ABU NASR FOROBIY VA IBN MISKAVAYHNING HAYOTIY FAOLIYATI, ILMIY MEROSI. *Sharqshunoslik*, 2(214-223).
13. Sulaymonova, S. N. (2021). IBN MISKAVAYHNING ARAB TILIDA YOZILGAN ASARLARI TAVSIFI. *Academic research in educational sciences*, 2(2).
14. Tavhidiy Abu Xayyon. Al-havomil vash-shamovil. – Kair. 1951. –S. 102.
15. Yaqut. Irshad al-arib ila ma’rifat al-adib. (Mujam al-udaba)/ Edited by S.D.Margoliouth. – Montana-Whitefish. 2010. Vol. I. –R. 88-96.
16. Шмид Э. А Рукопись 3 том Всемирной истории Ибн Мискавейха, в книге; “Труды государственной публичной библиотеки УзССР” Ташкент 1936.-С. 1.
17. Шмид Э. А Рукопись 3 том Всемирной истории Ибн Мискавейха, в книге; “Труды государственной публичной библиотеки УзССР” Ташкент 1936.;

-
18. Шустер Б. Я Шестой том Всемирной истории Ибн Мискавейха как источник по социальным отношениям в позднем халифате“. Краткие сообщения Инс. народов Азии”, 1961, Т. 47.,
19. Крачковский И. Ю Новая рукопись пятого тома Ибн Мискавейха ИАН 1916, ст;

SHOH VALIULLOHNING IJTIMOIIY-DINIY QARASHLARINING BOBURIYLAR IMPERIYASI IJTIMOIIY MUHITIGA TA’SIRI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7401591>

Bo’riyev Fazliddin Faxriddinovich,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Sharq sivilizatsiyasi va tarix fakulteti
Sharq falsafsi va madaniyati yo’nalishi 4-bosqich talabasi
Toshkent, O‘zbekiston
+99897 840-69-66; e-mail:faziboriyev@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola Hindistondagi islom ilohiyotining yirik namoyandasi, 18-asrda Hindiston musulmonlari o‘rtasida boshlangan diniy islohotchilik harakatining asoschisi Shoh Valiullohning ijtimoiy va axloqiy qarashlarning mamlakat hayotiga qaydarajada ta’sir qilganini o‘rganishga bag‘ishlangan.

Kalit so‘z va iboralar. *Tolerantlik, din, ma’rifatparvarlik, jaholat, xalq ommasi, Sunniy va Shialar, diniy ulamo.*

Shoh Valiulloh 1703 yil 21 fevralda Dehlining taniqli islom olimi Shoh Abdur Rahim oilasida tug‘ilgan. U taqvosi tufayli Shoh Valiulloh nomi bilan mashhur edi. U etti yoshida Qur’onni yod olgan. Ko‘p o‘tmay u arab va fors harflarini o‘zlashtirdi. O‘n olti yoshida u hanafiy huquqi, ilohiyot, geometriya, arifmetika va mantiq bo‘yicha o‘quv dasturini tamomlagan. Uning otasi Shoh Abdurrahim Madrasai Rahimiya asoschisi edi. U Avrangzeb tomonidan Fatovoe-Alamgiri qonun kodeksini tuzish uchun tayinlangan qo‘mita a‘zosi edi.

Shoh Valiulloh sunniylikni ma’lum bir ilohiyot maktabi bilan cheklab qo‘yishdan ko‘ra, keng ma’noda ta’riflashni afzal ko‘radi. Uning fikricha, Sunniylar, Salaflar, to‘rt mazhab va *Ahl-ar-Ra’y* (Ash‘ariy va Moturidiy) ilohiyot maktablarini ham sunniylikning bir qismi deb hisoblagan. Shohning fikricha, ular orasidagi tafovut faqat haqiqiy ixtilofning ikkinchi darajali masalalaridadir va bu jihatlar uningcha ahamiyatli emas; fundamental masalalarda ular birlashgan holda qoladilar.¹

¹ K. Hermansen, Marsiya (1996). "84-bob: Hadis ahli bilan shaxsiy fikr bildiruvchilar o‘rtasidagi farq". *Xudodan yakuniy dalil: Dehlining Hujjat Alloh al-Balig'a shahridan Shoh Valiy Alloh*. Koninklijke Brill NV, Leyden, Niderlandiya: Brill nashriyoti. 24–26, 437–450-betlar

Shoh o‘zining “*Tahfimat al-Ilohiyya asarida Hanafiy va Shofi’iy mazhablarini birlashtirish*” Hindiston islom uyg‘onishi uchun zarur ekanligiga ishonchini bildirdi. Muqaddas Bitiklarga to‘g‘ri kelmaydigan har qanday qoidalar bekor qilinishi kerak edi. Shoh ayniqsa hanafiy fiqhini isloh qilishga intildi va uning qonuniy hukmlarini ilk muhaddislar tomonidan to‘plangan sahih hadislar bilan tasdiqladi va shu tariqa mazhablar o‘rtasidagi huquqiy tafovutlarni kamaytirish haqidagi o‘z qarashlarini amalga oshirdi. Shunday qilib, uning huquqiy qarashlarining aksariyatida *Imom Shofe’iyning fihiy masalalardagi ixtiloflarni yarashtirish va kuch ishlatishni qoralashi* ustunlik qiladi. U ayniqsa, o‘z jamoasida keng tarqalgan hanafiy aqidaparastligidan xavotirlanib, uni qoraladi va barcha huquq maktablarini qamrab oluvchi taftish masalasini kun tartibiga qo‘ydi.

Shoh Valiulloh Qur‘onni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tushunishga urg‘u berib, etarli bilimga ega bo‘lgan talabalar avvalgi sharhlar bilan emas, balki matn bilan ishlashlari kerakligini ta’kidladi. Uning ta’kidlashicha, Qur‘on arab tilini etarli darajada biladigan har bir talaba uchun tushunarli, Uning uchun qandaydir izohning xojati yo‘q.

Shoh Valiulloh mintaqada hukm surayotgan taqlid va mazhab aqidaparastligi amaliyotini qattiq tanqid qilgan. U kishining mazhabiga zid bo‘lsa ham, avvalgi faqihlarning fikriga nisbatan Payg‘ambarlik an‘analariga (hadislarga) amal qilishni ta’kidlagan.

Rampurdagi qo‘lyozmalar fondida mavjud bo‘lgan maktublaridan birida u musulmon hukmdorlardan nomusulmonlar tomonidan ommaviy diniy marosimlarni o‘tkazishni taqiqlashni va ba’zi marosimlarga qarshi qat’iy buyruqlar chiqarishni so‘raydi: “*Barcha islom shaharlarida qat’iy buyruqlar chiqarilishi kerak. Musulmon bo‘lmaganlar tomonidan ommaviy ravishda o‘tkaziladigan diniy marosimlarni (masalan, Gangada holi qilish va cho‘milish kabi) taqiqlash. Muharram oyining o‘ninchi kuni Shialarning me‘yordan tashqariga chiqishiga yo‘l qo‘ymaslik, qo‘pollik qilmaslik va takrorlamaslik kerak. ko‘chalarda yoki bozorlarda ahmoqona ishlar (ya’ni Muhammad payg‘ambarning birinchi uch o‘rinbosarlarini la’natlash)ga yo‘l qo‘ymaslik lozim.*”

Shoh Valiulloh noislomiy urf-odatlarini qabul qilishga qat’iy qarshi chiqdi va arab islom madaniyatiga sodiqlikni ilgari surdi. Shoh Valiulloh shunday deb hisoblardi: “*Musulmonlar qayerda yashamasinlar, qayerda yoshliklarini o‘tkazmasinlar, har qanday holatda ham o‘z madaniyati, urf-odatlari va odatlari bilan o‘sha yurtning tub aholisidan butunlay ajralib turishlari kerak*”.

Arab madaniyatiga sodiqlik haqida u: “Ogoh bo'ling! Boylar musofir va arab bo'lmaganlarning, to'g'ri yo'ldan adashganlarning yo'llarini o'zlashtirib olish niyatida bo'lib, aralashib, ularga o'xshab qolishdan saqlaningi.

REFERENCES

1. Siddiqa, Oysha. "Afg'onistonda tinchlik". (2019): 703-710. "Birinchi muhim ism Shoh Valiulloh (1703–62), hanafiy olimi".
2. Shahid, Amirxon. "Shoh Valiullohning harakati. Journal of Research Society of Pokiston 51.2 (2014).
3. Muhammad Muslihiddin (2003). Shoh Valiullohning Hadis ilmiga qo'shtirgan hissalar: Tanqidiy tadqiqot. Aligarh, Hindiston: Islomshunoslik fakulteti: Aligarh musulmon universiteti. 139, 142–144-betlar.
4. K. Hermansen, Marsiya (1996). “40-bob: Ilohiy sifatlariga e'tiqod”. Xudodan yakuniy dalil: Dehlining Hujjat Alloh al-Balig'a shahridan Shoh Valiy Alloh

ҚАДИМГИ ҲИНДИСТОНДА ИНСОН ҲАҚИДАГИ БИЛИМЛАРНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7447538>

Қодиров Мухаммаджон

Шарқ фалсафаси ва маданияти кафедраси доценти

Abstract. *This article discusses the problem of the emergence of knowledge about man in Ancient India. The work of Abu Rayhan Beruni (973-1048) "India" is cited as the main source for the issue reflected in the article.*

Key words: *Ancient India, knowledge about man, The cause of causes - knowledge about man and humanity, Abu Rayhan Beruni, the necessity of work that led people to real power, to satisfy all their needs*

Аннотация. *Мазкур мақолада Қадимги Ҳиндистонда инсон ҳақидаги билимларнинг пайдо бўлиши муаммоси муҳокама қилинган. Мақолада акс этган масала бўйича Абу Райҳон Берунийнинг (973-1048) “Ҳиндистон” асарини асосий манба сифатида келтирилган.*

Калим сўзлар: *Қадимги Ҳиндистон, инсон ҳақидаги билимлар, Сабабларнинг сабаби – инсон ва инсоният ҳақидаги билимлар, Абу Райҳон Беруний, инсонларни ҳақиқий қудратга, унинг барча эҳтиёжларини қондиришга сабаб бўлган меҳнатнинг зарурлиги.*

Қадимги Ҳиндистонда инсон ҳақидаги билимларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги асосий манбалардан бири Абу Райҳон Берунийнинг (973-1048) “Ҳиндистон” асаридир. Тўлиқ номи “Таҳқиқ молил – ҳинд мин маъқула мақбула фил-ақл” (“Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби”) бўлган бу асар 1030 йилда, Буруний Ғазнада яшаган даврида ёзилган. Унинг ёзилиши тарихига кўра, Маҳмуд Ғазнавийнинг Ҳиндистонга қилган юришларидан бирида Берунийнинг султонга хамроҳ бўлганлиги, у ерда санскрит тилини пухта ўрганганини, ҳинд маданияти, адабиётида Ҳиндистоннинг ўша давр олимлари билан яқиндан танишиши ҳамда бу мамлакат ва унинг халқи ҳақида ўлмас асар яратишига имкон берган.

Берунийнинг бу сари Ҳиндистон халқлари тарихининг турли соҳалари (аниқ фанлар, адабиёт, фалсафа, элшунослик, география, қонун ва урф-одатлар, дин, диний ривоятлар, ҳинд ёзувининг турлари ва бошқалар)га бағишлаб араб

тилида ёзилган. Асар 80 бобдан иборат бўлиб, унда бизгача етиб келмаган санскритда ёзилган кўпгина манбалардан фойдаланилган. “Ҳиндситон” Берунийнинг бир томондан, Марказий Осиё, қадимги юнон ва ҳинд мутафаккирларнинг илғор анъаналарини ижодий риволантиргани, иккинчи томондан эса китоб муаллифининг етук олимлиги ва унинг илмий тафаккур доираси кенглигидан далолат беради.

Муаллиф томонидан “Сабабларининг сабаби” – инсон ва инсоният жамиятининг юзага келиши масаласининг қўйилиши диққатга сазовардир. Унингча, “Қадимги тарихларининг энг қадимгиси ва энг машҳури башариятнинг бошланишидир”¹. Бу ерда Беруний кишилик жамиятининг вужудга келиши ҳақида ақлий далилларига таянганлини кўрамыз. Беруний инсонлар ўртасидаги тафовут ҳақида гапирар экан, у фақат ташқи фарқлар тўғрисида фикр юритган. Лекин, кишиларнинг ички тузилиши ва ташкил топиши, унинг фикрича, барчада умумийдир. У инсон ва маймун ўртасида ўхшашлик борлигини қайд этади.

Беруний “Ҳиндистон” асарида мусулмонлар билан ҳиндларнинг урф-одатлари ўртасидаги фарқларини таҳлил қилиб, улар географик шароитларга боғлиқ деган фикрни илгари суради, географик омилнинг ролини таҳлил этириб, ҳатто тилларнинг турличалиги ҳам географик шароитларга боғлиқ деб қарайди. Унингча, «Тилларнинг турлича бўлишига сабаб – одамларнинг гуруҳларга ажралиб кетиши, бир-биридан узоқ туришидир. Асар муаллифи ижтимоий ҳаёт ўзига хос «Шартнома» асосида тузилганлигини эътироф этади. «Инсон ўз эҳтиёжларини тушуниб ўзига ўхшаш кишилар билан бирга яшашнинг зарурлигини англай бошлайди. Шу ўзаро келишувчанлик қабилидаги „шартнома“ тузишга киришади.

„Одамларнинг биргаликдаги турмуши инсонни ҳақиқий кудратга, унинг эҳтиёжларини қондиришга олиб келмайди, бунинг учун яна меҳнат қилиш ҳам зарурдир”². Беруний фикрича, ақл, меҳнат, эркин танлаш инсон ҳаёти ва ижтимоий ҳолатини белгилайди. Беруний инсон бошқа одамларнинг бахт-саодати ҳақида доим ўйлаши керак дейди, ва шундай ёзади : “Муайян вазифаларни бажариш зарурияти инсон фаолиятининг бир умрга яшаш қоидасидир”³. Бу фикрни давом этириб, инсоннинг кадр-қиммати ўз

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд. Т., Фан нашриёти, 1966 йил,

² Абу Райҳон Беруний Геодезия. Т. , „ Фан” ,1996, 83-б

³ Уша жойда

вазифасини аъло даражада бажаришидан, шунинг учун ҳам инсоннинг энг асосий вазифаси ва ўрни меҳнат билан белгиланишидан иборат эканлигини таъкидлайди. Зеро, инсон ўз хоҳишига меҳнат туфайли эришади. Бинобарин, У “инсоннинг мақсад ва вазифалари ҳар хил бўлгач, санъат ва ҳунар ҳам турлича бўла бошлайди” дейди. Бу эса меҳнатнинг тақсимланишига олиб келади деган фикрни олға суради.

Беруний пулнинг келиб чиқишини даставвал меҳнат тақсимоти билан боғлиқ деб билади¹. Унинг фикрича, инсонлар ўртасида олтин ва кумуш сифатида пулнинг муомалада бўлиши махсус қийматга эга эмас, чунки улар инсоннинг ҳеч қандай эҳтиёжини қондира олмайди.

Фақат айирбошлаш сифатида пуллар қийматга эга бўлади. Жамиятда пул фақат ўлчов сифатида, умумий эквивалентнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Лекин бу уларнинг табиати ҳамда масъул табиий қонун асосида бўлмай, балки шартли келишув туфайли содир бўлган. Чунки, уларнинг иккиси ҳам (олтин ва кумуш) даставвал ўз мазмуни билан инсонни на тўйдиради, на чанқоғини қондиради, на зўрлик ва на зулм хавфидан қутқара олади. Пулнинг нотўғри ишлатилиши туфайли ёвузлик келтирувчи бойлик юзага келади. Ўз навбатида бу мажбурий меҳнатни келтириб чиқаради. Беруний фикрича, пул туфайли фақат турли товарлар айирбош қилинмай, балки бегона куч ҳам ёлланади”. Бири иккинчисини ёллайди ёлланади, яна бир киши иккинчисига адолатли шартнома туфайли доимо ишлаши керак, бунинг эвазига у мукофотланади”². Ёлланма меҳнатни тушунишда Беруний янада илгари кетиб унда фақат одил шартномани кўрибгина қолмайди, балки у ҳар қандай мажбуриятга қарши чиқиб, қуйидагиларни ёзади: “Зўрлик ва ёллаш орқали амалга ошириладиган мажбурий меҳнат доим тўғри эмас”³.

Беруний, подшоҳлар эркин бўйсуннишни кўрқув ва зўравонлик йўли билан мажбурий бўйсундиришга айлантирганликларини қайд этади.

Подшоҳлик мансаби меросга айланганини кўрган Беруний инсоннинг жамиятда тутган ўрни наслнинг қадимийлиги, авлод - аждодларнинг хизматлари билан белгиланишига қарши чиқади ва кимки ўзининг марҳум қариндош-уриғи ва бувалари орқали мансабга эришаман деса, ўзи марҳумдир, марҳум авлодлари барҳаётдир” дейди.

¹ Абу Райхон Беруний Мениралогия .Т . .,Фан “ 1967 . 12-6

³ Уша жойда

Беруний «Ҳиндистон» асаида жамиятни бошқариш масаласига тўхтаб «идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти азият чекканларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бировларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигини йўқотишдан иборатдир»-дейди. Табиатан бошқаришга мойил бўлган ҳоким ўз фикри ва қарорларида қатъий бўлиши керак. Ўз ишларини амалга оширишда файласуфларнинг қонунларига, Искандар Зулқарнай Арастунинг фалсафий донишмандлигига амал қилганидек, бўйсунуши, шоҳнинг ўзи ҳам «яратувчанлик онгига» эга эга бўлиши, кўпроқ деҳқонлар ҳақида қайғуриши керак. “Зеро подшоҳлик деҳқонларсиз яшай олмайди”.

Беруний ўзининг “Ҳиндистон” асаида “халқлар ўртасида тортишиш ва талашиш кўп”, деб афсусланиб ёзган эди. У халқлар дўст, иноқ, иттифоқ бўлиб яшаши учун ҳаракат қилиб, инсониятга у яратган фан маданиятга киргин келтирувчи урушларни қаттиқ қоралади. Унинг Ҳиндистонда олиб борган кенг илмий-тадқиқот ишлари халқлар ўртасида дўстлик, ўзаро ҳамкорлик ва маданий муносабатларни мустаҳкамлашга қаратилган эди. Беруний Маҳмуд Газнавий томонидан Ҳиндистонда олиб борилган юришларни ҳинд маданиятига катта зарар келтирганлиги тўғрисида очиқ ёзади.

Беруний ҳиндлар тўғрисида ҳақиқатни ёзишга ҳаракат қилди. Бу борада турли хабарларга ишонмаслик лозимлигини таъкидлайди. Беруний бунга устоз Абу Саҳл Абул Муъмин ибн Али ибн Нуҳ Тифлисий билан суҳбатлари сабаб бўлганини айтади: “... устоз билан орамизда шу сўзда ҳиндларнинг дин ва мазҳаблари мисолга олинди. Шунда мен дедим: “Уларнинг кўпчилиги биздаги китобларда ёзилиб, тушунтирилган, ёзилганларнинг баъзиси баъзисидан кўчирилган териб олиб, аралаштириб тўпланган лекин ҳиндларнинг тушунчасига мослаб кераксиз тозаланмаган ва олиб ташланмаган. Шундай мақолалар тўпламларининг эгаларидан Абул Аббос Эроншаҳридан бошқа оғишмай ва иккиюзламачилик қилмай, тўғри ҳикоя қилган бирон кишини билмайман. Чунки у киши ўз китобида бирорта ҳам динга тарафдорлик ёки қаршилиқ қилмаган. Устоз Абу Саҳл Тангри уни қўлласин дин ва миллатлар ҳақидаги китобларни қайтадан мутолаа қилиб, улардаги аҳволни айтиб ўтилган суратда топгач, ҳиндлар билан қарши турувчи бўлган кишига ёрдам ва уларга аралашиб юрадиган кишиларга ҳужжат ва захира бўлиши учун ҳиндлардан аниқлаб ўрганган нарсаларини ёзишга қизиқтириб илтимос қилди.

Китобни, душманга бўҳтон қилмай ва сўзини айнан ҳикоя қилишни оғринсимай устоз айтганидек ёздим. Бу китоб баҳслашиш ва тортишиш китоби

эмас. Шунинг учун ушбу китобда душманлар исботини келтирмайман ва ҳақиқатдан четга чиққанларга қаршилик кўрсатмайман. Бу фақатгина баён қилиш китобидир холос. Мен бунда ҳиндларни қандай бўлса, ўзича ёзаман, уларнинг юнонлар билан яқинликлари борлигини билдириш учун унга юнонларнинг шу ҳақидаги сўзларидан қўшаман, чунки юнон файласуфлари ҳақиқатни баён қилишга уринсалар ҳам, авом халққа тегишли тушунчаларда уларнинг эътиқодлари ва шариатларидаги ишоратларидан четга чиқа олмайдилар. Юнонларнинг сўзлари билан биргаликда бошқаларнинг сўзларини баён қилмайман, фақатгина сўфиянинг ёки насора тоифаларидан бирортасининг сўзини қўшиб баён қиламан. Чунки ҳаммаларининг ҳухул ва иттиҳол ҳусусидаги тушунчалари бир-бирига яқиндир. Ҳиндларнинг икки китобини араб тилига таржима қилган эдим. Уларнинг бири бошланиш ва мавжудот тавсифи ҳақида бўлиб, “санкхья” деб аталади. Иккинчиси жонни бадан қафасидан қутқазиш тўғрисида битилган, “Патанжали” номи билан машҳурдир. Бу икки китобда ҳиндларнинг шариат ҳукмлари эмас, балки эътиқод асосларининг кўплиги баён қилинган. Худо хоҳласа, шу китобим бу мавзунини баён қилишда ҳалиги икки китобнинг ва улардан бошқа китобларнинг ўрнига ўтар ва талабга жавоб берар, деб умид қиламан. Ҳиндистондаги аҳволим мана шундай эди. Бу соҳага киравериш мени чарчатди. Шу билан бирга ўша кунларда уларнинг китобларини бор деб гумон қилинган жойлардан тўплашга, ҳеч ким тенглаша олмайдиган даражада қизиқдим. Китобларни қўйилган жойлардан топиб олишга йўл кўрсатувчи чиқишини олдимга чақириб, бахиллик қилмасдан мумкин бўлганича унга эҳсон қилар эдим. Шундай китоб вужудга келтириш иши мендан бошқа кимга муяссар бўлди? Лекин, Тангри муваффақият бериб, мен маҳрум бўлган ҳаракатларга қодир бўлган кишиларгина муяссар бўлиши мумкин. Мен бу ҳаракатлар - буюриш ва қайтариш ишларида, “тут-қўй” деб ҳукмронлик қилишдан ожизлик қилардим. Аммо кифоя қиларлик миқдордаги ҳаракатга мувофиқ бўлдим, бунинг учун тангрига шукрлар бўлсин. Мен улар томонидан сўзлаганимда кўпроқ ҳикоя тариқасида сўзлайман, уларни танқид қилмайман, лекин очиқ-ойдин зарурат юз берса, танқид қиламан. Тиллардаги исм ва атамаларни таърифлаш зарур бўлса, бир мартагина ҳиндчасига айтиб ўтаман. Мен Иқлидис ва Алмажистий китобларини ҳиндларга таржима қилиб ва астролоб санъатини ёзиб беришда қатнашдим. Чунки, уларда йўғ илмнинг уларда ҳам бўлишига қизиқаман.

Шуни айтиш керакки, насроний дини юзага чиқишидан олдин, нодонлик даврида юнонлар эътиқоди ҳиндларникидек бўлган, яъни юқори табақаларнинг

назарий ва илмий нарсалардаги эътиқодлари ҳиндларнинг юқори табақалари сингари ва авом халқи сингари эди. Шунинг учун шу икки хил эътиқоднинг иттифоқи бир-бирига яқинлиги сабабли, буларнинг сўзларини бошқа бирлари билан солиштираман, мен хатони тузатмоқчи эмасман. Чунки, ҳақ ва тўғри тушунчалари бошқа эътиқодлар ҳақиқатдан четдадир. Ҳақиқатдан чиққани сабабли кофирлик ҳам бир дин ҳисобланади. Лекин юнонлар, ўз томонларидаги файласуфлари туфайли ҳиндлардан устунлик қиладилар.

Чунки, юқори табақалар хавф-хатардан тинчиса, текшириш ва фикр юритиш иши билан, авом халқи эса беандишалик ва ўжарлик билан машғул бўладилар. Шандай файласуфларнинг бири Сукрот эди. Сукрот ўз халқи оммасининг санамларга ибодат қилишига қаршилик кўрсатиб, тилда бўлса ҳам, планеталарни Худо деб аташдан бош тортди. Шунинг Афинанинг ўн икки қозисидан ўн биттаси бир овоздан унинг ўлдирилишига овоз бердилар. Сукрот эса ҳақ йўлидан қайтмагунича ўлиб кетди. Қадимги юнонлар фикрича, уларда ҳикмат илми ёйилишидан ва фалсафа илми тозаланиб тарқалишидан илгари ҳиндлар айтганидек эди. Уларга ҳикмат илмини ҳикмат устунлари деб аталган етти „Олим“: 1. Солон-афинилик; 2. Биас - приенлик; 3. Периандер-коринглик; 4. Фалес-милейлик; 5. Килон - лакодеменлик; 6. Питтакус-лесбослик; 7. Клеобулус - лндослик. Фалсафа улардан кейин отишган кишилар тозалаб тарқатишганлар.

Қадимги юнонларда ҳамма нарсаларни биргина нарса деб тушунувчилар бор эди. Кейин баъзилари у нарса махфийнинг ва баъзилари эса маълум бир қувват эканини айтдилар. Масалан, инсон мартабада биринчи сабабчига яқинлашмаса, тош ва жонсиз дунёдан ортиқчалиги бўлмай, худди тош сингари бўлиб қолар эди, дедилар. Баъзиларининг фикрича: фақатгина ҳақиқий борлиқгина биринчи сабабчидир. Чунки, у борлиқнинг ҳеч зотан эҳтиёжи йўқ, бошқалар эса, биринчи сабабчига муҳтожлар. Вужудда бошқага муҳтож бўладиган нарсанинг вужуди ҳаёлга ўхшаш бўлиб, ҳақиқий вужуд бўла олмайди: ҳақиқий вужуд фақатгина ўша аввалги ягонанинг ўзи, дедилар. Сўфиялар, яъни ҳакимлар тушунчалари шундайдир. Чунки, араб ҳарфида «син» билан ёзилган юнонча «Суф» сўзи бизга ҳикмат демақдир. Шунинг учун файласуфча-пилосупо, яъни, «ҳикматни суювчи» деб исм берилган.

Мусулмонлардан бир гуруҳи сўфияларнинг ўша тушунчаларига яқин фикрга борганидан улар ҳам сўфия деб аталдилар. Мусулмонлардан баъзилари сўфия сўзининг атама эканлигини билмасдан таваккал қилиб, сўфия сўзини

арабча «сод» ҳарфи билан- суффа сўзига нисбат бериб, «Софийларни пайғамбар - унга Тангрининг раҳмат ва саломи бўлсин - давридаги сўффа суҳбатдошлари - асҳоби суффадан иборат кишилардир», дедилар. Ундан кейин бу сўзни суф «фун» сўздан қисқартирилган деб тушунишди.. Шундай қилиб ўша «софий» лофи хато ёзилиб, «Сўфий» лафзига айланиб кетган, ниҳоят бу сўз бизга маълум сўфийларга лақаб бўлган. Ушбу мўжазгина лавҳа Берунийнинг масалаларга нақадар масъулият билан қарагани, муаммоларга илмий ва назарий жиҳатдан алоҳида эътибор бергани, билими ва идроки ниҳоятда кенг эканлигидан далолат беради.

Асардаги қуйидаги фикр эса ўша даврдаги илм - фан ва олимларга бўлган муносабатни ноқис бўлгани ва бунга нисбатан алломанинг нуқтайи назарини яққол кўрсатади: Илмлар кўп, улар замона иқболи бўлиб, турли фикр ва хотиралар уларга қўшилиб борса, янада кўпаяди. Одамларнинг илмларга рағбат қилиши, илмлари ва илм аҳлларини ҳурматлаши ўша иқболнинг белгисидир. Айниқса ҳукмрон кишиларнинг илм аҳлини ҳурмат қилиши турли илмларнинг, кўпайишига сабаб бўлади. Чунки, ҳукмроннинг шундай қилиши кишиларнинг дунёнинг кундалик зарур ишлари билан овора бўлиб қолган қалбларини турли илмлар билан шуғулланиш учун бўшатиб қўяди. Ҳукмроннинг илм аҳлини кўпроқ мақташи, улардан ҳурсанд бўлиши ҳам, илмнинг кўпайишига сабаб бўлади. Демак, одамларнинг қалби буни севиши учун ва бунинг тескарисига эса нафрат билдириш учун яратилгандир. Лекин, замонамиз айтиб ўтилган замон эмас, балки унинг тескарисидир. Шундай Замон ва шароитда яшаш мажбурий бўлганидан кейин, илм қачон юзага чиқади ёки юзага чиққани қачон ривож топади? Бизнинг замонамизда мавжуд бўлган барча илм ўша тасвирчанлик қадимги замон билимларининг қолдиқлари ва оқибатларидир.

Хуллас, объективлик ва холислик асосий тамойили бўлган “Ҳиндистон” асари ниҳоятда машҳур бўлган, кенг тарқалган кўплаб ғарб ва шарқ олимлари, хусусан, ҳинд мутахассислари ва зиёлилари томонидан юксак баҳоланган. Академик Б.П.Розен, Шарқ ва ғарбнинг қадимги ва ўрта асрлардаги бутун илмий адабиёти орасида унга тенг кела оладиган асар йўқ, деб баҳо берган. Бу ҳақда Байҳақий, Шаҳризурий, Кифтий, Ёқут Ҳамавий асарларида ҳам муҳим эътирофлар бор.

XIII асрда яшаган суриялик тарихчи ва табиб Х. И. Баризэй (1226-1288) “Ҳиндистон” муаллифига шундай баҳо беради: „Ўтган замонда юнон ва ҳинд фалсафаси денгизини кечиб ўтган Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-

Беруний ўтмиш илмларида шуҳрат қозонди... Ҳиндистонга бориб, у ерда бир неча йил яшади, ҳинд файласуфларидан уларнинг ижодини ўрганди ва уларга юнон фалсафасини ўргатди. Унинг асарлари ниҳоятда кўп, етук ва ниҳоятда ишончлидир.

Ҳозирги замон фан тарихчи биринчиси бўлган америкалик Жю Сартон, алломани ўз замонининг жаҳондаги энг буюк донишманди, деб улуғлайди, XI асрнинг ярмини Беруний даври, деб атайди.

Юртимизда ҳам аллома ижодига катта эътибор бериб келинмоқда, унинг, „Ҳиндистон“ асари, „Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар“, «Масъуди Қонуний», «Турар жойлар орасидаги масофани текшириш учун жойларнинг чегараларини аниқлаш» (қисқача “Геодезия”), Қимматбаҳо тошларини билиб олиш бўйича маълумотлар тўплами (қисқача, «Минералогия»), «Доривор ўсимликлар ҳақида китоб» (қисқача «Сайдана») каби китобларни қамраб олган. Кўп жилдли сайланма асарлари мажмуида ўзбек ва рус тилларида нашр этилган.

Беруний мамлакат равнақини илм-фан равнақида кўрди. У илм-фан саҳоватли хизматни ўташи мумкин, деб ҳисоблади ва шундай ёзди., Менинг бутун фикри-ёдим, қалбим - билимларни тарғиб қилишга қаратилган. Чунки, мен билим орттириш лаззатидан баҳраманд бўлдим. Буни ўзим учун катта бахт деб ҳисоблайман”¹.

Беруний фикрича, инсоннинг олий бахти билимда, чунки у ақлга эга. Бахт ана шу нуқтаи назардан тушунилсагина жамиятга тинчлик ва фаровонлик келтиради. Инсоннинг олий фазилати эса бошқалар ҳақида, айниқса камбағаллар ҳақида гамхўрлик қилишдан иборатдир. Унинг Ҳиндистонда олиб борган кенг илмий-тадқиқот ишлари халқлар ўртасида дўстлик ва ўзаро ҳамкорлик ва маданий муносабатларни мустаҳкамлашга қаратилган эди. Шундай қилиб, Берунийнинг инсон ва жамият ҳақидаги қарашлари асосида чуқур инсонпарварлик ётади².

Фойдаланилган адабиётлар (REFERENCES)

1. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд. Т., Фан наширёти, 1966 йил,
2. Абу Райҳон Беруний. Геодезия. Т. „ Фан“ ,1996, 83-б

¹ Абу Райҳон Беруний. избранные произведения.Т . II .1963 , с 23.

² А.Шарипов Берунийнинг табиий-илмий ва фалсафий қарашлари .Т. „ Фан “, 1972 ,71-82 . бетлар.

3. Абу Райхон Беруний Минералогия. Т., . . „Фан “ 1967 . 12-б
4. Абу Райхан Бируни. Избранные произведения.Т . II. 1963, с 23.
5. Шарипов А. Берунийнинг табиий-илмий ва фалсафий қарашлари .Т. ., Фан “, 1972 ,71-82 . бетлар.
6. Qodirov, M. (2022). АКАДЕМИК ХАЙРУЛЛАЙЕВ–МА’НАВИЯТИМИЗ DARG’ASI (1931–2004). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 13-19.
7. Qodirov, M. (2021). PIFAGOR VA AFLOTUNNING HARAKAT VA ZAMON TA’RIFI HAQIDA IBN SINO E’TIROFLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 16-19.
8. Qodirov, M., Po’latov Sherdor, M. T., Islom, M., & Lochin, V. (2020). Some Characteristics of Modern Indian Philosophy. *International Journal of Multidisciplinary Research and Publications*, 2(11), 47-49.
9. Qodirov, M. (2021). UCHINCHI RENESSANS HAQIDA BA’ZI MULOHAZALAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(2), 156-161.
10. Qodirov, M., & Hamroyev, N. I. (2022). MUHAMMAD ABDONING DINIY ISLOHOTCHILIGI VA UNING ILMIY MEROSIDA AYOLLAR O’RNIGA BERILGAN E’TIROF. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 4-2), 696-703.

CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ / MUNDARIJA

Kirish	3
Муҳибова Улфатхон Учқуновна // “Жанубий ва жануби-шарқий осие тиллари” кафедрасининг 75 йиллик тарихи	4
Dr. Amit Ratna Dwivedi, Prof. Gopal Krishna Thakur. // दक्षिण एशियाई बहुभाषिकता और लुप्तप्राय भाषाएँ : गोंड भाषा की वेदना के विशेष संदर्भ में.....	25
Eldost Ildirimoglu Ibrahimov. // The matic classification of Farsism in Urdu	31
Джалилова Ш.И. // К вопросу об употреблении терминов родства и свойства в историческом романе Пратибха Рай «Драупади».....	39
Dadashova Nurxon Burxon qizi // Hindiy tilidagi rasmiy uslub matnlarida qo'shma fe'llar semantikasi.....	46
Zakirova Umida Ismatovna. // Urdu tili ingliz o'zlashmalarida ko'plik soni grammemalarining ifodalanish vositalari.....	53
Исомиддинова Турсуной Исомиддин қизи // Соматик фразеологизмларни ясашида фаол ва нофаол соматик сўзлар.....	60
Нурматов Сирожиддин Султанмуратович. // Ҳозирги адабий ҳиндий тилидаги бирликларга оид сонларга хос лексемаларнинг этимологик таҳлилига доир	65
Ismatullayeva Mo'tabar Xushvaqt qizi // Hindiy tiliga xos badiiy matnlardagi affiksatsiya usulida yasalgan leksemalarning sintagmatik tahlili.....	71
Mirzayeva Muxarram // Panjobiy tilining Hindiston va Pokistondagi o'rni va uning o'ziga xos xususiyatlari.....	79
Rahmatjonova Kamola Abdumutal qizi // typological analyzes of grammatical categories of numbers and cases in Hindi and Uzbek.....	88
Shohjahon Sa'dullayev // Qadimgi fors va sanskrit tillaridagi mushtarak so'zlarning fonologik va leksik-semantik jihatlari.....	95
Хашимова Сабохат Абдуллаевна // Конверсия как способ словообразования в лингвистике.....	100
Yusupova Mohira Ulug'bek qizi // Urducha va o'zbekcha maqollarning leksik-semantik jihatlari.....	110
Tojimurodova Surayyo Rashid qizi. // Hindiy tilidagi juft so'zlarning etimologik tahlili	117
Muhammad Altaf Yousof Zai // ادیب علی شیر نوائی : ایک نابغہ روزگار	122

Krishna Kumar Paswan. // Sociolinguistic analysis of literature in special context of phaniswarnath renu’s fiction <i>Parati Parikatha</i>	129
Supriya Banerjee // Towards global inclusivity: using translation as method and means.....	139
Sriniket Kumar Mishra. // प्रेमचंद और फ्रांसीसी साहित्य.Premchand and French literature.....	146
Abdurakhmonova Mukhayyo // To the question of the source of Dakhni poet Muhammad Sharif Ajiz’s masnavi “Laila Majnun”.....	157
Jasur Ziyamuhamedov, // Tarjimalarda Xitoy jamiyati va mafkurasi bilan bog‘liq ayrim masalalarning berilishi (“Liao Jayning g‘aroyibotlar haqidagi hikoyalari” tarjima kitobi misolida)	163
Нилуфар Ходжаева Бекмуратовна // Таржимон Амир Файзулла (1945-2021).....	171
Ходжаева Тамара Алимовна // У истоков литературных связей Индии и Узбекистана.....	177
देवेन्द्र चौबे.Devendr Chaubey // भारतीय राष्ट्रवाद: कुछ ऐतिहासिक संदर्भ. Indian Nationalism: some historical context.....	185
Ҳамидов Хайрулла Худоёрович //“Ўтмишдан эртақлар” қиссаси фразеологиясининг таржимада берилишига доир.....	199
Юнусова Айтжамол Абдулазизовна // Роман «Бинду» Суниты Джайн.....	207
Умарова Моҳира Азим қизи // Ўзбек тилидан урду тилига таржималарда дуо, олқиш ва тилакни ифодаловчи бирликлар таржимаси (ўзбек насри намуналари асосида).....	217
Сайдазимова Умида Турахановна // Хан Ён Ун шеърятига Тагор шеърятти ғоялари таъсири.....	223
Очилов Озоджон Мардиевич // Хитой замонавий шеърятти тараққиётида Тагор поэтикасининг ўрни.....	231
Муҳиддинова Дилафруз Зоҳриддиновна // Замонавий араб адабиётида ҳинд мифологиясининг бадий талқини.....	238
Муҳаммад Назар Шарипов // Вақфия қандай асар.....	245
Мактуба Махаматжоновна Муртазаходжаева // XX аср тамил адабиётида романнависликнинг шаклланиш тарихидан.....	251
Авазов Фарруҳ Азамат ўғли // Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” асарида Ҳиндистонга оид маълумотлар хусусида.....	259
Абдуганиева Насибaxon Азизовна // Влияние Индии на Индонезийскую литературу.....	267

Yusupova Dinora Akmal qizi // Mushtarak adabiy aloqalari (Eron va Hindiston adabiyoti misolida)	273
Xalilova Zaxro Kamoliddin qizi // Usha Priyamvadaning “Qadr va qat‘iyat” hikoyasida oilaning psixologik talqini.....	278
Turdiyeva Oydin Zafardinovna // Boburiylar davri forsiy zabon adabiyoti. Zebuniso– fors adabiyotining «maxfiy» chehrasi.....	283
Turdioxunova Muhayyo Furqatovna // XX asr hind adabiyotining rivojlanishida asosiy o‘rinni egallagan qarashlar	290
Sultanova Gavhar Olimjon Qizi // Kamleshvar hikoyalari yozuvchi badiiy olami va uslubi masalasi (Kamleshvarning “Shippak” hikoyasi asosida).....	297
Safarova Iroda Yorqul qizi // Yuridik terminlarni sinxron tarjima qilish muammolari (SHHT anjumanlari materiallari asosida).....	301
Nazrullayeva Gulnoza Karimbek qizi // Krishan Chandar asarlarining o‘zbekcha tarjimalari.....	309
Rasulova Kamola Patxilayevna // “Navoiy” romanidagi milliylikning evfemizm va disfemizmlar vositasida ifodalanishi.....	316
Fatxutdinova Iroda Atxamovna // Hindiydan o‘zbekchaga nasriy tarjimada ekvivalent kommunikatsiyaning maqsadini ifodalash darajasi.....	323
Kabirova Nargiza Kaxramonovna // Afg‘oniston dariy zabon adabiyotida hind uslubining rivoji.....	330
Komilova Sh.T. // Features of the genre of Chinese drama in antiquity.....	336
Raximbayeva Oftobxon // Muktibodh “Halil amaki” hikoyasida bosh obraz ruhiy holatining badiiy in’ikosi	343
Abdullayeva Markhabo Raxmonkulovna // Translation problems of verb phraseologisms expressing national color.....	347
Nandini Bhattacharya // Abdurrauf Fitrat & his contribution to the jadid cultural tradition.....	353
Sulaymonov Jasur Baxtiyorovich // Abdurahmon ibn Xaldun axloqiy qarashlari va Sarvapalli Radhakrishnan axloqiy qarashlarining qiyosiy jihatlari.	363
Akhlaque A. ‘Ahan’. // India – Uzbekistan cultural relation: history, heritage and possibilities.....	374
Низомиддинов Н.Ф. // Абу Райхон Беруний изланишлари.....	382
डॉ रामा तक्षक Dr.Rama Takshak // नीदरलैंड में हिंदी: अवसर उपलब्ध हैं English in the Netherlands: opportunities available.....	394
Galal Jalalussaid Hafnavi // Seventy years of Urdu language in Egypt.....	405
Abdullayev Ulug‘bek Ortiqboyevich // Ibratli umr: Temur G‘iyosov – o‘zbek hindshunos-tarixchilari maktabining asoschilaridan biri.....	407

Стрелкова Гюзэль Владимировна // Отражение в литературе хинди борьбы индийского народа за свою независимость и государственность	412
Sandhya Sinha // सिंगापुर में हिंदी की स्थिति एवं स्वरूप Status and format of Hindi in Singapore.....	422
Vivek Mani Tripathi // डॉ. विवेक मणि त्रिपाठी.....	433
Bresil Nagoda Vithana // श्री लंका में हिन्दी भाषा का प्रचार-प्रसार और आधुनिक परिस्थिति का विश्लेषण(Shri Lankada hindi tili targ‘iboti va bugungi muammolar).....	440
Искакова Зауре Ереновна, Кокеева Дарига Молдагалиевна //Принципы толерантности в тюркской и индийской цивилизациях.....	449
Шорустам Шомусаров // Ҳиндистонда арабий илмларни ўрганиш тарихидан.....	459
Шарахметова Мухлиса Ансаритдиновна // Бобурийлар даврини ўрганишда муҳим манба.....	465
Sadikova Mavjuda Kabilovna // Vximrao Ambedkarning ta‘lim bilan bog‘liq fikr-mulohazalari.....	472
Газиева Индира Адильевна. // Театральные адаптации творчества А.П. Чехова в Индии.....	477
Ray Chowdhury Rituparna // Inclusivity of Baburid tradition: adaptation of indigenous food practices.....	482
Nosirova Dildora // Ташкентская школа, носящая имя великого сына Индии	489
Alka Dhanpat // मॉरीशस में हिन्दी की स्थिति Status of Hindi in Mauritius.....	498
Heinz Werner Wessler. // इंडोलोजी की दुनिया और उप्साला (स्वीडन): बदलता हुआ भारत, बदलता हुआ.....	503
Қосимов Ахмаджон // “Намастэ, Ҳиндистон” 25 ёшда.....	507
Қораев Шерхон Пўлатхонович // Бобурий хукмдор Жалолиддин Мухаммад Акбаршоҳ адабий кечалари.....	511
Yuldashev Botir Uralovich // Тадж Махал - символ любви.....	518
Ходжаева Башорат Зафаржоновна // XX аср охирида Фарғона водийсида ҳинд диаспораси ва уларга нисбатан давлат сиёсати (марказий давлат архиви хужжатлари асосида).....	522
Файзуллаев Сарварбек Абдусаттор ўғли // Ҳиндистон ва Хитой ўртасидаги рақобат: (Гвадар ва Чабахар портлари мисолида).....	529
Bekkulov Erkin Raimovich // Hindiston sivilizatsiyasining Malayziya mamlakatiga (hayotiga) ta’siri.....	537

Xodjayeva Dildora Muxamedxodjayevna // Hindiston yumshoq (maftunkor) kuchining imkoniyatlari: nodavlat ishtirokchilarning ahamiyati.....	553
Nuridinov Javohir // Robindranat Tagorning insonparvarlik falsafasi.....	560
To‘uchiyeva Ra‘no Almatovna // Hindiston-Amerika Qo‘shma Shtatlari munosabatlari rivojidadagi asosiy yo‘nalishlar.....	563
Зиёвуддинова Мухлиса // Тинчлик йўлидаги тарихий алоқалар	572
Giyazova Bernora Mansurovna // “Hindu ma’budasi Durga genezisi masalasiga doir”.....	577
Arifjanov G‘ulomjon To‘rajonovich // O‘zbekiston-Hindiston strategik sheriklikdagi yangi bosqichlar.....	583
Salimbekov Nodirbek Ulugbekovich // Abul Fazlning Oini Akbari asaridagi ba’zi ma’lumotlar xususida.....	591
Сайфуллаев Бехруз Дилшод ўгли // Ўзбекистон ва Ҳиндистон: олий таълим соҳасида алоқаларнинг ривожланиш тенденциялари.....	595
Пулатов Шердор Неъматжонович // Ганди ва “туз қонуни”.....	602
Тўраев Лазиз Абдивали ўгли // “Рабиъ ал-аброр” нинг Ҳиндистонда сақланаётган кўлёмаси ва асарда келтирилган хинд диёрига оид баъзи иқтибослар.....	607
Mamatqulova Nilufar Xusanovna // Hind buddaviyligining Xitoy buddaviyligi shakllanishiga ta’siri haqidagi mulohazalar.....	613
Tilovmurodova Shamsiqamar // Nirmal Varmaning “Bir kunlik mehmon” hikoyasida “oila” va “begonalashuv” motiviningning qarama- qarshiligi.....	620
Икрамова Ирода Рихсиваевна // Шарқ ва Ғарб фалсафаси уйғунлиги тимсоли Аверроэснинг ҳаёти ва ижоди.....	627
Sulaymonova Shahnoza Nodirovna // Ibn Miskavayh asarlarida hind axloqiga oid mulohazalar.....	635
Во’риев Fazliddin Faxriddinovich // Shoh Valiullohning ijtimoiy-diniy qarashlarning Boburiylar imperiyasi ijtimoiy muhitiga ta’siri.....	642
Қодиров Мухаммаджон // Қадимги Ҳиндистонда инсон ҳақидаги билимларнинг пайдо бўлиши.....	645
Mundarija	654